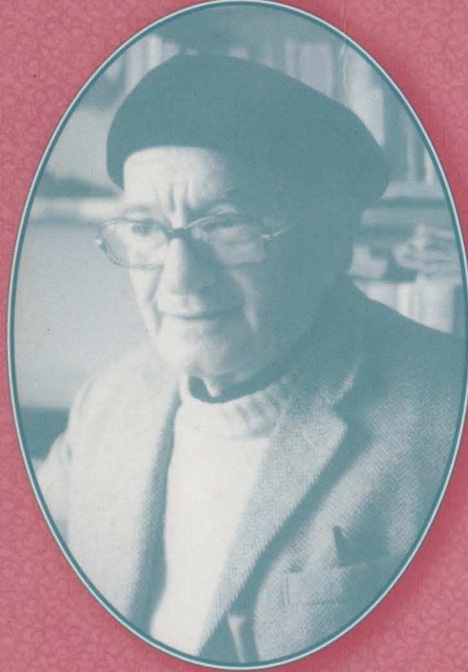
NİYAZİ BERKES

Unutulan Yıllar

YAYINA HAZIRLAYAN RUŞEN SEZER

İ L E T İ Ş İ M

NİYAZİ BERKES Unutulan Yıllar

İLETİŞİM

NİYAZİ BERKES • Unutulan Yıllar

NİYAZİ BERKES 1908'de Kıbrıs'ta doğdu. 1927'de İstanbul Lisesi'ni bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde felsefe ve sosyoloji öğrenimi gördü. Bu sırada aynı fakültenin tarih bölümünden de sertifika alan Berkes, bir süre Ankara'da Türk Ocağı Kütüphanesi'nde ve Türk Eğitim Derneği'nin kurduğu deneme lisesinde öğretmenlik ve müdürlük yaptı. 1934'te üniversitenin yeniden yapılanması sırasında Edebiyat Fakültesi'nin Felsefe Bölümü'nde sosyoloji asistanı oldu. Bir yıl sonra ABD'ye giderek Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde çalıştı. 1939'da Türkiye'ye döndükten sonra Ankara'da Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde sosyoloji doçenti olarak göreve başlayan Berkes, 1945'e kadar burada çalıştı. Aynı yıl yürütülen tasfiye hareketi sonucunda kürsüsü kaldırıldı. Bunun üzerine gelişen olaylar sonucunda 1952'de yurtdışına gitti. Kanada'da McGill Üniversitesi İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nde önce misafir profesör olarak görev yapan Berkes, 1956'da aslî profesör oldu. 1958-1959 arasında bu görevinin yanısıra Hindistan'da Aligarh Üniversitesi'nde de ders verdi, Pakistan, Endonezya ve Japonya'yı ziyaret etti. Emekli olduktan sonra İngiltere'ye yerleşen Niyazi Berkes, çalışmalarını burada sürdürdü. 18 Aralık 1988'de İngiltere'de Hythe'da öldü.

İletişim Yayınları 406 • Anı Dizisi 20
ISBN 975-470-597-6

1. BASKI 1997, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Sait Kızılırmak
KAPAK BASKISI Sena Ofset
İÇ BASKI ve CİLT Şefik Matbaası

İletişim Yayınları
Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58

NİYAZİ BERKES

Unutulan Yıllar

YAYINA HAZIRLAYAN *Ruşen Sezer*

iletişim

T E Ş E K K Ü R

Hocamın anılarını yayınlamamı önererek bana gösterdiği güven ve verdiği mutluluktan ötürü Fikret Berkes'e karşı duyduğum minnet ve şükranı dile getirebileceğimi sanmıyorum. İletişim Yayınları Yayın Yönetmeni Fahri Aral çalışmalarım sırasında hem bana yol gösterdi hem de işin karışıklığından doğan gecikmeyi anlayışla karşıladı. Mediha Esenel kişisel albümünden istediğim bütün fotoğrafları büyük bir cömertlikle sundu. Aynı cömertliği bana Prof. Dr. Jale Baysal'ın tanıştırdığı Zahide Gökberk'te de buldum. Zahide Hanım bana Niyazi Berkes'in kendisine ve eşi Macit Gökberk'e yazdığı mektupların yanısıra birtakım fotoğraflar vermekle kalmayıp Berkes'le ilgili anılarını da benimle paylaştı. Niyazi Berkes'in anılarıyla çok yakından ilgilenen, belki de Berkes'in anılarına dönmemize neden olan Ayhan Aktar da hocamın kendisine yazdığı mektupların fotokopilerini bana vererek beni mutlu etti. Bütün çalışma boyunca sorunlarımı benimle tartışan Ahmet Kuyaş'tan ilgi ve teşvik gördüm. Fotoğraf seçim ve düzenlemesini ve başka katkılarını burada sayıp dökemeyeceğim Fahri Aral'ın duyarlı ve önemli ustalığına bırakmamla çok iyi ettiğimi okuyucu da anlayacaktır. Elif, Fatoş ve Sedat Sezer, inanılmaz konukseverlikleriyle, başka bir yerde bulunması zor bir çalışma havası yarattılar. Hepsine sonsuz teşekkürler.

RUŞEN SEZER

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Niyazi Berkes'i bana tanıtan ikimizin de hocası olan Hilmi Ziya Ülken olmuştur. Hocam Hilmi Ziya Ülken bir gün "Montreal'de Institute of Islamic Studies'e gider misin? Bizim Niyazi de orada okutuyor" demişti. Bu soruya 'evet' dememem beni yeni bir hoca, bir dosta kavuşturdu. Niyazi Berkes hakkında çok az şey biliyordum. Sabahattin Ali-Nihal Atsız ve Hasan Âli Yücel-Kenan Öner davaları, Köy Enstitüleri, Tan Matbaası'nın tahribi ve Sertel'ler hakkında bir şeyler bilmekle birlikte Berkes ve arkadaşları hakkında bilgilerim fazla değildi. Bütün bu olaylar ve kişiler arasındaki ilişkiler üzerinde de uzun boylu düşünmüş değildim. Bunları ayrıntıları ile kendisinden öğrenecektim, şimdi yayınlanan bu anılarda anlatılanlar, bütün kişiselliğine karşın, önemli birer belgedir. Niyazi Berkes'ten Hilmi Ziya'nın onun da lisedeyken hocası olduğunu, bilirkişi olarak da Berkes'i aklayan bir rapor yazdığını öğrenince çok duygulanmış ve sevinmiştim. Hilmi Ziya bana bunları söylememiş, yalnızca 'Bizim Niyazi' demekle yetinmişti.

Niyazi Berkes'i bir bilim adamı olarak ise hiç tanımıyordum, hiçbir yazısını okumuş değildim. Kanada'ya gittiğinden beri yazıları ancak Batı'nın bilim dergilerinde çıkıyordu. Türk okuyucusunun büyük çoğunluğu, belki de tümü gibi bunları okumak olanağından ben de yoksundum; yoksun olmasaydım okur muydum o ayrı bir konu. Berkes, 27 Mayıs'ın getirdiği göreli özgürlük ortamıyla Türkiye'de ve Türkçe yazma olanağına yeniden kavuştu. Yazılarının Türkçe çıkmaya başladığı 1962 yılında ise ben artık Kanada'da idim ve kendisini de haftada en az üç-dört kez çeşitli nedenlerle,

değişik ortamlarda görüyordum, yazılarını da ilk kez okuyordum. Bu dönemdeki ilk Türkçe yazıları çok kişinin bildiği gibi *Yön* dergisindeki yazıları ile gene aynı yıl çıkan, çok kişinin bilmediği, "Türk Matbaasının Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği" (*Belleten*, XXVI/104, 1962, 715-37) başlıklı araştırmasıdır. Niyazi Berkes'i yazar, bilim adamı, öğretmen, düşünür ve insan olarak aynı zamanda tanımaya başlamış ve onu bu yanlarıyla Montreal'den ayrıldığı 1975 yılına dek sürekli izlemiştim.

Berkes, resmî anlamda olmasa bile, politik bir sürgün olduğu duygusunu hiçbir zaman bırakmamış, hiçbir zaman alışamadığı yâd ellerde içinde hep Türkiye özlemini taşıdığını, çeşitli konuşmalarımızda hep belirtmiştir. Çok sevdiği arkadaşı Macit Gökberk *Toplum ve Bilim* dergisinin kendisiyle yaptığı bir söyleşide (Sayı: 45, 1989) gerçeği yansıtır: Buradan gitti (ki kendisi "kovularak gitmek zorunda kaldım" derdi).

Derginin "Niyazi Hoca 1960'tan sonra son derece popüler oldu. *Yön*'de yazdı, kitapları birkaç kez basıldı. Türkiye'ye dönseydi bir çeşit iade-i itibara uğramaz mıydı sizce?" sorusunu M. Gökberk, söyleşinin dar çerçevesi içinde ancak "Olmadı, kendisinin şiddetle istemesine rağmen olmadı. 12 Mart'tan önce gelmek üzereydi. Tam o sırada darbe oldu, birçok aydın tutuklandı. O zaman gelmekten vazgeçti ve sonra da çok geç oldu, gelemedi artık." diye de yanıtlayabilirdi.

1960 sonrası Niyazi Berkes'in, belli bir kesimde, 'son derece popüler' olduğu doğruysa da, laikliğin politik alanda da savunucusu olan Berkes gibi bir düşünür açısından, ülkedeki genel hava pek iç açıcı değildi.Türkiye'deki dinci gericiliğin yükselişi ikimizi de çok kaygılandırırdı. Bizi bugünlere getiren bu tehlikeli gelişmelerle gerektiğince savaşmayan Türk ilericilerine karşı duygularını 24 Temmuz 1966 tarihinde Zahide Gökberk'e yazdığı mektubunda kendine özgü alaylı biçemiyle şöyle dile getiriyor:

> "Memlekette maşallah çok terakkiler var. Her geçen gün gazeteler geldikçe parmak ısırıyoruz. Hani bir İlhan Selçuk da olmasa, çok iyi çok rahat olacak. Herkes memnun olduktan sonra her şeye Nurcular hâkim olsalar ne olur, hakları değil mi? Bence her şeyi onların istediği şekle bırakmalı. Şu Halk Partisi'ni de dağıtmalı. Muvaffak olurlarsa ne âlâ; olmazlarsa halk o zaman bizim şimdi söyleyip de inanmadıklarına inanacak. Esaslı bir fikir bu, değil mi?"

Onu yıllar önce dışarı gönderen politik düşüncenin 60'lı yılların sonlarına doğru silahlı ve bombalı eyleme geçmesi her yurtsever ve demokrat aydın gibi, doğal olarak, onu da üzüyor ve kaygıya düşürüyor, ancak kimileyin kişisel olarak da etkiliyordu. Bunlardan bana sözünü etmediği, M. Gök-

berk'in de doğal olarak *Toplum ve Bilim*'de yaptığı konuşmada belirtmediği bir olayı Zahide Gökberk'e yazdığı bir mektupta buldum:

> "İzmir'deki bomba olayı esnasında milliyetçi öğretmenlerden ve komünizmle mücadelecilerden biri savcılığa bir ihbar yapmış. 'Eski komünist ve memleketten kaçak N.B. bu işin arkasındadır. İrtibatı Çeşme'deki karısı kuruyor' diye. (o zamanki eşi Fay Kirby ile ilerde yerleşmek maksadıyla Çeşme'de bir çiftlik kurmaya çalışıyorlardı. R.S.) Savcı yemeden içmeden harekete geçiyor, sabaha karşı Fay'in yerini polisler basıyor, evrakını alıyorlar.... gönderdiğim birkaç paket vardı. İçinde yıllardan beri çalıştığım ve Osmanlı devlet teşkilâtına ait bir eserin eski harflerle müsveddeleri vardı.... bunları almışlar.... Neticede savcı Fay hakkında adem-i takip kararı veriyor, iftira olduğu anlaşılıyor, fakat benim evrakımı iade etmiyor, takibat açacakmış aleyhime ! ! ! Vesile arıyorlar demek!.."

Bu olaydan iki yıl sonra çok sevdiği arkadaşı Adnan Cemgil'in "elimde doğdu" dediği oğlu Sinan Cemgil'in ölümü de onu kişi olarak sarsacaktı. Ülkedeki bu havanın Berkes'in Türkiye'de bir ev yaptırarak yerleşmesine engel olup, onu gurbete mahkûm ettiğini yine Zahide Gökberk'e yazdığı bir mektuptan anlıyoruz.

> "Benim kaderim böyle. Yersiz yurtsuz bir adam olarak yaşıyorum. Öteki dünyaya dünyanın hangi noktasında azimet etmek üzere hazırlanacağım yerin hangisi olduğunu bile bilemiyorum."

Görüldüğü gibi Berkes'in 12 Mart öncesinde bile Türkiye'ye dönme hakkında ciddi tereddütleri vardı. Hele Nihat Erim başbakan olduktan sonra kardeşi Enver Berkes'in ve kimi arkadaşlarının yaptığı 'gelme' uyarılarına hiç ihtiyacı olmayacağını bu anıları okuyanlar çok iyi anlayacaktır.

Öğrenciliğim süresince (beş yıl) Niyazi Berkes'ten yalnız iki kez ders aldım, ama orada okutulan bütün konuları, okutuldukları süre boyunca onunla sürekli konuşur tartışırdık. Konuşmalar ve tartışmalarımızın herhangi bir sınırı yoktu. Ancak onun öğretici, benim ise öğrenci olarak İslâm dünyası ve Türkiye'nin sorunları üzerinde durmamız doğaldı. Bu konular üzerine gerek derslerinde gerekse ders dışında yaptığı konuşma ve tartışmalarının, benim için çarpıcı, kimi profesörler için ve öğrenciler için rahatsız edici yanı; Kuzey Amerika'da egemen olan Oryantalist gelenek ve düşünceye karşı geliştirdiği laik bakış açısıydı. Bu yüzden, Çetin Özek'in *Din ve Devlet* 'te (Ada Yayınları, tarihsiz) Niyazi Berkes'e "şarkiyatçılara denk düşen bir düşünce biçimi" (S. 353 not.402) ve taklitçilik (örneğin

S.352, not 380) yakıştırmasının kabul edilir bir yanı olmadığını belirtmeden geçemeyeceğim. Hocamın düşünüyle, yapıtlarının değerlendirilmesinin yeri burası değil ancak, Edward Said'in Oryantalizm tanım ve eleştirisini neredeyse tamıtamına yansıtan aşağıdaki satırları Niyazi Berkes'in Said'den yıllar önce yazdığını belirtmekle yetiniyorum:

> "Hıristiyanlığın üniversel bir din olduğu kanısı, Batı uluslarının Hıristiyan olmayan uluslar üzerine egemenliğini kurma aracı olan bir inançtır....Batı historiografisinde Hıristiyan bencilliğinin yanında Avrupa'nın beyaz ırk bencilliği de kaybolmamıştır. Dünya tarihinin merkezi hâlâ Avrupa ırkları ve Hıristiyanlık dinidir. Batı historiografisi bu ikisine aykırı herhangi bir tarih açısını (meselâ, bu arada Marksçı tarih açısını) asla benimseyememiştir. Bütün diğer harslar veya uygarlıklar, tarihte hep bu merkezin etrafında ona ya bir şey katan bir hizmetçi veya ona karşı gelen bir düşman olarak görülür. (*Batıcılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler,* s. 153.)
>
> Batılılar Atatürk dönemini batıcılık düşmanlığı, Menderes dönemini ise batıcılık sevgisi dönemi olarak anlarlar. Onun için gericilik düşünüşünün mutlaka batıcılık karşıtı ve batılaşma düşmanı olduğunu sanmak nasıl yanlışsa, Atatürkçülüğü de sırf batıcılık ve batılılaşma sanmak yanlıştır. (*a.g.e.,* s. 177.)

Emekli olup olmamak üstüne hayli düşünmüş bir defasında benimle de konuşmuştu, belki de bana danışmıştı demeliyim. Üniversitenin sağladığı imkânlardan yoksun kalma diye bir durum söz konusu olabilirdi. Ancak emekliliğini, en çok, iki yıl daha erteleyebilirdi. Hiç olmazsa ilk yıllarında emekli olmaktan pek memnun olmadığı Macit Gökberk'e yazdığı 29 Eylül 1976 tarihli bir mektuptan anlaşılabilir:

"Nedense asıl bu yıl emekli olduğumun daha çok bilincine vardım. Uyuşukluğum galiba bundan. Bu yıl iyice anlamsızlaştığımı daha çok fark ediyorum."

Hocam burada kendisine haksızlık etmiş besbelli, çünkü bu tarihten çok sonraları da okumak ve yazmakla meşgul olduğunu, bu anıların yanısıra daha sonraları ortaya koyduğu yapıtları, yazdığı mektuplar ve katıldığı konferanslar açıkça gösteriyor.

Bundan sekiz yıl önce Londra'dan gelen bir telefonla öğrendim Niyazi Berkes'in öldüğünü. Telefon eden Nilüfer Kuyaş'tı. Ağabeyi Ahmet, daha önce bana Nilüfer'in geleceğini söylediği için, telefonu açar açmaz sevinçle "hoş geldin" dedim. Dedim ama Nilüfer kötü bir haber vermek için ara-

dığını söyleyip ardından da "Dün Niyazi Berkes'i yitirdik, başın sağ olsun." dedi. Donakalmıştım. Nilüfer *BBC*'den birisinin benimle Niyazi Bey hakkında bir söyleşi yapmak istediğini söylüyordu, içinde bulunduğum şaşkın duruma karşın 'hayır' demem olanaksızdı. Söyleşiyi yapan kişinin hocamın en yakın, en eski, en sevdiği, üstelik yazgıdaşı bir dostu Pertev Naili Boratav'ın yeğeni Ferhat Boratav olması konuşurken sürekli aklımda idi. Neler söylediğimi hatırlamıyorum ama o koşullar altında sorulara doyurucu yanıtlar verdiğimi hiç sanmıyorum. Aradan iki üç gün geçtikten sonra Berkes'in oğlu, arkadaşım Fikret telefon ederek babasının, yıllardır yayınlanmasını beklediğim, anılarının yayımlanmasına katkıda bulunup bulunamayacağımı sormuştu; yanıtım doğal olarak sevinçli bir 'evet' idi. Fakat daha sonraları ikimizin de elinde olmayan nedenlerle işe başlayamadık. Yıllar sonra, ben artık Türkiye'de iken, Fikret'ten bir telefon daha geldi; bu kez somut adımlar atarak işe giriştik. Şimdi Niyazi Berkes'in anılarını yayımlamak ödevi ve mutluluğu bana düşmüş durumda, bunu sağlayan hocamoğlu Fikret'e ne denli teşekkür etsem azdır.

Niyazi Berkes bana anılarını hiçbir zaman anı olarak anlatmamış, bu anıları, hep Türkiye üzerinde konuşurken gerekli olduğu için sözkonusu etmiştir. Bu kitabın okuyucuları ise bir anlamda benim yıllar boyunca Niyazi Berkes'ten dinlediklerimin daha düzenli bir biçimini okuyacaklardır.

Fikret'in eline geçen "anılar" klasör içinde ve çok karışık bir durumdaymış. Birbirlerine yapıştırılmış yarım sayfalar kimi yerlerde ayrılmış, düşmüş daha da karışık bir duruma gelmiş. Berkes'in anıların kimi yerlerindeki notlarından, bunların yazımı için 1980-81 yıllarına dek çalıştığını tahmin ediyorum. Sonraki yıllarda bir tür *editing* ve kesip biçmelerle uğraşmış olsa gerek. Bu yıllarda ise hocamın sağlığı iyi sayılmazdı. Karışıklık ve düzensizliği buna bağlıyorum yoksa hocam benim bildiğimce çok düzenli bir kişiydi. Fikret bana aktarmadan önce anıları düzene koymaya çalışmış ama sonunda bu işi benim üstlenmemin daha doğru olduğuna karar vermiş. Fikret Berkes'in "redaksiyonu için hem sabır, hem bilgi, hem detektiflik gerek" dediği bu kitabı iyi bir duruma sokmak için elimden geldiğince çaba harcadım, umarım hocamın anlatmak istediklerini ortaya, çok bozmadan çıkarmışımdır. Olması kaçınılmaz kimi eksiklik ya da yanlışlıklar* için okuyanların, yukarıda anlattığım durumu göz önünde tutarak, anlayış göstereceklerini de bir başka umudum. Bundan ayrı olarak, okuyucu bölüm başlarında içindeki konuları bildiren başlıkların, bölüm içindekilerle tutar-

(*) Kopukluk olan ya da olduğunu sandığım yerler (....) ile eksiklik olduğunu sandığım yerlerde bunu [ ] içine koyduğum sözcük ya da harflerle gösterdim.

sızlık sergilediğini görecektir. Berkes, kitabını kendi düzenlemiş olsaydı, hiç kuşkusuz bu tutarsızlığı giderirdi. Ben bu durumu pek büyük bir sorun olarak görmediğim için olduğu gibi bıraktım.

Niyazi Berkes'in bu anılarının büyük bir bölümünü, kimi öykülerini birkaç kez olmak üzere, kendi ağzından dinlemiştim. Bunları yazdığını da biliyordum, emekli olduktan (1975 yazı) bir süre sonra da yayınlamasını sürekli bekleyip durdum. Fakat anılar gecikme bir yana, çıkmadı bile. Bunun nedenini Zahide Gökberk'e yazdığı 23 Temmuz 1981 tarihli mektubu, bir anlamda, açıklıyor:

> "Önemli biri olsaydım, oturur "hatırat"ımı yazardım. Fahir'in [İz] size sözünü ettiği bu olsa gerek. Çünkü daha Kanada'da iken çocukluğum, Ankara'daki ilk izlenimlerim, Amerika'ya gittiğim zamanki bazı sahneleri vakit buldukça yazmıştım. Birkaç yerini ona okumuştum. O zamandan beri 'Çok ilginç, yayınlamalısın' der durur. Anlaşılan size de söylemiş. Yazsam bitirsem ne olacak? Kim okuyacak? Ne işe yarayacak? Tek yararlılığı beni meşgul edecek bir çeşit *hobi* olabilmesi. Bazı kişiler kelebek koleksiyonu yapar, fotoğraf albümü düzenler, başkalarına da gösterir. İşte onun gibi bir şey. Fakat bir hayat üzerine böyle bir şey yapmak yürek, duygu ve düşün güçlükleri ve dayanıklığı ister."

Aradan geçen bunca yıla karşın –Fahir İz, 1970 ya da 71'deki kısa bir iki ziyareti dışında, 1968/69'da Kanada'da idi– "anılar" basılmamıştı ama, anlaşılan Fahir İz işin ardını bırakmamış, hâlâ üsteliyordu, ancak bu tarihlerde Niyazi Berkes büyük bir olasılıkla bunları yayınlamaktan vazgeçtiği izlenimini veriyor. Zahide Gökberk'e yazdığı 27 Nisan 1985 tarihli mektubunda Niyazi Berkes "....Son yazdığı mektupta kendisine [Fahir İz'e] vaktiyle Kanada'da iken, yazmakta olduğum anılarımdan bir parça okumuşum. Hatırlamıyorum. O, 'Çok ilginç, onu bastırmalısın' diye sıkı tavsiyede bulunuyor. Mektubunu alırsam soracağım kendisine okuduğum parça neresiydi? Ben onların hepsinin yayınlanabileceğini sanmıyorum bu günlerde. Üstelik kimi alâkadar eder? Niyazi'nin üniversiteden nasıl ve neden atıldığının öyküsü?" diye yazıyordu.

Başkalarına kendisini anlatmaktan bir tür utangaçlıkla çekinir gibi bir hali var Berkes'in. Bu duygusu Ayhan Aktar'a yazdığı mektupta (20 Kasım 1983) daha da belirgin:

> "Sözünü ettiğin anıları ben unutmuştum. Tavanarasından çıkarıp, baktım. Bir benim kişisel anılarım, bir de yalnız bir dönemin öykü-

sü var. İkisi de yıllar önce yarım kaldığı yerde bırakılmış. Bunları 'anlatmanın zamanı gelmiştir' diyorsunuz. Şaka mı yoksa ciddi mi bu söz?"

Ancak Ayhan'ın diretmesinin onu harekete geçirdiği ve "anılar" üstüne daha çok ve daha ciddi düşünmeye başlattığı da bir gerçek. Berkes için, Ayhan gibi genç kuşaktan bir entelektüelin düşünceleri daha önemliydi hiç kuşkusuz; Gökberk'ler ve Fahir İz kendi kuşağından kişiler, üstelik de çok eski ve en iyi arkadaşları idiler ne de olsa. Ayhan'ın üstelemesi üzerine, benim tahminime göre bitmiş olması gereken anılara yeniden el atmışa benziyor, işte 8 Aralık 1983'te Ayhan'a yazdığı mektupta "durup dururken başıma iş çıkardın, ben o anıları unutmuştum bile. Sen unutmamışsın. Peki ne oldu? İçime bir kurt düşürdün... Onları buldum. Derken kendimi tutamayıp, şurasına burasına değinen düzeltmelere başladım" demekle kalmıyor, "kim basacak, kendi cebimden bastıracak kadar param yok, bir bildiğin var mı?" diye de soruyor.

Niyazi Berkes'in anılannın bir bölümü bizim alıştığımız türden değil. Bunu kendisi de anılarının en başında söylüyor:

> "Okuyacaklarınızı, sözünü ettiğim yılların anıları biçiminde yazmaya başlamışken, geçmiş yılların kazandırdığı açının ışığı altında olayların nedenlerini, kaynaklarını, bunların belgelerini araştırma ve inceleme işine koyulunca, yazdıklarım bilinen anlamda "anılar" olmaktan çıktı; bir inceleme ve eleştirme biçimini aldı. Kişisel anılar olarak yer yer yazdıklarım ikinci plânda kaldı. Dönemin benim kendi anılarım açısından da görebildiğim yönlerinin asıl önemi, bugünkü siyasa ve düşün alanındaki durumun kökenlerinin nasıl o dönemde olduğunu göstermesinde olacaktır. Burada kapsanan olayların unutulduğu bir zamanda, onları anlatmanın geçerliği ile yararlılığı olup olmadığını çok düşündüm. Belki geçerliği yok, fakat, (özellikle neden unutulduğunu tanıtmanın) yararı olacağı sonucuna vardım."

Burada sözü edilen olaylar "Niyazi'nin üniversiteden neden ve nasıl atıldığının öyküsünü" kapsıyor ve Niyazi Berkes'in sanısının tersine herkesi 'alâkadar' ediyor. Bu öykü de, düz anı biçiminde değil de ancak Berkes'in yaptığı gibi bir 'araştırma ' ve 'eleştiri' biçiminde anlatılabilirdi. Hiç kuşkusuz Pertev Nailî Boratav ve Behice Boran'ın kendi "atılma öykülerini" anlatmamış olmaları, yakın tarihimiz bakımından bir eksikliktir. Niyazi Berkes'in anılan, ne ölçüde olduğunu şu anda söyleyemezsek bile, bu eksikliği bir ölçüde giderecektir. Geçen yıl babası Pertev Nailî Boratav'ın savun-

masının özetini yayınlayan (*Marksizm ve Gelecek*, Sayı:5 Bahar, S. 134-43,1995.) Korkut Boratav, savunmanın tümünü de "davanın açılmasına neden olan konularda" Boratav'ın "görüşlerini özetlediği ve CHP iktidarının son yıllarına damgasını vurmuş olan ideolojik ve politik ortama biraz ışık tuttuğu için ilginç olabileceği...." düşüncesiyle yayınlayacağını muştuluyor. Pertev Hoca'nın savunmasını Berkes'in anılarını okuyanların dört gözle bekleyeceklerinden eminim.

Boratav savunmasında kendisinin ülkede hâkim olmaya başlayan çarpık bir milliyetçilik anlayışının yanlılarınca suçlandırıldığını söylüyor. Berkes, çeşitli kitaplarında milliyetçiliğin Türkiye'deki gelişimlerini incelediği için onun milliyetçilik anlayışından burada söz etmeme gerek yok. Ancak, kendisini ve iki arkadaşını üniversiteden attıran, sürgünlere gönderen, bir arkadaşını, Sabahattin Ali'yi öldürten, Tan Matbaası'nı yıktıran ideolojinin hâlâ, akademik çevrelerde bile, milliyetçilik sanılmasının onu ne denli rahatsız ettiğini göstermesi bakımından 5 Aralık 1979 tarihli bir mektubunda Zahide Gökberk'e anlattığı öyküyü okura aktarmalıyım:

> "İki üç yıl önce.... bir genç.... ziyaretime gelmişti.... doktora için 'Türk Milliyetçiliğinin Gelişmesi' adlı bir tez yazmış, onu basacak bir yer varmış, benim okuyup fikir vermemi istiyordu.... tezini almaya geldiğinde kendisine tezinin çok iyi olduğunu, yalnız adının yanlış olduğunu söyledim. Zavallı çok şaşırdı. Anlattım: 'Sizin tezinizde anlattığınız Türk milliyetçiliği değil, Turancılığın tarihidir. Bakın tezinizde Alparslan Türkeş, Nihal Atsız bile var. Onlarla mülâkatlar yapmışsınız. Ama Mustafa Kemal adında bir adamın adı bir kere bile geçmiyor. Bu adamın Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde demek ki hiç rolü olmamıştır. Bir ülkede bir milliyet birliği, bilinci ve ona göre bir tarih açısı gelişmeden dünyanın başka yerlerinde ırkdaşları bile olsa onların peşinde koşmaya kalkışmak mı oluyor milliyetçilik?' demiştim."

Sanırım birkaç söz de Berkes'in biçemi üstüne etmem gerek. Berkes sanatın her türü ile ilgili idi. Kendisiyle bir günde iki ayrı sinemaya gittiğimiz zamanlar hiç aklımdan çıkmayan anılardır. Sinema, tiyatro ve edebiyatı yakından izlerdi. O söylemeseydi Montreal'de Ferhan Şensoy'un bir oyun sahnelediğini bilmeyecek belki de Ferhan'la tanışamayacaktım bile. Sanatçı değil de, bilim adamı olduğuna bir tür hayıflanırdı. Bana türlü vesilelerle söylediği bir söze anılarının arasına her nasılsa sıkışmış eski harflerle yazdığı bir notta rastladım, bunu yalnızca belleğime dayanarak anlatmamam ise ayrı bir mutluluk:

"Zaten hep söylerim: 'Ben insanları tanımıyorum. Aklımca toplumları tanırım hattâ uzaktan... olanların ya da olacakların kokusunu alırım. Öyle olduğu halde kişileri tanımam.' Galiba bu yüzden hayatta en çok olmak istediğim roman yazarlığı bana hiç nasib olmamıştır."

İçindeki romancılık isteği onu kuru yazan bir kişi olmaktan kurtarmış olsa gerek. Yazmasa da ben onun anılarını bir roman tadıyla okudum, umarım başkaları da aynı tadı bulur.

Türk aydınının tarih ve kültür sorunları karşısında düştüğü şaşkınlığı anlatırken söylediği "Kımız içmeğe kalktılar; mideleri bozuldu, gene rakıya döndüler." ("Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler", *Yön*, 1965. Sa. 147.) sözlerinin benzetme sanatının çarpıcı bir örneği olması gerektiğini dolayısıyla da o denli hayıflanmaması gerektiğini kendisine söylediğimde, gülerek bunun sanatla ilgili olmayıp tarihsel bir gerçek olduğunu söylemişti. Meğer Ziya Gökalp, Fuat Köprülü ve daha birkaç Türkçünün, Tatarın birine kımız yaptırıp içtikten sonra "Ne berbat şeymiş bu meret" diye koro halinde kusmalarıymış tarihî gerçek... Bu hicivli dilin onun kolay ve zevkle okunmasını sağladığını, Şevket Pamuk da *Türkiye İktisat Tarihi*'nin eleştirisinde (*Toplum ve Bilim*, 45. 1989. s. 15-17) özellikle vurguluyor: "Hiç şüphesiz her iki cildin de büyük bir ilgi görmesinin bir nedeni kolay okunabilir ve renkli bir dille yazılmış olmaları (s. 16)." Niyazi Berkes'in *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi* çalışmasını...., Osmanlı toplumunun yapısını ve ekonomisinin temel özelliklerini iyi bilen bir toplum bilimcinin renkli bir dille yazılmış bir yorum denemesi olarak değerlendirmek doğru olur. Bu iki cildin, bu satırların yazarı da dahil olmak üzere, bir kuşağa Osmanlı iktisat tarihini öğrenme merakını ve zevkini vermeğe başardığını da özellikle ekleyeyim."

Berkes anılarını yayınlayamadı mı, yoksa yayımlamaktan vaz mı geçti? Mektuplarının okuyanda bıraktığı izlenime dayanarak bu konuda bir karara varmak güç. Ama gerçek hangisi olursa olsun, yayımlanmaması büyük bir kayıp olacak olan, bu anıların ortaya çıkmasını oğlu, sevgili dostum, Prof. Dr. Fikret Berkes'e borçluyuz.

Niyazi Berkes'in yapıtlarını okuyup da onu tanımamış arkadaşlarıma onu elimden geldiğince anlatmaya çalışmak bana hep mutluluk verirdi. Şimdi daha geniş bir okur kitlesine Türk politik tarihinin önemli bir dönemecinde yer alan "Niyazi'nin öyküsü"nü sunmakla mutluyum.

GİRİŞ

Gençlik Yılları

Niçin ve Neyi Yazıyorum?

Bu kitabı 1940 ile 1950 arasında geçen olayların unutulan yanlarını tanıtmak için yazıyorum. Bu on yıllık dönemin bugün için olan önemi bilinmediği için 1950'den bugüne değin geçen yıllarda gelişmiş olan sorunların kaynakları, başlangıçları da bilinmiyor. Bu kitabın ana konusu bu başlangıçları tanıtmak olacak.

Anlatacağım olayların kimilerinin içinde ya da yakınında bulunduğum halde, anılarımı toparlayıp yazmaya başlayınca kendimin de zamanında görememiş olduğum yanlar bulunduğunu otuzu aşkın yılın öğrettiklerinin perspektifi içinde seçmeye başladım. Uzun düşünme ve araştırmalardan sonra vardığım sonuçların ışığı altında o dönemin kimi yanlarının öyküsünü yazınca, ilk baştan bunların etkisi altında bulunduğum izlenimini vermiş olabilirim. Bu sonuçlara, döneme bütün olarak bakmanın verdiği açının yardımı ile ve birçok iç ve dış olaylar arasındaki bağlantılara dikkat edebilme olanağını elde edişimle vardım.

Okuyacaklarınızı, sözünü ettiğim yılların anıları biçiminde yazmaya başlamışken, geçmiş yılların kazandırdığı açının ışığı altında olayların nedenlerini, kaynaklarını, bunların belgelerini araştırma ve inceleme işine koyulunca, yazdıklarım bilinen anlamda "anılar" olmaktan çıktı; bir inceleme ve eleştirme biçimini aldı. Kişisel anılar olarak yer yer yazdıklarım ikinci planda kaldı. Dönemin benim kendi anılarım açısından da görebildiğim yanla-

rının asıl önemi, bugünkü siyasa ve düşün alanındaki durumun kökenlerinin nasıl o dönemde olduğunu göstermesinde olacaktır. Burada kapsanan olayların unutulduğu bir zamanda, onları anlatmanın geçerliği ile yararlılığı olup olmadığını çok düşündüm. Belki geçerliği yok, fakat (özellikle neden unutulduğunu tanıtmanın) yararı olacağı sonucuna vardım.

1

Ayrıldıktan sonra yarım yüzyıla yakın bir süre görmediğim bir ülkede doğmuş, çocukluğumu geçirmiş olmam bana zaman zaman yaşamımın aldığı biçim bakımından önemli görünür. Bunun benim yaşamım ve düşünüm üzerinde gerçekten önemli bir payı olmuş mudur, bilmiyorum. Benim gibi olan daha nice kişi vardır. Osmanlı ülkelerinin dağılıp daralması yüzünden.

Doğduğum yer olan Kıbrıs Adası, içimde iki çeşit duygu yaratır: Biri tüm ilgisizlik. Diğeri, çocukluğumdan anımsayabildiklerimin bugün bile içimde oluşu. Oraya bir kez daha gitmek isteğini içimde hiç duymadım. Ancak bir kez, İkinci Dünya Savaşı sonu yıllarının birinde gitmeye kalkıştım. Olmadı. İleride anlatacağım.* Elimde olmayan, tahminlerim dışında bugün bile bilmediğim gizli bir güç ya da güçler tarafından önlendim. Bu yüzden oranın, benliğimle bir ilgisi yokmuş gibi gelen bir yanı da var. Yalnız oranın değil, içinde doğduğum, büyüdüğüm çevrenin de. Belki, bugün bu çevrelerin hiçbirinin kalmamış olması yüzünden.

Ancak, doğal olarak bildiğim üç insan var: biri annem, biri babam, üçüncüsü ikiz kardeşim. Galiba ikiz kardeşlik bize nasip olan biricik özellikti. Aile, mahalle ve okul çevresinde en çok bu yanımızla tanınırdık, çünkü tam-benzer ikizlerdendik. Büyüdüğümüz zaman söylenenlerden anladığıma göre ilk önce ben doğmuşum. Doğumda annemin Hoca Hanım dediği Penbe Hanım vardı. Penbe Hanım galiba Mevlevi dervişiydi. Evinde kadınların zikir yaptıklarını hatırlarım. Bir iki kez annem bizi de oraya götürmüştü. Daha çok kullanılan adı ile Hoca Hanım'ın evi bugün Rum bölgesinde yarı yıkılmış olduğunu duyduğum Bayraktar ca-

(*) Ne yazık ki, Berkes bunları daha sonra yazmayı unutmuştur - yay.haz.

misine, oradaki Hızır Aleyhisselâm türbesine ve caminin dışındaki mezarlığa yakın bir yerdeydi. Lefkoşa'nın birçok evlerinde olduğu gibi Hoca Hanım'ın evine bahçe kapısından girildikten sonra iki yanda çiçek saksıları bulunan bir avludan geçilerek asıl eve varılırdı. Evin, girilince uzunlamasına görünen bir odasını anımsayabiliyorum. Burada kadınlar Hoca Hanım'ın iki yanına dizilmiş olarak "Allah, Allah" diye zikrediyorlardı. Bir de "Şol Cennetin Irmakları" gibi ilâhiler okunduğunu hatırlıyorum. Hoca Hanım yaşlı, yüzü son derece nur gibi ve penbe renkli, çok temiz görünüşlü, ak saçlı bir hatundu. Ancak, çok enfiye çektiğinden burun deliklerinin siyah siyah görünüşü dikkatimi çekerdi.

Penbe Hanım bizim doğumumuzda bulunmuş. Annem, kendinden önceki çocuklarının ölümü yüzünden doğunca yakındaki Mevlevi tekkesine adanmış. Götürülen çocuk orada ne kadar kalırdı, bilmiyorum. O yüzden adı Derviş Hanım olmuştu. Bizim doğumumuzda ebe, bir çocuğun daha gelmekte olduğunu söyleyince hazırlıksız olmaları yüzünden Penbe Hanım, başındaki namaz bezini ikiye yırtarak birine beni, diğerine kardeşimi sarmışlar. Az çok büyüdüğümüzde söylenirdi. Hanımının ikiz çocuk doğurduğunu duyan Mahir Dadı ırkına özgü heyecan ve saflık içinde evin merdiven sahanlığına çıkarak var gücüyle:

"Bir oğlân... bir oğlân daha" diye bağırdıkça bütün mahalleli doğumumuzu duymuş. Mahir Dadı annemin annesinin dadısıydı. Onu, Osmanlı ülkelerinde siyah insan köleliği kaldırılmadan önce almışlar. Belki çocuk yaşındaydı zavallıcık. Ya köleliğin kaldırılmasından sonra ya da âdete göre evlendirileceği yaşta "âzad" edilen Mahir Dadı bizim zamanımızda bir köle değil, evimize sık sık gelen bir aile üyesiydi. Ben onu bildiğim zaman aksaçlı, fakat dinç görünüşlü bir kadındı. Elinde büyüttüğü annemi çok sevdiğinden bizi de çok seviyordu. Bizi her gördüğünde "Benim Çifte Gumrularım" diyerek üstümüze yürür, bizi korkuturdu. Zavallı çocukların korktuğunu üzülerek gördüğü halde coşkusunu zaptedemiyordu. Saçları ağarmış, temiz yüzlü, temiz giyimli bir kadındı. Bizim evin ötesindeki bir sokakta küçük bir evi vardı. O küçük eve de sokak kapısından girilir, kupkuru, saksısız, çiçeksiz yoldan geçilerek iki gözlü evciğine girilirdi. Bilâl adında, kendi renginde bir oğlu da vardı. Onu çok severdi, fakat çok hayırsız

bir oğlan olmuş diye duyardık. Sonra olanları hayal meyal anımsarım. Bir gün kardeşimle eve gelirken, Mahir Dadı'nın evinin kapısına dayalı iki direk gördük. Çok küçüktük, ölüm nedir bilmezdik, ama onun öldüğünü anlamıştık. Babam ve bir iki kişi tabutunu kaldırdılar. Bugün bile onu unutamadım. Anılarıma onunla başlamamın nedeni odur.

1875 Berlin Konferansı sırasında Osmanlı devleti delegeleri olan Alman asıllı Mehmet Ali Paşa, Rum asıllı Karatodori Paşa ile aslını bilmediğim Sadullah Paşa konferans dışında, gizlice Kıbrıs adasını Disraeli'nin başkanlığındaki Britanya delegelerine "geçici olarak" kiraya vermişler. Karşılığında o devlet Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı savunmaya yardım edecekmiş. Ne öyle bir savunma oldu, ne de bir daha orası Osmanlı Devleti'ne geri verildi.

Çocukluğumuzda yaşadığımız mahalle kentin çarşı ve ticaret bölgesinin içinde kalmıştı. Etrafı hemen hemen tamamiyle Rum dükkânları ile çevrilmişti. Kentin güneydoğu yanının merkeze yakın olan bir yerine rastlıyordu. Oranın belli başlı yollarından biri olan, Doğu'da Mağusa kapısı denen kale kapısına değin giden yola paralel olan yolun üstündeydi. Öğrendiğime göre, bugün bu yol Türk-Rum bölgelerini ayıran sınır olmuş. O yolun üstündeki bütün dükkânlar kapanarak Birleşmiş Milletler güçlerinin kontrolu altına konmuş. Bizim çocukluğumuzda kışın oralardaki sokaklar çamur deryası gibi olurdu. Yine çocukluğumuz yıllarının birinde sokaklara elektrikler konmuştu. Evimizde elektrik yoktu. Petrol lambaları yakılırdı. Evimizde ta Azerbaycan'dan gelen iri petrol tenekeleri bulunurdu. Boşalan tenekeler çeşitli işlere yarardı.

Evimizin bitişiğinde ninemin evi vardı, ikisinin ortasında da tek katlı bir oda. Gündüzleri zamanımızın çoğu bu odada geçerdi. Orada evlerin çoğu mermer kaplıydı. Mermer kaplı sundurmadan yine mermer kaplı mutfağa gidilir. Onun yanında "alttan yanma" denen bir hamam vardı. Biz büyümeye başladıktan sonra annem bizi artık "çarşı hamamı" dedikleri büyük hamama götürmüyordu. Evimizin en çekici parçası küçük bahçesiydi. Bu bahçede büyük bir zeytin ağacı, birkaç turunç ağacı, büyük bir hurma ve daha da büyük bir okaliptüs ağacı, bir de işlek kuyu vardı. Bir köşede de babamın oyuncağı olan tavukların kümesi.

O zamanlar Lefkoşa kenti hisarlarla çevrili haldeydi. Yalnız gü-

neybatıya düşen Rum bölgesinde hisarların dışına yayılma başlamıştı. Ancak biz oralara hiç gitmediğimiz için fazla bir bilgim yok. Onun dışında Venedik zamanından kalma hisarlar ve içinden araba ve otomobil geçecek büyüklükte olan sur kapıları sapasağlam duruyorlardı. Başka yerlerde gördüğüm hisar ve kaleler arasında buradakiler kadar sağlam kalanı görmemişimdir.

Kentin o zamanki bir özelliği, halkının çoğu Ortodoks Rum olmasına karşın o dine ve halkına özgü mimarisi olmayışıdır. Göze batan mimarlık yapıtlarının çoğu Gotik yapıdaydı. Özellikle Mağusa'da (Namık Kemal'in sürüldüğü kentte) bir alay Gotik yapılı boş kilise vardı. Latinlerden kalan bu yapıtlar içinde yalnız iki büyük katedral cami yapılmıştı. En büyüğü Lefkoşa'da, en güzeli daha küçük ölçüde Mağusa'da. Rum kiliseleri daha ziyade kapalı yerlerde ve en çok manastırlarda bulunurdu.

Rum papazlarının en önemli işlerinden biri küçücük kiliselerinin çanlarının iplerine sarılmaları oluyordu. Özellikle bir ölü geldiği zaman "dan... dan... dan..." sesleri insanın iflâhını kesecek kadar, âdeta saatlerce çalar, kafa şişirirdi. Benim çocukluğumda İslâm ve Hıristiyan halkı birbirinden ayıran bir uluslararası güç, asker ve araçları olmadığı halde gelenek sonucu olarak iki halk yanyana yaşıyordu. Zaman zaman iki halkı irkilten olaylar olmuyor değilse de Müslümanla Hıristiyan karışmaksızın yanyana yaşıyordu. Öyle olmakla beraber elektrik, demiryolu, otomobil, hastahane, müze gibi modern çağ uygarlığının yapıtları gelişmeye başlama halindeydi.

Trene ömrümde ilk kez orada bindim. İngiliz yönetimi doğuda Mağusa'dan Lefkoşa'ya, oradan Omorfo'ya ulaşan bir demiryolu döşemişti. Başlıca Türk kasabalarından olan Lefke'ye o zaman tren henüz ulaşmamıştı. Omorfo'ya kadar olan tren yolculuğunu, canlılığı ile anımsayamıyorum. Fakat ondan sonraki ve Lefke'ye giden yolculuk hâlâ belleğimde. Gece olmuştu. Her yan kapkaranlık. Üstelik sert bir yağmur. Gideceğimiz yerde eczacı olan büyük kardeşim, oranın biricik atlı arabası olan Sabri'nin arabasını göndermiş. Böyle bir yolculuğa alışık olmayan annem buna son derecede kızmıştı. Sabri'nin yanında uşak Hasan vardı. Yağmurun altında, muşambalar içinde araba küçük gölcüklere bata çıka ilerlerken, annem bizi örtüp sararken dualarını mırıldanıyordu. Sağ-

da solda şimşekler çakmaya başlayınca annemin hiddeti son sınırına gelmişti. Kimbilir ne kadar kısa bir yoldu. Bana sonsuz bir yol gibi gelmişti. Kıbrıs pek yağmurlu bir yer sayılmaz, herhalde ya Şubattı ya da Mart. Araba yer yer portakal bahçeleri arasından geçerken çiçeklerin kokularını duyuyorduk. Annem her duasını bitirdikçe onu bize doğru üfleyip duruyordu. Kaç yaşındaydık, bilmiyorum. Fakat bize bu tren ve atlı araba yolculuğu büyük bir macera gibi gelmişti. Lefke'ye ilk kez geliyorduk. Kardeşim ve eşi olan Ülfet Hanım bizi bekliyorlardı. Zavallılar annemden bir zılgıt yediler, ama hakketmişlerdi. Öyle içli bir anneyi iki yavrusu ile yalnız bırakmamalıydılar. Biz hemen hazırlanan yer yataklarına girip uykuya daldıktı. Sabahleyin uyandığımız zaman pencerenin dışından gelen tatlı bir su sesi bizi çok sevindirmişti. O zamanlar bu kasaba su arkları ile doluydu. Portakal ağaçları için. Bu yer bana çok romantik gelmişti. Yataktan kalktıktan sonra bitişik odadaki ocak gürül gürül yanıyordu. Onun çevresinde çay içtik, zeytin, peynir, ekmek yemiştik. Bu satırları hocalık yaptığım Kanada'da Pointe-Claire adlı yerdeki evimde bir Noel gecesi ocakta yanan odunları seyrederken yazmak aklıma gelmişti. Alevlerin ocağın iç duvarları üzerine yaptığı dalgalanan yankılarını seyrederken o ilk çocukluğun ocak seyrini düşünmeye daldım. O zamandan beri ocakları severim.

Yaşamının Kıbrıs'ta geçmiş olan döneminin en izlenimli yılları Türkiye'de ulusal kurtuluş savaşı yılları olmuştu. O dönemde Kıbrıs Türkleri kendilerini İstanbul ve Anadolu'nun yabancı işgali altındaki yerlerin halkı gibi görüyorlardı. Birinci Dünya Savaşı yılları başına değin kendilerini hâlâ Osmanlı Devleti halkı sayan Türk Kıbrıslıları, bu savaş süresinde Britanya Devleti'nin orayı kendi malı olarak ilân etmesi derinden sarsmıştı. Kendilerini bir boşlukta buluyorlardı. Ne Türk, ne Rum, ne İngilizdiler. Harp yılları boyunca bir yere göçemedikleri gibi başlarında İngiliz devletinin Yunan dostluğu dolayısiyle, geleceğin Rum kılıcının sallanacağı yılların geleceğinden korkmaya başlamışlardı. Savaş yılları boyunca Türkiye halkı gibi, yalnız Alman propagandası etkisi altında, umursamaksızın yaşayamazlardı. İngiliz ve Rum-Yunan haber kaynakları savaşın Türkler yararına gitmemekte olduğunu daha yakından anlayacak durumdaydılar ve hiçbir şey yapamaz-

lardı. Kısası Türkiye ya da Türklük karşıtı dünya güçlerinin tutsağı olduklarını İstanbul'un yabancı tutsaklığı zamanından önce onlar sezmeye başlamışlardı. Savaşın durması, İstanbul'un yabancı işgali altına girmiş olması, bu korkularının doğruluğunu göstermişti. Kıbrıs'ın yeni yetişmekte olan genç aydınları kendilerini İstanbul halkı gibi görmekteydiler. Türkiye ve İstanbul, tutsaklık durumunun etkisi altında (bugün de dendiği ve işitildiği gibi) daha çok bilinçlenmiş halk arasında Anavatan sözcüğü ile tanımlanırdı. Lozan Antlaşması'na değin bu sözcük gerçekte içi boş bir ideal-sözcük değeri taşımaktaydı.

1914'de savaş başladığı zaman ben 6 yaşındaydım. Bittiğinde 10 yaşında. Kurtuluş Savaşı başladığında 11, bittiğinde ise 14 yaşındaydım. Yaşamda kendime geldiğim yıllar bu 11 ile 14 yaş arası yıllardır. Bundan ötürü bu dönemin, Türkiye'de yaşıtım olan kişilerden daha çok etkisi altında kaldım. Yaşamımın bundan sonraki düşün ve duygu yönünü bu dönem çizmiştir. Ora halkı savaş görmedi, fakat savaş-dışı kalış oranın Türk halkı ile Rum halkı arasında ayrı ve zıt özlemler geliştirmelerinin başlıca nedeni olmuştur. Bu zıtlık, Türk halk ile Rum halk arasında oradaki yabancı yönetimine karşı bu iki halk arasındaki tutum karşıtlığında da kendini gösterir. Bunun bir yanı, Rum halkının İngiliz karşıtlığı ve bunun daha açık ve cesurca görünüşü, diğer bir yanı umutsuzluğa düşen Türk halkının ister istemez İngiliz idaresini artık yalnız bir olup-bitti olarak değil, Yunan "tehlikesine" karşı bir dayanak olabileceğini benimsemeye başlaması olmuştur. Özellikle varlıklı aileler arasında. Türkiye'de kurtuluş savaşının başarı ile sonuçlanması Kıbrıs'taki Rum halkını Türk düşmanı değil, İngiliz düşmanı yapmış, bunun açık görünüşleri daha o zamandan başlamıştı. Britanya hükûmeti[nin] Yunan devletini Alman yanından koparıp İngiltere yanına kazanma[sıy]la doğan umutlar, Rum halkı düşmanca yana çevirmişti.

İngiliz yönetiminin kimi yanları da bu sonuca yaramıştı. Oradaki Türk halkının yüzde doksan dokuzu bir tek İngiliz yüzü görmüş değildi. Ben, uzaktan bir iki İngiliz gördüğümü anımsıyorum. Ortada İngiliz yoktu. Daha garibi İngiliz askeri de yoktu. Yalnız savaş yılları içinde İngiliz kamyonlarında dağlardan kereste ve bakır madeninden maden, kömür ve amyant taşıyan asker-

ler görülmekle beraber bunlar yerleşmiş kişiler değillerdi. İngiliz vali ve çevresindeki yöneticiler dışında yönetimde kullanılanların çoğu Türktü. Polislerin bile çoğu Türk, azı Rum'du. Mahkemelerde Rumcadan başka Türkçe de konuşulabilirdi. Ancak bir iki yüksek mahkemenin yargıcı İngiliz olursa o zaman İngilizce konuşulabilirdi. Sonradan öğrendiğime göre, ne Türkler ne de Rumlar arasında gerçek anlamda İngilizce bilen de yok gibiydi. Birkaç tane iyice İngilizce bilen kişi parmakla gösterilirdi.

Böyle bir durum belki Berlin'deki anlaşmada konmuş koşullardan ileri geliyordu. Çünkü o anlaşmaya göre Britanya orada "kiracıydı". Geleneklerine bağlılıkları yüzünden savaş yıllarında tek taraflı olarak bu ada[nın] kendi imparatorluklarının bir parçası olduğu yayınlandıktan sonra (Osmanlı Devleti bunu kabul etmemişti) kiracılık zamanından kalma düzende radikal değişiklik olmamıştı. Türklerin Şer'iye mahkemeleri olduğu gibi duruyordu. Türkler sivil hukukta bu şeriat hukukuna bağlıydılar (herhalde Rumlar da kilise hukukuna bağlıydılar). Türklerin başkadısı İstanbul'dan atanır ve oradan gelirdi. Benim çocukluk yıllarındaki Başkadı Rifat Efendi, savaş dolayısiyle âdeta yerli olmuştu. Halk arasında yüksek itibarı olan bir zattı. Gösterişli, iyi giyinmiş, saygı verici bir görünüşü vardı. Yerli halkın mahalle ve köy imamlarına benzer hiçbir hali yoktu. Özelliklerinden biri güzel bir İstanbul ağzı ile konuşmasıydı. Hiçbir yobazlığı olmayışı, oğlunun başarılı bir ressam oluşundan belliydi. Rifat Efendi'nin diğer bir özelliği halk ile arasında bir mesafe kurması, yüzgöz olmamasıydı. Yerli halka tepeden bakan değil, fakat saygı veren bir tutumu vardı. Ressam olan oğlu Burhan birçok gençlere model olabilecek biriydi.

Başkadı'nın bu özellikleri yanında Başmüftü Hacı Hafız Ziyaeddin Efendi (çocukluğumdaki izlenimlerime göre) halk arasında sevilen bir kişi değildi. Belki yerli oluşunun, bir de zengin oluşunun bunda bir payı vardı. Pek dindar bir kişi olmayan babamın birkaç kez söylediklerinden aklımda kalana göre müftü efendi "ikiyüzlünün" biriydi. Ayasofya Camisi'nde halka vaaz ederken: "evlâtlarınıza sakın İngilizce öğretmeyin, her yabancı sözcük onların yüreğinde bir leke yaratır" dermiş, fakat kendi oğullarını hep İngiliz okullarında okutmaktaymış.

Şer'iye mahkemesi kentin Türk bölgesinin en merkez yeri olan bir yerdeydi. Orada çalışan hocalardan biri olan Râtip Efendi zannıma göre ilâmları yazan biriydi, çünkü bize yazı ve din dersi hocası olduğu zaman güzel yazıya merakım olduğunu farketmişti. Belki bana güzel yazı merakını veren onun etkisi olmuştur. Râtip Hoca'nın çocukluk yaşamımızda unutamadığım bir etkenliği olmuştur. Pembe yanaklı, kısa boylu, tıknazca, iyi giyinen bir hocaydı. Eski (yani Arap) harfleri ile yazılan yazısının güzel oluşundan söz ederken, içimizden biri o zaman "hüsn-ü hat" dediğimiz yazının Arap harfleri ile oluşunu küçümseyerek Latin harflerini bilmediğini ileri sürınüştü. Hoca, bunu duymuş olmalı. Bir gün din dersini verdikten sonra kürsünün üstünde bıraktığı bir kâğıt bulunduğunu farkettim (ben sınıf başı edilmiştim). Kâğıda bakınca dilim tutuldu. Hoca oraya (hem de Fransızca olarak) bir şey yazıp bırakmıştı. O zaman anladım ki adamda güzel yazı yazmak yeteneği vardı. Belki Şer'iye mahkemesindeki ödevi bundan ileri geliyordu.

Râtip Hoca ile ilgili iki olayı da anımsarım. İlk okulu bitirmiş, Rüştiye denen ortaokulun birinci sınıfına geçmiştik. O zaman "ulum-u diniye" denen din dersi vardı, hocası da Ratip Hoca. Hoca bize namazın, taharetin (temizliğin, abdestin) koşullarını okuturken ne anlama geldiğini bilmediğimiz bir sözcüğün anlamını atladığını farketmiştik. Bu bize merak olmuştu. Bir gün sınıfta birbirimize açılarak o sözcüğün anlamının ne olabileceğini tartışmaya başladık. Tek varabildiğimiz sonuç onun, bizden "saklanan bir şey" olduğu sonucu oldu. Hoca bize müslümanlıkta her şeyin "mübîn" (açık) olduğunu söylemiyor muydu? Bizden saklanan bir şey vardı, bunu anlamıştık. Çocuklar o gün beni kandırdılar, daha doğrusu zorunladılar. Sınıf başkanı (birincisi) değil miydim? Sınıfın istediğini yapmaya mecburdum. Kitabı alarak çıktım. Sınıfımızın ders odası ile öğretmenler odası arasında bir merdiven ve hocalar odasım bize gösteren geniş bir pencere vardı. Hoca'nın geldiğini oradan görmüştük. Ulum-u Diniye kitabını alarak hocalar odasına doğruldum. Çocuklar beni aradaki büyük pencereden seyrediyorlardı. Anlamını bilmediğimiz sözcük "meni" sözcüğü idi. Hocaya yaklaştım:

"Efendim, bu kelime ne demektir?" dedim.

Râtip Hoca'nın pembe yüzü kıpkırmızı oldu:

"Hade, hade, git. Sırası geldiğinde ne demek olduğunu kendiliğinizden öğrenirsiniz" dedi.

Ben çok utandım, afalladım, anlamını da tahmin ettim. Sınıfa dönünce çocuklar merakla sordular. Aldığım yanıtı söyleyince hepimizi bir gülme tuttu. Sözde gizli gizli, fakat fıkır fıkır gülüyorduk. Gerçek anlamını anladığımızı sanmıyorum, yalnız bunun "seks" ile ilgili bir iş olduğunu anlamıştık.

Anlaşılan bu olay üzerine Râtip Hoca bize kitaptan başka pratik olarak da din eğitimi vermeye karar vermişti. Okul müdüründen izin alıp almadığını bilmiyorum, fakat her gün öğleden sonra dersler bitince bizi iki kişilik saflar halinde ve kendisi de önde olmak üzere uzakta olmayan Ayasofya Camisi'ne "nafile" namazına götürmeye başladı. Bugünün gençliğinin bu namazın ne çeşit bir namaz olduğunu bilip bilmediğini bilmiyorum. Ayasofya Camisi'nin büyük minberinden başka iki küçük minberi daha vardı. Bunlar "nafile" namazı, vaktinde kılınmamış, zamanı geçtikten sonra borç olan namazların kılınacağı yerlerdir.*

Ben namaz kılmasını zaten biliyordum. Annem sık sık kılardı, Enver ile ben seyrederdik. Babamın bir kez kıldığını görmedim. Yalnız Ramazan gelince her gece Ayasofya minaresinde bir alay kişilerle "Salât-u Selâm" getirdiklerini dinlerdik. Annem de bu tür dindarlıkla alay ederdi. Annemin Mevleviliğe adanmış olduğunu bütün yaşamını boyunca bilmişimdir. Ancak, şimdi anlıyorum ki babam ya gizli ya da açık olarak Bektaşi'ydi. Bunu hiç duymuş değilim. Tek delilim orada yerleşmiş bir deri tüccarı olan ve babamın hep "Arnavut" diye sözünü ettiği ve Arnavut ağzı ile konuşan espirili kişinin onun sıkı ahbaplarından biri olmasıdır. Ne var ki onun eylemli bir Bektaşi olduğunu da sanmıyorum. Çok açık düşünlü, gösterişsiz (mütevazı) bir kişiydi. Hiçbir dincilik gösterisi yoktu.

Annem de aşırı bir dindar değildi. Yalnız Ramazan gelince bizim eve (her eve) bir dindarlık gelirdi. Biz çocuklar için bu bir eğlence oluyordu. Çünkü, bizi gece sahura kaldırmalarını sıkı sıkı tenbih ettiğimiz halde kaldırmazlar, fakat biz tencere, sahan,

(*) Berkes burada dalgınlıkla kaza namazının tanımını vermektedir. Diğeri ise fazladan kılınan namazlardır - yay.haz.

tabak seslerinden uyanır, yalancıktan sahura katılırdık. Annem: "Size farz değil" diye direndikçe bu kez: "Anne, sahur (sic) [farz]nedir?" diye tutturur, zavallının iflâhını keserdik. Onlara din ödevi gelen bir iş bizim için bir eğlence olan yaştaydık. Annem namazdan çok Kur'an okumaya meraklıydı. Arapça bilmediğinden okuduklarının anlamını bilmezdi, ama gerekli olan anlam değildi ki. Okuduklarının anlamını bilseydi, belki hiç Kur'an okumaya kalkmazdı. Anlamı bilinerek okunan bir Kur'an'ı anlamak daha yüksek düzeyli bir eğitim ister. Okuldan eve geldiğimiz zaman, annemin ev işlerini bitirip namaz bezini başına koyup, gözlüklerini takmış mırıl mırıl okuduğunu görürdük. O da aşırı yobaz değildi. Bir kez gece misafirliğine gittiğimiz bir yerde yatsı zamanı gelince kadınların çoğu bir odaya namaz kılmaya gitmişlerdi. Aralarında babamın kız kardeşi olan ve Ayasofya'nın başimamının eşi olan Nazenin Hanım da vardı. Namazdan döndükten sonra kocasının imamlığından nefret eden Nazenin Hanım:

"Aman, bu namaz da başbelâsı, kim çıkarmışsa bunu başımıza" deyince annem:

"A kadınım, dedi, senin namazının artık beş paralık değeri kalmadı. Üstelik günaha da girdin. Daha sonra kılamaz mıydın?" dedi.

Zavallı Nazenin Hanım! Onun üzerine bir kitap dolduracak kadar çok, yarı komik, yarı trajik anılarım var.

Şimdiki kuşakların iyi bildiklerini sanmıyorum, Abdülhamit döneminden sonra yazıları Türkçeleştirmek akımı başlamıştı. Belki şaşacaksınız, özellikle Kıbrıs'ta! Biz daha ilkokuldayken Osmanlıca'daki uzun tümcelere, sözcüklerin sesli harflerle yazılmamasına karşı okulda bir savaş açılmıştı. Türkçe hocamız Ülfet Bey, kitabımızı açtırır, bütün sözcükleri birer birer kalemimizle fonetik yaptırırdı. Örneğin, "gelince" sözcüğü o zamanki harflerle "k-l-n-c-e" gibi yazılır, bize onu "g-e-l-i-n-c-e" biçiminde düzeltirdi. Ben o zaman 10 yaşımda olduğumu tahmin ediyorum.

Rüştiyede iken ezberlemek de kesinlikle yasaktı. Bir kez kitaptan ezberlediğim bir parça yüzünden ceza almıştım. Kopya da yasaktı. Evde Ahmet Rasim'in *İnşa ve Mekâtip* adlı bir kitabı vardı. Kırmızı ciltli, yaldızlı-bayraklı, tuğralı bir kabı vardı. İçinde mektup ve bir mektuba konacak başlık örnekleri vardı. Örneğin bir paşaya, bir valiye, bir büyüğe, babaya, hocaya yazılacak mektup

örnekleri. İzzetlû, saadetlû, mükremetlû gibi kimilerinin anlamını bugün bile bilmediğim mektuba başlama örneklerinin rütbelere göre çeşitleri vardı. Mektubun nasıl bitirileceği de önemliydi. Bir kez bir okul ödevi için, babamın kullandığı bir kitaptan azıcık kopya yapmıştım. Öğretmen onu da çaktı, bir ceza da ondan yediğimi bilirim. O günlerden beri ben hiçbir şeyi ezberleyemiyorum! Pakistan ile Hindistan'da bulunduğum zaman ezberleme denen şeyin uygulanan tekniklerini görmüştüm. Ezberciliğin düşün gelişmesinde çok kötü bir etkisi olmakla beraber, örneğin şiir ezberleme gibi işlerde çok yararı, hatta zorunluluğu vardır. Hiçbir yerde ezbere şiir okuyarak caka satamadım. Bu yüzden kısa bir süre içinde benden Tevfik Fikret şiirlerini ezbere öğrenmiş olan Pakistanlı profesör Fazlur-Rahman'dan kendi kültürlerinde çocuk ve genç iken nasıl ezberlediklerini öğrenmiştim. Ne var ki o zaman yaşım hayli ilerlediğinden hiçbir zaman bu tekniklerden yararlanamadım. Bu yazdıklarımdan bizde ezbercilik yoktu demek istemiyorum. Çok vardı. Çocukluğumda, yukarda sözünü ettiğim Ratip Hocamızın daha yaşlı bir kardeşi evimizin yakınında oturuyordu. Adamcağızın eşi Fatma hanım hastalıklı bir bayan olduğundan zavallı kocası pencerenin önüne konmuş olan taş teknede çamaşır yıkarken hep ezbere Kur'an okuduğunu görürdüm. Hâfız olduğu için bu hafızlıkla geçimini sağlardı. Bize ezberlemenin yasaklanması bu tür eğilimlere karşı bir savaş başlamasından ileri geliyordu.

Kıbrıs'ın bir yabancı devlet yönetimi altında oluşunun tek yararı, benim zamanımdan önce oranın daha liberal bir ülke olabilmesiydi. Gerçekte bu, denizle çevrili bir ada olması yüzünden Osmanlı yönetimi altında olduğu yıllarda başlamıştı. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'den, Namık Kemal'e, Şair Eşref'e kadar sayısız diyebileceğim kişilerin, bunlar arasında İran şahları ile yobazlarından kaçan ya da sürülen Azerî asıllı kişilere Kıbrıs bir sürgün yeri olmuştu. Benim çocukluğumda en çok adı geçen Namık Kemal ile şair Eşref'di. Bu iki özgürlük savaşçısının oradaki okumuş kuşakları üzerine olan etkisi benim çocukluğumda bile hâlâ yaşamaktaydı. Namık Kemal Mağusa kasabasına sürülmüş olmakla beraber, sonraları onu kahramanlaştırmak çabasının yarattığı bir inancın inandırdığı gibi bir kale zindanı içine hapsedil-

miş değildi. Okuması yazması olan çok kişi onunla görüşürdü. Kıbrıs'ın kendisi zaten bir tür hapişhanedir. Eşref, sürgün değil, kendiliğinden gelmiş bir kaçaktı. İçinde onun en açık saçık şiirleri bulunan kitapları üzerlerinde *sobricuet* (takma ad) olmaksızın yayınlanırdı. Biz evimizi bırakıp gittikten sonra ne olduklarını bilmediğim birçok kitap ve gazete kolleksiyonları arasında Eşref'in -yanılmıyorsam- Mısır'da basılan birçok kitapçıkları vardı. Bunlardan başka ta Azerbaycan'dan gelme mizalı dergileri bulunduğunu anımsıyorum.

Türkiye'de hürriyet-meşrutiyet ilânından sonra bu liberallik havası daha da artmıştı, tâ Mütareke döneminin karanlık günlerine dek. Benim ve kardeşimin adlarımız bunu simgeler. İkimiz birden doğunca sözünü ettiğim Hoca Hanım (Penbe Hanım, kimi kez de Hafız Hanım denirdi) bana Ahmet, kardeşime Mehmet adını oracıkta koymuş. Az sonra okullarından gelen kardeşlerim bunu duyunca "biz öyle ad istemeyiz, biri Niyazi öteki Enver olacak" demişler. O zamandan sonra ne babamın, ne annemin bir kez bile Ahmet ve Mehmet adını kullandıklarını duymadım. Büyüdükten sonra bize evimizdeki Niyazi ve Enver beylerin fotoğrafları gösterilirdi. İkinciden hep "kahraman-ı hürriyet" diye sözedilirdi. Birinci daima yanında bir geyikle görülürdü. Onun *Hatırat-ı Niyazi* adlı yapıtı evimizde vardı. Onu birkaç kez okumaya kalkmış, ama hiçbir şey anlamamıştım. Yıllarca sonra okuduğum zaman, dilinin çok ağdalı olmasına karşın ve anlattığı şeyleri gereğince açıklamamasına karşın çok ilginç buldum. O zaman anladığım yanlarından biri o subayların dağlarda kovaladıkları söylenen kişilerin eşkıya olmadıklarıdır. Bu yapıtın bir süre önce yeni dilimize çevrilerek yayınlanmış olan basımını görmediğimden bu yapıtın bu yanının belli olup olmadığını bilmiyorum. Ancak, Ali Fuat Cebesoy gibi bir kişi bile gençlik anıları üzerine yazdıklarında bu "eşkıya"ların amacının Makedonya'yı Bulgaristan'a katmak olduğunu yazıyor. Abdülhamit döneminde yaygın olan bu inanışın kaynağı bu "çete"lerin örgütü olan Makedonya Devrim Cemiyeti'ni kuran iki adamın Bulgar olmalarıdır. Biri Selânik'te doktor, diğeri Bulgaristan'da Harbiye öğrencisiydi. Bunlar Rusya'daki Narodnik, yani Halkçılık akımından etkilenmiş kişilerdi. Amaçları Makedonya'yı Bulgaristan'a katmak değil, Bulgaristan'ı devrimci

Türklerin de dahil olacağı "Halkçı Sosyalist Makedonya" devletine bağlamaktı. Bu talihsiz ülkücüler hem Bulgarlar, hem Yunanlılar, hem Sırplar ve hem de Osmanlılar tarafından sürüle sürüle sağ kalanları dağlara çekilerek çete olmuşlardı. Bunlar kesinlikle din ve milliyet ayrımına karşıt olan ütopistlerdi. Bunlardan sonraları ortada kalan Vlahof Efendi, Osmanlı parlamentosunda Selânik mebusu olarak yaşamıştır. Adını anımsayamadığım bir diğeri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Tito hareketine katılmış, bilmediğim bir tarihte ölmüştür. *Hatırat-ı Niyazi* kitabında mekik biçimli bıyığı ile bu Niyazi Bey bu Halkçılık çeteleri ile birlikte çıkmış fotoğraflarda görülür. Bu adamın öldürülmesinin nedenini bilmiyorum. Acaba bu ütopist Halkçılarla birlik oluşu yüzünden mi öldürülmüştü? Bu soruyu soran olmuş mudur?

Meşrutiyet'in gelişi ile Türkler arasında bayraklar, şenlikler, vatan, hürriyet sözcükleri ile güzel günler geçirilmiş. İttihat ve Terakki kulübü, ileri fikirli ve "Con" denen "Jeune" Türklerin devamlı gittiği yer olmuştu. Babam da, kardeşlerim de bu conlardandı. Benim büyüdüğüm ve İstanbul'dan gelmeye başlayan gazeteleri okuyabildiğim çağda, bu ileri kafalı kişilerin akıl hocası Larnaka'daki Niyazi Efendi adlı bir ilkokul başöğretmeniydi. Bu, Mustafa Kemal'in çıktığı zamana rastlar. O, bütün gazeteleri, elde edilebilen kitapları okur; kuşkuları, bocalamaları olanlara akıl hocalığı ederdi. Kısa boylu, kırçıl bıyıklı, çok terbiyeli, çok iyimser bir adamdı.

Birinci Dünya Savaşı ile ilgili olarak duyduğum bir şey, Çanakkale Savaşı ile ilgiliydi. Halamın Suphi Bey adında benim hiç görmediğim bir oğlu vardı. Kurmay albayken Çanakkale'de şehit olmuş. Bu haber, ya Kızılhaç ya da Kızılay yolu ile geldiği halde, baba yanlısı akrabalarım onun savaş bitince geleceğine inanırlardı. Fakat Suphi bir daha gelmedi. Yıllarca sonra İstanbul'a geldiğimiz zaman Beşiktaş'ta oturan dul eşini, evlenme yaşındaki kızını, o zaman Beyazıt'ta yeni açılmış adını anımsayamadığım bir okulda sekreterlik öğrenimi yapan genç kızını ve hukuk stajını yeni bitirmiş, savcı yardımcılığına atanmış Senaî adlı oğlunu bulmuştuk. Senaî adı babasının adıydı. Bu yetim aile ile tanışıklığımız uzun sürmedi; kızların evlenmesi, oğlun aklımda kaldığına göre Aydın taraflarında bir yere atanmasından sonra birbirimizi kaybettik.

Biz henüz yabancısı olduğumuz İstanbul'da lise ve yüksek öğretim işleri içine dalmıştık. Annemle babam da Türkiye'deki yaşamın girdisini çıktısını bilemeyecek ölçüde güçsüzdüler.

Savaş yılları içinde Kıbrıs'taki Türkler arasında az çok okumuş, fakat İngiliz yönetimine bağlı olmayan kişiler arasında aşırı bir Almancılık vardı. Savaş süresinde İngiliz yanlılarının sesi kolay kolay duyulmuyordu. Köylüye varıncaya kadar çoğunluk Almanya'nın bulunduğu yanın savaşı kazanacağına inanıyordu. Evde kardeşimde birlikte bizim bir çeşit okulumuz haline gelen yatak odamızdaki camlı dolabın altını karıştırdığımız günlerde dik bıyıklı kocaman bir Wilhelm fotoğrafı bulduğumuz zaman çok şaşırmıştık. O zaman savaş beklenenin ters yönünde sonuçlanmıştı. Savaş yıllarında, daha küçük olduğumuz dönemde, babamla eve gelirken babamın çok kez karşılaştığı bir Hacı Akif Efendi vardı. Köşe başında durur, savaş havadislerini tekrarlardı. Hacı Akif Efendi Almanların "kırk ikilik" topları Paris'e dayadıklarını ballandıra ballandıra anlatırdı. Akif Efendi'nin alnında geniş bir yuvarlak leke vardı. Tanıyanların inancına göre, yarın cennette orası ay gibi parlayacaktı. Fakat annem hacı efendi hakkında halamdan gelme kimi öyküleri gülerek anlatırdı. Halam ile birlikte hacca gitmişlerdi. Anlatılan hac öyküleri, orada hacı delilleri ile geçen çapkınlık olayları üzerineydi. Halam gelirken anneme hediye olarak uzunca lehimli bir teneke kutu içinde Zemzem suyu getirmiş. Biz dolapları karıştırırken bunu bulmuştuk. Annem bunu elimizden alıp bir yere saklamıştı. Öldüğü zaman tabutuna konacağını söylerdi.

Şimdi tahmin ettiğime göre, Türklerin o dönemdeki en sıkışık zamanı Kanal Seferi zamanı olmuştu. Alman denizaltıları oranın dışarı ile ilgisini kesmişti. Ekmekler vesika ile verilir, bıçakla kesildiği zaman bıçağın ağzında arpa kabukları görülürdü. Ondan önce bir okka ekmeğin fiyatı altmış paraydı.

Yenilgi ve mütareke günlerini pek anımsamıyorum. Anlaşılan beni, bir çocuk gözlemci olarak ilgilendiren şeyler olmuyordu. Bir istisna ile. Lefke yakınında bakır madeninin dışında bir yazlık yerde kalıyorduk. Akşamları oralarda bulunan okumuş yazmış kişiler toplanır, kaldığımız binanın önünde çayırları, akan dereyi gösteren balkonda şezlonglara uzanarak konuşulurdu. Okumuşların düşün ve tartışma yaşamının kuruduğu savaş sonu günle-

rinden biri olmalıydı. Ansızın beni ilgilendiren bir konu üzerinde yarı ciddi yarı şaka bir konuşma başladığını farkettim. On, onbir yaşında olmalıydım. Ansızın bir "bolşeviklik" konusu açılmıştı. O zamana değin bu sözcüğü hiç duymadığım halde o gün söylenenler beni ilgilendirmişti, çünkü ilk kez duyduğum şeyler söyleniyordu. Konu üzerinde fazla bir bilgileri yoktu, ama söylediklerine yarı inanır, yarı inanmaz bir halleri vardı. Bir de arada bir kıkır kıkır gülüşmeleri, arada sırada çocukların anlayamayacağını sandıkları sözlerle konuşmaları ilgimi çekmişti. Sert bir düşmanlık belirmiyordu. Yalnızca iki konu gelince birbirine karşıt sözler ediliyor, ötekine karşı da kıkır kıkır gülüyorlardı. Birincisi mal, mülk paylaşıklığı sorunu, ikincisi kadınların paylaşık olacağı. Ben birinci soruna olmaktan çok ikinciye hayli kulak kabartmıştım. O konuya kulak kabartacak yaşa gelmiştim demek. Ne tuhaf? Bir çocuğun uyanmaya başlayan ilk duygularının birinin Freud'la, diğerinin Marx'la ilişkili olarak yanyana gelişi ne tuhaf bir rastlantıydı? Birinci sorunu beğenmemeleri, ikinci sorun üzerine bir yandan "olur mu öyle şey?" derken aynı zamanda zevk almaları yüzünden tartışma uzun sürdü. Birinci soruna karşıtlıkları, ikinci sorunda hem olur hem olmaz dedikleri için tartışma kesildi. Susmuşlardı. Kimbilir neler düşünüyorlardı. "Bolşeviklik" konusunda, uzun süre hiçbir konuşma duymadığım halde, o zamanki tartışmaya aklım takılmıştı. Konuya karşı olan tepkilerin çelişkili oluşu ile sonuçlanmış oluşuna da aklım takılmıştı. O zaman bolşeviklik konusunda büyükleri düşündüren önemli sorun, o dinlediğim günkü sorundu.

1922 ya da 1923. 14 yaşındayız. Çok şeye aklımız ermeye başlamış, İstanbul'dan gelen gazeteleri yer gibi okuyoruz. *Vakit*, *İkdam*, *Vatan*, *Tasvir-i Efkâr* en çok okunan gazeteler. Ara sıra *Akşam*'ı da gördüğümüz olurdu. Eskilerden Süleyman Nazif'ten Abdülhak Hâmid'e, yenilerden Halide Edip, Falih Rıfkı, Yakup Kadri'ye kadar o zamanın belli başlı yazarlarının yazdıklarını kaçırmamaya çalışırdık. Refet Paşa'nın İstanbul'a geldiğinde gazetecilerle konuşurken söylediği bir söz nedense kafamda kalmış. Gazetecilerden biri: "Paşam, İstanbul hanımlarını nasıl buluyorsunuz?" gibi bir soru sormuştu. Paşa, "çok iyi.." filân gibi nezaket gereği bir iki şey söyledikten sonra: "ancak çoğu şişman" gibi bir söz etmişti. Ne-

dense aklımda kalmış. Şişmanlığın kadınlar için iyi bir şey olmadığını o zaman öğrenmiştim. Yıllarca sonra Ankara'da yemek meraklısı bir tanıdığım beni Ankara Palas'a öğle yemeğine davet etmişti. Yanımızdaki masada Yahya Kemal'in yemek yeyişi ve yediği yemeklerin çeşidi ile sayısını seyrediyordum. Yemekten sonra büyük oturma salonuna gelindiği zaman Yahya Kemal bir kanape üstüne yayılmış, karşısındaki kahve masasının üstünü de soda şişeleri ile doldurtmuştu. Konuşmasını çok ilginç bulmuş, anlattıklarını dikkatle dinlerken o zaman Atatürk'ün ölümünden sonra orada oturan Refet Paşa da gelip kendi anılarını anlatmaya başlamıştı. O zaman hayli yaşlanmış olmasına karşın bana hâlâ genç kalmış bir kişi olarak göründüğü için yukarıda sözünü ettiğim anımı ona anlatmıştım. Çok sevinmişti zavallı. O gün çok yemek yememenin fazla methini yapamamıştık Yahya Kemal'in yanında.

Rüştiyeyi bitirmiş, idadiye girmeye hazırlanıyorduk. Lozan tartışmalarının sona ermesini bekleyip duruyorduk, çünkü Türk halkı için o adanın o antlaşmanın sonuçlanması çok önemliydi. O zamana değin, Birinci Dünya Savaşı zamanından beri oradaki Türk halkın siyasal durumu belli değildi. Dışarı gidebilenler ancak kaçak olarak gidebiliyordu. İdadideki hocaların çoğu Kemalistti. Yalnız, savaşın bitmesinden sonra İstanbul'da kalmış Kıbrıs doğumlu kişiler geri gelebiliyorlardı. Bunlardan biri donanmadan emekli ve matematik hocamız Ali Nazmi Bey dehşetli İngiliz hayranı olmuştu. İngiliz donanması der de başka şey demezdi. Sevimli, terbiyeli, bilgili bir kişi olduğundan kimse kızmazdı. Ayrıca, denizcilik, donanma gibi şeyler ora halkının tüm cahili olduğu konulardı. Deniz konularının asıl ustası Rumlardı. Bu Nazmi Bey'den başka ondan daha genç biri daha gelmişti. İstanbul'da eczacılık okuyan, fakat savaşın başlaması üzerine orada kalarak yedek subay olan Remzi Bey. O da bize kimya öğretmeni olmuştu. Asıl tanınmışlığı milliyetçi piyeslerde başındaki kalpağı ile Türk subayı rolü oynaması oluyordu. Güçlü bir sesi vardı. Kurtuluş Savaşı piyeslerinde sahnede Türk ve Yunan bayrakları ile askerler savaşa tutuşunca dumanlar, barut kokuları seyirci halkı coştururdu. Dövüşmenin sonuna doğru sahne kararır, Remzi Bey elinde tabancası ile saldırır; tabancalar patlar, düşman tepelenir; yavaş yavaş sahne aydınlanır. Ay yıldızlı bayrak, başı ya da kolu sargılı

(üzerlerine kan lekeleri de konurdu) subay ve askerler hastabakıcı hanımlar elinde yatarken Beliğ Paşa Tiyatrosu'nun binası yıkılacak gibi olurdu.

Beliğ Paşa oranın uydurma paşalarından biriydi. Abdülhamit zamanında Derviş Paşa adında biri varmış. Ben yalnız fotoğrafını gördüm. Orman gibi sakalı olan bir adam. Beliğ Paşa halk arasında Abdülhamit paşasının rakibi olmuş. Osmanlılık filân kalmayınca Beliğ Paşa ulusçuluk yanlısı olanların paşası olmuştu. O zamana değin Türklerin tiyatro binası yoktu. Türkçe piyes oynayacağı zaman Rum tiyatrolarından birini kiralarlarmış. Ben bir kez Türkçe piyes oynanan bu tiyatrolardan birine götürülmüştüm. Yarım daire biçiminde, kat kat locaları, pırıl pırıl yanan avizeleri ile modern bir tiyatroydu. Anadolu'da Yunan yenilgisi başlayınca ya Rumlar tiyatrolarını kiralamadıklarından ya da bizimkiler artık ona tenezzül etmek istemediklerinden Beliğ Paşa hazretlerine kısa süre içinde bir tiyatro yaptırma ödevi düşmüştü. Onun tiyatro binası daha büyük bir bina olmuştu. Ne var ki son derecede zevksiz, ayrıca halk tarafından pislik içinde bırakılan bir tiyatro binası kazanılmıştı.

Rüştiye'yi bitirdiğimiz sıralarda okul arkadaşlarımız arasında siyasal tartışmalar oluyordu. Bu tartışmaların en çok aklımda kalanı aynı sınıfta bulunduğumuz, kendine özgü bir konuşma tarzı yüzünden sadece "Memet" değil, "Mehmet Bey" dediğimiz çocukla aramda süren bir hilâfet ile saltanat tartışması ya da çekişmesi olmuştu. "Mehmet Bey" çok ciddi, namuslu, fakat çok inatçı ve tutucu bir çocuktu. İddialarının aslında kendi kafasından değil, evlerindeki inançlardan geldiğine inanıyordum. Ben sultanlıktan sonra halifeliğin de kaldırılacağını, bunun bir zorunluluk olduğunu ileri sürerken o sultanlığın bile kaldırılmış olmasını şiddetle kınardı. Bu çok iyi çocuk arkadaşla hiçbir zaman kavga etmedik. Ne o ne ben kavgacı tipiydik. Daima dost kaldık. O da Türkiye'ye geldi, devlet öğrencisi olarak yanılmıyorsam İsviçre'de hukuk okudu, Türk vatandaşı olduğu halde Kıbrıs Rum yönetiminin saptaması ile kısa süre Kıbrıs elçiliği de yaptı! Ne var ki zavallı çok yaşamadı, öldüğünü haber aldımdı. Halifelik konusu üzerine bir gün onunla o denli şiddetli bir tartışmaya girmişim ki yatağında hasta yatan annemi görmeğe gittiğimde bunu farketmiş

ve sormuştu. Yastığına yaslanmış, başımı annemin dizine koymuştum. Anladım ki tartışma konumu söyleyince onun da kafasında kuşkular vardı. Ustalıklı bir biçimde beni sorguya çekmişti. Ona hilâfetin kaldırılmasının Mustafa Kemal'in en önemli devrimi olduğunu öyle bir anlatışım vardı ki o gün annem de inandı. Nereden öğrenmiştim ben bunları? Bilmiyorum. Kafam o tür yönlere yatık olmalıydı, daha o zamandan. Ne annem, ne de babam benzer konularda bana aykırı bir görüş ileri sürmüşlerdi.

İstanbul'a gelişimizin öyküsüne geçmek sırası gelmiş olmakla birlikte sözünü ettiğim Kemalist ilericilik konusunda anlamsız bir lâf ilericiliği yanlısı olmadığımı belirtmek için sözünü ettiğim dönemden 50 yıl sonra ilk kez Kıbrıs'a gidişimle ilgili bir iki anıma değinmek isterim. 1969-70 sıralarında Fethi Naci'nin "100 Soruda" serisi için *Türkiye İktisat Tarihi* başlığı konan bir yapıt üzerinde çalışırken Osmanlı Tarihi'nin III. Selim dönemine değin sürdürdüğü toprak mülkiyeti konusu üzerinde gelişen görüşüme karşıt bir iki eleştiri çıkmıştı. Klasik Osmanlı toprak rejiminin özelliklerinin unutulduğu yıllardan sonra eski kuşaktan olan Cevdet Paşa ile Abdurrahman Şeref gibi iki dikkatli bilginin, Osmanlı sisteminin Batı Avrupa feodal sisteminden farklı olduğu yollu görüşleri geçmişi övme sayan, Marksist görüşü bütünüyle bilmeyen kimi "ilericiler" bana karşı çıkmıştı. Bunlar her sistemin gelişim, duralama, düşme, bozulma dönemleri olacağını düşünmeden nereden çıkmış bir terim olduğu bilinmeyen "Derebeylik" ile Batı dillerinde okudukları kitaplarda gördükleri "Feodalizm"i aynı şey sayarak bir "feodalizmden kapitalizme ya da sosyalizme geçiş" tarihçiliği yaratmaya çalışıyorlardı. Ben yazdığım kitapta Osmanlı sistemi ile Batı feodal sistemi arasında önemli ayrılıklar olduğunu ileri sürmüştüm. Derebeyliğin feodalizm olmadığı gibi Timar sisteminin de feodal toprak tutuculuğu rejimi olmadığını ileri sürmüştüm. Osmanlı ekonomik tarihini Batı Avrupa feodalizm tarihine benzeterek yorumlamaya kalkmak daima karşıtı olduğum ezbercilik ile kopyacılığın bir örneğidir.

Bu konu üzerine düşünürken (o zaman bir Kanada Üniversitesi'nde profesördüm) yaz tatilinde Kıbrıs'a giderek bu konuda bir inceleme hazırlamaya karar vermiş, bunun için de Toplumbilimleri Araştırmalar Enstitüsü'nden yardım almıştım. Kıbrıs'a 50 yıla

yakın bir süre sonra ilk kez geliyordum. O dönemde Kıbrıs olayları dinmiş, Türklerle Rumlar bölgelerini ayırmışlar, fakat henüz ikisi arasında girilip çıkılabiliyordu. Doğduğum evin yerinde yeller esiyordu.

Fakat gezmeye değil, bir araştırma yapmaya geldiğim için, orada daha önce uygulanmakta olan, özellikle Lusignan dönemi ile onun kat kat kötüsü olan ve çok daha az süreli olan Venedik dönemindeki feodal toprak sistemi ile onların arkasından gelen Osmanlı yönetimin bir karşılaşmasını yapmak için başvurduğum çabalara karşı en küçük bir ilgi ve yardım göremedim.

Yeşil Hat'ın yakınında Rum bölgesinde kalmaktan kıl kadarlık bir farkla kurtulabilmiş olan Sultan Mahmut kitaplığına uğramıştım. Çocukluk, ilk öğrencilik yıllarım hep oralarda geçmişti. Eskiden bu kitaplığın bulunduğu bölüm çok daha büyük bir binanın parçasıydı. Vaktiyle bir medrese imiş, fakat benim çocukluğumda medrese olmaktan çıkmış, şehir dışından gelen öğrencilerin kaldığı bir yer olmuştu. Güller, çeşmeler, çiçeklerle bezenmiş bir bahçesi vardı. Kitaplıktan başka olan yerler tüm yok olmuş. Kitaplık olarak kalan yerin üstüne de İngilizce olarak "Sultan's Library" yazılı bir levha konmuş!

İçimden "galiba Avrupalı bilim adamları geliyor, onlar için böyle bir levha konmuş olsa gerek" diye düşünerek giriş kapısını yoklayınca kilitli olduğunu gördüm. Gelene geçene sora sora sesimi de yükselttiğim için bekçisi olan memura duyurulmuş. Adamcağız anahtarları ile kapıları açarken "buraya kimse gelmiyor mu?" soruma "hayır, efendim" yanıtını alarak içeri girince gördüm ki içerde ne masa var ne oturacak yer. Kitaplar rastgele raflara konmuş. Birçoğu başaşağı tersine. Kimi eski eserlerin bir cildi bir rafta, öteki ciltleri başka raflarda. Kişisel bir tutkumdur, kitapları düzene koymadan duramam. Aradığım birkaç eski kaynak orada vardı. Onları incelemem için bana (yaşamımda ilk kez gördüğüm bir Mevlevi âyini dolayısiyle bildiğim ve bugün müze yapılan) binada eski kitap okumaya başladım. O arada annemin, ninemin, dayımın ve daha başka akrabaların bulunduğu mezarlığı olsun göreyim derken o muazzam mezarlığın da yok edildiğini gördüm. Fenikeliler zamanından şimdiki döneme değin bu adaya Doğudan, Batıdan en ünlü devlet yönetimleri gelmişti. Hesapla-

dım en uzun olanı Osmanlı dönemi! Oranın şimdiki ilericileri bu dönemi yok etmek için ellerinden geleni yapmışlar sanki. Dayanamayıp şurada burada, şuna buna eleştiriler yaptığım zaman şöyle bir yanıt alıyordum:

"Niyazi Bey, nasıl olur, biz sizi Türkiye'nin en ilerici kişilerinden biri olarak biliyorduk. Böyle eski şeylerle ilgilenmek sizin ilericiliğinize yakışır mı?" deniyordu.

Buna benzer bir eleştiri ile Ankara köyleri üzerine inceleme yaptığım sıralarda karşılaştım.

2

Yaşamımın yeni bir aşaması başlıyordu. İstanbul yolunda bir İtalyan vapurundayız. O zamanlar yeni Türkiye'nin Akdeniz'de yolcu taşıyan vapuru yoktu!

Deniz yolculuğumuz öğleye doğru başlamıştı. Sıcaktan kamarada oturamıyoruz. Birer şezlong kiralayarak zamanın çoğunu güvertede geçiriyorduk. Bizimle beraber, aynı vapurda, İstanbul yolunda büyük bir öğrenci topluluğu vardı. Yalnız lise öğrenimine gidecek olan ben ve kardeşimdi. Ötekiler hukuk, tıp, mühendislik öğrenimine, kimileri de Boğaz'daki Amerikan kolejine gidiyordu.

Türkiye topraklarına ilk kez vapurun uğradığı İzmir limanında ayak bastık. Bizler için oranın ne denli bir heyecanlandırıcı etkisi olduğunu düşünmek güç değildir. Kordon boyundan geçerek kentin içlerine girdik. Yangın yerleri hâlâ görülüyordu. Kapalı çarşıda bir lokantada yemek yedik. İzmir'in ünlü şerbetlerini tattık. Akşama doğru vapura döndük. Bu satırları yazarken, o zamanın vapurla yolculuğunun ne kadar yavaş gittiğini anımsadım. Vapurun akşama doğru yola çıkması yüzünden çok merak ettiğim Çanakkale Boğazı'ndan gece karanlığında geçtik. Yalnız gece yarısından sonra kısa süre vapurun durduğunu, pat pat sesler çıkaran bir motorun geldiğini duyabildik. İstanbul'a da akşama yakın bir zamanda geldik. İstanbul'un Marmara'dan uzakta görünüşü, ağır ağır yaklaşmamız, Haydarpaşa, Selimiye Kışlası... güvertede her şeyi seyrediyor, hiçbir şey kaçırmamaya çalışıyorduk.

Vapur Sirkeci limanı açıklarına demirlemişti. İlk gördüğüm

manzara korkunç bir kayıkçı ve hamal anarşisi oldu. Birbirlerini, yolcuları, eşyalarını parçalayacak gibi döğüşen insanlar anarşisi içinde yaka paça karaya çıkabildik. Gördüğüm düzensizlik, kabalık çok betime gitmişti. *Servet-i Fünun* sahifelerindeki güzel resimlerden sonra ben Paris gibi bir kente çıkacağımızı sanıyordum. İstanbul'un yıllarca bakımsızlık, savaş, yangın, bomba felâketlerine uğramış bir kent olduğunu anlayamamıştık. İstanbul'un güzelliklerini görebildiğim zaman gelinceye değin onu sevemedim.

Sultanahmet'te Ticaret Okulu'nun yakınında bir ev kiraladık. Oradaki ve İstanbul Lisesi'nin ilk yılındaki hayatım az sayıdaki tatlı yanlardan çok tatsız, hatta acı yanlarla kafamda yaşamaktadır. Evin içi başlangıçta tam takırdı. Yoksul bir muhacir gibi gelmiştik. Yavaş yavaş eşya düzüyor, yavaş yavaş yolu, çarşıyı, pazarı öğreniyorduk. İlk aylarda karyolamız bile yoktu. Yer yataklarında yatıyorduk. Özellikle annem için, sıcak bir adanın havasından sonra çok geçmeden gelen İstanbul'un soğuğuna alışmak güç olmuştu. Güzel, yeşile kaçan renkte bir çini soba edinmiştik. Yemek odasında bir masa, birkaç iskemle. İlk zamanlardaki eşyamız bu kadardı. Soba denen şeyi ilk kez görüyordum.

Lisedeki durumu da sevimli bulamamıştım. Benim alışkanlıklarıma göre, öğrencilerin çoğunu farfara, gürültücü, terbiye yoksunu görüyor; içimden "yarının insanları bunlar olacaksa vay halimize" gibilerden düşünüyordum. Bu anarşik görünüşün bir iyi yanı, değerli kişileri seçmeyi, tanımayı kolaylaştırması oluyordu. Tanıdığım, beğendiğim kişilerin çoğu daha sonraki yıllarda kayboldular. Ölenler oldu. Kalan birkaçından daha sonra söz edeceğim. Şirret, edepsiz türünden olanların çoğu arasında, daha sonraki yılların ünlü kişileri olanlar var.

Ben, yeni bir çevreye alışmanın güçlükleri içindeyim. Hemen hemen kimse ile konuşamıyorum. İlk zamanlarda öğle yemeği için Beyazıt'tan Sultanahmet'e kadar gidip gelmenin sökmeyeceğini sanmıştım. Eski maliye nazırlığı binasında olan lisenin bodrum katında bir bakkal vardı. Ekmek, çörek, helva, üzüm gibi şeyler satıyordu. Bir iki çırağı olduğu halde bile, sıraya girmek diye bir şey öğretilmediğinden çocukların hepsi birden itişe kakışa bir şeyler almaya çalışıyorlar, kısa bir yere konmuş bakkal önünde bir çeşit savaş sürüyordu. Böyle bir savaşa ne alışıklığım, ne gücüm, ne

de görüşüm uymadığından bir kez bile bir zeytin tanesi alamadım. Çocuklar burada alabildiklerini alırlar, aldıklarını ayak üstü yutarcasına yedikten sonra arka yandaki aptesanelere birikerek gizlice sigara içerlerdi. Yerlere tükürürler, itişirler, kakışırlar, birbirlerine "ulan", "hırt", "hıyar" gibi sözcüklerle söverler, kavgaya bile girişirlerdi. "Muid" denen öğrenci "polis"leri gözükünce birbirlerinden ayrılırlardı. Görünüş bir hapishaneyi andırıyordu.

Okul yönetimindeki kişi ya da kişilerin aklına öğrencilerin yemek yiyeceği bir köşe ya da bir oda ayırmak gibi bir düşünce gelmiyordu (daha sonra anlatacağım gibi, üniversiteye girdiğim zaman da durum böyleydi). Okulda tek dayalı döşeli yer müdür beyin odasıydı. Öğretmenler öğrencilere daha yakın, daha insancıl kişilerdi. Vakit bulurlarsa, öğrencilerle sınıf dışında insanca ilişkileri olurdu. Ne var ki, çoğunun başka okullarda da hocalığı olduğu için dersi bitirir bitirmez çantalarını kaptıkları gibi kaçarlardı. Öğrencilerin çoğu öğretmenleri azrail gibi görürler, fırsat çıkarsa onlara yakışıksız eylemlerde bulunurlardı (o zaman patlak veren ünlü iğne olayına aşağıda değineceğim). Ancak bir iki öğretmenin öğrencilerle yakın bir eğitim ilişkisi kurduğunu gördüm. Onların birkaçını aşağıda anacağım. Onların dışındakiler ya böyle bir eğitime alıştırılmadıkları için ya da ekmek parası kazancı zorunlulukları ile, ya da öğrencileri kendilerinden aşağı yaratıklar sandıkları için okuldan okula, sınıftan sınıfa koşmaktan başka bir şey düşünecek düzeydeki kişiler değillerdi.

Bulunduğum sınıflarda iki öğretmenin anladığım anlamda kişiliklerini unutamıyorum. Biri tabiat bilgileri hocası, diğeri hendese hocasıydı. Birincisi, Gani Bey şeker gibi bir öğretmendi. Dersini nasıl vereceğini, öğreteceği şeyleri nasıl öğreteceğini, kendini nasıl sevdireceğini bilen biri. Geometri hocası eski bir deniz subayı idi. Lise öğrenimimde tek anladığım, sevdiğim matematik dersini bu adamdan gördüm. Buna karşın, onuncu sınıfta başlayan cebir dersini veren öğretmenden kafamın karışmasından başka bir şey öğrendiğimi sanmıyorum. Siyah tahtanın başına geçer, tebeşir tozları arasında bir alay formüllerle gürültülü bir makine gibi konuşur, koca tahtayı bir alay kargacık burgacık harfler ve işaretlerle doldururdu. Ancak, yine onuncu sınıftaki trigonometri (müsellesat) dersini o sevimli geometri hocası (anlatacağım olay yüzün-

den sınıfımız değiştirildiği zaman) bana çok şey öğretti.

Anlatacağım olaya gelmeden okul müdürüne döneceğim. Ben İstanbul Lisesi'ne geldiğim zaman, Besim Bey adlı çok iyi bir müdür vardı; fakat gelişimden az sonra terfi ederek ayrılmıştı. Onun yerine "müdür muavini" olan zat müdür olmuştu. Şişman, çok esmer elinde bir tesbihle gözüken (ve doğrusu Türk'e hiç benzetemediğim) biri. Ancak bir olay çıktığı zaman gözükürdü. Okulda "cenab-ı hak" gibi bir şeydi. Onu gördüğümüz zaman rengimiz atardı. Bir gün bile güldüğünü, gülümsediğini görmedim. Bir disiplin olayı olunca o maliye nazırlığı binasının şatafatlı merdivenlerinin altındaki alana öğrenciler toplanır; kendisi de merdivenin ikiye bölünüp geriye döndüğü noktaya gelerek korkutucu lâflarla dolu nutuklar çekerdi.

Onuncu sınıf üç şubeye ayrılmıştı. İlk ikisi yatılı, üçüncüsü yatılı olmayan öğrenciler için. Ben üçüncüdeydim, ötekilere kıyasla küçük ve rahat bir sınıftı. Birinci sınıfta ünlü "iğne olayı" patlak verdi. Aklımda kaldığına göre ders yılının ortasına bile gelinmemişti. O sınıfın öğrencileri Arapça öğretmeni olan Salih Hoca'nın zulmüne (on birinci sınıfta bize de Arapça hocası olduğundan bu zulmün ne türden bir şey olduğunu ben de gördüm) dayanamayarak bir gün oturacağı sandalyenin üstüne bir iğne yerleştirmişler (bunu nasıl yaptıklarını hiç anlayamadım, çünkü bu sandalyaların oturulacak yeri kalın ahşap malzemeden yapılmış yerlerdi). Salih Hoca ona oturmaya kalkması ile yerinden fırlaması bir olmuş. Günlerce soruşturmalar para etmedi. Kimin yaptığı öğrenilemedi, bütün sınıfı okuldan tardettiler. O zamanki rivayete göre, bunlar öğrenciliklerini de yitirmişlerdi. Bu rivayetin aslı olsa bile, sonradan bu yasak kaldırılmış olmalı, çünkü hayli zaman sonra o sınıfta bulunan bir öğrencinin Mülkiye'de okuduğunu gördüm. O sınıfta bulunan bu "tardedilme" kurbanlarından biri, yıllarca sonra cumhurbaşkanı olmanın sınırına dek gelmiş bir kişidir. Bu olaydan sonra bizim üçüncü şube birinci şubenin yerine getirildi. Öğretmenlerimizin kimileri o zaman değişmişti.

Hocalarımız arasında en şık giyimli, en medenî görünüşlü olanı edebiyat hocası Hıfzı Tevfik'ti. Zengin bir özel lisenin de müdürü idi. Bu çok monden görünüşlü öğretmenin ağdalı Osmanlı şiirlerini okuması benim çok tuhafıma giderdi. Bir Kemalizm dö-

neminde bu divan şiirlerinin sözcük anlamlarını, hangi "aruz" vezninde olduklarını (çok önemli bir işmiş gibi) bizi zoruna okutmalarını aklım alınıyordu. Zamanla öğrendim ki benim Kemalizm diye düşündüğüm şey İstanbul'a, liselerine, hattâ Dârülfünûn'a henüz gelmemişti. Ben daha Kıbrıs'ta iken hece vezinli yeni Türk edebiyatına alışmış olduğumdan İstanbul'un en büyük lisesinde cezbeye gelinerek bu saray edebiyatının yeri bulunuşuna çok şaşmıştım. (Aramızda bu divan edebiyatının en büyük ustası sonraları felsefe profesörü olan Vehbi Eralp'tı.)

Öğretmenler arasında en beğendiğim, derslerinden en çok etkilendiğim kişi tarih öğretmeni Muhsin Beydi. Bir iki yanı ile. Hiçbir alafrangalığı, züppeliği olmayan bir kişi. İleri kafalı, haksızlıklara karşıt bir kişi. Derslerinde bu yanları daima belli oluyordu. Dış görünüşüne dikkat etmekle beraber, yoksul bir kişi olduğu belli oluyordu. Onun yoksulluğu, kişiliği ve haysiyeti olan bir kişinin yoksulluğuydu. İkinci yanı savaşçı bir kişi oluşunun konuşmalarının her yanı ile belli oluşuydu. Diğer öğretmenlerin çoğu dünyadan umursuz, habersiz, görüşsüz, hatta salak kişi izlenimleri verdikleri halde Muhsin bu izlenimlerinin tersini verirdi. Öğretmenliğinin üçüncü etkin yanı, verdiği dersin imtihan korkusu ile yüklü bir ders olma izlenimini vermeyişiydi. Tarih denen şeyin hem tadını, hem anlamını ben ondan öğrendim. Yaşamım boyunca bulunduğum ülkelerin kimilerinde (özellikle ABD'de) değil öğrencilerin, birçok profesörlerin bile tarih bilgisi ve anlayışından yoksun olarak yetiştiklerini gördüm. Hem de toplum bilimleri alanlarında! Muhsin'in özellikle Fransız Devrimi'ni anlatışı şaşılacak bir etkinlikteydi. Osmanlı tarihini anlayışı ve anlatışı da eşsizdi. Osmanlı tarihini de o divan şairleri hocaları gibi "cezbe" içinde değil, kritik bir görüş içinde anlatarak sevdirebilmişti. O tarihe, ne budalaca bir hayranlıkla ne de aşırı bir yabancılıkla bakıyordu.

Hasan Âli (daha sonraki soyadı ile Yücel), onuncu sınıfta edebiyat, on birinci sınıfta felsefe hocamız olmuştu. Benim onda en ilginç gördüğüm yan çok düzgün, etkili ve güzel bir Türkçe ile ders vermesiydi. Zamanla anlıyordum ki güzel Türkçe konuşan kişi bizde azdır. Bunun nedenlerini anlamaya çok çalıştım. Yücel'in ikinci özelliği (belki dilinin güzelliğinin etkisi ile) bize de-

rin bir felsefe *bilgisi* değil, geniş bir felsefe *ilgisi* vermek olmuştur. Onun arkasından gelen felsefe hocasına kıyasla o, felsefe sorunlarını derinleştirmekten çok basitleştiren kişiydi. Diğer bir beğendiğim yanı temiz, düzgün ve güzel giyinişi ve görünüşüydü. Felsefeciyim diye salkım saçak dolaşan bir kişi değildi. Şık görünüşlü arkadaşı Hıfzı Tevfik gibi züppe hissini hiç vermiyordu. Bizimle insancıl konular üzerinde konuştuğu zaman bile çok ilginçti. Bir gün, biri oğlan diğeri kız ikiz çocuğunun doğuşunu haber vermişti. Can ile Canan! O günü hâlâ anımsarım. Çok geçmeden öğretim müfettişliğine atandığını, bizden ayrılacağını en güzel konuşması ile haber verdi. Başka kimi öğretmenlerin yaptığı gibi suratımıza bile bakmadan çekip gidebilirdi. Konuşması bizi üzmüş, fakat aynı zamanda sevindirmişti. Yerine gelecek olan öğretmeni övmüş, kendini aratmıyacağını, kendinden daha üstün bir felsefe hocası olacağını söylemişti.

Öyle oldu. Yeni hocamızın adı, o zaman bile ününü duyduğumuz Hilmi Ziya (Ülken). Birçok yanları ile Hasan Âli tipinin tüm karşıtı diyebilecek bir öğretmen. Felsefe konularını (o zamanki öğrencilik düzeyimize göre) basitleştiren bir öğretmen değil, güçleştiren, korkutan bir tip. Bunun, beceremeyeceğimiz felsefe ukalâlıklarına yol açmak gibi zararlı saydığım bir yanı olmakla beraber gideni bize hiç aratmamıştı. Çok genç bir hoca olmakla beraber daha çok filozof olanın o olduğu izlenimini bize verebilmişti. Felsefe âleminin hulyaları içine dalmış "uyur-gezer" haline karşın tek cümlesini kaçırmadan not tutuyorduk. Tümceleri, bizim felsefe dilettanlıklarımızı besleyecek sözlerle doluydu. Görünüşü açısından Hasan Âli tipinin zıddıydı diyebilirim. Çocuk denecek kadar genç görünen bir yüzü vardı. Bizi, o zaman Toptaşı denen yerdeki akıl hastalıkları hastanesine, (o zaman timarhane denen) yere götürmüştü. Geniş bir odada, aramızda Hilmi Ziya olmak üzere oturmuş, bize bilgiler verecek olan ünlü Dr. Mazhar Osman'ın gelmesini bekliyorduk. Bu azametli doktor gelince oturduğu yüksek yerden bizi bir süre süzdü. Sonra, "öğretmeniniz gelmedi mi?" deyince hepimiz gülmeye başladık. Doktor onu bir öğretmene benzetememişti. Akıl hastalıkları uzmanı olmasına karşın, onu kınayamadım. Hocamız bizim kadar genç, özellikle alçakgönüllü, başka hocalar gibi despot değildi.

Bu hocalarımın hiçbiri bugün hayatta değildir. Onları en derin duygularla anımsamayı bir ödev bilirim.

Lisede tanıdığım kişilerin çoğunu daha sonraki yıllarda bir daha görmedim. Ölenler, yükselenler, aşağı yukarı benim gibi ortada kalanlar oldu. Eskiden fotoğraf meraklısı olduğumdan lise ve üniversite dönemlerinde tanıdıklarımın fotoğrafları var. Küçük bir on birinci sınıf kümesinin, ortada bize kan kusturan Arapça hocası Salih Efendi olmak üzere çekilmiş bir fotoğrafımız var. Pek de iyi çıkmış. On birinci sınıfta kendimizi Salih Hoca'nın karşısında bulmuştuk. Ufak tefek, kısa sakallı, soğukkanlı bir adamdı. Bize, bugünkü Arapların birçoğunun bile anlayamayacağı eski Arap şairlerinin şiirlerini çevirtir, yanlış yaptığımız zamanlar sinsi sinsi gülerdi. Bu adamın dersinden nasıl sınıf geçeceğiz diye üzülürken o yıl liselerden Arapça ile Farsça derslerinin kaldırıldığını öğrenince bayram etmiştik (Farsça ders ve öğretmenimden bir şikâyet ve korkumuz yoktu).

Son sınıfta bilgi ve öğrencilik yanlarına imrendiğim bir iki arkadaş vardı. En başta Pertev Naili (Boratav) gelir. Daha o zamandan çok iyi Fransızca bildiği gibi hem kişiliği, hem her konudaki bilginliği ile sınıfımızın en seçkin üyesiydi. Diğeri seçkin sınıf arkadaşımız sonradan felsefe profesörü (ve galiba dekanı) olan Vehbi (Eralp) idi.* En ön sırada ön sıranın en merkezinde otururdu. Hocaların en çok gözüne girecek bir yerde. Çok kez bir şey sorar ya da bir soruya hepimizden önce (ve doğru olan) yanıtı verir ve her seferinde hemen arkaya döner, görüp görmediğimizi anlamak ister gibi bizlere bakar, gülerdi.

Ben beş on sözcük İngilizce öğrenmiş olduğum için yabancı dil ayırımında o dile ayrılmıştım. O zaman İngilizce modası yoktu. O yüzden, bu dili öğrenmemize çok yardımı olan Nureddin Semin adlı öğretmenimizin dersinde aklımda kaldığına göre ya dört ya da beş kişiydik. Bunların birini rahmetle anmak isterim. Bu, Kenan Hulüsi adlı çok efendiden bir arkadaştı. Sanıma göre yoksul bir ailedendi. Derse her sabah geldiğinde sobanın başında ısınmaya çalışırdı. Bir gün ben de sobanın başındayken ayakkabılarının ayağına bir iple bağlı olduğunu görerek üzülmüştüm. O zamanlar

(*) Prof. Vehbi Eralp, bir dönem İ.Ü. Edebiyat Fakültesi dekanlığında bulunmuştur - yay.haz.

kılık düşkünlüğü moda olmadığı için bunu bilerek yaptığını sanmıyorum. Kenan Hulûsi şairdi. Yanılmıyorsam daha sonra Yedi Meşale topluluğunun bir üyesi olmuş, fakat bir süre sonra ölümünü duymuş ve çok şaşmıştım, çünkü Kenan yakışıklı ve sağlıklı bir genç görünüyordu.

Sınıfımızda bu saydığım kişilerin hiçbirine benzemeyen diğer seçkin kişi, o zaman Sebati adı ile bildiğimiz sonranın Sebati Ataman'ıydı. Derbeder, fakat çok zeki bir öğrenci. Yatılı olduğundan onu çok kez kılıksız, tıraşsız görünüşü ile anımsarım. Ben yatılı öğrenci olmadığımdan öğlenleri eve giderken bana para verir, dönüşte sigarasını getirirdim. Her dönüşümde onu eski maliye nazırlığı binasının öğrencilere izin verilecek yerdeki kapısında beni beklerken görürdüm. Bu hizmetimden ötürü teşekkür ettiğini hiç hatırlamıyorum. Onunla yıllarca sonra da Ankara'da karşılaştım. Dedikodulu bir emniyet görevliliği ile yine dedikodulu ilk önce CHP, arkasından onun karşıtı olan DP'ye girip en sonunda Yassıada'ya dek geldiğini belki bilmeyen yoktur.

3

Lise öğrenimini bitiren her genç gibi ben de hangi yüksek öğrenim alanına gireceğimi düşünüp duruyordum. Böyle bir durumda oluşumun iki nedeni vardı. O zamanlar yüksek mühendis okuluna yeterli öğrenci gelmediğinden imtihanla lise bitirmemiş öğrenci alınıyordu. Kardeşim Enver böyle bir imtihana girerek kazanmış, mühendis okulunda yatılı öğrenci olmuştu. Eh, bir aile içinde bir mühendis olacaksa bir de doktor olmalıydı. Lisenin son sınıfında iken tanıdığım bir tıp öğrencisi arkadaş, beni o zaman Bekirağa Bölüğü denen yerde bulunan anatomi salonuna götürmüştü. Doktor olacak gençler ellerinde bıçaklarla cesetler üzerinde çalışıyorlardı. Ben dehşet içinde kalmıştım. O zamana değin bütün olarak ya da parçaları ile hiçbir insan ölüsü görmemiştim. Günlerce hastalandım, yemek (özellikle et) yemez olmuştum. Doktor olma hevesini kafamdan sildim. Bir "meslek" adamı olmak için ikinci aklıma gelen şey hukuk oldu. Yani ya avukat, ya da yargıç olacaktım.

Hukuk Fakültesi'ne nasıl girdiğimi hiç anımsamıyorum. Açık-

ça kendime söylemediğim halde oraya sırf anamın babamın hatırı için gidiyordum. Onlar benim için o denli fedakârlıklar yaptıklarına göre, ben de bir başarı mesleğine girmeli, para kazanarak onları mutlu etmeliydim. Bu inançla girdiğim Hukuk Fakültesi'nin, liseye ilk girdiğim zaman karşılaştığım "okul hapishanesi" türünden bir yer olduğunu çok geçmeden anladım.

O koca Harbiye Nezareti binasının bütün üst katı Edebiyat Fakültesi'ne verilmiş. En alt katın bir parçasını da tarih dersanesi yapmışlar. Ortadaki katın yarısını Darülfünûn eminliği ve onunla ilgili ofislere vermişler. Hukuk Fakültesi'ne de bu orta katın yalnız yarısı! Odalarının birkaçı idare. Geriye üç adet ders odası kalmış. O zaman hukuk öğretimi üç yıl olduğu için. Her yeni sınıfın başlıca önemli dersi olan medenî hukuk ile ceza hukukunu bir profesör alır, onu son sınıfa kadar okuturdu. Öteki derslerin kimilerinin de birden fazla hocası olabilirdi. Onlar da bir yeni sınıfı alıp o dersin en son okutulacağı yere kadar götürürdü. Bana, çocukluğumdaki ilkokul sistemini anımsatmıştı. Ne var ki bu o denli önemli olmayabilir. O daracık yerde binlerce öğrenci okuyacaktı. Orası İstanbul Lisesi'nde bile görmediğim bir öğrenci tımarhanesine benziyordu. Yalnız kavga mavga yok. Kalabalık ve gürültü var. İlgilendiğim konuların hocaları yetersiz, ilgilenmediğim konuların hocaları ise en iyileri. Bunların başında medenî hukuk profesörü olan Ebül'ulâ Mardin gelir. O yıl, yeni medenî kanunun bu hoca tarafından ilk okutulduğu yıldı. Bütün ömrümde o hoca ayarında bir profesöre rastlamadım (yabancı ülkelerde bile). O, medenî hukuk gibi bir konuyu koca bir anfi dersanesini büyüleyecek bir bilgi ve güçlükle okutuyordu. Roma hukuku dersi dışında daha çok ilgilendiğim anayasa hukuku, o zaman bu fakültede (o zamanki adları Medrese idi, "fakülte" sözcüğü sonradan çıktı) okutulmakta olan "İktisat" gibi derslerin hocaları bir felâket. Yüzlerce, belki binlerce öğrencinin birçoğu, ekmek parası için bir yerde çalıştığından derslere gelmezler, öğrenciler arasında gelişen bir örgütün çoğalttığı "şapirograf" kopyalarına abone olarak elde ettikleri hoca notlarını ezberleyerek imtihan geçerlerdi. İmtihanlarda ancak hocaların ağzından çıkanları söylemek şart olduğundan ezberlemekle hukuk mezunu olunabilirdi!

Bu fakültedeki bir yılım nasıl geçti, bilemiyorum. Edebiyat Fa-

kültesi'ne, ondaki Felsefe Bölümü'ne geçmeye karar verdim. Evde söylemeye cesaret edemiyordum. Hiçbir zaman da söylemedim. Çok anlayışlı bir ana-babaya düşmek yaşamımda rastladığım en büyük mutluluğum olmuştur. Bana karşı sonsuz, kayıtsız güvenleri vardı.

Evrakımı almak üzere o zamanın Hukuk Fakültesi'nin hem adlî tıp hocası, hem genel sekreteri olan Dr. Edhem Akif'in odasına gitmiştim. İsteğimi anlatınca bu akıl hocası, benim deli olduğumu sandı hemen. Zararsız delilerle ilk karşılaştığında yumuşakça başlayan psikiyatri doktorları gibi başlayarak beni yola getireceğini sanmıştı zavallı.

"Oğlum, evlâdım," dedi, "orada edebiyat okuyup da ne olacaksın? Vazgeç. Hukuku bitir, hâkim olmak istemezsen avukat ol. Cübbenin yenini mahkeme duvarlarına bir sür, zengin olursun" diye bir nasihata girişti.

"Avukat olamam. Yargıç hiç olamam" gibi yanıtlarla direnmekte olduğumu görünce: "Yoksa imtihanlarda çaktın mı?" diyerek beni dinlemeden zile bastı. Gelen memura "getir bu efendinin dosyasını" dedi. Dosyayı açıp incelemeye başlayıp da bir yere gelince gözleri faltaşı gibi açıldı: "Oğlum", dedi, "sen bütün derslerden iyi numaralar almışsın. Ayrıca Ebül'ûlâ gibi bir adamın imtihanında 9 numara almışsın. Bu hoca bu numarayı ömründe çok az kişiye vermiştir, sen deli misin?" diyerek bir saata yakın bir süre daha beni kandırmak için çalıştı. En etkili olacağına inandığı "zengin olursun" deyişine, ben "benim zengin olmak gibi bir gayem yok" dedikçe iyice deli olduğum sonucuna vararak bu akıl doktoru hazin bir teslimiyet içinde dosyamı verdi. Onu elinden kaptığım gibi merdivenlerde koşarak Edebiyat Fakültesi'ne yazıldım.

Hukuk Fakültesi, kuşkusuz, radikal hukuk değişiklikleri yapılmakta olan bir zamanda girdiğim bu fakülteden daha önemli olan bir yerdi. Ne var ki oradaki düşün havasının mihveri, özü hukuk devrimi ve toplumsal, devrimsel önemi gibi şeyler olmaktan çok para kazanmak, zengin olma amacını daha da aşırılaştırmıştı (Daha sonraları Ankara'da Atatürk'ün etkisi altında bir Hukuk Fakültesi kurulmasının gerçek nedeni budur). O zaman İstanbul'da (Türkiye hâlâ İstanbul Türkiye'siydi) mühendislik bile henüz rağbette olan bir meslek olmamıştı. İmtihanla lise bitirmemiş öğren-

ci sağlamaya çalışmaları bu yüzdendi. Yeni kuşak gençliğin en çok istediği avukat ya da doktor olmaktı. Bu, eski hükümet adamı olmak yerine serbest meslek prestijinin geliştiğini göstermek açısından ileri bir gelişmeydi. Öyle olmakla beraber, bunların dışında (benim hiç tanımadığım) iki geleneksel kariyer alanının çekiciliği hâlâ yaşamaktaydı: biri Mülkiye, diğeri Harbiye. Osmanlı döneminde olduğu gibi bu iki okulun bir genç için önemi eskiden olduğu kadar canlıydı. Akıllı bir gencin özleyeceği şey bir paşa, bir vali olmaktı. Devletin iki dayanağı! Doktor ya da avukat olma özlemi devlet gücü elde etmek yerine para gücünü elde etmek isteğinin de geldiğini gösterir. Daha sonraki tarihimiz bu iki bölük arasında bir çeşit karşıtlık olmuş, felsefe edebiyat filân gibi şeylere saplananlar da bunların arasında ezilmeye mahkûm olmuşlardır, benim gibi.

Bir kat yukardaki Edebiyat Fakültesi, her yanı ile aşağıdakinin tersiydi. Günün çok saatlarında boş ve sessiz. Özellikle felsefe. Derslerin hepsi öğleden sonra. Öyle bir yere öğrenci olarak gidiş benim için gerçekten bir lükstü. O fakülteyi bitirdikten sonra önüme açılacak tek meslek orta ya da lise öğretmenliği olacaktı. Bitirdiğim zaman o bile olmadı. Böyle şeyler de düşünmezdim. Beni asıl ilgilendiren derslerin konularıydı. Gerçekteyse, o fakülteye giriş benim durumumdaki bir kişi için bir lükstü. Onu bitirdikten sonra tek girebileceğim meslek öğretmenlik olabilirdi. Onu bile olamadığımı anlatacağım.

Yeni okulumun bana en elverişli gelen yanı felsefe bölümündeki derslerin öğleden sonra oluşuydu. Bunu bilerek o fakülteye geçtiğim sanılmasın. Bugün bile neden öyle olduğunu bilmiyorum. Bu bana uygundu, çünkü gece çok okur, çalışırdım. Okuduklarım kendi ilişkilerime göre seçtiğim Türkçe, İngilizce kitaplardı. O zaman İngilizce moda bir yabancı dil değildi, fakat Beyoğlu'nda Yüksekkaldırım ötesinde İngilizce kitap getirten yerleri keşfetmiştim. O zaman oraları ara sıra gittiğimiz yerlerdi. İstanbul'u tanımaya sevmeye o zaman başladım.

Dersler de ilgimi çekiyordu. Hocaların dersleri artık üstüme çeki taşı gibi yüklenen dersler olarak gelmiyordu. Çok geçmeden kendimi nerdeyse hocaların düzeyinde bile görmeye başlamıştım. Hattâ müderrislerden (profesör) biri (Şekip Tunç) kürsüde beni

yanına oturtarak birkaç hafta bana (kendisinin bilmediği, o zaman Amerika'da yeni bilinen) "Behaviorism" psikolojisi üzerine konuşturmuştu. Böyle bir şey Hukuk Fakültesi'nde akla gelmeyecek bir şeydi.

Felsefe bölümünde "okul havası", "imtihan korkusu", "not derdi" gibi şeyler de yoktu. Ne var ki hocalarımızın da, bizim de dış dünyamıza karşı süklüm püklüm bir halimiz vardı. Dışarda ne okuduğumu soranlara "felsefe okuyorum" demeye utanırdım. Hocalar da bir üniversite koltuğu elde etmiş olmanın minneti altında suskun kişilerdi. Onların sağda en azgını olan Babanzade Naim ile solda en ünlüsü olan İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) gibi kişilerin borusu ancak bize ötebiliyordu. Fakat biz bile onları pek ağıra almıyorduk. Kimilerini alaya bile alıyor ya da kendimizden aşağı görebiliyorduk. "Biz" diyorum ama gerçekte bu "biz", ilk zamanlarda, yalnız "ben"dim.

Ciddiye alamadığımız hocaların başında Babanzade gelir. İlk zamanlarda yalnız dış görünüşü bile sinirime dokunuyordu. Ancak sonraları onun geçmiş günlerin bir "fosil"i olduğunu anlamış, sempati duymaya bile başlamıştım. Bence en büyük meziyeti namuslu bir adam olması, bir dalkavuk olmayışıydı. Lisede altına iğne konan hoca gibi onun da açığa çıkacağı gün gelecekti.

Ne var ki bu dürüst adam azıcık olsun kendine bir çeki düzen vermiyordu. Galatasaray mezunu, mükemmel Fransızca bilen biri iken, tam yobaz kılıklı biri olmuş. Şapka giymiyor, dışarda başına uydurma bir kasket, içerde (derste) takye giyiyordu. Mestli papuçları ile derse gelir, ilk önce cebinden büyük enfiye mendili çıkararak gürültülü bir burun sesiyle ağzını, burnunu, sakalını temizlerdi. Dersinin adı da bir âlem: "Mabad et-Tabîa". Metafizik demek. Tek sevgili kitabı. Onun bir satır dışına çıkmazdı. Daha ilk zamandan çok tuhafıma giden şey, bu kitabı yazan Fransızın yobaz bir Katolik olması. Naim Hoca'nın bir Katolik papazının yazdığı metafizik kitabını önüne açıp bir *Kur'an-ı Kerim* gibi satır satır bize felsefe diye okutması yaşamımda eşine hiç rastlamadığım bir sapıklıktı. Bunun başlıca nedeni bu Katolik kitabının, Tanrı varlığını bütün delillerle isbat etmekte oluşuydu. Hoca, bu kitabı bize okuttukça ben bunun tersine inanmaktaydım. Rusya'da Pavlov adlı bilginin okulunun geliştirdiği deneylerden etki-

lenen Amerikalı John B. Watson'un *Behaviorism* adlı kitabını kendiliğimden çevirmem bu hocaya karşı olan tepkimin bir ürünü idi. Naim Hoca laikliğin düşmanı olduğu ölçüde ulusçuluğun da şiddetle karşıtı idi. Kimi kişiler [bunu] onun Türk değil, Kürt kökenli oluşuna yorarlarsa da ben o görüşte değilim. O, o çeşit bir ulusçuluğa da karşıttı. Onun inancına göre ideal olan Müslüman birliği idi. Fakat neden bunun temelini bir Katolik papazının metafiziğine dayandırıyordu?

Bir gün dayanamayarak Tanrı, ruh, cennet, cehennem inançlarıyla alay eden John Watson'da okuduklarıma dayanarak hocaya karşı gelmeye kalkıştım. Çok şaşırdı. Hiçbir öğrenci o zamana dek böyle bir cesaret göstermemişti. Gözlüğünü takarak beni bir gözden geçirdi. Ondan sonra beni mimledi, fakat bir kötülük yapmak yerine beğeni ile karşılayarak. Ondan sonra ondan daima ciddi muamele gördüm. Hiçbir kötülüğünü görmedim. Kız öğrencilere karşı her derste gösterdiği nobranlığa kızmakla beraber, bu düşün fosili adamın bu tür eylemlerine karşı sadece güler ve acırdım.

Bu hocanın bana bir katkısı, o zamana dek hiç tanımadığım kız taifesi ile ahbaplık edişim olmuştur. Aile çevremde hiç kız yoktu. Kızlarla nasıl arkadaşlık edilir, konuşulur bilmezdim. İyi bir tesadüfle felsefedeki sınıfta dört kız öğrenci vardı. Naim Hoca bunlara karşı çok yakışıksız biçimde sataşırdı. Bu dört kız öğrencinin yalnız üçü ile arkadaş oldum, çünkü üçü de kolej çıkışlı olduğundan İngilizce çevirili bir Kant seminerinde birleşiyorduk. Birincisi Hüseyin Avni (Şanda)'nın eşi olan Bedriye, ikincisi Zekeriya'nın (Sertel) kızkardeşi olan Belkis, üçüncüsü İngilizce, Almanca, Fransızca gibi üç dili bilen Selmin. Dördüncü kızla hiç tanışmadım. Çok süslü, çok güzel, fakat kibirli görünüşlü bir hali vardı. Yıllarca sonra onunla Eyüboğlu'nun resim atölyesinde karşılaştığım zaman beni tanıdığını görerek çok şaşmıştım. Benim sandığım gibi değildi meğer.

Sözünü ettiğim semineri, ilk yenilik olarak Almanya'da felsefe doktoru olan "müderris muavini" (doçent) Orhan Sadettin başlatmıştı. Almanya'ya gitmeden önce Amerikan kolejinde okuduğundan iyi İngilizce de biliyordu. Öğrenciler arasında başka İngilizce bilen olmadığından üç hanımla beni (belki bir deneme ola-

rak) bu seminere almıştı. Kant'ın demir leblebiye benzeyen bir yapıtını okumaya başlamıştık. O zamana değin böyle bir yenilik gösteren felsefe hocası olduğunu duymadım.

Orhan Sadettin Kanlıca'da eski bir paşa konağının çocuğu idi. Evinin kapısına "Doktor Orhan Sadettin" yazılı bir levha koymuş. Görenlerin onu hekim sanarak hasta getirdiklerini gülerek anlatırdı. Bize aynı zamanda felsefe tarihi okutuyordu. Dr. Rıza Tevfik'ten sonra kendine "doktor" dedirten ikinci kişi oydu sanırım. Yanılmıyorsam Rıza Tevfik aslında hekim olan doktordu. İkincisi ise Almanya'dan felsefe doktoru. Benim izlenimime göre, öteki hocalara kıyasla en aklı başındaki kişi odur diyebilirdim hiç kuşkusuz. Birkaç yıl sonra Ankara'da bulunduğum zaman onun yakın akrabası olan Dr. Cevdet Nasuhi'den onun delirdiği haberini aldığım zaman çok şaşırmıştım. Açıkça söylenmiyordu; tahminime göre (daha doğrusu Dr. Nasuhi'nin bana verdiği izlenime göre) aile hayatında kimi bozukluklar varmış.

Onun felsefe tarihi derslerinin bana en önemli katkısı Platon'u tanıtması oldu. İlk kez yapıtını okuduğum büyük düşünür (o zaman Eflâtun dediğimiz) Platon oldu. Onun *Politeia* adlı yapıtının İngilizcesini baştan başa okuduktan başka Türkçeye çevirmeye bile başlamıştım; bitiremedim. O zamandan sonra bana felsefe okumayı isteyen biri ilk önce neyi okumasını sorarsa Platon'la başlamasını söylerdim.

Felsefe tarihinde Kant'tan ötesine gidemedik. Hele Hegel'in okunduğunu hiç hatırlamıyorum. O zamanki "felsefe hocası" diye bildiğimiz kişiler arasında öyle bir ilgi yoktu. Bu fakültede de yavaş yavaş hukuk fakültesinde gördüğüm bir özellik gözümde beliriyordu. O da şu: Avrupa'da okuyan ya da okumayan olsun, her hoca bellediği bir otoriteye saplanır, onun bir çeşit gramofonu olurdu. Felsefede sözünü edeceğim iki ünlü ve biribirinin zıddı olan iki kişi de bu türdendi.

Biri İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) diğeri Mustafa Şekip (Tunç). İkisi de ayrı çeşitten öğrenciler arasında popülerdi. Kendi alanlarında bile bir (bilemedin iki) Avrupalı'dan başka lâf etmeyen felsefe hocaları belki yalnız bizde popüler olur. M. Şekip'in baş peygamberi Bergson, ardılı Freud. Ötekinin peygamberi Durkheim, ardılı da kendisi. Bu iki adamın ikisi de sevilecek kişilerdi. Yalnız

ikisinin de ayrı, birbirine zıt özellikleri vardı. Şekip bir felsefe ya da psikoloji hocası değil, bir sanat adamı olmalıydı. Bir ilham gelmedikçe derse başlayamaz, lök gibi otururdu. İlhamı gelince nefis bir konuşma başlar, sonuna kadar sürerdi. Çok ilham verici bir konuşması vardı. Baltacıoğlu onun tüm tersi. O da bir eğitim profesörü değil, bir aktör olmalıydı. Onun konuşma güçlüğü ya da ansızın coşma huyu yoktu. O her zaman konuşabilir, her zaman da en sonuna kendini getirebilirdi. Durkheim'ı en iyi bilen kendisi olduğu izlenimini verir, fırsat bulunca bu konuda Ziya Gökalp'ın monopolisini yıkmaya çalışırdı.

Benim en çok sevdiğim profesör Mehmet İzzet olmuştu. Ne yazık ki ona öğrenciliğim bir yıl bile sürmedi, bir kan kanseri hastalığı yüzünden tedavisi için Almanya'ya gönderilerek orada öldü. Gerçek anlamda Batı örneği bir profesördü.

Onun ölümü üzerine dersini sürdürmek üzere Mehmet Servet adlı daha genç bir hoca geldi. Nedenini bilmiyorum, üniversitenin devamlı yerleşik hocası değildi. Onunla az bir süre sonra çok yakından tanıştığım halde nedenini hiç sormadım, çünkü o nedeni (onu tanımakla) kendiliğimden biliyorum sanısındaydım. Servet, daha önce Muhiddin Bey* adlı daha yaşlı, fakat daha çok tanınmış zatla birlikte *Meslek* dergisini çıkarırken Darülfünun'u sert eleştirilere uğratmıştı. O dergiyi okuduğum için bu eleştirilerin yerden göğe kadar haklı olduğu düşüncesindeydim. Nazım Hikmet'in eşi Nüzhat Hanım, ondan ayrıldıktan sonra onunla evlenmişti. Mehmet Servet'le yakın tanışıklığım döneminde şimdiki Edebiyat Fakültesi binasının yakınında bulunan apartmanlarına gittiğim olmuştu. Çok yüksek düzeyli, alçakgönüllü, gerçek bir hanımefendiydi. Servet ya Almanya'da bulunması nedeniyle, ya da Bolşevik devrimi sırasında Azerbaycan'da bulunduğunu sanmakta olduğum eski *Tanin* yazarı Muhiddin Bey'in etkisi altında hafif tertip sol Alman historiografisinin etkisi altındaydı.

İzzet Bey'in bıraktığı dersi, daha önce eleştirdiği üniversitede okutmayı çok ciddiye almıştı. Koltuğundaki çantasıyla kendine özgü düzenli adımlarla derse gelirdi. Bir ders yılına yakın süre onu dikkatle dinledim. Toplum ya da tarih teorilerini "birey-toplum" ile "madde-ruh" eksenleri etrafında tartışıyor, kendi eğilimi-

(*) Muhittin Birgen - yay.haz.

ni belli etmiyordu. Düşünürler (Batı düşünürleri) ya bireyci ya da toplumcu, ya ruhçu ya da maddeci okullara ayrılıyordu. O zaman için (kusurlu da olsa) böyle Bergson ya da Durkheim'dan aşırma dersler veren hocalara kıyasla onu daha ilginç bulmuştum. Ancak, yine o zaman (belki derslerinin etkisi altında) bu dört eğilimin ya da çapraz bir ikileşme oluyorsa onların tarihsel, toplumsal ya da siyasal etken ya da koşullarına değinmiyordu. Bense niçin şu düşünür şu görüşü ve niçin öteki başka görüşü benimsemiş? sorusu ile ilgileniyordum. Bu ilgi sırf bir merak ya da felsefecilik dedikodusu sorunu değil, Batı dünyasında ileri sürülen teorilerin doğruluk ya da gereklik yanlarını anlamaya yararlı olacağı için ilglileniyordum. Mehmet Servet o zaman, belki siyasal nedenler yüzünden buna yanaşmıyordu. Öteki hocalara kıyasla yine de onun hocalığı üstün düzeydeki bir hocalıktı.

Çok iyi bir adam olan mantık hocası, Halil Nimetullah, hani "allahlık" dediğimiz bir tip var ya, onun ta kendisi. Bir iki yıl sonra, yazlık olarak oturduğumuz Çamlıca'da onunla yakından tanışmış, ahbap olmuştuk. Tepedeki kır kahvesinde buluşurduk. Yazılarının tashihlerini bana yaptırırdı. Konuşulacak konu bulamadığım için sıkıntıdan patlar gibi olurdum. O da, tabiî, bir Avrupalı düşünü[r] ile bozmuştu. Onun saplandığı kişi Lévy-Bruhl. Çok terbiyeli bir hoca için böyle konuştuğum için üzgünüm. Ama nasıl yalan söyleyebilirim? Kim bunları üniversiteye profesör yapmıştı? Onların ne suçu vardı? O bir üç-kâğıtçı tipi de değildi. Tonton yürüyüşlü dürüst bir adamdı.

Mehmet Servet, İstiklâl Lisesi sahibi ve zengin bir kişi olan Agâh Sırrı Bey'in para yardımı ile *Felsefe ve İçtimaiyat Mecmuası*'nı çıkarmaya başladığı zaman derginin yazı ve basım işlerini bana yaptırdığından, ilk yazabildiğim bir iki yazı orada çıktığı gibi derginin basımı işleri ile ilişki kurmama, o yönde de pratik bilgi edinmeme yaradı. Başlangıçta ona daha çok gençler, yeniler yazıyorken, iki yıl içinde ya dağarcıkları boşalmaya başladığından, ya da tenbelleşmelerinden Mehmet Servet dergiye yazı bulamaz olmuştu. Yazı fukaralığı yüzünden benim bir iki yazımı koymaya "tenezzül" etmişti. Bu sözcüğü kullanmamın nedeni onun, ilk zamanlarda, bana kibirli bir kişi olduğu izlenimi vermesidir. Sarkastik, acı bir yanı vardı. Bunun daha yükseklere çıkamayışın verdiği

bir acılaşmadan ileri geldiğini sanıyordum. Yıllarca sonra Ankara'da Millî Eğitim Bakanlığı'nın Talim ve Terbiye Heyeti üyesi olduğu zaman karşılaşmıştık. Ben o zaman Dil-Tarih'teydim. Millî Eğitim ve Fakülte üzerine (sorular sorduğu için) eleştirili gözlemler yaptıkça kendisi hiç konuşmuyor, yalnız benim her söylediğime "ya, evet..tabî, tabiî...olacak, ne sandındı, ... elbet onlar haklı" gibi sözcükler söylüyordu yalnız. O tatmin edilmemiş eski halinin sürdüğünü anladım. Çok geçmeden genç denecek yaşta öldü. Sevdiğim, değeri olan bir kişiydi.

Felsefe bölümündeki derslerimizin ikisi dinler üzerineydi. Aslında bu dersler İlâhiyat Fakültesi dersleri olacaktı. Bu Fakülte kapanmadan önce öğrencisiz kaldığından (öğrencileri gelecek fırtınayı sezdiklerinden en çok Hukuk Fakültesi'ne, birkaçı da Felsefe'ye geçmişti) bu iki ders Felsefe Bölümü'nde verilmekteydi. Bu derslerin birincisi Dinler Tarihi. Profesörü Fransa'dan getirtilmiş olan, daha sonraları Fransa'da dünya ölçüsünde ün kazanmış bir bilgin olan Georges Dumézil idi. Derslerinin Budizm konusunda olanları beni çok ilgilendirmişti. O konuda o zaman ve daha sonra ün kazanmış birkaç kitap okudumdu. Çok sonraları Hindistan'a gittiğim zaman Buda'nın ilk öğretimini başlattığı "ağaç altı" bulunan yeri ve yanındaki muhteşem binayı, daha sonra Birmanya'da, Japonya'da bulunan Buda tapınaklarını gördüm. Tayland'ın başkentinde gördüğüm en güzeliydi. Yanındaki binalar, şaşılacak ölçüde bizim eski medrese binalarına benziyordu. Türk İslâmlığının ve tasavvufunun mimarlığından, Budizmin Türkler üzerine etkileri olduğu sonucuna varmıştım.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Profesör Dumézil Fransa'dan kaçarak Ankara'ya gelmişti. Orada gelip beni buluşu büyük bir sürpriz olduğu kadar büyük bir zevk ve şeref olmuştu. Fransa'nın durumuna çok üzülüyor, kaldığı yerde bir radyo olmadığından kendisine radyodan Fransa ile ilgili havadisleri not eder, o da sık sık bize uğrayarak bunları alır, ya da ben ona aldığım notları götürürdüm. En şaştığım şey bu ölçüdeki bir bilgin kişiye karşı bakanlığımızda ve fakültemizde bir ilgi uyanmaması olmuştu. O zaman bu gibi çevrelerde Nazi Almanya'sının dünyaya hâkim olacağı umudu ile öyle bir Fransız bilginine ilgilenme isteği yoktu!

Dinler tarihi yanında diğer bir din tarihi İslâm felsefesi tarihiy-

di. Bunun profesörü, Metafizik hocasının tam zıddı olan başka bir hoca, İzmirli İsmail Hakkı'ydı. Bu aydın kafalı hocaya biz o zaman gerekli anlayış ve ilgiyi gösterememiştik. Bunun başlıca nedeni bu çok iyi insanın bir zayıf yanıydı. Bizi konusuna çekeceği umudu ile, Batı felsefe tarihinde adlarını, düşünüşlerini öğrendiğimiz Batı düşünürlerinin fikirlerinin daha önce İslâm filozoflarınca bilindiğini bize inandırmak çabası ile yanlış ve aşırı benzetişler yapmasıydı. Biz o zamanki kafamızda İslâm düşün tarihinde bir Kant ya da bir Darwin olduğu yollu iddiaları ciddiye almıyorduk. Bu aşırılığı yüzünden biz onun İslâm dönemi *bilim* ve *felsefe* kişileri hakkındaki (değerini sonradan anladığım) fikirlerine kulak asmıyorduk. Kaldı ki (yalnız kendim için söyleyeyim) Hüseyin Cahit'in Leon Caetano'dan çevirdiği *İslâm Tarihi* (ciltlerini daha Kıbrıs'ta abone olarak geldikçe) okuya okuya yukarda andığım din dersi hocamızın (Ratip Hoca'nın) başarısı olan inancı dürüp kaldırmıştım. İslâm düşün tarihinden o denli uzaklaşmıştım ki beni yeniden o konuya döndürebilmek için öteki felsefe hocalarımızın kafasında işe yarayacak düzeyde bir kültür tarihi anlayışı olması gerekti. Yalnız Avrupa felsefe tarih yazarlarının kitaplarından o tarihi öğrenmiş olan Orhan Sadettin ve benzerleri eski Grek felsefesinden söz ettikten sonra küt diye Descartes'a atlarlar, bu yüzden İslâm dönemindeki felsefe düşünü güme gitmekle kalmıyor, o dönemde dinciliğe karşıt bir felsefe düşünü olduğunu öğrenmemiş olmakla da kalmıyor, bilim ve felsefenin Batı dünyası içindeki (kendimizi o dünyanın bir üyesi sanacağımız bir dönemde) yerini anlamaktan uzak kalıyorduk.

Felsefe dersleri arasında en çok felsefe tarihi ile ilgilenirdim. Metafizik, mantık, ahlâk, terbiye adlı derslerin hiçbiri ile aynı derecede ilgilenmiyordum. Zamanla felsefe tarihine ilgim de değişmeye, önce bilim tarihi, sonra kültür tarihi, daha da sonra ekonomik tarih anlayışlarına kaydım. Batı uygarlığının içinden olmayan bizlere Batı düşün tarihi, ancak geniş bir tarih bilgisi içinde anlam taşıyabilirdi. Tarih diye bize savaşları, padişah ya da kralların doğup öldükleri ya da öldürüldükleri zamanları öğretirler, ezberletirlerdi. Özellikle düşün biçim ve dokularının kimi kez birdenbire, kimi kez ağır ağır değişmelerinin nedenlerini ve anlamlarını kavrayamıyorduk.

Felsefe bölümünde öğrenciliğimde kısa süren eylemli bir yan, ikinci yıl gelen Macit Gökberk ile tanışmamla başlayan dönem olmuştu. Kişi olarak aramızda farklılıklar olmakla beraber o, en yakın arkadaşım oldu. Onun, o zaman İstanbul'da üçüncü kolordu komutanının oğlu oluşu, bizden ziyade onu rahatsız ediyordu. Çünkü Macit, geleneksel bir "paşa çocuğu" değildi. Öyleyken, çevre onu ille de paşa çocuğu olarak görmeye ahdetmiş gibiydi. Ne var ki Macit'in bu zoraki paşazadeliğinin öğrencilik yaşamımıza çok yararı olmuştur. Örneğin, biz öğrencilerin ders dışında oturacak yerimiz yoktu. Koridorlarda dolaşır dururduk. Belki Mütareke dönemindeki öğrenci eylemleri yüzünden, gençlerin bir araya gelmesi istenmiyordu. Macit'in girişimi ile azametli dekanımız Köprülüzade Fuat Bey, bize bir oda ayırtmak fedakârlığında bulundu. Bir oda. Bir iki sandalya, bir de masa.

Biz yavaş yavaş burayı yalnız felsefe öğrencileri odası olmaktan çıkarıp bütün fakülte öğrencilerinin odası yapma yoluna geçtik. Yalnız edebiyat bölümü öğrencilerini oraya çekemiyorduk. Bir süre sonra bunun iki nedenini öğrenmek bizim, fakültede bilmediğimiz kimi yanları keşfetmemize yol açtı. Zamanla öğrendik ki gerçekte bir öğrenci örgütü varmış. Bu örgütün ne olduğunu, hatta neden yok gözüktüğünü de öğrendik. Öğrenci cemiyetinin üstüne oturan kimi edebiyat bölümü öğrencileri olayı saklı tutuyorlardı. Öğrenciler arasında bir örgütlenme görüşü olmadığından o öğrenci cemiyetinin evrakı da şunun bunun elinde kaybolup gitmiş. (Aşağıda anlatacağım gibi, aynı şey hemen her yüksek öğretim dalında olmuştu).

İkinci neden: Edebiyat Bölümü'nde meğer Macit ile bana karşıt olan biri varmış. Bu, Nihal Atsız adlı ve kişi olarak tanımadığımız biriydi. O gence göre biz Türk değilmişiz, çünkü Macit Selânik'te doğmuş, ben de Kıbrıs'ta. Bu Nihal denen kişi nerede doğmuş, bunu sormak bizim aklımıza bile gelmezdi. Nihal ile bir kez bile konuşmamız, selâmlaşmamız olmamıştı. Daha sonra öğrendik ki bunun yanlısı olan öğrenciler devlet parasından bedava okuyan, yiyen içen gençlerin yatıp kalktığı, fakat adı Yüksek Muallim Mektebi olan yerin öğrencileri idi. Nihal oralarda da öğrenciler arasında düşmanlıklar soktuğu için Erzurumlu bir öğrenciden iyi bir dayak yemiş. Sonraları "Irkçılık" adı ile tanınan akımı ilk kez öğrenişimiz böyle başlamıştı.

Macit bu ölü Edebiyat Fakültesi Öğrenci Cemiyeti'ni ele geçirmeyi sağladıktan başka, en çok onun önderliği ile toplu öğrenci gezilerine ilk önce İstanbul yakınlarındaki yerlere, daha da sonra Bursa, İzmir gibi yerlere (hattâ benim katılamadığım Adana gezisine kadar) gidiyorduk. Aramızda Nimetullah adında Müslüman Çinli bir öğrenci de vardı. Çinli ağzı ile konuşması kimi yaramaz arkadaşların şakalarına yol açıyordu. Bu iyi huylu Çinli arkadaştan yıllarca sonra Enver Paşa akımının Çin'deki tepkisi üzerine sorduğum mektuba (sic) [sorulara] yanıt olarak eski Çin gazeteleri ile mektup almıştım Hindistan'da bulunduğum yıl.

Geliştirdiğimiz öğrenci akımını Nihal Atsız'ın dikiz etmekte olduğunu da öğrenip duruyorduk. Onun günü henüz gelmemişti. Biz o zaman değil Karl Marx'ı, Hegel'i bile okumamıştık. Felsefe tarihi hocamız, onların dönemine kadar gelememişti!

Öğrencilik günlerimizin tatlı olayları sırasında bir gün Ziya Gökalp Dershanesi'nden dersten çıkarken hademe kadın: "sizi bir bey arıyor" diye iri yarı, kalın kaşlı birini gösterdi. O, yanıma gelerek: "Ben Hukuk'tan Ferruh" diyerek kendini tanıttı. Edebiyat Fakültesi Öğrenci Derneği adına beni Millî Talebe Birliği toplantısına çağırmaya geldiğini söyleyince sevinerek Macit ile birlikte arkasına katıldık.

Edebiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti olduğunu nasıl bilmiyorsak, bir de yüksek öğretim öğrenci birliği bulunduğundan haberimiz yokmuş gibi düşüncelerle arkasından gidiyoruz.

Ferruh götüre götüre bizi her gün önünden geçtiğim Yüksek Ticaret Okulu'na kadar getirdi. İçeri girince, yolda sorduğumuz sorulara kaçamaklı yanıtlar verişinin nedenini anlar gibi oldum. İçerde beş ya da altı öğrenci vardı. Ferruh Ağan, kendisine öyle bir şey söylemediğimiz halde bizi onlara "taraftar" olarak takdim etti.

Konuşmalardan anladığımız şu olmuştu: okulun karanlık odasında komiteciler gibi oturan bu gençler, varlığını hiç duymadığımız "Millî Türk Talebe Birliği" adlı örgütü ele geçirmeye hazırlanıyorlardı. Macit ile ben, saf saf: "onlar nerede, niye gelmediler" gibi sorular sordukça bizim cahilliğimize için için gülüyorlar, fakat cevap vermiyorlardı. Onlar sadece genel toplantıda kaç oyumuz olacak? Edebiyat'tan başka hangi fakülteyi kazanabiliriz? gibi sorunları tartışıyorlardı.

İkimiz de bu havayı hiç beğenmediğimiz için, budalalığımızı daha ileri götürerek; "Biz kendi kendimize nasıl böyle şeyler yapabiliriz? İlk önce bütün öğrencilerin kongresi olmalı, Millî Türk Talebe Birliği'nin başkan ve yönetim kurulu üyelerini o kongre seçmelidir" gibi bir tez ortaya attıksa da ötekiler kendi gerginliklerinden bu saf öneriye gülmediler bile. Tersine, şimdiden yeni yönetim kurulu üyelerinin kimler olacağını bile kararlaştırmışlardı. Diğer yüksek öğretim öğrenci örgütlerine karşı (ki gerçekte hiçbirinin aslı yoktu) nasıl çoğunluk kazanacaklarını düşünüyorlardı.

Başlangıçta: "biz böyle bir işin içinde yoğuz" dedikse de bir kez yakalanmıştık. Bu öğrenci politikacılığının içinden bir iki yıl çıkamadık. Bu, bana politikacılığın nasıl başladığı üzerinde bir ders oldu. Zamanla biz de (Macit ve ben) "particileştik". Hiçbir çıkarımız yoktu. Bu öğrencilik politikacılarına karşı, aklımızca, Millî Türk Talebe Birliği'ni gerçek bir "öğrenci birliği" yapmak için savaşacaktık! Bizim genel kongre tezimizi hiç kimse ciddiye almıyordu. Bir kongre olacaktı ama yalnız politikacılar arasında. Öğrencilerin böyle işlerle ne alâkası vardı? Siyasal yaşamımızın bir minyatürü ile karşılaşmakta olduğumuzun henüz farkında değildik.

Birçok gitmelerden, gelmelerden, pazarlıklardan sonra (arada "lobby"ciliğe de başlamıştık) Türk Ocağı'nda bu kendi kendilerini delege sayan kişilerden oluşan sahte bir "kongre" toplandı. Biz de kendimizi Edebiyat Fakültesi delegesi yapmıştık!

Doğrusu, öğrencilerin kendilerinin örgütleri olmasını istediği de yoktu. Onlar ders ezberleme, numara alma, sınıf geçme, bir diploma alma işleri ile daha çok ilgileniyorlardı. Kongre açılmadan önce kapı aralarında, köşelerde pazarlıklar devam ediyordu. Zamanla bu pazarlıkların, verilen vaatlerin bir yararı olmadığını da gördük. Örneğin, dişçi okulundan benim tanıdığım biri var, bize oy vereceğini vaadediyor, toplantı başlayınca bir de bakıyoruz bizim partinin karşıtı olan partiye oy veriyor. Sonra öğreniyoruz: onlar ona daha üstün vaatler vermişler. Kaç kez böyle oldu; her seferinde: "vay namussuz" diye sövüyorduk.

O sırada öğrendik ki, Ferruh Ağan adlı zat kendini zaten MTTB'nin başkanı sayıyor. Fakat, onun başkanlığına göz diken başka biri varmış Tıbbiye'den. Yavaş yavaş sezmeye başladık ki bütün dava bundan kaynaklanıyor. Yine öğrendik ki Birliğin adını

bile duymadığımız bir başkanı zaten varmış (sonradan CHP'nin bakanlarından biri olan bir zat).

Ama bunlar rivayet mi, söylenenlerin aslı var mı bildiğimiz yok. Üçüncü bir merakımız da şu: bu başkan ve yönetim kurulu üyesi olmak için bu insanlar niye bu denli çekişiyorlardı? Henüz bilmiyorduk ki, bunu elde etmenin açacağı üç kapı vardı: Biri işin başkanlık hırsı, ikincisi BBM'den alınacak tahsisatla Avrupa uluslararası toplantılara katılma ve gezme olanakları, üçüncüsü geleceğin politika sahnesine girmeye hazırlanma. Biz bunları bilmeden platonik bir merakla işin içine kendimizi sokmuştuk.

Türk Ocağı'ndaki kongre açılınca söylevler başladı. Başlangıçta söylenenleri merakla dinliyor, konuları, sorunları anlayacağımızı sanıyorduk. Derken nutuklar ateşlenmeye, vatan, millet, sakarya lâfları edilmeye başladı başlamadı ortalık birdenbire karıştı. Kongre birdenbire yumruk, tekme, dayak sahnesi oldu. Ben bir köşeye kaçabildim. İskemlelerin, masaların havalarda uçtuğunu görebiliyordum. İkimiz de sağ salim kurtulduk.

Polis geldi "kongre"yi dağıttı. Sonra ne oldu? Bilmiyorum. Başkan seçilememiş; fakat "lobby" eylemleri sürüyordu. En son Mülkiye delegelerinin daveti ile gene merak ederek oradaki (Yıldız Sarayı'na yakın bir yerde) "lobby" toplantısına gittik. Bu kez kendimizi daha önceki partinin karşıtı olan gruptakiler arasında buluyorduk. Buradaki de bir hazırlık toplantısı imiş. Bunlar bize karşı daha çok "yağcılık" yapıyorlardı. O zamandan kalma bir iki ahbap bile edinmiştik.

En son anımsayabildiğim sahne Sultanahmet'te Muallimler Birliği binasındaki toplantıdır. Aklımda kaldığına göre başkanlık Tıbbiye'den birine geçmiş, fakat "muhalefet" bunu kabul etmiyordu. Orada ilk kez "yamak" ya da "ulak" politikacı türünü de gördüm. Bu, en hareketli, boyuna bir yandan diğer yana gelip giden kişi yıllarca sonra Demokrat Parti bakanlarından olup devrim sırasında Yassıada'ya düşen, Milli Eğitim Bakanlığı yapan Tevfik İleri idi. "Aracı" ya da "ulak", "yamak" oluşunun nedeni, Mühendis Okulu'na yeni girmiş bizden daha genç biri oluşuydu.

Biz sözde "müzakere" halindeyken bir ara Tevfik İleri kan ter içinde geldi. Nereden? Cağaloğlu'ndaki Halk Partisi temsilcisi Kerim İncedayı'dan! Görüşülmek üzere içimizden birkaçımızın gön-

derilmesini istemiş. Bu teklifi kabul edelim mi, etmeyelim mi diye uzun bir tartışma başladı. İster istemez kabul edilecekti. Bu sonucu bildirmek üzere yine Tevfik İleri yola sürüldü. Oğlan, o zamandan politikacılığını "aksiyon halinde" öğreniyordu demek. Bir süre sonra yarı morarmış halde, kan ter içinde geldi ve ilk kara haberi getirdi: İncedayı; "Ya ilk önce Halk Partisi'ne üye olursunuz, ya da Birliği dağıttırırım" demiş.

Gene ateşli tartışmalar başlamıştı; ama Macit ile ben "biz bu batağın içinden çıkalım" diyerek sıyrılıp gittik. Çok heyecanlı olduklarından kimse ayrılışımızın farkına varmamıştı. Ondan sonra bir daha böyle işlerle ilgilenmedik. Biz politikacı olamayacaktık ve olmamalıydık.

Felsefe eğitimimizde hiç politikacılık öğrenememiştik. Politika diye bildiğimiz şeyler Aristoteles'in (sonraları İkinci Dünya Savaşı yıllarında kaldığım çadırda Türkçesini hazırladığım) *Politika* adıyla yayınlanmış kitaptan öğrendiklerimizdi. Kendimizi ulusal bağımsızlığa kavuşmuş, onurlu bir toplumun kişileri olarak bilirdik. O günlerde geleceği güvensizlik duygusu içinde görmüyorduk. Daha sonraki yıllarla ilgili ve ileride anlatacağım acı tecrübelerime karşın İkinci Dünya Savaşı yıllarında bile ben aynı hayal içinde yaşıyordum.

İlk kez Ankara'da evi yakın olduğu için sık sık görüştüğüm Konservatuvar profesörlerinden Liko Amar (Türkçeyi bir Türk gibi konuşabiliyordu) savaş sonrası yıllarının Türkiye'yi büyük sorunlarla karşılaştıracağını söylediği zaman, onun Avrupa'daki kötü koşullarından acılaşmış bir kişi olduğu için öyle kötümser konuştuğunu sanmıştım. İleride anlatacağım gibi Demokrat Parti'nin iktidara gelişinden hemen sonra Kanada'ya gitmiş orada sürekli hoca olarak kalmıştım. İstanbul'a ilk kez 27 Mayıs devriminden sonra gelmiştim. Ertesi gün yapı ve şehircilik mühendisi olan kardeşim Enver beni Bayezit meydanına götürmüştü. Oranın ne hale geldiğini görünce ağlamaklı olmuştum. Enver, bana orayı dolaştırdıktan sonra şöyle demişti: "Bundan sonra İstanbul'a geldiğinde ilk önce buraya gel, meydana bak. Ne görürsen Türkiye'nin ne durumda olduğunu ondan anlarsın. Bu meydan Türkiye'nin bir çeşit termometresi".

O güzelim meydanı ne hale getirmişlerdi? Aksi gibi o gün de

bir pazar günüydü. Meydanın hayli geniş bir parçası hırdavat pazarı olmuş. Öğrenciliğim, daha sonraki asistanlığım yıllarında, öğleden sonra oradaki Eminefendi lokantasının yanında ağaçlar altındaki kahvede oturur, zamanın tanınmış kişilerini, Ahmet Haşim'den Hamdi Tanpınar'a; Nurullah Ataç'tan Mükrimin Halil'e kadar çok kişileri dinlerdik. Orası, aramızdaki adıyla Küllük de, artık yoktu.

Üniversite yıllarımızda Sultanahmet ya da Bayazıt'tan Karaköy'e dek genişleyen alanımızın ötelerine gitmeye başlamıştık. Ahmet Rasim'in bir yapıtını okurken onların, Darüşşafaka öğrenciliği zamanlarında Beyoğlu yanının kendilerine bir yabancı kent gibi gözüktüğünü yazdığını görmüştüm. Bizim yıllarımızda bile öyleydi. Benim gibi taşralılar için oraya gitmek, yabancı bir kente turizm için gitmek gibi bir şeydi. Oradaki mağazalar zenginlerin alışveriş edeceği yerlerdi. Ne Rumca ne de Fransızca bilirdim. Sonraları tanıştığım Abidin Dino, eşi Güzin, Mine Urgan gibi kişiler gibi (ki bu iki dili bilir ve su gibi konuşabilirlerdi) benim neden bir yabancı dili (bilmek demek istemiyorum) konuşamadığımı anlamışımdır: Rumcaya karşı olan kapalılığım yüzünden!

Beyoğlu'nda tek Türk kitabevi bile yoktu. En büyük kitabevi Fransız Hachette. Onun yakınlarında bir iki Alman kitabevi. Bir de Kohen Hemşireler adlı Yahudi bayanların kırık dökük Türkçeleri ile sanki Fransızca konuşuyormuşuz diye bizi azarlıyorlar duygusu veren kitabevleri. Adı sonradan İstiklâl Caddesi olan ana caddesinde en itibarlı büyük mağaza Baker mağazası vardı, yarı yolda önünden geçerken vitrinlerindeki İngiliz malı eşyaya ağzımızın suyu akarak bakar, girip bir şey almaya cesaret etmezdik. Mağazanın memurları zaten doğru dürüst Türkçe bilmezlerdi. Bu mağazanın biraz ötesinde bir Fransız pastahanesi vardı. Galatasaray'ın yakınına doğru sol yanda da bir Rus Lokantası.

Bugünün kuşakları çok şaşacaklar belki, o zaman "Tramvay pencerelerinden dışarı sarkmayın" gibi yazılar hem Fransızca hem Türkçeydi. Yalnız Fransızca olanları bile vardı. Karaköy'den Şişli'ye dek içinde hiç Türkçe konuşulmayan ya da bilinmeyen yerler vardı. Fransızcadan sonra, galiba Birinci Dünya Savaşı kalıntılarından olana Almanca kitap, lokanta yerleri, bir de Deutschue Oberrealschule adlı Alman lisesi vardı. Üniversite öğrencili-

ğim yıllarında orada iki üç yıllık bir Türkçe hocalığım (ilk öğretmenliğim) bile olmuştur.

Kemalist yönetim yabancı okullarında Yurt Bilgisi ve Tarih derslerinin Türkçe olarak okutulması zorunluluğunu koyunca ben de o Alman okulunda beş on lira kazanmak için hocalık almıştım. Bu okul, İngiliz, hele Amerikan okullarına kıyasla, onlar ölçüsünde içinde yaşadıkları ülkeye yabancı değildi. Beni şaşırtan yanı öğrencilerinin çoğunun, öğretmenlerinin birkaçının Yahudi oluşu! Almanya'da Nazi eğitimi yerleştikçe Alman Yahudisi olan öğretmenler Türk okullarında iş buldukları halde, yerli Yahudi çocukları hâlâ orada okuyorlardı. Yeni gelmiş bir Alman okul müdürü Preusser bu Yahudi çocuklarını eşek sudan gelinceye dek döverdi.

Türk çocuklarını da döverdi. Bir iki kez ben Yurt Bilgisi dersi verirken, kapıyı açarak Türk öğrencilerinden birini çağırıp koridorda (kapı açık olduğundan görebiliyordum) dövdüğünü görmüşümdür. Okuldaki diğer Türk öğretmenler koltuk kabartarak bunun "Prusya disiplini" olduğunu söylerlerdi. Darülfünûn'da rektör yardımcısı olan Saffet Bey adlı zat, bir gün oğlunu sınıfıma getirerek: "eti senin, kemiği benim" diyerek oğluna dayak atabileceğimi bana bildirmişti!

İstanbul Lisesi'ni bitirdiğim zaman kendi gayretimle öğrendiğim (fakat bugün bile doğru konuşamadığım) İngilizceyi Türkçeye çeviri yapacak kadar öğrenmiştim. Bir iki şiir çevirisi bile yapmıştım. İngiliz Shelley'den, Amerikan Longfellow'dan yaptığım bir iki şiiri, Oscar Wilde, Edgar Allen Poe'dan yaptığım düzyazı çevirilerini bir dergi ya da gazeteye verme cesaretim olmadığından kolay bir yöntem bulmuştum. Cağaloğlu'ndan Türk Ocağı'na çıkan yolda Abdullah Cevdet'in, üstünde İÇTİHAT EVİ yazılı levhası bulunan kapıdaki posta kutusuna atar, az süre sonra dergide çıktığını görürdüm. Çok pinti olduğu söylenen bu adamın dergisine çok az kişi parasız yazı verdiğinden olsa gerek ki benim çevirilerimin hepsinin orada çıktığını görüyordum. Abdullah Cevdet'in düşün ve siyasa tarihimizdeki yeri üzerine olan söylentileri biliyordum, fakat bu asık yüzlü, az çiçek bozuğu suratlı, kötü kıyafetli, lastik papuçlu adama kendini tanıtma isteğini içimde hiç duymamıştım. O zamanki adımda şimdiki soyadım yoktu. Kendi adıma babamın adını eklerdim.

Yabancı okullara karşı çocukluğumdan kalma allerjimin yanında yine ondan kalma bir de tarih merakım vardı. Bu yüzden, felsefe okurken o zaman zorunlu olan yardımcı dersi Tarih Bölümü'nde alırdım. Felsefe eğitimimden, kısa bir hukuk eğitimimin oluşundan başka beş yıla yakın bir tarih eğitimim olmuştur. Üniversiteyi bitirdikten sonra, öğretmenlik alamadığım için, felsefeyi bitirdikten sonra iki yıla yakın tarih derslerine devam etmiştim. Bu dersler Hamit (Ongunsu), Muzaffer (?), Fazıl Nazmi, Avram Galanti, Zeki Velidi gibi hocaların dersleriydi. Birinciden Osmanlı, ikinciden Avrupa, üçüncü ve dördüncüden eski Grek ve Roma, sonuncudan da Türk tarihi dersleri almıştım. Zannımca bunların en bilgini Avram Galanti idi. En sudan olanı Fransa'da okumuş olan Muzaffer. En antikası Fazıl Nazmi. Bu pos bıyıklı zat bana hep Rum duvarcılarını anımsatırdı. Hâlâ Giritli ağzı ile Rum gibi konuşur, fakat Grek mitolojisini anlatırken: "haşa, sümme haşa" der dururdu! Yıllarca sonra Gazi (Atatürk) onu mebus olarak seçtirdiği tarihte, o zaman Ankara'daki evimin kapısı çalınmıştı bir gün. Kapıyı açmaya giden kadın gelerek: "Beyefendi, bir Rum geldi, bir şeyler soruyor" demişti. Kapıya gidince onun Fazıl Nazmi olduğunu görünce kendimi gülmekten zor tutmuştum. (Apartman sahibi olan doktorun eşi yine Gazi'nin mebus yaptırdığı hanımlardan biriydi; onu ziyarete gelmiş, hangi dairede olduklarını bilmiyordu). Çok iyi bir adamdı Fazıl Nazmi. Eski Greklerden fırsat buldu mu Arapça âyetler, şiirler okurdu; Müslüman olduğuna inandırmaya çalışıyordu anlaşılan.

Konuşmasını hiç anlamadığım tarih hocası Zeki Velidî Rumca olduğundan değil, Tatarca konuşmakta olduğundan yüksek sesle konuşmaz, üstelik bir eliyle ağzını yarı kapatırdı. Bereket, Türkiyat Enstitüsü'nde çalışan ve Tatar asıllı olmakla beraber, Osmanlı Türkçesini iyi öğrenmiş olan Abdülkadir İnan ile ahbab olmuştum. O da aynı derse geldiğinden fısıldayarak bana Zeki Velidi'nin Türkçesini anladığım dile çevirirdi.

Profesörlerimizin hemen hiçbirinde sınıftaki dersin daha ötesinde bir şeyler öğrenmek isteyen gençlere karşı bir ilgi bulunmadığını görüyordum. Kendiliğimden Grek alfabesini öğrenmiştim. Sözlüklerin yardımı ile üç beş sözcüğü de anlıyordum. Felsefe okurken Grekçe ile Latince öğrenmek gereğini görmüştüm. Bu isteğimi açıp yardım rica edince Galanti de, Fazıl Nazmi de ıvır zı-

vır ederek yanaşmadılar. Vakitleri yokmuş! Her fırsatta Türk olduklarını göstermek için enerji harcayan bu zatlar, bir öğrenciye zaman ayırıp yardım edecek kadar "enayi" değillerdi.

Alman Lisesi'nde yeni gelen (ve bunların yardımcısı, dragomanı olan Zeki Cemal'in anlattığına göre) Nazi partisinden olan Preusser çocuklara dayak attıkça, babaların bundan âdeta iftihar ettiklerini gördükçe çok sevdiğim bir yazar olan Ömer Seyfettin'in "Von Sadristein" öyküleri aklıma gelirdi. Onları okuyan kimi kişi belki aşırı abartı sanır. Daha sonraları Ankara'ya gittiğimde Dil-Tarih binaları bitmek üzere olduğu [sıralarda] kısa bir süre Evkaf apartmanlarında bir odada kalıyordum. Odaları kiraya veren bir Alman karı-kocaydı. Banyo yapmak üzere giderken bayan önüme çıktı. Suda sabunlandıktan sonra küveti boşaltmamamı ihtar edince merak edip nedenini sordum. "Ben o sabunlu su ile yerleri silerim" deyince gülmekten kendimi alamamıştım.

Alman direktörün dayak atışından söz ederken, ben ömrümde küçük ya da büyük kimseye dayak atmadığımı yazacakken aklıma bir, yalnız bir kez bu suçu işlediğim geldi. Hem de bir Türk askerine. Selimiye'de yedek subaylığımı yaparken piyade topçusu olmuştum. Erlere topu nişanlama öğretimi veriyordum. Sıra iri yarı, yağız bir nefere gelmişti. Az sonra farkettim ki oğlan benim sözlerimin hiçbirini anlamıyor. Öteki neferlerin İstanbullu bıçkın tiplerinin gizli gizli güldüklerini farketmiştim. Nefer, bütün sorularıma karşı bir duvar gibi. Sesimi yükselterek bağırmaya başladım. Yorulmuştum: "Ulan nerelisin sen? Türkçe bilmiyor musun? Dinin nedir? Peygamberin kimdir?" gibi sorularıma karşı duvar gibi durduğunu görünce, kendimi tutamadım; bu iri yarı erin suratına bir tokat indirdim. Tıraşsız olduğundan avcum acıdı. Bıçkın neferler bu kez açıkça gülmeye başladılar: "Komutanım", dediler, "Kürttür, hiç Türkçe bilmiyor".

Çok mahçup oldum. O oğlanı her gün çağırarak Türkçe öğretmeye başladım. Zavallı o eylemim yüzünden bana karşı en ufak bir kötü davranışta bulunmamıştı!

* * *

Üniversite çevresinde tatlı, tatsız olaylarla beş yılım geçmişti. O zamanki âdet gereği akla gelecek ilk iş öğretmenlik için bakanlığa

bir istida yazmaktı. İstidamı postaladıktan sonra bir süre bir yanıt gelmeyince üniversite tanıdıklarıma başvurmamdan söz etmiştim. Bunu kime söyledimse kahkahalarla gülüyorlardı. Ben: "peki, ne yapacaktım?" dedikçe onlar: "kalkıp Ankara'ya gideceksin. Günlerce süründükten sonra Bakana çıkacaksın. Ya da bir "arkan" olacak. O zaman mesele yok" diyorlardı. Ben o denli alık biriydim ki: "yahu, bir ortaokul ya da lise öğretmeninin tâyini için bakana gidilir mi?" der dururdum. Bana gülenler "arkan", "pistonun" var mı? deyip duruyorlardı. Ben, bu genç tanıdıkların bu kafada kişiler olmalarına kızıyordum.

Bir gün üstünde Millî Eğitim Bakanlığı (o zamanki adlar böyle değildi) yazılı bir zarf gelince kendi kendime: "gördün mü nasıl haklıyım" diye sevindim. O sevinçle açtığım zarfta şöyle kısa bir yazı vardı: "Münhal vâki olmadığı cihetle müracaatınızın is'afına imkân görülememiştir, efendim. İmza. Bakan adına. B. Avni".

Başımdan aşağı kaynar sular boşandı sandım. Anamın babamın yüzüne nasıl bakacaktım? Asma altında biber domates satmaktan intihar etmeye kadar çeşit şeyler düşündüm. Hiçbirini yapacak güç yoktu bende. Yıllarca beni besleyen, çeşit eziyetler çeken anam ile babam tek söz söylemediler. Çok sonraları öğrendim ki ben de başkaları gibi o Yüksek Muallim Mektebi denen yatakhaneye imtihanla girerek halkın kesesinden bedava okuyup yiyip içecektim. O zaman ben de bir yere atanacaktım. Bunu bana kimse söylememişti. Herkes bu açıkgözlüğü biliyorum sanıyordu. Orada devlet kesesinden okuyan, yatıp kalkan öğrencilerin çoğunun İstanbul'da aileleri, evleri vardı. Bunlardan bir tanesi de büyük Turancı Nihal Atsız!

Yanılnuyorsam, o dönemde ben devletin (yani halkın) kesesinden on para almadan okuyan az sayıdaki kişilerden biriydim. Buna karşın, devlete ne denli verecekli, borçlu çıkarıldığımın öyküsünü ilerde anlatacağım. Hocalarla ilişkilerim kesilmişti. Gördüklerinde selâmımı alıyorlar, ne oldun, ne yaptın diye sormuyorlardı bile. Onların ne denli zavallı kişiler olduklarını henüz bilmiyordum. Ancak, her koyunun kendi bacağından asılacağı bir dünya içinde yaşanılacağını anlamaya başlamıştım, azbuçuk. Üniversite (eski harbiye nezareti binası) sanki benim evim olmuştu. Zaman zaman orada ilginç kişilerle karşılaştığım olurdu. Bir ara

Halil Vedat adlı biri belirmişti. Boş gezenin başağası gibi biriydi. Bir başka tip şair Necip Fazıl. O zaman henüz Müslümanlıkla bozmamıştı. Önüne gelene şiirlerini bastıracağı kitap için düşündüğü eksantrik biçimi anlatırdı. Tikleri olduğu için kaşını gözünü boyuna oynatması, incir çekirdeğini doldurmaz bu gibi büyük sorunları karşısında ben onunla bir bağ kuramamıştım. Yalnız eksantrik konuşmalarını az uzaktan dinlerdim. Psikoloji hocası Şekip Tunç'un ahbabı olduğundan sık sık fakülteye gelirdi. Yalnız belleğimde yanılmıyorsam (üzerimde iyi izlenim bırakmayan olayları kafamdan silmek gibi bir huyum var) iki kez bu zat benimle zıtlaşarak beni matetmişti. Birinde CHP'nin İstanbul'da Cağaloğlu şubesine beni otomobil ile götürerek az sonra geriye zarf dolusu para ile gelişi! Diğeri hemen aynı şeyi Ankara'da göstermesi. O zaman ikisine de inanmıştım. İçimden acaba bu zatta bir çeşit sihirbazlık gücü mü var diye düşünmüştüm. (Yıllarca sonra onun Müslümanlık rolündeki eylemlerinin öyküsünü adını ileride yazacağım bir zattan dinlemiştim). Üniversiteye gelip geçici ziyaretçilerden üzerimde izlenim bırakan üçüncü kişi o zaman ilk kez gördüğüm Sabahattin Ali olmuştu. Çok şen, çok şakacı, çok konuşkan ve sevimli bir kişi. Benim öğretmenlik için bakanlığa "istida" yazmama en çok gülen o olmuştu. Bir pistonum, dayım, amcam, akrabam, bir dayanağım bulunmadığı bilinci içine düştüğüm sırada aklıma özel bir lisede bir öğretmenlik bulma gelmişti. (Alman Lisesi'ndeki öğretmenliğim üniversite öğrencisi olduğum yıllardaydı.) O günlerde özel lise açma modası başlamıştı. İstiklâl Lisesi'nde matematik öğretmeni olan Zülfü Bey adlı kişinin de bir lise açtığını haber aldım. Şehzadebaşı'ndaki çayhanelerle börekçilerin bulunduğu sokaktan geçilerek varılan eski bir paşa konağındaydı açtığı okul.. Ortaokul kısmında bana tarih hocalığı verdi. Utancımdan Zülfü beye maaşımın ne olacağını soramadım, o da kendiliğinden söylemedi. O zamanın tutumuna göre tarih okuturken kitabın yazdıklarının dışına çıkılması yasaktı. O dönemin gerekleri yüzünden uygulanan bu yasağı yerinde buluyordum. Ayrıca, bu, öğretmenliği kolaylaştırıyordu, hatta bir açıdan öğretmene hiç gerek kalmıyordu. Öğretmen, çocukların anlamını bilemediği Osmanlı sözcüklerini onlara anlatacak bir "ayaklı sözlük" oluyordu. Benim gibi ücretle çalışan, daha yaşlı ve birkaç yerde

daha hocalığı olan kişilerin [bir] yerden [bir] yere at gibi koştuklarını gördükçe kendi durumuma şükrediyordum. Yaşlı oryantalist Musevi asıllı Rescher de orada öğretmendi.

4

Bu öğretmenliğim sırasında yaşamımın yerini ve yönünü baştan başa değiştiren olay oldu. Felsefe'ye benden sonra gelmiş olan Hayrünnisa adlı bayan arkadaş, Ankara'da yeni açılan Halkevi'nin direktörlüğüne atanan dayısı Çanakkale milletvekili Ziya Gevher Bey'in* kitaptan anlayan birini aradığını öğrenince ona benden söz etmiş. Az sonra bir telgraf aldım, istenen "kabul" cevabını da hemen telledim. O zaman için benim gibilerden birinin iyi sayacağı bir maaştan başka Halkevi binasında yatıp kalkmam da saptanan bir koşuldu.

Eminefendi lokanta ve kahvesinde bu kararımı, Ankara'ya gideceğimi öğrenenler içinde benimle alay edenler oldu. Bugün bunun hiç inanılamayacak olanını ne yazık ki söylemek münasebetsizliğinde bulunacağım. O, sonradan sıkı bir Ankaralı olan, orada ahbap olduğum ve ölümüne dek sevdiğim Nurullah Ataç'tı! Alayı, içime bıçak gibi işlemiş olmalı ki bugün bile unutınamışım (kendisine de hiç söylemedim). Ankara'ya karşı İstanbul aydınları arasında bu denli yabancılık vardı! İnanılması çok güç!

Tren Ankara istasyonuna sabahın erken saatinde varmıştı. Bir bavulum, bir de el çantam vardı. Sokağa çıkınca bir köylü çocuk bavulumu taşımak istedi. İstasyondan çok uzak olmayan Halkevi'ne doğru yola düzüldük (daha önce Ankara'ya gelmiş olduğumdan Halkevi'nin Türk Ocağı binasında olduğunu biliyordum).

Sokaklar bomboş. Eski kasaba bölümündeki sokaklarda tek tük kişi görülebiliyordu. Bir Alman'ın Ankara'yı tanımlayışını gülerek anlatırlardı: "evsiz sokaklar, sokaksız evler" demişmiş. Halkevi'ne varınca arka kapıdan girerek bavulumu bıraktım. Bir alay hademe beni önledi. "Kimsin, nesin" denirken ilk önce baş hademe, daha sonra haber yollanan Daire Müdürü geldi. O zaman içeri girebildim!

(*) Ziya Gevher Etili (Yusuf Ziya Etili) Dört dönem Çanakkale milletvekilliğinde bulunmuş, TBMM Başkanlık Divan Katipliği yapmıştır - yay.haz.

Ali Rıza Bey adlı bu daire müdürünün odası yoktu. Bütün gün dolaşır, hademelere çatar, halktan biri gelmişse onu sorguya çeker, telefonlara cevap verir, o da olmazsa kendisi bir yere telefon ederdi. Sonradan öğrendiğime göre eski bir jandarma subayı imiş. Başkan Ziya Gevher Bey henüz gelmediğinden yapılacak bir şey yoktu. Ali Rıza Bey benim kimin "adamı" olduğumu öğrenmeye çalışıyordu. Sonradan anladığıma göre herkes birinin "adamı" sayılırdı. Bana, kendi evi imiş gibi, her yeri gezdirdi, gösterdi. Aslında iyi bir adamdı. Sonraları onu sevdim. Yalnız ilk davranışları beni sinirlendirmeye başlamıştı.

Bir Amerikan misyonerinin parasıyla yapılan bu binanın mobilyası Türkçülük önderi Hamdullah Suphi'nin Türkçülük anlayışına göre düzenlenmişti. Fakir, çıplak Anadolu'nun ortasındaki bu gülünç binayı gezdirirken her kapıya geldiğimiz zaman Ali Rıza Bey, taşıdığı bir kantar anahtarı şakır şakır açıyor, perdeleri inik karanlık odalardaki saray taklidi Türkçülük mobilyalarını seyrettiriyordu. Odaların en komik olanı Şark Salonu. Hamdullah Suphi burayı döşetirken Türkçülük anlayışının idealini yaratmış olmalıydı.

Halkın evi olacak bu binanın modern bölümü tuvalet, banyo odaları ile kalorifer dairesiydi. Bunlar gelecek Avrupalı Türkçülük "şarkiyatçılar"ı için yapılmıştı. Artık böyle misafirler kalmadığından boş duruyorlardı. Banyo dairesine geldiğimiz zaman Ali Rıza Bey benim halkın evinde kalacağımı bildiğinden istersem banyoları kullanabileceğimi bildirdi. Ziya Gevher Bey bu küçük ayrı bölümü kendi yönetim dairesi yapmış. Odalardan biri başkan odası. Diğer küçük bir oda yardımcısının odası, üçüncü küçük oda da muhasebeci odası. En üst katta da Ali Rıza Bey'le benim odam bulunuyordu. Geri kalan zaman içinde sahne ve onun memurları ile tanıştırıldım. Oradakiler hep genç kişilerdi.

Halkevi, lokanta bulunan Taşhan'dan uzak olduğu için hükûmet dairelerinde çalışanlar için sefertasları ile yemek getirilirmiş. En çok Meclis ile Ziraat Bankası yemeklerini methettiler. Ben de bunlardan birine abone oldum. İlk zamanlarda ayağıma kadar yemek geliyor diye bu sistemden hoşlandımsa da, bir süre sonra gelen yemeklerden bıkmaya, yemez olmaya başlamıştım. İlk gün gördüklerimin ışığında "Halkevi" adı verilmiş olan yerin, Kema-

list devrim içindeki yerini kafamda ölçmekle geçti. Her yanda Osmanlı "müstehase"si (fosili - yay.haz.) olan kişilerle karşılaşıyordum. Zamanla kimi gençlerle de tanıştığım zaman onlardan da söz ederim. İlk anda bana merak olan Başkan'dı. O gelince, beni hâlâ birinin adamı sanan zavallı Ali Rıza kolumdan tutarak müdür beye takdim etti. Ayaklarını yazı masasına uzatmış, dinlenme halinde gibi görünen rahmetli Ziya Gevher beni görür görmez yerinden fırlayınca Ali Rıza benim onun adamı olduğumu anladı ve ondan sonra bana hep iyi muamele etmeye başladı.

Çanakkale milletvekili olan Ziya Gevher ailesi ile birlikte bir zehirlenme felâketi geçirmişti. Aklımda kaldığına göre ailesinde ölenler de olmuştu. Bana karşı son derecede kibar davrandı. O zaman Ankara'ya gelmek aydınlar arasında sürgüne gitmek gibi bir şeydi! Bana gösterdiği son derecede saygılı davranış bundan ileri geliyordu. Ankara'ya, en üst devrim önderleri dışında gelen milletvekili, banka direktörü, yönetim kurulu üyesi gibi büyükler bir çeşit "bekâr" hayatı yaşar, ailelerini İstanbul'da bırakırlardı. Birçoğunun gerçek olan mazereti Ankara'da kendilerine lâyık ev bulunmamasıydı. Daha sonra eğitim alanından tanıdığım kişiler arasında da böyleleri vardı.

Halkevi binasını gezdiğimi bilmediği için Ziya Gevher Bey de beni gezdirip her şeyi gösterdi. Bu çok nazik kişinin, çok süslü merdivenleri çıkarken gördüğüm bir davranışı beni çok şaşırtmıştı. Kılık kıyafetinden "halktan" olduğu belli olan biri geçiyordu. Bunu gören Ziya Gevher âdeta bir histeri geçirdi. Bağırıp çağırıyor, adamı koğuyor, hademeler koşuşuyordu. Adamı yaka paça dışarı attılar. Zavallı meğer tiyatro bileti almaya gelmiş. Ankara'nın tek piyes oynanan yerinin orası olduğunu sahneyi gezdirildiğim zaman öğrenmiştim. Başkan, hademelere sıkı tenbihler etti, böyle ne olduğu bilinmeyen kişiler içeri sokulmayacaktı. Daha sonra yazmayı belki unuturum, sırası olmamakla beraber şimdi değineyim. Halkevi büyük salonunda halka açık bir "müsamere" tertiplenmişti. Ben o zaman "satın alma komisyonu"na üye edildiğimden bir düzine filit almam tenbih edilmişti. "Müsamere"den sonra hademeler bu kutularla salonu temizlemişlerdi. Halkevinde âdeta seçkin bir kişi olmuştum. Oraya gelen seçkin kişilerle tanışıyorum. Zamanla öğrendim ki orası siyasal plâna çıkma işinin

basamaklarından biriydi. Ben bunu bilmediğimden orayı halkın evi olacak sanıyordum.

İlk tanıştığım kişi yukarda adı geçen Dr. Cevdet Nasuhi olmuştu. Onunla çabuk ahbap olduk. Benim felsefe okumuş biri olduğumu öğrendiğinden. Kendisi de İsviçre'de psikiyatri okumuş. Fakat doktorluk yaptığı yoktu. İki işi vardı: Biri, Gazi Terbiye Enstitüsü'nde psikoloji öğretmenliği. İkincisi, Ziraat Bankası yönetim kurulu üyeliği.

Tanıştığımız zaman ilk sorduğu şey Bergsoncu mu, Durkheimcı mı olduğum. İkisi için olumsuz yanıt verdiğimi görünce şaşırdı. Kendisi de ne birinin ne ötekinin yanlısıydı. Kendisi Rudolp Eucken yanlısı imiş! Rudolp Eucken adlı bu Alman filozofunun o zaman adını bilen duyan yoktu. Türkiye'deki tek yanlısı galiba Dr. Cevdet Nasuhi idi. O adamın adını ben de hiç duymadığım için yutkundum. Vay canına. Ankara'da bizim felsefe hocalarının bile bilmediği filozofları bilen kişiler varmış meğer!

Doktor ile ahbaplığımın bir nedeni de bizim felsefe tarihi hocası Orhan Sadettin'in çok yakın akrabası oluşuydu. Bir psikiyatri uzmanı olarak bana dostluğumuzun arttığı bir zaman -özel olarak- Orhan Sadettin'in deli olduğunu söyleyince çok şaşmıştım (gerçekten daha sonra zavallının delirdiğini duyduk.) Ne var ki, bir süre sonra, kim olduğunu anımsayamadığım biri, Dr. Cevdet Nasuhi'nin de deli olduğunu söylemişti. (Yaşamımda dört ya da beş akıl doktoru tanıdım. Hepsi yarı-deli kişilerdi. Ad vermek istemiyorum. İçlerinde ya çok tanınmış kişi var, ya da çok tanınmış bir politikacımızın babası var).

'Eucken'ci doktor beni sıkı ahbabı olan biri ile de tanıştırdı. Bu, çeşit çeşit Tyrol ya da Alman pipoları olan çok sevimli bir zattı. Birinci Dünya Savaşı'nda (aklımda kaldığına göre) albay iken yaralandığından savaş bittikten sonra bir süre Viyana'da hastahanede kalmış. Orada tanıştığı biri onu felsefeye meraklandırmış. Ona bir de okuması gereken filozofların listesini vermiş. Aydoslu Said adlı olan bu zat bütün Avrupa filozoflarını ikiye ayırıyordu: Gerçek filozoflar, sahte filozoflar. Gerçek olanların en büyüğü Adam Müller, Fichte ve en son Othmar Spaan. Genellikle Alman idealist filozofları. Sahte filozoflar bizde ciddiye alınarak okutulan bütün Fransız ve İngiliz düşünürleriydi. Aydoslu en çok Adam Smith ile

Karl Marx'a deli oluyordu. Birinci ile ikinci arasındaki bütün Fransız ve İngiliz düşünürleri materyalist idiler. Bu safsataları, Viyana'daki hastahanede kendisine liste veren adamdan öğrenmiş! Dr. Nasuhi'nin bu ölçüde geniş düşün tarihi iddiaları yoktu. Aydoslu'nun Amerikalılar üzerine de ilginç görüşü vardı. Onlarda filozof bulunması olanağını bırakın, Amerikalılar bir alay şuradan buradan kaçarak gelmiş insan sürüsüydü!

Ankara'da bu kafadaki kişilerle karşılaşınca bizim felsefe hocaları gözümde büyümeye başladı. Ne var ki o zaman ben politik ideolojileri henüz iyi bilmiyordum. Örnek olarak aldığım bu iki yanı tanıdıktan ve onların zıddı olanları da tanıdıktan sonra Halk Partisinin içine henüz girememiş, fakat girmeye çalışan sağ ile sol (ya da o zaman ad verilmeden söylenen Faşist ile Marksist) kollar bulunduğunu sezmeye başladım. Bu gözlemimi *Kadro* dergisi çevresinde toplanmış olan kişiler ile Halkevi binasında bütün halkevleri başkanı olan Denizli milletvekili Necip Ali'yi (Küçüka) tanıdıktan sonra daha kesinlikle farkettim. Kadro'cularla tanışmadan önce, onlar hakkında ilk uyarıyı Aydoslu'dan işitmiştim. Ne var ki kitaplık işi yönetmeni olarak bana ayrılan odanın tam karşısında bulunan Ticaret Okulu'nun müdürü olan Şevket Süreyya (Aydemir) onbeş yirmi metre ötemde bulunmakla kalmıyor, ayrıca kitaplık komisyonunun tek görebildiğim üyesi bulunuyordu. Bu komisyonun (Halkevi birçok komisyonlara bölünüyordu, ve çoğu o zaman henüz "lâfta" vardı) üyelerinin çoğunu uzun süre göremedim (başkanı olan İhsan Sungu'yu ise komisyon başkanı olarak bir kez bile göremedim). Bunlardan tek ayrılan kişi olduğu için çok geçmeden Şevket Süreyya ile tanıştım. Demek ki bir yanda faşistlerle, öte yanda marksistlerle tanışacaktım. Arada bu ikisi arasında kalmış olan kimi liberal, kimi renksiz, kimi de çıkarcı "politika avcıları" bulunacaktı. Felsefe üniversitesinden sonra şimdi bir çeşit "politika üniversitesi" içine girmişim meğer. Aydoslu grubu Kadrocuların peşinde. CHP'cilere bunların "kızıllar" olduğunu sezdirmek için sistemli çaba harcıyorlar. Benim geleceğim için bu sağ-sol ikilisinin bir rolü olacağı hiç aklıma gelmemişti.

Gelişimden bir ay geçti geçmedi, ansızın Ziya Gevher'in "düştüğünü" öğrendim. Ankara politikasının acemisi olduğumdan bu düşüşün aslını faslını öğrenemedim. O, ansızın ortadan kalkınca

ben "desteksiz" biri oluyordum. O yok olunca benim ne olacağım Ali Rıza Bey'e dert oldu. Geceli gündüzlü çalıştığım kitaplığa günün birinde her hali ile tatlı, yumuşak yüzlü biri geldi. Memurlarla hademelerin onun peşinden geldiklerini görünce, yeni Halkevi başkanının o olduğunu anladım. Bu, tanıdığım insanların en güzel huylularından biri olan Nafi Atuf Kansu idi. Onun gelişi ile Halkevi'nde bir devrim oldu. Kapılar açıldı. Yönetim odaları değişti. Yeni başkan eskinin o dar, bir köşeye saklanmış gibi görünen odası yerine binanın ön yanındaki aydınlık, geniş bir odaya geçti. Memurların birbirlerini yemelerine son verdi. Bana da her türlü kolaylığı göstermeye başladı. Bu, önce kitaplık işlerinde kendini gösterdi. İstanbul'un işgal yıllarında gizli bir Rum örgütünün kitaplığından Gazi'nin emri ile Ankara'ya getirilen sandıklar dolusu kitap hâlâ bodrumlarda duruyordu. Raflar, masalar yapıldı, kitapların yerleştirilmesi başladı. Halkevi'nin bir kitaplık komisyonu olduğu meydana çıktı. Bu komisyonun başkanının o zaman Talim ve Terbiye Heyeti başkanı (sonra Eğitim müsteşarı) İhsan Sungu olduğunu öğrendim. Bu güler yüzlü, herkesle "Elmasım" diyerek konuşan başkanın bir kez bile gelip başkanlık ettiğini görmedimse de, komisyonun öteki üyelerini birer birer tanımaya başladım. Cumhuriyet'in onuncu yıldönümüne kitaplığın hazırlanması gerekiyordu. Kitaplık için bütün istediklerim yapıldı. Raflar, fiş dolapları, okuma masaları ile vitrinlere kadar her şeyi plânladım. En büyük iş kitapların kataloğunu, fiş kartlarını hazırlamaktı. Daktilolar tutuldu. Altı ay öyle bir çalışma başlattım ki bu süre içinde belki altı yılda başarılacak işi yürüttüm.

En başta kitaplıkta çalışanları bir yoluna koymak gerekiyordu. Geldiğim zaman kitaplığın personeli diyebileceğim [grub] bir hademe ile bir de arasıra yüzünü gördüğüm bir gençten oluşuyordu. Bu, İstanbul tipi bir paşazade. İyi bir genç. Yaşamının verdiği alışkanlıklar onu hiçbir işe yaramaz bir insan yapmış. Çok içer, ikide bir de hastalanırdı. Onun da bir arkası varmış ama o kimseye metelik vermezdi; son derecede dedikodu düşkünüydü. Büyüklerin kendileri ya da eşleri hakkında gözü ile görmüş gibi açık saçık dedikodularla gelirdi her gün. Geç vakit gelir, çalışacakmış gibi gömleğini giyer, bir iki yeni dedikodu anlattıktan sonra yukarı çıkar, uzun süre gözükmezdi. Kimi kez gece sarhoş gelir, şu-

na buna saldırır ya da ağlardı. İstanbul'da bir ara polislik yapmış, iddiasına göre Heybeliada'da Troçki'yi gözetlemeye memur edilmiş. Bu zavallı genci oradan yürütmek gerekiyordu. Arkasını markasını dinlemeden işine son verdim. Ondan kurtulunca başka bir türüne düştüm. Başka bir zavallı. Onun "arkası" olmadığından ondan kurtulmak güç olmadı. Ben kitaplıkta iki dönem çalışma başlatmıştım. Gündüzün bir grup, geceleyin ikinci bir grup çalışıyordu. Onlar gittikten sonra ben çalışmaya devam ediyordum. Bunu kimsenin gördüğü yoktu. Saatlerce tek başıma kitapların yapraklarını bulur, cilde verilmek üzere ayırırdım. Binlerce kitaptan oluşan bu kitaplık üzerinde çalıştıkça onun bir Halkevi kitaplığı olamayacak düzeyde olduğunu görüyordum. Çoğu yüksek düzeyde bilim, sanat ve felsefe yapıtları. Yunanca, Latinceden Arapçaya kadar. Bunların eninde sonunda bir başka yere taşınmaları gerekecek olsa bile, benim asıl derdim kitapların tam bir kaydını meydana getirmekti. Daktilograflar, tasnif memurları da olanca güçleri ile çalışıyorlardı.

Sözünü ettiğim yeni memur aslında çok yararlı bir kişiydi. Almanca ile Fransızcayı iyi biliyordu. Zamanında gelir, bütün gün çalışırdı. Ne var ki (adını vermeyeceğim bu adam) aktör olmak sevdasındaydı. Gün geçtikçe asıl derdinin ne olduğunu dolaylı olarak anlatmaya başladı. Kitaplıktaki memurluğu olmadan önce Alişar'da kazı yapan Von der Osten'i kontrola memur edilmiş. Bu Alman arkeolog üzerine anlattıklarına o zaman inanamıyordum. Alman sık sık çadırına gider, maşrapa dolusu rakı içermiş (bu adamı yıllarca sonra Chicago Üniversitesi'nde tanıdığım zaman, masal sandığım bu anlatışın olduğunu gördüğümü unutmazsam yazacağım). Benim kitaplık asistanım Von der Osten'in rakı içişini anlatırken yavaş yavaş kendisinin de alkolik olduğunu sezmeye başlamıştım. İddiasına göre bundan kurtulmuştu. Gerçekten her gün zamanında geliyordu. Bir gün gelmedi. Ertesi gün bir daha gelmedi. Daha sonra Halkevi'ne sık sık gelen kızından polis tarafından bir ağaç altında bulunduğunu, İstanbul'da akıl hastahanesine kaldırıldığını öğrendim.

Bir iki yıl sonra, İstanbul'da İkbal kitabevinin köşesini dönünce beni tanıyıp duran biri ile karşılaştım. Komedilerde komiklik olsun diye gülünç kılığa girmiş birine benziyordu. Yüzünü saç sa-

kal bürümüştü. Boynunda bir teneke asılı; elinde bir sopa. Kendini tanıttı, o kitaplık yardımcım! Ne diyeceğimi bilemedim. Bakırköy'den yeni çıkmış. Cebimde ne kadar param varsa zavallıya verdim. Böyle bir insan herhalde fazlaca yaşayamaz.

Yavaş yavaş anladığıma göre, komisyon üyelerinin toplanamayışının nedeni (belki baş nedeni) kimilerinin sağcı, kimilerinin solcu olmasıydı. Ya da kitap kurdu olan İhsan Sungu gibi politika ile hiç ilgisi olmayan, fakat bürokratlık görevlerinden vakit bulup gelemeyen, ne sağ ne sol olan bir kişinin komisyon başkanı olmasıydı.

Kitaplıktaki çalışmalar bütün hızı ile sürerken ben yaşamımdan çok memnundum, çünkü çalışma saatleri dışında, bana verilen en üst kattaki odamda geç vakitlere kadar okuyabiliyordum. Lise ve üniversite öğrenimimde eksik kalmış, öğrenememiş olduğum şeyleri kitaplardan olsun öğrenmeye çalışıyordum. Bunların başında matematik gelir. Sözünü ettiğim o korkunç "cebir" hocasından sonra matematik denen şey bana gerçekten bir "cebir" (zorlama) olmuştu. Talih eseri olarak elime geçmiş olan bir kitap bana iki şey öğretti: Matematik ve onunla ilgili bilimleri onların dışında kalan birinin az çok öğrenebilmesinin en iyi yolu onların tarihini öğrenmekti!

Matematik konusunda böyle bir görüşle yazılmış, onun ideali diyebileceğim bir İngilizce kitabı bilmeyerek edinmiştim. Rouse-Ball adlı bir İngiliz bilginin yazdığı *Matematik Tarihi*'ni sanki bir edebiyat yapıtını okuyor gibi derin bir ilgi ve zevkle okudum. Bunun bana öğrettiği ikinci ders, yalnız matematiğin değil, bizim yabancısı kaldığımız Batı bilim ve felsefesini kavramanın en yararlı yolu "onların tarihini", daha doğrusu "tarih içindeki gelişmelerini" öğrenmekti. Bu yaklaşımın tek eksik yanı, bunların nelere, nasıl ve niçin uygulanabilirliği olduğunu öğrenmekti. Böyle bir yaklaşıma girişecek güçte değildim, o zaman. Matematik tarihi, Eddington, Bertrand Russell gibi kişilerin uzman olmayan kişiler için yazdığı bilim yapıtlarını okudukça bir yandan bizim Şekip (Tunç) hocanın Bergsonculuğu, öte yandan Aydoslu Said'in "modern fizik maddenin yok olduğunu isbat etti" yollu iddiaları kafamda tutunamıyordu. Kafam, onların söylediklerinin tersine gidiyordu.

O sıralarda Ankara'da Hachette kitabevinin bir şubesi açılmıştı. Ama ne şube? Taşhan'a çıkan caddenin sonuna doğru bir yerde, küçük bir tütüncü dükkânı gibi bir yer (bugün oraları çok değişmiştir). İçinde oturacak yeri olmadığından dükkâna memur edilen sempatik Yahudi genç paltosu ile kapıda durur, müşterilere iki yana açılmış Almanca açık saçık seks resimleri dolu dergiler satardı. Bu genç benim bir kitaplık işinde çalıştığımı öğrenince sık sık gelmeye başladı. Bu yüzden kendim için her ısmarladığım felsefe ve bilim kitaplarını en kısa süre içinde bana getirirdi. Kendim için elde ettiğim kitaplardan Aydoslu'nun madde düşmanlığı ile Dr. Nasuhi'nin Eucken'ciliğinin önemli bir yanı olmadığını görüyordum. Zamanla şunu da anlamaya başlamıştım ki, bu iki adam, kaynak diye gösterdikleri Rudolph Eucken, Adam Müller, Othmar Spann gibi kişilerin kendi yapıtlarını bile okumuş değillerdi. Ancak, Alman adları o zaman büyütücü, korkutucu adlardı. Hachette'çi gencin kapıya astığı çıplak Alman fotoğraflarının tersi olan başka tür bir "korku zevki" veren adlar!

Günün birinde Halkevi'nde, başkan Nafi Atuf'tan daha iri kıyım biri belirdi: Necip Ali (Küçüka). Bütün Halkevlerinin başkanı imiş. Ona, Nafi Atuf'un odasından daha küçük, aynı katta bir oda ayrılmıştı. Politikacılığını inkâr etmemekle beraber, bir "aydın" örneği olarak görünmeye çalışan bir kişiydi Necip Ali, Denizli milletvekili. Hukuk okumuş, Türkçü ve Ocakçı olmuş, Kurtuluş Savaşı yıllarında dağlar taşlar aşarak Ankara'ya katılmış. İlk ününü İstiklâl Mahkemesi savcısı olarak kazanmıştı. Şişman, canlı, hareketli, sempatik yüzlü, zart-zurt etmeyen türünden biriydi. Onunla çabuk tanıştım, hattâ anlamını sonradan sezmeye başladığım bir ahbaplığımız da kısa sürede gelişti. Önceleri beni odasına çağırır (telefonlarımız vardı), görüşürdük. Daha doğrusu o konuşur, ben dinlerdim. Parti kafasını anlamak bakımından Necip Ali benim için yararlı bir gözlem konusu olmuştu. Daha sonra, benim de onun için bir gözlem konusu olduğumu öğrendim. Oldukça geç.

Necip Ali, tatlımsak şeylerle hayal plânında konuşuldukça çok açık düşünlü biriydi. Politikada "iyi niyetli"liğin en yararlı tutum olduğu inancındaydı. Her halinden bunu anlıyordum. Tatlımsak görüşler ve konuşmalarla "devrim" yürüyecekti. Çevredeki kurtlar, açıkgözler, hatta sahtekârlar ya da sağcılarla solcular onu ür-

kütmüyordu. "Devrim" onları bir bütün içinde eritecekti (sözünü ettiğim sahteciler arasında bir kez Gogol'un Çiçikof'una taş çıkartacak ölçüdeki tipi ilk kez onun odasında tanıdımdı. Sırası geldiğinde anlatırım). Devrim heyecanı sağcıyı da, solcuyu da eriterek Kemalist ideoloji içinde kucaklaştıracaktı. Ne yazık ki, Necip Ali'nin kendisinde böyle bir heyecan ve onun ölçüsünde olan bir etkinlik yoktu. Anlatacağım bir iki olay bunu tanıtabilir sanırım. Bir gün beni telefonla odasına çağırmıştı. Her zamanki gibi sempatik yüzü ve sesi ile "Kuzum Niyazi", dedi. "Şu bolşevikler ne inatçı kişiler. İlle bizi de komünist yapacaklar." (eliyle odanın bir köşesine konmuş bir kitap yığınını gösterdi) "Yine sefaretten bir alay kitap hediye ettiler. Şimdi ne yapalım? Geri çevirsek olmaz, ayıp olur. Kitaplığa koysak olmaz. Hade... sen bu kitapları ââââl, bir köşeye koy. Kayda geçirme. Öyle dursun. İstersen sen kendin al, oku. Kötü şeyler değil. Shakespeare, Gogol, Tolstoy, Turgenief, hatta bizim Reşat Nuri bile var. Hepsi Türkçe. Bu yapıtlar bizde bile Türkçeye çevrili değil. Ama hepsi ya Azeri ya da Kazan Türkçesi. Yalnız hınzırlar araya bir adet Marx ile bir tane de Lenin koymuşlar. Tam külliyatları bile değil." Sonra birdenbire "Sen Marx ile Lenin'i hiç okudun mu?" dedi. Öğünmek için yalan söylememe hiç gerek yoktu, "hayır, okumadım" dedim. "Pek alâ, sen bunları âââââl, odanda bir köşeye koy, onlardan biri gelirse henüz kaydedilme sıraları gelmedi de, olur mu?" diye sözlerini bitirdi.

Aşağı kitaplığa gidecek bir hademe gönderdim, kitaplar kucak kucak taşındı, odamın kapısının yanına koyduğum bir iki sandalye üzerine koymalarını söyledim. Bu kitapların bir tekini bile okumaya vaktim olmadı. Yalnız o zaman Latin harfleri ile yazılmakta olan bu kitaplar arasında bulunan okul kitaplarının içindeki Azeri ve Kazan ağzı ile yazılmış olanlardaki matematik terimleri dikkatimi çekmişti. Bunlar hep, bizim bugün Arı Türkçe dediğimiz sözcüklerdi. Örneğin, o zaman bizim "zaviye" dediğimiz sözcük "açı", bizim "müselles" dediğimiz sözcük "üçken"di. Kitaplar arasında, biraz zaman bulabildiğim aşamada tek okuduğum kitap Reşat Nuri'nin *Damga* adlı romanının Azeri ağzına çevrilişi ile onun başına bir Rus Türkoloğunun yazdığı inceleme olmuştu. Reşat Nuri romanları üzerine bizde o değer ve ilginçlikte bir inceleme yazısı görmemiş olduğumu hayretle görmüştüm.

Necip Ali ara sıra bu kitapları hatırlatır, "E, sen de yavaş yavaş marksistleşiyor musun?" diyerek takılırdı. Fakat bir gün beni yine odasına davet ettiği zaman bu şakaların rengini sezmeye başladım. Genellikle olduğu gibi kısa bir "girizgâh" yaptıktan sonra asıl maksadını anlatmaya şöyle girişti: Parti'de, *Kadro*'cuların yayınlarından hoşlanmayanların sayısı artıyormuş. Bunların renklerini saklayan marksistler olduğu söylentisi artıyormuş. Kendi hesabına bunların (*Kadro*'cuların) "samimi" yurtsever kişiler olduğuna inanıyormuş. "Ancaaaak" dedi ve durdu. Bu lâfları bana niye söylüyor, ben parti üyesi bile değilim. "Peki, sonra? Ne olacak?" diye merakla sordum. "Evet, ancak kendi zamanım ve kültürüm yetmediğinden bunların yazılarını inceleyip gerçekten marksist olup olmadıklarına karar verecek olanağım yok" dedi. Merakım daha da artmıştı. "Ne yapılabilir?" deyiverince o iri, dışa çıkık gözleri parladı. "Aklıma sen geldin" demez mi? Ben: "Ben ne yapabilirim. Partide böyle iddialarda bulunan kişilere meydan okusanız a?" dedim. Gülümsedi: "Niyazi, dedi, sen parti nedir bilmiyorsun. Bu iş bilgi ve kültür işidir..." duraladı, "aklıma sen geldin" dedi. Ben, hâlâ lâfın nereye varacağını kestirememiştim. "Ben ne yapabilirim böyle adamlara karşı?" dedim. Necip Ali o kocaman vücudu ile bir irkiliverdi. "Bu işi sen pek iyi yapabilirsin?" "Nasıl?" dedim. "Çok basit" dedi. "Şevket Süreyya'nın kitabını aaaal, bir de Marx'ın *Kapital*'ini aaal, ikisinde birbirine benzeyen yerleri tesbit et" dedi ve arkasından ansızın; "Sen tabiî Marx'ı okudun, değil mi?" dedi.

Gülmeye başladım. Benim okuduğum Felsefe bölümünde Marx'ı okutmak ya da okumak şöyle dursun bu adda biri var mı yok mu o bile söylenmemişti. Kendiliğimden aldığım düşün dağarcığımla azbuçuk bir fikrim vardı, ama öyle *Kapital*'i okuyacak ben değil, kaç babayiğit vardı felsefe hocalarının arasında? Necip Ali'ye bunu söyleyince sevindi. "Alââââ, işte sana fırsat. Hem Marx'ı öğrenmiş olursun hem de Parti'ye hizmet etmiş olursun, fena mı?" dedi. İstenen işi yapamazdım. Politikaya girmenin kapıları önümde açılıyordu! Ama benim ne politikacılıkta gözüm vardı, ne de düpedüz jurnalcılıkta. İçimden de, "Bu adam beni deniyor mu, yoksa gerçekten benden böyle bir namussuzluk mu bekliyor? *Kadro*'cular için arasıra söylediği iyi sözler doğruysa on-

ları temize çıkarmak için beni kullanarak verdiğim notları kendine mi maletmek istiyor acaba?" diye düşünüyorum. Kararımı verdim: Böyle bir iş yapamazdım. Sinirlendiğimi belli etmemeye çalışarak kendimi kitaplığa verdiğimi, Onuncu Yıl'a bu işi bitirmem gerektiğini, kitaplık komisyonu olan üyelerin yüzünü bile görmediğimi, Parti'yi seçenlerin *Kadro*'cularla uğraşacaklarına böyle yardımcı işlere bakmaları gerektiğini ağır ağır, kısa cümlelerle söyledim. İkinci bahaneme inanmadığını biliyorum, çünkü beni daha sonra bir kez daha kazanmaya çalıştı. Onu da anlatacağım.

Ben henüz *Kadro*'cularla tanışmış bile değildim. Onların düşmanı olan, fakat ikiyüzlülük san'atını çok iyi bilen kişiler, başta Aydoslu olmak üzere, onların aleyhine durmadan lâf ederlerdi. Bunların Halkevi'nin içinden çıktıkları da yoktu. Aydoslu bana bir gün, azametli piposunu puflayarak bunların Türkiye'ye nasıl geldiklerini anlatmıştı (söylediklerine inandığımı sanmayın). Bunlar güya Almanya'da Spartakist ayaklanmasına katılmışlar (verdiği adlar arasında yalnız Vedat Nedim ile Burhan Belge'nin adlarını hatırlıyorum). Bu ayaklanma bastırılınca "bizim hükümet" bunları kurtarmak için Gülcemal vapurunu yollamış. Bunları toplayıp getirirken vapurda da bir devrim ayaklanması başlatmışlar. "Eeee, sonra ne oldu?" dedim. "Ne olacak? Vapur kaptanı bunlara bir alay dayak atarak, kamaralarına hapsetti" derken "kah, kah" diye de gülüyordu.

Yakınımdaki bir okulun müdürü ve de kitaplık komisyonu üyesi olduğunu yukarda yazdığım Şevket Süreyya (Aydemir) ile tanışmamın zamanı gelmişti dedimse de, bu doğrudan doğruya onun benim odama gelişi ile oldu. Kitaplık komisyonunun kendiliğinden gelen ilk üyesi o olmuştu. Odamın kapısından içeri girerken bir iki iskemlenin üstünde duran Azeri, Kırımlı ağzı ile yazılı kitapları hemen farketti. Birinci kümenin en üstünde duran küçükçe bir kitap vardı. İşaret parmağını kitabın üstüne koydu, bana dönerek, "Bu kitap ilginç. Oku" dedi.

Kitaba baktım. Adı *Dünyayı Sarsıdan On Gün*. Yazarı John Reed (bizim "sarsan" sözcüğümüz yerine onlar "sarsıdan" diyorlardı anlaşılan). Kitaplar üzerine başka hiçbir şey söylemedi. Yalnız bunların Sovyet devletinin Halkevi'ne hediyesi olarak gönderildiğini kendisine söyledim. Başka bir şey konuşmadık, çünkü ben o

zaman "sarsıdan" kitabının ABD'de bile "Modern Library" serisine (Amerikan Klasikler serisi) girmiş bir klasik yapıt olduğunu bilmiyordum.

Kadro'cuların hemen hepsi ile tanışmamın uzunca öyküsüne girmeden önce burada Necip Ali'nin ikinci bir deneyişini anlatacağım. Bana teklif ettiği işi kabul etmeyişimden sonra benimle olan ilişkisini kesmek yerine onu bir ahbaplık haline bile soktuğunu görüyordum. Kendisini bir politik çıkar için ziyarete gelen bulunduğu zaman bir bahane bularak beni de çağırırdı. Bir defasında, yaşamımda rastladığım en sahteci kişiyi bana o tanıştırdı. Çağırdığı zaman elimde bir iş olduğu için azıcık geç gelmiştim. Karşısında hafif esmer, yüzünden hiçbir şey anlaşılmayan, terbiyeli gözüken biri oturuyordu. Benden daha yaşlı bir genç. Necip Ali bizi tanıştırdı. "Efendim, ne değerli insanlarımız var da bilmiyoruz" diye başladı. Yanında oturan kişi Sorbon'larda okumuş. Viyana'larda Max Reinhardt gibi dünyaca tanınmış büyük sahne üstadlarının yanında tiyatro işlerini öğrenmiş. Şimdi "bize" gelmiş, Halkevlerinin sanat işlerini yürütecek. "Heykeltıraşlığı da varmış" diye ekledi. Karşısında oturan kişinin büyüklüğünü öyle anlatıyordu ki ben büzüldüm, küçüldüm, sesimi çıkaramaz oldum. İçimden, "biz de kendimizi bir şey sanıyormuşuz, memleket neler yetiştirmiş?" gibi düşüncelere daldım. Sorbon'da sanat ve edebiyat okuyan, Max Reinhardt'ın yanında yetişen ve adının Münir Hayri olduğunu öğrendiğim zat çok tevazulu, sessiz, süklüm püklüm duruyor, Halkevleri başkanının karşısında en etkili olan tutumu bilen bir kişi olarak oturmuyordu.

O denli değerli kişiler bulmakla beraber, Necip Ali benimle olan ilişkisini kesmiyordu. Bir gün, öğleden sonra, Halkevi'nden çıkarken bana uğradı, konuşa konuşa dışarıya kadar çıktık. Ansızın Nazım Hikmet'ten söz açtı. İddiasına göre, Parti kendisini, onu hapishanede ziyaret ederek kazanmaya memur etmiş. Halkevi'nden dışarı çıkmış olduğumuz halde anlatacakları henüz bitmemişti. Binanın yan tarafında, otlar içindeki yere doğru beni çekti, anlatmaya başladı. "Azizim," dedi, "Konuştum, konuştum, diller döktüm. Her türlü vaatlerde bulundum. Onu ne pahasına olursa olsun kazanmalıydık." (Azıcık dinlendi. Çok heyecanlı konuşuyordu) "Onu kazanabilseydik hem büyük bir şair kazanır-

dık, hem de komünistliğini yok ederdik" (yine azıcık daha durdu.) "Azizim, bana mısın demedi. Kaya gibi adam. Hiçbir menfaat karşısında eğilmeyecek bir adam. Niyazi, bizde öyle adam yok. Şu Behçet Kemal gibi soytarılarla iş mi olur?" dedi.

Anlattığı olayın aslı var mıydı? Bilmiyorum. Heyecanlı ve yanık konuşuyordu. Kocaman gözleri devrik devrik konuşuyor, ellerinin etli parmakları ile işaretler yapıyordu. İçini çekti. "Haydi, Niyaziciğim Allahaısmarladık" deyip bir adım atmak üzereyken durdu, yüzüme baktı, ne denli etkilendiğimi mi süzüyordu, bilmiyorum. O etli başparmağını göğsüme doğru uzattı. "Bizim ideoloğumuz bir gün seeen olacaksın" diyerek yürüdü.

İçime bir ürperme gelmişti. İstiklâl Mahkemesi savcısı beni bilmediğim, anlamadığım, sevmeyeceğim bir ağın içine mi çekiyordu? düşünceleri içinde kitaplığa döndüm. Ne var ki bu ideologluk teklifi türünden diğer bir teklifi Nafi Atuf gibi güvendiğim biri de yapınca iyice şaşaladım. O da aynen Behçet Kemal gibi "türediler"le devrim ideolojisi geliştirilemeyeceğini anlatmaya başladı. Ortada fikir yok. Lâf deryası içinde boğuluyoruz diye dert döktükten sonra, "Günün birinde sen Kemalizmin ideoloğu olsan ne olur? Ciddi ve namuslu kişilere o kadar ihtiyacımız var." diye dert döktüğü zaman ötekinde olduğu denli içim ürkmedi. O tatlı yüzlü, yumuşak sesli güvenilir kişinin sadece: "iltifatınız, hüsnüteveccühünüz" gibi yarı kekeleme sözlerle karşılık verdim.

Şimdi düşünüyorum bu anılarını karşısında da anlıyorum ki o zamanlar parti içinde bir bunalım olmaktaydı. Bunu *Kadro* ekibi ile tanıştıktan sonra anlamaya başladığımı sanıyorum. Parti içinde onları tutan, isteyen, beğenen kişiler vardı. Bir de, onların sayısından fazla olan ve onlara düşman olan kişiler vardı. Ve bir gün onlar ... bu tümcemi bitiremeyeceğim.

Ankara'daki yaşam dönemimin öyküsünü bitirmeden burada kronoloji sırasından saparak *Kadro* dergisi üyeleri ile olan tanışıklıklarım üzerinde azıcık durmak isterim. Onların siyasal koruyucusu, yanılmıyorsam, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) idi. Onun *Kadro*'cularla tanışmadan önce ve tanıştıktan çok sonraki hemen bütün yapıtlarını okumuş olmama karşın, kendisini kişi olarak hiç tanımadım. Asıl tanıdıklarımı Vedat Nedim (Tör), Şevket Süreyya (Aydemir), Burhan (Belge) ve İsmail Husrev (Tökin) ol-

muştur. Bu dört kişi üzerine ilk söyleyebileceğim yargı, onların birbirinden çok farklı kişiler olmaları. Sanıma göre yalnız kişilik açısından değil, yetişme, yaşam öyküsü ve sonuç bakımından! Onları birleştirebilen şey belki biraz Yakup Kadri'nin önderliği ve prestiji, biraz da Devrime, buraya kadar anlattığım kafası karışık kişilere karşı oluşta birleşmeleriydi. Onları tanıdığım zaman ilk kez tanışılmaya değer aydın kişiler bulabildiğime sevinmiştim. Ben onlardan gençtim, henüz bilmediğim, öğrenmem gerekli olan konu ve sorunlar olduğunu biliyordum. Onun için az önceki sözlerime bakarak kendimi onlar ayarında gördüğüm sanılmasın.

İlk anda bu kümenin başındaki kişinin Vedat Nedim (Tör) olduğu sanılırsa da, onların gerçek düşün babası Şevket Süreyya idi ve benim ilk tanıdığım da az yukarda sözünü ettiğim gibi o olmuştur. Canlı, güzel konuşan, sarışınca, pembe tenli bir Rumeli devrimcisi. Sonraları (savaş yılları dönemde) Ankara iktisatçılarının toplantılarına gittiğim zaman görürdüm: Mülkiye'de ya da Hukuk'ta okutulan ekonomi bilgileriyle ele aldıkları sorunun içinden çıkamayan, konuyu çorbaya çeviren ukalâlardan sonra Şevket Süreyya söz alır, düzgün bir mantık, kusursuz bir konuşma yeteneği ile Türkiye'nin o zamanki belli başlı konularına aydınlık verirdi. Adam Smith, Karl Marx, bilmem ne Engels gibi büyük adlar yuvarlamadan rakamlara dayalı yorumlar yapar, o sözünü bitirdiği zaman kimse ağzını açamazdı. Kişisel olarak karşılaşmalarımızda onu ciddi, ağırbaşlı, biraz çekingen, hatta ürkek bir hali olan bir kişi olarak görürdüm. Sık görüşmeye başladığımız dönemde (ki ne ben ona karşı ukalâlıklar ederdim, ne de o bana karşı bir üstünlük taslardı) bir gün bana beraberce Yusuf Akçura'yı ziyarete gitmemizi teklif etti. Akçura'yı âdeta çocukluğumdan beri yazıları ile tanırdım. Çok sevindim, nasıl bir adamdır diye merak da ediyordum. Akçura o zamanki Ankara dışında Dikmen tepelerinde bir yerde oturmakta olduğu için bir taksi tuttuk. Eve varır varmaz Akçura'nın ilginç bir adam olduğunu anladım. Şevket Süreyya'nın ona karşı yüksek saygısı yerindeydi. Ev, eskiden kalma bir köy ağası evine benziyordu. yünlü çorapları ile yürüyen bir Anadolu uşağı bizi çalışma odasına aldı. Beni ilk şaşırtan o çalışma odasının görünüşü oldu. Raflar tıklım tıklım kitap dolu, yerlerde sedirlerde de bir alay kitap, dergi gibi şeyler. "Böyle

kitaplık anarşisi içinde bu adam nasıl o denli düzenli bir düşünür olabiliyor?" diyorum içimden. Kendi kılığı, kıyafeti de bir âlem. Yün fanilâlar, çoraplar, terlikler içinde.

Karşısında bir genç oturuyordu. Selâm sabahtan sonra konuşmalarını dinlemeye başladık. İlk dikkatimi çeken şey, Akçura'nın Almanya'daki öğrenciliğinden yeni dönmüş olan bu genci yarı sorguya, yarı alaya sarmakta oluşu. Bu genç sonraları rektörlüğe kadar yükselmiş biri olduğu için adını vermeyeceğim. Akçura onu "bir Türk genci niçin ve nasıl Avrupa'da öğrenim görmeli" sorunu üzerine sigaya çekmişti. Akçura'nın çok ince alaycılığı karşısında ben ürkmeye başladığım halde, karşısına aldığı kişi onu büsbütün eğlendirecek bön bön yanıtlar verdikçe gülmemek için kendimi zor tutuyordum. Şevket Süreyya ile göz göze gelmemeye çalışıyoruz.

İçimden bu denli zeki ve alaycı kişi beni de bir sorguya çekerse ne yapacağım düşüncesi sürerken, yakaladığı avın paçavrasını çıkardıktan sonra Akçura bizimle konuşmaya döndü. Ş. Süreyya'ya karşı çok dostça ve hayli saygılıydı. Beni de sorguya çekmedi. Üstelik söylemek cesaretini gösterdiğim bir iki sözü ciddiye aldı; söylediğimi beğendiğini de söyleyince rahatladım. Demek, bu adam kiminle alay edeceğini biliyordu, karşısındakini zedelemeyecek biçimde hem de. Halkevi'nde bir gün onu Gazi ile rahat rahat konuşurken gördüğüm zaman bu adamın o zamanki prestijinin ölçüsünü de anladım.

Vedat Nedim ve İsmail Hüsrev'i ilk görüşümü, ikisi de hatırlamaz. Birincisi ile üç dört kez karşılaştım. Hem de ayrı rollerde ve durumlarda. Ufak tefek, boyuna sigara içen, hayalciliğe kadar kaçan iyimserliği olan Vedat Nedim'le ilk önce Ankara'da, sonra New York'ta, daha sonra Ankara Radyo müdürlüğünde karşılaştım. Gerçek bir "gentleman". Bir ara Ankara radyosunda eşimle bana bir seri konuşma bile yaptırdı. Onun kadar iyimser bir kişiye az rastladım. Halkevi'nde onun ve arkadaşlarının aleyhine komünistlik iddiasını yayan kişiler ya ömürlerinde Vedat Nedim'i görmemiş, onunla iki çift söz konuşmamış kişiler, ya da çok aşağılık insanlar olmalıydılar. Bugün sağ ise o, beni bugün unutmuştur. Görüşmeyeli çok yıllar geçti. Fakat ben onu, o zarif insanı hiç unutmadım. Gülcemal (ya da Gülnihal) vapurunda Spartakist

ayaklanma çıkaran kişi olduğu hayali gözlerimin önüne geldikçe hep gülerim. Bir yanlış düşünüş ile öyle bir işe kalkmışsa bile onu ciddiye almak için kimi kişilerin çok budala olması gerekir. 1939 yılında New York'taki büyük dünya sergisinde onunla karşılaşmamı ileride anlatacağım.

Hiçbirinin diğerine benzemediğini söylediğim *Kadro*'cuların belki en şirin üyesi İsmail Husrev'di. Onunla ilk kez Halkevi'nde İsmet Paşa'nın bir konuşmasını dinlediğimiz gün, herkese açık olan localardan birinin dışında, toplantıya aralık verilen bir kısa zaman içinde konuştuğumuzu eminim o hatırlamıyordur. *Kadro* dergisinin belki en değerli yazılarını o yazmıştır. O toplumun içindeki diğer kişilerden farklı olarak (onların hepsinin birbirinden farklı kişiler olduğunu söylemiştim ya) o, ötekiler kadar popüler olmamıştır. Fakat Türkiye köy ekonomisi üzerine yazdığı kitap bugün de değerini yitirmemiştir. Ayrı dönemlerde ben o yapıtı çok gence tavsiye etmiş, hatta zorla okutmuşumdur.* Bu son derecede sevimli kişi sanıma göre derin kötümserlik içine gömülerek düşün yaşamından çekildi. O yaşamın güç, kötü yanlarının bir kurbanıdır o. Fakat *Kadro* topluluğunun daha da trajik kurbanı, onların belki en sevimlisi olan Burhan Asaf (Belge) olmuştur. Onların en güzel yazı yazanı, en güzel konuşanı. Uzunca süre Ankara Radyosu'ndaki konuşmalarının güzelliklerini bugün hatırlayan var mı, bilmiyorum. Sözünü ettiğim kümenin en son tanıdığım üyesi o olmuştu. Fakat ötekilerde olduğu gibi onunla da ayrı aşamalarda karşılaştım. Her aşamada onu kendine lâyık olan düzeyin altına düşmüş olarak görmüşümdür. En sonuncusu da trajik olmuştur. Onu ilk kez (doçent olduğum dönemde) Basın-Yayın Genel Müdürü Selim Sarper'in odasında görmüştüm. Fakat yıllarca önce çıkmakta olan *Kadro* dergisindeki yazılarını okurdum. Tanıdığım yıl, Selim Sarper'in başkanlığındaki basın-yayın örgütünün "müşaviri" idi. Radyo konuşmaları yaptığı yıllar. O zaman Polis Enstitüsü'nde basın dersi veren Sadri Ertem ölünce, onun yerine ben "Basın ve Propaganda" adı verilen dersi vermeye memur edilmiştim. Savaş yılları içinde bu konu, emniyet görevlilerinin anlaması istenen bir konu olmuştu. Ders yılı sona erince

---

(*) İsmail Hüsrev Tökin'in *Türkiye'de Köy İktisadiyatı* adlı eseri İletişim Yayınları tarafından yeniden basılmıştır - yay. haz.

imtihan "mümeyyiz"i olarak Burhan Belge'yi davet ettirmiştim. Bu konuyu zaten radyo konuşmalarında en iyi anlatan kişi oydu. Parlak, renkli bir konuşması vardı. Bu imtihanlar sırasında onun en çok beğendiğim yanlarını daha yakından tanımış olduğuma sevinirken, imtihanı bitmiş olan bir öğrencinin çıkışı ile bir başkasının gelmesi sırasında görüşürken bana ansızın söylediği bir söz beni yerimden zıplatmıştı. Şaka ediyor gibi bir yanı yoktu. "Niyazi, bilir misin, ben bir fikir orospusuyum" dedi. Benim salaklaştığımı görünce devam etti: "Bir orospu kim para verirse onunla yatmaz mı? İşte ben de onlardan biriyim. Yalnız parasını aldığımız iştedir aradaki fark". Ne diyeceğimi şaşırdım.

Fakat bu, onun beni ilk şaşırtması olmadı. Arada geçen birkaç yıl sonra Kandilli'ye yakın kiraladığım bir yalının balkonunda oturuyorduk. Beni ziyarete gelmişti. Çok alçakgönüllüydü. Şundan bundan konuşurken ansızın yerinden fırladı. "Aman, az daha unutuyordum, bana müsaade" dedi. Tâ Kadıköy ötesinde, yukardaki sahifelerde adı geçen [Necip Fazıl Kısakürek] ve şimdi bir din satıcısı rolünü oynayan, o zaman (belki şimdi de) ün almış adamın iftarına davetliymiş!.. Hemen kalkıp gitti. Beni hayretler içinde bırakarak.

En acıklı olanı, onu son görüşüm oldu. Taksim meydanında. Burhan kibar ve güzel giyinen bir kişiydi. O gün onu az daha tanıyamayacaktım. Halkevi kitaplığındayken akıl hastahanesine kaldırılmış olan ve Babıâli caddesinde karşılaştığım kişi aklıma geldi. Onun kadar sefil kılıkta değildi ama, bildiğim eski görünüşüne göre aynı orantıdaydı diyebilirim. Anlattı: İzmir'de (henüz iktidara gelmemiş olan) Demokrat Parti'nin çıkardığı bir gazetenin başyazarlığını yapıyormuş. Bana söylediği sözüne göre bir "fikir orospusu" olmuştu. O partinin o zaman başka yerde gazetesi yoktu. Burhan'ın aldığı yüksekçe parayı gözüne kestirenler Ankara'da dolabı çevirerek onu oradan attırmışlar, onun yerine kendileri Ankara'da gazete çıkaracaklarmış. Bunları o denli ayrıntılı anlattı ki başım döndü. "Peki, şimdi ne olacak? Ne yapacaksın?" dedim. "Ankara'ya gidiyorum. Şimdi ötekilere yanaşacağım. Ne var ki, oradakiler bana Hindistan elçiliğini bile çok görüyorlar. Niyazi, bunca yıl bu heriflere hizmet ettikten sonra ben de artık adam gibi yüksek bir mevki isteyemez miyim?" dedi. Arkasını

dinleyemedim, daha doğrusu artık dinleyecek, söylenenleri anlayabilecek halden çıkmıştım. Son görüşmemiz oldu. Ondan sonra başına gelenleri gazetelerde okudum. En sonunda da ölümünü! O çok sevimli, o çok yetenekli kişinin sonu böyle oldu. En son, yanılmıyorsam Viyana'da, karşılaştığı bir tanıdığının dönüşte kendisine "tahin helvası" getirmesini rica ettiğini öğrendiğim zaman güleyim mi, ağlayayım mı bilemedim.

Sabaha yakın saatlarda Halkevi'ndeki odamda alışık olmadığım, inlemeye benzer, kulakları tırmalayan gıcırtılı sesler de çıkaran kağnı sesleri ile uyanırdım. Bunlar köylerden Hergele Meydanı denen yere satılacak şeyler getiren köylülerin kağnılarıydı. Yerli ya da yabancı efendiler görmesin diye bunların herkesin uyuduğu bir zamanda kente girmelerine izin veriliyormuş. Atatürk'ün çevresini saran kişilerin modernlik anlayışı böyleydi! O, fırsat bulunca bunların elinden gizlice kaçarmış. Bunu, sonraları gittiğim bir köyün muhtarından öğrenmiştim. Aydınlar arasında köy ya da köylüye karşı ilgi Meşrutiyet döneminde başlamıştı. Yusuf Akçura'nın *Türk Yurdu* dergisini yönettiği dönemde Sibirya'dan kaçarak İstanbul'a kadar gelen ve "Parvus" takma adı altında yazılar yazan Alexander Helphand yazılarında Türk köylüsünün yoksulluğuna ilk dikkati çeken kişi olmuştu. *Tanin* gazetesinin bir yazarı* da "Anadolu'da Tanin" başlıklı yazılarında köy sorununa dikkati çekmişti (gerçekte onun gördüğü köyler benim anlatacağım orta Anadolu köylerine kıyasla kasaba bile sayılabilir). Edebiyat alanında köy sorununu ilk ele alan Aka Gündüz olmuştu. Çocukluğumda okuduğum "Kurbağacık" adlı hikâyesi; daha sonra "Kerem Çeşmesi" adlı uzun öyküsü. Ne var ki bunlar, daha sonra çıkan Yakup Kadri'nin *Yaban* romanında olduğu gibi köylünün değil, onu görerek ondan kaçan aydının öyküsü olarak kalmışlardı.

Halkevi'nin çalışma bölümlerinden birinin adı "Köycülük Şubesi"ydi. Üyelerin köylere gitmesi şöyle dursun, tek köylünün oraya gelmesi akla bile gelecek bir şey değildi. O zaman "halk" kavramının içine "köylü" kavramı girmiş değildi. Gerçekte asıl "halk" bir tür "parya" idi. Halkçılık bölümü toplantılarında bir alay halkçılık yapılır, Behçet Kemal'in palavraları ve şiirleri dinlenirdi.

(*) Ahmet Şerif - yay.haz.

Halkevi yeni kurulmuş bir örgüttü, onun için yaptığım eleştiriler haksız görülebilir. Bunu bilmez değilim. Fakat ta baştaki eğilim, Halkevlerinin Türk ulusunun çoğunluğu olan köylü halkın değil, aydınlar ile şehirli halkın işine yarayan yerler olarak kalmıştır sonuna kadar. Bir yanı ile politikaya girecek ve onda yükselecek kişilerin ilk seki taşı, öte yanda tiyatro görmek, konser dinlemek isteyen aydın kent halkının bilet almaya geldiği bir yerdi Halkevi.

Nafi Atuf bir gün kitaplıkta benimle konuşurken ansızın aklına gelmiş gibi,

"Niyazi," dedi, "partinin hangi ocağına kayıtlısın?" "Hangi partinin?" dedim. "Kaç parti var? Bizim partinin, Halk Partisi'nin" dedi. Şaşırdım. "Ben hiçbir partinin bucağına kayıtlı değilim" dedim. "Peki kayıtlı olmak istemez misin?" dedi. Durakladım. "Hayır" dedim, "parti üyeliğine ilgim yok", yanıtını verdim. Bu kadarla yetindi. Hoşlanmış bile görünüyordu.

Nafi Atuf'un bana karşı gösterdiği olumlu tutumundan cesaret alarak ona aklımdaki iki düşünümü bir gün açtım. Gerçekten ben ne Halkevi'nin ne de Halk Partisi'nin üyesi olduğumu ona söylemiştim. Bu iki düşünümü söyleyince hem sevindi, hem de isteğimin gerçekleşmesi için istediğimden fazlasını yaptı. Birinci fikrim bir "köy incelemesi" yapmak. İkinci fikrim, daha sonra Halkevi kitaplığında bir "düşün toplumu" yaratmaktı. Kitaplık çalışmalarımın yoluna girdiği, hayli ilerlediği dönem gelmişti. "Köy İncelemesi" seferini açtığım zaman bunun öyle sabah gidip akşama dönmek cinsinden bir "gezi" olmayacağını açıkladım. Hiç karşı gelmedi. En aşağı bir hafta, mümkünse bir ay kalınacaktı. Daha sonra da bu tür incelemeler yürütülecekti. Nafi Atuf gibi bir eğitimciyi sevindirecek bir iş. Buna öyle sarıldı ki, girişilen hazırlıklar büyük boyutlar almaya bile başladı. Konserve kutuları, şeker, pirinç, makarna, gaz lâmbaları, petrol tenekeleri, filit kutuları. Gidilecek yeri harita üzerinde ben tesbit ettim. Bu "Kutludüğün" adlı köydü. Yakınında bir köy daha bulunması orayı seçmeme neden olmuştu. Gazi Terbiye Enstitüsü'nden küçük bir öğrenci grubu da benimle gelecek ve orada kalacaktı. Bunlar arasında sonraları Beşikdüzü Köy Enstitüsü'nün başkanlığını yapmış olan Hürrem (Arman) vardı. O yalnız üst düzeyde iyi bir kişi olmakla kal-

mayan, ilerde gördüğüm enstitü müdürlüğünde en başarılı bir eğitimci olan bir kişi olarak anılarımda yer alır.

Bu girişime Köycüler de sevinmişlerdi. Bu iş yalnız bir gün için onlara iyi bir eğlence olacaktı. Onların bir katkıları bile oldu: Köye bir Türk bayrağı dikilmeliydi. Bir gün içinde kocaman bir direk ve büyük bir bayrak hazırdı; bir gün öncesinden direği köye dikmek üzere kumu ve çimentosu ile birlikte bir adam bile gönderildi.

Bizi taşıyan otobüs Kayaş'a kadar rahatça geldi. Ondan sonra yol yok! Bir süre eşeklerin, kağnıların düzleştirdiği yollardan tozu dumana katarak ilerledik. Otobüsün de geçemiyeceği bir yere gelince birer ikişer dışarı çıktık. Otobüs çukur yerlerden ağır ağır selâmete çıktıktan sonra yerlerimize geçtik. Kutludüğün'e dönen yolda oraya yakın dediğim "Bayındır" köyü uzakta bir toprak yığını gibi gözüküyordu. Az ilerledikten sonra iki köyün arasında tek bir ağaç gördük. Onun dışında hiç ağaç yok. Bu ağacın üstü çaput doluydu. Daha sonra merak edip sorduğum zaman öğrendim ki bu ağaç "tekin" imiş. Yakacak oduna ihtiyacı olan köylü onu da kesmeye kalkınca bu tekin ağacın bir yerinden bir ışık çıkarak onu yere vururmuş. Kaç kez bu cesareti gösteren kim çıkmışsa orada ölüsü bulunmuş. Bu inanç sayesinde o tek zavallı ağaç üstündeki çaput süsleri ile sağ kalmıştı, Anadolu'nun göbeğinde.

Kutsal ağacı geçtikten sonra köy gözüktü. Bir Orta Anadolu köyünü ilk kez görmüş olmanın duyguları içindeydim. Halkevindeyken herkes bayrak, direk, golf pantalon gibi şeyleri hazırlarken (*Ülkü* dergisini yöneten, Kolej mezunu ve çok iyimser bir genç olan Nusret Köymen şık bir golf pantalon ve çoraplarla geliyordu. O zamanın en medeni "köycüsü" oydu. Adından da belli), ben de aklımca orada incelemenin nasıl yapılacağını düşünüp duruyordum.

Köye girmeden önce duruldu. Bayrak direği konmuş. Bir küme köylü toplanmış, ayrı bir yerde, korku içinde bize bakıyorlardı. Program gereği marş söylenerek bayrak çekildi. Behçet Kemal mahut şiirlerinden birini okudu ve ondan sonra da heyecanlı nutuklar söylendi. Köylü, "bu işten bakalım başımıza ne gelecek" der gibi bakıyor, ya da içlerinde dünya görmüş olanları ortaoyunu seyreder gibi bakıyordu. Bu aşamada benim programımın hiçbir yeri yoktu. Köylünün "efendileri" köyü gezmek istedilerse de gördük-

leri pislik, hayvan leşleri kokusu karşısında bu köy gezisinin bir tadı olmadığını anlayarak otobüse doldular, bize de "eyvallah" diyerek gittiler. Ünlü "şair" ne demiştir, biliyorsunuzdur herhalde:

Orada bir köy var uzakta
O köy bizim köyümüzdür
Gitmesek de görmesek de
O köy bizim köyümüzdür

"Şair" utanmadan böyle dizeler yazmış! İnanılır gibi değil. bu zırva sözlere "şiir" diye hayran olanlar var hâlâ.

Efendiler gidince ilk önce biraz dolaştık. Orta Anadolu köylerinin "Köy Odası" denen bir yeri bulunur. Orayı bize ayırmışlardı. Eşyalarımızı oraya taşıdık. Köyü dolaşmaya çıktık. Bizi gören köylü ayağa kalkarak hallerinden özür diliyorlardı: "Kusura bakmayın efendi, bizim halimiz böyle" diyerek özür diliyorlar. Oraya niçin geldiğimizi anlamamış olduklarından çok çekingendiler. Başımıza belki bir iş çıkar korkusuyla konuşmamaya çalışıyorlardı. Ömürlerinde ilk kez bu kadar şehirlinin köylerine kadar gelerek kalmaya bile kalktıklarını görerek "bakalım bu işten ne çıkacak" diye endişe ediyorlardı. Elimizden geldiği kadar cesaret vermeye çalıştık. "Köyünüzün şöhretini duyduk, biraz dinlenelim diyerek geldik" diyorsak da bu lâfları yuttuklarını sanmıyorum. Beraberimdeki gençlere "inceleme yapmaya geldik" dememelerini sıkı sıkı tenbih etmiştim.

Kadınlar erkeklerden daha dertli, cesaretli ve kuşkusuzdurlar. Bir kapı eşiğinde çok yaşlı bir kadın oturuyordu. Üstü başı yama içinde. Bu yaşlı ninenin elinde bir borazan ağızlığı. Ona baka baka ağıtlar okuyordu. Çanakkale savaşında şehit düşen borazancı oğlunun ağızlığını sağ kalan askerler ona getirmişler. O günden beri o nine (tarlaya çalışmaya gidemeyecek yaşta olduğundan) oğlundan kalan ağızlığa baka baka ağıt söylüyordu. Yetiştirdiği evlâdından elinde bir o boru ağızlığı kalmıştı. Titrek, hafif sesiyle on yedi, on sekiz yıldır yaktığı ağıtları okuyordu. Gözlerimden boşanacak yaşları saklamak için gençlerin arkasına saklandım.* O seste bütün Türk halkının iniltisi yansıyordu.

(*) Niyazi Berkes, yıllar sonra bu öyküyü bana anlatırken tam karşımda oturduğu için gözyaşlarını saklayacak yer bulamadı - yay.haz.

Yaşlı ninenin yanında uzun boylu ayakta duran, bir paçavra parçasıyla gözlerini silerek başka tür derdini anlatmaya çalışan kadın... ve onun gibi daha niceleri... Golf pantalonlu halkçılarımız bunları göremeden gitmişlerdi. Bütün köy, o hayalimizde Ayşeciklerin, Fatmacıkların sevgi türküleri söyledikleri köy bir kerpiç yığınına benziyordu. Halkın çoğunun giysisi paçavra. Çoğu yalınayak. Şurada burada hayvan leşleri ve milyonlarca sinek. Sonraları her Anadolu köyünde burnuma gelen is kokusu. Halkın kendini ısıtmak için biriktirdiği kurutulmuş hayvan tezeklerinin yakılmasından sinen koku. "Görsek de, görmesek de, o köy bizim köyümüz" öyle mi şair efendi?

Böyle koşullar altında yaşayan insanları ilkel, cahil, pis, aşağı görmek dünyada düşünülebilecek en büyük alçaklık olurdu. Gördüklerimin, ancak acele yazılmış satırlarla anlatılabilmiş bir yanıdır [bunlar.] Önümüzde daha birçok günümüz vardı. Kafamdaki ilk sorunun yanıtını şimdiden almıştım. Hiç değilse Emile Durkheim'ın öğrettiklerine sadık kalmalıydık. Bu halkın yaşam örgütünü, işleyişini görmeliydik. Mutlak surette "objektif" olmalıydık. Köylü ile alay edilmeyecek, gördüklerimize gülünmeyecek, onları aşağı görme eğilimi ile sahte bir romantizme kapılma olmayacaktı. Bize ayrılan "köy odasında" yalnız kalınca yanımdaki gençlerle bunları konuştuk. Hepsi anlayışlı, hepsi çalışkan gençlerdi. Hiçbir olaya, hiçbir tatsızlığa meydan vermediler. Köyün halkı da yavaş yavaş bize ısınmaya, bizden ürkmemeye, bizim vergi memuru ya da bir "hükûmat" adamı olmadığımıza inanmaya başladılar. Onlar, bizim sandığımız kadar anlayışsız insanlar değillerdi. Onlardan gördüğümüz iyilik ve yardımları bütün yaşamım boyunca unutamadım.

Bu köy ve yakınındaki daha küçük "Bayındırlık" köyü, yıllarca sonra gördüğüm yüzlerce köyün bir tanesiydi. Sözünü ettiğim tarihte gördüğüm gerilikleri olağan saymalıydım. Anadolu yüzlerce yıl sömürülmüş, kendi devlet adamlarının Osmanlılık davası peşinde Yemen'lerden Arnavutluk'lara kadar sürüklenip durmuştu. Şimdi yeni bir döneme, yeni bir rejime giriyorduk. Köyü sırf merakımı tatmin etmek için değil, ilk önce onun ekonomik yanlardan kişisel yanlara kadar yaşam koşullarını öğrenmek için geliyorduk. Yıllarca sonra, ta Amerika'lara dek, bu tür sorunları anla-

manın bilimsel yöntemlerini öğrenmek için yollara atılmıştım. Büyük umutlarla!

En büyük kazancım bu ilk tanıma ile köylünün, ülkemizin en aklı başında insanı olduğunu öğrenmem oldu. Kent halkımızın birçoğunu, tarihimizin gelişi çıkarcı, okumuşlarımızın birçoğunu da yalancı yapmıştır. Bu iki hastalıktan temiz kalmış halkın çoğu, köylü diye aşağı gördüğünüz bu halktı. Türk köylüsü (her ulusun köylüsü belki) gerici değildir. "Ben değişmek istemem, ileriye gitmek günahtır" diyen köylü yoktur. Bunu söyleyenlerdir asıl gerici ve yalancı olanlar. Bu yapıtın daha ileri sahifelerinde üniversite kürsüsüne kadar çıkan bu inançtaki kişiler olduğuna sırası geldikçe değineceğim.

Köyde en çok ahbap olduğum kişi olan Memet Çavuş ömrüm boyu unutamayacağım bir insandı. "Bir kahramandı" diyecektim, ama "romantizm yapıyorsun" demenizden çekinerek öyle demedim. Onu tanıdıkça, kendi yaşam öyküsünü bana anlattıkça kendimin ve birçoğunuzun ne denli küçük insanlar olduğumuzu anlıyordum. Memet Çavuş sıradan bir çiftçi değildi. Gençliğinde o da çiftçiymiş. Askerliğinden sonra köyde her işe eli yatan, her derde koşan kişi olmuştu. Bütün köyü, oturduğumuz yüksekçe bir sırtın üstünden bana gösterir, çok şey anlatırken kendi yaşamını da -âdeta benim zorumla- anlatıyordu. O, ev yapmaktan tutunuz manda nallamaya kadar her şeyi bilen ve yapan adamdı. Sadece iş becerebilen kişi de değil. Her şeyin üstünde "sağduyu" dediğimiz şeyin canlı bir örneğiydi. Köy yaşamı ile birçok şeyleri bilmeyişim yüzünden beni haklı olarak aşağı da görmüyordu. Benden hiçbir şeyi gizlemiyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlere esir düşmüştü. Esirlik günlerinde ilk tutulduğu Mısır'dan Birmanya'ya dek gördüğü ülkeleri kör kör dolaşmamıştı. Bu ülkeler üzerine neler anlatıyordu! O zamanki bilgisizliğim, tecrübesizliğim ile ben bunları neden o zaman not etmedim diye hâlâ yakınırım. O köyden ayrıldıktan sonra Memet Çavuş'un birçok okumuşlarımızdan, kimi politikacılarımızdan, kimi bakanlarımızdan daha üstün bir kişi olduğuna inanıyordum. Belki yersiz sayacaksınız, köylünün bizden daha güzel insanlar olduğuna da ilk kez o paçavralar içindeki kadın ve erkeklerden farkettim. Onları güneş yanığından, çul-çaputtan ayırın, bir "ırk" olarak ne

denli güzel insanlar olduğu gözlerinizin önüne gelir belki. Ve kentlerimizdeki koca göbekli, yağlı enseli kara suratlı, kötü bakışlı kişilerimizi düşünün bir de!

Bir gün bir tarlada yaşlı olduğu için, başka işe yaramayacağı için tarlanın başına oturtulan, kargaları ürkütmek ödevini gören bir ihtiyarın profilini uzaktan uzun uzadıya seyretmiştim. O yaşında o da bir işe yarayacaktı.

"Türkiye'nin hakiki sahibi, efendisi hakiki müstahsili olan köylüdür. Onun için, her gün daha çok refah ve saadete müstahak ve lâyık olan köylüdür. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin iktisadî siyaseti bu aslî gayeyi istihsale mâtuftur. Yedi asırdan beri cihanın dört köşesine sevkederek kanlarını akıttığımız, kemiklerini yabancı topraklarda bıraktığımız ve yedi asırdan beri tahkir, terzil ile mukabele ettiğimiz ve bunca fedakârlıklarına ve ihsanlarına karşı nankörlük, küstahlık ve cebbarlıkla uşak menzilesine indirdiğimiz bu asil sahibin huzurunda bugün ihtiramla hakiki vaziyetimizi alalım..."

Cumhuriyetin Onuncu yıldönümüne vardığımız bir yılda Mustafa Kemal'in on yıl önce söylenmiş bu sözlerinin yeni kurulmakta olan Halkevi'ne dolan aydın efendilerin kafalarında yer etmediğini görüyorum. Böyle köylerle, böyle ilkel ekonomilerle, böyle sömürülüşlerle modern dünyada yaşayabilecek miydik? Bütün umudumuzun yeni başlamış, tarihin malı olarak kalmış bütün bu gerilikleri bir anda yok edemeyecek olan Mustafa Kemal döneminin bunların çözümünü bulacağına inanıyor, bu başarıya benim de elimden geldiğince katkım olması gereğine de inanıyordum.

Gelişimizden bir hafta sonra ne halde olduğumuzu merak edenler geldi. Hepsi sevdiğim, beğendiğim kişiler. Hiçbirinde golf pantalon, yün çorap yok. Hepsi benim kılığımdaki kişiler. En başta sevgili Nafi Atuf. Onun kardeşi tıp doktoru ve antropoloji hocası Şevket Aziz (o, gelince birçok köylüyü muayene etti, ilâçlar verdi, onun hekim olduğunu yazmıştım sanırım. Çalışkan adam bundan faydalanarak antropoloji ölçüleri de alıyordu), son derecede sevimli, sessiz, gösterişsiz İsmail Hakkı (Tonguç) ve Şevket Süreyya (Aydemir). Sevindik, kucaklaştık.

Başta Memet Çavuş olmak üzere köylü benim hiç görmediğim bir ziyafet çekti bize o gün. Ağaçlardan dallar kesiyorlar, onları

yontuyorlardı. Ben bunları ne yapacaklar diye merakla seyrediyordum. Diğer bir köylü yuvarlak bir çukur kazıp duruyordu. Misafirlerimizin en konuşkanı olan Şevket Süreyya'nın anılarını dinlerken köylü dayılarımızın kesilmiş bir kuzu getirerek ucu sivriltilen ağaca geçirdiklerini, kazılan kuyunun dibine yanmış kütükler koyup orayı kızdırdıktan sonra kuzuyu o kuyuya koyarak üstünü çamurla kapattıklarını gördüm. Konuşmalarımız bittiği sırada o kuyudan çıkarılmış kuzuyu nasıl yediğimizi unutamam. Bütün direnmelerimize karşın yemeği hazırlayan köylü dayılarımız sofraya oturmadılar, ellerindeki güğümden bize ayran sunmakta direndiler.

Ankara'ya döndükten sonra aklımdaki ikinci girişime sıra geldiğini düşünmeye başlamıştım. O zaman Ankara'da düşün kişilerini toplayan hiçbir merkez yoktu. Halkevi çevresinde düşün adamı sayılan kişiler vardı. Ara sıra İstanbul'dan uğrayanlar da bulunuyordu. Bunları bir araya getirerek bir düşün çevresi oluşturulamaz mıydı? Ziraat Enstitüsü, Ankara Hukuk, Gazi Muallim Mektebi gibi bir iki yüksek öğretim yeri de vardı. Bunlar, o zaman Ankara henüz nüveleşmiş bir kent durumuna gelmediğinden birbirinden uzak yerlerdeydi. Bu yerlerde bulunan kişilerin toplanmasına en elverişli yer Halkevi olamaz mıydı? Amacım, içinde bulundukça görmekte olduğum bir oluşumu önlemekti: Halkevi geleceğin politikacılarının folluğu olmaktan çıkarılmalıydı. O sıralarda İstanbul'da bir felsefe cemiyeti bile kurulmuştu. Üyeleri arasında Peyami Safa gibi demagoglar "felsefecilik" yapmaktaydı. Orada hâlâ ülkemizin düşün odağının İstanbul olduğuna inanılmaktaydı. Devrim merkezi Ankara'yı sayan yoktu. Cumhuriyet'in yıldönümü dolayısiyle değineceğim gibi, içerde olduğu gibi, Batı diplomasisinde de ülkenin merkezi hâlâ İstanbul'du. Düşündüklerimi birkaç kişiye açtım. Çok uygun buldular. Her konuştuğum kişi böyle bir fikri sanki benden önce kendisi düşünmüş gibi söz ediyordu. Fikrimi Nafi Atuf'a açtığım zaman o da olumlu karşıladı. Düşünmekle kalmayıp harekete de geçti. Birinci toplantımızda bugün anımsayabildiğim kişiler şunlardı: Nafi Atuf (Kansu), İsmail Hakkı (Tonguç), Şevket Süreyya (Aydemir), Halil Fikret (Kanat), Cevdet Nasuh, Aydoslu Said, Muzaffer Şerif (Başoğlu). Ötekileri anımsayamıyorum.

İsmail Hakkı (Tonguç) aydın geçinen kişilere karşı olumsuz bir

tutumu olduğu için bu toplantıda hiç konuşmadı; diğer akıllıları dinledi. Halil Fikret eğitim hocası. Aslında Azerbaycanlı. O da çok konuşan bir kişi değil. Nafi Atuf teşvik edici sözler söyledikten sonra en çok Aydoslu Said konuştu. Onun ne denli aşırı, katıksız sağ düşünceli kişi olduğunu yazmıştım. Fakat o aşırı görüşlerini daima özel konuşmalarda belli eden biriydi. O zaman çıkan *Ülkü* dergisinde birkaç yazısı çıkmıştır. Onları okursanız, benim bu adama iftira ettiğimi sanırsınız. O zaman öyle görüşler moda olmadıktan başka onunla ilgilenen de yoktu. Aydoslu görüşlerini benim gibi bilgisiz saf kişilere aşıladığını sanmaktaydı. O günkü konuşmasında hiç renk vermedi. Onun için ne üzerinde konuştuğunu bile anımsamıyorum. O sıralarda bir Fransız karikatürü beni çok güldürmüştü. Uzunca bir yemek masasının bir ucunda zengin bir kişi, öteki ucunda yoksul biri oturuyor. Masada kızarmış bir tavuk, bir iki dilim de ekmek vardı. Tavuk zengin kılıklı kişinin önünde, iştahla yiyor; bir iki ekmek dilimi de kılıksız adamın önünde. Alttaki yazı şöyle "Nasyonal... Sosyalizm". Nasyonal sosyalizm Avrupa'da bile alaya alınıyordu. Ankara'da bu konunun tek ustası Aydoslu'ydu. Fakat yazıya, konferansa sokmuyordu. "Nazilik" sözünü ben ilk kez ondan duymuştum. Ankara'da henüz faşistlik, Nazilik modası yoktu. O gün hiçbir tatsızlık çıkmadı. Bir hafta sonraki ikinci konuşmayı, o sırada Ankara'da bulunan İstanbul Tıp Fakültesi antropoloji hocası Dr. Şevket Aziz yapacaktı. Şevket Aziz (Kansu) o zaman Türkiye'nin ilk ve biricik antropoloğu idi. Okumuş yazmış çok kişi o zaman bu "antropoloji" denen şeyin ne olduğunu bilmezdi. Konuşmasına başlamasından az sonra Başoğlu Muzaffer Şerif (o zaman Gazi Terbiye Enstitüsünde öğretmendi) ilk önce lâf atarak, ondan sonra ileriye gitmeye başlayınca Şevket Aziz de bağırmaya başladı (o zaman bu iki kişi birbirlerini tanımıyorlardı). İkisi de son derecede sinirliydi. Nafi Atuf'un çabalarına karşı Muzaffer'in başlattığı ağız kavgası sona ermeyince toplantı rezil oldu. Nafi Atuf kardeşini teskin etmeye çalışarak koluna girdi, onu dışarı çıkardı. Muzaffer, Şevket Aziz'in ırkçılık yaptığını iddia ediyordu. Bu, M. Şerif'in daha o zamandan en sonuna kadar ırkçılığın ne olduğunu hiç anlamadığını gösterir! Antropolojinin "ırkçılık" demek olmadığını Başoğlu bilmiyordu.

Öyle bir durum olmuştu ki Ankara aydınlarının efendice fikir tartışamayacakları açığa çıkıyordu. Nitekim bir üçüncü kez toplantı çabasına kimse gelmedi. Bu olayı anlatmam vesilesi ile bu Muzaffer Şerif (Başoğlu) adlı kişi yüzünden başım çok derde gireceği için onunla ilk tanışmamdan başlayacağım. Ne var ki bu Başoğlu ile yaşamımda çok kez daha karşılaşacağım. Anılarımı onun tatsızlıkları, hatta delilikleri ile doldurmak isteğinde olmadığım için ilk tanıyışımı burada anlatmam yeterli olacak sanırım. Onu ilk kez lise öğrencisi iken görmüştüm. Tanışmış değiliz. Yüzünü de görmeksizin. Sultan Mahmut türbesi avlusuna gömülen Ziya Gökalp'ın mezarı başında o da nutuk veriyordu. O günkü aşırı romantik sözlerinden ziyade enli ensesinin hareketlerinin söylediği romantik sözlere uygunlukta oynayışına dikilmişti gözlerim. Ensesini oynata oynata uzun bir nutuk çekti. Konuşması Turancılık, ırkçılık anlamlı sözlerle doluydu. İki üç yıl sonra ben Felsefe Bölümü'nde öğrenciyken ve o da mezun olmakla beraber ahbabı olan Şekip Tunç'u görmeye geldiği zaman onu ve de o zamanki dünya görüşünü öğrenmiştim. O zaman William McDougall adlı İngiliz-Amerikan psikoloğundan başka lâf etmezdi. Adamın düşününü o zaman bildiğim için Ziya Gökalp'ın mezarının başında inleyerek konuşan Başoğlu'nun, nasıl bu psikoloji hocasının doğuşla gelen içgüdülerle her şeyi yorumlayışını benimsemiş olmasına çok şaşmıştım. Zamanla onun daha birçok tutarsız aşamalar geçire geçire en sonunda kime vardığını gördüm: o, kendi kendisinden başka biri olmayan BEN'di. Amerika'da "Muzafer Sherif" adıyla tanınan (kendi inancına göre ve çok kişiyi inandırdığına göre) Muzaffer Şerif Başoğlu adlı bu zatın kırmadığı pot, kendine ve dostlarına kazandırmadığı düşman kalmadı. Anılarının çeşit aşamalarında karşılaşarak okuyucuyu usandırmamak için umarım bu kadarı yeter. Başoğlu, üniversiteden önce hiç Türk okulu eğitimi görmemiş olmanın göğsündeki yarasını onaramamış kişi olarak yaşadı. Benim ölçülerimle dengesiz (deli dememek için bu sözcüğü kullanıyorum) kişiliğini, şimdi anlatmakta olduğum toplantıları yok ettiği gün sezer gibi olmuştum.

5

29 Ekim 1933. Cumhuriyet'in 10. yıldönümü! Her yerde çalışmalar alabildiğine sürüyor. Piyesler, konserler... hazırlanıyor. Bir rakam, grafik, istatistik orjisi gelişiyor. Modern anlamda "istatistik" kullanılışı o zaman başladı sanırım (bu, bilimsel anlamda istatistik değil, çizgi ve rakam istatistiği. Bilimsel anlamda, bilimsel yöntem aracı olarak istatistiğin ne olduğunu Amerika'ya gittiğimde öğrendiğimi anlatacağım).

Halk Partisi'nde kurulan komitelerin birinin çalışmalarına ben de alınmıştım. Komitenin ödevi "döviz" bulmak ya da düzmekti. Onun Fransızca "devise" sözcüğünün çarpıtılmış biçimi olduğunu henüz bilmiyordum. Söylenen sözlerden bunun "vecize" dediğimiz sözcük yerine kullanıldığını anlamıştım. Dilimiz "doldurulan", "boşaltılan" bir kap gibidir. "Vecize" sözcüğü boşaltılan sözcüklerden, "döviz" sözcüğü de doldurulan sözcüklerden. Bunların kimileri, bu "döviz" biçiminde yazılanı gibi, dile girdikten sonra bir daha çıkmaz. Dil Kurumu bu piçleşmiş sözcük yerine Türkçe bir sözcük uydurmuş, ama onun gibi uydurulma olan "döviz" sözcüğünün yerini alamamış. Çünkü "kibar" kişi ağzına girip yerleşmiş bir kez. Azıcık da anlamının ne olduğu iyice bilinmiyorsa, onu bir daha çıkaramazsınız. "Döviz" sözcüğünün, sonraları ikinci anlamda olanı da Türkçeye girdi. O, korkarım, hiç çıkarılamayacaktır.

Partide büyük bir masa etrafına toplanmış elli altmış kişi vardı. Ben Halkevinde ciddi felsefe ve bilim toplantısı olmasına çalıştığım zaman 10 kişiden yukarısını bulamamıştım. "Döviz" günü için gelenler çok "meraklı" kişilerdi. Gelenler içinde tanıdığım yüzlerden başka hiç görmediğim, adını hiç duymadığım çok kişi vardı. O günkü çalışkanlıklarından bunların ya önemli kişiler olduklarını ya da öyle olma yolunda çalışan kişiler olduklarını anlıyordum. Kimileri daha sonraları Halk Partisi'nin önemli kişileri oldular. "Döviz" "komite"sinin üyeleri, toplantıya başkanlık edip bir açılış konuşması yaptıktan sonra ayrılan Parti Genel Sekreteri Recep Peker'in ardından işe sarıldılar. Az sonra anlaşıldı ki yüz yüze oturmakla iş yürümüyor. Odalara dağılmaya, grup grup birleşmelere, hatta bulunduğumuz eski Meclis binasının dışındaki

bahçeye ilham almak için çıkmaya karar verildi. Aklına çekici bir "döviz" gelen içeri girip bulduğu sözü yazdıracaktı. Bulunan sözlerin kimileri beğeniliyor, kimileri az değişiklikle kabul ediliyor, kimileri de kahkahalarla karşılanıyordu. Beğenilen döviz yaratıcılarının en verimlisi Vedat Nedim'di (Tör). Zannediyorum "Durmayalım Düşeriz" sözü, ki en beğendiğim söz olmuştur, onun "kariha"sından çıkmıştı. "Düşme Korkusu" yerine "Durma Korkusu" üstün korku olacaktı Devrim'de.

Başka bir komite parti ilkelerini ve sembollerini kararlaştırmakla, bir diğer açılacak sergileri planlamakla görevliydi. "Altı Ok" da o çalışmaların ürünüdür. "Onuncu Yıl Marşı" da o zaman yaratılmıştır. Behçet Kemal'in yazdığı "Çıktık açık alınla..." dizelerini ya Ekrem Reşit ya da Ulvi Cemal bestelemişti. İlk dinlenilişinde ve çalınışında bulundum. Halkevi'nin ancak Gazi geldiği zaman açılan büyük ön kapısı açılmış, az içeriye bir piyano konmuştu. Marş ile müziğini dinleyen Recep Peker'in yüzünden beğenmediği izlenimi aldığımı anımsıyorum. Gerçekte dinleyenler arasında beğenen bulunduğunu da sanmıyorum. Ne var ki, son dakikaya gelinmişti. Açık alınla çıkış, Behçet Kemal gibi ağzı kalabalık şairin yukarıya doğru ilk attığı adım oldu.

Ankara'daki yaşamımın unutulmaz olayı Onuncu Yıldönümü'nü kutlama gecesi olmuştur. O gece bütün Ankara bir düğün evi gibiydi. Gece saatleri gelince bütün kent ışıklar içinde parlıyordu. Başlıca süslenen yerler Ankara Palas, Orduevi ve Halkevi'ydi. O gece Gazi sıra ile bu üç yere gelecekti. Halkevi'nde, kapıdan girildikten sonra ilk karşılaşılan yer, benim hazırladığım, kitaplarının kayıtlarını, tasnifini bitirdiğim kitaplıktı. Okuma salonunda uzun masalar, yeni mobilya, diğer büyük bir salon kitap rafları ile doluydu. Gazi bu kitaplığı unutmadığından önem veriyordu. Onun için bu yıldönümünde hazırlanmış, halka açılacak bir kitaplık olmasını emretmişti. Halkevi'nin diğer birçok yerlerinde olduğu gibi kitaplık bölümünün giriş yerinde, okuma salonunda resimler, grafikler yer almıştı. Halkevi üyesi sayılan Halk, Ankara Palas'a, Orduevine gidemeyen Halk (Halk Partisi'nin halkı) bütün binayı doldurmuştu. Biradan şampanyaya kadar her çeşit içkiye serbestçe el atılabiliyordu.

Asıl büyük olay, gece yarısından sonra idi. Gazi ilk iki yere git-

tikten sonra Halkevi'ne de geldi. Yanında Moskova'dan özel olarak gelen iki Sovyet mareşali vardı. Biri, bir süre sonra Sovyetler Birliği'nin cumhurbaşkanı olan mareşal Voroşilof, diğeri o zamanki Sovyet ordusunun pala bıyıkları ile ilgi çeken komutanı mareşal Budyeni. O zaman Batı Avrupa devletlerinin hiçbirinin Ankara'da elçilik binası yoktu. Mustafa Kemal'in kurduğu Cumhuriyet devletinin yaşayacağına inanmadıkları için İstanbul'daki elçilik binalarının yerine Ankara'da yeni elçilik binası masrafına girmeye gerek görmemişlerdi. O yüzden Ankara'da biri küçük ve mütevazı bir Afganistan elçilik binası, diğeri yeni bir yapı stilinde yapılmış olan Sovyetler Birliği binası vardı. O zamanlar o devletle dostluk o derecedeydi ki, Onuncu Yıl günü kentin istasyonundan Samanpazarı'na kadar giden ana caddesi boyunca elektrik direklerinin üstüne küçük Türk ve Sovyet bayrakları bağlanmıştı!

Gazi'nin bu iki yabancı devlet mareşali ile gelişi halkı şiddetli bir heyecan içine düşürdü. Halk, onu görmek için birbirini eziyordu. Bir ara onun bunalır gibi eli ile üstüne doğru yaklaşan halka biraz nefes almasına olanak vermeleri ile işaret ettiğini gördüm. Fakat o da heyecanlıydı. Halkın arasında bir ara o da yabancı mareşalleri kollarından çekerek ortaya çıktı. Boşaltılan meydanda onlarla bir ara kazaska, bir ara zeybek havaları ile oynadıklarını görenler çıldıracak gibi olmuşlardı. Hepimiz kalabalık ve heyecandan boğulacak gibiydik. Yaşamımda unutamayacağım bir geceydi.

Yabancı devletler ancak bu Onuncu Yıl'dan sonra yavaş yavaş Cumhuriyet Türkiye'sine ısınmaya başlamışlardı. Yanılmıyorsam büyük devletlerden ikinci olarak cumhuriyet rejimi Almanya'sı ikinci büyük elçilik binasını yaptırmıştı. Ötekinden pek uzak olmayan bir yerdeydi.

Halkevi kitaplığı işindeki ödevim artık tamamlanmış gibiydi. Benim bütün yaşamım boyu bir kitaplık memuru olarak kalmayacağımı bilecek kadar feraseti olan Nafi Atuf bir gün bana yeni bir iş teklif etti. Kendi meslek alanından olan bir iş: Bir okul müdürlüğü. Maarif Bakanlığı yönetiminde olmayan bir okulun müdürlüğü.

Ankara'da bulunduğum süre içinde Maarif Cemiyeti adında bir kurul bulunduğunu öğrenmiştim. Bu cemiyetin kurduğu ve yö-

nettiği okulu bir kez de ziyaret etmiştim. Nafi Atuf'un bana verdiği bilgiye göre, kendisinin başkanı bulunduğu Maarif Cemiyeti, Amerikalı eğitim felsefecisi olan ve o zaman Türkiye'de tanınmaya başlamış olan John Dewey'nin cumhuriyet yönetimine verdiği eğitim raporları gereğine uyularak kurulmuş. Amerika'da ve hattâ Avrupa'da tanınmakta olan pragmatizm adlı felsefe okulunu başlatan William James'in ardılı olan Dewey, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni bağımsızlık kuran Sovyetler Birliği, Çin Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti gibi üç yeni devleti, "eğitim yolu ile kalkınma" deneyi için üç yeni örnek olarak düşünmüş ve bu ülkeleri gidip görmüştü. Bu üç ülkeyi ziyaretlerini anlatan anıları bir kitap olarak yayınlanmıştır.

John Dewey'in görüşleri ile ilgilenen yeni Türk rejimi, sözünü ettiğim Maarif Cemiyeti adlı bir kurulun başına Türkiye'de eğitim alanında en çok tanınmış bir kişi olan Nafi Atuf'u getirmişti. Onun bu okulun müdürlüğünü bana teklif etmesinin nedeni, bir kural gerekliliğiydi. Bu okul, ilkokul olarak başlamış, şimdi ise ortaokul olma aşamasına gelmiş; kanun gereği bu düzeydeki okulun müdürünün üniversite eğitimi görmüş bir kişi olması gerekliymiş (bunlar, benim yeni yeni öğrendiğim kurallardı). Beni beğenip sevdiğini çeşit davranışlarından bildiğim Nafi Atuf, bu okulda John Dewey'in tavsiyesi ile gelmiş olan Dr. Beryl Parker adında eğitim uzmanı bir bayan olduğunu söyledi. O dönemde Amerikalılar arasında (politikacı Amerikalılar değil, düşün adamı Amerikalılar arasında) Türkiye'ye karşı belirgin bir ilgi vardı. O zamanki Amerika ile olan cumhuriyet devleti ilişkisi borç para, silah ve diplomasi bağımlılığı türünden olan bir ilişki değildi. Amerika'nın o zamanki "devleti" cumhuriyet Türkiye'sini henüz tanımış bile değildi. Nafi Atuf'un başkanı olduğu Maarif Cemiyeti, yeni cumhuriyet devletine bir eğitim yardımında bulunmak isteyen kişilerin önerilerine uyacak bir müdür olarak beni seçiyordu. Teklife hemen olumlu bir yanıt veremedim. Başlıca nedeni kendimi şimdiden belirli bir eğitim mesleğine girecek ilgi, deney ve bilgi bakımlarından olgunlaşmış bir kişi olmadığım inancıydı. Öyle olmakla beraber Nafi Atuf direndi, cesaret ve yardım vaatlerinde bulundu ve teklifi bana kabul ettirmeyi başardı. Ne var ki, okulun başına geçtikten sonra orada karşılaştığım kimi olaylar

bana orada kalamayacağımı gösteriyordu, o okulu kurup büyütmek amaçlarına aykırı koşullar geliştiğini görmeye başladım. O olayların olmasını kaçınılmaz yapan nedenler olmasaydı, o okul beni kendine bağlayabilir, bir deneme okulu olarak kuruluşundan edinilecek sonuçların devletin eğitim siyasetini yürüten bakanlığa sunulması ile ülkenin eğitim yolu ile kalkınmasını sağlayacak plan ve programlar geliştirilebilirdi.

Okulun müdürlüğü işine başladıktan az sonra, düşünülen teori ve eylemlere uygun olmayan yolda gelişmeye mahkûm bir okul olduğunu yavaş yavaş, az sonra da kesinlikle anladım. Öğrendiklerimden anladığıma göre okulun biri gerçek, diğeri hayal olan iki amacı vardı. Gerçek olanı şu: Ankara devlet merkezi olunca küçük yaştaki çocuklarını İstanbul'daki Amerikan, İngiliz, Alman, İtalyan okullarına veremeyecek olan kişiler Ankara'da İngilizce eğitim dili, Amerikanca eğitim yapacak bir seçkinler okulu bulunmasını beğenmişlerdi. Ne var ki Yenişehir'de vali konağının pek yakınında bulunan bu okul, Bay John Dewey ile Bayan Beryl Parker gibi iki tanınmış ve ciddi eğitimcinin demokratik eğitim kurallarına göre yürütülemiyecekti. Deneyin kontrolunu yapacak olan Maarif Cemiyeti'nin başkanlığı da Nafi Atuf'un elinden çıkmıştı bilmediğim nedenlerle. Çok geçmeden anladım ki, bu okul sabahları kocaman devlet otomobilleri ve Alman dadıları ile gelen bakan, banka müdürü, milletvekili gibi kişilerin kendi evlatlarının özel muameleler görerek yetiştirilecekleri bir özel okuldu. Profesör Parker de gözlemleri ile bunu görmekteydi. Çocuklar ile öğretmenlerden en küçük bir hoşnutsuzluğumuz yoktu. Yürütülen öğretim ve eğitim yolunda gidiyor, çocuklar da memnun. Ne var ki, ana-babalar her işe karışıyor ve olaylara yol açıyorlardı. Hemen her öğrenci ana-babası, kendi evlâdına özel muamele yapılmasını istiyordu.

Profesör Parker ile konu üzerinde hayli düşünceler ve tartışmalardan sonra ve cemiyet adına bizi sorguya çeken bir Talim ve Terbiye Heyeti üyesi Haydar Bey adlı zatla olan uzun bir tartışmadan sonra ikimiz de istifa ederek ayrıldık. Amerikalı profesör ülkesine döndü. Ben de o sırada yeniden kurulmakta olan İstanbul Üniversitesi'nde bir ödev alma girişimine döndüm.

Yıl 1933. Darülfünûn reformu yapılmış. Adı Üniversite olmuş-

tu. İsviçre'den Prof. Malche adlı bir uzman getirilmiş, yeni üniversitenin örgütünü kurarken yeni üniversitenin yeni öğretim üyeleri de saptanıyordu. Gazetelerde çıkan listelerde yeni adlar görülüyordu. Yeni öğretim üyeleri listelerinin birinde benden bir yıl sonra mezun olmuş bulunan ve Ankara'ya gidişimden sonra mektuplaşmamız süren Macit Gökberk'in yeni doçentler arasında adını görünce bana da asistan olarak bir yer bulunup bulunamayacağını soruşturmasını rica ettim. Dekan Fuat Köprülü ile görüşmüş, "evet, asistan olarak onu tayin edebiliriz" demiş. Gökberk, sosyoloji profesörü olarak getirtilen Gerhard Kessler ile de görüşerek beni tanıtmış. Hitler rejiminden, Yahudi olmadığı halde kaçan Kessler de İngilizce yazılmış bir mektupla saptanmamı özlediğini, istenen muvafakatı verdiğini bana bildirdi. Bir iki gün içinde evkaf apartmanlarında kaldığım odadan eşyalarımı toparlayarak Ankara'dan ayrıldım. Tren akşam karanlığında Ankara'dan ayrılırken vagonun köşesinde orada geçen günlerim, tanıdığım insanlar, sevdiğim kişiler gözlerimin önünden geçiyor, Türk köyleri ve köylüsü, arkada kalmış ışıklı salonlar, yaldızlı koltuklar, onlara oturup kalkan, akıllı, acaip düşünler öne süren kişilerin yüzleri gözlerimin önünden geçiyordu. Uykusuz geçen gece yolculuğundan sonra tren İstanbul'un banliyöleri arasında çığlıklar koparıp ilerledikçe beni nasıl yeni bir yaşam aşamasının beklediğini düşünüyordum. Haydarpaşa'da inince Macit'in beni karşılamaya geldiğini gördüm. İlk anda hoşa gitmeyecek bir haberi olduğunu söyledi. Kendisi, Almanya'dan getirtilen Hans Reichenbach'ın doçenti olmuştu. Asistanlığına saptandığım Gerhard Kessler ise herkesi hayal kırıklığına uğratmış biriydi. Ondan pek faydalanacağımı sanmadığını, ancak bir karar vermeden önce bir dersini dinlememi tavsiye etti.

Profesör Kessler'in sosyoloji dersi Hukuk Fakültesi'nde ve bu fakülte öğrencileri ile Felsefe Bölümü öğrencilerine birlikte veriliyormuş. Bir iki gün sonra fakülteye gittik. Orada bizden daha yaşlı, şişman, çok sevimli bir kişi de bizi bekliyordu: Nusret Hızır. O da konuya merak sardırmıştı. Nusret uzun yıllar Almanya'da yaşamış, Almanca ile Fransızcayı çok iyi bildikten başka resmî olarak bir üniversite öğrenciliği yapmadığı halde kendi çalışmaları ile matematikten musikiye kadar her şeye merak sardır-

mıştı. Ayaklı kütüphane denecek, ayrıca çok insancıl biri. Hep beraber derse girdik. Nusret'in bir merakı da Alman profesörün dersini çevirecek kişinin o işi nasıl yaptığını görmekti. Yaşlı bir adam olan Kessler'in dersini çevirecek kişi de Almanya'da bulunmuş, hem de yüksek bir ticaret okulundan mezun olmuştu. Anlaşılan sosyolojiyi ticaret dersleri gibi bir şey sanan bu adam bu işi üstlenmişti. Kessler'in söyledikleri denildiği kadar kötü değildi. Fakat iki şey, dershaneyi Naşit'in tiyatrosuna çeviriyordu: Yaşlı Alman hocaları gibi, Kessler bağıra bağıra konuşuyor, tercümanı olan kişi onun kullandığı özel terimlerin anlamlarını bilmediğinden sözlüklerden yalan yanlış bulduğu karşılıklar kullanıyordu. Başta Nusret Hızır ve biz olarak bütün sınıf kahkahalara boğuluyordu. Zavallı Kessler bunu, Türklere özgü bilim sevgisine vererek büsbütün heyecanlanarak daha da bağırıyordu. Zavallı adam Hitler rejiminin darbesini yemiş, sosyal demokrat türünden bir kişi olarak tevkif bile edilmiş, bizim hükümetin onu istemesi üzerine bırakılınca Türkiye'ye koşmuştu.

Bir gün sonra Edebiyat Fakültesi'nde onunla tanıştım. Beni sevdi, kucakladı, iyi bir Hıristiyan Sosyalisti. Galiba az buçuk bunamıştı. Almanya'da sosyoloji profesörlüğünden ziyade Sozialpolitik denen "toplumsal yardım" işlerinde çalışmış. Bizim üniversitelerimizde sosyoloji okutamayacak düzeyde bilgisiz bir hoca değildi. Öte yandan yeni gelen profesörlerden biri olan Hans Reichenbach ile tanışınca onun bambaşka bir felsefe hocası olduğunu gördüm. Kessler ile ilişkim hemen hemen hiçe inmişti. Zaten beni yüzümden tanıdığı bile yoktu. Yabancı yüzleri ayırdedemediği için aynı kişiyi odaya her gelişi üzerine bir kez daha selâmlardı. Öğrencilerden birinin ricası üzerine bir tez konusu ile ilgili olarak evine gidişim kararımı kesinleştirmeme yol açtı.

Çekingen ve yabancı dil bilmeyen bir kız öğrenci tezi üzerine hocaya bilgi vermek üzere beraber gitmemizi rica ettiğinden hocanın apartmanına beraber gitmiştik. Kapı açılınca arkasında bir kişi daha olduğunu sezdiğimden bakınca profesörü bir plaj pantalonu içinde baştan aşağı yoğurtla bulanmış gibi görünce şaşıp kalmıştık. Evlâtları ile birlikte Florya'ya gitmişler, bütün gün güneşin altında yanmışlar, o yüzden bütün aile kremler içindeydi. Öğrenci kıza güçlük çıkaracak bir tip olmayan Kessler söylenen-

leri az çok dinledikten sonra, hâlâ unutamadığı Hitler rejimi konusuna döndükten az sonra o yoğurtlu patlıcana benzeyen vücudu ile yerlere yatarak Nazi militarizmini canlandırmak için Almanca bağırıp çağırışları karşısında öğrenci ile ben şaşırıp kalmıştık.

Felsefe bölümünün asıl yıldızı Hans Reichenbach'tı. Macit Gökberk ile Nusret Hızır derslerini başarı ile çeviriyorlardı. 75 lira ücretli bir asistan olan ben, bu yeni profesörün üyesi olduğu felsefe okulunun çok benimsediği İngiliz filozofu Bertrand Russell ile yine ona benzeyen birkaç kişinin yapıtlarını Ankara'da iken okuduğum için, Reichenbach'ın getirdiği felsefe havası bana pek yabancı gelmiyordu. Ne var ki bende felsefeci olmak, hele mantıkçı olmak gibi bir istek hiç yer almamıştır.

Reichenbach'ın bilim felsefesi ve mantık formülleri ile ancak temelli bir matematik ve temel tabiat bilimleri bilgisi ile ilgilenilebilirdi. Bu olmadıkça onun bağımlı olduğu felsefe ve mantık alanı bir çeşit bilmece oyunu gibi kalıyordu. Üstelik benim asıl ilgilendiğim toplumsal-tarihsel düşün alanı ilgisi açısından bu felsefe, benim ilgilendiğim toplumbilim alanına girmek gücünden yoksun olduktan başka öyle bir olanağı da inkâr eden bir felsefeydi. Bunu, Reichenbach'ın seminerlerine devam etmekle daha iyi anladım. Gerçekte gerek bizler, gerek öğrenciler onun seminerlerinden ziyade Macit Gökberk'in çeviriciliğini yaptığı felsefe tarihi dersinden faydalanıyorduk. O bile, profesörün bağımlı olduğu felsefe okulunun felsefe tarihini görüş tarzından bir dereceye kadar etkileniyordu. Reichenbach, Hızır ile Gökberk gibi iki yetenekli yardımcıya kavuşmuştu.

Yeni felsefe bölümünde açığa çıkarılmamış olan tek hoca olan Mustafa Şekip (Tunç) şaşırmış haldeydi. Onun felsefe Tanrısı olan Bergson'u Reichenbach bir filozof olmaktan çok bir "edebiyatçı" sayıyor hattâ onun gibi olan başka Batı filozoflarının kitaplarını felsefe bölümü kitaplığından çıkartıp edebiyat bölümü kitaplığına göndermeyi yeğ bulabiliyordu!

Mustafa Şekip (Tunç) alıkonduğu halde İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) niçin çıkarılmıştı? Bu bana bir merak konusu olmuştu. Bu zat CHP'ye karşı çıkan liberal parti ileri geleni olmuştu, sebep budur desek bu da yeterli değildi, çünkü Şekip Tunç da aynı partiye

girmiş bulunuyordu. Fakat o Baltacıoğlu kadar fincancı katırı ürkütmemişti.

Sonraları öğrendiğim bir olay ise durumu anlamayı büsbütün güçleştiriyordu. Bir rastlantı eseri olarak Tunç'un mason olduğunu öğrenmiştim. Bu, o zaman gizli kalma zorunda olan bir kapalı örgüttü. Herneyse, boyu kadar büyük bir BEN olan Baltacıoğlu'nu elverişli bir günümde Bâbıâli caddesindeki *Yeni Adam* adıyla çıkarmaya başladığı yazıhanesinde ziyaret ettim. Çok sevindi. Fazla bir sermayesi olmadığından şuradan buradan derlenmiş mobilyası arasında küçük ve alçak boylu bir yazıhanenin başında oturuyordu. Daha sonra onu Bağlarbaşı'nda tavanı ile meşhur köşkünde de ziyaret ettim. O gururlu kendini çok beğenmiş adamın acı acı ve alt kattan konuşması beni üzdü; ona karşı içimde bir sempati gelişti. Daha sonra Amerika'ya gidince mektuplaştık, çıkardığı dergiye takma ad altında bir iki yazı gönderdim. (Söylemeye gerek yok sanırım, Baltacıoğlu daha sonraları gene yükseldi, ama o dönemde onunla herhangi bir içten görüşmem hattâ bir selâmlaşmam bile olmamıştır. Türk aydınlar toplumunun genel kuralı gereği!)

Kendine ve kendi felsefe okuluna çok güvenen Reichenbach, toplumsal ve politik anlayıştan yoksun olduğu için Almanya'da gücü kesinleşen Hitler yönetiminin çok yaşamayacağı sanısındaydı. O ve belki onun gibi olan diğer Alman profesörler o densiz adam yüzünden bir ara ülkelerinden pek uzak olmayan Türkiye gibi bir ülkede hocalık ettikten, aç kalmadan havasından, suyundan, plajından faydalanılan bir "bilimsel turizmden" sonra eski yerlerine döneceklerini sanıyorlardı. Benim gibi "irapta mahalli olmayan", bareme bile henüz alınmamış 75 lira ücretli kişiler dışındaki yeni azametli doçentler bu Reichenbach yüzünden bir tatsızlık havası içinde gelip gidiyorlardı. Tutumu ile en çok eğlendiğimiz kişi Suut Kemal Yetkin adlı sonradan politika yolu ile çok yükseklere çıkmış olan kişiydi. O zavallının estetikçiliğine yer kalmamıştı. Reichenbach yeni doçentlere seminer konuşmaları yaptırmak istiyor, bu istek tamamıyle yerine getirilmiyordu, çünkü doçentlerin çoğu Reichenbach'tan ve seminerlerinden fellik fellik kaçıyorlardı. En başta Suut Kemal Yetkin geliyor. Doçentleri arayıp haber verme işini yalnız bir ödev değil, bir eğlenme ve alay

konusu haline getiren Nusret Hızır, Suut Kemal Yetkin'in seminer sırası geldiği günün öncesinden seminer gününe kadar onu bulmak için belki yüz telefon çekerdi. Fakat Suut Kemal Yetkin'in nerede olduğuna dair en küçük iz elde edemezdi. Suud'un konuşma saati gelince bu zatın neden seminere gelmediğini Reichenbach'a anlatmak güç olmuştu.

Felsefe Bölümü'ndeki yeni rejim kurbanlarından biri de rahmetli Mehmet Karasan olmuştu. Ötekilerden farklı olarak o Fransa'da yaptığı felsefe eğitimi yüzünden kendini dev aynasında görenlerden değildi. Saf bir genç, sonradan nasıl oldu da politikaya girdi ve ta Yassıada'ya vardı, hiç anlayamadım. Doçent oluş hikâyesini anlatır, bizi güldürürdü. Fransa'dan dönüşte Enver Ziya Karal ile Sirkeci'de bir otele inmişler. O zaman Fransa'ya liseyi bitirir bitirmez imtihanla gönderilen gençlerin dönüşte umduğu şey bir lise öğretmenliği olabilirdi. Fazla paraları olmadığından bu iki genç, birinin otelde bekleyip ötekinin bir liseye tayinler işi için Ankara'ya gitmesine karar verilmiş. O sırada üniversite reformu yapılmakta olduğundan gazeteler muhtelif fakültelere atanan doçentlerin adlarını roman tefrikası gibi yayınlıyorlardı. Enver Ziya Karal tesadüfle kendisi ile Mehmet'in "doçent" olduklarını görünce otele koşmuş, Ankara'ya gidecek olan Karasan'ın boşuna bilet parası harcamaması için bir not bırakmış. Notta: "Mehmet, Ankara'ya gitme, Doçent olduk" tümcesini yazmış ve çıkıp gitmiş. Otele gelen Karasan eski yazı ile yazılı notu alınca ondaki "Doçent" sözcüğünü "Zucennet" gibi okumuş. Enver Ziya gelinceye kadar Karasan bu "Doçent-Zucennet"* muammasını çözememiş. Karasan'dan farklı bir kişi olan Enver Ziya, kendini küçük düşürücü şeyler anlatmayan bir kişi olduğundan kısa süre içinde akademik kariyerin merdivenlerini muntazam adımlarla atlayarak yükseldi, bunalım zamanlarında da siyasal vartaları başarı ile atlatabildi.

Reichenbach kendi anladığı felsefenin bütün ustalıklarını bize öğretememiş olsa bile, hiç değilse birkaçımıza felsefe denen şeyin bir Avrupa filozofunun, bilemediniz Grek filozoflarından zamanımıza dek bütün filozofların ne dediklerini bellemekle olan bir şey olmadığını kafamıza dank ettirmesi oldu. Bir bilim (hatta bilim

(*) Zucennet; cennetli, cennetlik anlamına gelmektedir - yay.haz.

tarihi) temeli olmaksızın "felsefe" keyfinizin istediği gibi düşünüp lâf etmek olur. Hele bu, halkın sağ düşününe aykırı olan türden biri olursa o artık bir felsefe değil, bir deli saçması olur.

Felsefe alanında ilerleme isteğinden ben bu yüzden vazgeçmiştim. Fakat felsefe ve düşün tarihi bilgimi güçlendirmeye çalışmaktan hiç kaçınmadım. Benim en çok ilgilendiğim yan, Reichenbach'ın ilgilenmediği ve en zayıf ya da ilhamsız olduğu yanıydı. Onun bağlı olduğu "Mantıkçı Pozitivizm" her şeyi doğru-yanlış kaziyeleri içinde anlar. Tarihsel sosyal değerler ve olaylar bu tür yalın bir mantık düzeyine girmediğinden onların inceleme konusu olması o felsefenin kafasına uymaz. O düşünün varacağı kaçınılmaz sonuç, toplumsal değerleri saçmalar ve saçmalamalar kategorisine sokup felsefî düşün alanı dışına sürmek olur. Tarihte ve toplum yaşamında ise bu saçma saydığımız etkenlerin akla uygun olanlar kadar, belki onlardan daha çok insan ve toplum etkisi vardır. Reichenbach'ın toplum ve tarih anlayışsızlığı, kahrına uğradığı Nasyonal Sosyalizmi anlayamayışında da kendini gösteriyordu. Dört beş yıl sonra onu Kaliforniya'da gördüğüm zaman, ünlü Münich bunalımı günüydü. Hasta ve aklın iflâsı karşısında perişan bir haldeydi. Bir iki yıl sonra akla uymaz güçlerin milyonlarca insanın yaşamına ne korkunç koşullar altında neler getirdiğini gördüğünde ne diyecekti merak ediyorum. Ne var ki, o genç denecek yaşında bunu görecek kadar yaşayamadı, çok geçmeden kalp yetersizliğinden öldüğünü Amerika'da iken duydum. O zaman Türkiye'den ayrılmış, Kaliforniya üniversitelerinin birinde profesörlük kariyerine başlamak üzereydi.

Reichenbach'tan farklı olarak Gerhard Kessler, Karl Marx'ın ve Friedrich Engels'in *Komünist Manifest*'i üzerine bir seminer yapmaya başlamıştı! Bizi şaşırtan bu eylemi üzerine hepimiz birer *Manifest* edindiktik. Almanca, Fransızca, İngilizce. O zaman, bu tür yapıtların getirtilmesi, satılması, alınması, okunması yasak değildi. Ben de İngiltere'de yayınlanmış olan ve içinde Riyazanof'un (cildin dörtte üçünü tutan) açıklamaları bulunan bir basımını Haşet Kitabevi'nden almıştım. Kessler sosyalistti, fakat marksist sosyalist değil Hıristiyan sosyalisti. *Manifest*'i incelemedeki amacı, onu Hazreti İsa'nın öğretisi açısından eleştirmek, yanlışlıklarını göstermekti. Böyle bir şey belki bir Hıristiyan üni-

versitesinde gerekli ya da geçerli olabilir. Fakat iyi bir Hıristiyan olan öğrencilerinin de marksist düşünü Hıristiyanlık açısı ile uzlaştırabileceğini sanıyordu.

Ne Reichenbach ne de Kessler tarih ve toplum bilincinden yoksunlukta birbirlerinden daha anlayışlıydı. Nasıl Reichenbach henüz daha matematik ve fizik bilimlerin ileri bir aşamasına gelmemiş bir toplumda felsefesine uygun bir çevre yaratamamışsa, Kessler de sosyalizmin Hıristiyan çeşidinin marksist çeşidinden daha üstün olduğuna kimseyi inandıramamıştı. *Manifest*'i incelemiş olmanın bana katkısı tarih ve ekonomi bilgilerini artırmanın zorunluluğunu daha çok anlatması oldu. O zaman moda olduğu gibi sosyalizmi, sanki kendi toplumumuz Fransa, Almanya, Amerika gibi bir toplum sanarak ona göre uygulama sonucu da çıkarılamazdı. Az sonra anlatacağım Amerika gözlemlerim bana bu yönde daha açık görüş kazandırdığı gibi toplum incelenişinde tarihsel boyuttan başka şimdiye değin düşünmemiş olduğum bir yöntem alanının daha bulunduğunu tanıtmış oldu. Nasyonal ya da marksist sosyalizm türlerine karşı ilgileniş daha Ankara'da iken başlamıştı. Orada bu iki türün de peşinde olan kişileri tanıtmıştım. Onlarla tanışmalarımda iki yanı tutanların ikisi de açık konuşmuyordu. Bu kapanıklılığın nedenlerini üniversiteye döndükten sonra daha iyi anlamaya başladım. Her iki eğilim de Batı ülkelerinden gelen kitap ya da haberler, az miktarda da kişisel, azıcık da sınıfsal eğilimlere göre gelişiyordu. Bu konulardaki kopyacılık özelliğimiz bugün de o zamanki gibi. Asıl üzerinde durulup düşünülecek şey benim için işte bu olacaktı.

Üniversitede asistan olarak geçen 1933 yılından sonra, 1934 yılı yedek subaylık eğitimi ile geçecekti. O zamanki yönteme göre üniversite eğitimi sırasında haftada bir gün ve yıl sonunda bir ay kamp yapmak yolu ile üç yıllık askerlik ödevinin neferlikle geçecek olan ilk üç ayından muaf kalınıyordu. 1933-34 Yedek Subay Okuluna girecektik. Nasıl haber aldığını bilmiyorum, bunu haber alan ve Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra avukatlığa başlamış olan Kıbrıslı Celal Bey bizim eve gelerek, babama Lozan Antlaşması gereği Kıbrıs doğumlu olanların askerlik görevinden muaf olduğunu anlattı (Bu Celâl Bey'in adı, ileride Nihal Atsız dolayısiyle geçecektir. Hatırlanması için, onu şimdi burada yazıyorum).

Ben ve Enver bu Lozan Antlaşması maddesinden yararlanmamaya karar verdik. Türkiye'nin bütün yüksek öğretim mezunu gençleri askerlik ve subaylık yaparken biz neden falan ya da filân yerde doğduk diye kendimizi imtiyazlı kişiler yerine koymayı düşünebilirdik? Bu yüzden ben iki kez askerlik ödevi yaptım, biri savaştan önce, diğer ikisi İkinci Dünya Savaşı yılları içinde. (Avukat olarak yükselip zengin bir kişi olan bu Celâl Bey'in Tünel'den çıkınca beni alarak yazıhanesine götürdüğünü, ve çocuklarına maaşla hocalık ettirdiği Nihal Atsız ile beni nasıl birleştirmeye çalıştığını unutmazsam ileride anlatacağım).

Bir yıl süren ilk askerlik ödevi sona erdikten sonra hâlâ eski konakta bulunan Edebiyat Fakültesi'nde bir gün Nusret Hızır elinde bir mektupla geldi: '"sana Amerika'dan mektup var" diyerek. Rahmetli Nusret sık sık idare odasına gider, kime mektup var ya da yok öğrenirdi. Mektup Amerika'da Chicago Üniversitesi'nin sosyoloji bölümünün başkanı bulunan Prof. Ellsworth Faris'ten geliyordu. Bana önümüzdeki yıl için "fellowship" verildiğini bildiriyor ve cevap istiyordu. Ben, bir Amerikan üniversitesinde "fellowship"lik için herhangi bir yere başvurmuş değildim. O, kendisi bana geliyordu ve tabii bu da beni ayrıca gururlandıran bir şey olmuştu. Ben, lise öğreniminden sonra şıp Avrupa ülkelerinin üniversitelerinden birine gitme yöntemine karşı olduğum için, böyle bir olanaktan kendimi yoksun bırakmıştım. Benim yaşımdakilerin hepsi dönüp aslî maaşlı doçent oldukları halde ben o günde daimi hoca kadrosuna girmemiş ücretli asistan bulunuyordum. Aradaki yılların bana kazandırdığı deney ve gözlemlerimden sonra ben de başkaları gibi bir yabancı ülke eğitimini ve deneyini geçirmek isterdim. Kendi malî imkânlarımla buna olanak göremediğimden gelen mektup beni sevindirmişti.

Gittikten sonra ayrıntılarını öğrendiğime göre şöyle olmuş: Maarif Cemiyeti okulunda danışman olarak bulunan ve New York Üniversitesi'nin yaşlıca bir profesörü olan bayan Beryl Parker benim asıl ilgimin eğitim alanında olmayıp daha çok toplumbilim alanlarında olduğunu biliyordu. Kendisi cumhuriyet dönemleri Almanya ve Avusturya eğitim sistemlerini incelemiş, bu iki ülkenin eğitim alanındaki başarıları üzerine iki kitap yazmıştı. Maarif Cemiyeti olayları üzerine olan gözlemleri konusunda ko-

nuştuğumuz bir gün kendisine şunları söylemiştim: "Siz eğitimciler, toplumsal koşullara bakmadan yalnız eğitim yolu ile toplumsal değişikliklerin gerçekleştirileceğini sanıyorsunuz. Üstadınız John Dewey, Amerika'da geliştirilen pragmatizm felsefesi ile gittiği Çin, Sovyet Rusya ve Türkiye gibi geleceğin üç devrim deneyi alanı saydığı yerlere verdiği öğütler uygulanamamıştır. Dewey üst düzeyde bir filozof ve eğitimci, ama tarih ve toplumbilim bilmiyor. Türkiye için önerdiği eğitim deneyinin ne hale geldiğini benim gibi siz de gözünüzle gördünüz, ikimiz de bu işten vazgeçmişizdir o yüzden."

Bu gözlemime önem verdiğini bilmiyordum. O günlerde o da şaşırmış durumdaydı. Toplumsal olayların daima akla göre yürümediğini daha sonra tanıdığım Viyana kuşağı filozofu Reichenbach'ın da anlamadığını görmek bana o kısa süren üniversite asistanlığımın verdiği ikinci ders olmuştu. Aynı şeyi Gerhard Kessler'in Manifest seminerinin yarattığı etki ile tepkiler dolayısiyle de söyleyebilirim. Toplumlar kendiliklerinden bizim kafamıza uymak için değişmezler!

Prof. Parker'e söylediklerim meğer onu etkilemiş. Amerika'ya dönünce kendi üniversitesindeki sosyoloji profesörü olan kollegine beni anlatmış. Thrasher adlı olan o profesör o zamanki (şimdiki değil!) Chicago Üniversitesi'nin sosyoloji bölümünde yetişen hocalardan biriydi. Benim oraya gitmemi sağlamak üzere girişime geçerek oradan bana Amerika üniversitelerindeki deyimle "fellowship" sağlamış. Gelen mektup bu ödevin bana verildiğini bildiriyordu. O zaman bu üniversitenin sosyoloji bölümü Amerika'da bu bilim dalının en etkin merkezi sayılırdı. Bunun baş nedeni, ABD'nin Birinci Dünya Savaşı dönemde gelişen ekonomik bunalım ile ilgili suçlardan gangsterlikler, boşanmalardan akıl bozukluklarına kadar birçok toplumsal bozuklukların nazariyelerle değil, doğrudan doğruya gözlemlerle incelenişin geliştiği bir bilim merkezi olmasıydı. Bunun bana yararlı olduğu kadar, kendimin ve ülkemin koşulları altında toplumsal bilimlerde tarih kadar önemli olan istatistik tekniğinden de yoksunluğumuzla ilgili sorunları olacağına daha sonra değineceğim. Orada edineceğim sosyoloji ve onunla ilgili gözlemlerimden başka diğer bir sorunla da daha sonra karşılaşacağım. Bu ikinci sorunun kaynağı Amerika'da üniversi-

te sonrası eğitim görmenin o zaman moda olmaması, şimdiki Amerika düşkünlüğü yerine Amerika düşmanlığı bulunması. Bu iki olayın bana çok zararı olmuştur. Bunları düşündükçe kendi kendime "galiba ben zamanın koşullarının tersine gitmek" gibi bir talihsizliğin zararlarını görmekte olmuşum diyorum.

Ülkemizde o zaman hiçbir kredisi olmayan, sevilmeyen bir ülkenin bir üniversitesine gitmekle prestij yerine düşmanlık kazanacağım hiç aklıma gelmemişti. Bunu bilememiş olmanın kimi sonuçlarını İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki olaylar dolayısiyle ileride anlatacağım. Beni doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak tutan, destekleyen bir "arka" yoktu. Yaşamda "arka" denen gücün ne denli önemi olduğunu zamanla anlayacağım. O zaman, Amerika'ya gitmem için izin çıkmış olmasını talih işi sayarak sevinmiştim. İleride, geri dönmem için yapılan baskıyı anlattığım zaman, devletin kesesinden Avrupa'da benim Amerika'da kaldığım zamanın bir misli fazla süresini hiçbir baskı görmeden geçirenler olduğunu da öğreneceğiz.

Amerika'ya giderken Avrupa'nın o zaman önem kazanmış olan bir parçasını, daha sonra dönüşte de azıcık İngiltere ve Fransa'yı gördükten başka Amerika denen diyarın hemen her yanını ve bölgesini, toplantı ve konferanslarını elimden geldiği kadar kaçırmamak sayesinde Batı dünyasının çeşitli yanları üzerinde oldukça geniş bir tanıyışım olmuştur. Çoğumuz gibi, Batı dediğimiz dünyanın tek bir yerine ve tek bir bilim merkezine saplanarak "kör hafız" gibi geri gelenlerden biri olmak istemiyordum. Geçirdiğim yılların, o zamanki dünyanın sorunları üzerinde görüşlerimi genişletecek etkileri olmuştur. Daha Amerika yolunda iken İkinci Dünya Savaşı'nın adım adım yaklaşmakta olduğunu sezmekteydim. Bu tür düşüncelerle doğrudan doğruya gitmek yerine Avrupa ve Almanya'dan geçerek gitmeye karar verdim.

Yolculuğum Romanya'nın o zamanki sevimli beyaz boyalı vapurlarından biri ile başladı. Romanya ve Bükreş üzerine beş on saatlik bir yolculuktan, Polonya'da kısa bir duruştan sonra Almanya topraklarına geçtik. Avrupa ya da Batı dediğimiz dünyayı ilk kez görmekte oluşun heyecanı içindeydim. Daha Romanya'dan bile bu dünyanın bizimkinden farklı yanları görülebiliyordu. Bulunduğum kompartmanda Almanya ile iş yapan bir tüccar

ve ailesi vardı. Almanya sınırından içeri girince ilk sözü şu oldu: "Kulak verin, rayların sesi bile farklı" dedi. Ben: "Raylar değişmiş değil, bu nasıl oluyor?" diyecek oldum, "kulak verin, tıkır da tıkır, tıkır da tıkır, işte bu Alman treni" dedi! Adamın Almanya ile böyle esaslı bilgileri olduğunu görünce daha başka sorular sordum. Yalnız iki noktada Almanlar'a karşı dikkatli olmayı sağlık verdi. "Yanınızda İngilizce bir şey varsa pencereden dışarı atın" dedi. İkincisi "Heil Hitler diyebileceksiniz" dedi. Yollarda kollarında Nazi haçı bulunan kişilere karşı dikkatli davranılacaktı. "En iyi muska, yanınızda pasaportunuzu taşımaktır, yoksa meramınızı anlatamaz, eşek sudan gelinceye kadar dayak yersiniz" dedi. Bu tüccarın tren tekerleklerine hayranlıkta hakkı vardı. Almanya sınırını geçer geçmez vagonların basamaklarından tutamaklarına kadar her yerin temiz urbalar giyinmiş özel kadın hizmetçiler tarafından pırıl pırıl temizlendiğini gördüm. Az sonra iki memur kompartman kapısını "Heil Hitler" diye bağırarak açtılar. Çantaları, her şeyi çok ciddi yüzle iyice incelediler, hiçbir kusurumuz çıkmadı, tekrar "Heil Hitler" diye haykırarak çıkıp gittiler.

Sınırdan Berlin'e dek dışarıyı yer gibi seyrediyorum. Önürümde o denli düzgün manzaralı, karış karış işlenmiş orman, ova, tarla görmedim diyebilirim. Berlin Staatsbanhof'a çıktığım zaman bir Avrupa, pardon bir Alman başkent istasyonunun ne demek olduğunu da gördüm. Sirkeci istasyonu aklıma geldi. Ne hamal çekişmesi, ne gürültü, ne pislik. Her şey tertemiz, yerli yerinde. Böyle bir istasyonu gördükten sonra, onun kentine, devletine, rejimine hayran kalmamak olanağı yok diye düşündüm. Ne var ki bunlar Hitler rejiminin eserleri değildi. O rejim iktidara ancak iki yıl önce gelmişti (Ocak 1933'de).

"Heil Hitler" diyerek sağ ya da sol kollarından birini (hangisi olduğunu anımsayamıyorum) kaldırarak selâm çakma işi beni düşündürmeye başlamıştı. Çünkü Berlin, kollarında svastika işareti olan kişilerle doluydu. Nazi örgütlerinden birinin kongresi varmış. Kaldığım otel de onlarla dolu. Otelde sabah kahvaltısı olduğu için, yemek salonu onlarla dolu olduğu günler içeri girmiyordum. Bir sabah ya çok erken ya da çok geç kalkmış olmalıyım ki, kapıdan bir göz atınca yemek salonunun boş olduğunu gördüm. En sonda pencerenin yanında bulunan bir yemek masasına

kurulmuş, kahvaltıyı da ısmarlamıştım ki ansızın o adamlardan biri içeri giriverdi ve vargücü ile "Heil Hitler" diye haykırınca ben de karşı selâm verdim. Ama nasıl? Hâlâ bilmiyorum. Sağ kolu mu, sol kolu mu kaldırmıştım? Sesim ne kadar çıkmıştı? Anlaşılan usulüne yetecek ölçüde karşılık vermiştim. Herif rap rap ederek benden uzak bir masaya oturdu. Apar topar bir şeyler yiyerek savuştum.

Berlin müthiş kalabalıktı. Sokaklar "subay" dolu. Lokantalarda "Heil Hitler" demek derdim olmuyordu. İkinci günün akşamı beni şaşırtan bir şey oldu. Otelden çıkmış, yemeğe gidiyordum. Birdenbire kalabalıktan âdeta omuz omuza yürürken bir kadının lâf attığının farkına vardım. Bu kez dikkat etmeye karar verdim. Boynunda kürkü de olan bir kadın o kadar ileri gitti ki bunun müşteri toplayan "esnaf"tan biri olduğunu anladım. "Benimle gel" sözcüğünü anlayacak kadarcık Almanca da biliyordum. Doğrusu çok şaştım. Nasıl olurdu, o dünyayı susta durduran Hitler bile bu kavmi yok edememiş? Bunu, o rejimin püritenliğine yakıştıramıadım doğrusu. Biraz daha dikkatle düşünseydim, kentin o denli kolu gamalı kişi ile dopdolu olduğu bir zamanda bu kadınlar "lâzım-ı gayr-ı mütefarik" olacaktı. Hayli yıl sonra aynı şeyi İspanya'da otelden çıktıktan az sonra köşe başında bekler görünce anladım ki insanlığın bu en eski meslek sınıfını ne Hitler ne de Franco gibi diktatörler bile yokedebilmiş!

O zaman halk arasında henüz Yahudi düşmanlığı yaygınlaşmamıştı sanırım. Bir arkadaşımın isteği üzerine, kendisine apartman baktığım için girdiğim yerlerdeki kibar hanımlar (İngilizce bilen türden) kendisi için oda aradığım kişinin Yahudi olup olmadığını nezaketle soruyorlardı. Yıllarca sonra Kahire'ye gittiğim zaman halk arasında Yahudi düşmanlığı olmadığını görmüştüm. Fakat propaganda öyle bir şeydir ki insan denen yaratık kendini korumak için kervana katılmak zorunda kalır. Sonra herkes birbirine girerek ya moda ya da zorunlu edilen bir hareket genelleşir. Hele toplum Alman toplumu gibi makineleşmiş bir toplum olursa, Gabriel Tarde gibi yazarların bize tanıttığı gibi, bütün topluma yayılır. Alman halkı da bu yüzden bütün dünyaya tukaka oldu. Çoğu, ne yapılmakta olduğunun farkında bile değildi. Her yerde öyledir. Milyonlarca Alman genci bu "ulusçuluk" ile "toplumcu-

luk" karması ideolojinin şarkıları ile "Walhalaya" uçtu.

Berlin'de kaldığım beş on gün içinde elimden geldiği kadar ilginç anıt, saray, müze gibi şeyleri ve yerleri görmeye çalıştım. Hepsi (özellikle müze ve saraylar) görülecek şeylerdi. Kurfüstendam gördüğüm büyük kentlerin hiçbirinde görülemiyecek ölçüde güzel bir bölgeydi. Şimdi nasıl bilmiyorum. O zamanki Berlin, daha sonra başka ülkelerde gördüğüm o ayardaki kentlerin en güzel en çekici olanı değilse bile en düzenli, en temiz olanıydı. Kolu haçlı kişilerle önemli bir olay çıkmadı. Yalnız bir kez bir tanesinin arkamdan bağırarak beni gitmekte olduğum kaldırımın karşıtı olan kaldırıma geçmem için bağırdığını anımsıyorum. Emrine hemen uyduğum için mesele kapanmıştı. Ancak bugün bile neye bağırarak beni caddenin bir yanından öteki yandaki kaldırıma geçmeyi emrettiğini merak ediyorum. Berlin'den Hamburg'a trenle âdeta uçtuk. O günden sonra yaşamımda o denli hızlı bir tren gördüğümü anımsamıyorum. Gümrük salonunda bavullarımızın dizili durduğunu görünce şaşırdım. Az sonra bir Amerikan gemi tayfasının benim bavulumu alıp vapura doğru yürümeye başladığını görünce şaşkınlık yerine göğsüm kabarır gibi oldu. Hepsini milyoner sandığım Amerikalılardan biri benim bavulun hammallığını yapıyordu demek.

Amerika'ya vardıktan sonra sık sık karşılaşacağım ilk olay, vapur hâlâ Hamburg limanındayken kendini gösterdi. Kamarama henüz yerleşmiştim ki kapı vurulup içeri gemi subayı kılıklı bir genç girdi. Onun, vapurun doktoru sanarak beni muayeneye geldiğini sandım, soyunmaya hazırlanırken "hayır, sizi muayene için gelmedim, öyle bir şeye gerek yok" dedi. Niçin geldiğini sorunca aldığım yanıt şu oldu: "Bana lütfen Ermeni olayını anlatır mısınız?" dedi. Aramızda kısa ve hafif bir tartışma geçti. Genç adam insaflı ve terbiyeli çıktı. "Özür dilerim, benim bildiğim bir şey yok, ama hep söylenir. Listede yolcular arasında adınızı görünce olayların iç yüzünü belki öğrenirim diye geldim" dedi.

1935 yılında Almanya'da Yahudileri vatandaşlıktan çıkarma eylemleri başlamış bulunuyordu. Doktor, vapurunun durduğu limanın ülkesinde başka bir dinden olan insanlara uygulanan eylemlerle değil de, bilmem kaç yıllık Ermeni sorunu ile ilgileniyordu.

"Siz bir bilim adamısınız. Doktor olmuşsunuz. Kulaktan dolma

şeylere kapılmaması gereken bir bilimin adamısınız. Eğer gerçekten dün ve bugün olagelen kötü olayların iç yüzünü öğrenmek isteği ile gelmişseniz, gün ve saat kararlaştıralım, bir yerde ya da burada buluşalım. Ben size Ermeni olaylarını bildiğim kadar anlatırım, siz de bana bugünlerde çok duyduğumuz ülkenizdeki zenci olaylarını anlatınız. Almanya'da bir gazetede gördüm, "cowboy" kılıklı bir Amerikalı bir zenciyi ağaca bağlamış, kalbinin üstüne yapı ustalarının madenî bir maddeyi yakarak eritmek için kullandıkları aleti çevirmiş. Alman gazetesi bunu Amerikan barbarlığına örnek olarak gösteriyordu. Yüzbinlerce çiftçi Amerikalı gerçekten yapıyor mu öyle bir vahşiliği? Siz de bana onu anlatın, olur mu?" dedim. Genç doktor mahçup oldu, özür diledi. Ancak, Amerika'ya iner inmez o türlü sorularla çok karşılaşacağımı bana hatırlattı.

Atlantik'e açılır açılmaz tatsız, monoton günler geçmeye başladı. Sert, soğuk, dalgalı, simsiyah bir deniz. O zamana dek deniz diye Akdeniz'i bilen benim için korkunç bir deniz. Zamanımın çoğunu alan geminin kitaplığında bulduğum bir iki kitap oldu. Leonardo da Vinci'nin yaşamı ve yapıtları üzerine İtalyanca'dan çevrilme kalın bir cilt beni sonuna kadar yaşattı. Kaç gün geçtiğinin bile farkında değilim.

New York limanına girerken geminin adamlarından birinin salonda dolaşarak yüksek sesle birini aradığını farketmiş, fakat ilgilenmemiştim. Meğer aradığı adam benmişim. Profesör Parker'in telsizle gönderdiği bir mesajdı. Limanda beni beklediğini bildiriyordu. Gerekli muameleleri çabuk geçip çıkınca ve karşımda onu bulunca çok sevindim. Bu koca kentte yalnız kalmayacaktım. Bana Washington Square'de küçük bir otelde oda da hazırlatmış. Önce oraya gittik. Biraz hoşbeşten sonra bana kenti göstermek istediğini söyledi. Ünlü dost Muzaffer Şerif o zaman oradaydı. Fakat "çok meşgûl" olduğunu söylemiş Dr. Parker'e. Başoğlu'nun belki bir milyon kez bildiğim numaralarından biriydi. Üstünde durmadık, geçtik. Dünyanın en yüksek yapısı olarak bilinen Empire State Building'e geldik. En tepeye kadar durmadan çıkan asansörüne binerek az sonra New York'u ayaklarımızın altında bulduk. Asansörde o, en tepe düğmesine bastıktan sonra ben belli etmemekle beraber, içerlemeye başlamıştım. Gelir ayak, bana

Amerika'nın azametini mi göstermeye çalışıyordu bu aklına çok saygı gösterdiğim eğitim profesörü? Elini bir yere uzattı: "Bak" dedi. Ben henüz kavramamış halde. Kolumdan çekti, başka bir yöne beni çevirdi; yine kolunu uzatarak bir daha: "Bak" dedi. Her seferinde adım adım anlıyorum, bunlar işsiz işçileri doyurmak üzere kurulan "Soup Line" "çorba" kuyruklarıydı. Parker, Amerika'nın ekonomik bunalımdan hâlâ çıkmamış olduğunu anlattı.

New York'ta pek az kalacağım için bizim Başoğlu'na akşam olunca telefon ettim. Türkiye'de resmî adı böyle olan bu zatın Amerika'da bilinen adı "Muzafer Sherif"ti. İzmir'de okuduğu Amerikan okulunda Amerikalı hocaların kulağına göre yazılmış bir ad! Muzaffer, Amerikalı ağzından çıkan o adı hiç değiştirmemiştir. O denli kutsal bir ad! Yine "meşgûl"du. Eh, mesele yok diyeceksiniz. Hayır, telefonda belki bir saat kafa şişirecek. O kadar meşgûlmuş ki beni ancak bir hafta sonra görebilirmiş. Lâfı uzatır da uzatır, aklınca bana "Muzafer Amerika'da o kadar meşgûl ki, bir hafta öncesinden randevu almanız gerekir" diye düşündürecek. Benim öyle bir kişi olmadığımı bildiği için telefonda paralanıyor. Bu tür eylemleri en çok yakın arkadaşlarına, bir de Türklere yapar. Amerikalılarla ilişkilerinde çok normal bir kişidir. New York'ta uzun süre kalacak kadar param olmadığından ve trenle de gidemeyeceğimden ucuz olan otobüsle Chicago'ya hareket ettim. Bu yolun ucuzluğundan başka daha kestirmeden Kanada içinden geçmesi yüzünden ünlü Niyagara şelalelerini de görmek mümkün olacaktı. Bu tabiat parçası bölümü dışında iki büyük kent arası bana durmadan süren bir kent içlerinden, yanlarından geçiyormuşuz gibi geldi. İnsan bir kent nerede sona eriyor, öteki nerede başlıyor bilemiyor, bizim gibi Anadolu görmüş kişiler için. Berlin'den Hamburg'a giderken de öyleydi. Hamburg'a yaklaşırken havada alevler fışkıran yerler görülüyordu. Burada da öyle. Az sonra Chicago içine daldık, ve otobüsle gitmenin yararlığı sayesinde varacağım International House'un bir blok ötesindeki köşede indim. Adındaki "International" sözcüğüne bakarak buranın bir komünist ya da sosyalist merkez olduğu sanılmasın. Başka birçok ülke ve uluslardan gelen öğrencilerin alındığı yer olduğu için böyle bir ad takmışlar. Rockefeller tarafından yaptırılmış.

Üniversitede dersler henüz başlamamıştı. Kısa bir süre de olsa

içine girdiğim yeni çevreyi az çok tanımama zaman kalıyordu. İlk tanıdığım kişi bir İranlı oldu. Sekreter ofisinin bulunduğu yerdeki duvara yeni gelenlerin adı yazılıyormuş. Benim adımı görünce gelip beni bulmuştu. Azeri ağzı ile Türkçe konuşuyordu. İkinci tanıdığım onun bana tanıştırdığı bir Müslüman Hintli oldu; orta yaşlı ve profesör. Orada dünyaca tanınmış bir biyoloji profesörü varmış, onun seminerlerine devam etmek için gelmiş. Onunla daha yakından tanıştıktan sonra ciddi bir bilim adamı olduğunu gördüm. Yine aynı binada tanıdığım üçüncü kişi gene bir İstanbullu Rum papası. İlâhiyat okumaya gelmiş. İlk sözü şu oldu: "Mustafa Kemal Pasa sok boyuk adam"!

İstanbullu Rum'a nedenini sorunca, onun büyüklüğünün, bir Heybeliada genç papazı açısından benim hiç aklıma gelemeyecek olan nedenini öğrendim: Yazın ortasında güneşin altında "o başımızdaki tencereye benzer başlıkla köprüye inip Patrikhaneye kadar yürümek nedir bilir misiniz?" dedi. Bunu çok ciddi olarak söylüyordu. "Bizimkilerde boyle cesaret, boyle insanlık yoktu" diye de ekledi.

Dördüncü tanıdığım kişi ya da kişiler Türk işçileri oldu. Çoğumuz yabancı ülkelere Türkiye'den işçi akınının şimdi başladığını sanırız. Daha Abdülhamit zamanında (belki azıcık daha önce, Amerika'da yabancı ülkelerden işçiye ihtiyaç başladığı dönemde) Bosna-Arnavutluk gibi yerlerden Doğu Anadolu bölgesinin en uzak köşelerine dek birçok yerlerden sayısız kişi Amerika'ya göçmüştü. Bu işçi göçmenliği ticaretini ve trafiğini Ermeni girişimciler planlarmış. Merkezleri de Fransa'nın Marsilya kenti. O zaman bunların hepsi "Türk" olarak bilinir ve kaydedilirmiş. Batı ülkelerinde "Osmanlı" terimi kullanılmazdı.

Beni kaldığım yerde gelip bulan iki eski işçi, o işçi akınının benim gittiğim tarihteki artıkları idiler. Beni nasıl, kimden haber alıp bulduklarını öğrenemedim. Benden önce orada kimya okuyan bir zatı bildiklerinden anladım ki sık sık bir Türk gelip gelmediğini yokluyorlardı. O zaman hemen hepsi işsizdi. Beni kentin uzak bir bölgesindeki kahvelerine götürdüler. Bana Türkiye'den gelmiş bir paşa ya da büyük bir kişi gibi bakıyorlardı. Beni alıp götürmeye gelen Hâfız ile Destan Efendi kahvelerine getirince oldukça büyük bir kalabalığın beklemekte olduğunu gördüm.

Fındıklı kahvelerine benzer bir yerdi. Duvarlarda acem basması Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa, Hamidiye zırhlısı gibi resimler. Ben içeri girer girmez hepsi ayağa kalktılar. Bana bir koltuk hazırlamışlardı. Hepsi birer birer "merhaba, hoş geldin, efendi" sözleri ile selâmladılar. Bunca insanla birer merhabalaşmak oldukça zaman aldı. Kendimi halktan üstün bir kişi gibi görmeye alışık olmadığımdan bu kadar insan karşısında çok sıkıldım. Yıllarca sonra Anadolu'da politikacıların dolaşmalarını gördüğüm zaman anladım ki "halk", "efendi"lere karşı hep böyle davranır. Halk, âdeta "efendi, gel beni aşağı götür, canının istediği gibi at, tut, sana inanalım" der gibidir. Merhabalar faslı bitince hep sustuk. Herhalde benim bir şeyler söylemem, atıp tutmam gerekiyordu. Bir suskunluk süresinden sonra bende iş olmadığını gören bir cesaretli çıktı: "Efendi, memleketimiz nasıl?" dedi. Bu ve buna benzer soruları nasıl karşıladığımı bilemiyorum. Yalnız farkettim ki kendilerini soymaya gelmemiş biri olduğumu anladılar ve ferahladılar. Yalnız, daha cesaretlenerek "nüfusumuz ne kadar?", "donanmamız nasıl?", "ordumuz kuvvetli değil mi?" gibi sorularına palavralı yanıtlar vermediğimi gördükçe hayal kırıklığına uğruyorlardı. Atıp tutmamı, kendilerini aldatmamı bekliyorlardı. Çok kez öyle olduğunu gördükleri için onu bekliyorlardı. Yalan, onların çelişkili duygularına bir teselli sağlayacaktır. Konuşma sürerken kahvehaneyi de süzüyorum. Dükkânın arka yanında masalar kurulduğunu görünce yemek yeneceğini anladım. "Hade, Efendi, sofraya buyur" emri gelince bende şafak attı. "Ben öğlen yemeğini yedim" deyince protesto sesleri yükseldi. Köyleri az buçuk tanıdığım için bir ikinci yemek daha yemeğe mecbur olduğumu anladım. "Hade siz yiyin, ben de bir kahve içeyim" ya da "peki siz yiyin ben de tatlıyı yiyeyim" gibi sözler ettikçe kızmaya bile başladıklarını görüyordum. Zaten benden bekledikleri "efendiye özgü" davranışın yokluğu havada bir boşluk yaratmaktaydı. İster istemez bir öğün de orada yedim!

Zamanla aralarında, benim açımdan, ilginç olan kişileri seçmeye başlamıştım. Bunların başında ömrüm boyu unutmadığım Hıdır Efendi gelir. Diyarbakırlıydı ve nedense onu Ziya Gökalp'a benzetmiştim. Az konuşur, çok dinler, konuştuğu zaman da çok ilginç şeyler söylerdi. İnsanı sıkacak kadar cömertti. Bana her ge-

lişinde mutlaka bir hediye ile gelirdi. Halbuki zavallı adam işsizdi. Roosevelt yönetiminin işsizlere verdiği yardımla yaşıyordu. Durumdan şikâyet etme yerine bana göçmen işçi sınıfının oradaki durumu, yaşamı üzerine üniversite sosyoloji derslerinde bile edinemiyeceğim bilgiler veriyordu. Okuma yazması vardı. Abdülhamit döneminde Diyarbakır'dan kalkıp, Marsilya'daki Ermeni göçmen tüccarlarının sağladığı güverte vapurları ile kafile kafile taşınıp New York ya da Boston'a vardıktan sonra ayrı kentlere bölündüklerini bütün ayrıntıları ile ve o ağır ağır konuşması ile anlatırdı. Amerika'daki ekonomik bunalım gelince niye Diyarbakır'daki akrabalarının yanına dönmediğini sorduğum żaman bunun nedenini söyleyince çok şaşmıştım: giderken gerekli hediyeleri alacak kadar parası olmadığından gidemiyordu! "Olmaz, Niyazi Efendi, âdet öyledir. Elimi kolumu sallaya sallaya bunca yıl sonra ben geldim nasıl derim? Hade ettim, ben bu yaştan sonra orada nasıl yaşarım? Akrabaların sırtından mı?". Birkaç hediye alacak kadar para bulsa da gidemezdi, sonrasını düşünerek. Yaşamına boşuna geçirilmiş bir yaşam olarak bakacak kadar gerçek kültürlü bir adamdı.

Amerika'yı hiç sevememişti. O ülkenin yaşamının dayandığı temelleri çok iyi anlamıştı. Her gelişinde onu konuşturabildiğim zaman gözlemlerinden çok şey öğrenmekteydim. Her sözü, bizim Fransa, Almanya, İngiltere, ABD eğitimi görmüş aydınlarımızın kafasından çıkan ukalâlıklardan daha üstündü. Vaktiyle Kutludüğün köyünde ahbap olduğum Memet Çavuş'a söylediğim bir sözü bir gün ona da söyledim: "bir gün sözü geçen biri olsam seni eğitim bakanı yaparım" dedim. Memet Çavuş gibi o da böyle bir söz karşısında sustu. İkisi de benim saçmaladığıma ya da alay ettiğime vererek söyleyecek söz bulamamışlardı!

Hıdır Efendi'nin dönemeyişinin nedeni bana tuhaf gelmekle beraber sözleri beni hiç kızdırmamıştı. Fakat ötekilerin hemen hepsi zamanla beni sıkmaya başladılar. Her gidişimde durmadan memleket sevgisinden hasretinden söz edip duruyorlardı. Bir cumhuriyet bayramı ziyafetine çağırmışlardı. Toplantı, eski bir konser salonu olduğunu tahmin ettiğim Mozart Hall adlı kocaman eski görünüşlü bir salonda. Yüzlerce Türk. Beni en başa oturttular, paşa gibi. Onlar da benim neferlerim. O sıra Türki-

ye'de ilk nüfus sayımı olmuştu. İçlerinden Bosnalı Destan Efendi, "Nufusumuz ne çıktı efendi?" dedi. Gazetelerde okuduğum sonucu söyledim. Destan Efendi: "Kabul etmem" diye bağırdı. "En aşağı 70 milyon" olmalıymışız. "Ben ne yapabilirim, hükûmet saydı, resmen bildirilen bu" dedim. Hep birden: "olamaz öyle şey" diye bağırdılar. Bunların Türkiye'yi hâlâ Osmanlı İmparatorluğu sanmakta oldukları benim aklıma gelmiyordu. Nüfus sorunundan sonra daha birçok sorular sürdü. Donanmamızın gücü hakkındaki bilgisizliğime çok şaştılar. Toplarımız, zırhlılarımız. Henüz uçak filân sordukları yok. O gün sezmeye başladım ki ben hiçbir zaman politikacı olamayacağım. Halk doğru konuşanı sevmesini bilmiyor! Onu yalanlarla sevindirmek ve aldatmak gerekir. Yalan sayesinde sevinmek isterler. O gün ne söylemişsem beni yalancı yerine kor gibi karşı çıkıyorlardı. Beni o yarı harap Mozart Hall'a yalanlarla mutlu olunacak bir ziyafete çağırdıklarını anlayamamıştım. Fakat bu palavra açlığına karşı o gün ilk kez kızdım, sesimi yükselttim en sonunda: "Yahu, dedim, bu kadar memleket hasretlisi iseniz ne haltetmeye bu sevmediğiniz memlekette oturuyorsunuz? Bugün Türkiye fabrika, maden işçi ihtiyaçları içinde. Burada aylâk aylâk kahvede lâf edeceğinize ne diye memleketimizin işçiye bunca muhtaç olduğu bir zamanda oraya koşmuyorsunuz?" diye bağırdım. Bir an duraladılar. Böyle bir çıkış yapacağımı ummamışlardı. Az sonra mazeretler başladı. Kimi Chicago yangınında nüfus tezkeresini kaybetmiş, kimi bilmem hangi başka nedenle nesi var nesi yoksa kaybolmuş. Bu bahaneler beni büsbütün kızdırdı: "Washington'a sefarete yazacağım, vatandaşlık için doldurulacak evrakı getirteceğim, hepinize pasaport çıkartacağım, tamam mı?" diye bağırdım. Hiçbirinden olumsuz bir ses çıkmadı, ama içimden de "ya lâfını ettiğim evrak gelmezse ne yapacağım" diyorum. Fakat bir deste doldurulacak forma geldi. Paketi aldığım gibi doğru kahveye: "Müjde, toplanın. Pasaport kâğıtları geldi. Yazamayacak olanınız varsa ben size yardım ederim" gibi sözlere başlamıştım ki üstüme yüzlerce kova buzlu su dökülmüş gibi durdum. Tıs yok. Kısa bir soğukluk süresinden sonra içlerinden biri cesaretlendi: "Niyazi efendi" dedi, "biz medeniyet nedir, ona burada alıştık. İşsiziz ama yine de evlerimizde buzdolabı olan, altında eski bir otomobili bulunanımız var. Yı-

kanmayı, duş yapmayı burada öğrendik. Şimdi bunları nasıl bırakıp gideriz?" deyince kendimi kaybettim. "Ulan öyleydi de ne diye başımın etini yiyordunuz memleket de memleket diye? Millet orada yokluklar içinde çırpınıyor, burada sizin palavralarınızdan geçilmiyor. Doğruyu söylüyorum diye beni neredeyse bir vatan hâini sanıyorsunuz" diye bağırdım. Getirdiğim kâğıtları önlerinde cart cart yırtıp yüzlerine fırlattım, kahveyi bırakıp bir taksiye atlayarak International House'a döndüm.

Zavallılara çok haksızlık etmiştim. Onlar Amerika'ya geldikleri zaman "Türkiye" yoktu, "Osmanlı İmparatorluğu" vardı. İçlerinde Arap ülkelerinden Bosna, Arnavut ülkelerine kadar uzanan bir imparatorluğun evlâtları vardı. Bu büyük görünüşlü imparatorluğun içinden açlıktan kaçmak için buralara düştüklerini unutmuşlardı. Öyle bir imparatorluk nasıl on beş milyonluk nüfusu olan bir Türkiye olabilirdi? İngiliz imparatorluğu gibi diretnotları, zırhlıları, orduları, kumandanları olan bir devlet olmamış mıydı o zamana dek? Kendileri buralara düşmüşlerse bu, o devletin kabahati değil, kader kısmetin işiydi!

Benim, bu büyük devleti küçülttüğümü sanarak bana karşı kuşku duyuyorlardı. Ama ben de dayanamayarak onları sıkıştırınca, içlerinden, getirdiğim evrakı alıp bakmaya bile davranan tek kişi çıkmamıştı. Çoğu artık çalışacak yaşta bile değildi. Roosevelt devletinden yardım parası alarak yaşıyorlar, fakat bu yaşamın bile kendi köylerinde bulacakları yaşamın üstünde olduğunu biliyorlardı. Chicago'nun en çok suç işleyen göçmen gruplarına kıyasla en namuslu olan, yani suç işlemeyen göçmen grubu onların yaşadığı bölge olduğunu üniversitedeki araştırmalardan öğrendim. Bunu gösteren istatistikleri daha sonra üniversitede istatistik incelemelerine girdiğim zaman [gördüm]. (Amerikan istatistik kayıtları kentlerin mahallelerine kadar ölüm, kalım, doğum, boşanma, cinayet gibi toplumsal olaylarla ilgili rakamları verirler). Ancak pek az sayıda olanı, fakir fukara, göçmen tipinden kadınla evliydi. Çocukları daha büyüme yaşında Amerikanlaşıyor, Türkçe konuşamıyor. Kısası, soyları zamanla sönüp gidiyordu.

Üniversitede kayıtlar başlamak üzere olunca sağlık muayenesi için gün ve saat bildiren bir kart geldi. Bildirilen binaya giderken

bunun bizdeki gibi bir hekim muayenesi olacağını sanmıştım. Numarası bildirilen odaya girince yeni gelen bütün öğrencilerin çırılçıplak kuyruk olduklarını görünce şaşırdım. Bakınıp dururken ortadaki bir masada doldurulacak formlar olduğunu gördüm. Önce bu masadaki evrak doldurulacak sonra soyunulacaktı. Formlarda yığın yığın soru. Anam, babam, onların anası, babası ne gibi hastalıklar geçirmişler? Doğduğum ve büyüdüğüm yerin yakınında kömür madeni var mıymış? Varsa dumanlar evimizin penceresine dek gelir miymiş? En son ne zaman hasta olmuşum? Ondan önceki hastalıklarım ne hastalığı imiş? Beş altı sahife tutan bu soruları okudukça gülmeye başladım. Hepsine atmasyondan cevaplar yazmaktan başka çare yoktu. Hastalıkların çoğunun İngilizce adlarını zaten bilmiyordum. Bu işi bitirdikten sonra ben de çıplaklar kuyruğuna katıldım. Ömrümde hiç çırçıplak olarak bir alay insan arasinda gözükmediğim için hayli sıkılmıştım. Beyaz derili olanların, bakabildiğim kadar, hepsi sünnetliydi. Siyahların ise hiçbiri. Bir dizi halinde ve bu Hazret-i Adem kılığı ile vücudun her bölümü ile ilgili doktorların karanlık odalarından tüplü, mikroskoplu odalarına kadar birçok oda, hatta bir seferinde açık bir koridoru (koşarak) geçtikten sonra urbalarımızı giydik.

Amerika'dan ayrılıncaya kadar en yakın arkadaşlık ettiğim, çok yardımını gördüğüm kişi ile o gün orada tanışmıştım. Kuyrukta benden sonraydı. Benim bir yabancı olduğumu gördüğünden benimle konuşmaya başlamıştı. O da benim gibi sosyolojiye geliyordu. Ned Elliott ile dört yıla yakın bir zaman kardeş gibi yakınlığımız oldu. Eşi Nancy de zaman zaman coğrafya bilgisizliği ile beni eğlendiren iyi kalpli bir kızdı. Yıllarca sonra, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika'ya gittiğim zaman evlerini aradım, ve buldum. Apartmanlarının zilini çalmış, kapının camlığından kapıyı açmaya gelen kişiye bakıyordum. Victor Hugo romanındaki kambura benzer biri sürüne sürüne gelip kapıyı açtığı zaman donakaldım. Ned çocuk felcine yakalanmış. Daha sonra o arslan gibi genç sosyoloğun öldüğünü Chicago'ya uğradığım zaman dul eşi Nancy'den öğrendim.

Chicago'daki üniversitede (bu adı taşıyan üniversiteden başka aynı kentte başka ad taşıyan iki üniversite daha vardı) dört yıla yakın sürenin olaylarını, kişilerini, ders ve seminerlerini ayrıntı-

ları ile anlatılmanın ne olanağı var, ne de gereği. Yalnız, hem ana çizgileri ile hem de aklımda kalan yanları ile değineceğim kimi yanlar ve kişiler olabilir. Ancak, buna girmeden önce bu kentle ilgili açıklama yapmam gerekir. Çünkü bu kentin gerek geçmişte gerek bugün okuyucunun kafasında yansıtacağı iki yanı var. Birincisi, bugünkü "ünlü" IMF iktisatçısı olan kişi* dolayısiyle. İkincisi ta Roma kentindeki Vatikan'a dek sızan ve bugün gereğince tanınmamakla beraber önemli işlere bulaşmış olan bir Kardinalin (Mucincus'un) doğum yeri olan bir bölgenin bitişiğinde bulunması dolayısiyle.

Okuyucuya anımsatmak istediğim şudur: o zamanki Chicago kenti ile bugünkü arasında yüzde yüz diyebileceğim bir zıtlık vardır. Üniversitenin kendisi de öyle. Hem hocaları ile hem öğrencileri ile. Bunların ikisi de bugünün Amerika ve Chicago'su ölçüleri ile bizde "aşırı solda" denen nitelikteki kişilerdi. Bunun belki bir nedeni o dönemde oranın Amerika'nın ekonomik-sosyal düzeninin en bozuk ve bulaşık hale geldiği bir kenti olmasıydı. Burası sahteci zenginlerle aşırı cinayet kişilerinin kenti haline gelmişti ünlü Amerika bunalımı zamanı gelince. Bundan ötürü orası o dönemin bu yanlarına karşı savaşan Roosevelt yönetiminin en yakından ilgilendiği bir kent olmuştu. Bunun en açıkta olan görünüşü de benim gittiğim zamanki üniversitesiydi ki onun bugünkü ile hemen hemen hiçbir benzerliği yoktur. Atatürk'ün kurduğu Dil ve Tarih ile bugünkü YÖK üniversiteleri arasındaki zıtlığa benzer bir şey.

Benim gittiğim dönemde toplumsal bilim hocalarının, özellikle ekonomi ve siyasal bilim hocalarının sık sık Washington'a çağırıldığını görüyordum. Roosevelt döneminin kalkınma, bunalımdan çıkma tutumuna yön vermekte bu üniversitenin hocalarının hatırı sayılır bir payı olmuştur.

Kentin diğer ün almış yanı o ülkenin en yoğun gangster yuvası olan yerin bitişiğinde bulunuşudur. Benim gittiğim zamanda bile "gangster falan, gangster filân burada ya da şurada vuruldu" gibi sözler işitiyordum. Benim bulunduğum yıllarda ise bu türden tek olay olmamıştır. Gangsterlik odağının temizlenmesine karşın, bu kentin o zaman Amerika'ya (ve bugün bile Avrupa'nın endüstri

(*) Monetarist ekonominin savunucusu Milton Friedman - yay.haz.

merkezlerine) özgü olan işsizler dünyasından taşan ve orada "hobo" denen insanların mahallesi kaldırılmamıştı. Amerika Sosyoloji Cemiyeti'nin yıllık konferanslarından biri benim o kentte bulunduğum bir zamana rastladığı için o kongrenin düzenlediği "hobo"lar diyarı gezisini aşağıda anlatacağım. Benim katıldığım sosyoloji bölümünün en yoğun araştırmaları ve yayınları bu iki olayla yakından ilgiliydi.

Üniversite, birçok Amerikan üniversitelerinde olduğu gibi birçok sayıda binalara ayrılmış. Sosyoloji bölümü Social Science Building denilen yapı içinde. Onun en üst katında bana da küçük bir oda verildi. Asistanlığına verildiğim Prof. Louis Wirth o zamanın en nufuzlu, en popüler hocasıydı öğrenciler arasında. Gördüğüme göre bunun asıl nedeni seminer tarzı ders vermek yerine Avrupa'da ve bizde bilinen "takrir" tarzı ders vermesiydi. Onun Alman sosyologları, özellikle Max Weber, Max Scheler, özellikle Dilth Vierkandt, Husserl gibi düşünürler üzerine verdiği dersler benim için çok yararlı olmuştu, benim eğilimlerime yatkın olduğundan.

Louis Wirth ile ayrıca bir ilişkim de, hazırlamakta olduğu bir kitap için ihtiyacı olan bibliyografyayı hazırlama işi oluyordu. İleride anlatacağım, yıllarca sonraki olaylar sırasında Hilmi Ziya Ülken bana bu Prof. Wirth'den bir mektup getirmişti. Stockholm'da uluslararası bir sosyoloji konferansına giden Hilmi Ziya'nın adını konferansa gelenler listesinde görünce Wirth onu arayıp, bulmuş. Beni sormuş. Hilmi Ziya bizim mahût "solcu profesör" davamızın bilirkişi üyesi olduğundan her şeyi biliyordu. Ona anlatmış. Wirth çok üzülerek bana verilmek üzere ona bir mektup vermişti. Orada zavallı adamcağız beni tekrar Amerika'ya kendine asistan olmaya davet ediyordu. Belli ki, Hilmi Ziya Ülken'in anlattıklarına aklı pek yatmamıştı. Acı bir tesadüfle o zaman oradaki sosyoloji bölümünün başkanlığına geçen Prof. Burgess de Millî Eğitim Bakanlığı aracılığı ile gönderdiği mektupla beni Amerika'ya davet ediyordu. Bu iki çağrının ikisi de o zaman cevapsız kalmaya mahkûmdu. Gidemezdim. Bunun olanağının gerçekleştiği zaman ise, abone olduğum *American Journal of Sociology*'nin yeni gelen bir sayısında Louis Wirth'in kalp durmasından öldüğü haberini okudum. Ne denli üzüldüğüm tahmin edilebilir.

Derslerle seminerleri dinledikçe oradaki durumla kendi durumum arasındaki tersliği sezmeye başlıyordum. Bizdeki sosyoloji öğretimi açısından ben yalnız bir bakıma oraya kıyasla bir üstünlük taşıyordum. Bunu "graduate" düzeydeki öğrencilerle konuşmalarımda onların bunu sezdiklerini ve bana sanki kendilerinden üstün bir sosyoloji öğrenimi görmüş kişi gibi bakmaya başladıklarını görüyordum. Buna karşın, ben de oradaki sosyoloji anlayışı açısından kendimin tam anlamıyle bir "kara cahil" olduğumu anlıyordum. Bunu dibine kadar anlayışım, o zamanın en ünlü sosyoloji hocası olup emeritus profesör olarak üniversiteye uğramış olan hoca ile tesadüfle karşılaştığım zaman anladım.

Bizde tâ Ziya Gökalp zamanından beri bilinen Emile Durkheim, sözünü ettiğim sıralarda Amerika'da yeni tanınmaya başlamıştı. Benim Durkheim ve ardılları olan Fransız sosyologlarının düşün ve yapıtları üzerinde perende atışımı görenler beni sosyoloji alanında "bitirmiş" kişi gibi görüyorlardı. Ne var ki, bir gün yukarda değindiğim yaşlı emeritus profesörle karşılaşınca kendimin ölçüsünü aldım. O gün tanışacağım profesörlerden biri olan Herbert Blumer'in odasına gitmiştim. Ancak bir iki çift söz etmiştik ki, kapı vurularak içeri o ünlü Robert E. Park adlı "emeritus" profesör girdi. Onu yalnız adı ve yazıları ile tanıyordum. Yaşlı, Amerika ölçüleri ile şişman denecek yapıda, bol ak saçlı koyu penbe yüzlü bir kişiydi. Oldukça da asık suratlı. Blumer beni tanıtınca çok ilgilendi, ve beni bir soru yağmuruna tuttu. Türkiye'nin, Türk toplumunun, toplum sınıflarının, köy kasaba, kent, mahallelere varıncaya kadar nüfus, aile, cürüm, evlenme, boşanma, yer değiştirme (mobilite) kadın-erkek, aile-çocuk ilişkileri ve daha ne bileyim bizde sosyolog olarak hiç aklımıza gelmeyen konularda birer birer sorular sordukça benim bir sosyolog olarak kendi toplumumun en önemli yanları üzerine şöyle böyle ya da hiçten bilgi sahibi olmaktan öteye gidemiyen bir kişi olduğumu durmadan, yılmadan sorduğu "ahret sualleri" ile açığa çıkardı. Ömrümde bu denli küçüldüğümü hatırlamadığım bir imtihan önünde bulunmadım. İhtiyar profesör ne hale geldiğimi anladı, konuşmayı (ona konuşmamız demek caizse) kesmeye karar verdi. Fakat şu sözü mırıldanmaktan kendini alamadı: "hayret, size ne biçim bir sosyoloji okutmuşlar?" dedi.

Robert E. Parker'in karşısındaki küçülüşümü, o sırada orada "visiting profesör" olan Radcliffe-Brown bir dereceye değin tersine çevirdi. Cambridge Üniversitesi'nin ünlü profesörlerinden olan bu zat o yıl orada "visiting" (davetli) profesördü. Asya güneyinde Andaman adalarının yerlileri üzerine yapıtı ile ünlü olan bu zat aşırı bir Durkheim'cıydı. Onunla tanıştığım zaman o denli sevindi ki bana "Türkiye'de Sosyoloji" başlığı altında çıkan bir makale yazdırdı ve bunu *American Journal of Sociology*'de yayınlattı.

Bu "mukabele" benim yaralanan akademik duygularımı merhemlemişse de anladım ki, o zamanki inancıma göre iyi bir sosyolog için tarih bilgisi yanında bir bilgi daha şart: istatistik! Bize bugün bile yabancı olan bir kavram ve bir bilim metodoloji tekniği. Bu tümcemi okuyan okuyucu benim bu sözüme çok şaşacak ve benim İstatistik Umum Müdürlüğü gibi büyükçe bir devlet dairemiz olduğunu bilmediğime hükmedecektir.

Yanılmıyorsam, bizde "ölçüye, rakama gelecek" toplum konuları üzerinde (örneğin, en çok nüfus ve ticaret konularında) sayılara bakmak eylemi ya da eğilimi Meşrutiyet döneminde başlamıştı. Ne var ki, bu eğilim o gün bugündür toplumbilim alanında yöntem tekniği olarak yer alamamıştır. Söylemek istediğim şeyi, belki iki bilim alanının, Avrupa'daki iki başlatıcısı üzerinde azıcık durmakla canlandırabilirim. Bunların biri adını çok iyi bildiğimiz ve kullandığımız Auguste Comte, diğeri adını hiç bilmediğimiz ve sözünü etmediğimiz Jacques Quetelet. İkisi de Fransız dil ve kültürünün yaygın olduğu iki yakın bitişik ülkeden gelme (biri Fransız, diğeri Belçikalı). İkinci adam birinciden iki yıl önce doğmuş, ondan dokuz yıl sonra ölmüştür.

Başlangıçta ikisinin bilimsel yanı birbirinin aynıydı. İkisi de aslında ne sosyolog ne de istatistikçiydi. İkisi de aslında yalnız matematikçiydi. (Belki bundan ötürü, Ziya Gökalp öğrenciliğinde kendisinin matematikçi olduğunu iddia eder). Comte, yaşamında kendisini (Gökalp gibi) bir intihar rejimine kadar sürükleyen bir bunalımdan sonra ünlü sosyoloji yapıtlarını yazmış ve bu arada bu bilimin adını bile koymuştur. Öteki adamın yaşamı da az çok buna benzer. Ayrılık, birinin matematikçilikten toplum evrimi aşamaları konusuna dönmesinde, ötekisinin ise toplumun matematik boyutlarının saptanması yönüne dönmesinde!

Bugün, hemen her bilim dalında istatistik yöntemi, "census" yani bir toplumun "nüfus"unun sayısının ölçülmesi demek değildir sadece. Quetelet'nin orijinalliği onun istatistik kavramını bir toplumun insanlarının şu ya da bu açılardan sayılması anlamının ötesine getirmesindedir. Bizde ise, bugün bile, istatistik, devletin (eski latincede aynı anlama gelmeyen "status"un) sınırları içindeki insanların -çeşit yanları ile- sayılması, dökümü yapılması anlamına gelivermiştir. Bir bilim inceleme tekniği olarak istatistiğin gerçek kaçınılmazlığı (tıptan eğitime dek) insan yaşamının üzerinde etkileme payı olan etkenleri "probablite" kavramına dayanan neden-sonuç bağını matematik yoldan gösterebilmekte toplanır. Bunda en önemli iş, bulunan, saptanan bir "neden ilişkisinin" olanaklılık derecesini matematik olarak saptayabilme işidir. Bu tekniğin en çok ve en geniş ölçüde kullanıldığı ABD ülkesinde bu bilimsel yöntemin sahteciliğe de o ölçüde yaramakta olduğunu da yine orada öğrendim. İstatistik yöntemi profesörü olan Stauffer'in, üzerinde ve ilk iş olarak durduğu konu istatistiğin kapitalist, ticaret, politika ve ırkçılık alanlarında halkı aldatmak için çok inandırıcı gözüken deneylerin "yalancılık yöntemlerini" herşeyden önce tanıtmak oluyordu. Bunun arkasından çeşit istatistik sorun ve yöntemlerini görürken bir yandan da istatistik laboratuvarında makineler üzerinde araştırmaların sonuçlandırılması oluyordu.

Ben oradan ayrıldığım zaman, Türkiye'de yaratılan olaylardan sonra elimdeki malzemenin bizim ülkemizde hiçbir işe yaramadığını görmenin hüznü içinde elimdeki bütün malzemeyi çöp tenekesine attım. Bugün bunu hüzünle anımsıyorum. Bende kalan o hüzün olmuştur. Bizde başka türden bir etkisi olan zavallı Durkheim'a kızmaya da pek hakkım yoktur. Çünkü o, istatistik tekniğini intiharlar üzerine olan yapıtında pek güzel kullanmıştır. Onun bu konudaki yapıtının bizde en az lâfı edilen incelemesi olması ilginçtir. Durkheim'ın intiharlar üzerine olan yapıtı Avrupalıların intiharla kültür ve din bağı açısından olan nedensel ilişkilerini göstermekte bugün bile geçerliği olan bir yapıttır.

Bizde Kemalist devrimlerin açığa çıkmaya başladığı yıllarda, gençler arasında bir intihar salgını patlak vermişti. O zaman bizim Durkheim'cı sosyologlardan işe yarar ses çıkmadığını, o zaman bu konu ile ilgilendiğim için, dünkü gibi anımsıyorum. On-

ların yerine sinir hastalıkları hekimi (İstanbul'un sonraki küçük boylu valisi) Türk Ocağı'nda sinir hastalıklarının ünlü adları ile intihar üzerine konuşmalar yapıyordu ki, bu bize intiharla toplumsal değişmeler arasındaki ilişki açısından hiçbir şey öğretemezdi. Ziya Gökalp'ın kendi gençliğindeki intiharı dolayısiyle Dr. Abdullah Cevdet'e bağlanan görüş, küçük valinin psikiyatrisinden daha anlamlıydı.

İstatistik konusundaki sözlerimi bu denli uzatışım kendi fikir yaşamımdaki tatlı olduğu kadar acı olan yanlarını tatmış olmaktan ileri gelir. Doktora için zorunlu sosyoloji dersi konusu olduğu için istatistik laboratuvarında makineler üzerindeki çalışmalarım çok günümü ve enerjimi almıştır. Kendi ülkeme döndüğüm zaman yapacağım incelemelerde bunun mutlaka gerekli olacağını sanıyordum. Bir toplumbilimi kişisi için sayısal verilerin belli yöntemlere göre kullanılması bilimsel düşünün temel aracıdır. Bizde böyle bir şeyin ne olanağı ne de geçerliği olmadığını (üstelik politika kalpazanlarının gözünde kuşku nedeni olduğunu) Dil-Tarih olayları sırasında gördüğüm zaman elimde ne kadar çalışmalarımın ürünü olan şey varsa hepsini çöp tenekesine bu yüzden attım.

Düşün yaşamımda çektiğim en büyük ıstırap bizim toplumumuzda, ülkemizde toplumbilimin bir süs, bir gösteriş ve taklit olmaktan öteye gitmediğini görmek olmuştur. Bunun başlıca nedeni, düşün ve bilimsel araştırma özgürlüğü olmaması, varılan sonuçlardan ürkenlerin elinde, bilimin üstünde olan bir güç bulunmasıdır. Beş on yılda bir gelen ekonomik-siyasal bunalım dönemlerinde böyle şeylerle uğraşanlar demagoji ve saldırı hedefi olurlar. Bu gerçekleri çok geç öğrendiğim için bir yabancı ülkenin üniversitesindeki bilim çevresi içindeki anılarının ayrıntılarına gitmenin fazla bir yararı yoktur. Üstelik bir öğünme gösterisi sayılabilir. Şu kadarla yetineyim, sosyolojide doktora için zorunlu olan seçilecek dört alanın dışında, ben Siyasal Bilim, Sosyal Antropoloji, Ekonomik Tarih alanlarındaki çeşitli seminerlere de devam ettim.

O dönemin kimi koşulları yüzünden Amerika'daki üniversitenin toplumbilimler alanına Avrupa'nın tanınmış kişileri de gelmişti. Bunların belki en başında İngiliz filozofu Bertrand Russell

gelir. Kendisi ile tanışıp ve sonra kitap olarak çıkan Political Power adlı derslerini izledim (buna ders demek az çok güç; çünkü bu adam çok ün almış biri olduğu için haftada bir gün olan dersine binlerce öğrenci geliyordu). Adının iki çekici ünü vardı: biri, aşırı radikal fikirleri olduğu için o dönemden önceki yıllarda ona Amerika'ya girme yasak edilmişti. Benim bulunduğum yılda Roosevelt yönetimi tarafından bu yasak kaldırıldığı için bulunduğum üniversiteye davetli profesör olarak gelmişti. Popülerliğinin ikinci nedeni dersleri nutuk verme biçiminde olmaktan ziyade espirilerle dolu sevimli bir konuşma biçiminde olmasıydı. Kendine özgü alay konuları vardı: Biri politika ve politikacılar; diğeri evlenme gibi alışılmış gelenekler (ikisi de gerici Amerikalıları ifrit eden şeyler). Kısaca, Bertrand Russell'ın "Siyasal Güç" ders serisi çok eğlenceli bir ders oluyor, seminer denecek yanı kalmış bulunmuyordu.

Ondan ayrı olarak, erkenden İtalyan ve Alman rejimlerinden fazla gecikmeden kapağı Amerika'ya atabilenler geliyordu. Bunlardan en çok İstanbul'daki hocamız Reichenbach'ın bağlı olduğu felsefe akımı dolayısıyla adını daha önceden bildiğim Rudolph Carnap gelir. Ağır bir Alman şivesiyle İngilizce konuşan bu zat Russell'ın tersine donuk ve soğuk bir kişi izlenimi veriyordu. Yaklaşıp tanışma isteğini hiç duymadım. Bu kişiler dışında bana verilen yerin katında benim gibi sığıntılı oturan üç Avrupalı daha vardı. Biri çok önemli bir ekonomik tarih profesörü olan R. H. Tawney. Gerçek bir centilmen. Sessiz, gürültüsüz, ipek böceği gibi, insana ilham ve zevk veren bir düşünür. O da Bertrand Russell'ın başka bir tersiydi. Diğer ikisi İtalyan faşizminden kaçan Roberto Michels. Siyasal partiler üzerinde belki en önemli otoriteydi o zaman. Öteki ise Polonyalı olmakla beraber adı o ülke adlarına benzemeyen bir ekonomist: Oskar Lange. Bir ayağı aksak, kısa boylu, ciddi bir adam. Chicago'da pek değeri bilinmedi. Savaş sonunda Polonya'ya döndü. (Muvaffak Şeref onun yapıtlarının kimilerini dilimize çevirmiştir.)

Dışardan gelen hocalar arasında benim (kendi görüşüme göre) en çok yararlandığım kişi Harvard Üniversitesi'nden bir yıl için ziyaretçi profesör olarak gelen Talcott Parsons olmuştur. Bu zat Amerika'da Alman sosyoloğu Max Weber'i tanıtan ve öğreten ki-

şidir. Verdiği seminerde en çok bu yana bağlı olduğu belliydi. Orada İngiliz ekonomist Marshall, Durkheim, Pareto ve Weber'in ilişkili konular üzerindeki düşünlerini (az sonra çıkan kitabında her birini ayrı bir bölümde inceleyerek) ele alıyordu. Basılmış kitabında bunlar beş yüz sahifeye yakın bir yer tutar.

Talcott Parsons ile kişisel bir anım New York'ta verdiğim bir konferansta olmuştur. "Kahve" üzerine bir tebliğ veriyordum. Dikkatle dinliyordu. İlk önce kahvenin (Kâtip Çelebi'den edindiğim tarihsel bilgiye dayanarak) Yemen'den Kahire'ye kadar olan gelişini kısa bir tarihçe olarak anlattıktan, yine ona benzer şekilde kahvenin ilk önce Viyana'ya Türkler yolu ile yayıldıktan sonra (Viyana, İtalyan, Fransız kahveleri üzerine pek önemli olmayan yüzeyde bilgi verdikten sonra) tebliğimin asıl konusu olarak Kahvehane'nin Osmanlı tarihindeki devrimsel rolünü anlatmıştım. O sırada "kahvehane" ile Avrupa'daki "meyhane" gibi halk toplantı yerlerinin siyasal tarihteki etkilerini karşılaştırıyordum. Tebliğimi okumam bittiği zaman Talcott Parsons ilk söz alan kişi oldu: "hocalık kariyerimde bu denli "fascinating" bir tebliğ dinlediğimi pek az anımsarım" dedi. Onunla yıllarca sonra Washington'da uluslararası toplumbilimler konferansında (Sovyet bölgesi bilimcilerinin ilk katıldığı konferanstı) bir kez daha karşılaştım. Onun beş altı yıl önce öldüğünü bir dergideki haberden öğrendim. Ben, Türkiye'ye dönmek üzere oradan ayrılacağım sırada toplumbilim öğrencilerinin "arkadaşlık grubu" olan "Zeta Phi Hücresi" üyeleri, bu zatın kitabını imzalayarak bana "arkadaşlık anıları" hediyesi olarak sunmuşlardı.

Türkiye'nin hâlâ bir Osmanlı İmparatorluğu olduğunu sanarak abartılı nüfus, donanma gibi hayali varlıklarının hülyaları içinde yıllarını geçiren Türk işçilerinden (o zaman çoğu işsizdi) farklı olarak Hıdır Efendi benden Atatürk'ü ve onun yeni Türkiye'sini derin bir anlayış ve ilgi içinde öğrenmişti.

Atatürk'ün hastalığı dönemi gelince hemen her gün ya bana gelir, ya da telefonla son durumu sorardı. İkimiz de endişe içindeydik. Bir sabah, erkenden kapımın zili acı acı çaldı. Bunu bir sersemin yanlışlığı sanarak apartman kapısını açtım. Hıdır Efendiydi. Titrek fakat kendini tutan bir sesle, "Kalk, giyin Niyazi efendi" dedi. Ben: "Ne var, niçin?" deyince iki sözcükle yanıt ver-

di: "Atatürk öldü" demekle yetindi. İkimiz de donmuş gibiydik. "E benim giyinmemle ne olacak?" diyebildim. O: "Sen hele bir giyin, düşünürüz" dedi. "Bir telgraf çekelim" demek aklına geldi.

Nereye çekecektik? Kimimiz vardı? Kendimizi sokakta kalmış bir çocuk sanıyorduk. Ben giyinirken, azıcık da bir şeyler atıştırırken Hıdır Efendi Türkiye'de tek bildiği kurulu anımsadı. Oraya artırabildikleri kadar yardım yolluyorlardı, "Hilâl-i Ahmer'e (Kızılay'a)" dedi.

Buna benim de aklım yatmıştı. Sokaklara çıktık, her yerin açılma zamanlarını bekledik biraz sokaklarda dolaşarak; sonra postahaneye giderek telgrafı çektik. Büyük bir iş yaptığımız sanısı içinde eve döndük.

Çok acı günlerimizdi. Üniversitenin posta yeri, kitap satılan mağazanın içindeydi. Atatürk'ün ölümünden sonra sık sık [yaptığım gibi] mektup atmak için gene bir gün postaya uğramıştım. Elimde birkaç mektup, sıramın gelmesi için adım adım ilerlerken, arkamda uzun boylu bir oğlanın elimdeki zarfların üstündeki adresleri okumaya çalıştığını farkettim. Canım sıkıldı ve zarflarımı tersine çevirdim. Sıram geldi, zarflarımı pullayıp çıkarken arkamdaki oğlan bana yetişti: "Arkadaş, çok özür dilerim, Türkiye'ye mektup atmakta olduğunuzu farkettimdi, ondan" dedi. Ben bu münasebetsizliğe içerlemiştim. Biraz sinirli: "Bundan size ne? Başka birinin zarfına bakılır mı?" dedim. "Haklısınız, ayıp bir şey dedi, ama bana özgü bir nedeni var, izin verirseniz anlatayım", dedi. Bu sözlere gelinceye değin ben oğlanın bir Rum olduğunu İngilizce şivesinden sezmiştim. Devam etti: "Ben Yunan asıllıyım, ama anam babam Türkiyelidir. Yarım yüzyıldır bu ülkede gençlik hasretlerinden ölecekler. N'olur lütfedip bize bir kez olsun gelir misiniz? Annemi çok sevindireceksiniz", dedi. Kararlaştırdığımız bir gece verdiği adrese gittim. Kaldıkları apartmanın bütün ışıkları bir şenlik varmış gibi yakılmıştı. Oğlanın annesi İstanbullu bir bayandı. Üstüme sarıldı, beni öptü, öptü; yaşlı kollarından zor kurtuldum. Kocası Edirneli bir Rum'muş. Ağır başlı bir adam. Bu öpüşme, sarılma merasimlerinden sonra koltuklara oturduk. Oturduğum yerin yanında bir sigara, kahve masacığı, bir de bir Rum metropolit fotoğrafı duruyordu. Atatürk'ün ölümü üzerine o gün ondan mektup almışlar. Onu getirip okumaya ve bana İngi-

lizce olarak çevirmeye başladılar, çünkü ikisi de, az sonra anlattıkları gibi, Türkçelerini hayli unutmuşlardı. *Metropolit* sahife sahife olayı anlatıyordu. Yalnız bir yeri Türkçe olarak yazmış: Ata'nın cenaze günü "Dağ taş ağladı" diye yazmış.

Ana-babanın oğlu ile kızları bizi seyrediyorlardı. Savaşan iki milleti böyle birbirine yaklaştırıp ağlatan adamı onlar da anlamaya çalışıyorlar, dikkatle bize bakıyorlardı. Ana-baba meşrutiyetin ilânından az sonra evlenmişler, Amerika'ya göçmüşler. Fakat anneleri Amerika'ya hiç alışamamış. Yaşlarını sormam onlara yıllardan beri karı-koca arasında tartışma konusu olan bir şeyi hatırlattı. Hemen gidip nüfus tezkerelerini getirdiler. Kendilerine İngilizcelerini söyledim. Anne çok sevindi. Sanıldığından biraz daha genç çıktı. Onun coşkusu ile kızlığı zamanında söylediği meşrutiyet havalarını okumaya başladı. Oğulları tıp, kızları müzik okuyormuş. Kızcağıza annesinin şarkıları hiçbir şey söylemiyordu. Arasıra ikisi birbirinin yüzüne bakarak gülümsediklerini gördüm. Anne, "Anlat beyefendi bu hayvanlara memleketimizi" dedi. "Anlamıyorlar, bu ülkenin insanları gibi onlar da hayvanlaşmışlar. Kaç yıldır bu hayvanlar ülkesinde nasıl yaşayabiliyorum, sormayın. Gittiğiniz bir yerde bir fincan kahve bile vermezler."

Kızla oğlan o kadar sözü edilen bir Türk gördükleri için merakla beni inceliyorlardı. O gece içmediğim kahve, limonata, yemediğim lokum, kurabiye kalmadı. Ben biraz çocuklarını memnun etmek için, "Amerika gibi dünyanın en medeni ülkesinde oturuyorsunuz. Ben onlara Türkiye'nin nesini anlatayım?" diyecek oldum. Rum bayan o zaman büsbütün kendinden geçti. Gençler gülüyorlardı. O, "Ne medeniyeti bey", diye başladı. "Bunlarınki medeniyet değil, hayvanlık. Para, para, para. İş, iş, iş. Bütün bildikleri insanlık budur. Bizdeki insanlık bunlarda ne gezer? Bir kez bunların arasına düştük. Beyefendi, susmayın öyle, anlatın memleketimizi bu hayvanlara. Ben yıllardır anlatıyorum, inanmıyorlar, gülüyorlar". O böyle konuşurken kızı lâfa karıştı: "Peki anne, ne varmış yani orada?" deyiverdi. Bu kez anne büsbütün coştu. "Ne mi? İnsanlık var. Burada o var mı? Birbirlerine hayvanların baktığı gibi bakarlar. Çıkarcılıktır tek düşündükleri. Sevgi, saygı diye bir şey gelmemiş bunlara. İş, iş, iş. Çalış, çalış, çalış. Başka lâf bilmezler." Bu kez oğlan karıştı lâfa: "Peki anne,

orada çalışma yok muydu? Çalışma olmadan yaşanılır mı?" Annesi: "Burada yaşanılmaz, ama orada yaşanılır. Sizin anlamadığınız budur işte. Biz Adalar'a, Boğaz'a gider, çalgı çalar, şarkı söylerdik hep" diyordu.

Kızla oğlan gülmeye başladılar. Ben de ana ile evlâtlar arasındaki bu tartışmayı yarı gülerek, yarı hak vererek dinliyorum. Gençlik günlerini bir daha anımsayan anne, gene Meşrutiyet dönemi havalarından birini çağırmaya başladı. Türkçesi hayli paslanmıştı, özür diledi. Zavallı, dünyayı hep gençlik zamanları gibi sanıyordu. Düzeltecek bir şey söyleyerek hayallerini bozmak istemedim. Onca yıl yaşadığı Amerika'yı sevememişti. Bütün konuşmalarda yalnız İstanbul ve Türkiye vardı. Atatürk'ün din düşmanlığını yokettiği düşüncesi ile onun ölümüne yas tutmaktaydılar. O geceki misafirlikte beni asıl içlendiren bu olmuştu.

Atatürk'ün 1938'de ölümünden sonra Amerika'da oturmak beni sıkmaya başlamıştı. Eşim de bir an önce dönmeyi benden fazla istiyordu. Ben de doktora işini bitirmek üzere işe koyuldum. İstatistikten sosyoloji okulları tarihine değin zorunlu bütün dersleri bitirdiğim gibi tezim de hayli ilerde bulunuyordu. Geriye kalan kısımları Türkiye'ye dönüp tamamladıktan sonra bir yolculuk daha yaparak doktor cübbesi ile külâhının giyildiği merasimde hazır bulunmak zorunluğu yüzünden kısa bir süre için gidip geri gelebilirdim. Üstelik Millî Eğitim Bakanlığında, sonradan kimler olduğunu öğrendiğim bazı kişiler durmadan dönmem gerektiğini bildiren tezkereler gönderip duruyorlardı (Sözünü ettiğim tez sonradan Türkçesi de yapılarak çıkan *Türkiye'de Çağdaşlaşma* başlığı altında çıkan kitaptır). Gerçi dünya karışıyordu, yurda dönmek doğru bir fikir olabilirdi. O zaman, bir savaş çıkacak olursa Amerika'nın o savaşa girme olasılığı kimsenin aklına gelmiyordu. Tersine bizim ülkenin de bir savaş tehlikesi altında olduğu inancında olanlar, bana bir üniversitede asistanlık teklif edenler olmuştu.

Ayrılma günlerimizin yaklaştığı bir gece için en iyi arkadaşım Ned Elliott ile eşi Nancy'ye telefon ederek geleceğimizi bildirmiştim. Apartmanlarının ziline elimi uzatınca dürülü bir kâğıt sokulduğunu gördüm. Merak ederek açtım. Elliott'un bir arkadaşının yazdığı bir nottu. Şöyle diyordu: "Ned, dikkat et. Bu akşam Türkleri çağırdınız. Galiba unuttunuz benimle de bir Ermeni arkadaş

geliyor. Bunlar birbirlerine düşmandırlar. Bilmiyor musun? Bir oyun oynayıp bunları karşılaştırmamaya bakın, yoksa bir olay çıkabilir." Bunları okuduktan sonra kâğıdı dürüp yerine koydum ve zili çaldım. Ned Elliott kâğıdı görüp o da okudu, yüzü karardı biraz, ama belli etmemeye çalıştı. Ben vaktinden önce gelmişim. Yukarı çıkınca karı-koca gizlice bir şey konuşamadılar. Az sonra Ermeni genç de geldi. Tanıştırılırken Niyazi adını da katınca gelen genç Türk olduğumu anladı. Ve özür dilemeye bile gerek görmeden İngilizce yerine Türkçe konuşmaya başladı. Ned, hele Nancy, bir şey anlamadıklarından korku içinde bakıyorlar. Ne yazık ki gencin adını hatırlayamıyorum. Bana, "Arkadaş, diye başladı. Bakın karşılaşmamızdan nasıl korktular. Birbirimizi bıçaklayacağımızı sanıyorlar. Onlar bizi vahşi insanlar sanıyorlar, ama ben sizinle açık konuşacağım. Aralarımızda çok olaylar oldu. Ben bunların hepsini inceledim. Evet, Ermeniyim, ama Türk düşmanı değilim, bana lütfen inanın. Türk tarihinde Ermeniler paşalar gibi yaşadılar. Yabancı devletler bizi birbirimize düşman ettiler. Misafir sahiplerimiz bilmez bu gerçekleri. Hele bugün Atatürk'ün getirdiği laiklik rejiminde şuymuşun buymuşun diye fark kalmadı insanlar arasında. Bunlar bunu bile anlayabilmiş değillerdir" diyerek üstüme yürüdü, kucaklayarak yüzümü elimi öpmeye başladı. Nancy'nin yüzü görülecek gibiydi şaşkınlıktan. Ermeni genç ona dönerek, "Siz anlamazsınız böyle şeyleri. Keyf içinde yaşar, milletleri birbirine düşman edersiniz" dedi. Zavallı kızın ne suçu vardı. Fazla dindar biri bile değildi. Üstelik ona yıllarca Irak ile İran arasındaki farkı bile öğretememiştim, harita üstünde. Ayrı yerler olduğunu öğrenmiş, fakat hangisi İran hangisi Irak olduğunu bir türlü belleyememişti. Bir de: "Madem ki adları birbirine bunca yakın, niye birleşmiyorlar kolaylık olsun diye" dediği zaman bu Amerikalı kafasına gülmekten bayılırdım.

New York'ta büyük bir dünya sergisi açılmak üzereydi. Katılacak devlet başkanları arasında yeni cumhurbaşkanı İnönü'nün konuşmasını da radyoda dinlemiştim. Türkiye bu dünya sergisine katılıyordu, fakat yeterli "eleman" yokmuş. Sergi heyetinin başına Vedat Nedim Tör'ün seçildiğini öğrenmiştim. Türkiye'ye dönerken Vedat Nedim Tör'ü ziyaret etmeyi bir ödev bildim, fakat New York'taki halini görünce ağlamaklı oldum. Zavallıyı o dev gibi

sergiye üç dört kişilik bir ekiple yollamışlar. Vedat Nedim Tör'den sonra gelen önemli kişi Falih Rıfkı'nın kardeşi Neşet Atay'dı. O da bir yabancı dil bilmediğinden açılış günü zeybek kıyafetine girerek Türk bayrağını taşıyacaktı. Bir alay başka işler vardı. Bu durum karşısında Tör'ün yardım isteğini kıramadım. Maaşsız olarak teklif ettiği ödevi kabul ettim. Bu, ana pavyonda "information" işi olacaktı. Orada bir sandalye ile bir masadan başka bir şey bulunmadığından Türkiye hakkında Amerikan kafasının soracağı soruları ezberden yanıtlayacaktım. Ufak tefek bir zat olan Vedat Nedim yerden yere koşup duruyordu. "İstatistik Umum Müdürlüğü'nün bir sürü yayınları var, onları olsun niçin getirmediniz" deyince: "İstemez olur muyuz Niyazi", dedi, "istedik, hiçbir kaynak gelmedi. Artık sen idare et, kardeşim"dedi.

Bu çok sevimli adamın haline acıdım. Kendi halime de. Ama idare ettik. Sergiyi görmeye gelen Kolejli öğrenci gruplarına konuşmalar yaptık; Atatürk Türkiye'sindeki maden, demiryolu v.s. gibi Amerikalıların pek sevdiği bilgilerle donattık. Yalnız bir kişisel karşılaşmamı anlatacağım burada: Sergi pavyonunda bizim duvarlardaki panoları seyre dalanları gözler, çoğu kez de odama girerek konuşmak, bilgi edinmek isteyenleri beklerdim. Bir gün kapıda ince uzun boylu, ileri yaşta birinin çekingen bir durumla beklediğini gördüm. Girgin bir Amerikalıya benzemiyordu. Girmeye cesareti yok gibi göründüğünden oturduğum yerden yüksek sesle içeri buyur ettim; karşımdaki sandalyaya oturmasını söyledikten sonra: "Türkiye ile ilgili bir isteğiniz mi var?"dedim. Sıkıntılı, çekingen bir hali vardı. İlk önce İngilizce konuşmasına müsaademi rica etti. "Elbette", dedim, "burada konuşulan o dil değil mi?" Benim olumlu, teşvik edici sözlerim ona biraz cesaret vermişti. "İlk önce size yaşam öykümü kısaca anlatayım"diye başladı. Çok hafif, duraklı konuşuyor, kulakları da iyi işitmiyordu. Belleğimde kaldığına göre Isparta yanlarından bir yerde doğmuş. Çocukluğu oradaki yaşıtı olan çocuklarla oynayarak geçiyormuş. Bahçelerden erik, badem çaldıkları olurmuş. Mesut bir çocukluk yaşamı içindeymiş. Biraz büyüyünce oraya gelen daskalos ile bir papaz babasını kandırmışlar. Atina'ya gönderilerek büyük bir subay olarak yetiştirilebilecekti: "Beni Atina'ya gönderdiler. Okudum, bir topçu subayı oldum, dedi. Şiddetli bir Yunan

milliyetçisi oldum. Doğduğum yerler bizim olmalıydı. Türklerin yıkıldığı zaman gelince ordularla Anadolu'ya çıktığımız zaman çok mutluydum. Türkçe bildiğim için bana esirleri sorguya çekme işi de veriliyordu. Çocukluğumun geçtiği bölgeye rastlamıştı bizim birlik. Bir gün çağırdılar, bir esir dizisi vardı." Ağır ağır, dinlene dinlene anlatıyordu. Ben, "ne çıkacak bundan" diye yarı dalgın dinliyordum. O, gözlerinin önündeki bir manzarayı seyreder gibi konuşuyordu: "Esirler dizisi içinde beraber erik çaldığımız eski arkadaşım ve komşumuz vardı. Hemen tanıdım. O da beni tanıdı. Önüne gelip yüksek sesle, 'Bize silâh çekmeye utanmadın mı?' diyecektim. Sözümü bitiremedim, hak-tu sesiyle bir ağız dolusu tükrük gözlerimden ağzıma kadar yüzümde akmaya başladı. Sapsarı olmuştum. Sallanmaya başladım. Onun bağıran sesini duyuyordum: 'Asıl sen, doğup büyüdüğün, suyunu içtiğin, ekmeğini yediğin, çocukları ile oynadığın yere silâh çekerek gelmeye utanmadın mı?' diye bağırıyordu. Hiç korkmamıştı. Ben utanç içinde içeri kaçtım. Günlerce asker yüzüne bakamadım. Yediğim hakaretin ıstırabı içimde dinmiyordu."

Eski Yunan subayı bunları ağır ağır anlatırken tüylerim ürperiyordu. Hiçbir şey sormadım, sözünü kesmedim, sonuna kadar dinledim. Gözleri yaşlıydı. İkimiz de bir süre durduk, konuşamıyorduk. Biraz kendime geldim: "Türk pavyonunu gezmeye geldiniz, başka bir isteğiniz var mı?" dedim. "Sergi gezmekten ne çıkacak?" dedi. "Ben buraya kendimi affettirmeye, içimdeki duyguları dışarı atmaya geldim. İçinde doğduğum bir vatana karşı işlediğimiz cinayeti kimseye anlatamazdım. Zaten fazla duramadık, Mustafa Kemal'in çarıklı orduları bizi köpekler gibi koğalamaya, denizlere dökmeye başlamıştı. Biz bir motor bulup kaçabilmek için birbirimizi denize itiyorduk. Yapmadığımız, görmediğim namussuzluk kalmadı. Ölmeden, boğulmadan gelebildim. Keşke hiç gelmeseydim. Politikacıların, generallerin birbirlerini suçladıklarını, sorumluların suçsuzları birer birer astıklarını gördüm. Orada daha fazla yaşayamazdım, bir yolunu bularak bu yere geldim. Biraz elimden geliyor, küçük heykeller, biblolar yaparak geçiniyorum." Yorulmuştu. Biraz daha durakladı: "Ama, dedi, size buraya niçin geldiğimi henüz anlatmış değilim. Sakın aklınıza kötü bir maksat gelmesin" diyerek sustu.

İçimden harita, kitap, broşür gibi şeyler isterse ne verebileceğim acaba diye düşünüyordum: "Ne isteğiniz var?" dedim. "Şu namussuz Mussolini Hitler'le birleşerek saldıracaklardır. Korkarının Mussolini'nin gözü de bizimkiler gibi Anadolu'dadır." "Öyle bir isteği olabilir. Sık sık atıyor" dedim. Bu sözüm bitmeden beni görmeye geliş nedenini açıkladı: "Türk ordusuna topçu subayı olarak yazılmak isteği için geldim", dedi. Olacak şey değildi. "Buna imkân yok. Yabancı ve yaşlısınız. Sizin yaşta subay olmaz" dedim. "Peki," dedi, "nefer olarak gönüllü olamaz mıyım?" "Onu da sanmam ama," dedim, "bir yazayım, bana adres verin, olumlu yanıt gelirse size bildiririm", demekten başka savma yolu yoktu. İnandı zavallı, sevindi de. Elimi sıkarken beni kucaklayarak gitti. Ben ise, dünyada gerçekte böyle insanlar da bulunur mu? diye bütün gün düşündüm.

Benim oradaki maaşsız "information" görevim daha fazla uzatılamayacaktı. Maarif Vekâleti Yüksek Eğitim bölümünden bir an önce dönmezsem istifa etmiş sayılacağımı bildiren mektupların sıklaşmasından, orada benimle uğraşan biri olduğu anlaşılıyordu. Son tehdit 18 Mayıs'ta geldi. 10 güne kadar gelmezsem "istifa etmiş" sayılacakmışım.

Maarif Vekâleti'nden bu son çağrıye tehdit mektubu gelince, hatır için yaptığım sergi ödevini bırakıp gitmeye karar vermek zorunda kaldım. Durumu Vedat Nedim Tör'e anlattım. Üzülmekten başka yapacağı bir şey yoktu. Belki benim ülkemize, üniversitemize lâzım biri olduğumu da sanmıştı. Ben öyle bir ham hayal beslemekte değildim. Bu işi bir kurcalayanlar olduğunu içimden gelen bir duyguyla seziyordum. Avrupa'ya gönderilip de beş, altı yıl kalanlar olduğunu işitirdim. Tabiî bunlar o zaman sadece bir tahmin. O zaman uçakla gidilip gelinmediği için vapurla İngiltere'ye geçtim. Diğer bir vapur bağlantısı bulununcaya dek Londra'da birkaç gün kaldım. İyi etmişim. Çünkü oradaki havanın Amerika'dakinden farklı ve düşündürücü olduğunu gördüm. O zaman Amerika'da kimse bir savaş çıkarsa bunun Amerika ile bir ilişkisi olacağını düşünmüyordu. Politikacıları değil, sıradan halk ile eğitimli kişileri kasdediyordum. Ayrılacağım sırada tanıdığım kişiler: "Gitme, Türkiye savaş tehlikesi altında bir yer. Burada, üniversite kariyerinde kal" gibi öğütler veriyorlardı. Amerika'nın

yaklaşmakta olan bir savaşa gireceğini düşünen, inanan kişiye rastlamamıştım.

İngiltere'ye gelince durumun oradaki gibi olmadığını gördüm. Gerçi orada da halkın savaş mavaş istediği yoktu. Başbakan olan Chamberlain, Almanya'da Hitler ile görüştükten sonra döndüğü zaman uçaktan inerken imzaladıkları kâğıdı uçağın kapısında ve merdiveninde sallayarak gösteriyor, halka umutlar veriyordu. Onun hükûmetinin umudu Hitler'i Rusya yönüne çevirmekti. Kaldığım otelde bir gün sabah kahvaltısı ederken yemek masasındaki bir İngiliz gazetesinde Churchill adlı prestiji olmayan, unutulmuş bir politikacının uzun bir yazısı gözüme ilişti. Yazı, Chamberlain'in mesajının tersini söylüyor, şaşılacak bir inançla Hitler'le savaşa girileceğini, bunun kaçınılamaz olduğunu ileri sürüyordu. O zaman değil ben, en usta politikacılar bile kapılar, perdeler arkasında dönmekte olan dolapları bilecek durumda değildi. İstanbul'a şaşkın, karışık bir kafa ile geldim. (Savaşın başlamasına aklımda kaldığına göre bir buçuk ay kadar bir zaman kalmıştı). O zaman "Millî Şef"lik rejimi adı verilen bir döneme girildiğini henüz öğrenmemiştim. "Ebedî Şef" gibi bir pâye ile Atatürk'ün geride kaldığını, onun yerine ölmeden araları açık gittiği İnönü'nün şıp diye "Millî Şef" olduğunu görmek pek betime gitmişti. Hayli zaman bu devrime ısınamadım.

BİRİNCİ BÖLÜM

İkinci Dünya Savaşı'na Doğru

II. Dünya Savaşı'nın Eşiğinde • Nasyonal Sosyalizmin Türkiye'ye Özgü Etkinliği - *Millî Şeflik Rejimi* • Millî Şef Yönetimi Dışındaki Çevreler • Rusya "Émigré"leri ve Bir Promethée Ajanı • Ülkücülerin Adsız Führer'i • Turancı emekli generaller • Eğitim Bakanlığı ve Üniversite Çevresi - *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi - Reşat Şemseddin Sirer - Felsefe Hocaları - Politikacıların Gözüne Batan Fakülte*

İstanbul'da ilk işim üniversiteye uğramak oldu. Orada benim inatla geri çağrıldığımdan kimsenin ne haberi vardı, ne de gelmemi zaten isteyen, bekleyen. "Geri dön" emirlerinin üniversiteden değil, bakanlıktan geldiğini biliyordum ama bu isteğin üniversiteden kaynaklandığını sanacak kadar dünyadan habersiz bir safdildim. Ama bakanlık niçin benim mutlaka geri gelmemde direniyordu? Bu safdillikle onu da hiç anlayamazdım. Anlayabilmem için hayli zamanın geçmesi gerekti.

Edebiyat Fakültesi'nin o zamanki dekanı olan (ve vaktiyle tarih derslerine devam ettiğim için beni tanıyan) Hâmit Ongunsu'yu makamında ziyaret etmeden önce Felsefe Bölümü'nde hiç boş yer olmadığını, hattâ Hilmi Ziya gibi tanınmış kişilerin kadroyu doldurduğunu tanıdıklardan öğrenmiştim. Dekan beyin huzuruna çıkabileceğim gün nihayet gelip çattı. Sessiz, çok terbiyeli bir zattı, rahmetli. "Hoş geldin Niyazi. Anlat bakalım neler...." Galiba, "nerelere gittin, neler okudun" diyecekti. Kapı açıldı, dekan kâtibi Sıtkı Bey (bizim eski şair ahbap) girdi: "Efendim, duvarcı Yanni, usta Nikoli.." gibilerden bir duvarın onarılması üzerine belki yarım saat konuştular. Bizim kibar Hâmit Bey'in aklına: "Sıtkı Bey, az müsaade, şu asistan beyle konuşayım, duvarcıları sen idare et" demek gelmiyor. Neyse, o gidince konuşmamız başladı. "Ha, evet, anlat bakalım Niyazi, dur, sen nereye gitmiştin, ha

evet. Amerika'ya, peki orada....." Bu kez muhasebeci. Bu konuşma da yarım saat. Bu kesintilerle saat bire vardık. Hâmit Bey ayağa kalktı: "Müsaadenizle yemeğe gidelim. Başka bir gün gene gel de daha uzun konuşalım" dedi.

Yavaş yavaş seziyordum ki şu Amerika denen yabancı ülkeye gidip üç dört yıl kalmakla "ulusal âdetlerimiz"in önemli yanlarına yabancılaşmıştım. İstendiği gibi dekanla konuşmak için bir gün daha gittim. Maksadım beni apar topar getirttiklerine göre bana verilecek ödevin ne olduğunu anlamaktı. Fakat dekan, odasında yoktu. Onun yerine odada, pencere köşesinde oturan kişiyi gördüm. Uzaktan tanıyordum. Sadrettin Celâl Antel. Hemen medenî bir insanla karşılaştığımı gördüm. Hep sordu, sorularına karşı söylediklerimi dinledi. Soruları yerinde sorulardı. İçimden "Hay, allahım burada akıllı denebilecek kişiler de varmış" diyorum. Uzun uzadıya konuştuk. Ne o sıkıldı, ne ben. Sorularının o denli yerinde oluşu dikkatimden kaçmamıştı. En sonunda bana bir tavsiyede bulundu: "Sen", dedi, "en iyisi git rektör Cemil Bey'i (Bilsel) gör, Hâmit beyin işi başından aşkın".

Rektörün dairesi eski Harbiye Nezareti binasında. Randevu verilen günde gittim. Sabah saat 11'de olacaktı. Sekreteri sonradan CHP milletvekili bile olan kısa boylu çok esmer bir zattı, tatlı tatlı sözlerle beni saat 12'ye kadar bekletti. Hademelerin koşuşmasından rektör beyin makamından çıkmak üzere olduğunu anladım. Etrafını saran bir hademe alayı ortasında pardesüsünü giyerken sekreter yanına yaklaşıp kulağına bir şey söyleyince "büyük adam" bana döndü: "memnun oldum, memnuuun olduuum" diyerek çıkıp gitti. Ben de kısa süre lök gibi aptallaşıp durduktan sonra çıkıp evime gittim. Bendeki akılsızlığın derecesini düşünün. Amerika'da okudum diye öyle büyük bir adamdan ilgilenme bekliyordum. Ulusal kurallarımızdan ne denli bilgisiz olduğunu anlayın!

O sırada Ankara'daki Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne bir Felsefe Bölümü eklendiğini öğrenmiştim. Bu fakültenin eğitim kadrosunun ne durumda olduğunu bilmemekle beraber eski sevgilim Ankara beni gene çekti, kalkıp oraya gittim. Bakan, lise hocalığı zamanından beni tanıyan Hasan Âli Yücel. Bermutad randevu verilen saatte bakan beyin bulunduğu söylenen yerin kapısın-

da hazırım. Orada koyu esmer yüzlü bir zat daha vardı. Az sonra "Necati Akder beeey" diye hademe tarafından çağrılarak içeri alındı. Kısa bir sürede çıkınca ben çağrıldım. İçeri girince şaşırdım. Ben, bir bakan göreceğim sanırken genişçe bir yerde yarım daire şeklinde dizilmiş masalar başında oturan belki elliye yakın kişi var. Divan-ı Âli gibi bir şey. Sesinden Yücel'in yüzünü seçtim. Ulu heyetin oluşturduğu dairenin ortasında oturuyordu. Ötekiler rütbelerine göre sağ ve sol yanlarında. İçlerinde bir iki kişiyi seçebildim. Halkevi zamanında tanıdığım İsmail Hakkı Tonguç. Bir diğeri bir gün Bebek bahçesinden geçerken beni gören Hilmi Ziya'nın çağırması üzerine Mükrimin Halil gibi Küllükten tanıdığım kişilerden başka Hilmi Ziya'nın beni takdim ettiği ve adının Reşat Şemsettin Sirer olduğunu anımsadığım zat. Böyle bir iki tanıdık yüzü seçince rahatladım. Üstelik Yücel'in çok sevdiğim o gür sesi ile bana merhaba deyişini de seçtim: "Hoş geldin, Niyazi, hele bir otur bakalım" dedi.

İstanbul Üniversitesi kadrosunda olduğumu, döndüğüm zaman Felsefe Bölümü'nün kadrosunun dolduğunu, bana yer olmadığını anladığımı, Ankara'daki fakülteye bir felsefe bölümü katılacağı için orayı kendime daha yakın bulacağımı, oraya tayinimi rica etmeye geldiğimi anlattım. Yüksek Eğitim Genel Müdürü Edhem Menemencioğlu onun yanında oturuyordu. Yücel, "Edhem Bey, Niyazi benim eski öğrencimdir..." diye söze başlamıştı ki ilk eğitim müdürü olduğu için daha uzakta oturan Sirer, bakanın sözünü kesti: "Efendim, Dil-Tarih'e az önce Necati Akder Bey'i aldık ve kadro doldu. Yer yok, Niyazi beyi ben de takdir ederim, değerli bir kişi olduğunu duymuştum Berlin'deki öğrenci müfettişliğim zamanında. En iyisi onu İstanbul Üniversitesi'nde tutalım, orayı takviye etmiş oluruz" dedi. Methedildiğimi sandığım bu kısa nutuk bitince ne Yücel, ne de asıl ilgilenecek kişi olan Edhem Bey ağzını açtı. İstanbul'da bana "kadro yok" diyenler anlaşılan beni istemiyorlardı gibi saçma düşüncelere düştüğüm anda Yücel'in sesine kulak verdim. "Niyazi, yavrum bak beyefendiler (Sirer'den sonra bir üye daha onun fikrine katılmıştı) seni İstanbul Üniversitesi'ne münasip görüyorlar, orayı takviye edeceğini söylüyorlar. Hade yavrum, sen yine orada kal" diyerek kestirip atınca şaşkınlığımdan ne diyeceğimi bilemeyerek selâmlayıp dışarı çıktım.

Nereye gideceğimi bilmiyordum. İstanbul'a dönmekten başka bir şey aklıma gelmiyordu. O zamanki bakanlık binasının arkasına düşen caddedeki Akba Kitabevi'ne girdim. Tren saatine kadar kitaplara bakarak vakit geçirmeyi düşünüyordum. Tren saatine kadar başka gidecek bildiğim yer yoktu.

Akba'da kitaplara bakarken bir konuşma da ilgimi çekti. Yüksek sesle konuşan adam Hukuk Fakültesi'nde profesör olan Vasfi Raşit Beydi. Etrafındaki birkaç gence, "Azizim", diyordu, "demokrasi denen şey nedir? Halkın devleti yönetmesi değil mi? Peki, bu cahil halk nasıl devleti yönetir ya da denetler? Olur mu? Cahil halkın eline bir devlet nasıl teslim edilir?" diyordu. Onu tanıdığım için bu yüksek sözlerle gençlere verdiği konferansı merak ve hayretle dinlemeye başlamıştım. Bu konuşmayı dinlemeye dalmışken, arkadan biri koluma girdi. Dönüp baktım ve şaşırdım. Hasan Âli Yücel'in tâ kendisi! "Ne yapıyorsun?" dedi. "Hiç, kitaplara bakıyorum. İstanbul'a döneceğim için tren saatini bekliyorum" dedim. Beni allak bullak şaşırtacak bir şey söyledi: "hade hade, sen şimdi koş Edhem Bey'e git" dedi ve yanımdan ayrıldı.

Koşar adım Bakanlığa doğru yola çıkmış giderken sezer gibi oldum, bu bakanlığın içinde galiba ayrı, birbirine karşıt hüküm süren iki parti olmalıydı. O aşamada, bütün tek-partililik iddialarına karşıt siyasa planında benzer bir ikilik, üstelik birbirine karşıt bir ikilik olduğunu anlayacak aşamaya gelmekten henüz çoook uzakta olduğumu anladım. Ne var ki, anlayışlı bir kişi, Atatürk'ün bir yana ittiği kişinin, onun ölümü üzerine apar topar onun ardılı yapılışının anlamını sezebilirdi. İleride sözünü edeceğim, çok sonraları gerçekte karşı karşıya iki bölük bile değil de bir alay bölük karmaşası içine girilmişti.

Edhem Menemencioğlu (çok zarif, terbiyeli bir centilmen) odasında gerçekten beni bekliyordu! (O zamanki binanın en alt katındaydı odası). Beni görür görmez: "Sen şimdi Doğru Siyasal Bilgiler'de Emin Erişirgil bekliyor, git onunla görüş, muvafakatını bildirsin bize" dedi ve aynı zamanda zile bastı. Yandaki bir odadan bir şair suratı gözüktü: Kudsi Tecer. Elinde bir dosya vardı, suratı da asıktı. Edhem Bey'in kulağına bir şeyler fısıldamaya başladıysa da Edhem Bey söyletmedi. Tecer'i nezaketle koğdu. Bana da biraz bilgi verdi. "Emin Bey şimdilik Dil ve Tarih-Coğrafya Fa-

kültesi'nin muvakkat dekanıdır. Asıl ödevi Mülkiye müdürlüğü. Bir taksiye atla, telefon ettim, seni bekliyor. Tâyin-nameyi tamamlamamız için onun da kabulü gerek."

Bu son sözleri işitince büsbütün afalladım ama yüksek zatlarla tartışılmaz, yola düzeldim. Evet, Siyasal Bilgiler'de Emin Bey beni bekliyordu. Eskiden İstanbul'da birkaç konferansını dinlemiştim. Konuşurken ağzına pek yakın bulunulmaması yollu rivayeti bile biliyordum. Beni o denli dostça karşıladı ki, o gün anlattığı bir Atatürk hikâyesini bile hiç unutmadım. Benim lehime muvafakatını Edhem Bey'e telefon ederken bana anlattığı hikâye şu! Atatürk bir gün önemli zatlarla birlikte görüşürken sevdiği köpeği bacakları arasına otururken hayvanın başını okşamış. Karşısında el pençe divan oturan yüksek kişilerden biri olan ak sakallı millî şair Mehmet Emin Bey: "Ah, paşam o köpeğin yerinde olmayı ne kadar isterdim" deyince Atatürk bu sözden o denli huylanmış ki kendini tutamayıp, "Sen o köpekten de aşağı birisin" diye başlayan bir hakaret yağmuru yağdırmış. Emin Bey'in görüşüne göre Atatürk dalkavukluğun bu kadar aşağılaşmış, bacak aralarına kadar indirilmiş türü karşısında bunalmıştı; kendini kaybediyordu. [Bu öyküyü] Erişirgil'in güldükçe ağzından savrulan tükrükler karşısında ibretle dinledim, hiç aklımdan çıkmadı.

Emin Erişirgil hiç duymadığım iltifatlarda da bulundu: "Hemen bakanlığa koş, Edhem Bey'e söyle, muameleyi hemen tamamlasınlar. Senin gibi birini fakültemize almak bize şeref verir" dedi. Ayağa kalktı, elimi sıktı. Kafam karmakarışık! Kafamın o karışıklığı içinde, Ankara'ya tayin edilmenin de sevinci içinde "ücretli asistan" olarak tayin edilmekte olduğumu fark bile etmemişim. Kafam, oynanan tiyatroyu yorumlama, anlama işi ile meşguldu. Sonradan öğrendiğim ve yaşamımın daha sonraki döneminde patlak verecek olaylarla ilişkisi olan şey, Hasan Âli Yücel ile Reşat Şemsettin Sirer arasında henüz kapalı olan bir savaş sürdüğü. Daha da sonra öğrendiğime göre, onlar da gerçek aktörler değillerdi. Başka aktörlerin figüranlarıydılar. Bunlar arasındaki savaşın kapsamını ne denli geç anladığımı düşündükçe şaşıp şaşıp kalıyorum.

Amerika'dan dönüşümün üstünden bir ay bile geçmeden İkinci Dünya Savaşı başladı. Bir gece Hilmi Ziya Ülken'in Nişantaşı'nda-

ki apartmanından yola çıkınca gazete satan çocuklar bağıra bağıra dünya savaşının patladığını bildiriyorlardı. Amerika'da iken "gitme, kal" diyenler haklı çıkıyordu, ama "Türkiye savaş içine düşecek, Amerika bunun dışında kalacak" sanısında bulunanlar yanılıyorlardı. Biz savaşın dışında [kaldık, ancak] o savaşın yarattığı fırtınalar arasında toplumumuz görülmedik, benim hiç beklemediğim ölçülere varan bir anarşi içine düşecekti.

Üniversite hocalığı "hiyerarşi"si açısından Amerika'daki çalışmalarımın hiçbir yararı olmamıştı. Kendi açımdan benim için çok yararlı olduğuna inandığım o dört yıla yakın çalışmalarım olmasaydı Ankara'daki fakülteye gene bir asistan olarak girebilirdim. Üniversite diplomasisini bilmediğim için, üstelik saf saf, ülkemin bir ihtiyacını karşılamak düşüncesiyle New York'ta (hem de ücretsiz olarak) devletin dünya sergisinde ödev görür ve bu yüzden gecikırken Akder, Başoğlu, Boran gibi üniversite kariyerinde benim kadar hizmet etmemiş kişiler bir anda "profesör" olmuşlar, bense yine de asistan olarak kalmaya mahkûm olmuştum. Bu "rütbe" (ve tabiî maaş) farkı yüzünden kendilerince bir üstünlük kazanmış oluyorlardı. Ben yine de aldırmıyordum ama bir gün Evkaf apartmanları binası ile sergi sarayı arasındaki bir yerde beraber yürümekte olduğumuz Bayan Boran, karşılaştığımız bir tanıdığına beni "Tanıştırayım, asistanım Niyazi" diyecek kadar şişmişti. Ben İstanbul Üniversitesi'nde "asistan" olduğum zaman o, orada Felsefe öğrencisi idi!

Okumuşlarımız arasında kendini "büyük" gören çok kişi yetişmesi ilgimi çekmeye başlamıştı. Zamanla bunlara bir ad da takımdı: İngilizce Big Ben (Londra'da on üç buçuk libre ağırlığı olan saat çanı) adını verdiğim üç tanesine haksızlık etmemeliyim. Fakültede, çok geçmeden, ilk günden onlardan da ağır başka bir Big Ben ile karşılaştım. O, üstelik doçent de değildi. Benim gibi bir asistan. Fakültenin yeni binası henüz bitmediğinden bir süre daha (önceki Ankara yaşamımda kalmış olduğum) Evkaf apartmanlarının birinde bulunuyorduk. Orada yeni hocaların hepsi için bir misafir odası büyüklüğünde bir profesörler odası ayrılmış. Bir ya da iki gün sonra o odaya yeni bir "kolleg" daha geldi. İki dakika içinde doçent olan Akder'den farklı olarak benim gibi bir asistandı o da. Akder gibi bakanın yüksek kurulunun huzuruna çıkma-

dan önce, orada bulunan bir üye ile önceden anlaşanlardan değildi. Ya benim gibi geç gelenlerden ya da kimse ile önceden "pazarlık" yapmayanlardan biri. Benden farklı olarak muvakkat fakülteye o da gelir gelmez (oradakilerin hiçbirini tanımadığı halde) hemen konuşmaya başlaması dikkatimi çekmişti. Konya ağzı ile konuşuyordu, sevimli ve atak bir hali vardı. Diğer iki kardeşini İstanbul Üniversitesi'nden tanıdığımı kısa süre içinde öğrendim. Her şeyini gülümser bir yüzle ve övünerek anlatıyordu. Yeni meslektaşımızı ilgi ile dinliyordum. Adının Hamdi Atademir olduğunu söyledi. Birçok öğünmemelerine lâyık görmediğim bir şey söyleyince, dayanamayıp söze karıştım. "Asistan" oluşuna bakmamalıydık, kendisi Hukuk'a devam edecekti. "Niçin?" diye sordum. Verdiği yanıt beni yerimden oynattı: "çünkü, dedi, benim asıl amacım politikaya girmektir." "Neden buna gerek görüyorsunuz Fransa'da o söylediğiniz Goblot filân gibi büyük adamlardan mantık öğrendikten sonra?" dedim. "Çünkü" dedi, "İnönü"yü devirmek isteriz. Ama onu Halk Partisi'nin içine sokularak devirmek en kestirme ve mümkün olan yoldur." İçimden bu adam mutlaka "mecnun" demek geçti. Nitekim, asıl fakülte binasına yerleştikten sonra bu kollegimizin inanılmaz tuhaflıklarını öğrencilerden duyardık. En çok hoşuma gideni şu hikâye: Bir gün ders verirken (Mantık dersi!) yer sarsıntısı olmuş, öğrenciler doğal olarak ürkmüşler. Mantık hocası, "Korkmayın çocuklar, başınızda ben varım" demiş. Bu söz zavallı mantık asistanını çok iyi simgeler. Aramıza bir Big Ben daha girmişti. Sevimli, güler yüzlü, atak hali beni her zaman güldürürdü. Zavallının CHP'ye girmesine gerek kalmadı, DP gelince oraya üye oldu, hattâ meclise seçildi ve hatta Yassıada'ya da gitti!

Fakültenin yeni binasına taşındıktan sonra Olivier Lacombe adlı bir profesör de gelmişti. "Hayatta En Hakiki Mürşit"in çatısı altındaki felsefe hayatımız başlamıştı. Prof. Lacombe, Nazi işgalinden kaçtığı için De Gaulle grubundandı. Kibar, sessiz, bilgin, gösterişsiz bir Batı profesörü. Ülkesinin düşman işgali altında oluşu yüzündenmiş gibi devamlı bir mahzun görünüşü vardı. Hafifçe bir yana eğilmiş başı ile bana Hazret-i İsa'yı hatırlatırdı hep. Fransa'da okumuş ünlü kollegimiz asistan Atademir'in görevi, bu Fransız profesörünün derslerini Türkçeye çevirmekti! Fakat bu

onun için çok "aşağılık" bir ödevdi, çünkü kendisi Lacombe gibilerden çok daha ünlü hocaların öğrenciliğini yapmıştı. Felsefe, hele mantık (!) konularını ondan daha iyi bilirdi. Bunları göğsü kabara kabara söyleyebilen bir memleket çocuğu, bu nedenlerle kimi zaman görevine gelmez; zavallı Lacombe kapı kapı dolaşarak tercüman arardı. Birkaç kez bana da rica etmişti. İngilizceyi mükemmel bildiğinden dersinin tercümanlığını ben yaptığım zaman dersini bu dilde verirdi. Fakat bu muztarip profesörün önemli bir eksikliği vardı. Türkiye'yi, kendine verilen Akder ve Atademir gibi yardımcıları ile tanıyacaktı. Belki ne tanıyacak vakti, ne de ilgisi vardı. Kendisi, bizdeki yöntemlere göre, Felsefe Bölümü başkanı olduğu halde, felsefe alanındaki kendi yardımcıları sanki o yokmuş gibi alabildiklerine gidiyorlardı.

Profesör Lacombe'un ne kadar uysal, otoritesiz bir kişi olduğunu, daha doğrusunu söylemek gerekirse Türkiye'ye sırf kendi ülkesi Nazi işgali altında olduğu için geldiğini, bilmeyen bizler de, adamın büsbütün kafasını karıştıracak, rahatını bozacak bir görüş peşindeydik. Sürtüşmeler, Almanların Balkan savaşlarını açması üzerine birer ikişer askere alınmamız yüzünden bir süre kesintiye uğradı. Yalnız arada, bu durumu anlayamayışını mazur göreceğim zavallı "muztarip" profesör Lacombe'u kandırarak ona sosyoloji ve psikoloji alanındaki hocalar aleyhinde "geçimsizlik" şikâyeti eden bir rapor yazdırmışlar; bu rapor, koruyucuları olan Sirer'in dosyasında önemli bir yere konmuş. Bu rapor sadece hocalar arasında bir geçimsizlik ve uyumsuzluk durumunu saptayan bir rapor olduğu halde, Sirer sonraları kendi bakanlığı zamanında bunu "tahrif" ederek Danıştay'a bu raporun ideolojik niteliği olduğunu göstermeye kalkmıştır. Prof. Lacombe bu raporunda benim adımı ayrıca vererek derslerini sürdürebilmesi için kendisine yaptığım yardımlarımdan ötürü teşekkürlerini belirtiyordu. Bunun öyküsü de ileride.

Emin Erişirgil, iki okulda müdürlük ve hocalık yükünü hafifleteceği için olacak ki Sosyoloji Nazariyeleri Tarihi dersini bana kendi isteğiyle bırakmıştı. Bu da bana çok elverişli geliyordu, çünkü eskiden beri çalışmalarım en çok bu alanda olmuştu. İleride göreceğiniz gibi, üniversite olayları zamanında, demagoglar elinde, bana en çok yüklenilen suçlama bu konuda verdiğim ders üzerine olmuştur.

O zaman Felsefe Bölümü'nün henüz yönetmeliği bile yoktu. Fakülte dekanlığını, Siyasal Bilgiler Yüksek Okulu'ndaki müdürlüğüne ilâve olarak yapan Emin Erişirgil, Amerika üniversitelerinde olduğu gibi sosyoloji, psikoloji, pedagoji gibi disiplinlerin felsefe genel adı altında yarım yamalak bırakılmasından vazgeçilerek, onlara ayrı bir statü vermek isteğimize karşı gelmedi. Teşvik bile etti. Fakat kendilerini Felsefe'cilik tanrısı sayan arkadaşları irkiltmemek için, bütün öğrencilerin iki yıl bütün felsefe derslerini almaları, geri kalan iki yıl da sözünü ettiğim dallarda "ihtisas" eğitimi yapmaları biçiminde bir orta yol bulunmuştu. Felsefe bölümü olacak; onun içinde o zamanın moda sözcüğü ile Sosyoloji Enstitüsü, Psikoloji Enstitüsü adı takılan dallar olacaktı.

Üç olay, önceleri hiç farkına varmadığımız halde, zamanla belirmeye başlayan gerginliği sertleştirmekte rol oynadı. Birincisi, öğrencilerin çoğunluğunun yavaş yavaş farkedilecek bir artışla felsefe hocalarının derslerine eğilimli olmaktan ziyade sosyoloji, özellikle psikoloji, alanlarına kaymakta olması. Bu gidişe göre, bir iki yıl sonra bizim felsefeci arkadaşlar, öğrencilerin çoğunluğunu bu iki yana kaptırma, giderek belki de tüm öğrencisiz kalma tehlikesi ile karşılaşabilirlerdi. Fakat bunun, sadece bizim konularımızın çekiciliği yüzünden olmuş bir sonuç olmadığını ben çok sonraları öğrendim. Bunun bütün fakültenin öğrencileri arasındaki bir gelişme ile de ilgisi vardı. Kısa öyküsü şöyle: Felsefe Bölümü fakültenin yeni binasının en üst katındaydı. Bu üst katta öğrenciler arasında görmekte olduğumuz eğilimin, binanın en altındaki bodrum katında bulunan öğrenci kantininde olup bitmekte olan ve benim çok sonraları farkına vardığım ideolojik eğilim ayrılışının yukardaki bir yansımasıydı. Burada ne olup bittiğinden haberli olmak için, bir üniversite binasından çok bir lüks otel binasını andıran ve içine asansör konamayan bu binanın bodrum katından en üst katına çıkmak pratik bir şey değildi. Daha önce bir kalp rahatsızlığı geçiren Prof. Lacombe'un Hazreti İsa'yı hatırlatan yüzündeki ıztıraplı görünüşün bir nedeni de buydu. Ben de bu bodrum katına orada kaldığım 10 yıla yakın zaman içinde (aklımda kaldığına göre) iki kez gitmiştim. O da öğrenci kantinini görmek için değil. O zaman o katta bulunan Türk Tarih Kurumu matbaasına uğramak için. Öğrenciler arasında kişisel ilişkilerde zenginlik, fakirlik gibi

farklardan başka şehirlilik ya da taşralılık, eski kafalılık ya da açık görüşlülük gibi ayırımları daha da kompleksleştirecek bir etken de vardı. Bu fakültede (benzeri edebiyat fakültelerinde olduğu gibi) kız öğrencilerin çokluğu gibi bir olay yüzünden dediğim ayırım, daha kompleks bir bölünüş başlatmıştı. Çok geçmeden bu, bizim felsefe öğrencilerimiz arasında kendini göstermeye başladı. Ne var ki ben henüz bunun bilincinde değilim. Sonraki olaylar üzerine etkisi olan ikinci durum, Felsefe Bölümü içindeki kimi kolleglerin düşmanlığını kazanmanın başlaması. Önceleri bunun da pek farkında değildim. Bir bilim yuvasında bir arada çalışacak olan kişiler arasındaki ilişki için "düşmanlık" terimini kullanmam okuyucuya ne denli yakışıksız geliyorsa, bana da onu düşünmek o denli yakışıksız gelir. Fakat, öyle zamanlar oluyordu ki dayanamayıp birinin yüzüne karşı onun görüşünden ayrı bir görüş ileri sürmek düşmanlık kazanmaya yeterdi. Buna da bir örnek vereyim: Bir gün bölüm hocaları arası bir toplantımızda (çok kez ya biri ya öteki gelmekten kaçındığı için zaten pek sık toplanamaz olmuştuk) ataklığını farketmeye başladığımız asistan Hamdi Atademir ciddi bir tavırla şöyle bir teklifte bulunmuştu: Her öğretim üyesi (asistan, doçent ya da profesör) her başlayan bir sınıfı kendi başına alarak ilk yıldan son yıla kadar o okutsun; örneğin "felsefeye giriş" dersinden estetik ya da pedagojiye dek sosyoloji, psikoloji de dahil her dersi o okutsun. Bir diğerimiz ertesi yıl gelecek öğrencileri yine bu biçimde alarak son yıllarına değin bütün dersleri okutsun. Ömrümde bu denli saçma bir teklif yapacak üniversite hocası olabileceği aklıma gelmezdi. Ben dayanamayarak, "Burası ilkokul değil, üniversitedir. Henüz asistan, doçent düzeyinde üniversite hocalığına başlamak üzere olan bir kişi bunca ayrı dalları nasıl okutabilir?" demekten kendimi alamadımdı. Fakat, hayret, o hiç tınmadı, hemen şu cevabı yapıştırdı: "Siz okutamazsınız; ama ben sizin gibi değilim; bunların hepsini bilirim, Fransa gibi yerde okudum", dedi.

Biz, değil böyle bir yöntem uygulamayı, tersine, o zamana dek gelenek olarak Felsefe Bölümü denen yerlerde bir arada okutulan felsefe bilimleri, toplumsal bilimler, deneysel psikolojiden çocuk, yetişkin ya da patolojik kişi psikolojilerine değin konuları, pedagoji ya da estetik gibi felsefe, sosyoloji, ve psikoloji ile sıkı yakınlığı

bulunan dersleri bile ayırmaya çalışırken bu asistan bunların hepsini tek başına okutmak yeteneğinde olduğunu iddia ediyordu. Mantık Asistanı! [Buna] bakılırsa, kabahat zaten dengeli kişiler olmayan kasaba çocuklarını "Avrupa'da bilim adamı yetiştiriyoruz" kafasıyla, liseden çıkar çıkmaz yabancı bir dil bile bilmeden, örneğin Paris gibi büyük bir metropolün ortasına salıverenlerde. Biraz dil, azıcık sağı solu, yolu sokağı öğreninceye değin geçen zamandan sonra o zamanki Fransız üniversitelerinde yabancı öğrencilere uygulanan yöntemle iki, üç, dört konudan "certificat" dedikleri bir çeşit "şehadetname" (diplôme) alarak dört beş yıl sonra dönünce kendilerini cihan allâmesi sanırlardı. Kaldı ki, bu sözünü ettiğim gibilerin bir üniversite kariyerinde kalıp gerçek bir bilim adamı olmak gibi bir amaçları bile yoktu. Zengin bir koca bulurum umudu ile piyano filân öğrenen kızlar gibi bunlar da bir "Avrupa tahsilim" var fiyakası sayesinde ilk fırsatta milletvekili, daha sonra bakan, ondan sonra da eh, allah versin, başbakan ve bu kadarı da olduktan sonra devlet başkanı olma peşine bile düşerlerdi. Millî Şef döneminden zamanımıza kadar politikanın bu alanlarında yükselenlerin eğitim tarihine azıcık göz atarsak bunların kimilerinin böyle yetiştiğini görürüz. Bu sürtüşmeleri ben, önceleri lise sonrası yetişme farkları, ayrı Batı ülkelerinde okumuş olmadan ileri gelen ayrılıklar sanırdım. Henüz asistan olan Hamdi Bey, felsefe alanında doçent olan ve kendinden daha yaşlı olan Necati Akder'i bile kıskanırdı. Bir kez yanyana geçerken ona çok terbiyesizce lâf atarak hakaret ettiğini kulağımla duymuştum. Necati Akder onun tam zıddı olan bir tipti. Hamdi pervasızca açık açık konuşan, gülünç de olsa pervasız biri, Akder ise kapalı, içine dönük, kendini büyük yapıtlar yaratmak için dünyaya gönderilmiş biri sanıyordu. Örneğin, normal bir konferans 45 dakika sürer, 15 dakika da soruları olan kişilere fırsat verilir. Gerçekte bu kadarı bile fazla. Akder bir konferans verdiği zaman iki saat durmadan konuşabilen biriydi.

Bir süre sonra hocalar arasına birkaç kişi daha katılmıştı: Suut Kemal Yetkin, Mehmet Karasan ve Nusret Hızır. Üçünü de İstanbul Üniversitesi'ndeki asistanlığım zamanından tanıyordum. Hocaların kimilerinin bulunduğu bir geniş odada verilmekte olan konferansların birini vermek sırası bendeydi. Ben konuşmamı bitirdikten sonra Suut Kemal Yetkin söz aldı. Bizde gelenek gibi bir

şeydir: biri bir şeyler söyledikten sonra, başka biri de söz alır; ondan aşağı olmadığını göstermek için, söylenenlerle ilgisi var ya da yok, o da arkadan bir alay konuşur. O gün de öyle olduğu için ben Yetkin'in söylediklerine hiçbir karşılık vermedim. Konuşmasının hem benim söylediklerimle ilgisi yoktu; hem de yersiz de olsa konuşmasının münasebetsiz bir yanı yoktu. Onun ardından Başoğlu söz aldı; benim konumla ilişkisi olmadıktan başka Yetkin'e benim yakışıksız bulacağım sözlerle çattı. Aklınca bana, konferansımdan sonra lâf etmeye kalkışana: "işte böyle konuşulur" der gibi bir ders verecekti.

Ertesi gün doçent Suut Kemal Yetkin benim odama gelerek bana çatmaya kalktı. Kendisine bunu bana değil, asıl söyleyen kişi olan Başoğlu'na gidip söylemesi gerektiğini hatırlattım. Güldü. Ona gerek kalmamış. Niye? Çünkü, Başoğlu odasına, hem de o günün akşamına doğru gelerek af dilemiş, hattâ ağlamış. Bir toprak ağasının oğlu ile bir şeyhin oğlu tepişiyor, arada ben suçlu oluyorum!

İlk zamanlarda Muzaffer için söylenen bu "ağlama, sızlama" söylentilerine inanmazdım. Nasıl inanılır böyle şeye? Her halde işin altında bir fitleme var sanırdım. Zamanla, onun böyle zavallılaştığını, hattâ ağladığını kendi gözümle görünce şaşıp kaldım. Bu verdiğim örneği, bu Su-ut (Nurullah Ataç onun adını bu biçime sokarak eğlenirdi) adlı zatın, bana karşı düşmanlığını o gün bir jestle anlatmaya çalıştığını göstermek için yazıyorum. Odamda masamın karşısında oturuyordu. Anlattığım tartışmamız olurken, masamın üstünde duran cedveli eline aldı, hem konuşuyor, hem de cedveli burnuma doğru çevirerek, bir aşağı bir yukarı sallıyordu. Odamdan çıkmadan önce son sözü, cedveli hâlâ elinde tutarken şöyle demek oldu: "Niyazi bey, ayağınızı denk alın, bunların hesabı bir gün sorulacaktır".

Ben bu sözün anlamını o zaman hiç kavramamıştım. Onunla, yine hesabı görülecek bir tartışmamız daha oldu. Bu defaki Melih Cevdet Anday'ın bir yazısı üzerine. Olayı ilerde anlatacağım.

Politikacıların Gözüne Batan Fakülte

Fakülte aslında Atatürk'ün tarih görüşünün hümanist anlamlarını geliştirecek nitelikte çalışmaların yapılacağı bir fakülte olarak

kurulmuştu. Bu konuya yakınlığı meydanda olan bir Felsefe Bölümü de şimdi ekleniyordu. Ne var ki Millî Şefliğin gelişi ile burası, Tarih Kurumu'ndan kalma ve kolayca kendilerini yeni Şef'e uydurabilen politikacıların (kimse farkına varmadan) bir yemliği haline gelmişti. Bunlar, başlarında bir Atatürk kalmayınca Şef uyduluğunu hemen benimsedikleri için, bu fakültenin Kemalist rengini geliştirmekte etkinliği kalmamış adamlar olmuşlardı. Bakanlığın içinde de köşe başlarını tutmuş Sirer türü kişiler, bu humanist görüşe uyamayacak kişileri bu fakültenin içine birer birer yerleştirmekteydiler.

Atatürk'ün amacı; Türklerin ilkel dinlerin etkisi altında yaşayan kabilelerden gelme insanlar olmaktan çok, daha geniş yanlarla tarihte yer almış insanlığın önemli bir parçası olduğunu meydana çıkarmaktı ve Millî Şef dönemi aydınlarının çoğunun sandığı gibi bu, bir ırkçılık ve şovenlik değil, tersine çok geniş kapsamlı bir humanist tarih görüşüydü. Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi adı altında kurulan fakülte böyle bir tarih yaklaşımını işleyecek bilim kurumu olarak düşünülmüştü. DTCF'sinin, önceleri farkına varmamış olduğum üçüncü bir yanı daha vardı. Bu Fakülte aslında anlatmaya çalıştığım doğrultudaki tarih görüşü arayışının ürünü olan bir kurum olacaktı. Atatürk'ün ölümünden sonra, bakanlığın içine sızmış olan ırkçı eğilimli militanların etkisi altında bakanlık o yöne çevrilmeye çalışılıyor; o zaman toplanan Maarif Şura'larındaki sert tartışmaların gösterdiği gibi, Yücel de bunu göğüslemeye, "ırkçı", "şoven" doğrultuya karşı "humanist" doğrultuyu itmeye çalışıyordu.

Fakülte içinde ve de bakanlıkta gördüğümüz duruma paralel olarak Halk Partisi'nin içinde de benzeri bir yön çatışması olduğunu bilmiyorduk. Bu çatlaklık yüzünden, fakülte politikacıların bir bölüğünün gözüne batan bir diken olmuş. Fakülte, çok şeyi ile içindeki Avrupalı bilginlerle, ön cephesindeki "Hayatta En Hakikî Mürşit İlimdir" sloganı ile kimi politikacıları ifrit edecek bir yuvaydı. Oraya ayak basan bu tür politikacılar arasında, koku sezen polis köpekleri gibi sağı solu koklar gibi jestler yaparak, "Gâvur kokuyor, gâvur kokuyor burası" diyenler vardı! (Besim Atalay). Bu tür politikacıların bu kaynaktan gelen nefreti yetmiyormuş gibi, Yücel, daha sonraları bu fakülteye daha da geniş bir düşmanlık kazandı-

ran bir iş daha yapmış. Burada, Atatürk zamanından kalma, onun tarih çalışmalarına katkısı olmaktan çok, onu bozan ve milletvekili oldukları halde kendilerine bir de "ordinariyüs"lük rütbesi takarak profesörlüklerini sürdüren kişileri, bilim adamlığı ile milletvekilliğinden birini seçmeye zorlamıştı. Hiçbiri politikayı bırakıp profesörlüğü seçmedi. Adlarının yanında o "ordinariyüs"lüklerini unvan olarak kullandıkları halde, onlar da bu fakülteye (ve Yücel'e) düşman kesilenler arasına katıldılar. Dışarda dört yanını düşmanların sardığı bir Türkiye'de, böyle bir fakültenin içine düşmüş olmak az talihsizlik değildi. Bereket versin kısa bir süre için olsun birer ikişer yedek subaylık hizmetine çağrılmaya başladık.

Bugünün genç kuşakları Millî Eğitim Bakanlığı içinde gericilik akımlarının alıp yürüdüğünü MC (Milliyetçi Cephe) döneminin bir özelliği sanırlar. Millî Şef zamanında da öyleydi. Hem bakanlıkta, hem fakültede, hem enstitülerde ilerici sayılan kişilerin, gericilik dalgalarına karşı nasıl yüzmeye çalıştıklarını göreceğiz. Yücel de ödünler vererek, şerlerine karşı onları muska gibi kullanmaya çalışacaktır. Kendi partisi içinde ne kadar örümcek kafalı varsa onların gözünde onun bakanlığı solcular yuvasıydı.

Yücel'in talihsizliği, Millî Şef gibi bir politikacının kanadı altında "yapabileceğini yapmaya" çalışmasıydı. Bir gün gelecek onu lök gibi boşlukta bırakacak; kısa zaman sonraki ölümüne kadar onu ne arayacak ne de soracaktır. Yücel'in bakanlık dönemi yalnız ilk eğitim açısından değil, üniversite eğitimi açısından da bir dönüm noktasıdır. Onun bakanlığı zamanına değin bütün ülkede bir tanecik üniversite vardı ve o da bakanlığın yüksek öğretim müdürlüğüne gelip oturacak adamın bürosu tarafından yönetilen bir "mektep"ti. Üniversite denen kurumların yalnız çoğalması değil, hukuksal açıdan özerklik kazanması da Yücel'in bakanlığının hediyesidir. Daha sonraki bölümlerde bu üniversiteler Özerklik Kanunu'nun hocaları korumada ne denli rol oynadığını; onun kurduğu kaleyi aşmak isteyenlerin nice hokkabazlıklara başvurduklarını göreceğiz. Bürokrasi düzeyine bakılınca, Millî Şeflik Faik Ahmet Barutçu'nun inancına göre bir "şef altında birlik, beraberlik" sistemi değil; bir çeşit "bürokratik feodalite" rejimiydi. Her bakanlık ayrı bir "ülke"ydi sanki; ya da başına buyruk bir "devletçik". Normal olan, bir bakanlığın yaptığını ötekinin be-

nimsemesi, en azından hiç ilgi göstermemesiydi. Millî Eğitim Bakanlığı da, buna bir istisna değildi. İçinde hem "sağ" hem "sol" denen kişiler bulunur; aralarında gizli bir tepişme sürerdi. Arada bir alay oportünistin bulunması da kaçınılmaz bir şey olurdu. Bunları dengelemek, bakanlığın başındaki kişinin canbazlık yeteneğine bağlı bir işti. Yücel, bir aşamaya değin bu işi becerdiyse de o aşamanın sonu gelince o da ipte daha fazla oynayamadı. Onu tutan Şef'ti, bakan yapan da oydu. Yücel, bakanlığı içindeki hümanist-şöven antagonizminden doğan eğilimleri dengeleme siyasetini tek başına yürütmeye çalışıyordu. İçine girdiğim fakülte de bu dengelemenin sağlanıp sağlanmayacağı henüz belli olmayan yerdi. Özellikle felsefe bölümü!

Şefimizin hatırı için o zaman yapılan bir yağcılığın vesikasını anımsadıkça yüzüm kızarır. Yücel'in, yalancılığın normal bir ilke haline getirildiği bir rejim içinde çalışmak zorunluluğunun etkisi altında, fakülte dekanı Nisan 1944 yılında şöyle bir bildiri imzalamaya bizi çağırmıştı:

> "Ebedi Şefimiz Atatürk'ün mutlu eliyle kurulmuş olan Fakültemizin biz Türk Öğreticileri (yabancı hocalar çağrılmamıştı) bugün 11 Nisan 1944 tarihinde toplandık. *Partimizin* programını yeniden madde madde okuduk. Partimizin prensipleri hakkında şimdiye kadar taşıdığımız imanı ve duyduğumuz heyecanı bu sefer de hep birlikte ve bir kere daha teyit ve tekid ettik. Kemalizmin milliyetçi, halkçı, laik, inkılâpçı ve cumhuriyetçi umdelerinin kayıtsız şartsız hizmetkârı olduğumuzu, bize tevdi edilmiş olan gençliği bu umdeler içinde yetiştirdiğimizi ve yetiştirmeye devam edeceğimizi, bu umdelerin mana ve değerine aykırı herhangi fikir ve kanaate şimdiye kadar olduğu gibi şimdiden sonra da yer vermeyeceğimizi ve PARTİMİZİN GENEL BAŞKANI İNÖNÜ'YE bağlılığımızı derin saygılarımızla bildiririz".

Bunun başında 11 Nisan 1944 tarihli ve "Maarif Vekilliğine" başlıklı dekanın imzaladığı şöyle bir tezkere de vardı:

> "Yüksek vekilliğin 4.IV.1944 tarihli ve 70/99 sayılı bazı taassupçu ve ifratçı cereyanları hakkındaki tamimini de ehem-

miyetle göz önünde tutan Fakültemizin Türk profesör ve doçentleri 11 Nisan 1944 tarihinde toplanmışlar ve ilişik olan yazıda ifade edildiği üzere duygularını bildirmişlerdir."

Millî Şef'e gönderilmiş olduğuna kuşku olmayan ve "bakanlık mensuplarının *siyasetle hiçbir suretle meşgûl olmamalarının kanunî bir lüzum* olduğunu bütün teşkilâta" bildirilmesi üzerine yazılmış bir "ahtname" (bağlayıcı belge) sayılan bu bildirinin altında benim de imzam vardır. Millî Şef'e bağlılık iddiası siyaset sayılmıyor demekti. "İlerici" sayılan yanın böyle saçma iddiası olması "gericileri" kuvvetlendiriyordu.

Ankara Üniversitesi'nin, üniversite oluşunda bizim (kimsenin bilmediği) bir katkımız da olmuştu. Hukuk Fakültesi, Mustafa Kemal'in hediyesiydi. Dil-Tarih de öyle. Siyasal Bilgiler, İstanbul'daki Mülkiye'nin Ankara'ya getirilmiş bir devamıydı. Ziraat enstitülerinden sonra Yücel bir de Fen Fakültesi kurmuştu. Birçoklarının alay konusu olmuştu: "Ne oluyor yani bir üniversite daha mı kurulacak?" diyenler vardı! Biz, küçük bir grup buna "evet" diyerek Ankara'da henüz daha "resmen" bir Ankara Üniversitesi'nin kurulmamış olduğu bir dönemde, böyle bir üniversite varmış gibi konuşur; bu deyimi elimizden geldiği kadar yayardık. Bunu, dekan Şevket Aziz Kansu bakan Yücel'e yansıttıktan sonra, işin resmileştirilmesi yönüne dönüldü; Tıp Fakültesi de katılarak Ankara'da ilk kez ülkenin ikinci üniversitesi kurulmuş oldu. Ne var ki bu Ankara Üniversitesi ile Atatürk geleneğini yürütme ve Yücel'e, bakanlığa, kendi fakültemize karşı düşmanlık yürüten parti içi ve dışı demagogların daha çok gözüne batar olduk.

İkinci Dünya Savaşı'nın Eşiğindeyiz

Bugünü getirmekte İkinci Dünya Savaşı'nın oynadığı rolün unutulması tarihte sık görülen bir unutma türüdür. Savaşın yol açtığı yıkıntılardan sonra büyüyen ya da doğan kuşaklar ile o yıkıntıları yaşamış olan kuşaklar arasında bir tarihsel bellek kopukluğu olur. Uzun süre bu kopukluk tarihsel bilinci karanlık bir koridordan geçirir. Neden sonra o karanlık geçidin ötesine karşı bir ilgi uyanır. Tarih olaylarının çarpıtılma olanakları en çok işte o zamanlar görülür.

İkinci Dünya Savaşı yılları içinde Türkiye'nin savaş dışı kalmasına bakarak, bu tarihsel bilinç kopukluğu olayının olmaması gerekirdi yollu bir sonuca varmanın yanlış olmasının nedeni, Türkiye'nin dünyadan soyut bir ülke olmamasıdır. Türkiye, o savaşa girmediği halde, o savaşın büyük sarsıntılarının dışında kalamamıştır. Bu yüzden, savaşın bitmesi üzerine geçirilen bocalamaların niteliği, onların daha sonraki kuşaklar üzerine olan etkileri tarihsel sürecin mantığı içine konamamıştır. İkinci Dünya Savaşı yılları içinde, özellikle onun sonlarına doğru geçen olaylar bugünün kuşaklarına masal gibi gelir. Ne var ki, bugünkü duruma gelinmede bu masal gibi gözüken yılların payı büyüktür. Bugünün tarihsel belleğinin kapsamı içine girebilen İnönü'ler, Menderes'ler, Demirel'ler, AP, MSP, ya da MHP'ler yerden bitmiş mantarlar değil; 1940-1950 yıllarının koşullarının saçtığı tohumlardan bitmişlerdir.

Atatürk, dünya barışı özleminin yerel yansıması olan Türkiye barış çevresini Balkan devletleri ile Yakındoğu devletleri arasında sağlayacak bir dış siyaset başlatmıştı. Bunun ötesinde, Avrupa-Batı dünyası için bir düşmanlık hedefi olmaktan çıkmak; kurulmuş olan barışçı ilişkileri sürdürmek Kemalist dış siyasetin başlıca ögeleri olmuştu. "Yurt'ta Barış, Dünya'da Barış" sloganı ile özetlenen bu siyasetin iki özleminin ikisini de bozan olaylar, anlatacağım kaotik dönemin başlangıcı olmuştur. Avrupa'da savaşçı rejimlerin etkileri, Türkiye'nin kendi bağımsızlık alanını yaratmaya çalışan dış siyaset düzenini yıkmıştır. Ulusal bağımsızlığın, bütün kalkınma sorunlarının içinden bir daha çıkılamaz duruma gelmesinin başlaması, işte bu iki bozucu etkenin koşulları altında Millî Şeflik rejiminin, Kemalist doğrultudan ayrılan bir yola saparak, yolunu şaşırmasının sonucudur.

Cumhurbaşkanlığına gelişinden sonra, savaş yılları içinde, savaş ertesi yıllarda 1950'ye değin, bu etkenleri yok edemeyenin Millî Şef'in ta kendisi oluşu inanılınayacak gerçeklerdendir. Bu yanı yüzünden onun Cumhurbaşkanlığı yılları verimsiz "politikacılık" ve gittikçe artan demagoji oyunu içinde harcanan yıllar olmuştur. Cesaret ve öngörü gücünün düşmanlarının bile tanıdığı bir kişi olan Mustafa Kemal'in sağlığında, Türk dış siyasası barışçılık yolundan ayrılmamıştı. Mussolini ve daha sonra Hitler'in çıkışını izledikçe büyük bir Avrupa savaşının patlamak üzere oldu-

ğunu, yanılmıyorsam, ilk gören adam o olmuştur. Onun, dünya sorunlarını korkularla değil, yukarda özetlediğim geopolitik etkenlere göre yorumlayan kişi oluşunu, 1919'daki Avrupa diplomasisinin durumu üzerine yaptığı teşhisin doğru çıkmış olması gösterir. Onun, İkinci Dünya Savaşı patlak verdiği zaman Türkiye'nin başında bulunan ardılının, ustası Curzon'un başka bir eşi olan Papen'in taktığı çengele göre biçimlendiği ve Hitler'in bu adama "dur" emrini verişine değin Papen'in kendi anılarının sağladığı bilgilerden izleyebiliriz.

Savaştan sonraki yıllarda Nazi belgelerini inceleyen tarihçileri şaşırtan şeylerden biri, Almanya'nın o zamanki ekonomik ve teknolojik durumunun Nazi yenilmezliğinin inancını haklı gösterecek güçte olmadığıdır.! Savaşın patlak verdiği yıl ile Doğu cephesinin açıldığı tarih arasında kısa dönemde görülen parlak başarıların arkasından gelen iki üç yıl içinde Nazi gücünün neden sönmeye başladığının sırları şimdi anlaşılıyor. O zamanki Almanya, Hitler'in amaçlarını kısa süre içinde gerçekleştirebilecek düzeyde; fakat o düzeyi uzun süre yürütebilecek güçte değildi. Bir ekonomik bunalım ürünü olan Nazi rejiminin kendisi, ülkeyi bu düzeye getirebilirdi; ancak o zaman da rejimin kendine özgü yanları yaşayamazdı. Bir cephede savaş açıldığı zaman, generaller ve Göbbels o savaşın süresini hafta ya da ayla ölçerlerdi ve elde edilen başarılar bu iddiaların yalan olmadığını gösteriyordu. İşte bu ilk aşamadaki zaferlerin sürelerinin bir listesi: Polonya 4 haftada, Fransa 6 haftada, Norveç ve Danimarka 2 ayda, Hollanda 5 günde, Belçika 7 günde, Yugoslavya 11 günde, Yunanistan 3 haftada yere serilmişti.

Tarihçilerin belirttiğine göre, bu yenilmezlik teorisine Fransız ve İngiliz genelkurmay başkanlıkları bile inanmaktaydı. Türkiye de haydi haydi...[1]

---

1 İngiliz tarihçisi A. J. P. Taylor bu şaşılası işin aslını şöyle yorumlar: Hitler, Sovyetler'e karşı savaşa girerken gerçekte, kuracağı Avrupa Düzeni'ni sonsuz Rusya kaynaklarına oturtarak kurma amacını henüz gerçekleştirerek, eskiden beri sözünü edip durduğu Avrupa-Amerika Savaşını başlatmış oluyordu! Bunca geniş olanaklara dayandırılacak Nazi hegemonyası altındaki bir Avrupa Düzeni'nin Anglo-Amerikan çıkar bileşimi için ne demek olduğunu Churchill ile Roosevelt anlamayacak kadar saf değillerdi. Sovyetler'e yardımın, Amerikan ekonomisini ihya etmek gibi bir faydası da oluyordu. Britanya ve imparatorlu-

Alman tarihinde Naziliğin kaynaklarını belirtmeye çalışan ünlü Alman tarih düşünürü Friedrich Meinecke *Almanya Katastrofu* adlı kitabında, Naziliğin Almanya dışındaki ülkelerde neden çekici olduğu sorununa da değinir. İlk bakışta, yorumlaması yüzeyde gibi görünüyorsa da, Naziliğin Türkiye'deki etkinliğini düşününce yorumunu çok yerinde buluyorum, çünkü bu etkinliğin görüldüğü en iyi örnek orasıdır. Meinecke kısaca şöyle der: "Her ülkede, her ulusta daima bir ölçüde açıkgöz tip ile akılsız tipi kişiler bulunur. Bunlar, Hitler akımının [Almanya'daki] başarıları karşısında, onları kendi ülkelerinde de yapmaya özenirlerdi... Her yerde bir alay küçük Hitler'ler türemeye başladı... Hitler'cilik böylece evrensel bir nitelik kazanmıştır."

Nazi düşününün başlıca ilkelerinin küçük bir listesini yaparsak bunların Türkiye'deki karşılıklarını bulmakta hiç güçlük çekmeyiz. Örneğin, demokratik gelenek yabancılığı; Şeflik tutkusu, şövenlik, azınlık-yabancı düşmanlığı, komünizm korkusu, Rus düşmanlığı, devlet-baba kültü, "üç kağıtçılık" çıkarcılık kaparozculuk kapitalizmi eğilimi ve (buna Naziler de gülecek) "Türk'ün dünya egemenliği misyonu" olduğu inancı. Bunların hepsi Hitler'in *Mein Kamf*ında var. Bu benzerliklere karşın bir önemli fark vardı: Almanya'daki Nazilik, çok yüksek bir kültür düzeyinde bulunan bir halkı sürükleyecek baskı ve korkutma tekniği; çok yüksek düzeyde bir endüstri ve teknoloji desteği, sert ve sıkı bir "disiplendirme" tekniği ve bütün dünyada etkili olacak bir propaganda cihazı yarattığı [halde] Türkiye'de bunların hiçbiri yok. Hitler'in Alman-ya'da iktidara geldiği yıllarda, Amerika Birleşik Devletleri'nde, Latin Amerika'da, İngiltere'de, Fransa'da (artık öteki Avrupa ülkelerini saymaya gerek görmüyorum) az çok renk farklarıyla bir alay "Hitler" türemişti. Meinecke bunları sayarken Türkiye'yi anınayı unutmuş saydığı iki tip insanın dünyada belki en bol yetiştiği ülke

---

ğu ile Fransa, Amerika'nın bir uzantısı olabilecekti. Amerika Birleşik Devletleri strateji generalleri için İngiltere, Hitler'i sırası gelince arkadan vurmak için kocaman bir uçak gemisi, bir lojistik deposuydu. Nazi globalizmi, geleceğin globalizmine kıyasla hâlâ Avrupa eksenli bir dünya egemenliğini amaçlıyordu. ABD başkanı Truman'ın bu Amerikan globalizmini dünyaya ilân edişini gördüğümüz zaman hak vermemiz gerekecek.

Türkiye. Sorusuna yalnız Alman tarihi açısından bakan Meinecke ulusçuluğun Türkiye'deki en etkin türünün Turancılık olduğunu bilmediği için, Naziliğin etkinliğinin Türkiye'deki özelliğini düşünmemiş. Avrupa ülkelerindeki Nazi taslağı akımların hiçbiri ulusallık düzeyi sorunu olmamıştı. Türkiye'de ise (ta İttihatçı cephesinden beri yaşayan ve Mustafa Kemal'in *Nutuk*'taki eleştirilerine karşın gücünü hâlâ yitirmemiş olan nedenlerle) Nazilik "gerçek milliyetçilik" demekti. Ona karşı olmak, otomatik olarak, "milliyetçilik düşmanlığı"dır. Naziliğin Türkiye'deki etkinliğini arttıran bir neden de Hitler gibi bir şefi olmasıydı. Bu şef (Nazi deyimi ile *Führer)* bol lâf etmede Mussolini'yi fersah fersah geçen bir adam olmakla beraber söyledikleri "makamacı palavrası" değildi. Onun azametli konuşmaları yanında Millî Şef kapalı ve tutuk lâflar eden sönük, ilhamsız bir "Şef". Onun, açıklıktan uzak, kuşku ya da korku verici sarsak söylevlerini dinleyen bir ülke için Hitler bir hârikaydı. Özellikle Peyami Safa gibi histerik kişiler ya da onun tersi olan palavracı tipler onun nutuklarını dinledikleri zaman kendilerinden geçerlerdi. Nadir Nadi, yakından tanıdığı Peyami Safa'nın radyoda Hitler'in bir nutkunu dinlerken tek sözcük Almanca bilmediği halde nasıl bayılarak yere yıkıldığını anlatır *(Perde Aralığından,* s. 40). Hitler, kükreyen bir arslandı; nutuk attığı zaman yalnız Alman halkı değil, bütün dünya korku içinde dinlerdi. Hitler gibi bir adamın on iki yıllık bir uğraşmadan sonra Almanya gibi bir ülkenin cumhurbaşkanı olan mareşalinden, ordusuna, parlamentosuna ve halkının büyük çoğunluğuna kendini benimsetmesi bir "mucize" gücü taşımaktaydı. Bu, demokratik yollarla iktidarı elde etme geleneği bulunmayan ülkelerdeki iktidar özlemi çeken kişilere çok çekici gelen bir yoldur.

CHP Şefi'nin "sade suya tirid"e benzeyen ideolojisinin karşısında Nazi ideolojisinin kendisi de hasta ruhlular olduğu kadar kuvvete tapan politikacıların iştahını kabartacak doluluktaydı. Bu hasta ruhlulardan biri olan ve (Hasan Âli Yücel'den sonra) millî eğitim bakanı olan Reşat Şemseddin Sirer'in "Millî Şefliği" Nazi ideolojisinin ilkeleri ile kaynaştırma çabasının örneğini ileride tanıtacağım. Henüz daha Alman-Sovyet tutuşmasının başlamamış olduğu bir dönemde, Nazi kuvvetlerinin ta Girit'e, Rodos'a kadar gelme girişimlerinin olacağının sezildiği bir sırada, İngiltere'nin

dışişleri bakanı Türkiye'nin durumunu anlamak için apar topar Ankara'ya gelmişti. Başbakan, dışişleri bakanı ve Mareşal Fevzi Çakmak ile olan görüşmelerini bildiren yazısı, Churchill'in *İkinci Dünya Savaşı* adlı yapıtının III. cildinin 85-86. sahifesinde. Vardığı sonucu kendi başbakanına şöyle özetler: "Türkiye'nin saldırı (offensive) gücü olmadığından bu savaşın dışında kalması müşterek davamız için daha hayırlıdır". Ayrıca kaydettiğine göre, görüştüğü kişilerin Almanya'ya değil, Rusya'ya düşman oldukları. Churchill de Türklerde iş olmadığını ve kendilerinin de Türkiye'ye yardım edecek durumda olmadıklarını kabul eder. Böylece daha önceki İngiltere-Fransa antlaşmalarının hiçbir geçerliği kalmamış oluyordu. Amerika'ya gelince, onlar o aşamada Millî Şef'in Türkiye'sini, Franko İspanya'sı ile bir tutuyorlardı. Kendileri Türkiye'ye yardım etmeyi düşünmedikleri gibi, İngiltere'nin bu yoldaki teklifini de geri çeviriyorlardı. Türkiye'ye yapılacak bir yardım israf demek olacaktı, çünkü Türkiye modern bir savaşa girecek hale gelinceye kadar, bu savaş sona ermiş olacaktı onlara göre.

Batı müttefiklerinin Ruslara yardımı başladıktan sonra, Rusya da Türkiye'nin savaşa girmesini istememiştir. Çünkü Türkiye'nin diplomatik ve militer eğilimlerinin Rusya yanlısı olarak savaşa girmek yerine, sırası gelince, Rusya'ya karşı savaşa girmek yönünde olduğunu biliyorlardı. Ayrıca Türkiye'nin Balkanlara doğru ilerlemesi Rusların çıkarlarına uymazdı. Geriye Almanlar kalıyor. Onlar niye Türkiye'nin savaşa girmesini istemesinlerdi? Niye istesinlerdi? Nazi kuvvetleri, Balkan harekâtı başlayınca yıldırım hızıyla Girit'e, Rodos'a ve Ege denizine inmişlerdi. Bu, Türkiye'nin militer çember içine girmiş olması demekti. Boğazlar Nazi hava gücünün her an tehdidi altında. Türkiye'nin İngiliz-Fransız ittifakının anlamı kalmamış. Üstelik, Türkiye'de Nazi Almanya'sına karşı savaşı isteyecek ne hükûmet vardı, ne Parti, ne de basın. Belki en önemli olan neden: bu savaş süresinde Türkiye ekonomisinin hem kamu sektörünün, hem özel sektörün Almanya'nın ekonomik gücünden yararlanması zorunluluğu. Bunun kamu sektörü üzerine etkisinin sonucu, Halk Partisi devletçiliğini yıkması olmuştur. Özel sektör üzerine olan etkisi ise sermaye birikimine yeni aşamalar sağlaması; bunun da Demokrat Parti zaferini getirmesi; ondan sonra da Alman ekonomik uyduculuğunun ye-

rine (şefliğinden henüz düşmemiş olduğu bir dönemde) Şef'in canla başla Amerika'ya sarılması. Bunlar, işin realite yanları. Bir de ideoloji yanları var. Almanya bir iki ay içinde Sovyet devletini yıkınca Rusların elinde esir olan ırkdaşlarımız ayaklanacak; gerçekleşememiş olan "Turan Birliği" kurulabilecekti. Bu yön ise o döneme özgü olan "Büyük Türkiye" ülküsüne dayanır. Nazi orduları kısa süre içinde Rusya'yı yıkacak; oradaki ırkdaşlar bize katılacaklardı; Bu iki yön, Halk Partisi'nin genel sekreterinden başbakanına kadar birçok kişinin umduğu olanaklardı.

Millî Şef Yönetimi Dışındaki Çevreler

Avrupa'da nasyonal sosyalizmin güçlendiği yıllarda Türkiye'de yukarda saydığım koşullar altında Nazi eğilimli kişilerin etkinliği artmaya başlamıştı. Şef'in kendi partisinin içinde olup da belli bir aşamada onun dışındakiler kadar aşırılaşanların sesi 1943'den sonra çıkmaya başladığı için, onları bu kitabın daha aşağı kesimlerinde göreceğiz. Burada göreceklerimizin en aktif olanları, Rusya'daki devrim sonucunda Gökalp'ın o zamanki önerilerini gerçekleştiremeyerek Türkiye'ye sığınan mülteci (émigré) politikacılardır. İleride Turancılık konusuyla ilgili olarak bunların adları geçeceği için, gelişlerinden önceki olaylar üzerine biraz bilgi edinmemiz gerekecek.

Osmanlı başkentinde, yukarda sözünü ettiğim MC ideolojisine göre Rusya'daki Türk kökenli Müslüman halkların ulusal bağımsızlık kazanma aşamasına gelmiş bir ulus ya da uluslar birliği bulunduğuna inanıldığı için, bu devrim olayı üzerine o zamanki Turancılık görüşünde bir değişiklik olmuştu. Bu değişikliğin yansımasını Ziya Gökalp'ın "Turan Nedir?" adlı yazısında görürüz (*Yeni Mecmua*, sayı 31, 8 Şubat 1918). Mütareke'den 8 ay önce, Müttefik donanmasının İstanbul önüne gelişinden 9 ay önce yazılmış olan bu yazıda şöyle deniyordu:

"Bütün Türk kollarının bir devlet yönetimi altında birleşmesine bugünün koşulları elverişli değil. Türk birliği yalnız bir kültür birliği olarak kalsa da olur. Böyle bir birliğe doğru güçlü bir akım zaten var. Rusya'daki Türklerin *ayrı bir devlet* olmalarında bir sakınca yok".

Daha sonra yine aynı dergide (sayı 38, 4 Nisan 1918, s. 233-235) "Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?" diye sorarak şu direktifleri sıralıyordu:

"Bismarck Almanya'sının birleşmesi gibi bir birleşim gerçekleştirilmeli. Kabile, aşiret, kavm bağlılıkları bir yana bırakılıp *"ulusal meşkûre"* birliği yaratılmalı... Bu amaca varmak için ilk önce yerel yönetim örgütleri kurulmalı, sonra bunları *federal* bir birlik içinde birleştirmeli... Bunların başarılması için bir "kahraman" çıkmalı. O, başkomutan olmalı. Karargâhını nerede kurmuşsa, orası Bismarck modeli devletin başkenti olmalı."

Gökalp bu koşullar gerçekleşmezse bağımsızlık umutlarının uçup gideceğini söyler. Bismarck'ın Almanya'da kurduğu devlet birliğinin kabile ya da aşiretler arasında kurulmuş bir birlik olmadığının farkında değil! Bu önerinin, 25 yıla yakın bir zaman sonra yeniden, İkinci Dünya Savaşı yılları içinde başlayan Turancılık akımında yeniden canlandığını göreceğiz.

"Rusya Türkleri" Sorunu

Çarlık çökünce bir "fırsat"la karşılaşmış olmaktan çok, bir "zorunluk"la karşılaşan Müslüman halklar, topladıkları kongrelerde durumlarının ne olacağı konusunu tartışmaya koyulmuşlardı. Ne var ki tartıştıkları sorunlar ve ileri sürdükleri görüşler ile Türkiye'deki Turancılık ideologlarının direktifleri hiçbir noktada uyumlu değil; kimi noktalarda birbirlerine ters bile. Sanki ağız birliği etmişler, bizimkileri yalancı çıkarmak ister gibi canla başla önerilenlerin tersine çekişmeye başlamışlardı. Ne var ki, bu tersliklerinde onlar haklıydılar. Türkiye'dekiler gibi kafadan atma istekler ileri sürecek durumda değillerdi. Yalnız bir imparatorluk çöküşü içinde değil, bir büyük devrim içindeydiler. Bir karışıklık durumu içinde ısmarlama "kahraman" da çıkmazdı. Türkiye'deki kahramanlığı yürümemiş olan Enver Paşa o işi üstüne almaya kalktığı zaman bile arkasında bir birlik bulamadı.

Her şeyden önce bir "ulus" varlığı ve bir "ulusal birlik" bilinci olacaktı. Türkiye'de bile, bir ulusal bağımsızlık için önderini de bulan bir savaş başladığı zaman, ancak bir avuç kişi "Türk ulusu" diye bir şey bulunduğunun bilincindeydi. Çarlık yönetimi altında

yaşayanların kendilerini bir ulus sandığı, ona "Türk ulusu" dedikleri, olanak çıkınca onun bağımsızlığı için savaşma isteği olduğu kocaman bir İttihatçı düşüydü. Toplanan kongre tartışmalarında bu konu üzerinde bile bir anlaşma olmadığı meydana çıktı. Rusya asıllı Halim Sabit'in anlattığı gibi (*Yeni Mecmua*, sayı 41, 25 Nisan 1918) ancak bir avuç kişi Türk oldukları tezini savunabilmiş; geriye kalanların büyük parçası "biz Tatarız"; diğer parçası "Müslümanız" ya da (Ruslar öyle diyor diye) "Muhammedî"yiz tezinde direniyorlardı. Üstelik ne Türkçüler Türk olduklarına, ne İslâmcılar Muhammedî olduklarına, ne de Tatarlar Tatar olduklarına kesinlikle inanmadıkları için yalnız bir ad sorunu üzerinde bile aralarında onca anlaşmazlık olan bu insanlar, ne bir ulus birliği duygusu içinde birleşebildiler ne de Bismarck modeli bir federasyonu gerçekleştirebildiler.

Rusya "Émigré'leri ve Bir Promethée Ajanı

Bugünkü Sovyetler Birliği'nde yer yer kurulan cumhuriyetlerde komünist partilerin iktidarı elde etmeleri üzerine komünizme karşı olan politikacılar dağılmışlar; kimileri ilk önce Avrupa'ya, daha sonra Türkiye'ye çekilmişlerdi. Fakat Türkiye'deki Kemalist yönetim, bunların Sovyetler Birliği'ne karşı propaganda ve kışkırtma eylemlerini köstekleмekteydi. Fakat İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaşmakta olduğu yıllarda Millî Şef yönetimi altında bu tür eylemler güçlenmeye başladı. Savaş yılları içindeki Nazi belgelerinde bunlar arasında adı geçecek olanlar bulunduğunu ilerde göreceğiz. Bunların ne ölçüde o zamanki Turancılık projelerinde payı olduğunu saptamaya da çalışacağım. Yalnız, bu mülteciler arasında 1930'larda ve 1940'larda adı bir iki aşama boyunca geçen; ancak rolü ve fikirleri aydınlanmamış ya da çarpıtılmış olarak kalan birini ilk önce burada tanıtmaya çalışacağım. Sözünü ettiğim aşamalarda bu kişi farklı rollerde gibi gözükür. İlerde 1944 yılı Irkçılık-Turancılık olayı dolayısiyle bu olayın gerçek niteliğini anlamak bakımından da bu tanımanın yararı olacaktır. Bu, Başkırdistanlı Ahmet Zaki Validof adlı kişidir ki Türkiye'de Zeki Velidi Togan adı ile bilinir.

Türkiye'de siyasal düzeyde adının ilk duyuluşu Atatürk'ün ye-

ni bir Türk tarihi görüşü geliştirmeye çalıştığı yıllara rastlar. Ankara'da toplanan tarih kongresinde bu zat çok eleştirilere uğramış, arkadan da sınırdışı edilmişti. Olay, dıştan, bir bilimsel çatışma gibi gösterilmekle beraber, gerçekte, olayın siyasal nedenleri vardı. Bu nedenlerin yarısı Rusyalı mültecilerin kendi aralarındaki eski kavganın sürdürülmesi diğer yarısı da Kemalist yönetimin dış politikası ile ilgiliydi. Fakat, bu ikisinin üstünde bu kişi ile Mustafa Kemal arasındaki görüş çatışıklığı yanı da var. 1942 yılında Eskişehir yakınındaki köy enstitülerini görmeye gittiğim zaman, yakınlarda bulunan bir Tatar köyünde bir gece kalmıştım. Çiftçi Tatarlar arasında gece geç vakitlere kadar bir Zeki Velidi-Sadri Maksudi tartışması sürdüğünü hayretle izlemiştim. O geceki tartışmadan ben kesin bir şey öğrenememiştim, çünkü Türkiye'ye çoktan yerleşmiş olan bu Tatarlar da bu iki adam arasındaki düşmanlığın gerçek kaynağını bilmiyorlardı. Ne var ki yalnız köylüler değil, onların dışında daha yüksek düzeyde bulunan kişilerin kendileri de ya olayları doğru bilmiyorlar ya bildikleri olayları doğru olarak anlatmıyorlar veya kendileri de olayları ve koşulları değerlendirecek yetenekte olan kişiler değillerdi. Bunlara, bir de kendi davalarını bilmeyen, bilmeye de çalışmayan ya da Türkiye'deki hayallere göre olaylarını anlamamakta direnen kişilere gerçekleri anlatmak istememelerini, bütün bunların üstüne bir de bölge, kabile, kavim ve kişilik farklarından doğan prejüjeleri katın, niteliği anlaşılmaz eski bir kan davası masalı ile karşılaşırsınız. Yalnız, Tatar kökenli olan mülteciler hemen hemen ağız birliği ile Rusya'daki başarısızlıkların sorumluluğunu bu Zeki Velidi adlı kişiye yüklerler. Onların iddiasına göre, İdil-Volga çevresinde bir "Türk" birliği kurulabilirmiş, ancak. Zeki Velidi'nin bolşeviklerle, sonra onların düşmanı olan Beyaz Ruslarla, hattâ yabancı devletlere mensup kişilerle birtakım karışık işlere girişmesi yüzünden bu olanak bombalanmış. Olaylar geçmişe karışmış, iddiaların ne denli doğru olduğu belli değil.

Zeki Velidi'nin kendisi, aleyhindeki iddiaları çürütmek için Rusya'da, Avrupa'da ve en son Türkiye'de giriştiği işleri anlatan *Hatıralar* adlı bir kitap yayınlamıştır. Rusya'daki devrim zamanına rastlayan parçası, bu adamın, iddia edildiği gibi, çok karışık ve çelişkili işlere bulaştığını doğrulayacak nitelikte. Oynamaya kal-

kıştığı karışık işler sonucunda ta Türkistan'a kadar kaçmak zorunda kaldıktan sonra orada da tutunamadı. Anıların bu parçası bizi ilgilendirmez. Fakat kitabın daha sonraki parçasında anlatılanlar, bu adamın Mustafa Kemal zamanı Türkiye'sinde de niçin tutunamadığını anlatan ipuçları verir. Bu anılardan öğrendiğimize göre, ilk önce Türkiye'ye gelmek istemiş. Fakat İstanbul'da o zamanki Ankara hükûmetinin temsilcisi olan Dr. Adnan Adıvar, Ankara'dan izin verilmediğini söylemiş. Bu, daha o zamandan onun kimliğinin bilindiğini gösterir. İçeri alınmayınca, Avrupa'ya geçmiş. Oradaki çalışmalarından, kendisinin en büyük başarısı olarak tanımladığı bir Promethée örgütü, ilk rastladığımız ipucu. Bu örgüt Polonya'da faşist bir diktatörlük kurmuş olan mareşal Pilsudski'nin, bugünkü CIA'ye benzer gizli örgütüydü. Zeki Velidi'nin anılarından anlaşıldığına göre bu örgütün amacı, Rusya'daki yeni rejime karşı Slav kökenli Hıristiyan halkları ayaklandırmak için "agitation" eylemleri yapmaktı. Zeki Velidi Avrupa'ya gider gitmez bu gizli örgütün ajanlarını bularak onlarla bağlantı kurmuş. Dediğine göre, Avrupa'da bulunduğu yılların en büyük başarısı bu gizli örgüte yalnız Hıristiyan ve Slav halklar arasında değil, aynı zamanda Müslüman halklar arasında da propaganda amacını kabul ettirmesi olmuş. Yine dediklerinden anlaşıldığına göre, bu gizli örgüt Rusya'daki rejime düşman olan Avrupa Batı Hıristiyan devletleri para sağladıkları için, kendisi ise medreseden çıkma bir Müslüman olduğu için, Avrupa'daki (ve daha sonra Türkiye'deki) gizli politik eylemlerini peçelemek için, "şarkiyatçı bilim adamı" olarak kendini göstermeye karar vermiş. (İlerde göreceğimiz gizli Nazi belgelerinde bu Promethée örgütünün adı geçecektir. Nazilikten önce bu örgütün arkasında Fransız ve İngiliz örgütler olduğunu Naziler bildikleri için, bu örgüte karşı kuşku beslerlerdi. Bu yüzden İkinci Dünya Savaşı yılları içinde bu örgüt ikiye bölünmüş; bir bölüğü Alman, öteki bölüğü diğer bir Polonya generali olan Sikorski tarafından Londra'ya taşınmış).

Zeki Velidi Avrupa'da şarkiyatçı bilim adamı olarak kendini tanıtmış olmakla ve iddiasına göre Avrupa üniversitelerinden bol maaşlı teklifler almış olmakla beraber, asıl amacı Türkiye'ye gelmek ve eylemlerini oradan yöneltmekti. Ne var ki, Avrupa'da bulunan Tatar kökenli mülteciler onu Türk birliği davasına ihanet

eden, marksistliğe bulaşmış biri olarak bildikleri için her gittiği yerde peşini bırakmıyorlar, konferans vermeye kalktığı zaman olay çıkarıyorlardı. Anılarında anlattığına göre, bunlar Türkiye hükümeti temsilcileri nezdinde de aleyhinde ihbarlar yaparak Türkiye'ye gitmesine izin verilmemesini sağlamaya çalışıyorlardı.

Avrupa'da Tatarların peşini bırakmayışından bunalan Zeki Velidi "Türkiye Türkçüleri" dediği kişilere mektuplar yazarak Türkiye'ye kabul ettirilmesini sağlamaya çalışıyordu. Sonunda istediği oldu. Bu Şarkiyat ve Türkiyat bilginini Avrupalılara kaptırmak istemeyen Fuat Köprülü, Rıza Nur, Hamdullah Suphi gibi (daha sonra Mustafa Kemal karşıtı oldukları görülecek olan) kişilerin çabaları ile Türkiye'ye gelmesi sağlanmış oldu. Onun Rusça ve Rusya Müslümanları bilgisinden yararlanmayı gözüne kestiren Köprülü'nün himmetiyle İstanbul Darülfünunu'na o zamanki terimle "muallim" (doçent) olarak atandı.

Zeki Velidi Türkiye ve Türk Dünyası'nın büyük bir düşünürü olarak kendini tanıtmak hırsı ile Ankara Türk Ocağı'nda konferanslar vermeye başlamıştı (ben kendisini daha sonraki yıllarda dinlediğim zaman bile anlaşılmayan bir Türkçe konuşuyordu. Anılarında anlattığına göre, İstanbul'a geldiği zaman onun Türkçesini anlamayan polisler onu Ermeni sanarak tevkif etmişler de dışarıya haber yollayarak kurtarılmış). Türk Ocağı'ndaki konferanslarını hangi Türkçe ile verdiğini hep merak ederim. Fakat, Ömer Seyfettin'in alaylı diliyle anlattığı gibi, Türk Ocağı çevrelerinde Tatar ya da Başkırt Türkçesi ile konuşmak çok moda olan bir şeydi.

Türk Ocağı Mustafa Kemal'in hiç sevmediği serüvenci İttihatçılar zamanında olduğu gibi, Rusyalı mültecilerin etkisi altında Rusya aleyhtarıydı (bu, komünizm aleyhtarlığı demek değil, çünkü komünizmden önceki Rusya aleyhtarlığı da milliyetçilik sanılan "Türkçülük" ya da "Turancılık" olarak tanıtılırdı). Mustafa Kemal hem İttihatçılık karşıtı olduğu için, hem Rusya ile barış politikası içinde bulunmaya önem verdiği için, Türk Ocağı adlı örgütü hiç gözü tutmuyordu. Bu örgüt gittikçe Mustafa Kemal karşıtı kişilerin yönetimine girmekte; üstelik Başkırt bilgini Zeki Velidi de konferanslarında "Atatürk Devrimleri" diye bildiğimiz değişiklikleri Türk dünyasında "kültür bunalımı" (hars buhranı) yaratan eylemler olarak nitelendirmekteydi. Barışın gelmesiyle

Türk tarihine karşı büyük bir ilgi beslemeye başlayan Mustafa Kemal, Türk tarihi çalışmalarını bir anti-Sovyet propaganda perdesi olarak kullanmak yerine, Türkiyeli tarih bilginleri ile Rusyalı Türk ve Rus tarih bilginleri arasında açıkça ve elbirliği ile çalışılmasını teşvik eden bir yöne dönmüştü. Bu yüzden, iç ve dış propagandacılığında anti-kemalist bir yöne dönmüş olan Türk Ocaklarını kaldırmıştı. Türk tarihi çalışmalarına ve konferanslara Rus bilginlerini de getirtmekteydi.

Buna benzer bir olayı Dolmabahçe sarayında toplanan ilk dil kurultayında da görmüştük. O seferki kurban, Caferoğlu Ahmet adında bir Azeri émigrésiydi. İstanbul Üniversitesi'nin Türkiyat Enstitüsü'nün feodal beyi gibi bir şey olan Köprülüzade Mehmet Fuat (sonranın Fuat Köprülü'sü) o zaman yazdığı kitaplarda adının altındaki unvanlar arasında "Sovyet İlimler Akademisi Üyesi" unvanını koymayı hiç unutmaz; Sovyet Türkiyatçılarının neler yazdığını kaçırmamak için Rusça bilen bu émigréleri etrafına toplardı. Bu zavallılar da bu Köprülüzade'nin İttihatçılar zamanında Ziya Gökalp'ın koltuğu altında önemli bir kişi olduğu zamanın geçtiğinin farkında olmadıklarından, ve onun gibi iki ipte birden canbazlık etme oyununu bilmediklerinden Mustafa Kemal'in karşısında ülkenin siyaset gereklerine uymayan ataklıklar yaparlar, potlar kırarlardı. Caferoğlu da bunlardan biriydi. İleride göreceğimiz bir belgeden anlaşıldığına göre, o da gizli Promethée örgütüne bağlıydı ve onlardan (denildiğine göre) para alıyordu. Türk emniyet makamlarının hem Zeki Velidi'nin hem bu zatın bu tür ilişkileri olduğunu bilmesi gerek.

Dolmabahçe sarayındaki kurultayda en öndeki sırada bir dizi davetli Sovyet Türkoloğu oturuyordu. Mustafa Kemal'in, Türkiyat yapmak perdesi altında anti-Sovyet propagandacılığı yapılmasına karşıt olarak, Türk tarih ve dil incelemelerinin Rus ya da Müslüman Sovyet bilginlerinin önünde açıkça ve onların da katılmaları ile yapılmasını istediği belliydi. Madem ki, orada yaşayan halklar ile aralarında çok farklar olsa bile, bir dil ve bir kısım kültür akrabalığı vardı ve madem ki Rus olan Sovyet yönetimi de bunun tersini ileri süremezdi, bilimsel çalışmaları açıkta ve birlikte yapmaya karşı hiçbir itiraz ileri sürülemezdi. Anlatacağım konferansta konuşacak ve bir tebliğ verecek kimselerden biri olan Ca-

feroğlu, kürsüye gelince elindeki yazılı tebliği bir yana bırakarak bir anti-Sovyet söylevine girişince, gözlerimiz Mustafa Kemal'in oturduğu locaya çevrildi. Arkada biraz yüksekçe bir yerde oturmakta olduğu için onu görebiliyorduk. Yaverini çağırmış, kulağına bir şeyler söylüyordu. Sözleri bitince yaver salonu dolanıp oturumun başkanlığını yapan zatın yanına geldi. Hemen bütün salon, olayı gözleri ile izliyordu. Başkan eğildi, yaver onun kulağına birşeyler söyledi. Başkan hemen ses büyülteç aracını kesti. Ben ön sıraya yakın bir yerde bulunduğumdan Caferoğlu'nun hiçbir şeyin farkında olmaksızın hâlâ "uruslar"a ver yansın etmekte olduğunu işitiyordum. Hazretin bu halini gören oturum başkanı nihayet önündeki cedveli aldı, onun omuzuna kadar uzatabildi. Yerinden hoplayan Caferoğlu dönüp arkaya bakınca, nazik bir sesle: "Konuşma süreniz doldu, lütfen ininiz" dendiğinin o zaman farkına vardı. Zavallının durumuna acımışsak da, zaten herkesin tuhaf bulduğu Caferoğlu'nun bu budalalığına da çok şaşmamıştık. (İleride göreceğimiz bir gizli Nazi raporunda onun adının da geçtiğini gördüğüm zaman sahifenin kenarına: "yanlış, o bir üniversite hocasıydı" diye yazmıştım. Şimdi bu kitabı yazmakta olduğum sırada onun başka bir hemşerisi bu iddianın doğru olduğunu, hatta Caferoğlu'nun Promethée ile ilişkisini saklamadığını söyledi.)

Yukarda değindiğim Tarih kongresi dolayısiyle Zeki Velidi'ye karşı yapılan saldırıları (özellikle bilginliğinin bir maske olduğu iddiasını) kendi anılarının verdiği bilgiler doğrulamaktadır. Millî Şef, cumhurbaşkanı olunca Mustafa Kemal'in eski düşmanlarını toparlama tutumunun bir parçası olarak Zeki Velidi de yeniden içeri alındı ve üniversiteye bu kez prof. olarak atandı. Eski koruyucusu Köprülü de Mustafa Kemal'e karşı olduğu halde, Zeki Velidi'de bulunmayan kurnazlığı sayesinde hem hocalığında kalmış, hem de CHP milletvekili bile olmuştu. 1944 yılı gelince, Zeki Velidi'nin başından bir fırtına daha geçti ve eskiden olduğu gibi Köprülü yine o fırtınanın dışında kalabildi. Bu seferki fırtına Mustafa Kemal'den değil, onun ardılı Millî Şef'ten. Bunun nedenini, niçinini *Unutulan Yıllar*'ın 1944 sayılı olanına geldiğimiz zaman göreceğiz. Zeki Velidi hakkında yukardaki bilgileri vermemin nedeni de zaten buydu.

Nihal Atsız adlı biri. Yeni kuşaklar arasında "Bu Nihal adı bir kadın adı mı, erkek adı mıdır?" diye bana soran olmuştur. Zavallının bunca çabuk unutuluşuna şaşmıştım; ama bu onun temsil ettiği ırkçılık ve şovenlik fikirlerinin unutulduğunu göstermez. Onun geliştirdiği fikirleri daha sonranın üçkâğıtçıları o denli çok işlemişlerdir ki, arada bu zavallı führer'in adı unutulup gitti, anlaşılan. Bu zavallı führer günün birinde kadın mı, erkek mi diye sorulacağını bilseydi kendine Alparslan, Büyük Kurt filân gibi erkekçe bir ad takardı. "Darülfünûn" öğrenciliğimiz zamanında onu sadece Nihal diye bilirdik. O zaman soy adı yoktu, "Atsız"lığı sonradan gelme. Daha öğrenciliği zamanında Nihal, tipik bir Türk şoveniydi. bu sözcük dilimize Fransızcadan bu biçimde geçtiği için sözcüğün kökenini pek bilmeyiz. Fransızca yazılışı: CHAUVAIN. Napolyon ordusunda bir askerin adıydı. Tam adı Nicola Chauvin. Kuru palavracılığı yüzünden asker arkadaşları arasında alay konusu olmuş. Napolyon'un düşmesinden sonra asker maaşı ile zar zor geçinir, fakat Napolyon zamanında kazandığı madalyalarıyla eski zarzurtunu sürdürürmüş yaşam boyunca. 1831'de dillere destan olan bu tipi, piyes yazarı Cogniard, *La cocard tricolor* adlı piyesi ile ölümsüzleştirdi; ve *Chauvinism* sözcüğü onun sayesinde bütün dillere yerleşti.

Türkiye'nin Nicolas Chauvain'i olan Nihal Atsız da aslında zavallının biriydi. Darülfünûn öğrenciliğimiz zamanında edebiyat bölümünde öğrenciyken orada okutman olan "Başkırt Cumhurbaşkanı" Zeki Velidi'den Orta Asya ile ilgili çok şeyler öğrenmiş olacak. Fakat, onun kendi şovenliğine özgü olan "ırkçılık" ile "turancılık" fikirleri hocasından gelme değil. Kendi malı. Hattâ, Türkçülüğün babası olan Ziya Gökalp'ten bile gelme değil. Çünkü, Diyarbakırlı olan Gökalp, Nihal'in anlayışına göre Türk olamazdı, ancak Kürt olabilirdi. Zeki Velidi'nin ırkçı ya da Turancı olmadığını burada söylememe kimse inanmayacak, bilirim. İleride göreceğimiz gibi, 1944'de Millî Şef bir alay kişiyi o kadar ustalıklı biçimde "ırkçı-turancı" diye tanıtmıştı ki kim ırkçıdır? kim turancıdır? ve ne anlamda böyledirler? bugün bile bilemez hale geldik.

Bizde milliyetçilik ırkçılık ve turancılık demek olmuştur. Bu

anlayış Türk Chauvain'i Nihal'in özel katkısıdır. Milliyetçi olmak için onun anlamında ırkçı ve turancı olmak şart. Değilseniz, ya Türk değilsiniz ya da komünistsiniz. Nihal'in ırk ve ırkçılıkla ne anladığını tanıtmam için öğrenciliğim yıllarındaki bir olayı anlatayım. Devlet bursu ile üniversitenin fakülte ve bölümlerinde okuyan öğrenciler Yüksek Muallim Mektebi öğrencileri sayılırdı. Bitirenlerin belirli bir süre lise öğretmenliği gibi ödevlerde çalışma borcu olurdu. Bu okulda geleceğin öğrencileri için pedagoji dersi verilirdi, bunun hocası olan Sadrettin Celâl'in (Antel) uyguladığı yöntem gereği, ders yılı sonlarına doğru öğretmen adayları birer örnek ders verir, sonra öğrenciler bu ders konusu üzerinde tartışırlardı. Nihal'in verdiği örnek ders, edebiyat dersi adı altında ve sözde Türk tarihi üzerine. Sivas'ın doğusuna düşen illerde yaşayan halkın Türk değil, Kürt olduğunu ileri sürmüş. Bu Türk olmayan halk ya imha edilmeli ya da başka bir yere sürülerek onların yerine Orta Asyalı ırkdaşlar getirtilerek yerleştirilmeliymiş. Bu lâfları dinleyen Erzurumlu öğrenci Sırrı Numan (Fransız asker Chauvain'i bile güldürecek olan) böyle bir fikre itiraz edecek olunca Nihal köpürmüş: "İki bin metrelik dağdan inen ayılar işte bu kadar anlar benim konferansımdan" karşılığını verince, öğrenciler birbirlerine girmişler. Çelebi bir adam olan Sadrettin Celâl'in bu manzara karşısındaki hali görülecek şeydi. Nihal bu hocasını ve diğer arkadaşları olan Pertev Boratav ile Sabahattin Ali'yi ihbar eden kişidir ki, o aşamaya geldiğimiz zaman bu hareketinin nedenini belirtmeye çalışacağım.

Zeki Velidi ise Nihal anlamında ne ırkçı ne turancıydı. Kendini hâlâ Başkırdistan cumhurbaşkanı sayan bu adam da, içinden, Türkiye Türklerini gerçek Türkten saymaz, elinden gelse o da, Nihal'in tersine, Türkiye'de nasılsa kalmış Türk varsa onları Orta Asya'ya götürüp yerleştirmeyi düşünen türden başka bir akıllıydı. Nihal Sivas doğusundakileri Türkten saymadığına göre Rumeli, Adalar gibi yerlerden olanları da Türkten saymazdı. Onun için Selânik doğumlu olan Mustafa Kemal'e düşmandı. Ona düşman olunca onun Cumhuriyet'ine de düşmandı. Bu cumhuriyet yüzünden Türk devleti Türk kanından olmayan soysuzların eline geçmişti. Nihal için "şoven" demem bir bakıma zavallı mösyö Chauvain'e bir hakaret olacak. O zavallı sıradan bir neferdi. Nihal

ise üniversite çıkışlı bir öğretmen. Ne var ki, büyük iddiaları için gerekli olan antropoloji, tarih, felsefe alanlarında bir şey bilmeden insanları kaşlarına, gözlerine, saçlarına ve yüzlerinin rengine göre ırklara ayıracak kadar bilgisiz bir zavallıydı. Düşünün, biri çıksa ve ileride komünist diye ihbar ettiği hocası Sadrettin Celâl'i, onun yanında Erzurumlu Sırrı'yı, başka bir Erzurumlu Cevat Dursunoğlu'nu, Sabahattin Ali'yi alsa, Nihal'i de alarak hepsini bir sıraya dizerek Almanya'dan gelen bir nordik Nazi ırkçısına, "Bil bakalım bunların hangisi Türktür" dese ne olurdu? Adamcağız uzun uzadıya dizidekilerin kaşlarını, gözlerini, ciltlerinin rengini inceledikten sonra dizidekilerin en esmerleri olan Cevat Dursunoğlu'nu, Sadrettin Celâl'i ve Sırrı'yı Türk olarak ayırır, "Bunlar Türk" der, sonra Nihal'i işaret ederek: "Bu, olsa olsa Alman ırkından bozma biri olabilir, saçları sarı, gözleri maviye kaçıyor" derdi. Az önce, Nihal'in ırkçılığına gülerdik deyişimin nedeni bu. İçimizde Türk ırkına en çok benzemeyen kişinin ta kendisi olan bu Nihal'di (onun "atınasyon" antropolojisi açısından söylüyorum).

Bu denli gülünç Türk şoveni Nihal Atsız'ın ne anlamda 1943-1944 yıllarının en ünlü "ırkçı-turancı"sı oluşunun öyküsünü o yılların olaylarına baktığımız zaman görebiliriz. Burada sadece onun Türkiye'de milliyetçilik konusunda kendini "milliyetçi" diye tanıtan sayısız kişiyi yanıltmak gibi bir başarısı olduğuna değinmekle yetineceğim. Sağduyu denen şeyden yoksun sayısız insanı aldatmak büyük bir marifet sayılamaz mı?

Emekli Generaller

Naziliğe yataklık eden diğer bir çevre, Turancı emekli generaller ile onların etkisi altında bulunan, eski Enver Paşa Turancılığı kafasından kurtulamamış olan kimi subaylardı. Zeki Velidi, Türkiye'ye Atatürk'ün ölümünden sonraki gelişinde Turancı paşaların kendi etrafında toplaştıklarını *Hatıralar*'ında iddia eder. Bunların en tanınmışı değilse bile fabrikatörlüğü dolayısiyle en zengini olduğunu tahmin edebileceğimiz Nuri Paşa, Küçük Yalı'da Çamlık gazinosunda onun şerefine ziyafet vermiş (s. 603). Toplantıya Enver Paşa'nın üvey kardeşi olan Nuri Paşa'dan başka amcası Halil Paşa, Hüseyin Hüsnü Erkilet, Cafer Tayyar, Mürsel Paşalarla Tür-

kistan'da gördüğü başka subaylar da çağrılıymış. "Bu toplantı sırasında bahçeye adam sokulmadı" dediğine göre, ancak kendi aralarında konuşulabilecek şeylerin konuşulduğu anlaşılıyor. Bu adların çoğuna daha sonraları von Papen-Saracoğlu dolayısıyla rastlayacağımız için bir tahmin yapabiliriz: ya Nazi makamları ile görüşülecek "Turan Devleti" sorunu, ya da Nazi yanlısı bir iktidar değişikliği konusu konuşulmuş olabilir yoksa, Turan ülküsü serüvenlerine uzaktan yakından karışmış olan bu kişiler yalnız çapkınlık serüvenlerini mi konuşmuşlardı?

Bu generallerin en önemlilerinin Millî Şef'ten çok Mustafa Kemal düşmanı olan kişiler oluşu ilginçtir. Özellikle iki tanesi: İkisi de Nazi Doğu cephesi açıldıktan sonra gazetelerde savaş durumunu anlatan yazılar yazan, sık sık Alman generallerine ders veren Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet ile Ali İhsan Sâbis. İkisi de Almanca *Türkische Post* gazetesinde maaşlı görevli. Birincisinin adı daha önemli. İlerde Nazi belgelerinde dışardaki eylemler üzerine bilgi edineceğiz. İçerdeki çalışmaları ise en çok *Çınaraltı* adlı dergide çıkan açık faşizm propagandası niteliğindeki yazılarında görülür.

Bu derginin kendisi basın çevresinin en tanınmış ırkçı-turancı dergisiydi. Derginin başında görünüşte böyle şeylerle ilgisi olmayan iki Babıâli ozanı bulunuyordu. Bunların birincisi olan Orhan Seyfi Orhun'un, sonraları Millî Şef'in partisine alındığını, Meclis'te onun başta gelen şakşakçısı olduğunu da göreceğiz. Bu dönemde bunlar bu *Çınaraltı* dergisinin arkasını örten paravan rolündeydiler. (Not: bu kitapta çok kez CHP yerine "Millî Şef'in partisi" deyimini bilerek kullanıyorum; onu şeften önce ve şeften sonraki partiden ayırmak, onların üyelerini eleştirilerime karıştırmadığımı göstermek için).

Basının demagoji dehası Peyami Safa'yı da unutmamak gerek. Saldırganlık edepsizliğinde kimse onu geçememiştir. Eskiden Nazım Hikmet'le ahbaptılar. Babıâli caddesinde o iri yapılı ozanın yanında kendine özgü kerkenez yürüyüşü ile sık sık görülürdü. Ruhça ne denli sarsak biri olduğunu, onu yakından tanıyan Cumhuriyet başyazarı Nadir Nadi anlatır (*Perde Aralığından* adlı anılarının 40-41 inci sahifesinde). Matbaada Hitler'in ünlü söylevlerinden birini dinleyeceklerdi. Nadir Nadi Almanca bilir, Peyami Safa ise (onun dediği gibi) bu dilden bir sözcük bile bilmez.

Hitler'in ne dediğini anlamadığı halde sözlerinin gümbürtüsünden bayılmış, vücudu kaskatı olmuş, doktor çağrılmış! Bu beden ve ruh sakatlığı yüzünden yazılarında daima saldırgan olan bu kişi, ayrıca Türkiye'ye özgü olan yarı-okumuş türü bir yazar olduğu için şuradan buradan eline geçen Fransızca kitaplardan Naziliğe uygun yazıları kullanarak ünlü bir Nazilik propagandacısı olmuştu. İleride, onun da bu yoldaki marifetlerini göreceğiz.

Özet ve Sonuç

Üç neden bulunmamış olsaydı, nasyonal sosyalizmin Türkiye'deki etkinliği başka yerlerdekinden farklı olmayabilirdi. Nazi ideolojisinde önemli yeri olan "yaşam-alanı" kavramı bizim için de düşündürücü olması gerekirken bu yan hiçbir endişe yaratmamıştı. O üç neden bu yanı bütünü ile gözden kaçırtacak güçte olmuştur. Söyleyeceğim üç neden şunlardır:

1. Milliyetçiliğin pan-türkizm, onun da pan-turancılık olarak anlaşılması.

2. Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile yakınlığının iki özelliği olması: (a) Turancılığın onun iç yapısına karşı bir tehdit sayılması, (b) O devlet için önemi gittikçe artan bir koridor olarak Boğazlar'ın, Türkiye'nin en büyük kentinin ortasından geçmesi.

3. Köklü değişmelerin sürmesini durdurmuş olan bir partinin, siyasal güç yerine oturmuş olan bir hükümetin yönetiminin başında bulunması.

İKİNCİ BÖLÜM

Savaş Yılları

"İngilizlerle Müttefik" ve "Almanlarla Dost"uz • Almanlar Bize Saldıracak mı? • Baron von Papen • Von Papen'in İlk Başarısı: "İngilizle Müttefik ve de Almanla Dost Olan von Papen Turancıları Berlin'e Tanıtıyor" • Hitler'in Kararı: Türkiye Savaş Dışı Kalmalı • Führer'in Huzurunda • Boğazlar'ı Nasıl Ruslara Vermemişti

Kişisel Anılar: Almanlar Bize Saldıracak mı?

Hitler'in Batı Avrupa'da başlattığı savaşın bir yerde duracağını sanırken Nazi ordularının yıldırım hızıyla Balkanlara inip Türkiye sınırlarına dayandığı sıralardayız. Eylül, 1940'ta ben de kendimi gece yarısı bir atın sırtında Pethanor köyünün kahveci-bakkal dükkânının çardağı altında bir lüküs lâmbanın aydınlattığı bir yedek subay grubu karşısında buldum. 55. Piyade Alayı'nın ağırlık komutanlığı çıkmıştı piyangoma. Hayvandan inip, "Selamün aleyküm" diyerek aralarına girip de kim olduğumu, nereden geldiğimi daha anlatmaya vakit kalmadan öğrendim ki bunlar savaş bitiyor zannediyorlar ve terhis bekliyorlardı. Benim gelişim soğuk bir duş etkisi yaptı. Henüz daha tanışmadığımız yedek subay arkadaşlar kahveciye, "Teğmen beye bir çay getir oğlum" diye bağrıştılar.

İçlerinde tek gerçek (muvazzaf) subay, alay komutanının emir subayıydı. Acı acı güldü. "Terhis bekliyordunuz ha. Bakın, işte yenileri geliyor" dedikten sonra bana, "İç çayını arkadaş da seni alay komutanına götüreyim" deyince o da dahil hepsi bir kahkaha kopardı. Alay komutanı ile karşılaşmanın adı "festival"di. Daha o geceden öğrendim. Bu komutan Birinci Dünya Savaşı'ndan kalma, yaşlı, Türkçeyi Doğu şivesiyle konuşan, ters, huysuz, as-

kerlikten kanıksamış, geçimsiz bir adam. Bir nefeste her şeyi anlattılar. Çayı içip köyün okulundaki alay karargâhına doğru karanlıkta düşe kalka yürürken emir subayı tenbih etti. "Şimdi seni görünce açacak ağzını, festival başlayacak. Sakın, ağzını açıp bir şey söyleme. Bir saat konuşacaksa, o zaman iki saat olacak. Önce sana bir hakaret edecek, hiç aldırma, alınma. Böyle adamlarla savaşa girilmez, ben İstiklâl Harbi'nde bulundum, böyleleri çok tehlikeli olur" diye nasihatler veriyordu.

Zamanla öğrendim ki, alayın gerçek komutanı bu mert adamdı. Albay'ın karşısına çıkışımız onun dediği gibi oldu. Ertesi gün büyük manevra günüydü aksi gibi. Mareşal'in de geleceği bir manevra olduğu için bu bunak albay korku içindeydi. Odaya girdiğimiz zaman berber bir nefer, sakal tıraşı yapıyordu (vakit gece yarısından az sonra!). Biz selâmı çakınca, eliyle berberi geri itip bana kısa süre dik dik baktı, sonra, "Neeesen sen?" diye sorguya başladı. İki cevabım onu çileden çıkarmaya yetti. Biri, böbürlenme gibi olmasın diye, "öğretmenim" demem; diğeri de "Ankara'dan geliyorum" demem oldu. "Bu öğretmen denen b... herifleri ne diye bana gönderirler bu Ankara'daki sarhoş herifler..." diye açtı ağzını. Sarhoş herif dediği Savunma Bakanı Saffet Arıkan'dı. Onu sonradan öğrendim. Emir subayı ve ben put gibi "hazırol". Ondan sonra, "Defol", dedi; emir subayına da, "Bu herifi yarınki manevraya götüremeyiz. Gitsin yatağını yorganını getirsin" diyerek bizi savdı.

Festival dedikleri buydu. Ben üç kez askerlik yaptım, üniversite kurs kampı da ayrı. Bütün yoksulluklarına rağmen o yıllar yaşamımın en güzel anılarıyla dolu yıllar olmuştur. 55. Alay'daki yaşamım, Ankara'daki DTCF'deki yaşamımdan daha güzeldi. Daha o ilk geceden. Emir subayı beni o gece kalmak üzere bir baytar, bir adlî subay ile bir ilkokul öğretmeni yedek subayın kaldığı çadıra götürmüştü. Adlî subay izinli olduğundan o geceyi onun yatağında geçirecektim. Baytar da Birinci Dünya Savaşı'ndan kalma, fakat şeker gibi bir adam. Savaş başlayınca yine orduya çağrılmış. Rütbesi yüzbaşı. Çadırın ortasına bir portakal sandığı koymuşlar. Beyaz peynir, siyah zeytin gibi mezeler ve bir şişe rakı. Hemen beni içlerine aldılar. Baytarın en büyük derdi bir hamama gidebilmekti. Huysuz albay hiçbirine izin vermiyordu İstanbul'a

inmek için. "Ah, dedi, şu Eyüb'e kadar bir iniversem de bir hamama gidebilsem, vallahil-azîm bizim kaşağılardan birini alarak gideceğim. Kaç aylık pisliği ancak kaşağı temizler" dedikçe gülmekten kırılıyorduk.

Ertesi gün emir subayının anlattığına göre manevraya mareşal da gelmiş, kendisi de bizim albayı idare etmiş. Ben ağırlık komutanı ya da karargâh subayı olduğum için sürekli olarak albayla "festival" yaşıyorum. Alıştıktan sonra bu, herkes gibi, beni de eğlendirmeye başlamıştı. Ne var ki albayın başka bir derdi beni hemen her gece rahatsız etmeye başladı. Adam, korkusundan uyuyamıyordu. Hemen her gece ben uyuduktan sonra, emir nefer uyandırır, "Komutanım, albay sizi istiyor" diye kaldırarak köy okulunun yolunu tutardık. Albay düğmeleri iliklenmemiş üniforması içinde, ayaklarında terlik, palaskasız, okulun başöğretmeninin masasının başında, "Ne dersin, öğretmen efendi? Alamanlar bize saldıracak mi? Buni kafamdan çıkaramıyorum. Ha, ne dersin sen, öğretmen efendi?" diye tutturur, sabahlara kadar uzamasın diye ben elimden geldiğince put gibi dururdum, ama yorgunluktan biter, bir daha da gözüme uyku girmezdi. Evet, Almanlar bize saldıracak mıydı? Bir süre sonra bu soru, "Almanlar niye bize saldırmıyorlar?" biçimine girdi. Ve Türkiye'nin savaş karşısındaki durumunun ne olacağı düşüncelerimizin gündemine girmiş oldu. Nazi orduları niye Türkiye sınırlarında durmuşlardı? Kimimize göre Almanlar bizden korkuyorlardı da ondan. Kimimize göre, hayır, tersine, Almanlar bizi dost bildiklerinden saldırmıyorlardı. Üçüncü bir görüşe göre, ne o, ne bu: Millî Şef'in yüksek diplomasisi sayesinde Türkiye saldırı dışı kalmıştı.

Basit gerçek ise şu: Türkiye'nin harbe girmesini isteyen devlet yoktu. Ne Almanya, ne Rusya, ne İngiltere, hele ne Amerika. Başta Almanya olmak üzere, savaşan devletlerin gözünde Türkiye, ya cim karnında bir nokta, ya cepte keklik, ya da gereksiz bir yüktü. Biz o zaman bunların hiçbirini bilmiyorduk. İki nedenden ötürü, şimdi bile bilmiyoruz: birincisi, Nazi Almanya'sının çökmesi üzerine içeride başlayan demokrasi muhalefetine karşı Millî Şef'in yürüttüğü çok başarılı gizlenme ve *yanıltma* siyaseti. Nasıl demokrasiyi onun getirdiğine inandırılmışsak, savaşa da onun yüksek diplomasi becerisi sayesinde sokulmadığımıza inandırıldık.

İkinci neden, yukarıda söylediklerimi kanıtlayan kimi belgeleri o zaman bilmemiş olmak, ya da bilinenleri bile incelememiş olmak. Bu yüzden, 27 Mayıs 1960 gibi bir tarihten sonra, Siyasal Bilimler Fakültesi'nin en yetkili olması gereken hocalarının hazırladığı *Olaylarla Türkiye Dış Siyaseti** adlı kitapta bile bu gerçekler saklı kalmıştır. Bu kitap, diğer konularda da, Millî Şef efsanesini sürdüren bir yapıt olmuştur.

İleride anlatacağım gibi, İngiltere ancak ikinci cephe açılması konusu ortaya çıkınca ve o zaman da Churchill'in bu cephenin Balkanlar'da açılması fikri ortaya atılınca, Türkiye'nin savaşa girmesi tartışma konusu olmuştu. Churchill'in bu projesini de Amerikan stratejistleri kesinlikle kabul etmediler. Bu yüzden ne Adana buluşmasında, ne de Kahire'de İnönü savaşa girip girmemek zorunluluğu sorunu ile karşılaşmıştır. Nazi belgeleri, Hitler ve genel olarak İkinci Dünya Savaşı konularındaki incelemeleri ile tanınmış olan A. J. P. Taylor'ın belirttiği gibi İkinci Dünya Savaşı gerçek anlamı ile Nazi-Sovyet savaşı ile başlar. Hitler, yıldırım hızı ile Avrupa'nın büyük parçası üzerine egemenliğini gerçekleştirdikten sonra, "Bin-Yıl" misyonunun tamamlanması için Rusya seferine girerek Avrupa'nın Yeni Düzeni'ni kuracak; ondan sonra, asıl beklediği büyük "Avrupa-Amerika savaşımı" dönemi gelecekti. Hitler, önceleri bu ikinci dönemi kendi sağlığında göremeyeceğini sanmakla beraber, Rusya seferinin başlarında bunu bile yaşamında görebileceğini ummaya başlamıştı.

Milli Şef, İngiltere ve Rusya ile olan bağımlılıklara aldırmayarak Almanya ile saldırmazlık, dostluk ve ticaret antlaşmaları yapmakla Hitler'i Türkiye'ye saldırmaktan vazgeçirmiş; onu Rusya üzerine yöneltmişmiş. Bu görüş, Hitler'i daha çok alçakgönüllü bir fatih yerine kor. Hitler için, Türkiye cepte keklik iken boşuna niye saldıracaktı? Bundan ne kazanacaktı? Onun için Hitler: "Acaba Türkiye'ye mi saldırayım, yoksa Rusya'ya mı?" düşünecek kadar alçakgönüllü bir adam değildi. Ancak bu görüşte ufak bir gerçek payı yok değil. Hitler'in Ege'ye kadar inme zorunda kalması, istemeden içine düştüğü bir zorunluk yüzünden olmuştu, ve o zaman bir Türkiye karşı koyuşu gibi bir durum ortaya çıkabilirdi. O zamanki genelkurmay başkanı olan Halder anılarında

(*) *Olaylarla Türk Dış Politikası*, AÜSBF yayını, 1967.

şöyle der: "Türkiye Almanya ile saldırmazlık paktı yapmaya istekli çıkmasaydı, bir de onu yola getirmek gerekecek; bu ise zaten açılması gecikmiş olan doğu cephesinin açılmasını daha da geciktirmiş olacaktı."

Milli Şef ile Saraçoğlu'nun sayesinde Alman genelkurmayı böyle bir zahmet ve gecikmeden kurtulmuş oldu! Bu doğal olarak, Nazi yenilgisini Doğu cephesinin Balkan seferi yüzünden geç başlatılmış olmasına bağlamanın geçerliliği ölçüsünde doğru bir görüş olabilir.

Baron von Papen

Baron von Papen Ankara'ya döner dönmez Hitler ile kararlaştırılan diplomasi doğrultusunda işe girişmek üzere kolları sıvadı. Mayıs 1941 tarihli raporu bunu anlatır (W. Langer, *The Undeclared War, 1940, 1941*, New York, 1953, s. 51). Nazi dışişleri bakanlığına gönderilen belgelerle, onun Nurenberg'ten kurtulduktan sonra İngilizce olarak yayınlanan anılarından başarılarını olduğu gibi öğreniyoruz. Ancak, bunların ayrıntılarına girmeden önce adamın kendisini yakından tanımalıyız. Onu yakından tanımanın bir yararı, Lozan Konferansı'nda Millî Şef üzerine silinmez bir etkisi olan başka bir Avrupa devlet adamı ile olan benzerliklerini de tanımamıza yardımı olmasıdır. Bu devlet adamı İsmet Paşa'nın on altı yıl önce Lozan'da karşılaştığı Lord Curzon'dur. Onunla von Papen arasında kimi yanlardan ayrıcalıklar olmakla beraber, ikisi arasında şu noktada tam benzerlik var: Türkiye'nin emperyalist Avrupa devletleri ile Sovyetler Birliği arasındaki karşılaşması halinde Türkiye'nin durumu konusunda aynı görüşte olmaları. Bu iki adamın İnönü üzerine olan etkisi bu noktadadır (Bunu belirtmek için Lozan Konferansı ve İsmet Paşa ile Lord Curzon arası karşılaşmanın kısa öyküsünü EK 1'de bulacaksınız).

Von Papen Hitler'in iktidara gelişini sağlamakta rol oynamış bir adamdı. Kendisi Nazi değil. Üstelik ne o partinin, ne de kendi Katolik partisinin ve ne de Hitler'in sevdiği bir adam. Birinci Dünya Savaşı başlarında Washington'da Alman elçilik işlerinde görevli iken giriştiği entrikalı işler yüzünden Amerikalıların da sevmediği, "yalancı" ve "tilki" diye tanımladıkları bir diplomat.

Hitler'in iktidara geldiği sıralarda orada Fransız büyükelçisi olan François-Poncet onu şu sözcüklerle tanımlamış: "sathî ve sahte, yalancı ve entrikacı, muhteris ve kibirli, Almanya'da kimsenin ciddiye almadığı adam". Anlayacağınız beş parmağında hüner bulunan bir "üçkâğıtçı" tipi, F. Meinecke'nin o sevimli tipolojisinde.

Ne var ki, İngiliz "lord"u gibi, bir Alman "baron"u olan von Papen lordun tersine Türkiye'de çok sevilen bir Batılıydı. Belki biricik sevildiği yer bizim ülkemiz. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda bulunan Alman subaylarındandı. İsmet Bey'den Ali Fuat Bey'e kadar (sonranın İsmet Paşa'sı ile Ali Fuat Erden Paşa'sı) birçok Osmanlı paşasından "silâh arkadaşım", "Ürdün cephesinde beraberdik" diye söz eder. Hitler hem bu adamın Almanya'da kalmasını istemediğinden, hem de bu paşaları çekecek en münasip kişi olduğunu anladığından onu en sonunda Türkiye'ye savmıştı. Von Papen yalnız paşalar, eski İttihatçılar, yeni Turancılar arasında değil, bizim Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde de tanıdığımız bir dosttu. Oraya bir Fransız, İngiliz, Rus, Amerikan veya herhangi bir devlet elçisinin geldiği görülmemiştir; yalnız Papen gelirdi. Kimi öğretim üyeleri etrafını alır, özellikle melâhati ile ünlü bir bayan doçent adamın ağzının içine girer gibi olurdu. Bu mavi boncuk gözlü, kırmızı yüzlü adam, yıllarca sonra ve Nurenberg'ten kurtulduktan sonra öldüğü zaman, yalnız Türkiye'de onun için yas tutan yazılar yazılmıştır. Lord Curzon gibi Baron von Papen de dünya için en büyük tehlikenin Rus ve komünizm tehlikesi olduğunu anlamış bir dâhi olduğu halde Batı dünyası onun değerini bilemedi. Adam bugünkü durumu daha o zamandan ve doğru görmüştü! Ve Millî Şef onun öngörüsünü daha o zamandan anlamış, onu doğru olarak değerlendirmiş (ileride göreceğimiz gibi) Batı önderi Churchill'e onu tavsiye bile ederek uyarmıştı. Rus tehlikesi gerçeğini bu iki ustadan öğrenmiş olmak iyi bir talihlilik olacaktı.

O zamanın iki totaliter ideolojisinin çarpışması, doğal olarak Türkiye'yi de ilgilendirecekti. Modern tarih yılları boyunca Batı'nın (önce, onsekizinci yüzyılda Fransa'nın, ondokuzuncu yüzyılda İngiltere'nin, yirminci yüzyılda Amerika'nın) Rusya ile her takıştığı zaman, bu takışma mutlaka Türkiye'yi de ilgilendirir. Gerekli gereksiz, Türk önderleri Türk halkını bu ülkünün amacı-

na sürmeyi severler. Bu kez o düşmanın üstüne o denli güçlü bir devlet saldırıyordu ki, kurmay subaylar bu gücün o tehlikeyi birkaç hafta içinde yok edeceğini görebiliyorlardı. Çok beğenilen bir subay olan askeri ataşe general Rhode bu işin altı ayda bitirileceğini söylermiş. Dışişleri bakanı Saraçoğlu da "bin yılda bir bulunabilecek" denli bir fırsatın geldiğini öngörecek denli bir diplomattı. Parti genel sekreteri (eski İttihatçı) Memduh Şevket Esendal da öyle. Etrafına topladığı (sonranın ünlü politikacıları) olan genç "memleket çocukları"na anlattığı bir deyiş o zaman o denli geçerlikteydi ki bir atasözü gibi onu ben bile öğrenmiştim: "büyük çatışmada bir yan yaralı bereli hastahaneye, öteki yan mezara gidecekti." Bu sonuncu geopolitik ustasının edebiyatçılık yanı da olduğundan hayal gücü daha da ileri gidiyordu. Bu çatışma sayesinde Avrupa uygarlığı yıkılacak, Batı ile Türkiye arasındaki ilerilik-gerilik farkı da kalmayacaktı. Biz Batı düzeyinde değil, Batı bizim düzeyimizde olacaktı. Bizim fakültede onun söyleşilerini izleyen genç doçentler onun bu öngörüşlerine katılıyorlardı (kimileri o sayede "meb'us" bile oldu. Bir tanesi bakan, daha sonra UNESCO üyesi* oldu.)

Batı, geleneksel diplomasi ikiyüzlülüğünü bırakıp Hitler ile uzlaşacağına, ve onun yanını seçeceğine yemeden içmeden komünist bir devletin yardımına koştu ve Nazi Almanya'sını yere serinceye değin bu komünist devlete yardımını dere gibi akıtmaya başladı. Ankara gözlerine, kulaklarına inanamıyor; devlet radyosu yorumcusu uzun süre bu inanılmaz olayı "Roosevelt'in astronomik rakamları" gibi alaycılıklarla ciddiye almaz gibi görünmeye çalışıyordu. Komünistlere yardım etmek için İran'ı bile çiğneyip ikiye bölmeyi göze aldılar. Curzon-Papen çizgisine aykırı düşen bu tutum, zavallı Saraçoğlu'nun diplomasisini altüst etti, İnönü'nün prestijini zedeledi.

20 Mayıs'ta von Papen verilen karar gereği antlaşmaya varacak görüşmelerin başlamak üzere olduğunu bildiriyor. Saraçoğlu çok dürüst davranıyordu. Von Papen'e Almanya ile antlaşma yapmak üzere olduğunu İngiltere elçisine "ancak geçen cumartesi" açmış olduğunu söylediği için, Papen "aradan birkaç gün geçsin, müza-

(*) Berkes'in sehven UNESCO üyesi diye tanıttığı kişi daha sonra UNESCO Türkiye temsilcisi olan Prof. Bedrettin Tuncel olsa gerektir. - yay.haz.

kereler başlayınca verilen direktifler doğrultusunda antlaşma metnini sunacağım" der. Ribbentrop'u memnun edecek yönde de şöyle der: "Türklere şimdiden şu ya da bu Ege adasını vâdedecek değilim. Israr ederlerse, barış zamanı gelince onu Türklerin lehine çözümleyeceğimizi vâdedeceğim" ve vaadlerini kabul ettireceğinden çok emin gözüküyor. Neleri vaadetmeye giriştiğini az sonra göreceğiz.

Nurenberg'den kurtulduktan sonra yayınladığı anılarında bunları yazan von Papen ile o zamanki von Papen arasında yer yer çok farklar var. Şu anda yazdıklarım üzerine anılarda tek söz yok. Anılarda sanki Führer'in elçisi değil de Türkiye'nin fahrî vatanseveri rolünde. Lord Curzon, Türkiye'de hiç sevilmez. Almanya'da hiç sevilmeyen Baron von Papen ise o zaman da, daha sonra da Türkiye'de çok sevildikten başka Curzon damgasını tazelemekte de çok etkisi olmuştur, Şef'in "tehlike" korkusunu temelli bir siyasal ilke düzeyine çıkarmakta da. İleride göreceğimiz gibi Hitler'den kesin ihtar gelinceye değin Saraçoğlu ve takımını Turan projeleri ile oyalayan odur. 9 Haziran'da von Papen'den gelen bir telgrafta yapılacak olan antlaşmada Herr Numan'ın bir noktayı düzeltmek için bir itirazda bulunduğu bildirilir (von Papen diplomatik yazılarında Numan Bey'in soyadını ya çok uzun bulduğundan ya da yazılmasını beceremediğinden onun adını hep böyle yazar). Herr Numan demiş ki; Türkiye'nin üçüncü bir devlete karşı İngiltere'den yardım istemesinin Almanya'ya karşı bir önlem olduğu anlamını verecek bir madde bulunması doğru olmaz. Türkiye, Almanya'nın saldırısına karşı korunmak için yapıyor antlaşmayı, yani İngiltere ile olan ittifakını devam ettirecek. Bu ince düşünüşü yazarken von Papen içinden kim bilir ne kadar gülmüştü. İngiltere ile yapılan ittifak kime karşıydı? Almanya'nın İngiltere'ye karşı savaş içinde olduğu bir zamanda, dolaylı biçimde olsa bile Antlaşma'da İngiltere'ye karşı alınmış bir tutum izlenimi verilirse Türkiye şimdiden tarafsızlıktan çıkıyor anlamını verebilirmiş. Antlaşma metni İngiltere ile olan ittifakın "bize karşı" olmadığı anlamına gelecek biçimde yazılmalı imiş. Daha sonraları İsviçre elçisi, Numan Bey'in dışişleri bakanı olduğu zamanki bir görüşmesi vesilesi ile yazdığı bir belgede, Türkiye'nin tarafsızlığını İsviçre'nin "integral tarafsızlığından" farklı olarak "aktif tarafsız-

lık" biçiminde nitelendirirken ciddi miydi, alay mı ediyordu bilmiyorum. Diplomat inceliklerine bizim aklımız ermez.

Bu tarafsızlığın gerçek formülü Saraçoğlu'nun ünlü "İngilizler'le müttefik, Almanlar'la dostuz" sözüdür ve gerçek mimarı da von Papen'dir. Sözü geçen belgesinde, Herr Numan'ın o saygılılığından şımaran bir eda ile von Papen şöyle devam eder: "Türkiye, İngiltere ile olan ittifakını bizim de tanımamızı isteyecek olursa, tabiî bunu yapamayız"! Sanki böyle bir şeyi isteyecek biri varmış gibi. Bir üçüncü devletten de söz ediliyordu. Bu "üçüncü devlet" acaba hangi devletti? Papen bunu da yanıtlar: Ya Rusya ya da İtalya olabilirmiş ama, ikisinin de artık bir realitesi kalmamış. İtalya, Nazi müttefiki olduğundan ondan korkmaya gerek yoktu. Rusya'ya gelince... yakında göreceğiz, demek istiyor. Onun için, Herr Numan'ın kafasındaki üçüncü devlet olsa olsa Suriye olabilirdi. Eğer böyle ise Petain hükûmeti ile olan antlaşma dolayısiyle "Suriye için yazılı ya da sözlü bir vaadde bulunamayız" diye anlamsız bir lâf daha eder koca diplomat. Rusların, bunları düşmanca işlem olarak almış olmalarını bir yana bırakalım, sırf bunlar yüzünden, ileride göreceğimiz gibi, Amerika hükûmeti de uzun süre (soğuk savaş dönemi gelinceye kadar) Türkiye'ye güven gözü ile bakmamıştır. Aşağıda "Güven Bunalımı" faslında bunu yok etmek için Millî Şef'in ne kadar debelendiğini, ne yollara başvurduğunu göreceğiz. Aynı zamanda bu ticaret antlaşmasının Türkiye ekonomisini savaş sonunda IMF'in kucağına düşürdüğünü de göreceğiz. Saraçoğlu dönemi gerçekten bir âlemdi. Fakat, Millî Şef rejiminde bunları tartışmak, soruşturmak, incelemek olanağı yoktu. Zaten herkes o denli koyunlaştırılmıştı ki böyle şeyler kimsenin aklına bile gelmezdi. Örneğin, Saraçoğlu dönemi skandallarından birini bilmem bugün hatırlayan var mı? Nazi-Sovyet paktı yapıldığı sıralarda dışişleri bakanı olan Saraçoğlu Fransa'nın Ankara büyükelçisi olan Massigli'ye Fransızların Bakü petrol bölgesini bombardıman etmesini teklif etmiş. Fransa'nın yenilmesi üzerine Naziler Fransız belgelerine el koyunca, Massigli'nin bu teklif hakkındaki raporunu bulmuşlar; von Ribbentrop bu belgeyi elde edip de yemeden içmeden yayınlatınca, haber Ankara'da, Moskova'da bomba gibi patladı.

Bu saçma teklifin saçma raporunun hangi saçma düşünce ile

yayınlandığını bilen yok. Baron von Papen anılarında Ribbentrop'un bunu kendisini güç duruma sokmak için kasden yaptığını ileri sürer. Güya Saraçoğlu'nun yerine ondan daha aşırı bir Nazi yanlısı olan bir dışişleri bakanı gelmesi için yapmış bunu Ribbentrop. (s. 464) Eğer öyle ise, bu von Papen'e karşı değil, onun dostu olan Saraçoğlu'na karşı yapılmış demek olur. Fakat von Papen Nazi rejimi ile ilgili büyükelçiliğinin kusurlarını o zaman hayatta olmayan Ribbentrop'un sırtına yükler hep. O zamanki İngiltere büyükelçisi ise, kendi anılarında bunu asıl düzenleyenin von Papen'in kendisi olduğunu açıklar.

Bu iddia doğru ise (ki von Papen'in ne tıynette bir adam olduğu gözönünde tutulursa inanılabilir) skandalın patlak verişi, Saraçoğlu'nun başbakanlığı zamanına rastladığına göre, asıl amacın onun yerine dışişlerine daha aşırı birini Nazi yanlısı getirtmek olduğu sonucuna varılabilir. Von Papen ise gözüne kestirdiği, belki de temas halinde olduğu öyle biri olmadan böyle bir işe girişmezdi. Kimdi acaba o kişi?

Bu olay tabiî Rusya'da Saraçoğlu'na karşı olan düşmanlığı iyice perçinledi. Uzun boylu, sırık gibi bir adam olan Massigli, o zaman bulunduğu yerden (nerede olduğunu bilmiyorum) Saraçoğlu'nun imdadına koşarak böyle bir konuşma olduğunu yalanladı; bunun Ribbentrop'un bir uydurması olduğunu ileri sürdü. Fakat von Papen anılarında, alaycı bir dille "yalanlamayıp da ne yapabilirdi?" diyerek bu yalanlamaya kimsenin inanmadığını söyler. Doğrusu von Papen kendine Saraçoğlu'ndan daha iyi dost bulamazdı; yapılan Dostluk ve Saldırmazlık Paktı 13 Haziran 1941'de sonuçlandığına göre iş 12 ay gibi kısa bir süre içinde pişirilip kotarılmıştı.

Von Papen'in İlk Başarısı

Berlin'de Türkiye'nin durumunu Hitler'le görüştükten sonra, von Papen Ankara'ya döner dönmez Türkiye'yi savaş dışı tutmak için Rusya ganimetlerinden Türklere pay koklatma diplomasisini seçmişti. 14 Mayıs 1941 tarihli bir raporunda İnönü ile yaptığı uzun bir görüşmeyi kısaca anlatır. İnönü, Almanya Türkiye'ye karşı herhangi bir devletle birlikte savaş hareketine katılmadığı takdirde, Türkiye'nin Almanya'ya karşı herhangi bir ihtilâflı harekete

geçmeyeceğini bildiren bir antlaşma yapılması yanlısı olduğunu bildirmiş (Langer, 51). Fakat ya İngilizlerle olan ittifak antlaşmasına aykırı işler olursa? sonucu çıkmış. Örneğin, Irak'a bir sevkiyat işi gerekirse? Von Papen İnönü'nün böyle bir olasılık karşısında ne düşündüğünü yoklayayım derken, onun hiç tınmadan: "istek olduktan sonra ona da bir formül bulunur" cevabını alınca rahatlar ve bundan sonra bu sevkiyat meselesinin peşini hiç bırakmaz. Telgrafla verdiği raporunda: "böylece Irak'a direkt malzeme sevki işi de garanti edilmiş oldu" der. 14 Mayıs tarihli telgrafa buna karşılık olarak Ribbentrop: "Türklerle bir antlaşma olabileceğine göre", "daha ileri giderek şunların da elde edilmesine" çalışmasını bildirir: büyük ölçüde harp malzemesi ve askeri personelin geçirilmesi! Maksat sadece bir iki otomobil ya da bir iki kamyon geçirmek değil." "Geçirilecek şeylerin az buz olmadığı Türklere anlatılmalı". Ancak Ribbentrop, devletler hukukuna çok saygılı: "Devletler hukukuna göre tarafsız bir devlet ülkesinden malzeme geçirilmesi illegal sayılmadığı için mesele yok. Fakat bu malzeme ile birlikte asker de geçmesi işine gelince, Türkler buna razı olduktan sonra buna da bir formül bulunabilir" diyerek daha önce Millî Şef'in söylediği sözü hatırlatır.

Acaba nasıl bir formül bulunacaktı? Ribbentrop devletler hukukuna saygılı olduktan başka mükâfatlandırmayı da bir vicdan borcu biliyordu. Onun için von Papen'e verdiği talimatta: "Türklerin bu muvafakatine mükâfat olarak Edirne-Bulgaristan sınırında ufak bir yer, daha da gerekirse Ege'de bir ada" vaadetmesini emreder. (*Documents Secrets,* Paris, 1946, No. 1-6). Bu iş insana Birinci Cihan Savaşı zamanında Almanların Türkiye üzerinden (Boğazlar'dan) iki zırhlı geçirilmesi işinde oynanan oyunu hatırlatıyor. Yalnız bu kez deniz yolu yerine, Anadolu'nun bağrından boydan boya giden bir demiryolu söz konusu. Peki, neden o zaman bu oyun tutmuş ve Türkiye'nin savaşa girmesinin yolunu açmış da, ona çok benzeyen bu oyun oynanamamıştır? Millî Şef'in dehası yüzünden mi?

Türkiye'nin İngiltere ile 1939 ittifakına rağmen, o ittifak şimdi lâfta kaldığı için Türkiye'nin Naziler açısından "tarafsız" statüsüne girmesini Ribbentrop daha önceki bir telgrafında şöyle değerlendirir: "Türkiye İngiltere ile olan ittifakını bozsa, acaba Türkiye

içinde bir hükûmet darbesi olur mu?" "Eğer böyle bir şey olacaksa İngiliz ittifakını bozmamak daha iyi olur." Çünkü zaten o ittifakın hiçbir değeri kalmamıştır". Bu ittifaka dahil olan devletlerden biri olan Fransa ise şimdi safdışı. Ve bizim tarafımıza geçmek üzere". İngiltere'nin Türkiye'ye yardım edecek durumda olmadığını "Türklere iyice anlatmanı rica ederim" diye bir kez daha tembihte bulunan von Ribbentrop'ta yeni ve önemli bir fikir daha var: "Türkiye bizimle de bir ittifak yaparsa kendini Rusya'ya karşı da garanti etmiş olur". "Bizimle bir ittifak antlaşması yapılmasında, Rusya'ya karşı garantili olma gibi bir neden gösterilirse, İngilizler buna itiraz edemezler", der. Bizim, "Millî Şef'in politikasıdır" sandığımız şeyi gerçekte von Ribbentrop'un bu sözleri çok iyi özetler. Çok avantalı bir iş olurdu: "asıl tehlike"ye karşı iki katlı sigortalı ol! Bu kadar avantalı bir işi hemen becermeye bakmalıydı; onun için Ribbentrop'un teklif ettiği antlaşma (19 Mayıs tarihli direktiflerindeki acele etmeli ihtarına bile hacet kalmadan) çabucak oldu. Ribbentrop Türklerin acelesi karşısında galiba biraz pirelendiği için von Papen'e ihtiyat bile tavsiye ediyordu: "müzakereleri önce yalnız sözlü olarak yürüt. Türklerin eline yazılı vesika verme" diye uyarıyordu. Pazarlıklar bittikten sonra kendisi bir metin gönderecekmiş.

Bu tarihte Irak'taki Raşit Ali isyanı bitmemişti. Naziler bu isyanı körükledikleri gibi, Türkiye üzerinden askeri malzeme, personel ve asker geçirerek başarı ile sonuçlanmasını amaçlıyorlardı. Ribbentrop'un 19 Mayıs talimatında: "Türklerin sadece transit malzemeye muvafakati onu arada sırada Irak'a ya da İran'a bir iki otomobil gönderme işi sanmaları bizi tatmin etmez. Geleceğin gelişmeleri açısından şimdiden böyle bir hakkımız olmalıdır. Bu noktanın Türklere iyice belirtilmesi çok önemlidir". Bu hızla Ribbentrop bir hovardalıkta daha bulunur: "Bu şartla Türkiye'ye Boğazlar için bir garanti verebiliriz".

Yani Almanya garanti etmedikçe Boğazlar Türklere ait değil!

Nazi diplomasisinde Ribbentrop, Rusya'dan önce İngiliz İmparatorluğunun işini bitirme yanlısıydı. Görüşünün özeti şöyle: Rusya ile antlaşma yapıp onları oyalamalı, İngilizlere karşı sürdürülecek savaş için gerekli her çeşit malzeme Rusya'dan sağlanmalı. Ruslar böyle bir işe bulaşmamıza çoktan razı olacaklar. Biz İn-

giltere'nin işini bitirdikten sonra Rusya'ya dönünce Türkiye, Almanya'nın Hindistan'a doğru genişlemesinde geçeceği yol olacaktır. Onun için bu Irak, daha sonra İran ve gerekirse Suriye yönü Ribbentrop'un diplomasisinde önemliydi. Daha önce tarafsız bir ülke topraklarından malzeme geçirmek illegal değildir derken, şimdi von Papen'e şunu hatırlatıyordu: "Şunu da hatırlatayım ki tarafsız bir ülkede transit malzeme kullanılması sırf kamuflaj içindir." Bundan anladığıma göre, formül bulunmuş; askerî malzeme "tarafsız" olan Türkiye içindir diye gelecek; fakat gerçekte Irak'a gidecek. Ribbentrop mükâfat vaadini bir daha tekrarlar: "Ege'de bir ada verilmesi konusunu sen açma. Onlar açarlarsa kabul et" der!

26 Mayıs'ta Ribbentrop, von Papen'in yazdıklarına karşılık şunları yazar:

> "Türkiye'nin güney ve doğu bölgelerindeki isteklerini yerine getirme işi çok nazik bir sorundur. Çok dikkatle ele alınmalı. Bu noktada somut olmayan sözlerden öteye çıkmamalısın... Bu konu burada hazırlanan metinde şöyleydi: Tamamiyet-i mülkiyesini ve Lozan Antlaşması'nın revizyonunu hayatî ihtiyaçlarına uygun biçimde sağlamak yolunda Türkiye'nin özlemlerini Almanya siyaset ve diplomasi yolu ile destekleyecektir, deniliyordu. Yalnız, Türkiye'nin bu gibi özlemlerinin doğrultusunun coğrafî anlamda belirlenmesinden sakınmalıyız... Hazırlanacak metnin somutlaştırılmasında bir Ege adası ya da Boğazlar üzerine bir formülleme yapılırken son derecede ihtiyatlı davranmalıdır."

Eski şampanya komisyoncusu Ribbentrop Antlaşma metnine konacak sözlerin son derece lastikli olmasına özellikle önem veriyor. Belli ki Boğazlar'ı Nazi siyasa ve diplomasisinin meşru alanı olarak düşünmekteydi![1]

---

1 Polonya saldırısından önce von Ribbentrop'un etkisi ile sürdürülen Sovyetler'i de Mihver'e katma diplomasisi zamanında Berlin'de sürdürülen komik tartışmalar sırasında Molotof'un inatla direndiği ve Hitler'i çileden çıkaran pazarlıklarda başlıca aldatma ve yutturmaca konularından biri bu Boğazlar konusuydu. Molotof, Nazilerin Boğazlar'ı kendi alanları saymakta olduğunu biliyor, fakat çok direndiği halde bunu onlara söyletmiyordu. Hitler ve von Ribbentrop da Molotof'un neyi söyletmek istediğini anlıyorlar; onu Basra körfezi, Hint denizi

İnsanın bu von Ribbentrop açıkgözüne acıyacağı geliyor. Türkleri von Papen kadar tanımıyor. İstediklerinin öyle Bulgar sınırı, Ege adası gibi şeylerle sağlanacağını sanıyor zavallı. Von Papen ise Türkiye'de zaten hazırdan bulunduğunu bildiği Turan filân gibi lokmalar uzatarak iştah kabartmasını biliyordu. *Olaylarla Türk Dış Politikası* adlı kitap bile buna değinir: Almanların "çeşitli yollarla Pan-turanizm cereyanını tekrar canlandırmaya" çalıştıklarını; Mihver'e katılma karşılığı olarak da Yunan adalarının verilmesinin kararlaştırıldığını ileri sürer. (Kitabın bütününün çerçevesi içinde hayli tuhaf kaçan bir iddia).

"İngilizlerle Müttefik, Almanlarla Dostuz"

İngiliz büyükelçisi Almanya ile dostluk antlaşması yapılmasını bir zorunluluk olarak görüyorsa, von Papen de İngiltere ile olan antlaşmaya hiçbir itirazda bulunmuyor; onun zaten değeri kalmadığını biliyor. Buraya kadar söylenenler, Millî Şef'in dehasına bağlanan tarafsızlık diplomasisinin gerçek mimarlarının kimler olduğunu gösterir. Ne var ki, Almanya ile yapılan antlaşmanın imzasından dört gün sonra Rusya cephesi açılınca ve İngiltere ile Amerika'nın Hitler ile uzlaşma yerine yemeden içmeden bolşevik yardımına koşuştukları görülünce, bu Machiavelli taklidi iki-yanlı oynama marifetinin kendimizden gelmiş bir başarı olmadığı açığa çıktı. Türk dış siyaseti bir daha kendini toparlayamamış; öyle bir çabası da olmamıştır. Ulusal egemenlik ilkesine dayanan bağımsız bir dış siyaset yürütme yerine, başka ülkelerin kendi çıkarlarına göre yürüttükleri politikalara takılıp gitmesi, o zamandan başlamıştı.

Nazi Almanyası ile Rusya arasında savaş çıktığı zaman, Türkiye'nin müttefiki olan İngiltere'nin böyle bir savaş karşısında ya tarafsız kalacağı ya da Hitler'le uzlaşmaya gideceği beklendiği için, İnönü hükümeti de aynı siyaseti benimsedikten başka Rusya'nın yıkılması sonucunda Türkiye'ye de yararlar sağlanacağı

---

gibi balonlarla aldatmaya çalışıyorlardı. İleride Hitler'in bu olayı Rusların Boğazları istediği, ama kendisinin -sanki kendi malları imiş gibi- vermediği biçimine sokarak ziyaretine gelen Türk generallerinin nasıl şükranını kazandığını göreceğiz.

umudunu besliyordu. Saraçoğlu'nun "İngiltere ile müttefik, Almanya ile dost olma" sloganı bu siyaseti özetler. Bunun doğal sonucu olarak Almanya'ya karşı tarafsızlık siyaseti gütmeyi önlemeye yönelik bir Batı baskısı olamayacağı von Papen'e temin edildi; bu güvence onun Almanya ile de bir dostluk antlaşması yapılması yönündeki girişimi kolaylaştırmış oldu. Bu "iki yüzlü" siyaset (sayın Nadir Nadi, kitabında bunu böyle niteler) onu benimseten Millî Şef'in ünlü diplomasi dehası değil, von Papen'in başarısıydı.

Müttefik İngiltere'nin tutumu da dolaylı olarak bunu sağlamaktaydı. Ne Almanya ne de İngiltere Türkiye'nin savaşa girmesini istemekte. Farklı nedenlerle. Von Papen'in kendi anılarında yazdıkları ile Britanya büyük elçisi Sir Hugh Knatchbull-Hugessen'in kendi anılarında yazdıkları, ilk bakışta, birbirine zıt gibi gözükür. Fakat dikkatle okunursa, ikisi birbirini tutar ve tamamlar niteliktedir. Bu büyük elçilerden ikincisinin anılarının (165-166 ve 169-170 inci sahifelerinde) yazdıklarını dikkatle okursanız geveleдiği sözlerin anlamının şuna vardığını görürsünüz: İngiltere-Fransa ittifakından Türkiye'ye bir yardım gelemez. Haziran 1940'da İtalya savaşa katıldığı zaman, bu ittifaka göre, Türkiye'nin bu savaşa katılması gerektiği halde, Fransız büyükelçisi ile birlikte bunu görüşmek üzere dışişleri bakanlığına giderken, bunu istemekte "direnmemek" direktifini almıştık. Fransa çökme halinde. Balkanlar'da bir cephe kurma umudu kalmamış. 1940 Sonbaharında Türk-İngiliz kurmay görüşmeleri, Türk ordusunun savaş yapacak güçte olmadığı sonucuna varmıştı. Diplomatın tek açıkça söyleyemediği şudur: İngiliz dostluk antlaşmasının bir yararı kalmamıştır.

Sir Hugh, von Papen'in bu durumu çok iyi kavradığını, haklı olarak bundan kolayca faydalandığını da açıkça ve kıskanarak söyler. Von Papen'e kıyasla kendini eli kolu bağlı halde görür. Türkiye tecrit edilmiş haldeydi. Haziran 1940'da bu tecrit edilme tamamlanmıştı. Saraçoğlu ile yardımcısının bunu kabul edişine karşı "bir itirazda bulunamazdım" der. Baron von Papen'le bir ittifak müzakeresi içine girilmiş olduğundan da haberi var, buna, itirazı da yok. Üstelik, von Papen'in kendi kulağına gelecek şekilde söylediğine inandığı tezi de biliyor (s. 171): von Papen'in Britanya büyükelçisine duyurulmak üzere yaydığı inanca göre. İngil-

tere dramatik bir volte-face yaparak Almanya ile birleşip Rusya'yı ezmek için bulunmaz bir fırsat ile karşılaşıyordu. Büyükelçinin inandığı gibi bu görüş, gerçekten diplomasinin kendisi mi bunu abartarak İngiliz büyükelçisinin kulağına ulaştırıyordu? Von Papen'in görüşü ile Millî Şef'in ya da Saraçoğlu'nun görüşü arasında bir fark var mıydı?

Sir Hugh da burada kaypak bir tümce kullanır: "No one could have described our reaction to this monstrous suggestion as a hint" der, geçer. Sanıma göre bilerek böyle yazılmış bu tümceyi ya şöyle: "bir telmih şeklindeki bu saçma bir teklife karşı olan tepkimizi kimse tarif edemez", ya da: "bu denli saçma bir teklife karşı, bir dokundurma olarak bile, nasıl bir tepki gösterdiğimiz tarife sığmaz" biçiminde çevirebileceğim. Von Papen'in başarıları karşısında İngiliz büyükelçisinin kıskançlık ve sıkıntı duyguları içinde yazıldığı belli olan anılarındaki bu tür tümcelerin çokluğu dikkati çeker.

Duruma von Papen hâkim! Onun istediği olacaktı ve oldu. Onun istediği, Berlin'de Hitler'le kararlaştırdığı işi, Türkiye'nin "tarafsız" kalmasını sağlamaktı. İngiltere'nin de istediği bu. Millî Şef ile Saraçoğlu'na, bu iki isteğe göre yürümek düşüyordu. Ünlü "tarafsızlık" siyasetinin aslı budur.

Türkiye'nin Almanya ile dostluk anlaşmasını imzalamasının, Doğu seferinin açılmasından 4 gün önce tamamlanışının da von Papen'in durumu anlayarak baskı yapması sayesinde olduğunu, Sir Hugh da kabul etmekte. Bir önceki Mart'ta Türkiye ile Rusya deklarasyonlar yaparak saldırıya uğradıkları takdirde yardımlaşacakları yollu iddialarını kaydeden İngiliz büyükelçisi, Rusya'da Türkiye'ye karşı bir saldırı isteği olduğunu gösteren bir alâmet bulunmadığı halde, Türkiye'nin Almanya'dan değil, Rusya'dan bir saldırı geleceği korkusu altında olduğunu da belirtir. (Az ilerde, İngiliz dışişleri bakanı Eden'in böyle bir olasılık bulunmadığı yollu güvence verme çabasını göreceğiz).

17 Haziran'da, von Papen antlaşmanın imzalanmak üzere olduğunu bildirdikten bir gün sonra, 18 Haziran'da imzalar atıldı. Führer'in Doğu cephesini açışına dört gün kala! Nazi devleti bu antlaşma ile girişmek üzere olduğu büyük saldırı sırasında, Türkiye yönünden gelmesi muhtemel bir Batı müttefikleri tehlikesini

önledikten başka, asıl büyük savaşı için çok önemli stratejik maddeler kaynağını da sağlamış oluyordu. 100 milyon marklık bir ticaret antlaşması ile de krom ve sair maddeler karşılığı olarak Almanya'dan silahlar alınacaktı.

Alman-Sovyet savaşı başlayınca, Turancılık fikri Türkiye'yi kendi yanına çekmek için von Papen'in başvurduğu bir yem olarak mı başlatılmıştı? Yoksa, az sonra onun bu belgesinde gördüklerimiz dolayısıyla tartışacağım gibi, zaten Ankara'da hükümet ve parti çevrelerindeki birkaç kişinin arasında başlamış olan Turancılık akımının kendisi mi onu başlatmıştır? Böyle bir soru sormama şaşan çok kişi olacaktır, çünkü bu konuda yıllardır ortaya atılan bir iddiaya inanıyoruz. Biraz daha bekleyiniz, bu Turancılığın gerçek kaynağının kim ve neresi olduğunu anlamaya çalışalım; böyle konular bizde doğru biçimi ile ortaya çıkmaz. Onun içindir ki bir iki yüz yıllık tarihimiz efsanelerle doludur.

Bu iki olasılığın ikisi de doğrudur: Von Papen, adını açıklamadığı "önemli yerde bulunan güvenilir bir "muhbir"in verdiği bilgilere dayanarak Turancılık akımının Ankara'da önemli çevrelerde başladığını haber verir, von Ribbenthrop'a yazdığı "mahrem" bir raporda. Fakat, von Papen'in sadece bir aracı, haber veriyor olmadığı da daha sonra Turan projelerini Nazi makamları ile pazarlık konusu aşamasına getirmesinden bellidir.

Türkiye'de zaten bulunan Turancılık çevrelerini tanıtan bu rapor oldukça uzun. Hayli de karışık. "Güvenilir mevkili muhbir" kim idiyse çoğu işi ya o karıştırmıştır ya da von Papen'in kendisi muhbirin verdiği bilgilerin üstünde oynamıştır. Böyle olmakla beraber, fahrî Türk vatanseveri olan von Papen gibi bir yabancı için bile hayli doğru denebilecek bilgi var.

Von Papen'in mahrem raporunda beliren başlıca noktalar şunlardır:

1) Nazi ordularının ilerlemesi karşısında Türkiye'de hükümet çevrelerinde Rusya Türkleri ve özellikle Azerbaycan'ın geleceği ile ilgili faaliyetler başlamıştır. Muhbir'in bidirdiğine göre, Ankara'da toplantılar, müzakereler oluyor. 1918'deki Kafkaslar ve İran üzerinden yürüme girişimi yeniden ele alınmaktadır. Özellikle Bakû petrol bölgesinin Türkiye'ye verilmesinin istenmesi düşünülüyor. Bu amaç için oralardan gelme olan kişilerin desteği sağlanacaktır.

2) Hazer denizine kadar olan bölgenin Türkiye'ye ilhak edilmesi düşünülüyor. Daha ötesinde bir Doğu-Türk Devleti kurulabilir (raporda birinci grubun önderlerinin ve üyelerinin adları da veriliyor).

3) Doğu-Türk Devleti bağımsız bir devletmiş gibi gözükecek, fakat siyaset ve kültür işlerinde Türkiye'ye bağımlı bir devlet olacak. Ancak, Muhbir'in bildirdiğine göre, Doğu Türklerinin bir kanadı bu görüşe karşı imiş. Çünkü, bu Doğu Türklerine göre, Türkiye Türkleri gerçek anlamda Türk değillermiş. Bunlar, yüzyıllar boyu Balkan ırkları ile karıştıklarından Türklüklerini kaybetmişler. Bu yüzden, Doğu Türkleri onların yönetimi altına girmeyi istemeyecekler.

4) Muhbir'in temin ettiğine göre, bu kategorilere giren kişilerin hepsi Nazi savaşı için kullanılabilir. Ancak, bunların kimileri şüpheli kişilermiş.

5) Yeni bir Azerbaycan devleti fikrini güdenlere göre, Doğu-Türk Devleti yanlılarıyla uzlaşamayacakları için, en iyisi, Azerbaycan Devleti işini Almanya'nın kendisinin kararlaştırmasıymış.

Bu karışık rapordan ben ancak bunları çıkarabildim. İçinde başka gülünecek şeyler de var. Örneğin, von Papen kendisi Muhbir'e İran hükümetinin de Azerbaycan'la ilgilendiğini söyleyince Muhbir Efendi: "Gayet tabiî, çünkü, İran Şahı'nın kendisi ve Tebriz valisi Türktürler. Eğer Şah, bu akıma katılmakla siyasal bağımsızlığını sağlamlaştıracağını anlarsa, bir kalem darbesi ile akımı destekleyecek bir siyaset güdebilir." demiş. Sözü edilen Şah, ölen ünlü [İran] şahının babası olan ve Türklükle (Azerlikle) hiçbir ilgisi olmayan bir adam! Von Papen dediğimiz adam ve onun Muhbir'i bunca asılsız ve saçma bir iddiaya inanacak, Rıza Şah'ın Türk değil, tersine Azerî Türklerine düşman bir kişi olduğunu bilmiyecek kadar cahil miydiler? Yoksa bu tilki diplomat kendi dışişleri bakanlığı ile matrak mı geçiyordu?

Mahrem raporda adı geçen kişiler ise şunlar: Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, Zeki Velidi Togan, Resulzade Mehmet Emin, Cafer Seyidahmet, Caferoğlu Ahmet, Mirza Bala, Şükrü Yenibahçe, Nuri Paşa, Memduh Şevket Esendal.

Raporda aynı zamanda Zeki Velidi Togan'ın mensup olduğunu kendi *Hatıralar*'ında iddia ettiği Promethée örgütünden de söz

edilir. Almanların Polonya'yı çiğnemeleri üzerine bu örgüt ikiye bölünmüştü. Bir parçası Nazilerin işgali altına giren yerlerde kaldığı halde, diğer bölümü General Sikorsky ile birlikte Londra'ya taşınmıştı. Onun için, Muhbir, Sikorsky kolundan olan ve Londra'ya kadar gidip gelmiş olan Resulzade ve grubuna karşı şüphe beslendiğini de bildirmeyi unutmamıştı. Von Papen'in bu raporunda değindiği olay, 5 Ağustos 1942 tarihli dışişleri bakanlığına verilmiş bir memorandumdan öğrendiğimize göre; İşgal Edilmiş Bölgeler Bakanı Alfred Rosenberg Führer'e çok ayrıntılı bir rapor sunarak Almanya'nın himayesi altında birleşik bir Kafkasya kurulmasına karşı olduğunu bildirmiş. Keza Kırım için de bağımsızlık ya da kendini yönetme yetkisi verilemezmiş. Birkaç hafta öncesine kadar Rosenberg bütün Kırımlıları sürerek orayı bir Cermen ülkesi yapmayı bile düşünmüş, uygulanmasındaki güçlükler yüzünden şimdilik vazgeçilmiş.

İşte bu memorandum, von Papen'in sözünü ettiği émigré'lerin, Rosenberg'in karşıtlığından son derecede üzülerek artık yapılacak bir şey kalmadığı gerekçesiyle geri dönmek istediklerini bildiriyordu. Bu belgenin yazarı: "Bu olay Türkiye'de çok kötü bir tepki yaratacak. Türk-Alman ilişkileri açısından bu çok önemli bir sorun olduğundan ivedilikle ele alınmalıdır" diyordu. Von Papen kendi raporunda Saraçoğlu'nun bir Türk olarak söylediklerini özetledikten sonra bir başbakan olarak ne dediğini de anlatır: Saraçoğlu, "bir başbakan olarak ödevi[m] Rusların Türk azınlıklarını doğramalarına yol açacak en küçük bir vesileyi vermeyecek biçimde hareket etmektir; tarafsızlık siyaseti işte bundan ötürü gereklidir" demiş.

Saraçoğlu'nun bu açıklamalarına teşekkür ettikten sonra, von Papen, işgal edilen yerlerin yönetiminde ve geliştirilmesinde Türkiye'nin işbirliğini sağlamak, ya da Türkiye'nin bu işteki ilgilerini göz önünde bulundurmak hususlarında ne gibi pratik yollar olabileceğini ona da sormuş. "O da dün Numan'ın dediği gibi, gerektiği takdirde bu pratik yolları benimle mahrem olarak görüşebileceğini, ya da bunları benimle müzakere edecek üçüncü bir şahıs göstereceğini söyledi... Bu sorunları İşgal Edilmiş Bölgeler Bakanlığı'nın (Ostministerium) temsilcisi olan profesör von Mende ile de görüştüm. Diğer bir émigré çevresiyle temas halinde olan

SS Brigade-Führer Zimmermann da bu görüşmede hazırdı".

Bu uzun raporunun sonlarına doğru von Papen, Türklerin görüşlerini özetleyerek "bermutad" kendisinin de aynı görüşte olduğunu belirtir. Görüş şöyle özetleniyor: "En önemli nokta Almanya'nın manevî, ekonomik ve askerî önderliği altında bunların sadece hissî bir bağımsızlık eğitimi almalarıdır. Japonya'nın Birmanya'da yaptığı gibi Kafkaslar ötesi ülkelerin her birine dış görünüşte yönetimin yerli temsilcisi gibi gözükecek olan münasip kişiler konmalı. Bunun yanında gerçek sorumlu olacak olan bir Alman yönetmen konmalı. Fakat dış görünüşte bu adam müşavirmiş gibi gözükecek ve arka planda bulunacak. Gerçekte önderlik, karar verme yetkisi, sorumluluk ödevi olan [o] kişi[de] olacaktır. Bu başkanın yönetimi altında gerekli sayıda yönetim yetkilileri olacak ve yerlilere bunda büyük pay ayrılacak. Her bölgede seçilecek yerlilerin kimlikleri üzerine nufuzlu Türkiye makamlarının fikirleri de sorulabilir; böylece bu politik varlıklarda onlarla [Türklerle] paylaşık bir ilişki yaratılmış olur. Gerçi, Türkiye'nin bir rolü olmadan da, bunlarla Türkiyelilerin paylaşık "Muhammedî dininin" gerektirdiği etkililerin işbirliği olmadan da sırf Alman polis gücü temeli üzerinde bu bölgeleri işgal edip yönetebiliriz. Ama o zaman Türkiye Yeni Avrupa Düzeninin dışında bırakılmış olur ve böyle bir düzenin sonuçları çok geçmeden ortaya çıkar. Muzaffer Alman ordularının Kafkaslar'dan aşağı inmesi ile bu topraklarda yeni bir yönetimin ilk ögelerinin saptanması gerekeceği için, bu konuda Führer'in düşündüğü Grand Politik anlayışı doğrultusunda ivedilikle bir karara varılması gerekir".

Von Papen'in bu iki rapordaki görüşlerini tanıdıktan sonra onun neden büyük bir Türk dostu olarak bilindiğini, ölümünden sonra neden yalnız Türkiye'de onun ardından yas tutan yazılar yazıldığını anlamak kolaylaşır. Millî Şef hükümetine Hitler'in kuracağı Avrupa Düzeni'nde Nazi uyduluğu vaadediyordu. Kısmet olmadıysa da, onun yerine ABD uydusu olmanın kapılarını açmakta her iki adamın sürdürdüğü dış politika görüşünün büyük etkisi olmuştur.

Nitekim, Von Papen'in Numan ve Saraçoğlu görüşmelerini bildiren yazılarından iki hafta sonraki bir tarihi (10 Eylül 1942) taşıyan bir belge Almanya ile Rusya hakkındaki görüşlerde herhan-

gi bir sarsıntı olmadığını gösteriyordu. (Belgenin kaynağı İsviçre'nin Ankara büyükelçiliği. Fransızca aslı Alman Dışişleri arşivinde bulunamamış. Almanca çevirisi var. İmzası da okunamıyor, yalnız Weizsaecker ile Woermann'ın ilk harfleri var. Ekli bir yazıda bu belge kullanılacak olursa kaynağının açıklanmaması isteniyordu. Onun için Fransızca aslının yakılmış olması akla gelir. Almanların eline nasıl geçtiği de bilinmiyor. Bir ajan göndermiş olmalı). Belge İsviçre büyükelçisinin, yeni dışişleri bakanı Monsieur Menemencioğlu ile olan görüşmesini anlatıyor. Anlatılanlarda Almanların bilmediği bir şey yok. Yalnız İsviçre büyükelçisinin, Türkiye'nin tarafsızlığını, Saraçoğlu'nun 5 Ağustos konuşmasında bildirdiği "İngilizlerle müttefik, Almanlarla dostuz" formülüne göre, İsviçre'nin "integral" tarafsızlığından farklı olarak "aktif tarafsızlık" diye niteleyişi ilginç.

Rusya'daki durum hakkında şu görüşler varmış: Amerikalıların Murmansk'tan yiyecek taşımalarına bakılırsa Ruslar yiyecek darlığı içinde. Şu halde, bu kış Alman kuvvetleri geçen kışa kıyasla daha üstün durumda olacak. Yalnız 300 Rus tümeni hâlâ Kafkasya'da harekâta katılmış değil. Türk genelkurmayına göre Almanlar, kesin vuruşu ilkbahara, hattâ yaza ertelemek istemiyorlarsa Rusya'nın bu kuvvetlerine saldırmak zorundalar. Bunun için Stalingrad-Volga bölgesinden kuzeye doğru bir taarruz beklenirmiş. Bununla, Moskova-Kuybişef arasında bir gedik açılabilirse, Sovyet ordusu kötü duruma düşecek. Güneyde Rusları Karadeniz'den uzaklaştırmayı amaçlayan harekât hemen hemen gerçekleşmiştir. Fakat daha doğuya doğru yaklaşmak gittikçe zorlaşmakta olduğundan Bakû'nun alınması güç olacaktır. Kısası şu ki, Türklerin görüşüne göre, "aktif tarafsızlık" devam edecek. Almanya'yı destekleme zayıflamış değil, güçlenmiştir; Rusya her an yıkılabilir; fakat Genelkurmay Almanların bir yıl, hattâ iki yıl daha uğraşmak zorunda olacağı görüşüne gelmiş şimdi; İsviçre büyükelçisinin edindiği bilgilere göre.

Doğu cephesinin açılışının hemen arkasından (Temmuz 1941'de) Avrupa ve Asya topraklarındaki Sovyetlerin Slav kökenli olan ve olmayan halkları üzerine kurulacak Nazi yönetimi sorunu ele alınmıştı. Hitler, Göring ile Rosenberg, daha çayı görmeden paçaları sıvamışlar; büyük bir işe girişiyorlardı: geleceğin bin

yıllık Avrupa Düzeni buraların kaynakları üzerine oturtulacaktı. Bu bölgelerin genel yönetimi için Ostministerium adında bir bakanlık kurulmuş; bunun yönetimi Slav kökenli bir adam olan Rosenberg'e verilmişti (Bakanlığın başka bir adı "İşgal Edilmiş Bölgeler Bakanlığı"). Cermen kolonileri olacak yerlerin işletilmesinin büyük Alman kartellerine verilme koşulları belirlenmişti. Ordu ile parti örgütlerine yemlik olacak yerler de saptanmıştı. Uralların ötesi kocaman, başdöndürücü bir tarım bölgesi. Özellikle pamuk. Alman teşkilâtçılığı, çalışma verimliliği dünyaca bilinen şeyler. Bu "arzullahi-vasia"yı eline geçirecek bir Almanya'nın karşısında ancak buna benzer bir durumda olan ABD olabilirdi. Buraların insanları yıllardır bolşevik olmaya alıştırıldıklarından, şimdi kolaylıkla Nazi köleleri olarak çalıştırılabilecekleri için, böyle bir Almanya'nın karşısında ABD dediğimiz güç de zor durabilirdi. Hitler, Göring ve Rosenberg bu kararları aldıkları günler kimbilir avuçlarını ne kadar oğuşturmuşlar, bunca esaslı bir yağlı kuyruk karşısında kimbilir ağızları ne kadar sulanmıştı.

Berlin'de böyle şeylerle uğraşılırken, Ankara'da von Papen de Millî Şef ve Saraçoğlu gibi devlet adamlarına bu yağlı kuyruktan önemli parçalar koklatmaya başlamıştı. Kırım, Kazan, Kafkaslar, Hazar ötesi, İdil-Ural boyları, büyük Türkistan... Buraları, Almanların *Türkstaemnigen Völker* dedikleri (ama belgelerde daima "azınlık" diye vasıflandırdıkları) ırkdaşlarımızın yaşadığı yerler. Nazi dostlarımız niye buraları bize "ikram" etmesinlerdi? Millî Şef, Enver Paşa ile üvey kardeşi Nuri Paşa gibilerden farklı olarak, buraları kendi güçlerimizle elde edemiyeceğimizi bilecek kadar akıllı bir önderdi. Ama, nedense, "uğraşmayın böyle şeylerle" dediği de yok. Zaten ta baştan von Papen'e bütün kolaylıkları gösteren o; artık uygulanırlık olasılığı kalmayan İngiliz ittifakı yerine, bir Alman dayan[ış]ma[sı]nın yararını anlayan da o. Şimdi iktidarda kalabilişinin, Türkiye'nin savaşa girmemesini, hammadde sağlamasını ve iyi bir pazar olmasını isteyen Nazi gücüne bağlı olduğunu görecek kadar da öngörüşlü bir politikacı (o, böyle sanıyordu).

Türk kökenli Müslüman azınlık halkların durumu üzerine başlayan pazarlıkların bir Almanya'da, bir de Ankara'da dönen yanları vardı. Kısa süre sonra iki yan arasında buluşmalar başladı. Nazi dışişleri bakanlığında müsteşar Woermann'ın başkanlığında bir

komisyon kurulmuştu. Yabancı bir devletle (Türkiye ile) ilişkili sorunlar olduğu gerekçesiyle von Ribbentrop'un bakanlığı, Rosenberg'in bakanlığına karşı bu işi kendi yetkisi içine giren bir konu olarak benimsemişti. Komisyon Kırım, Kafkas, Kazan Tatarları bölgelerinin haklarının gelecekteki yönetim işinde Türkiye Türkleri ile Avrupa ve Türkiye'de bulunan émigré önderleriyle anlaşmalarda bulunmak üzere von Hentig adlı ortaelçi rütbeli zatı memur etmişti. Çok geçmeden görevliler bir takım çatallı sorunlarla karşılaşmaya başladılar. En başta, Rosenberg'in bakanlığı ile von Ribbentrop'un bakanlığı arasındaki yetki yarışması gelir. İki bakanlık arasındaki anlaşmazlığı, belgelerin gösterdiğine göre, Ankara'da von Papen boyuna kızıştırmaktaydı. Von Ribbentrop'un bakanlığı başlangıçta Rosenberg'in bakanlığını sallamayarak çalışmaya başlamış olmakla beraber, iki önemli sorunla karşılaşınca pusulayı onlar da şaşırdılar (Bu arada, Doğubilimleri uzmanı olan Gerhard Jaeschke, Birinci Dünya Savaşı zamanındaki Türk Turancılığı üzerine bir inceleme hazırlayarak dışişleri bakanlığına sunmuş. Bu inceleme "Der Turanismus in der Jugentürken. Zur Osmanischen Aussenpolitik in Weltkriege" başlığı altında kendisinin çıkardığı *Welt des Islams* adlı derginin 1941 tarihli XIII. cildinde yayınlanmıştır. s. 1-45).

Karşılaşılan birinci sorun şu: Türk kökenli azınlıkları temsil etme iddiasında olan kişiler, girişilen savaşta Nazi amaçlarına ne yolda yarayacak biçimde kullanılabilirler? Bunlar arasında ne ölçüde birlik ve anlaşma var? Bunların, savaşın açılmasında başlıca neden olan kaynakların önemlileri olan yerlerde (özellikle petrol bölgelerinde) ileri sürdükleri ya da sürecekleri isteklerle Nazi çıkarları ne dereceye kadar uzlaştırılabilir?

İkinci sorun şu: Nazi güçlerinin savaşınıları ile kazanılan bu yerlerin geleceğinin işlerine, savaşa girmeyecek bir Türkiye'yi sokmak ne dereceye kadar Nazi çıkarları ile uzlaştırılabilir? Ne dereceye kadar, Rosenberg'in istediği gibi, Türklere zırnık bile vermemekle beraber, von Papen'in güttüğü yoldan gidilerek Türkiye'de Turancılık akımını körüklemekte bir çıkar bulunabilir?

Nazi sorumluları bu sorunların hepsi ile karşılaşmışlar, birtakım sonuçlara varmışlar ve lâkin bu savaş bir fiyasko ile sonuçlanınca bütün uğraşılar boşa çıkmıştır. Aynı sorunlar, Türkiye'deki

Tatar, Azerî, Türkistanlı mülteciler arasında da tartışma, çekişme konuları olmuş; onlar da hiçbir sonuca varamadan sadece hava almışlardır. Belgelerin verdiği bilgileri gözden geçirelim.

Nazi ordularının Ukrayna'nın zaptını tamamladıkları sırada, Ağustos ayı içinde aynı tarihi taşıyan iki belge var. Biri, 5 Ağustos tarihini taşıyan von Papen imzalı "mahrem" kayıtlı rapor. Onu yukarda gördük. İkincisi, dışişleri bakan yardımcısı Baron Ernst Weizsaecker, von Ribbentrop ile von Papen'e gönderdiği kısa bir memorandum. Bu belge, Türkiye büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin kendi yeni müsteşarını tanıtmak dolayısiyle Berlin'de dışişleri bakan yardımcısı Baron Ernst Weizsaecker'e söylediklerini von Ribbentrop ile von Papen'e bildirmek üzere yazılmıştı. Büyükelçi söylediklerini lâf arası söylenmiş şeyler gibi göstermeye çalışmakla beraber, yazar bunların istenerek söylendiğini belirtir; söylenenlerin general Ali Fuad Erdem'in von Papen'e Türkiye'de söylediklerine aynen uyduğunu söyler. (Bu generalin söylediklerinin von Papen tarafından daha önce Ankara'dan gönderilmiş bir raporuna atıf yapılmakla beraber, bulunan belgeler arasında böyle bir rapor yok. Ancak bu von Papen'in mahrem raporunda adını verdiği önemli güvenilir "muhbir"in bu zat olduğu tahminimi kuvvetlendirir). Gerede, sözlerini Türkiye sınırları dışındaki Türklere getirmiş; oralardaki Türk halkların anti-Sovyet propagandada kullanılabileceklerine dikkat çekmiş; daha da ileri giderek Kafkasyalıların bir "tampon devlet" olarak birleştirilebileceklerini açıkça ve dolaylı olarak da, Hazer denizi doğusunda bağımsız bir "Turan Devleti" kurulabileceğini söylemiş. Baron'a göre bunlar rastgele söylenmiş sözler değilmiş. Gerede, Bakü halkının silme Türkçe konuşan bir nüfus olduğunu anlatmakla da sorunun özüne parmak basmış oluyormuş. Anlaşılan, bu konuşmayı bir çeşit yoklama, kapı açma saydığından dolayı "Reich Dışişleri bakanının bilgisine" sunuyordu Baron von Weizsaecker. (Nurenberg'ten kurtulanlardan biridir. O da anılarını İngilizce yayınlamıştır).

Von Papen'in bu işteki rolü kuşkusuz en başta gelir. Millî Şef'in hiç kuşkusuz bilgisi altında Turan ve onunla ilgili sorunları görüşmek üzere (ve Berlin'deki makamların onayı ile) Enver Paşa'nın üvey kardeşi mi, süt kardeşi mi her kimse o zatı Berlin'e yollayan odur. Bu Nuri Paşa o zaman fabrikatör. Asıl mesleği En-

ver Paşa dolayısiyle paşalığı ve "teşkilât-ı mahsusa"cılığı. Bu "teşkilât-ı mahsusa" denen şeyin ne olduğunu, bugünün kuşakları bilmez. Onun için onun ne olduğunu, uzun bir cümle ile anlatan birinin bir kitabında rastladığım bir parçayı alacağım. Çok kötü bir Türkçe ile yazılmış ama anlatmak istediği şeyi en derli toplu, en bütünü ile toparlamaya çalışmış olan yazar: "Enver Paşa Osmanlı devletinin bakası ve kurtuluşu için o günkü imparatorluğu terkip eden ve Türkten gayrı unsurların da bir tek gaye uğrunda toplanmalarının ifadesi olan ittihad-ı anasırı tahakkuk ettirmeye çalışan haricî ve dahilî siyasete müzahir olmakla beraber, sömürgeleri üzerinde büyük İslâm imparatorluklarının yaşadığı İngiltere ve Fransa'yı, Osmanlı devletine karşı düşmanca hareketlerden ve bilhassa Rusya ile ittifaktan alıkoymak için, aynı zamanda Müslümanların en büyük dinî ve manevî makamı olan Hilâfetin nüfuzundan istifade ederek İttihad-ı İslâm hareketini gerçekleştirmek, fakat bu arada asıl büyük gaye ve temel mefkûresi olan Rus çarhğının yıkılarak istiklâl ve hürriyetlerine kavuşacak Orta Asya yani Ana Vatan Türklüğü ile maddî ve manevî bağları birer devlet hakikati haline getirilmiş Pan-Türkizm (yani Turan'ın coğrafî sınırları içindeki bütün dünya Türklüğünün) birliğini hakikatleştirınek gibi, ilk bakışta birbirinden tamamen ayrı gözüken, fakat aslında üçüncü ve asıl emel için vasıta ve köprü olan ilk ikisini de benimsemiş intıbaını veren siyaseti tercih ediyor, bu emelin tahakkuku için de şahsan makamına bağlı bir gizli teşkilât kuruyordu" diyor.

Bu parçayı bugünün arı Türkçecilerine armağan edeyim ilk önce. İkincisi, özellikle seçmemin nedeni bu "teşkilât-ı mahsusa" denen şeyin ideolojisini (eski deyimle) "efradını câmi, ağyarını mâni" biçimde toparlaması. Alışının üçüncü nedeni, özetlediği ideolojinin "tımarhanelik" bir ideoloji olduğunu çok nefis bir şekilde göstermesi. Şunu da belirteyim ki bu parça Meşrutiyet zamanında yazılmış değildi; Ali Yardımcı adlı biri tarafından yazılmış: *1917-1934 Türkistan Millî İstiklâl Hareketi ve Enver Paşa* adlı, 1975 yılında İstanbul'da basılmış, nefis kapaklı kalın bir cilt oluşturan bir kitaptan alınmıştır.

Nuri Paşa, Birinci Dünya Savaşı sonlarına doğru Bakû'yu aldıktan sonra "İslâm Ordusu" gibi bir ad taşıyan Türk-Azerî karışığı

küçük bir kuvvetle Dağıstan ve kuzey Kafkaslar'ı zaptederek Turan yolunu açmak gibi Don Kişot'ça bir işin başına konmuş bir kişiydi. Topu topu iki aylık Bakû zaptından sonra, Rauf Bey'in imzaladığı Mondros Mütarekesi koşullarına dayanarak İngilizler Türklerin buralardan çekilmelerini emredince, bu delice işlere bir son verilmişti. Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'i devirme hülyaları da havaya uçtuktan sonra, amcası Halil ve üvey kardeşi Nuri birer köşeye çekilmişler. Bilmediğim bir zamanda bu Nuri Paşa bir fabrika kurmuş. Fakat, anlaşılan Turan rüyasından hâlâ uyanmamış. Nazi-Sovyet savaşı başlayınca von Papen ile bu işin peşine düşmüş. Nuri Paşa Azerbaycan ve Kafkaslar uzmanı geçindiğinden von Papen onu Berlin'e yollamıştı. Türk Turancılığı açısından işi Almanlarla konuşarak Naziler açısından işgal edilecek *türkenstaemnigen Völker*'in oturdukları yerlere nasıl bir yönetim uygulanacağı üzerine onun uzmanlığından faydalanılacaktı. Anladığıma göre Nuri Paşa'nın böyle iki yandan bakılacak birbirinden hayli farklı iki ödevi vardı. Nuri Paşa, Millî Şef açısından güvenilecek bir adam mıydı? Berlin'de yapacağı görüşmelerde, tanışmalarda ona ne denli güvenebilirdi? Nazi yardımı ile, Şef'i tahtından indirecek bir komploya karışmaz ya da ona kalkamaz mıydı? Bu soruları ancak bu adamı yakından bilenler yanıtlayabilir. Benim anlayışıma göre, böyle bir işe kalkışamaz; kalkışsa da, politik beceri açısından, Şef'i alt edemezdi. Naziler de böyle bir işe yanaşmazlardı.

Başlıca neden, von Papen'in Nuri Paşa'yı ya da onun gibileri değil, Millî Şef'i tutan bir adam olmasıdır. Nazi politikasına uyan da buydu. Turan ihtirası güden serüvencileri iktidara getirmektense, nasıl olsa Nazi makasının ağzına girmiş bir Türkiye'de Millî Şef düzeni Almanların da işine gelen bir düzendi. İkinci neden, geçmişte olduğu gibi şimdi de Nuri Paşa gibilerin Azerbaycan, Kafkasya işlerinde ne Almanların, ne Azerîlerin, ne de Kafkaslar'ın benimseyeceği bir adam olması. Azerbaycan'daki topu topu iki aylık işgal süresinde yaptığı işleri, Azerbaycanlılar kendi içişlerine Osmanlıların karışması sayarak hiç memnun kalmamışlar. Azerî'lere göre, bolşevik olmayan sosyalistleri dağıtmak, sendikaları ezmekle, sonunda bolşeviklere yolların açılmasına o sebep olmuştu. Bu yüzden, şimdiki Azerî émigré'lerinin de bu Osmanlı eskisi paşaya güvenleri yoktu. Bu nedenlerle, Şef'in bu paşadan

pek korkacağı bir yan yoktu. Ne var ki, kendi sivil ve militer adamları arasında Turancılık yanlısı olan ve onun gizlice hazırlayacağı bir devirme komplosuna katılabilecek olan kişiler olamaz mıydı? Özellikle kimi paşalar arasında? Zeki Velidi bile, gelir gelmez bu gibi paşalarla düşüp kalkmaya başlamamış mıydı? Bu sorular akla gelir, ama onları yanıtlayacak bilgim yok.

Hitler, Türkiye'deki rejimin yıkılması yanlısı değildi. Bu yüzden, genel sanı tersine, Nazilik Türkiye'deki mahut "Irkçı-Turancı" komplosu türünden bir komployu desteklememiştir! Bu, bir ırkçı-turancı akımı yoktu demek değildir. Nuri Paşa'nın eski "grandiose" Turan projeleri Naziler arasında hiçbir iltifat görmedi. Bunlar, Almanları kör ve sersem sanıyorlar, aldıkları yerlere kendilerini buyur edeceklerine inanıyorlardı. Naziler, özellikle Rosenberg'ciler, onun tekliflerini ancak zaruret halinde ve Türkiye ile Almanya arasında bir savaş ittifakı çerçevesi içinde olursa ciddiye alabilirlerdi. Halbuki, Millî Şef, iki kocalı karı gibiydi. Von Ribbentrop-Von Papen cephesi de onu tek kocalı bir karı yapmaya hiçbir politik-ekonomik zaruret görmüyordu. Tersine, iki kocalı Şef statüsü onlarca daha yararlıydı. Böylece, ayrı bir Anglo-Amerikan cephesi ile karşılaşma tehlikesinden kaçınmış olmayı garantiye almış oluyorlardı. Yalnız, bu aşamada bu durumu hazınetmeyen Müttefikler'den Birleşik Devletler olduğuna burada işaret edeyim. Daha sonrayı anlamak açısından bu, önemli.

Nuri Paşa, Berlin'de dışişleri bakanlığında 10, 11, 18, 25 Eylül (1941) tarihlerinde Weizsaecker ve Woermann ile uzun görüşmeler yapmış. Büyükelçi Gerede'nin de bunlardan haberi var. Paşa ile görüşmeleri sürdürmek üzere ortaelçi rütbeli von Hentig irtibat görevlisi olarak çalışıyor. Ödevi, verilecek kararlar üzerine bakanlığına raporlar vermek. (Bu raporların Potsdam'da olduğu anlaşılıyor. Tahmınimе göre, Amerikalı tarihçi William Langer, siyaset bilimi profesörü Lenczowski ve belki de hava albayı Hostler bu raporları görmüşler ya da görenlerden bilgi edinmişlerdir. (Bu konuda yazdıklarından bunu tahmin ediyorum).

Nuri Paşa'nın teklifleri şunlar olmuş: Turancı akım, Türkiye dışı Türkler için "örnek devlet" kurulmasını amaçlayan bir akımdır. Bu devletlerin Türkiye'ye ilhak edilmesi sözkonusu değilse de siyasal yönlerini Türkiye'nin isteklerine göre yürüteceklerdir. Bu

örnek devletlerin kurulacağı bölgeler şunlar olacak: Azerbaycan, Dağıstan, Kırım, İdil-Ural arası, Orta Asya, Çin Türkistanı. İran Azerbaycanı ile Musul-Kerkük bölgesi ise doğrudan doğruya "Büyük Türkiye"ye katılacaktır. Paşa, Türkiye'nin ordu çevrelerinin görüşünün bu doğrultuda olduğunu ileri sürmüş. Belki de gizli olarak, iktidardaki hükûmet bu hedeflere varmak için Almanya ile ittifaka girmek gerektiğinde bunu yapmazsa bu çevrelerin harekete geçeceğini de vaadetmiş olabilir. Bu, akla yatmayacak bir tahmin değil. Daha sonranın (iki yıl sonrasının ünlü komplo iddiasının içyüzüne de ışık salacak bir tahmin.)

Bu verilen bilgiler doğru ise, paşanın misyonunun özellikleri şöyle özetlenebilir: 1- Hayalinin kapsamı meşhur biraderininkini bile geçmiş. 2- Teklifleri, Nazi ileri gelenlerinin kimilerini güldürecek, kimilerini kızdıracak nitelikte. 3- Kimi generallerin, özellikle emekli olanların arasında bedavadan sonsuz kazançlar elde etme hülyaları içinde olduklarını göstermesi.

Verilen bilgiye göre, bu Eylül ayı içinde, Ankara'da Saraçoğlu Azerî ve Kırım émigré temsilcileri ile "tampon devlet" konusu üzerinde müzakerelerde bulunuyordu. Pek muhtemel olarak Zeki Velidi de, onlardan ayrı olarak Ankara'da Mareşal Çakmak ve Numan Menemencioğlu ile görüşerek onlardan önderliğinin tanınmasını ve istediği malî yardımın verilmesi işini görüşmekteydi.

Nazi diplomatlarının, Nuri Paşa'ya, teklif edilen "örnek" ve "tampon" devletlerin, Türkiye siyasetine uyumlu olması istenen rejimlerinin, ne tür rejim olacağı sorusunu sordukları zaman, Paşanın verdiği yanıtın ne olduğunu merak ediyorum. Bunlar, birer "ittihatçı" "Enver Paşacı" devlet mi olacaktı. "Millî Şef'çi" devletler mi? yoksa düpedüz "Hitler Nazizmi" devleti mi olacaklardı? Böyle bir soru karşısında kalmış olsaydı, paşa belki de "üçü de bir, ne fark var aralarında?" diyerek Almanları kendine güldürecekti.

Almanlar bu aşamada, bu teklifleri ciddiye almayı gerektirecek güç bir duruma düşmüş değillerdi. Eylül ayında Nazilik ve hayranları arasında en küçük bir yenilmezlik kuşkusu yoktu. Kışa kadar belki Rusların işi bitirilecekti. Böyle bir zamanda, Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, sırtlarına bir de "kör, topal" bir Türkiye yüklenmenin ne anlamı vardı? (1935 yılında Berlin'de bulunduğum zaman ziyaret ettiğim bir Nazi devrim müzesinde

bu inancı belirten şeyler görmüştüm). Türkiye, Alman makasının ağzındaydı; bunca ödün verilecek bir Türkiye'ye böyle vaadlarda bulunmaya hangi Nazi görevlisi cesaret edebilirdi? Bunca belli nedenlerle Woermann, Paşanın bütün tekliflerini kesinlikle reddetti. Hele, Bakü ve diğer petrol bölgesi ile ilişkili Turancı görüşleri? Nazi devleti başlıca bunları elde etmek için bunca büyük bir savaşa girmişti. Ancak, Paşanın başka hizmetleri olabileceğini de hesaba katmazlık edemediler. Von Ribbentrop'un emri ile onun bakanlığında Türk kökenli halklara karşı yürütülecek Nazi politikasında, bunların savaşta da kullanılmaları işinde Paşanın danışman olarak kulanılması kararlaştırılmış anladığıma göre. Bu danışmanlık görevine Türkiye hükümetinin bir itirazı olup olmadığının öğrenilmesi işi de von Papen'e havale edildi.

... Litvanya'da bulunan Tatar tutsakları ile Romanya Tatarları arasında anti-Sovyet propaganda işinde çalışmak. Erkilet, bu kutsal ödevi için iki tane de Kırımlı asistan sağlık vermişti. Biri Müstecip Ülküsal, diğeri Edige Kırımal adlı iki Tatar, von Hentig'e yazdığı 27 Kasım, 1941 tarihli mektubunun sonunda şöyle der: "Son zamanlarda vize alan Müstecip Fagil (?) ile Edige Kırımal gelip sizi görecek. İkisi de Kırımlı ve çok güvenilir kişilerdir. İkisinin de Kırım'a gönderilmesini ve orada müşterek Türk-Alman çıkarlarımız için çalıştırılmalarını rica ederim. Almanca bilmiyorlarsa da iyi Rusça bilirler. Almancayı da çabucak öğrenirler."

Erkilet'in bu budalalıkları, zavallı Kırım halkına çok pahalıya mal oldu. Çünkü bu Nazi uşaklarının yaptıkları kışkırtma ve propagandalar yüzünden Kırım halkı arasına ikilik sokuldu. Sovyetlere bağlı kalan Kırım halkı, Nazilerin kaçma dönemi gelince ötekiler tarafından öldürüldüler. Nazi yanlısı olduklarını Rusların bildiği yanı da Ruslar orayı alınca yerlerinden yurtlarından edilerek sürüldüler ve bu zavallı halk bu iki devlet arasındaki cehennemî savaşın en acıklı kurbanı oldu. Bu cinayetin sorumluluğunda bu Nazi uşağı paşanın da bir payı vardır.

İrtibat işine verilen von Hentig'in (Potsdam'daki belgeler arasında olduğu anlaşılan) 4 Kasım 1941 tarihli bir raporunda Turan sorununda Nazilerin karşılaştığı durum şöyle yansır: Bakû petrol bölgesinden hemen yararlanmak için Sovyet düşmanı Türk-soylu kişiler bulunmalı (orayı kısa süre sonra alacaklarına kuşkuları

yoktu). Halbuki, von Hentig bu tür kişilerin bulunabileceğinden emin değil. Woermann da anlıyor ki, Sovyetler Birliği'ndeki *türkenstaemnigen Völker* arasında Turancılık duygusu diye bir şey yok. Bu Turancılık denen şeyin yalnız Türkiye'deki Türkler arasında yaşayan bir hayal olduğunu, sorumlu Nazi kişileri anlamaya başladılar. Öyleyse, ne yapılabilirdi? Bu bölgelerden olup da tutsak alınan kişiler arasında böylelerini yetiştirmek için Avrupa ve Türkiye'de bulunan önderleri elde edip, bunları getirtip bu insanları onların eğitimi altında yetiştirmeli. Gelgelelim, bunlara da pek güvenilemezdi. Kimileri bağımsızlık hevesinde; kimileri de Bolşevik kölesi olmakla Nazi kölesi olmak arasında bir fark olmadığını anlamaya başlıyordu. Fakat, zannımca en güç sorun, tıpkı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra olduğu gibi, bu Türk halklarının önderliği iddiasında bulunan kişiler arasında ne beraberlik, ne de dostluk olmaması. Woermann, mülteci grupları ve önderleri arasında hepsinin birleştiği bir ulusal birlik duygusu olmadığını kesinlikle anlamıştı.

Kurulması teklif edilen "örnek" ya da "tampon" devletler üzerine Türkiye'ye bir çeşit "mandataire'lik" hakkı verilmesini, mülteci önderleri kabul de etmiyorlardı. Hani, dilenciye hıyar verilmiş de eğri diye beğenmemiş dedikleri durum gibi bir şey. Alman kanını dökecek, milyonlarını harcayacak, Türkiye de bunu hizalayacak, sonra da bu büyük zatlara "bağımsızlık" verilecek. Olacak şey mi bu? Eğer, Naziler de bu işe yatsalardı ve eğer Rusya serüveni onların umduğu gibi sonuçlansaydı Türkiye gene bir "kim vurdu"ya getirilerek Almanya safında bir kez daha bir dünya savaşına sokulabilirdi. Türkiye'yi bundan bir tesadüf kurtarmıştır. Millî Şef eşsiz zekâsıyla eyleme geçememiş bir askerî darbe girişimini bir "Irkçı-Turancı" komplosu gibi göstererek kendini Turancılık girişimlerinin dışında gösterebilmiştir. Askeri darbe girişiminin içinde bulunanlardan Alparslan Türkeş gibileri bize bu konuda ipuçları verdikleri halde, biz Millî Şef'in uçurduğu balona o denli inanmış kişileriz ki bu adamın yazdıklarına dikkat bile etmiyoruz. Turancılık dalaveresinin asıl iki önderi von Papen ile Saracoğlu Şükrü'dür. Zeki Velidi adlı kişinin kandırdığı söylenen ya da gizli bir subay-sivil komiteye giren Türkeş gibi o zaman dünyadan habersiz genç subaylar bilmeden hiç sevmedikleri Millî

Şef'e büyük bir hizmette bulunmuşlardır. Türkeş, sonraları, bu olayın sağladığı kahramanlık rolünün, kendisine politikada da sağlayacağı prestiji bildiğinden gerçeği o da açıkça bildirmiyor. Zaten çok genç her subay gibi o da hem ırkçı, hem turancıydı; çünkü yukarda anlattığım gibi bu .... iki şey birbirinden ayrılmaz şeyler sayılır.

Genel bir terimle "Turancılık" denen akım, düşün ve militer-diplomatik projeler, ilk önce ister Türkiye'den ister Almanya'dan kaynaklanmış olsun yazdıklarım açısından önemli olan, daha ilk adımda müzakere kapılarının iki yandan bir tarafından kapatılmamış olması; Hitler'in bir emriyle bu kapının kapatılması zamanı gelinceye kadar Turancılık oyununun, von Papen'den Millî Şef'e, Saracoğlu'ndan Mareşal Fevzi Çakmak'a kadar önemli ve belirli kişileri içine alarak sürmesidir. Biz, yani halk, 1944 yılında bir Turancılık komplosu meydana çıkarıldığını sanarak, o zamana kadar Millî Şef'in ve hükümetinin bu işlerden hiç haberi yoktu da bu sırlar ansızın meydana çıkarıldı sanıyorduk. Ağustos 1941'den Eylül 1942'ye kadar bu işin tam içyüzünü, geçirdiği aşamaları bilecek kadar kerametim yok. Burada sadece yazılı belgelerden öğrenebildiklerim kadarını yazıyorum. Bunların ışığında, gerçek niteliği karanlıkta kalan asıl ya da sahte "ırkçılık-turancılık" olayı üzerine de belki bir tahmin yapılabilir.

Hitler'in Kararı: Türkiye Savaş Dışı Kalacak

Nazi ordularının Balkan seferi sırasında Hitler, Türkiye'nin durumunu tartışmak üzere Ankara'daki sefiri von Papen'i Berlin'e çağırmıştı. Irak'ta Raşit Ali hükümetinin İngilizlere karşı, Alman yardımını çağırdığı gerekçesi ile İngiliz kuvvetleri Mayıs başında Irak'ı işgal etmişlerdi. Bu ayın sonlarında da Alman kuvvetleri Girit'in işgalini sonuçlandırmışlardı. Türkiye ne olacaktı? Von Papen ile konuşulacak sorun buydu. Şöyle bir sonuca varılmış: Türkiye bir yanından Nazi kuvvetlerinin hükmü altına girmiştir; fakat arkasında İngiliz kuvvetleri var (daha sonra Amerikan kuvvetlerinin gelmesi bile düşünüldüydü). Ergo: böyle bir durumda Türkiye'nin İngiltere ittifakında kalmasında bir sakınca yok. O ittifak kendiliğinden hükümsüzleşmişti! Bunun, Almanya için fay-

dası bile olabilirdi. İki baskı altında nötralize edilmiş olan bir Türkiye, kolaylıkla Almanya'ya faydalı olacak antlaşmalara getirilebilirdi. Hitler'e göre Avrupa ve Sovyet topraklarına ve kaynaklarına egemen olduktan sonra kurulacak olan Büyük Avrupa Düzeni'ne İngiltere karşı gelmeye cesaret edemezdi (bu inancında belki de haklıydı. İngiltere, hiç değilse Amerika'sız bu işe kalkışamazdı). İngiltere ya bu düzeni hazmedecek ya da karşı gelmeye kalkarsa doğrudan doğruya ona saldırarak hesabını Yakındoğu topraklarında değil, kendi adalarında görecekti. Onun için bu şimdiki aşamada, yeterince kaynaklar sağlamadan, Hitler Türkiye'ye saldırarak gereksiz bir Anglo-Amerikan cephesi açılmasına yol açmayı düşünmüyordu. Üstelik, Türkiye Almanya için iki bakımdan da yararlıydı: Rusya seferi için gerekli olan hammaddelerin kimilerini sağlamak olanağı olacaktı. Schacht'ın ustalıklı ekonomi siyaseti ile pahalı yapılı maddeler dışsatımı sayesinde Türkiye'den ucuz hammaddeler maledilebilecekti. Bu tür uluslararası mal alımsatımı yerli Türk işadamlarının da yararına olduğundan, iki taraf da bu "dostun düşmanı ile dostluk" ilişkisinden kazançlı çıkacaktı. Bu tutum Türkiye'deki hem dış politika, hem de iç politikaya da çok uyumlu olacaktı. Parti hem ekonomik hem siyasal açıdan Avrupa'da Nazi ekonomik üstünlüğüne dayanıyordu.

Führer'in Huzurunda

Von Papen'in Turan "maması"nı göstererek Ankara'da başbakan ve dışişleri bakanı ile yaptığı konuşmaları anlatan belgelere gelmeden önce, Türk generallerini Nazi uyduluğuna sokma başarılarından birini daha görelim: Bu, bir Türk askerî heyetinin Führer'i Prusya'daki ünlü karargâhında ziyaret edişi olayıdır. Haziran sonlarına doğru açılan Doğu seferi beş altı haftada değil, üç dört ayda bile sonuçlanamamıştı. Anglo-Amerikan yardımının akınaya başlaması da Ankara'da Nurettin Artam'ın akşam yorumlamalarında sinirlerini bozuyor; bununla "Roosevelt'in astronomik rakamları" diye alay edip duruyordu. Genelkurmay başkanlığı da az çok düş kırıklığı içindeydi. Çünkü Nazi ordularının Fransa, Belçika, Hollanda, Norveç ve daha sonra Yugoslavya'dan Yunanistan'a kadar yıldırım hızı ile dünyanın gözünü kamaştıran başarıları bu Rus

ovalarında sökmemişti. Bunun başlıca nedeni, o zaman sanıldığı gibi, sadece "görülmedik kış" değil. Bugün, yapılan incelemelerden öğreniyoruz ki gerçek neden insanı güldürecek nitelikte. Başkomutan eski onbaşı Hitler yönetiyordu bu büyük savaşı! Her şey onun keyfine göre. Kendini dünyanın en büyük stratejisti sayan onbaşı Adolf'un askerlikte öğrendiği şey, Birinci Dünya Savaşı'nda onbaşı rütbesinde olan bir askerin öğrenebileceği şeydi. Ona göre en büyük marifet, düşmanı kuşatmak; sonra da onun askerlerini ya yok etmek ya da esir almak. Buna bir çeşit "kümese dalıp tavuk yakalama" stratejisi diyeceğim.

Nasıl oluyor da savaşçılık ustalıkları bütün dünyaca bilinen Alman generalleri bu eski onbaşının emirlerine boyun eğiyorlardı? Bu soru bugün genç Alman ve İngiliz tarihçileri için de merak konusu oldu. Onlar bile bu ünlü generallerin bu adamın "Con Ahmetlik" türden başkomutanlığının büyüsü altına girişinin karşısında hayretler içinde! Ancak, şu yan beliriyor bu araştırmalardan: bu generallerin kimileri daha o zamandan yalnız Führer'in kümeste tavuk yakalama stratejisinden değil, aklından bile kuşkulanmalarının başladığı. İkinci beliren yan, buna karşın daha hayli zaman hiçbir Alman generalinin bu kuşkuyu açıklamaya cesaret edememiş olması. Çok iyi hatırlarım, radyoda dinlemiştim (Peyami Safa'nın bayıldığı radyo yayını). Führer, Batıdaki başarılarına bir mükâfat olarak bir alay generali feldmareşal yapmış, bu vesile ile onları yağlayıcı bol lâflar etmişti. Çoğu bu rütbelerini ona borçluydular. Ama bu her şeyi açıklamaya yetmez. Alman generalleri Führer'den korkuyorlardı. İki bakımdan, adamın halk arasında inanılmaz bir etkinliği vardı; ayrıca, ordu onun casus ve hafiye örgütlerinin denetimi altına girmişti. Ve o, tarihin yetiştirdiği en güçlü diktatör olmuştu. Çok sonraları, Alman generaller biraz cesaret kazanmaya başladıkları zaman, hemen hepsi canlarını kaybettiler, en yetenekli komutan olan Rommel bile. (Bunların çoğu halktan ya gizli tutulmuş, ya da Rommel cinayetinde olduğu gibi olay, halka değiştirilerek bildirilmişti). En talihlileri olan Halder, Hitler'in emri ile tam öldürülmek üzere iken müttefiklerin eline esir düştüğü için canını kurtarmıştır. (Tuttuğu *Günlük*, bu savaşın içyüzünü gösteren en önemli belge olarak kalmıştır). Maksadım "çarıklı kurmaylık" yapmak değil; anılarımı anlatıyo-

rum. Çünkü Rus seferinin kışa kadar bir sonuca varmayışı, bizim Ankara'da çok düş kırıklığı yaratmıştı. Yine de zaferden umut kesilmemişti; sadece işin uzama olasılığı can sıkıyordu.

Gazetelerde strateji ustalıkları gösteren emekli generaller, Nurettin Artam'a konuşma metni hazırlayan kişiler sık sık Nazi ve Sovyet generallerini eleştirirler, onlara akıl öğretirlerdi. Hiç unutmam, Karadeniz'deki Rus filosunun akıbeti bizim radyoya dert olmuştu. Karadeniz'de Alman denizaltıları görülmüş, bu Rus donanmasının felâketi demekti. Nurettin Artam birkaç gece bu konuyu kendine dert edindi ve Ruslara bir tavsiyede bulundu: en iyisi bu donanmayı Türkiye'ye teslim etmeliydiler. Sonra ne oldu, ettiler mi etmediler mi? Hatırlamıyorum ama ilerde size Millî Şef'imizin koskoca İtalyan donanması gibi bir bedavacılık olanağını nasıl kaçırdığına değineceğim.

İşte o günlerde von Papen kalplere ferahlık verecek bir iş yaptı. Anılarında Türk generallerinin Almanya'nın yeni savaş araçlarını ve yöntemlerini tanımaları için bir askerî misyonun Doğu cephesini görmesini sağlamak üzere Führer'den özel izin geldiğini yazar. Misyon başkanı, "eski silâh arkadaşım" dediği general Erden'le ilgili olarak, "General Ali Fuad Erden ve heyetteki diğer subaylar, güney Rus cephesini, Kırım'daki savaşları görmekle kalmadılar, Batı'daki Atlantik duvarını da gezdiler" der. (s. 485) Bu ziyaretin unutulmaz doruğuna Führer'in Doğu cephesindeki karargâhına gidildiğinde erişilmişti. Orada büyük adamın huzuruna dizilerek onun uzun bir söylevini dinlemek gibi eşsiz bir talihe de kavuşuldu. Von Papen bu ziyaret sonrasını 10 Kasım 1941 tarihli bir raporunda şöyle anlatır: "İki Türk generali [Erden'le Erkilet] Doğu cephesini gezmekten döndüler... İzlenimlerini anlatmak için dün Ali Fuat Erden ziyaretime geldi. İki saat görüştük. Dediğine göre Alman askerî makamlarının gösterdiği nezaket tarife sığmazmış. Alman kurmaylarının Kiev savaşı hakkında verdikleri bilgiler kendilerini çok etkilemiş. Kendisi cephenin Rus kuvvetlerine ait olan kısmının haritasını istemiş Türkiye'de Harbiye'de okutulmak için. Doğal olarak bu iki zatın Führer tarafından da kabul edilmeleri onlar için büyük bir olay olmuştur. Özellikle ondan harekât hakkında bilgiler almaları büyük bir mazhariyet olmuştur. General Ali Fuat Erden Führer'in söylediklerinden, Ha-

zar denizi ve Kafkaslar'a var hızla gidileceği sonucunu çıkardığını söylüyor. Bunu, harekâtın Kırım'a doğru çevrilmiş olmasından anlamış... Döndükten sonra Cumhurbaşkanı'na altı saat süren bilgi vermiş. Bu toplantıda genelkurmay başkanı ile dışişleri bakanı da bulunmuştur. Bu da bu ziyarete ne denli siyasal bir önem verildiğini gösterir. "General Ali Fuat Erden kendisinin vardığı sonuçların da tıpkı Führer'in kendilerine söyledikleri gibi olduğunu söylüyor. O da şu kanıdadır ki üç direnme noktası bir yana, Rusya seferi esasta bitmiş sayılabilir. Bu üç direnme noktalarının yok edilmesi de havalara bağlı bir iştir. Onun kanısınca, biz bu işi bitirdikten sonra, Rusya'da önemli sayıda kuvvet tutmalıyız. Avrupa Rusya'sının istilâsı ve bunun İngiliz ablukasına etkisi sorunundaki inancına göre artık onun etkisi kalmamıştır. General Erden kendisinin Führer'e, Dışişleri Bakanı'na, Feldmareşal von Branchitsch'a ve von Keitel'e en içten teşekkürlerini bildirmektedir."

Führer Boğazlar'ı Ruslara Vermiyor!

Tâ Ankara'dan, eski onbaşı Adolf Hitler'e yağcılık yapan kurmay generali Ali Fuat Paşa da bizi, Führer'in o tarihsel söylevinden yoksun bırakmaya kıyamadı. Millî Şef'in mahkûm ettirdiği "Turancılık Olayı" sanıklarını aklayan mahkemenin başkanı olduğundan kendisine küstüğünü iddia ederek, onu göklere çıkarmak için yazdığı *İnönü* adlı kitabına (aradan on yıl gibi bir zaman geçtiği halde) bu ziyaretin önemli yerlerini almış. Bu kitabın 1952 gibi Millî Şef'in süngüsünün en düşük olduğu bir dönemde yazarının cebinden para da harcayarak niçin yayınlandığı da bir garip iş. O on yıl öncesinin heyecanı yok doğal olarak. Şeflik ve Führer'lik zamanı gitmiş, demokrasi gelmişti. General şimdi kendini kırk yıllık demokrasi yanlısı olarak tanıtmaya çalışıyor ama gene yer yer bu açıdan potlar kırmaktan kurtulamıyor. Bu paşa, çok hayranı olduğu miralay İsmet Bey gibi, ulusal kurtuluş savaşına ilk anda katılamayanlardandı. Ulusal bağımsızlık savaşına hiç katılamamıştı, Avrupa'da tedavi altında olduğundan! Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarı ile İsmet Bey daha erken davranarak katıldığı halde ve kendisine ödev verilerek yüksek yerlere getirildiği halde, Ali Fuat Bey geride kalmış, geç Paşa olmuş, İnönü'nün desteğini

kazanmış olarak. Sözünü ettiğim kitapta, Turancılıkla ilişkilerini, onları hangi nedenlerle aklattığını anlatacak yerde, İnönü'nün bu yüzden kendisine kısa bir süre küstüğünü (!) söylemekle yetiniyor. Askerî tarih uzmanı geçindiği için, o olayın üstüne Millî Şef'in örttüğü esrar perdesini kaldırarak gerçekleri aydınlığa çıkaracak yerde, on yıl önceki Hitler için yaptığı yağcılığı bu kez İnönü için yapıyor.

On yıl önceki ziyarette Führer konuşurken esaslı notlar almış olacak ki, onun atmasyonlarını kelime kelime zaptetmiş. Hitler'in ünlü bol lâf etme yöntemi, büyük iddialarla konuşması, kendini yüksek bir strateji ustası olarak satması gibi özelliklerinin iki generalimizi ne kadar derinden büyülediğini tahmin edebiliriz. Bu vesile ile bu adamın Ali Fuat gibi, Alman generallerinin de yağcılığı yüzünden milyonlarca Alman ve Rus'u ölüme götüren stratejinin trajik yanını da azıcık kavramış oluruz. Hitler o gün çektiği uzun söylevinde Rusya'ya niçin saldırdığını, onu bir vuruşta yere sermemiş oluşunun mazeretini, savaşının Türkler için ne değerde bir savaş olduğunu anlatıyordu. Türkleri nasıl Ruslardan kurtarmış olduğunu söylediği yerler Erden'in kitabında özellikle alınan parçalardır. Bakın neler söylemiş Führer: "Ruslar bütün kuvvetlerini sınırlarımıza yığmışlardı. Kuzeyden güneye kadar bütün sınırlar boyunca tehdit ediyorlardı. (s. 212) Baltık hükûmetlerini ve Beşarabya'yı da aldılar. Maksatları Romanya üzerinden Balkanlar'a, Macaristan üzerinden Orta Avrupa'ya, Güneydoğu Prusya'ya saldırmaktı. Halbuki bizim Balkanlar'da çıkarlarımız vardır. Silezya bizim endüstri ve kömür üssümüzdür. İç denizimiz olan Baltık denizinin tehdit altında bulunmasını terviç edemezdik. Ruslar bizi iki yüz yıldan beri tazyik etmekte ve bizi ve Avrupa'yı ihtilâllerle tehdit etmektedir. Rusya yenilmeli ve kalkınamamalıdır. Bolşeviklik tehdidi ortadan kalkmalıdır. Biz taarruz etmeseydik onlar edeceklerdi. Ve o kadar çok iyi hazırlanmışlardı ki eğer 3-4 hafta daha gecikseydik Almanya ve Avrupa büyük tehlikeye maruz kalacaktı... Rusya'ya taarruzdan önce yanımızı ve gerimizi güven altına almak için Balkan taarruzunu yaptık. Bu yüzden 3 haftalık zaman kaybettik. Hudud bölgelerinde büyük muharebeler oldu. Ondan sonra da kötü yollarda Rusların peşinden gitmek güç oldu. Her hareketten sonra geri hizmetlerini düzenlemek mecburi-

yetinde kaldık. Harekâtımızı zaman itibariyle safha safha yapmak zaruri oldu.

"Biz Doğu seferini kendi menfaatimiz için yapıyoruz, fakat aynı zamanda Avrupa'yı muhakkak bir tehlikeden kurtardığımıza, Avrupa'ya ve insanlığa da hizmet etmekte olduğumuza inanıyoruz. Türkiye'ye de hizmet etmekte olduğumuza inanıyoruz. Ruslar bundan sonra İstanbul'a ve Boğazlar'a denizden taarruz edemeyeceklerdir. Biz Girit'i almakla İngilizlerin güneyden; Rusya'yı da ezmekle de onların kuzeyden Boğazlara hücum etmelerini menetmiş olduk. Biz Girit'de kalmayacağız. Ege Denizi bizi ilgilendirmez. Bizim maksadımız Boğazlar'ın, bize rakip olacak bir devletin elinde bulunmamasıdır. Bizim için ha Rusya olmuş, ha İngiltere. Türkiye'nin Boğazlar'da bekçilik etmesine itirazımız yoktur. Benim için en iyisi Türkiye'dir."

Eksik olmasın. Führer hem insanlık hem de Türklük adına büyük zahmetlere katlanmıştı. (Ne hikmetse, İngiliz olsun, Alman, Amerikalı ya da Rus olsun her devlet Boğazlar'ı kendinin gibi biliyor ve ancak Türklerin orada bekçi olmasını kabul ediyor. Millî Şef'ten kalma Türkiye diplomasisi de aynı görüşte).

General Erden'in, Hitler'in bu ulu lâflarını 1952 gibi bir tarihte olanca parlaklığı ile kitabına geçirmesinin bir hikmeti olacak. Onun bu lâflardan çıkardığı bir sonuç var ki insana "pes" dedirtiyor: "İsmet İnönü *bu davetlere karşı*, granit kayası gibi metin, soğuk ve sarsılmaz kaldı" diyor. (s. 214) Hangi "davetler"? Hitler'in konuşmasında İsmet Paşa'yı bir bir işe davet eden bir söz var mı? Ali Fuat Erden Boğazlar'ın bekçiliğini yapma ödevini vermiş olmasını mı bir davet sayınıştı yoksa? Hitler'in atmasyonları paşayı pek duygulandırmıştı belki, ama Millî Şef'in soğuk kaya gibi durmasında şaşacak ne var? O, bunları tâ Lozan günlerinden beri Lord Curzon'dan öğrenmişti. Anlaşılan, von Papen'in telkinleri altında bu Erden ve Erkilet tipi paşalar Sovyet imparatorluğunun sofrasına kendilerinin de davetli olduklarını sanıyorlardı.

Nazilerin böyle bir davet yapmaları şöyle dursun, Rusya topraklarındaki ilerlemeleri Kafkaslar'a ve petrol bölgesine yaklaştıkça, Türk dostluk gösterilerinden kuşkulanmaya başladıklarını ve en sonunda Hitler'in Türklerle herhangi bir paylaşma izlenimi verecek görüşmeyi von Papen'e yasakladığını aşağıda göreceğiz. Ge-

neral Erden bunu bile anlamamış olduğu gibi, on yıl önce Hitler'in söylediği bir iki yalanın da hâlâ farkında değil. (1952'de bu, artık bilinen bir şeydi). Bir Hitler hayranı olmadığını göstermek için, Ekim 1939'dan 1941 ilkbaharına kadar Almanlarla Rusların, dünyayı paylaşma pazarlıkları sırasında Hitler'in Balkanlar'ı, özellikle İstanbul'u Ruslara vâdettiğini söyler. Bu pazarlıklar için Moskova'ya gidecek olan Ribbentrop'a Hitler: "icabında İstanbul'u da verebilirsin" demişmiş.

Harp tarihi uzmanı geçinen Erden bunları uyduruyor. Ne Ribbentrop sırf böyle bir pazarlık için Moskova'ya gitmiştir ne de Hitler öyle bir lâf etmiştir. O zaman Ribbentrop'un ve Moskova'daki büyükelçi Schulenburg'un telkinleri ile Hitler Rusya'ya saldırmadan önce, İngiltere'nin işini bitirme yolundaki görüşlerini istemeye istemeye benimsemiş, Sovyetlerle yalancıktan bir antlaşma yapılmasını kabul etmişti. Bütün dünya, Türkiye'deki bizler gibi cim karnında bir nokta olan kişiler bile, Hitler'in Rusya'ya saldıracağını biliyordu. İngiliz politikası da öyle bir anın gelmesini dört gözle bekliyordu. Nazi saldırganlığı ile Bolşevik tehlikesi birbiriyle tutuşursa bayram edilecekti. Böyle bir oyuna gelmek istemeyen Hitler ile Stalin yalancıktan bir pakta gidecekler görüntüsü ile bütün dünyayı şaşırtmışlardı.

O zamandan bu zamana kadar bu diplomasi komedisi çok sömürülere yaramıştır. Bugün tarihçilerin birleştiği bir görüşe göre Rusya Hitler'in küçük ülkelerde geçerli olduğu isbat edilmiş olan "ansızın saldırıp çevirerek yok etme" gücüne karşı gelecek güçte ve hazırlıkta değildi. Hitler'in kümesteki tavukları ansızın yakalama yöntemi burada sökebilirdi. Ama Sovyetler Birliği bir Belçika, bir Hollanda gibi küçük, şehirleşmiş bir ülke ya da İngiltere gibi küçük bir adada kirpi gibi saldırıya karşı koyacak bir ülke değildi. Hitler'i yanıltan da bu oldu. Bir iki hafta içinde mekanize kuvvetler Ukrayna ve Rusya ovalarını hallâç pamuğuna çevirecekti. Bilindiği gibi, Stalin sonraları bu tür saldırıya karşı hazırlıklı olmamakla suçlanmıştır. İngiliz tarihçisi A. J. P. Taylor gibi komünizm lehine hiçbir sempatisi olmayan bir araştırıcıya göre, Sovyetlerin Almanlarla olan bütün sınırları boyunca kuvvetler yığdıklarını gösteren hiçbir belge yoktur. Stalin aklınca Hitler'i oyalayarak zaman kazanacak, belli etmeden kimi stratejik yerleri

kendisi kapatacaktı. Birbirlerine karşı iki yüzlüce bir dostluk ilişkisi içine girecek gibi gözüken iki düşman, çok geçmeden pazarlığa girişince (Moskova'da değil, Berlin'de) kül yutmadıklarını görmeye başladılar. Hitler'den önce bunu çakan Molotof oldu, fakat Stalin'den önce harekete geçen de Hitler oldu. Kasım 1940'da Berlin'de yapılan görüşmelerin zabıtları (görevli bir subayın tuttuğu notlar) ele geçmiş ve yayınlanmıştır. Ayrıca, von Papen de anılarında aynı doğrultuda bilgi vermektedir. Bunlardan açıkça görüldüğü gibi, ne Hitler'in kendi karargâhında Erden ve Erkilet'e "Molotof benden Boğazlar'ı istedi, vermedim, Türkleri kurtardım" yollu palavrasının aslı var, ne de Ali Fuat Paşa'nın Hitler'in Moskova'ya gidecek olan Ribbentrop'a "Sovyetler direnirlerse İstanbul'u da veriver" sözünün.

Von Papen'in anlattığına göre, daha önce Berlin'e gittiği zaman Ribbentrop ile Hitler, Ruslara ne gibi ödünler verilebileceğini kendisi ile konuşmuş. Ribbentrop: "Ruslarla tüm bir anlaşma yapmanın ve karşılıklı çıkar alanlarımızın sınırlarını belirlemenin zamanı geldi. Gerekecek şeylerden biri de Ruslara dünya okyanuslarına çıkmaları için sıcak su geçidi sağlamak olacak" demişmiş. ("Miş miş" diyorum, çünkü von Papen'in çok işin sorumluluğunu ölüp giden Ribbentrop'un sırtına yükletme eğilimi sürekli olarak kendini belli eder). Bu söz üzerine Hitler, Boğazlar üzerine Türkiye'nin tutumunun ne olacağını sormuş. Von Papen de Montreux sözleşmesinin, Türklerin Boğazlar üzerindeki egemenliğini kaldıracak biçimde değiştirilme olanağı bulunmadığını; ancak bu sözleşmenin Ruslara Boğazlar'dan kendi savaş gemilerini kimi koşullara bağlı olarak geçirmelerine elverişli olduğunu anlatmış. (s. 465) O zaman Hitler: "Rusları kendi tarafımızda tutmak için onlara ne vâdedebiliriz?" sorusunu sormuş.

Von Papen'e göre, Almanya ile Rusya arasında bir ortaklığa dayanacak hiçbir kombinezon olamazdı. Asıl sorun bunun fiyatının ne olacağı sorunu imiş. İddiasına göre, Hitler Ruslara Britanya İmparatorluğunu paylaşmayı teklif etmeyi düşünüyormuş. Örneğin; "Basra körfezindeki İngiliz petrollerini Ruslarla paylaşmak olamaz mı?" demişmiş. Von Papen: "O zaman Rusların Romanya petrolleri üzerindeki gözleri başka yana çevrilmiş olurdu, çünkü bu petroller Almanya için çok önemliydi" diyor. Fakat, dünyayı

armut, portakal paylaşır gibi paylaşma hesapları yapan bu büyük dâhilerin konuşması dönüp dolaşıp: "Türkiye ve Boğazlar üzerinde nereye kadar gitmeli?" sorusu üzerinde toplanır. Von Papen, Türkiye savaş dışı kalırsa bunun Rusya'nın çıkarlarına aykırı olmayacağını anlatmış. Böyle olmakla beraber, kendince en çıkar yolun hangisi olduğunu şöyle anlatmış: "Mösyö Molotof'a, Türkiye'nin tarafsızlığının sürmesini sağlamanın en istenecek şey olduğunu anlatmalı" demiş. Yani Ruslara: "ikimiz de Türkiye'ye dokunmayalım, savaş dışı kalsın" demeliymiş. Fakat bu önerisinden sonra kendisi ayrıca Hitler'e Rusları herhangi bir ödünün tatmin edeceğinden şüpheli olduğunu anlatmış. Von Papen kitabında dünya siyasetinin inceliklerini Hitler'den ve Ribbentrop'tan daha iyi bilen biri gibi konuşur hep. Onlara akıl verir rolünde.

Molotof'un Berlin'e geldiği 12 Kasım'da von Papen Berlin'de olduğu halde önce Hitler ile sonra Ribbentrop ile geçen ünlü komik görüşmelerin Papen'den saklı tutulduğu anılardan anlaşılıyor. (Bu görüşmelerin içeriği savaş sonrası belgelerin elde edilişine değin zaten kimse tarafından bilinmiyordu). Konuşulanların ebediyen gizli kalacağını sanan Hitler, Sovyetlerle savaşa tutuşmasının Molotof'un Boğazlar'ı istemesi yüzünden koptuğu yalanını Türk generallerinin gözlerine baka baka söylemiş, Ali Fuat Erden altı saatlik brifinginde Rus korkusunu yüreğinden yıllardır çıkaramayan Millî Şef'e bu yalanı müjdelemiştir. Von Papen anılarında Hitler'i arada gördüğünü, fakat Ruslarla olan görüşmeler üzerine kendisine bilgi vermediğini belirtir. Buna karşılık kendisinin Führer'e Ruslara hiçbir ödün verilmemesi üzerine uzun bir nutuk çektiğini iddia eder! Hitler gibi başkalarına karşı bol bol ve gümbür gümbür konuşan, kendisine karşı konuşanları konuşturmayan bir adamın, pek sevdiği bir adam olmayan tilki yüzlü Papen'i oturup dinlediğine hiç inanmıyorum. Von Papen kitabında Führer'den hemen hemen daima saygı ile söz etmekle beraber bunun asıl nedeni, eşit düzeyde iki kişi oldukları izlenimini vermek istemesidir. Bilindiği gibi, Hitler iktidarı ona borçludur. İşte bu hava içinde Hitler'e uzun uzadıya nasihat etmiş: Rusları Balkanlar'a sokmamalı. Boğazlar için Türkler kanlarının son damlasına kadar döğüşürler demiş (s. 468). Bu lâfların, kendisini yalanlayacak kişilerin çoktan öteki dünyayı boylamış oldukları bir za-

manda yazıldığını unutmayalım! Sonra, Hitler'e, hiç inanamayacağı bir ders de vermiş: "Britanya imparatorluğuna karşı ve Birleşik Amerika Devletleri'ne karşı bir Rus ittifakı ile çıkmayı doğrusu Çok garip buluyorum" demiş! Ve ayrılırken de: *"Sen ve Ben* 1939'da Almanya'yı ve onunla birlikte Avrupa'yı komünizmden kurtarmak için birleşmiştik" diye hatırlatmış! Von Papen bu yalanları ile kendini gülünçleştiriyor da. Çünkü ne Hitler'in, ne de Ribbentrop'un Balkanlar'ı ya da Boğazlar'ı Ruslara vermek gibi bir fikirleri olamazdı; bunları Alman ""yaşam alanı" sayıyorlar, Avrupa'ya verilecek yeni düzeni bu açıdan görüyorlardı. Von Papen'in işlerin içine sokulmamış olduğu, Ankara'ya döndüğü zaman Türklere verecek fazla bir bilgisi olmadığını söylemesinden de anlaşılır. Halbuki o Ankara'ya döndüğü zaman Rusya cephesinin açılması kararı verilmiş ve Hitler hazırlıkları emrettikten başka saldırı gününün tarihini bile bildirmişti. Von Papen bunları bilmiş olsaydı, Ankara'ya geldiğinde: "Türkiye'yi biz kurtardık" gibi bir kıtır da o atardı kitabında.

Bilindiği gibi Mussolini'nin bir makarnacılığı yüzünden Almanlar bir hamlede kendilerini Girit'e kadar getiren harekâta girişmişler ve bunun sonucu olarak Türkiye Nazi makasının ağzının içine girmişti. Almanlar Yunanistan'a, Batı Trakya'ya, Ege'de Çanakkale'ye yakın adalara egemen oldukları sürece Boğazlar Nazi işgali altına girmiş demekti: Türkiye'nin artık herhangi bir devletten yana savaşa girmesine ne gerek vardı ne de olanak. Bu durumun yaratıcısı Millî Şef'in kendisi değildi; ne var ki günümüze dek o Türkiye'yi savaşa sokmamış büyük bir devlet adamı olarak bilinir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Turan Devleti

İkinci Yıla Girerken: Sarsılmış Değiliz • Bismarck Modeli Turan Devleti • Irkdaş Bölgelerinin Yönetiminde Ortaklık Sorunu • Saraçoğlu'nun Teklifleri • Rosenberg-Ribbentrop Çekişmesi • Hitler'in Turan Ülküsüne İhaneti

İkinci Yıla Girerken: Sarsılmış Değiliz

İngiltere ile Amerika'nın komünist devletini destekleme kararı üzerine, Ankara'da esen havayı von Papen'in 5 Ocak, 1942 tarihli raporu iyi yansıtır (Belgenin üstündeki stampada "Führer'e arzedildi" kaydı var. F. harfi de bunu Hitler'in okuduğunu gösterirmiş). Savaşın ikinci yılında, içine Amerika'yı da almış olması olayı, von Papen'e göre, Türkiye'de büyük düş kırıklığına yol açmış. "Türkiye Britanya imparatorluğu ile Mihver devletleri arasında bir uzlaşmaya varılacağını umuyordu" der. Bu umutlar suya düşmüş. Türkiye'nin savaşa girmeyeceği şimdi kesinleşti. Von Papen'in raporu ise iyimser bir notla sonuçlanır: "Propagandaya gerek kalmadı. Artık herkes yerini almıştır. Türk hükümetinin Almanya'nın askerî zaferine olan güveni sarsılmamıştır. Sadece savaş uzarsa kuvvetlerin zayıflaması ve son amacın [Rus devinin yokedilmesi amacının] elde edilmesinin kuşkulu duruma düşmesi tehlikesinden korkulmaktadır."

Türkiye'nin dış siyasetinin kesin yönünün Almanların Rusya'daki başarılarına göre son şeklini alacağı belli. O günlerde Rusya'nın bu Nazi saldırısından sağ çıkacağına inanan olmadığı için, eninde sonunda Rusya'ya karşı savaşa girilebilecekti. Nazi generalleri, Ankara'da bu tür yorumlar içinde bunalan von Papen'in

Türklere karşı yüzünü aka çıkarmalıydılar. Onlara onca umutlar bağlanmıştı.

[Bunları d]edikten sonra von Papen, işin olumlu yanları da olduğuna geçer: "Bu resmî durum. Dünya çatışmasına etkisi olan olasılıklar daha yakından incelenince, Türkiye'nin durumunda nüanslar olduğu görülür. Türkiye ulusal varlığının Alman-Rus savaşının sonucuna bağlı olduğunu uzun tarihinde çok iyi öğrenmiştir. Bundan ötürü Britanya'nın Bolşevik Rusya'ya yardımı ile Avrupa'ya düzen vermeye karar vermesi burada bir şok etkisi yapmıştır. Britanya gibi uygar bir devletin -ki bin yıl ilkelerinin desteklenmesinde her Avrupa devletinden çok onun çıkarı olması gerekir- ciddi olarak böyle bir şey güttüğüne inanmak olanağı yoktur. Onun için, [İngiltere'nin Rusya'ya yardım deklarasyonu] Türkiye'de, Sovyet Rusya'nın savaşını destekleyici bir propaganda olarak görülüyor. Türk görüşüne göre, Rusya'nın yardımı ile Anglo-Amerikan blokun total zaferi Avrupa'nın çökmesi demektir, çünkü ne Britanya ne de ABD, Rusları toprak bakımından doyuracak ya da savaştan yorgun bitkin çıkacak bir Avrupa'nın bolşevikleşmesini önleyecek durumdadır".

Von Papen daha sonra yorumlamalarını şöyle yürütür: "Anglo-Amerikan blok dünya savaşını Pasifik yerine Avrupa'da sonuçlandıracaksa, bu ancak ve ancak Rusya'daki savaş meydanlarında olabilir. İşte Türkiye için direkt tehlike burada. Türkiye'nin tarafsızlıktan ayrılması ancak iki halde olabilir: 1 - Mihver devletlerinin ilkbaharda kesin bir sonuç elde ederek, Rusya'nın içlerine dek ilerlemesi, Basra Körfezi'nde İngilizlerin petrol bölgesini tehdit edecek duruma gelmesi ve bunun Türklere Anglo-Amerikan blokunun Avrupa'da zafere ulaşamıyacağını göstermesi hali; 2 - Türkiye'yi zorla, topraklarından ordu geçirerek (topraklarını işgal ederek) sürekli ve olumlu olarak iki yandan birini tutmaya zorlanması hali. Halbuki savaşın kesin sonucunun gecikmesi ölçüsünde Türkiye'nin savaş dışı kalmak isteği güç kazanacaktır. Amaç, kaybedenin tarafında bulunmamaktır. Bu duygu kamuoyunda da var. Hükümet ancak egemenlik haklarına tecavüz edildiği halde savaşa katılmayı halka karşı meşru gösterebilir. Cumhurbaşkanı ile geçen günkü çok açıklık verici görüşmemde kendilerini sadece Rus devinin yok edilmesi ilgilendirdiği noktası

üzerine bana tekrar tekrar teminat verdi. Onun için, Anglo-Amerikan blokundan gelecek bir baskı ya da propaganda, Türkiye'yi bizim aleyhimize olan bir harekete sürükleyemeyecektir. Türkiye'nin tarafsız kalması İngiltere'nin lehine olduğu gibi, ondan daha fazlası ile Almanya'nın da lehinedir."

Cumhurbaşkanı ile olan konuşmasında von Papen ona: "İlkbaharda Kafkaslar'a doğru taarruza geçtiğimiz zaman, sizin de Rusya sınırında yığınak yapmanızın bize büyük faydası olacaktır" demiş. İnönü de ona: "Yan tutmayan nötrlük tutumunun sınırlarını aşmamanın, Mihver'in dolaylı olarak desteklenmesi demek olduğunu düşman tarafın vaktinden önce bilmemesini kesinlikle istediğini" anlatmış oluyormuş. Baron von Papen yorumlarına devam eder:"Saraçoğlu ve Numan'la olan görüşmelerim de açıkça göstermiştir ki Rusya'dan herşey bekleniyor. Eden ile Stalin arasında görüşülen yer isteklerinin resmen doğrulanması henüz elde edilmiş olmamakla beraber, Türkiye Bolşeviklerin öteden beri böyle isteklerde bulunduklarını bilmektedir". (*Olaylarla Türk Dış Politikası* adlı kitapta belirtildiğine göre Eden, İnönü'nün kuşkularını bildiği için, Moskova'da hiçbir Sovyet isteğinin konuşulmadığına dair Türkiye hükûmetine teminat vermişti.)

1942 başlarında von Papen, Türkiye'nin geleceğinin Rusya topraklarında Nazi ordularının kazanacağı büyük zafere bağlı olduğu ilkesini kafalara iyice yerleştirmiş bulunuyordu. Şimdilik Türkiye'nin savaşa girmesine gerek yoktu. Tarafsızlık dolaylı olarak Nazilerin savaşına yardımcı oluyordu. Alman ordularının Türkiye'nin tehlikesi olan Rusya'yı yok etme yoluna girmesinin kesinleşme zamanı gelince, Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa katılacağı görüşü de kesinleşmiş gibiydi.

23 Ocak 1942 tarihinde aynı görüşün, bu kez militer bir çevrede geçerli olduğunu görürüz. Bu tarihte Nazi Yüksek Kumanda Harekât Dairesi Planlama Bölümü Başkanı olan general Warlimont'a verilen bir memorandumda şu kesin yargı veriliyor: "Türkiye'de Almanya lehine kayma olasılıkları gittikçe artmaktadır. İngiltere'nin kuvvet getirerek Türkiye'ye saldırma tehlikesi artık kalmamıştır. Türkler İtalya'dan endişeleniyorlarsa da onun içerden zayıf olduğunu biliyorlar."

Bu memorandumun yazarı da Ege'deki Yunan adalarının Nazi

işgali altında bulunuşu yüzünden Almanya'nın Çanakkale boğazına her an egemen olacak durumda olduğunu belirtir. Yazar, Türk generali Emir Erkilet'in propaganda çalışmalarından, İran Azerbaycanı'nda bir ihtilâl çıkartılmasının faydasından, Berlin'de Araplar lehine yapılmakta olan görüşmelerden Türklere haber verilmesinin faydalarından da söz eder. Bu memorandum Türkiye'de Almanların *Türkstamnigen Völker* dedikleri kardeşlerimize karşı ilgi uyandırma propagandasının gelişmesine Türkiye hükümetinin göz yummasından söz ederken, bunu propaganda eden kişinin general Erkilet olduğunu özellikle belirtir. Bu yoldaki propagandacılığın en hararetli aşamasına Ocak 1942 de gelinmişti. 1942 başlarında, Amerikalıların yardım malzemesi göndermemeleri yüzünden, Millî Şef Nazilerden askerî yardım ve kredi isteme konusunda von Papen'i yoklamaya Numan Bey'i memur etmişti. 16 Şubat 1942 tarihli raporunda bunu anlatan von Papen şöyle diyor: "Bu yardımın karşılığı ne olacak, diye sordum. Herr Numan: Biz İngilizlere yalnız Rusya'nın yenilmesini istediğimizi hiç kuşkuya yer bırakmayacak açıklıkla anlattık. Biz, Avrupa'ya biçim verecek bir Rus zaferini kesinlikle istemeyiz, dedi." Bunu kaydettikten sonra Papen şöyle devam eder:

"Kafkas cephesinde Türklerin bizi destekleyeceklerine hiç kuşku yoktur. Herr Numan'ın tezi şudur: "Bir Anglo-Amerikan hücumuna karşı, gerektiği zaman hazırlıklı olmalıyız." Bu görüşü desteklemek üzere von Papen: "mümkünse bu yardımı yapmalıyız; bunun Türk genelkurmay başkanlığı ile temas kurmak gibi bir özelliği olan bir faydası da var" der. Von Papen'in yalnız resmî ödevinin ekseni olarak değil, aynı zamanda zamanla açığa çıkacak olan kişisel bir amacının (Almanya'da Hitler'in düşürülmesi gibi bir olasılık halinde Müttefiklerle ayrı bir barış yapacak kişi olarak ortaya çıkma ve savaşı onlarla birlikte komünizme karşı yürütme amacının) bir parçası olarak yürüttüğü Turancılık doğrultusundaki eylemlerinin daha ötesine gitmeden, burada kısaca durarak karşıtı olan İngiliz büyükelçisinin anılarından öğrenilecek bir şey olup olmadığına bakalım: Sir Hugh Knatchbul-Hugessen'in *Diplomat, in Peace and War* (Londra, 1949) adlı anıları karşıtının tam tersi olan türde yazılmış. Sözünü ettiğimiz yıllara ait olan 169-180 arası sahifelerde bu diplomatın ağzı sıkı mı sıkı. Müzik ve resim

sanatçısı olan bu zat, örneğin kış içinde Moskova'ya çağrılışı olayını uzun uzadıya anlattığı, yolda neler çektiklerini, Moskova'da neler yenip içildiğini, hangi bale ve konserler verildiğini ballandıra ballandıra yazdığı halde politik konuda çok lâkonik. Böyle olmakla beraber, yazdıklarından kesinlikle şunlar belirir:

1 - Nazi büyükelçisi Türk-İngiliz antlaşmasının geçersizliğini kavramış, ondan faydalanarak Türkiye'nin tutumu üzerine bütün ağırlığını koymasını bilmiştir.

2 - Kendisi buna karşı bir şey yapacak durumdan çıkmıştı. Ancak kendisi de Türkiye'nin savaş dışı durmasını yeğlediğinden karşıtının tutumu ile kendi tutumu arasında bir uyumluluk vardı.

3 - Tarafsızlık görünüşündeki özellik, Saraçoğlu'nun Ağustos 1942'de başbakanlığa gelişi ile anlamını kazanmıştı.

4 - Türkler, Almanya'ya karşı kuşku beslemedikleri halde sürekli olarak Rusya'ya karşıt bir tutum içindeydiler. Eden ve kendi aracılığı ile verilen teminat etkili olamıyordu.

5 - Türkiye hükümeti Rusya'nın kısa zamanda ezileceğine kesinlikle inanıyordu ya da buna inandırılmıştı.

6 - Papen, Almanya'dan başka hiçbir endüstri devletinden yardım gelemiyeceğine onları inandırmayı başarmıştı.

7 - Ağustos 1942'den sonra Türkiye'nin kendiliğinden karar verme özgürlüğünü kullanabileceğini benimsetmişti. Bu, Mihver'e katılma kararı olacaktı.

Büyükelçi bunları Türkiye siyasetinin başındaki yetkili kişilerin kendilerinden doğrudan doğruya öğrendiğini belirtir. Yani, Nazi devletine bir düşmanlıkları olmadığını müttefiklerine (o Nazi devleti ile savaş içinde bulunan müttefiklerine) gizli kapaklı yoldan değil, açıkça bildiriyorlardı. İngiliz müttefikleri de onların kendi düşmanları diye savaştıkları Almanya'ya değil, kendi müttefikleri diye yardım ettikleri devlete düşmanlık beslediklerini, boyunlarını bükerek, görüyorlardı. İngiltere dışişleri bakanı ve büyükelçisi bu düşmanlığı gerektirecek korkuya yer olmadığı yollu güvenceler vermelerine karşılık onlara (von Papen'den gelme olduğu sanılan telmih yolu ile) Mihver'le savaşı bırakıp Hitler'in Rusya savaşına hep birlikte katılmaları tavsiye ediliyordu. Büyükelçinin bu telmih dolayısiyle anılarında ne yazdığını yukarda almıştım.

Turancılık akımının başarısızlıkla sonuçlanmasında (bu yüzden Şef'in bu işi, çoluk-çocuk turancılığı dediğim işi yapanların sırtına yükleterek işin içinden "pir ü pak" çıkmasında) şunların rolü olmuştur: (a) birinci derecede rolü olan kişi, Hitler üzerinde güçlü nüfuzu olan Rosenberg. En azılı Nazilerden biri olan ve Slav asıllı bir Nazi olan bu adam Nurenberg'de asılmıştır. Oynadığı rolün ne olduğunu anlatacağım. (b) İkinci derecede, bu işte von Papen'in oynamakta olduğu oyundan kuşkulanan Nazi dışişleri bakanlığı. (c) Üçüncü derecede, biraz acele ederek, Stalingrad'ın kendi lehine sonuçlanacağına inanan Hitler'in von Papen'e verdiği emir. Hitler, bu emirle onu Türklerle böyle şeyleri konuşmaktan menetmiştir. Bunlara karşılık, ne Millî Şef'in ne Saraçoğlu'nun Turancılık umutlarını kışkırtanları önlediğini gösteren bir belge yoktur. Von Papen'in bütün derdi zamanı gelinceye kadar, Türkiye'yi yavaş yavaş Rusya'ya karşı savaşa angaje edecek gelişmeleri hazırlayarak onların bu işte büyük bir kazanç sağlayacaklarına akıl erdirdikleri an gelince, Türkleri de savaşa sokmaktı. Fakat iddiasına göre Hitler bu görüşte değildi. Rusların işini, Türklere bir şey kaptırmadan kendisi tek başına bitireceği inancındaydı.

Nazi belgelerin yayınlanmış olanları arasında bizi en çok şaşırtacak olanı, Mareşal Fevzi Çakmak ile ilgili olarak von Papen'in Ankara'dan gönderdiği 13 Mayıs 1942 tarihli bir rapordur. Buna göre, general Mürsel Bakû, (Mürsel Paşa 1918'de Bakû'ya giren birliğin komutanı olduğundan "Bakû" soyadını almıştı. 1943'te Millî Şef onu Kocaeli milletvekili seçtirmiş; orada Milli Müdafaa Komisyonu üyesi bulunuyordu) Mareşal adına von Papen'i ziyarete gelmiş, Mareşal ile olan bir görüşmesini iletmek için. Papen, görüşmenin konusunu: "Kafkaslar'a karşı Türk ilgisi" sözü ile özetler. Mürsel Paşa'nın dediğine göre, Mareşal Almanlara yararlı olacak bütün sivillerin hemen Türkiye'den Almanya'ya gitmelerine izin verileceğine söz vermiş. Türk ordusunda oraları iyi bilen çok sayıda Kafkas ve Azerî kökenli subay olduğundan, başlayacak olan harekât halinde bunlara "isteğimiz üzerine" bulundukları birliklerden ayrılarak gitmelerine izin verileceğini, parlamento-

nun millî müdafaa komisyonu olan kişiyi memur etmiş. (Mürsel Bakû, hazır gelmişken, von Papen dostumuza Rusların yeni petrol kuyuları hakkında Türk genelkurmay başkanlığına en son gelen bilgileri de sunmuş!)

Mareşal Fevzi Çakmak'ın adı, Berlin'de onun adına konuşan başka biri aracılığı ile de geçer. Zeki Velidi Togan'ın anılarında Almanya'da Dr. Harun adlı birinden söz edilir. Berlin'de bir teknik okulda denizcilikle ilgili bir hocalığı varmış. İşte bu zatla, Türkiye'ye yaptığı bir ziyaretten sonra görüşmüş olan von Hentig, Berlin'den 1 Haziran 1942 tarihinde von Papen'e yazdığı bir mektupta şöyle der: "Mareşalin ajanı olduğunu söyleyen Dr. Harun Türkiye'de iken Mareşal kendisine artık Türkiye'nin savaşa girmesinin kaçınılamaz olduğunu söylemiş. Silâh ve teçhizat tamamlanınca kuzey İran üzerinden Azerbaycan üzerine yürünecekmiş. İngilizlerden mukavemet beklenmiyorsa da, Ruslardan muhakkak mukavemetle karşılaşılacakmış." Bir genelkurmay başkanının Nazilerle çalıştığı bilinen bir kişiye böyle şeyler söylediğine inanmak güç. Bu tür kişiler, böyle büyük yerlerden gelme iddialar yaparak Almanların gözüne girmeye çalışan "üç kâğıtçı" tiplerinden olabilir. Dr. Harun'un söylediği ya da o değilse bile başka birinin söylediği iddia edilen sözleri aktaran von Hentig'in ne denli hınbılın biri olduğu, duyduklarından çıkardığı şu yargılarından belli. Von Hentig şöyle der: "Turan sorununa gelince, resmî bildirilere göre, Dr. Harun'un da bildirdiğine göre ve Türk parlamento çevrelerinde de kendisine söylendiğine göre BÜYÜK TÜRKİYE akımı her zamankinden fazla güçlenmiş ve önem kazanmıştır. Hattâ cumhurbaşkanı İnönü, Anayasa'daki bütün yabancı sözcükleri bu yüzden kaldırtmış. Bunu, diğer Türkleri düşünerek yaptırdığı muhakkak. Dr. Harun'a göre, Türklerin bulunduğu yerler üzerine neler düşünüldüğü sorununda bu bölgelerin Türkiye tarafından işgali değil, Bismarck'ın Alman Reich'ını birleştirmesine benzer bir yoldan bir federasyon kurulması düşünülmektedir. Bu federasyona Kafkaslar'la Volga doğusundaki bütün Türk halkları girecekmiş."

Hatırlarsınız belki, bu Bismarck usulü federal birlik kurma fikri 1918'de Ziya Gökalp'den beri söylenen bir şey. Aradan çeyrek yüzyıl geçmiş!

Von Papen'in Türk diplomat ve generallerine bir ortaklık ya da bir pay vaadi ile savaşa girmeyi yararlı gösterecek nitelikteki fikir ve girişimlerinden yüksek Nazi makamlarının ne denli haberi olduğu konusuna gelmeden, büyükelçi olarak yazdığı birkaç belgeyi daha görelim.

Irkdaş Bölgelerinin Yönetiminde Ortaklık Sorunu

Saraçoğlu'nun dışişleri bakanlığından başbakanlığa, Numan Bey'in de dışişleri bakanlığına gelmesi üzerine von Papen'in diplomatik çalışmalarında yeni bir aşama başlamıştı. Millî Şef'in, yeni başbakanın, genelkurmay başkanının, ileri gelen generallerin, eski İttihatçı politikacı ve paşaların özlemlerini öğrenmiş olan, birçokları ile dolaylı dolaysız ilişki kurmuş olan von Papen, şimdi yeni bakanla daha yakın bir ilişki içinde. Belgelere bakarsak, ne başbakan, ne dışişleri bakanı ondan bir şeylerini artık gizlemiyorlar. Bir dostluk havası içinde ilk önce iyimser özlemlerini, daha sonraları kötümser endişelerini onunla paylaşıyorlar.

2 Temmuz 1942'de Nazilerin ikinci yaz taarruzu başlamıştı. Bu kez "harekât" daha iç açıcı. Nazi orduları hızla ilerliyorlar. Sivastopol'u aldıktan sonra var güçleriyle Kafkaslara doğru ilerliyorlar. Bu kez Leningrad, Moskova gibi kuzey bölgeleri yerine, ilerlemelerin güneyde olması Ankara'da sevinçle karşılanmıştı. 24 Temmuz'da Rostov da alındıktan sonra ilerleme yönünün Bakû petrol bölgesi olacağı anlaşılıyordu. Buraları alınınca komünistler petrolsüz kalacak, Nazilerin petrol sıkıntıları giderilecekti. Nihayet 22 Ağustos'ta Stalingrad adlı kente doğru Nazi saldırısı başladı. Bu taarruz başladığı sıralarda von Papen (26 Ağustos 1942 tarihli) kendi dışişleri bakanlığına yazdığı bir yazıda şu bilgileri veriyordu: "Dışişleri bakanlığına atanmasından sonra Numan'la ilk görüşmemi yaptım... Rusya'nın yenilmesinden sonra bile, İngiltere ile ayrı barış yapılmasının söz konusu olmadığının bildirildiğini kaydettiğimi söyledi. Dışişleri bakanının [Ribbentrop'un] Türkiye'nin savaşı kimin kazanacağı sorununda hâlâ emin olmadığı yollu îması ile ilişkili olarak, Numan bana Türk genelkurmayının ve tabiî kendisinin görüşünün ne olduğunu anlatmak istediğini söyledi. Türk genelkurmayının kanaatince Stalingrad'ın zaptı bu

yılın harekâtının kemertaşı olacaktır... Rus kuvvetlerin Kuybişef'e yapılacak bir hareketle merkez ve güney sektörlerin tüm temizlenmesinin yanında Kafkas harekâtı ikinci derecede kalıyor. Bu yılın sonunda Almanya Rusya'yı o denli yıpratacaktır ki bu durum karşısında Genelkurmay artık bundan sonraki savaşlarda Rusya'mn kazanç sağlamasının kesinleyici bir etken olmaktan çıkacağı inancındadır. Buna, kuzeyden Anglo-Amerikan yardım sevkiyatının da abluka altına girmesi olayı katılmalıdır. Numan'ın bundan çıkardığı sonuç, Türkiye'de hâlâ kimin kazanacağından kuşku bulunduğu yollu görüşün yersiz olduğu. Genel durum göz önüne alınırsa Türkiye'nin bolşevik Rusya'nın tamamiyle yıkılması ile her zamanki kadar ilgili oluşu karşısında, Türkiye hükûmeti (İngiliz baskısı altında yapılan Rusya ile eski dostluk antlaşmasının yürürlükte olduğu hakkındaki deklarasyon dışında) hiçbir müzakereye girişmemiştir. Numan bana Moskova'daki yeni büyükelçisine hiçbir yeni müzakereye girişmemek hususunda kesin talimat verdiğini en kategorik biçimde bildirmek istediğini söyledi... Ona teşekkür etmekle beraber, Rusya artık çok zayıfladığı için Türkiye'ye bir tehlike olmaktan çıktığı yollu ve şimdi Karadeniz'i bizim elde etmemiz yüzünden Türkiye'nin gelecekteki çıkarlarına asıl bizim tehlike olduğumuz yollu İngiliz propagandalarına kulak verilmekte olduğu hissimi saklayamayacağımı söyledim. Numan bunu şiddetle reddetti. Müttefikler böyle şeyler söylemiş olabilirler, ama buna cevap olarak kendisinin daima muazzam Slav imparatorluğunun Türkiye için devamlı bir tehlike olduğunu söylediğini, halbuki bir komşu olarak Türkiye'nin Almanya'dan böyle bir tehlike beklemediğini onlara bildirdiğini söyledi. Rusya sorununa Führer'in ebedî bir çözüm vereceğini sanmadığını, Türkiye'nin... (Türk kökenli halklarla ilişkisi dolayısiyle) bu sorunun çözümlenmesinde Reich'a yardım etmeye hazır olduğunu bildirdi. Türkiye emperyalist bir amaç gütmediğinden tek ilgisi, Rusya'daki azınlıkların kültürel varlığının garanti edilmesidir. [von Papen bunlardan hep "azınlık" deyimi ile söz eder]. Oradaki çeşitli kavimlerin kültürel karakterleri ile birlikte Alman yönetimi altına konmaları suretiyle, Rusya sorunun(un) çözümleneceğine inanmaktadır. Pan-Slavizme karşı ancak böyle bir yoldan Türklerden aktif bir işbirliği sağlanabilir."

Türkiye'nin bu yolda yapacağı işbirliğinin biçiminin ne olacağını soran von Papen'e, Numan Bey şu yanıtı vermiş: "Bu işbirliği tarafsızlık tutumunun zorunladığı sınırlar içinde yapılabilir. Türkiye'nin meşru kültürel çıkarlarının yansıdığı yerlerde olacaktır." "Herr Numan yönetim ya da personel sorunlarında Türkiye'nin tavsiyesine ihtiyacımız olan her konuda kendilerine başvurmamı da rica ediyor..." (Rosenberg'in İşgal Edilmiş Bölgeler Bakanlığından gelecek temsilciler dolayısiyle bu sorunun daha ayrıntılı yanlarına o zaman döneceğim...) "Moskova konferansının sonuçları hakkındaki sorum üzerine Kubişef'teki diplomatik çevrelerden boş lâflardan öteye gidilemediğinin öğrenildiğini söyledi. Birkaç güne kadar Londra'daki büyükelçisinden daha fazla bilgi gelince bana bildireceğini vâdetti. Galiba Kafkasya'da ikinci bir cephe açılması ele alınmış... Basra'ya iki Amerikan tümeninin gelmesi de bekleniyormuş. Bu bilgilerden başka Numan dedi ki müttefiklerin Türkiye'yi herhangi bir şekilde böyle ikinci bir cepheye bulaştırmaları ister istemez savaş demek olur. [Bu tümcenin İngilizce çevirisini yapan, metnin burada açık olmadığını not ediyor] Tarafsızlık tutumu birinci derecede Türkiye'nin çıkarlarına uygun olmakla beraber, [bunun] Almanya'ya da yararı vardır..."

Saraçoğlu'nun Teklifleri

Von Papen ertesi günü yeni başbakan olan Saraçoğlu ile olan görüşmesini de 27 Ağustos 1942 tarihli raporunda anlatır. Görüşmenin ağırlık merkezi Sovyetler Birliği'ndeki "Türk azınlıklar" ile Rusya'nın geleceği sorunları üzerinedir. "Dün Numan'dan rica ettiğim gibi, ondan da (Saraçoğlu'ndan da) Rusya sorunu üzerindeki görüşünü bildirmesini rica ettim. Saraçoğlu bu konuyu önce bir Türk olarak, sonra da bir başbakan olarak yanıtlayacağını söyledi. Bir Türk olarak, Führer'in yüz yılda bir görülebilecek başarı ile, Türk milletinin yüz yıllardır beslediği bir düş olan Rusya'nın yok edilmesi olayını candan özlerim, dedi. Her Türk, hatta İngiliz yanlısı olan Hüseyin Cahit Yalçın bile bu konuda böyle düşünmektedir. Saraçoğlu, Türk ırkçılığına bağlılığı hakkındaki son demecinde buna dolaylı olarak değinmiştir. Almanya, bugünkü Rusların en aşağı yarısını yok eder ve Ruslaştırılmış azınlıkların

bölgeleri ebediyen Rus nufuzundan kurtarılırsa, onları kendi başlarına bırakır ve Mihver'le gönüllü olarak işbirliği yapacak Slavlık düşmanı olarak eğitirse, o zaman Rusya sorununu çözümleyebilecektir. Azınlık bölgelerinin gelecekteki siyasal rejimleri hakkında Führer'in ne düşündüğünü bilmemekle beraber, bu bölgelerin halklarının ezici çoğunluğunun Türk ırkından olduğunu, bu yüzden bu sorunun çözümlenmesinde Türkiye'nin meşru çıkarı olduğunu söyledi. Führer'den aldığım emir üzerine Cumhurbaşkanı'na [İnönü'ye] Ruslaştırılmış topraklardaki Türk ırkından olanların gözönünde tutulacağını söylediğini hatırlattım. Oralardaki aydınlar -eğer varsa- ya bolşevik olmuşlardır ya da yok edilmişlerdir. Onun için bu ülkelerin genç kuşaklarının bir kısmı Alman üniversitelerine, bir kısmı Türk üniversitelerine gönderileceklerdir. Ondan sonra bu yeni kuşak, bu iki etken altında etkili bir işbirliğinin garantisi olacaktır. Almanya birçok émigré'yi, görüşlerini öğrenmek üzere ya da hizmetlerinden yararlanmak için Reich'a çağırdı. Bunların kimileri Almanya'nın o ülkelerin Türk azınlıklarına bağımsızlık vermeye niyeti olmadığı, sadece Alman yönetimi ve polisinin güdümü altına konmak istendiği gerekçesiyle geri dönmüşlerdir. Saraçoğlu Führer'in de bu görüşte olduğuna inanamıyacağını söyledi. Ruslar yakında ezilince azınlıkların bulunduğu yerlerin Almanya'dan özgürlük ve kalkınma bekledikleri görülecektir. Biz [Almanlar] bu umutları boşa çıkarmamalıyız. Azınlıklar da bizi düş kırıklığına uğratmamalıdır".

Rosenberg-Ribbentrop Çekişmesi

Çok geçmeden, Kasım ayında, Rosenberg'in Ostministerium'u Türklerin bu işlere burunlarının sokulması işine karşı sert bir tutum almaya başladı. Rosenberg'in bakanlığı ile von Ribbentrop'un bakanlığı arasındaki yetki çekişmesi başladı. Rosenberg'in bakanlığının adamlarından olan Braentigen, 12 Kasım 1941 tarihli bir yazısında durumu şöyle belirtir: "Reich yönetiminin [zaptedilen bölgelerde] kurulmasından sonra, Türklerin gizli isteklerinin (özellikle Batum ve Bakü'ya ilişkin isteklerinin) Turan bayrağı altında gizlenerek Kafkasya'da bir çeşit yan tehlike haline gelmeleri kesinlikle istenmiyecek bir şeydir." Bu sözler gösteriyor ki Rosen-

berg'in bakanlığı, serüvenci émigré'lerden ziyade, Türk hükümetinin pay isteklerinden işkilleniyordu. Bu tutumdan böyle bir sonuç çıkarmak doğru ise (neden olmasın; Birinci Dünya Savaşı sonlarına doğru da Alman genelkurmayının, Türklerin Kafkaslar'a doğru sarkmalarından işkillendiğini Luddendorf'un anılarında görebilirsiniz) Rusya mültecilerinin, Alman pençesinden bedava bağımsızlık kazanamayacaklarını anlayamamış olmalarına şaşmamak elden gelmiyor. Durum bize, Ankara'nın neden kimi kişilere (örneğin Zeki Velidi'ye) Almanya'ya gitme izni vermediği halde, Turancılık işini, yalnız dolaylı yollardan değil, doğrudan doğruya kendisi ele alıp Nazi büyükelçisi ile bu konuda pazarlıklara girişmesinin sırrını açıklar sanırım. Bu tahminler doğru ise, ünlü "Irkçılık-Turancılık" olayının iç yüzünün bize gösterildiğinden başka bir şey olduğu yollu şüphelerimi güçlendirir.

Savaşın ilk yılında (Kasım ayına kadar) görünen şu: Nazi makamları bir yandan Turancılık işlerini destekler gibi görünüyorlar, öte yandan Rusya içlerine doğru ilerledikçe bu işi yapanların eylemleri frenleniyordu (von Hentig ile Erkilet arasındaki bir yazışma ilginç. Yeterli yerim olmadığından olduğu gibi almıyorum. Sadece özetini vereyim: von Hentig 17 Kasım'da Erkilet'e yazdığı bir mektupta, kararlaştırıldığı gibi İstanbul'a gelerek kararlar alma işine bazı makamların engel olduğunu, zaten kendinin de rahatsız bulunduğunu bildirir. Erkilet, buna karşı yazdığı çok "hürmetkâr" yanıtta -tarihi 27 Kasım- düş kırıklığını gizlemeye çalışarak iyileşme temennilerini bildirirken o makamların dayandığı nedenlerin temelsiz olduğunu söyler, "siz bizim için çok değerli bir dostsunuz", "bu konuda doğru fikir verecek en münasip kişi von Papen hazretleridir", "geleceğinizi ona bildirmiştim", "5 Aralık'ta İstanbul'a gelecek, geldiğinde kendisi ile görüşüp size yine yazacağım" gibi insanı hayretler içine düşüren yerler var). Benim tahminime göre, bu frenlemede von Papen'in de bir parmağı vardı. Çünkü bu Nuri ve Erkilet paşaları Berlin'e gönderen kendisi olmakla beraber, bu Turan konularını asıl kendisi resmî Türk makamları ile ele alacak ve bunu Türkiye'nin Nazi uydusu olarak kalmasını sağlayacak ökse olarak kullanacaktı. Türkiye gerektiğinde Almanya ile birlikte savaşa girme gibi bir durum olursa, bunu da sağlayacak vaadlara başvuracaktı. Nitekim, ilerde göre-

ceğimiz gibi, anılarında Türk hükûmeti için en modern Alman askerî araç ve gereçlerinin verilmesini teklif ettiğini, fakat Hitler'in buna engel olduğunu iddia eder. (Alman olsun, İngiliz, Amerikalı, ya da NATO'cu olsun bu tür yardım-severlikler" Türkiye'de "büyük Türk dostluğu" sayılır).

Von Papen'in başardığı antlaşmanın Doğu cephesinin açılmasından dört gün önce imzalanmış olması içerde olduğu gibi dışarda da hayretle karşılanmıştı. Amerikalı politikbilim profesörü Lanczovski *Dünya Sorunlarında Ortadoğu* adlı kitabında şöyle der: "1941-42 arasında Almanya'ya karşı dostluk siyaseti izlenmesi için Türkiye'yi etkileme siyasetinde, von Papen, bu amacı için Pan-Türkizm akımını kullanmıştır. Kurtarılan Türk-Tatar bölgelerini bir federasyon halinde birleştirme hakkını Türkiye'ye tanımak suretiyle Türkiye'nin Almanya ile işbirliğini sağlayacağına inanmaktaydı. Onun bu görüşü Pan-Türkistleri etkilediği gibi, Mareşal Çakmak da dahil olmak üzere, militer önderlerin kimilerini kendine kazandırmıştı." (s. 142)

Bu sözler ilginç; fakat bize Nazilerin işgal ettikleri yerlerdeki "Türk kökenli azınlık" halklara karşı alınan tutum sorununun geçirdiği aşamaları tanıtmaktan uzaktır. Ankara'nın hükûmet ve parti çevrelerindeki durumu da tanıtmaz. Bizde hükûmetler (daha doğrusu, hükûmetler bile değil de başlarındaki birkaç kişi) en önemli dış siyasa konularında en önemli kararlar verileceği zaman, kendiliklerinden kararları verirler, eyleme bile geçerler; ondan sonra vatandaşların haberi olur. Bunun en yakın benzeri, Birinci Dünya Savaşı'na giriş. Bugün bile bu girişin nasıl olduğu tartışmalı bir konudur. Zamanın sadrazamı bile bu işin nasıl olduğunu bilmiyor. Şimdi de ona benzer bir durum var. Türkiye ile bir ortaklık ya da paylaşma anlaşmasına, bu aşamada Almanlar Türk-kökenli "azınlık" dedikleri halkların topraklarına artık girmek üzere olduklarına göre, onlara bağımsızlık mı yoksa Nazi egemenliği (ya da mandası) altında bir yönetim verilmesi şıklarından hangisinin uygulanacağına kesin karar verilmesi işinde son sözü doğal olarak Führer söyleyecekti.

Alman haber alma servisleri Türkiye'de yalnız basın ve yayın alanındaki şoven yazıları değil, hükûmet ve partide üstün yerlerde bulunan kişilerle Turancılık eğilimleri üzerine de bilgi toplamak-

taydılar. Vardıkları sonuca göre, 1942 ilkbaharında parti ve hükümet başındakiler arasında, ipini Saraçoğlu'nun çektiği bir Turancılık hücresi ya da lobisi kesinlikle kurulmuş. Atsız, Führer gibi cim karnında bir nokta denecek ölçüde önemsiz bir kişi ile başbakan gibi bir adam arasında ya doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak bir ilişki kurulmuş. Benim kanıma göre, gerçekte, ikisi birbirlerini kullanmaya çalışıyordu. Nitekim, Saraçoğlu "Türkçüyüz falan filân" diye bir demeç atınca, Atsız hemen harekete geçer; aklınca, onunla Yücel (ve belki de Şef) arasına bir kama sokmaya çalışırdı. Bu gibi gülünç oyunların bir hükümete yakışmayacak işler olduğunu daha sonraki olaylar bize gösterecektir. Alman servislerine göre, devlet başkanı bunlardan habersiz ya da bunların dışındaymış gibi görünüyordu. Ne var ki, von Papen'in üstünden atlayarak Berlin'deki Büyükelçi Hüsrev Gerede ve general Ali Fuat Erden aracılığı ile Almanların Kafkasya, Azerbaycan ve Orta Asya bölgeleri hakkındaki düşüncelerinin ne merkezde olduğunu, rastgele söylenmiş gibi görünen sözlerle ağız yoklamaya memur ettiği anlaşılıyordu. Bütün bunların merkezinde bulunan ve Erkilet'le temasını birdenbire kesen von Hentig ve belki de Woermann, öğrenilenleri von Ribbentrop-Alfred Rosenberg yönetimlerinin en baştaki otoriteleri ile tartışarak, kararı Führer'e sunacaklardı. Hostler'e göre, bu sırada Tiflis "Gauleiter"liğine [Eyalet-valiliği] atanan adam gizlice Ankara'ya gelerek Rosenberg adına von Papen ile de görüşmüş (s. 184). Üzerinde bunca kafa patlatılan Turan projeleri üzerinde Türklerle Almanların oturup müzakereye girişmeleri henüz nasip olmuş değil. Almanlar açısından, Türkiye'ye ihtiyaçları olabileceği bir zaman gelinceye kadar ve Türkiye öteki ittifaktan ayrılıp da Almanya'nın yanında yerini almadıkça böyle bir müzakereye girişmeye gerek yoktu. Almanya, Rusya'ya karşı savaşa Türklerin kara kaşı ve gözü için girmemişti elbet. Türkiye'nin düpedüz Almanya'nın müttefiki olduğu zaman bile böyle bir şeye yanaşmamışlardı. Enver Paşa ve amcası ile yarı kardeşinin o zamanki atılımlarına Ludendorf şiddetle karşı çıkmıştı. Şimdi böyle bir paylaşma işine girişmek için Hitler'in aklını peynirle yemiş olması lâzımdı. Kaldı ki, Almanya sıkışıp da "haydi gelin de paylaşalım" deseydi bile, Türkiye yerinden kımıldayamayacaktı. İngilizlerle Amerikalılar çok geçmeden arkadan vuracaklardı. Zavallı Fevzi

Paşa'ya geceleri haram eden güçlükler de bunlardı.

Gerçekler bu merkezde. Türkiye Kafkasya konusundaki isteklerini sözde gizli tutuyor, von Papen ile von Hentig de taktik nedenlerle Türkiye'nin bu isteklerini destekler gibi görünerek Turancı paşaları oyalıyorlar. Bükreş'teki Alman büyükelçisi Killinger, Dışişleri Bakanlığına (25 Kasım 1942'de) yazdığı bir yazıda Türkiye'nin oradaki büyükelçisi olan Hamdullah Suphi Tanrıöver'in izinle Ankara'da uzun süre kaldıktan sonra dönüşünü anlatarak, Türkiye'de Rusya'nın hâlâ "Bir numaralı düşman" sayıldığını bildirdiğini yazar. Ağustos 1942'de Nazi ordularının Kafkaslar yönünde ilerleyişi karşısında Saraçoğlu ile Numan, Türkiye'ye pay isteme müzakerelerine girme zamanı geldiğine hükmetmiş olacaklar. Türkiye'nin hakkına düşen pay üzerine von Papen ile şu noktalarda uzlaşma gerçekleşecek gibi gözüküyordu:

1. Türk dili konuşan bölgelerin idaresinde Türkiye'nin söz hakkı olduğu Almanya tarafından tanınacak.

2. Komünizm zehirinden arınarak Pan-Türkizm aşılanacak olan aydınlar Türk ve Alman üniversitelerine gönderilecekler.

Saraçoğlu toprak sorunlarını da görüşmeye hazır olduğunu bildirmiş. Asıl önemli olanlar bunlardı. Hostler'in görüşüne göre, Sovyetler Birliği içindeki Türk asıllı kişilerin savaşta kullanılmasına Alman yüksek kumandası karşıt değildi. Nitekim savaşa sokulan kuvvetler arasında Romen, Macar, İtalyan olan askerler de varmış. Fakat Türk asıllı denen kimselerin yaşadığı bölgeler Nazilerin elde edebildikleri yerlerin hâlâ dışında kalmış olan yerlerdi (Hostler, s. 178). Onun dediğine göre, Alman savaş gücüne katılan Türkçe konuşan halklara "Almanya'nın himayesi altında özyönetim" verileceği vaadedilmiş; fakat bir yandan Rosenberg'in buna karşıt olması, öte yanda her biri kendini ayrı ulus sayan Tatar, Azerî, Başkırt, Kazak gibi halkların, dışardaki önderleri arasında millî bir birlik anlaşması olmayışı, Kafkas ve Turan projelerinin gerçekleşmemesinin başlıca nedenleri oluyordu. Demek ki, 1918'de başlayan ve bir ulusal birlik ve beraberlik bulunmadığını gösteren durum, geçen yirmi küsur yıl içinde hâlâ bıraktığımız yerde. Bu bölgelerde birbirinden ayrı Sovyet cumhuriyetlerinin kurulmasıyla varılan sonucun başlıca nedeni de buydu. Almanların bunlara "Almanya himayesi altında" olmak koşulu ile bir öz-

yönetim vaadi vermesinin Sovyetler altındaki sistemden daha çekici bir yanı var mıydı? Alman istilâcılarının aklına gelmeyen bir de bu üçüncü sorun vardı. Ama, haklı değiller miydi? Nerede görülmüş yabancı bir kuvvetin gelip bir halkı yabancı bir yönetim elinden kurtarıp da ona bağımsızlık ve özgürlük verdiği, birçok fedakârlıklar yaptıktan sonra? Ya da bunları başka bir devlete sunduğu nerede görülmüş?

Von Papen'in kendi anılarında iddia ettiğine göre, onun ve genelkurmay başkanlığı içindeki ve dışındaki "eski silâh arkadaşları"nın bütün derdi Rusya'ya karşı açılan savaşa zamanı gelince Türkiye'nin katılmasını sağlayacak hazırlıkta bulunmaktı. Zaptedilen Sovyet topraklarından pay istemekte ya da oradaki Türklerin kurtuluşunu sağlamış olmakta payı olduğu iddiasına hak kazanmak için bu gerekli miydi? Von Papen'e göre: "Türklere İngiliz yardımına muhtaç olmadan Rus saldırısına karşı kendilerini savunabilecekleri duygusu verilmelidir" (s. 488). Kendisi (her halde Numan'ın yoklamasından sonra) Türklere bir ya da iki zırhlı tümen hazırlayacak gereç ve araçları vermeyi Hitler'e teklif bile etmiş. Fakat Hitler, bunları Türklerin Almanlara karşı kullanmaları olasılığı gerekçesi ile reddetmiş. Kendisi ise, Türklerin asla böyle şey yapmayacaklarını ileri sürmüş.

Hitler'in Turan İhaneti

Savaşın en önemli dönüm noktasına yaklaşılıyordu. Führer, Stalingrad'ın zaptı için kesin olarak şiddetli emirlerini verdiği zaman, artık Kafkasya ve Asya yollarının açılacağına inanıyordu. İşte, bu kesin inanç zamanında von Ribbentrop (von Papen'e karşı Rosenberg'in yanını tutarak) Alman ordularının bunca kan ve ateş pahasına zaptettiği yerlerde Türklere bir ortaklık ya da pay çıkarma yolundaki konuşmalara bir son vermesi gerektiğini bildiren bir yazıyı, Hitler'in onayını aldıktan sonra yollamaya karar verdi. Bu işlere son derecede hiddetlenen Führer, von Papen'e gönderilecek emri hemen onayladı. Von Papen'e gönderilen direktif ise şu: "26 Ağustos, 28 Ağustos tarihli telgraf ve 27 Ağustos tarihli raporlarınızda Türk devlet adamları ile olan konuşmalarınızda boyuna Kafkasya'daki ve diğer Sovyet Rusya'daki Türk kö-

kenli halklar konuşma konusu oluyor. Bu sorunun çözümü için Türkiye ile işbirliğinin nasıl olacağı tartışılıyor. Hem Herr Numan, hem Herr Saraçoğlu bu fırsattan faydalanarak bu konuda hak istemekte direniyorlar ve bu sorunlarda mahrem olarak birtakım danışmanlık teklifleri ile Türkiye'nin özlem ve isteklerini, bildirirken bir yandan da Türkiye'nin malûm tarafsızlığını tekrarlıyorlar.

Bizim bu sorular üzerinde şu anda Türk hükümeti ile müzakereye girmekte çıkarımız yoktur. Türklere herhangi bir teminat vermeye ya da bu sorunlarla ilgili istek ve özlemlerini bize bildirmelerine fırsat sağlamaya bizi itecek hiçbir neden yoktur; çünkü Türklerin bu sorunlarla ilgilenmelerinin, Türkiye'yi savaşan devletlerden bizim lehimize genel politik tutumunu değiştirmesine neden olacak ölçülerden gelmediği meydandadır. Bu itibarla, bu konular üzerinde bundan böyle hiçbir görüşmeye girişmemenizi ve Türkler gene de Sovyetler Birliği'ndeki Türk kökenli halklar sorununu ortaya atarlarsa görüşmekten kesinlikle kaçınmanızı rica ederim."

Bu telgraf von Papen ile Saraçoğlu'nun Turan entrikalarına son verdi. Bu tarihten sonra Nazi büyükelçisinin kendi dışişleri bakanlığına Turan konusu üzerine yazılmış yazısı yok. Burada kapanan bu Turan dosyasının sonuçlarını ileride göreceğiz.

Bizde, kendi görüşümüze uymayan bir ideoloji ya da akımı yabancı bir devletin sırtına yükleme eğilimi gibi bir huy var. Örneğin, Turancılığın Alman propagandası ürünü olduğuna inanırız. İki dünya savaşının ikisinde de bu izlenimi veren görünüşler varsa da, bunlar Wilhelm ya da Nazi Almanya'sının, kendiliğinden var olan özlemleri kendi çıkarlarına uyduğu sürece ve uyacağı yere kadar destekler görünmesinden ileri gelir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda. Çünkü, Wilhelm Almanya'sının Kultur'culuğuna karşın Hitler Almanya'sının Irkçılığı, Turancılığı onunla daha uyumlu çizgide gösteriyordu. Ne var ki değil bir Nazi'ye, herhangi bir Alman'a ya da Avrupalıya Türk ırkından sözetseniz, yüzünüze güler; Turan ülküsünü anlatsanız, size alık alık bakar. Nazi Almanı ise buna şiddetle karşı da gelir. Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi, ikincisinde de öyleydi.

Turancılık adı altında geçen özlem, aslında, Meşrutiyet'ten beri

gelişen kaparozculuk kapitalizminin beslediği bir akımdır (bunun tipik sözcüsü Saraçoğlu). Daha çok göze batan başka ögelerin işin içine karışması, onun bu öz niteliğini gözden kaçırtmamalıdır. Örneğin, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Başkırdistan, Orta Asya halklarının bağımsızlık ya da özerklik özlemleri doğal olarak beğeni yaratır. Ne var ki, bu bile birbirine düşman olan Rusya mültecilerinin, onlara uyan çoluk çocuğun kışkırtmalarından öteye geçemiyor. İki dünya savaşının ikisinde de gerçek Turancılığa eğilimlilik gösterenler böyleleri değil, siyasal ve ekonomik makamların çıkarları olmuştur. Yusuf Akçura gibi bir kişi bile, Turancılığı Osmanlı emperyalizmi olarak nitelemişti. Yukarda gördüğümüz gibi, bu kez de şişen balon, Hitler ile Rosenberg'in batırdığı iğne ile sönüverdi. O zaman, o makamlar bu işten sıyrılmak için balonu sorumsuz başka kişilerin eline tutuşturarak, başka bir aslı olan olaya, bir gizli kımıldaına olayına, bu Turancılık başlığını geçirerek ünlü Irkçılık-Turancılık oyununu sahnelemişlerdir.

Aşağıda göreceğimiz gibi, von Papen'in başına sardığı Turan serüveninin sorumluluğunu sırtından atmak için, Millî Şef ırkçılığa karşıt olanların alkışları arasında bir ırkçı-turancı ayaklanması keşfetmiş, onları yalancıktan mahkûm ettirdikten ve bu iş unutulup gittikten sonra, eski dostu ve adına yukarda boyuna rastladığımız general Erden eliyle onları salıverdirmiştir. Böylece, bir taşla bir hayli kuş vurarak, kendisinin Turancılıkla hiçbir ilgisi olmadığı, bu gibileri sıkıyönetim karşısına çıkaracak kadar ileri kafalı olduğu gibi inançların kafalara yerleştirilmesini başarmıştır. Bu işin aslını öğrenmek için olaya daha yakından bakmanın, Nazi çöküşü üzerine Şef'in neden o kadar çırpınırcasına Amerika uyduluğunu sağlama savaşına sarıldığını anlamamıza da bir katkısı olacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Savaş Yıllarının İç Çalkantıları

İçerde Olup Bitenler • Kahkahalar Arasında Geçen Vergi Kanunu • Nazi Irkçılığının Serpintileri • Ünlü Toprak Reformu • "Erbhof" Taklidi Toprak Kanunu • Eğitim Reformu: Kendi Bakanlığının Bile Düşman Olduğu Köy Enstitüleri-Kişisel Anılar • Millî Şeflik ve Aydınlar • Millî Şef'e "Ubudiyet" Bildirimiz

İkinci Dünya Savaşı'nın İç Sorunlardaki Yansımaları

İkinci Dünya Savaşı'nın İç Sorunlardaki Yansımaları [rejimin başvurduğu kimi reformlarda göze çarpar.] Kısaca değineceğim reformların ilk ikisi, vergi reformu ile toprak reformu; üçüncüsü eğitim reformudur. (Bu girişimler tutunmuş olsaydı bile arkadan gelen Amerika etkisi dönemi bunları zaten bozacaktı. O zamandan beri ne ciddi bir vergi reformu, ne sonuçlu bir toprak reformu, ne de Amerikan eğitimi taklitçiliği dışında bir eğitim reformu olmuştur. Atatürk devrimleri diye bellediğimiz şeyler bunlar yüzünden sürekliliğini yitirmişti).

Gerekli bir vergi reformu diye başlatılan Varlık Vergisi, en son öyle bir biçime girmişti ki Türkiye Amerika'daki Yahudi etkinliği altında, bir süre kara listeden çıkmama tehlikesi geçirdi. Ancak, İsrail devletinin kuruluşunu imzalayanların başında gelmekle bu ırkçı verginin ayıbı unutturulabildi.

Faik Ahmet Barutçu'nun yazdığına göre, "Almanların Doğu'da Stalingrad önlerinde Rus direnişini kıramadıkları, Rus ordusunun hâlâ ayakta ve görülmedik bir inatla çarpıştığı sıralarda" çıkmış bu varlık vergisi fikri. Barutçu'nun bu iki olay arasında ilişki görmesi ilginç! Meclis açış söylevinde cumhurbaşkanı türlü anlama gidecek konuşma biçemiyle halkın geçiminin düşmanlarının hak-

kından gelineceğini söylemiş. "Gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politik tutkuları için büyük fırsat sayan ve hangi yabancı hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı büyük bir ulusun yaşamına kundak koymaktadır. Bu insanların vatana karşı olan zararlarını gidermek yolu elbet vardır" demiş (s. 263). Barutçu gibi çok kişi: "hayırdır, inşallah, bunun ardından bir şey gelecek" demiş o zaman. Yüksek çevrelerde vatan için ne gibi yüksek düşünceler beslendiğini bilmeyen bizler, yani halk, bu gibi eski Grek orakl'larını andıran kinayeli demeçlerden anlam çıkarmaya çalışır, fakat bir anlam çıkaramayınca da unutur giderdik. Şimdi Barutçu'dan öğreniyoruz ki, o zaman durum gerçekten kötüymüş. Vurguncular yüzünden pahalılaşan hayatın yükü altında ezilen halk arasında hükümete karşı propagandalara yol açılıyormuş. "Bir nevi manevî yıkılış duygusunun yayılmasına sebep olacak" dereceye gelmiş savaş yılları zenginlerimizin zenginlikleri! Barutçu bu moralizm gösterisinden: sözde devletçi oldukları halde, ticaret bakanı tarım ürünleri fiyatlarında liberalizm politikası gütmekte olduğundan, buğday ve yiyecek maddeleri fiyatları yükselmiş; şehir ve kasaba halkını beslemek için belediyelerin giriştiği rekabet yüzünden fiyatlar fırlamış. O sıralarda Orta Anadolu'da köylü halkın tarlalarda kök topladığı söyleniyordu. İki yıldan beri hükümet (tabiî kendilerinin hükümeti, başka bir hükümet sanmayın) boyuna para basarak maliyesini yönetiyor; yalancıktan milletvekillerine bütçenin denk olduğu söyleniyormuş. Milletvekilleri sanki bunları bilmiyorlarmış gibi oy veriyordu. Zenginleşmekteki zengin ile fakirleşmekteki fakir arasında derinleşen varlık eşitsizliğini gidermek; gereğinden çok zenginleşen kişilere ağır vergiler yükleterek devletin yükünü hafifletmek için "eşitlikçi" ve "yurtseverce" duygularla olağanüstü bir Varlık Vergisi çıkarılmasına karar verilmiş.

Bu düşünceler açısından, bu verginin kanunu nasıl son biçiminde bütün bu amaçların tersini yaratan bir kanun oldu? Barutçu, anılarında kanun ölçülerine sığmaz maddelerin nasıl kahkahalar arasında ve Saraçoğlu'nun "lâübalilikleri" içinde geçtiğini anlatır, yalnız işin sadece hukukçuluk açısından olan sakatlıkları üzerinde durur; onun bir "ırkçılık" kanunu haline getirildiğini görmezlikten gelir. Nadir Nadi'nin belirttiği gibi (*Perde Aralığın-*

dan, s. 177) bu vergi bahanesiyle zenginlerin yalnız Yahudi, Rum ve Ermeni olanlarına ödeyemeyecekleri ölçüde vergiler yükletilmişti. Saraçoğlu, kanunun amaçlarını bildirirken şöyle de demiş: "Bu kanun bir devrim kanunudur. Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları ortadan kaldırarak Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz" (Barutçu, *Siyasal Anılar*, s. 263).

Kanunun ırkçılık açısından olan bu "devrimci" yanından başka, demokratik eşitliğe aykırı olarak, gerçek Türk sayılan varlıklılar arasında da iskandil denecek ölçülerde haksızlıklarla uygulanmıştır. Haksızlıklar, daha o zamandan geniş tepkiler yaratacak denli açık ve acımasız olmuştur. Barutçu'nun sözünü ettiği "manevî yıkılış" duygusunu yaratan bu kanunun kendisi olmuştur. Mustafa Kemal'in partisine, onun getirdiği düzene karşı düşmanlık, hiç değilse benimsemezlik duyguları o zamandan kökleşmiştir. Bayar-Menderes cephesi o partiyi iktidardan düşürdüğü zaman içerde ve Batı'da kimse buna üzülmemiştir. Bu Varlık Vergisi dolayısiyle dostumuz von Papen anılarında, bizde bilinmediğini sandığım bir nedene de değinir. Dediğine göre, bu verginin yapılmasında Nazi ordularının gerilemesi karşısında Türkiye'nin Batı müttefikleri, Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilân ederek savaşa katılması yönünde baskı yaptıkları takdirde malî sıkıntılar mazeretini ileri sürerek bu baskılardan kaçınma isteğinin payı varmış. Alman vatandaşı olan firmalar üzerine yüklenen yükü kendisinin resmî Alman fonları ile ödeyerek, onun deyimi ile, "Mösyö Saraçoğlu'nun hazırlattığı" bu kanunun başarısına kendisinin de katkısı olmuş. Onun bu jesti karşısında "İngiliz kollegi" de aynı şeyi yapmak zorunda kalmışmış (s. 493).

Diğer bir "devrim"ci kanun örneği, ünlü "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu"dur. Bu toprak reformu getireceği sanılan bir girişim üzerine yapılan bir alay yayın ve bu kanunun Şefliğin sallanmasındaki rolü, kanunun kapsamına konan sorunlar açısından olan özelliğini unutturmuştur. Millî Şefliğin efsaneleşen yanlarından biri de onun bu ünlü toprak reformu devrimciliğidir. Bu kanunun bir tarihçesini yapmanın yeri değil burası. Olayı iki üç sözcükle anlatmam gerekirse, bu toprak reformu için büyük bir "kör döğüşü" demek yerinde olacak. Tasarı dolayısiyle ortada bir

çatışma vardı ve bu çatışma Şefliğin yıkılışının nedenlerinden biri olmuştu. Bunun kahramanı da Adnan Menderes'ti. Ne var ki, çatışmalar işin asıl niteliği ve özelliği üzerine olmamıştır. Bu yüzden de bu kanunun amaçladığı sözde reform bir "hiç" ile sonuçlanmıştır. Kanun hazırlayanların amacı ile ona karşı gelenlerin karşıt oldukları şeyler aynı şeyler değildi. Bu yüzden çatışma asıl sorun, asıl amaç üzerine olmamıştır. Bu sorunun ne olduğunu Prof. Ömer Celâl Sarç bir incelemesinde etraflıca anlatmıştır. Onun gösterdiği gibi, bu kanun, aslında bir Nazi kanunundan alınmıştı. Kanunun bizdeki yaratıcısı Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatiboğlu. Tasarının bütün ruhu Türkiye'nin tarım ekonomisini "köylü ocağı" ekonomisi yapmaktı. Bu "köylü ocağı" denen şey, Hitler zamanında "Erbhoff" denen şeyin ta kendisi. Hitler'in ortaya attığı sloganlardan biri, yarının düzeninin efendisi olacak olan Cermen ırkının sağlam bir köylü (Bauer) sınıfı üzerine dayandırılması .... Türkiye'de köy, köylü, çiftçi, tarım ekonomisinin ulusal kalkınmadaki yeri üzerine bilgisi olmayan, ömründe hiç köy görmemiş olan kişiler bu sözlerime karşı: "E, ne var bunda? Fena bir fikir mi?" diyecekler.

Bu görüşün Almanya'da doğuşunun başlıca nedeni, yüksek bir endüstri düzeyinde bulunan o ülkede aynı zamanda feodal toprak mülkiyetinin de yaşamasıydı. Britanya'da buna benzer bir durum vardı; ancak, uçsuz bucaksız sömürgeleri sayesinde bu feodal aristokrasi yaşayabiliyordu. Almanya bundan mahrum edilmişti. Büyük endüstri ve büyük nüfus topluluklarının artan tarım ürünleri tüketimini karşılamakta Alman tarımı, Fransa gibi ülkelere kıyasla bile yetersiz durumda bulunuyordu. Tarihsel nedenlerle Amerika'daki "farmer" (çiftçi) tipi Avrupa'da henüz gelişememişti. Hitler'in gelecek için düşündüğü yüksek düzeyli savaş endüstrisi planına da o zamanki durum uymuyordu. Yüksek bir endüstri düzeyine bağlanmış bir işçi sınıfına paralel olarak toprağa bağlı bir köylü sınıfı yaratmak, ikisi arasında devlet gücü ile denge sağlamak, nasyonal sosyalist doktrininin ilkelerinden biri olduktan başka, yapılacak büyük savaşlarla büyük topraklar elde edilince oralara yerleştirilecek hazır bir insan hazinesi yaratılmış olacaktı. Bu "köylüleşme devrimi"nin oradaki Hatiboğlu'su, Walter Darré adlı ziraat mühendisi. Hitler'in emriyle iki kanun hazır-

lamış. Biri, "Bauer" tipini yaratacak olan ünlü "Erbhoff Kanunu". Prof. Ömer Celâl Sarç, Hatiboğlu'nun hazırladığı kanun tasarısının, bu Erbhoff kanunundan alınma olduğunu gösterir. Türkçe tasarıda buna "köylü aile ocağı" deniyor. Prof. Sarç'ın anlattığına göre, bu Erbhoff'lar ta Sibirya'ya kadar uygulanacaktı. Hitler'in yeni düzeninde bunlarla Amerikalıların çiftçilik ekonomisine karşı koyacak bir tarım ekonomisi kurulacaktı. Bizdeki toprak reformu iddialarının aslını faslını çok iyi bilen Prof. Ömer Celâl Sarç şunları yazıyordu: "Nasyonal sosyalist toprak inkılâbının siyasî-içtimaî bir gayesi vardır: kökleşmiş bir çiftçi sınıfı meydana getirmek, köylünün toprağa bağlılık, vatan sevgisi, milliyetçilik, muhafazakârlık gibi vasıflarını muhafaza etmek ve kuvvetlendirmek. Nasyonal sosyalist doktrinine göre böyle bir sınıf ideolojisi itibariyle devletin en sağlam temelini ve cemiyetin istikrar unsurunu teşkil etmektedir. Üstelik memlekete asker verdiği gibi nüfus artışını da beslemektedir. Nasyonal sosyalist eserlerde köylünün Alman milletinin kan kaynağı olarak vasıflandırılması bununla ilgilidir. İşte, Erbhoff müessesesi bu sınıfın genişlemesi ve bekası şartlarını yaratacaktır."

Bu gibi fikirler bizdeki faşist kafalı aydınlar arasında o kadar yaygındı ki bazan: "bunlar bu fikirleri gidip Almanya'da mı öğreniyorlar, yoksa Hitler ya da pek yakın arkadaşları bu fikirleri Türklerden mi öğrendiler" diye insanın kendi kendine sorası gelir. Ömer Celâl Sarç, Almanya'daki durumun ne denli farklı bir iş olduğunu etraflıca anlatır: "Erbhoff ideolojisine rağmen, Junker toprak aristokrasisinin elindeki büyük arazinin istimlâki hususunda hiçbir şey yapılmamıştır. Binlerce hektar genişliğinde malikâneler hâlâ mevcuttur. Hattâ bizzat Erbhoff müessesesi bile müsavatsızlık esasına dayanmaktadır. Ziraat ameleliği normal bir müessese olarak kalacak, ziraatte daima bir amele, bir de patron sınıfı bulunacaktır. Hattâ Erbhoff müessesesi patronlar arasında bile fark yaratmaktadır. İmtiyazlı toprak sahipleri sınıfı vücuda getirilmiştir."

Bilimsel verilere dayandırılmadan kopyacılıkla yapılacak reformların çürüklüğüne, bu toprak ya da tarım devrimciliği girişiminden güzel örnek gösterilemez. Ne var ki, kanun tasarısı zaten Mecliste büyük toprak sahiplerinin ayaklanması sonucu kuşa

çevrilmişti. Türkiye'deki büyük toprak sahipliği, Almanya'daki Junker aristokrasisinin toprak sahipliği cinsinden bir şey değil. Bizdekiler, köylü ocakları müessesesine karşı değil, kendi topraklarının kamulaştırılması tehlikesine karşı Junkerlerden daha hassas çıktılar. Onlar için "köylü ocakları"ndan korkacak bir şey yoktu. Bütün Anadolu köylüleri aile ocakları ile dolu zaten. Asıl korku, mevcut toprak mülkiyetinin bu kanun vesilesi ile gözlem altına getirilmesi tehlikesi. "Aman, toprak reformu filân lâfları derken kolhoz, sovhoz getirecekler" demagojisi ile Hatiboğlu'nun Nazi modeli Erbhoff'cu tasarısını değiştirdiler. Değiştirmeselerdi de zaten bir şey olacak değildi. Bu kanun değişikliklerden sonra, kabul edildi; Türkiye tarımını kalkındırmada ne rolü olduğunu bilen var mı? Bu kanun tek bir şeye yaramıştır. Ancak önemli olan o değil. Bu kanun üzerine Mecliste yapılan [konuşmaların] Adnan Menderes adlı binlerce dönümlük toprak ağası olan bir CHP üyesi bulunduğunu tanıtması. CHP'nin karnından bir DP çıkaranların başında gelen kişi.

Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin Evkaf apartmanlarındaki hocalar odasında Konyalı bir felsefe asistanının Halk Partisi üzerine 1940 yılında söylediği sözü yukarlarda yazmıştım. Neden Hukuk'a da devam ettiğini sorduğum zaman politikaya gireceğini, Halk Partisi'nin içine girerek onun yıkılmasına çalışacağını söylemişti. Zamanla öğrendim ki böyle bir düşünce besleyen yalnız zavallı Atademir değildi. "Memleket Çocukları" Avrupa'da okuyup bir iki sertifika aldıktan sonra "eşraf" aileleri adına kendilerini ülkenin sahipleri sanıyorlardı. Onun için Mustafa Kemal zamanından kalma "yabandan gelme"leri sevmiyorlardı. Babaları, dayıları ya da amcaları, belki de dedeleri vaktiyle Mustafa Kemal'in ayağını kaydırmaya çok çalışmışlardı. Ne var ki biraz kendilerinde yeni bir fikir olmadığı için, biraz kalleşlik, çıkarcılık gibi özellikleri yüzünden, biraz da Mustafa Kemal'in korkunç sezisi yüzünden onu yıkamamışlardı.

Memleket Çocukları şimdi tarım bakanlığından tutun eğitim bakanlığına kadar birçok yönetim bölümlerinde yer alıyorlar; ayrıca diş hekimi, doktor, avukat, tüccar ya da rantiye olarak "memleket"lerinde önemli adamlar oluyorlardı. Halkevleri bunların politikacılık kuluçkası; Halk Partisi de politik yükselme kana-

lı olmuştu. Fakat bu kanal tıkalı kaldıkça bunlar istedikleri politik kariyerleri elde edemiyorlardı. Şeflik rejiminin yıkılmasından sonra, Demokrat Parti'nin yeni kanal olduğunu gördüklerinden CHP'den giremeyip açıkta kalanlar o partide yerler kaptılar ve bu değişikliğin adını "demokrasi" koydular.

1942'den sonra Şef'in kendisi de bunun öncülüğünü etmiştir. Partiyi Mustafa Kemal zamanının adamlarından temizledikçe bunları partisine almanın yararını anlamıştı. Buna doğru atılan ilk adım "denemeli seçim" diye anılan bir yöntemle başladı. Bu, partiiçi demokratik rejim kurma değil, çünkü halkın bunları seçtiği yoktu. İkinci seçmen denen kişiler oy veriyor; onları da partinin kendisi "tâyin" ediyordu. "Demokrasi" dedikleri buydu.

Eski İttihatçı M. Ş. Esendal'a, onu parti genel sekreterliğine getirerek bu memleket çocuklarını tanıyıp mimleme ödevi verilmişti. Kimleri çağırdığını, kimlerle konuştuğunu, neler söylediğini hep duyar, kimi fikirlerini çok ilkel bularak gülerdik. (Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sonunda Avrupa uygarlığı yıkılacak, ondan sonra orayla aramızda artık düzey farkı kalmayacak gibi tezler savunurmuş). "Memleket Çocukları"nın aralarında (Demokrat Parti çıktıktan sonra) particilik, çıkarcılık alanlarında çok farklar olmakla beraber çoğuna özgü benzer yanlar vardı. Bu yüzden bunlar, hangi partiden olurlarsa olsunlar aynı kafada kişiler olurlar. Kemalist yön geleneği almamışlar; Millî Şefliği de sevmiyorlar, partiyi gerçek bir sağ gericilik partisi yapmak umudundaydılar. Kimileri Avrupa'da zaten gericiliği benimsemişti. "Tanrı bizimle", sözü bunların mottosu. Tutucu oluşları, bunları totaliterciliğe yöneltti̇ği için 1944'den sonra partinin içinde iyice yerleştikleri zaman bunlar, Millî Şef'in, yukarda anlattığım "Irkçı-Turancı Oyunu"na isyan ettiler. Bu eğilimlerinin iki önemli zararı oldu: biri, Nihal Atsız ırkçılığının parti içinde benimsenmesi; diğeri dışarıya bunların İnönü'ye karşıt oldukları gibi yalan bir izlenim vermeleri ve Şef'in bunu da başarı ile kullanması oldu. Bunların arasında Reşat Şemseddin Sirer özel bir yer tutar, çünkü kendine hayli yandaş edindikten başka İnönü'ye karşı değil, onun hizmetinde olmak görünümü altında partiye hem yeni bir ideolojik renk bulma, hem de ona göre yeni bir eylem doğrultusu açma gibi iki alanda sivrildi. Anlatacağım olayların son perdesi bu adamın eseri

olduğu için, ilk önce sözünü ettiğim ideolojik rengini kısaca tanıttıktan sonra giriştiği işleri anlatacağım. Sirer'in politik kariyeri uzun sürmedi. Kendi yaşamı da uzun sürmedi. Otomobilden çok korkardı. Galiba memleketi olan Sıvas yöresinde bir cip kazasında öldü zavallı. Bu kısa ömürcüğüne karşın, görüş ve eylemlerinin etkileri çok uzun ömürlü oldu. Hâlâ yaşayan etkileri var.

Bakan olmadan önce, Şef'in partisine yeni bir ideolojik renk arama girişimleri sırasında o da görüşlerini yazmıştı. Daha önce bunlardan Asım Us'un "ortanın solu" teklifini yazmıştım. Sirer'inkini yazmayı buraya bıraktımdı. Gerçekte, onunki de Us'unki gibi, dönüp dolaşıp Şeflik sistemine varıyorsa da, Us'un sola kayma çabasına karşı Sirer'inki ondan ayrılır. Eski Berlin öğrenci müfettişinin önereceği rengin ne renk olacağını, onunla henüz yakından tanışmadığınız için, belki pek kestiremeyeceksiniz. Ayrıca, Us gibi o da "demokrasiler" yanında olduğunu iddia ediyordu. *Ulus* gazetesinde, haftada bir çıkan bir bölümde Sirer'in yazıları yayınlanmaya başlamıştı. 14 Eylül 1945 sayısındaki yazısı buradaki konu ile ilgili ve ilginç. Yazı faşist, nasyonalist sosyalist ve komünist partileri şiddetle eleştirerek başlar. Bu partileri kötülemesinin başlıca nedeni bunların "sınıf şuuru" (bilinci) partileri olmalarıymış: "Cumhuriyet Halk Partisi ile diktatörlük kuran bu sınıf partileri doğuş şekilleri ve bünyeleri itibarıyle birbirlerine benzemedikleri gibi bunların meydana getirdikleri eserler de birbirine benzemez. Bolşevik, faşist ve nazi rejimleri dayandıkları sınıf partisi dışında başka partilerin kurulmalarına izin vermemişlerdir".

Aferin Sirer'e! Bakındı demokrasiye, çok partililiğe ne denli candan tutkun! Beğenmediği partileri bir yana atarsak kala kala ancak liberal parti diyebileceğimiz parti türü kalıyor, değil mi? Ama, azıcık bekleyin. Arkası nasıl gelecek görelim. Onun bulduğu geriye kalmış seçenek şu: "Bizim Anayasamız, diğer partiler kurulmasını yasak etmemiş. Fakat *memleketin* fikir sahibi ve etraflarına insan toplayabilecek bütün unsurları ayrı parti kurmaktansa bir *millî cephe*, bir *millî birlik* hüviyeti taşıyan CHP safları arasına katılmayı bu partinin teşkilâtı içinde fikir söylemeyi, tartışmayı ve bu parti yolu ile memleketin idaresine katılmayı tercih etmiştir".

Son uzun tümceyi bitirdiğiniz zaman "kim tercih etmiştir?" diyerek bir daha okuyun: Anayasa! Demek ki tek *bir millî cephe*

partisi bulunması bir anayasa gereğiydi. Nasıl oluyordu da o yasa başka parti kurulmasını yasak etmemişti denebilirdi öyleyse?

Parti kurma özgürlüğünün tartışıldığı bir dönemde Millî Şeflik rejiminin bundan güzel, bundan doğru tanımlaması ve yasallaştırılması olamazdı. O rejimi tanımlamak için harcadığım sözlerin yanında Sirer o işi ne güzel yapmış bir iki tümce içinde! Hem de San Fransisco'larda her türlü partilere yer verileceği yollu yalanlarının atıldığı bir zamanda! Sirer bu sözleriyle savunduğu parti sisteminin Almanya'da onca hayranı olduğu Nasyonal Sosyalizmden hiçbir farkı olmadığının farkında değil. Olamazdı da. Adamın kafa yapısı öyle. Hem de ileriyi gören bir adam: *Millî cephe* ve *millî birlik* terimlerini kullanmakta kaç yıllık önceliği var. Şimdinin Cephe'cileri ve Ülkü birlikçileri o zaman ilk ve ortaokul öğrencileriydiler.

Ankara'ya atanmam sahnesinden sonra Sirer'i bir daha görmemiştim. Yalnız onun hakkında o ipekböceği görünümüne hiç yakışmayan şeyler işitiyordum. Almanya'da Nazi döneminde öğrenci müfettişiymiş ve ateşli bir Nazi hayranı olmuş. Kurduğu haber alma örgütü ile kimi öğrenciler hakkında dosyalar hazırlar, Bakanlığa rapor verir, onları geri çağırtırmış. Ben bu "muş, muş"ları duyar ve şaşarken o zaman Berlin'de bulunan bir arkadaşımdan (şimdi emekli felsefe profesörüdür) müfettiş beyin başka acaipliklerini de öğrenmiştim. Örneğin, Berlin gibi bir kentte köpek ve otomobil korkusundan sokağa çıkmaya korkarmış. Eşi: "Berlin gibi bir yerdeyiz, bir konsere, bir operaya gidelim" dermiş. Köpek ısıracağından, köşelerde otomobil çarpacağından korkarmış. Reşat Bey, benim atanmamdan sonra Yüksek Öğretim genel müdürü olmuştu. O zaman Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi doğrudan doğruya bakanlığa bağlıydı. Atanmamın ilk yılı sonunda Köy Enstitüleri'ni tanımak kararını vermiş; yazın İstanbul'a giderek plajlarda keyfime bakacağıma, enstitülerine gidip onları tanımaya karar vermiştim. O zaman için bile gülünç denecek olan maaşımla buralara gidemeyeceğim için, yasal hakkım olan bir yol harçlığı çıkması için bakanlığa dilekçe vermiştim. Sayın Sirer, Dil, Tarih ve Coğrafya "gelip beni görsün" demiş. Bakanlıkta odasına girdiğim zaman, iki elinin parmakları havada bir aşağı bir yukarı dolaşıyordu. Anladım ki onda "dokunma fobisi" denen sinir hastalığı da vardı. Ya bir kapı tokmağı tutmuş, ya da birinin elini sıkmıştı.

Beni görünce toparlandı, kanapeye doğru ilerledi, beni de nezaketle yanına çağırdı. Sesinde "Z" gibi sert harfler yumuşadığından bana "NiyaSi Bey" diyordu.

Kısa bir süre bir ölü sessizliği sürdü. Az sonra yerinden kımıldayarak bana seslendi: "Niyasi bey, sis köy enstitülerine gitmek istiyormussunus, doğru mu?" dedi. Ben takdir edileceğini sanan bir kişi atılganlığıyla: "Evet, efendim, doğru" dedim. Gene bir sessizlik. Sonra, ansızın, ve bu kez dik bir sesle: "NİÇİN?"dedi.

İyice afallamıştım. Ne diyeceğimi şaşırdım. Karışık tümcelerle niçin gitmek istediğimi anlatmaya çalıştım: "Efendim", dedim, "bakanlığınızın bu girişimi önemli bir eğitim deneyinin kapısını açıyor anladığıma göre. Fakültede sosyoloji okutuyoruz, devlet böyle bir işe girişiyor, bizim ve öğrencilerimizin bundan habersiz kalmasını kendimizeya kıştıramadım. Yaz aylarında İstanbul'a gidip zaman öldüreceğime bu eğitim yerlerini görüp tanımayı kendime ödev bildim". Sözlerimi bitirinceye dek dinledi. Adamı henüz yeterince tanımadığımdan bu sözlerle ne kadar pot kırdığımın farkında değilim. Sözlerimi bitirince sadece, "Yaaa", dedi. Bu tek sözcüğü söyleyiş tonunda, "Ben senin de onlardan olduğunu zaten anlamıştım," der gibi bir anlam olduğunu çok sonraları öğrenebildim. Ben hâlâ bu adamın Köy Enstitüleri'ne "düşman" bir kişi olabileceğini düşünemediğim için çok şaşırmıştım. Bu adam Millî Eğitim Bakanlığı'nın Yüksek Öğretim Genel Müdürü olarak maaş alıyor. Kendi bakanlığının büyük bir girişimine düşman olabileceğini nasıl düşünebilirdim? Yoksa acaba (yasal hakkım olan) yol ödeneği istediğime bakarak canımın gezmek istediğinden mi kuşkulanmıştı.

Bir süre daha düşündü. İhtiyatlı, korkak, nerdeyse ölecek gibi bir hali vardı. Fakat beni daha fazla sorguya çekmekten vazgeçmemişti: "Peki, Niyasi bey" dedi. Duraladı. "Sise bir iki sual sormak isterim" diye ekledi. Ben gene o safdilce atılganlığımla: "Buyurun, beyefendi" dedim. Gene durakladı. Neyi düşünüyordu? Bu adamla konuşmak insanın içine hafakanlar getiriyor. Bebek koyundaki suskunluğu aklıma geldi. Az sonra dudakları kımıldadı, yüzü hâlâ sarı: "Sis", dedi, gene duraklama... "Sis, köy analarının oğlanlarla bir arada okumasını doğru bulur musunus?" İçimden: "bu adamın içinde cinsel bir korku var herhalde" derken bu

"köy anaları" deyiminin anlamını da kavramaya çalışıyorum. Fakat, konuşma atılganlığım onunkinden fazla olduğundan gene o safça halimle Batı dünyasındaki en son eğitim gelişmelerinde "co-education" denen sisteme doğru gidildiğini, Amerika'da gördüklerimi de anlattıkça o, donuk gözleri ve sarı yüzüyle bana hayretler içinde bakıyordu. Bu sarı benizli, dana gözlü adamın başında ne biçim bir kafa olduğunu öğrendikten sonra o gün ne denli potlar kırdığımı, adamın beni bir polis gibi sorguya çektikçe benim ona ne bol malzeme verdiğimi bilmiyorum. Hele Amerika'dan söz etmek? Hafazanallah!

"Co-education", "Amerika" lâflarından sonra başka haltlar da karıştırdım: 1930'larda Halkevi'nde iken yaptığım köy incelemesi dolayısiyle "köy anaları"nın "kent kızları"mızdan daha olgun kişiler olduğunu gördüğümü anlatan kısa bir konferansa daldım. "Köy anaları" deyimi sinirime dokunmuştu, kafamda inekler ve danalar çağrışımlar yapıyordu. Bu tuhaf konuşmayı genel müdür beyin ya cahil bir adam oluşuna ya konuşmasını bilmeyişine vermiştim ya da "acaip" bir adam oluşuna. Ona ne denli ipuçları verdiğimin farkında olmayışımı görerek, cesaretlenmeye başlamıştı. "Bir soru daha" dedi. "Bu enstitülerin amacı nedir? Bunlar gelecekte neler yapacaklar?"

Bu soruları ben ona soracağıma, o bana soruyordu! İyice şaşırdım. Sorusuna doyurucu bir yanıt veremezdim. Kâhinliğim yoktu. İçimden "bu adam silme kaçık galiba" derken, gene saflıkla enstitülere gitmemdeki amacımı açıklama fırsatı verdiği için sorusunu yanıtladım: "İşte, beyefendi, benim de merak ettiğim bu. Asıl önemli sorun budur. Bu enstitüler çevreleri üzerine ne denli inkılâpçı (devrimsel) etkiler yapacaklar? Ben eğitimci olarak bir şey öğretmeye değil, bir sosyolog olarak bunları öğrenmeye gidiyorum" dedim. Bu kez daha derinden gelen bir sesle bir: "Yaaa"! daha çekti. Ağzımdan "inkılâp" sözcüğünü duyunca. Nerdeyse dehşetinden düşüp ölecek gibiydi. Sonradan anladım ki bu konuşmadan sonra, bu Sirer denen zat bana tam numaramı vermişti. O zamanki durumunda hiçbir şey yapamazdı. Nitekim, ödenek çıktı ve ben 1941 ve 1942 yılında birkaç Köy Enstitüsü gördüm. Ama, onun da hükmünün geçeceği bir gün gelecekti.

Millî Eğitim Bakanlığında Sirer'in yamağı olan ozan bozuntusu

Tecer, gitmeyeceği, görmeyeceği köyü uzaktan sevmekle köycülük ve ülkücülük yapacak, milliyetçi geçinecek. Köy Enstitüleri, bu sahteci milliyetçiliği karşı köye giden, köyü gören ve onu uzaktan sevilecek bir düş olmaktan çıkarıp ulusal ekonomiyle bütünleştirecek olan bir görüşün ürünü olarak doğmuştu. Bu döneme özgü kalkınma çabalarının temeldeki çürüklüğün en trajik kurbanı olanın öyküsüne geliyoruz şimdi.

Köy Enstitüleri deneyi ile ilgilenmem dolayısiyle, bulunduğum fakültenin o zaman âmiri durumunda bulunan Sirer'in beni sorguya çekişinin beni uyarması gibi bir faydası olmuştu. O zaman, bu adam hakkında topladığım bilgilerden, bakanlığın bir genel müdürü olduğu halde bu enstitülerin düşmanlarının başında gelen biri olduğunu öğrenmiş bulunuyordum. İlk gidip gördüğüm enstitü Trabzon'un batısında bulunan Beşikdüzü oldu. Orayı seçmemin iki nedeni vardı: oradaki enstitünün müdürü, eskiden Ankara'dan tanıdığım Hürrem Arman'dı (O zaman Gazi Terbiye Enstitüsü'nde öğrenciydi). İkinci neden, çok yakın akrabam olan Cemil'in Trabzon'da baş mühendis olması. O zaman savaş koşulları dolayısiyle kolay kolay benzin ve araç bulunamıyordu. Benim yaşımda olan çocukluğumdan beri tanıdığım Cemil, "Merak etme, bir iki gün sonra o yana gidecek Nafia kamyonu olacak, seni onunla yollarım" deyince sevinmiştim. Dediği gibi bir gün kamyon kaldığım yere geldi. Cemil'in içinde olduğunu görünce sevindim. Benimle beraber onun da Beşikdüzü'ne geleceğini sanmıştım; oraya yakın bir yere gelince şoföre "dur" emrini verdi ve kamyondan indi. Ben, "Sen gelmiyor musun?" deyince, "Yok gelmiyeyim, kamyon sonra gelir beni alır" deyince şaşırdım. Ben, "Yahu, sen de gelsene. Hem görürsün, hem de tanışırsın, onlara faydan da olur" deyince güldü: "Gelemem", dedi. "Bize Nafia Bakanlığından emir var, bunlarla temas etmememiz için. Bizden habersiz neler yapıyorlar? Sonra çoluk çocuğa yaptırdıkları binalar da hep yıkılacak" dedi. Çocukluk, oyun arkadaşım, çok yakın akrabam Cemil'in bu sözleri beni afallattı. Daha baştan bu enstitülerin aleyhine neler işitiyordum? Sordum: "Sen gördün mü o binaları? Gerçekten berbat şeyler mi?" diye direndim. "Bilmem, hiç görmedim" dedi. Biz oraya ayağımızı atmayız. Hiç mühendissiz, müteahhitsiz bina yapılır mı?" dedi ve sonra şoföre: "hadi oğlum

beyi götür, sonra gel beni al, ben buralardaki nafia işlerine bakacağım" diyerek konuşmamızı kesti. Daha fazla üstüne varamadım, ama ilk dersimi almıştım. Demek bu iş o denli pestenkerâni bir işti. Ama içimden de, "Ne iştir bu allah aşkına? Aynı devletin bir bakanlığının yaptığına diğer bakanlığı yardım edecekken, yaptığı işin yanına bile uğramıyor! Böyle Bakanlık feodaliteleri ile nasıl devletçi kalkınma olacak?" diye acı acı düşünerek Beşikdüzü'ne vardık. Aklıma Sirer'in aynı bakanlık içinde evvelce söyledikleri geldi. Beşikdüzü'nde geçirdiğim günler son derecede ilginç oldu. Başta Hürrem, bütün öğretmenler, bütün çocuklar bambaşka insanlardı. Ne bana karşı herhangi bir aşağılık duygusu ya da dalkavukluk gösterdiler, ne de kabalık. Ne rahat, ne normal ve ne kadar da çalışkan, başarılı insanlardılar! Kız ve erkek öğrenciler bizim üniversitelerde tanıdığımız öğrencilere hiç benzemiyorlar. Ne ukalâlık, ne politika dedikodusu. Tam kişi özgürlüğü, çalışma disiplini. Binalar da Cemil'in müteahhitlerinin yaptırdığı binalardan daha sağlam, daha güzel; çok daha kullanışlı. Süs, "lüküs" namına hiçbir şey yok. Ne kavga ne çekişme. Karada ve denizde tabiatla güleşen insanlar bunlar. İlk ve en çok gözüme çarpan şey üretim yapan bir yer oluşu. Kimseye muhtaç değiller, ürettikleri (en çok balık) ile gelir bile sağlıyorlar. Bizim anladığımız klâsik okula benzer yeri yok. Demek Nafia Bakanlığı buraya sanki "gâvur diyarı" olarak bakıyor. Bugün kafa sakatlıklarını gördükçe deli olacağım. Bu ülkede "sağduyu" denen şey yok daha.

Ben çok etkilendiğim halde belli etmemeye çalışıyor, üstelik burada gördüğüm başarıları sırf Hürrem'in becerisi sanıyordum. Öteki enstitüleri de görmek isteği içimde büsbütün arttı. Birkaç ay sonra bu merakım beni Eskişehir yakınlarında Çifteler Köy Enstitüsü'ne sürükledi. Buranın müdürünü tanımıyordum. Orada daha uzun kaldım. Gördüklerim Beşikdüzü'nde gördüklerimin üstüne ilginç. Çifteler'de Hamidiye ve Mahmudiye adında iki enstitü vardı. Müdür Rauf İnan başlangıçta beni oldukça yadırgadı. Ankara'dan gelmiş üniversite hocasına güveni yoktu. Ne maksatla geldiğimi de bilmiyordu. Reşat Şemseddin Sirer herhalde hiçbir köy enstitüsüne kendiliğinden gitmemişti. Gördüğü enstitü olmuşsa bile, ya Yücel'in "maiyet"inde ya da İnönü'nün emriyle olmuştu. Bu iki yoldan biri ile görmüşse bile o ölü yüzü ile hiçbir

şeyi anlayacak adam değildi! "Köy Anaları" dediği kızların nasıl çalıştıklarını görmüşse kim bilir ne kadar sinirleri bozulmuştu. Paşa kayınpederinin gölgesindeki hayatının yanında buraları elle dokunulmak şöyle dursun, gözler için bile son derecede lüküssüzdü.

Rauf İnan da bir hârikaydı. Şimdi nasıl bilmiyorum, fakat ben o zaman ömrümde o denli çalışkan, çalıştırmasını bilen adam görmemiştim. Hürrem'in rahatlığı, sakinliği yerine onda ateşe benzettiğim bir kişilik vardı. Az sonra bana ısındı, hattâ ya beni sınamak için ya da saygı gösterisi olsun diye bir azizlik de etti. Bütün öğrencileri toplayıp onlara bir konuşma yapmamı önerdi. Ben de bunu kabul etmek hafifliğinde bulundum. O konuşmayı yapacağım güne kadar öğrencileri tarlada, makine başında, halay çekmede ve kendi yazdıkları piyesleri oynamakta seyretmiş, hayran kalmıştım. Bunların hiçbiri benim için gösteriş diye yapılmıyordu. Hepsi günlük işlerdi. Öyle olduğu halde, hâlâ hatırlıyorum, konuşmaya başlarken içimde: "bu köylü çocuklara ne söylerim, ne anlarlar?" diyen bir ses vardı. Rauf İnan'ın teklifini kabul ettiğime çok geçmeden pişman olmaya başladım. Ama karşımda benim hiç tanımadığım insanlar olduğunu gördükçe içimde ne kadar snopluk duyguları varsa hepsi yıkıldı. Çocuklar yalnız benim söylediklerimi anlamakla kalmıyorlar, eksik bile buluyorlardı. Soru yöneltmeleri zamanı gelince, bunların benim fakültede bir türlü konuşturamadığım, konuştuklarında da insanı tartışma açtırdığına bin kez pişman edecek saçma iddiaları ortaya atıp tartışmayı rezil eden öğrencilere benzemiyorlardı. Nereden öğrenmişlerdi bunları? Bu denli kısa zaman içinde? Soruların hepsi önemliydi. Birbirleri ile yarış edercesine ve tam bir özgürlük içinde konuşuyorlardı. Bu, bir direktörün işi olamazdı. Çocukların kendindeydi. İlk kez içime Türk insanının geleceği üzerine bir iyimserlik doldu. Bir toplum doğru yolda gidilirse bu denli kısa zaman içinde değişebilirmiş?

BEŞİNCİ BÖLÜM

1943. Kötü Günler Yılı

Genel Kurmay'dan Yükselen Eleştiri: "Almanlar Savaş Yöntemlerini Bilmiyorlar!" • Savaş Dünyasında Beklenmeyen Başka Gelişmeler • *Kişisel Anılar:* Hocalara Zehir Olan Üniversite Haftası • Basın, Düşün Düzeyi, Dergiler • Açık Turancılık Yayınlarının Kızışması

Genelkurmay'dan Yükselen Eleştiri: "Almanlar Savaş Yöntemlerini Bilmiyorlar!"

1943 yılı aşamasında akla iki soru geliyor: Von Papen'in Saraçoğlu ile fokurdattığı Turan projeleri ne ölçüde kendi bakanının ve doğal olarak Führer'inin bilgisi altında yürütülmüş ve bu işlerden haberi olması doğal olan Türkiye devleti Şef'ini bu dolabın içine sokan diplomatik bir manevra olmuştu? Führer'in ona verdiği "dur" direktifinden bu dolabın içine giren Şef'imizin ne zaman haberi olmuştu?

Bu iki soruyu yanıtlayabilmek için ilk önce von Papen'in kaleminden çıkmış bir eleştiriyi, ondan sonra da ünlü Irkçılık-Turancılık komplosunun "keşfedildiği" zamanı öğrenmemiz gerekir. Yazı, Alman ataşemiliteri general Rhode ile Genelkurmay ikinci başkanı Âsım Gündüz arasındaki bir konuşmayı anlatır. Onun yaptığı ağır eleştirileri von Ribbentrop'a bildiriyordu. General Âsım Gündüz'ün eleştirilerinde, general Ali Fuat Erden'in hayranlıklarından eser yok. Alman genelkurmayı savaş sahnesinin en can alacak yerlerinde gerekli kuvvet temerküzlerini ihmal etmekle klasik eleştiri kurallarına aykırı gidiyordu (Âsım Paşa, bu savaşın gerçekte Hitler'in kendi kafasının kurallarına göre yürütüldüğünü bilmiyor muydu da, kabahati Alman mareşallerinin bilgisiz-

liğinde buluyordu?) Alman genelkurmayı [tarafından] gereğinden uzun bir zaman gereğinden çok kuvvetlerin mıhlandığı Stalingrad, aslında stratejik bir hedef bile değilmiş. Eldeki ihtiyatların orada ağır kayıplarla israfı yüzünden (Türk genelkurmayının çok istediği) Kafkas cephesi harekâtı gerekli kuvvetten yoksun kalmış; oraya yapılacak saldırı eriyip gitmiş. General Gündüz Kuzey Afrika harekâtını da eleştiriyormuş. Mihver için Mısır çok önemli iken, Doğu cephesindeki hava desteği ihtiyacı yüzünden, burada İngiliz kuvvetlerine boyun eğilmiş. Kuzey Afrika'da artık tutunulabileceği çok kuşkulu bir işmiş; çünkü yalnız Tunus'ta İngiliz ve Amerikalıların altı tümeni ile Fransız kuvvetleri olduğu halde Almanların elinde ancak üç tümen varmış. Von Papen'e göre, kendi ataşemiliteri general Gündüz'ün daha birçok eleştiri ve tavsiyelerini anlatmış (ayrıntılara girmek için yerim yok). General Rhode'nin kendisinin de bu eleştirileri haklı gördüğü anlaşılıyor. Ancak, Kuzey Afrika ve Mısır üzerine Almanlar lehine olan temennileri yapan gerçekten Âsım Paşa idiyse, benim gibi kurmaylıktan hiç nasibi olmayan bir kişinin bile aklına gelen bir soru paşanın aklına gelmemiş miydi, diye merak ediyorum: Rommel Mısır'ı alsaydı Basra Körfezi'ne ve Hindistan'a kadar uzayacak olan Nazi zaferinin çemberinin içine Türkiye daha da sağlamca girmiş olmayacak mıydı? Şimdiden hatırlatayım, ileride göreceğimiz kurbanlar verme aşamasına gelince göreceğiz ki, bu kurbanlardan biri bu paşa olacak...

Savaş Dünyasında Beklenmeyen Başka Gelişmeler

Nazi serüveninin sonucuna karşı kuşkuların belirdiği sıralarda Batı müttefikleri yakasında önemli gelişmeler olduğunu duymaya başlamıştık. ABD yardımı gittikçe "astronomikleşiyor"du. Yakın Doğu'da, Irak-İran-Mısır'da durumları sağlamlaşıyor; İran yolu ile komünistlere yardımlar yağıyordu. Savaş sertleştikçe, Türkiye'nin kapana sıkışması da kesinleşiyordu. Ekonomi, teknoloji gibi şeylerle askerlikten biraz anlayanlar arasında "yenilmez Nazi gücü" inancı aşınıyordu. Ancak, inananlar arasında yine de bu inançta direnme sürüyor; 1943'te ırkçı, turancı, şoven yazar ve dergilerde ve Nazi eğilimli politikacılar arasındaki azgınlık daha da şiddetle-

niyordu. İngilizlerin, tarafsızlık görüşüne karşın Millî Şef'in, paşalarının Nazi eğilimli olduğunu İngilizler biliyorlar; ancak bu aşamada baskı yapmak onların da işine gelmiyordu. Tek huylanan hükûmet, ABD hükûmetiydi. İngiltere, ABD yardım programının Türkiye'ye de genişletilmesini istediği zaman Amerikan Dışişleri Bakanlığı böyle bir yardımı Franco'ya yardım etmeye benzetmişti. (William Langer, *Undeclared War*, s. 512-13). 9 Kasım 1941'de Nazi hükûmeti ile yapılan ticaret antlaşması ile aslında Fransa'ya satılacak olan kromun Almanya'ya verilmesi yüzünden ABD'nin elçisi MacMurray son derecede kızarak, bundan sonra Türkiye'ye ancak bir bunalım halinde ve "demokrasi"lerle birlik olma koşulu ile yardım yapılacağını bildirmişti (Langer, s. 800). Bu krom işi ve ticaret antlaşmasından önce de hem bu elçi, hem ABD Cumhurbaşkanı'nın Avrupa özel temsilcisi Sumner Welles, Kuzey Afrika savaşı süresinde, Türkiye'ye yardımı "geleceği belli olmayan bir israf" saymaya başlamışlardı. O dönemde Churchill de aynı görüşteydi ve yapılan yardımlar kırpılıyordu. Bu olumsuz tutum üzerinde Millî Şef'in von Papen'le Doğu cephesinin açılışından dört gün önce apar topar antlaşma yapmasının doğurduğu kuşkulanmaların etkisinde olduğu meydanda. *Türkçülük ve Sovyetler* adlı kitabın Amerikalı yazarı albay Hostler, bu dört günlük tarih farkını anlamlı bulduğu gibi, o tarihten 1943 Ağustos'unda başlayan Stalingrad savaşına değin geçen süre içinde basındaki anti-Sovyet saldırıların doruğa varmasını da anlamlı bulur (s. 176). O yerin düşeceğine inanıldığı için, Kafkas sınırlarında yığınak yapıldığını da ileri sürer.

Hostler şöyle der: "Bunlardan şu sonuç çıkarılabilir ki Türkiye hükûmetinde yüksek makamlarda bulunan kişilerin, Alman-Sovyet savaşının getireceği olasılıklardan faydalanmaya hazır planları vardı. Sovyetler Birliği'nin yıkılması ile Pan-Türkizm ülkülerinin gerçekleştirilmesi sağlanacaktı (s. 178). Alman kaynaklarına göre, Türkler bu kez de İran üzerinden yürüyeceklermiş, fakat bu kez burası İngiliz-Rus-Amerikan işgali altında. Hostler yarı alaylı bir dille *mania grandiosa* dediği Bozkurt, Attila, Cengiz Han gibi lâflarla gençliğin moralinin yüksek tutulması, Turan'da onlara bekleyen ödevlere hazır tutma amacının güdüldüğünü ileri sürer. (s. 180).

Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde Felsefe Bölümü binanın en üst katındaydı. Arasıra akşam yaklaşıp da eve gideceğim sırada üçüncü katta bulunan Prof. Boratav'ın odasına uğrar, bir iki çift lâf atardık. Pertev durmadan çalışan bir kişi olmakla birlikte, konuşulması çok zevk verici bir kişidir. Benden farklı olarak onda daima mizaha kaçan küçücük hikâyeler bulunur. Bir gün uğradığımda onun kollegi olan doçent Tahsin Banguoğlu'nun da orada olduğunu gördüm. Ayakta ve âdeti üzere başparmağı yeleğinin bir yerine takılı o bilgiç edasıyla bir şey anlatıyordu. Almanlar Karadeniz'de bir Rus denizaltısı batırmışlar. İçindekiler lâstik botlarla Türkiye kıyılarına kadar gelebilmişler. Galiba Sinop taraflarıydı söylediği yer. Bizimkiler yaralarını, berelerini sarmışlar, gerekli yardımı yapmışlar. Ruslar tekrar botlarına binip gitmeye kalkmışlar. Bundan sonrası bana masalımsı geliyor ama bilim adamı görünümünde olmakla beraber politikacı çevrelerinden çıkmayan bu gibi zatların, bizim gibi abullabutlardan çok farklı olarak çok şeyler bildiklerine inandığımdan sessizce dinliyordum. Bu Rusların arasında Rusya "Türkleri" de varmış ve onlar da geri gitmeye kalkışmışlar. Bizimkiler, "Yahu, size ne oluyor, siz Türksünüz, Rus'un savaşından size ne?" demişler. Öteki dadaşlar ise "Olmaz öyle şey, bu savaş Rus Mus savaşı değil" demişler. Bu tür kahramanlık folkloruna karşı bende daima bir allerji vardır. İçimden inanmadım ama söyleyen zatın ehemmiyetine binaen sesimi çıkarmadım. Banguoğlu kıssadan hisse de çıkardı: "Bakın azizim", dedi, "milliyet duygusu öyle bir şey ki komünizm bile onu yok edememiş." Bu küçük anımı iki nedenle yazdım. Birincisi, aklınızda tutun, ileride aynı adamın bu sözleri söylediği iki kollegi hakkında, üniversite olayları üzerine kurulan soruşturma heyetine verdiği ifadede ne söylediğini yazdığım zaman hatırlamanız için. İkinci nedeni, birkaç kez adını andığım Alman tarihçisi ve düşünürü Friedrich Meinecke'nin sözünü ettiğim kitabından aldığım bir pasajın bana bu geçmişteki konuşmayı anımsatması. Nazilerin karşılaştığı direniş, tepeden empoze edilmiş bir şey olamazdı diyordu. Banguoğlu da anlattığı hikâye ile aynı şeyi söylüyordu.

Kötü günlerin ansızın gelip çattığını ilk gösteren olaylar İtal-

ya'da patlak vermişti. Temmuz 1943'te Mussolini düşmüş, Badoglio adlı bir mareşalin kumandasında kurulan bir yönetimin müttefiklerle bir uzlaşma yolu aradığı havadisleri duyuluyordu. Biz de, tesadüf, o sırada henüz var olmayan Ankara Üniversitesi fikrini popülerleştirmek için, İstanbul Üniversitesi'ni taklit eden bir iş yapmaya kalkmıştık. "Üniversite Haftası" denen bir işi biz de yapacaktık. Bunun için İstanbul Üniversitesi'nin uzanamayacağı bir yeri seçtik: Hatay. Bu düşünce dekan Şevket Aziz Kansu'dan Bakan Hasan Âli Yücel'e duyuruldu ve benimsendi. O zamanki üniversite hocalarının düşün düzeyini göstermeye yarayacağı düşüncesiyle bu Hatay gezisini anlatayım: Bakan Yücel'in bir gün beni de bakanlığa çağırdığını görünce öğrendim ki bizim fakülteden gidecekler arasına ben de seçilmişim. Diğer fakültelerden seçilenlere olduğu gibi bana da vereceğim konferansın konusunun ne olacağını sordu. O zamandan bugüne değin sürekli bir ilgi konum olan "laiklik" konusu olacağını söyledim. Bir ulus olarak modern Türkiye için bunu en önemli sonuçlardan biri saydığımı anlattım. Yücel, seçişimi çok yerinde buldu ve sevindi: "Orada alevî sayılan ve Türkiye'ye yeni katılmış vatandaşlar bulunan çok kişi var. Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet olarak din ve mezhep ayrılıkları gütmeyen bir rejim olduğunu tanıtmak çok yerinde olur. Aferin Niyazi, çok iyi düşünmüşsün" dedi. O zamanın Nihal Atsız'cılarından ya da daha sonranın Fahri Kurtuluş'larından, Kenan Öner'lerinden biri o gün orada olsaydı, Türkiye'de Stalin'in emri ile komünistliğin yayılmasına o gün karar verdiğimizi delil olarak gösterebilirlerdi. Bu büyük fırsatı kaçırdılardı zavallılar!

Dekan Kansu başkanlığında Ankara garında toplandığımız zaman başka fakültelerin seçtikleri kişilerle tanıştık. Bizim fakülteden benden başka Boratav, Halil Demircioğlu ve Muzaffer Şerif vardı. Gelenler arasında ilk kez gördüğüm iki kişi vardı: Biri Nihat Erim, diğeri Ziraat Enstitülerinde baytar paşası olan Süreya Aygün adlı sevimli bir zat. Yoldaki konuşmalarımızdan bu paşanın Türkiye'deki en bilimsel düzeyde hararetli bir Nazi ırkçısı olduğunu öğrendik. Kulaktan kulağa geçen sözlerden öğrendiğime göre, Almanya'ya konferans vermeye bile davet edilmiş. Konusu da "ırk sağlığı". Demek ki baytar paşa, Hitler Almanlarına bile bu konuda bilgi verecek derecede bu konunun uzmanıydı. Bize bir

yataklı vagon ayrılmıştı. Kayseri'ye kadar kompartıman ziyaretleri görüşmelerinde bu zatın yiyecekler üzerine de "ırkçılık" açısından önemli görüşleri olduğunu gördüm. Anlattıkları beni hiç rahatsız etmiyordu; hem sempatik bir adamdı, hem de hayatımda en sevdiğim, nerdeyse soframdan hiç eksik etmediğim bir şeyin, yoğurdun, "Türk Ruhu"nun bir maddesel görünüşü olduğunu anlatınası hoşuma gitmişti. Onun yiyecekler felsefesine göre yemekler "ırkların ruhu"nu yansıtırdı. Bu konuda hayli de objektifti. Örneğin, Alman bile yoğurt yapamazdı, yapmaya kalkınca "leş" gibi bir şey olurdu. Yoğurt ancak Türk ırkından olanlarca yapılabilirdi. İçimden, İstanbul'un ünlü yoğurtçularının bir zamanlar İstanbul'daki Bulgar dükkânları olduğunu, yoğurdu yapan basilin Latince adının "Lacobasillus bulgaricus" olduğunu düşünmeye başladımsa da bunların fazla bir şey ifade etmediği sonucuna vardım. Çünkü, bir kez Bulgarlar, Bulgar değil Türktüler. Yoğurda Latince ad takan adam da bir Rus, yani Türk düşmanı olduğundan o Latince adı takmış olmalıydı. Kısası, yoğurt faslı iyi geçti. Türk ırkına özgü iki yiyecek daha saydı. Biri bulgur pilavı. Eh, o da iyi. Üçüncüsü pastırma ve sucuk. (Adam galiba Kayseriliydi) Bu da fena değilse de bunun aslında eşek etinden olması gerektiğini söyleyince hepimiz güldük. Ama, o gülmüyordu, bu konuda çok ciddi idi. Bizim yediğimiz sucuklar eşek etinden yapılmadığı için halis Türk sucuğu değil, Ermeni sucuğu imiş. Irkçılığın bu çeşidine işte bu Hatay gezisinde rastladım. General Süreya Aygün'ün ırkçılık felsefesi bana Amerika'da Chicago Üniversitesi'nde tanıdığım arkeolog von der Osten'in benzer görüşlerini anımsattı. Sık sık görüşürdük ve daima sarhoştu, hem de ancak Rum lokantalarında bulabildiği rakı ile. Türkçeyi su gibi konuşan arkeolog (asıl mesleği Birinci Dünya Savaşı'nda casusluktu; amiral Canaris'in yetiştirdiği casuslardan). Hitler'i gölgede bırakacak bir ırkçı ve emperyalistti. Ona göre, Mustafa Kemal Türklerin kafasına zararlı fikirler sokmuştu. Bunu söylerken, aynı mükemmeliyetle konuştuğu Fransızcası ile "Liberté, Egalité, Fraternité" sözcüklerini söyler, arkasından Türkçe olarak "Bok" diye eklerdi. Bunlar komünist fikirleriydi. Bu fikirleri Türklerin kafasına sokan adam da bir komünistti. Ne gerek vardı Türklerin bağımsızlığına? Ne gerek vardı Türklerin demiryolu yapmasına? Ne

gerek vardı Türklerin fabrika kurmasına? Bunların hepsi, Avrupa'nın Ârî ırkının ruhundan gelen şeylerdi. Türkler bunlarla uğraşacaklarına bu işleri yapmasını bilen Almanlara bırakabilirler, onun yerine kendi "Kultur"larına dönerlerdi. Bu sarhoş Alman bilginin bu konferanslarını kaç kere dinlediğim halde, merakımdan sorardım (olur a, belki bilmediğim önemli bir şey söyler de o bilgiden yoksun kalabilirdim, değil mi ya?): "Peki, nedir Türklerin Kultur'u?" (adamın hislerine dokunmamak için ben de bu sözcüğü Almanca biçimi ile söylerdim). Bu soruyu sorunca canlanırdı. Daima sarhoş olduğunu söyledimse adamın normal ve akıllı olduğu zamanın bu olduğunu söylemeyi unuttum sanırım. Sarhoş olmadığı bir iki zamanını gördüm, paçavra gibi bir şeye benzerdi. "Türklerin Kultur'u ne mi? Bak nasıl bilmiyorsunuz ne değerli Kultur'unuz olduğunu? Türkün ruhunun yaratığı olan Kultur çadır, bulgur pilavı ve rakıdır," derdi. Yoğurdu saydığını hiç anımsamıyorum. Bundan da anladım ki general Süreya Aygün haklı: Alman "ruhu" yoğurttan bir şey anlamıyor. Aygün paşa Almanya'da iken laboratuvarda bir Alman, yoğurt yapmaya kalkmış, "leş" gibi bir şeydi diyordu, tren bizi Kayseri'ye doğru uçururken. Benim için eğlenceli bir gezi oluyordu, az sonra, diğer arkadaşlara zehir oldu bu gezi. Ama oraya gelmeden bir atlama yapıp Hatay'da şerefimize verilen ziyafetlerde General Aygün'ün benim "laiklik" konumu rezil eden davranışlarının gülünecek yanlarını da yazıvereyim: Vali Şefik Soyer bize parlak ziyafetler hazırlatmıştı. Bu arada Hataylı gençler, misafirlere tabaklar içinde etli ekmek (lahmacun), çiğ köfte ve bulgur köftesi ikram ediyorlar, paşanın yanına her yaklaşışlarında, "İstemem, çekilin, Arap kokar. Türk yemeği değil" sözleriyle kovardı bu zavallı gençleri. Nereden bilsinler adamın "yemek ırkçısı" olduğunu? Bizler de bıyık altından güler, hafifçe de kızarırdık.

Kayseri istasyonuna gelince öğrendik ki başka bir trenin gelmesini beklemek için orada bir iki saat bekleyecektik. Süreya Aygün'ün "yemek ırkçılığı" beni hayli eğlendirdiği halde, çok kez musallat olduğu bir konuda rezalet çıkardığını bildiğim Muzaffer Şerif'in adamla iyice bozmaya başladığını görünce eğlencenin tadı kaçmaya başlamıştı. Birdenbire aklıma istasyondan kente gitmek fikri geldi. Çok uzak olmadığını biliyordum. Pertev ile Muzaffer

teklifi kabul ettiler, yola çıktık. Şehre geldiğimiz zaman şehir kulübünün ampullerinin yandığı bahçede bir masaya çöküp, gelen garsona bir rakı, üç şiş ısmarladık. Ankara radyosu alaturka şarkılarını veryansın etmişti. Birdenbire radyo zınk diye durdu. Herkes kulak kesilmişti. Nurettin Artam'ın pek alışık olduğumuz sesi duyuldu: "Sayın dinleyiciler," dedi, bir iki öksürdü, "şu anda alınan bir ajans haberini duyuracağız: İtalya müttefiklere kayıtsız şartsız teslim oldu". O kadar. (Mareşal Badoglio bunu 8 Eylül 1943'te imzalamıştı). Radyo gene kendi şarkılarına olanca gücü ile koyuldu. Halk da pek şaşırmamıştı. Son günlerde gelen haberlerden böyle bir sonuca varılacağını tahmin ediyorduk. Fakat bizim rakı ile şişler gelmeden, sanki treni kaçıracakmışız gibi bir duyguya kapılarak garsonu çağırdık, emirlerimizi iptal ettik ve istasyona doğru yola düzüldük. Yolda birimiz, "Acaba istasyondaki arkadaşlar bu haberi duydular mı?" sorusunu ortaya attı. Diğer birimiz, "İstasyonda halka açık radyo varsa duydular herhalde. Onun için önce bunu iskandil edelim de gülünç olmayalım," dedi. İstasyona doğru ilerledikçe haberin önemi üzerinde daha iyi fikrimiz olmaya başladı. İstasyona gelince baktık ki kimsenin havadisten haberi yok. Hocalar öbek öbek olmuşlar, koyunlar gibi perondan ayrılmamışlardı. "Çocuklar, mühim bir ajans haberi var, toplanın da söyleyelim" dedik. Ağır ağır toplandılar. "İtalya kayıtsız şartsız teslim oldu"!

Ben, "nereden biliyorsunuz, kim söyledi?" gibi merak soruları sormalarını bekliyordum. Tek sesi çıkan kişi Nihat Erim oldu, azametli bir sesle: "Yanlış bir şey duymuş olacaksınız. Hukuk-u Düvel'e göre kayıtsız şartsız teslim diye bir şey olamaz",* dedi (Erim o sırada dışişleri müşavirliği de yapıyordu). Belki ünlü devletler hukuku üstatlarından fetvalar getirecekti ki kampana çaldı; çil yavrusu gibi dağılarak kompartımanlarımıza kapağı attık. Bu Hatay gezisi gittikçe daha eğlenceli olmaya başlamıştı. Kompartımanlardan yükselen seslerden bu havadisin bizim arkadaşları allak bullak ettiğini anlıyor, fakat konuşmaların komikliği

(*) Burada birazcık eksik anlattığı bu öyküyü, birisi 12 Mart sonrası Nihat Erim'in başbakanlığı dolayısıyla olmak üzere çeşitli münasebetlerle, Berkes'ten birkaç kez dinlemiştim. Muzaffer Şerif, Erim'in sözleri üzerine "Hukuk-u Düveli kim ipler? kayıtsız şartsız teslim olmuşlar işte!" deyince Nihat Erim önüne bakmakla yetinmiş, öteki hocalar da yeniden üzüntülü havalarına girmiş, bir başka kezinde "ipler" yerine "s...iker" demişti - yay.haz.

yüzünden gülmekten kırılıyordum. Gazinodaki halkın kılı bile kıpırdamamıştı ama bizim üniversite uleması şiddetli bir paniğe kapılmıştı. Biri, "Bu solcular bizimle alay ediyorlar", diyor, bir başkası "aldırmayın canım olur mu öyle şey?" diyerek teselli veriyor. Az sonra bizim kompartıman kapısı açıldı. Zavallı Kansu gelip yanıma oturdu. Efendice bir sesle, "Niyazi, sen de Pertev de güvenilir kişilersiniz, yalan söylemezsiniz. Muzaffer'e kimse güvenmiyor. Yemin et, verdiğiniz haber doğru mu, yoksa bizimle şaka etmek için mi uyduruyorsunuz?" Rektör Prof. Dr. Kansu gibi bir adamın bu sözleri bana dokunmadı değil (çünkü bugün bile unutmuş değilim) ama onun bile bu kadar safdilce soru sorması beni büsbütün güldürmeye başladı. O kadar gülüyordum ki, bu iyi adama bir yanıt veremedim. Fakat hiç olmazsa bu katılası gülmem işe yaradı, haberin gerçekten şaka olduğuna kanaat getirdi. Rahatlamış gözükerek kapıyı sürdü, yandaki kompartımana gitti.

İki yanımızdaki konuşmalar sabaha kadar sürdükçe beni gülme yerine bu kez bir hüzün sardı. Bu ülkenin en yüksek düzeyindeki bu "akıl insanları", günlerden beri duyduğumuz havadislerden sonra, böyle bir haberin gelmesine nasıl şaşabiliyorlardı? Bu yüksek düzeyli insanlar hâlâ mı faşizmin yenilmezliğine inanıyorlardı? Sonra, İtalya'nın kayıtlı ya da kayıtsız teslim olması bizim için o kadar mı önemli bir şeydi? Bunları düşündükçe için için ağlıyordum. Gözüme uyku girmedi sabaha değin. Sabahın erken saatinde trenimiz Adana istasyonuna ağır ağır girerken gazete satan çocukların bağrışmalarını duyunca hepimiz kompartıman pencerelerimizi açtık. Çocuklar bağırıyorlardı, "Son havadis... İtalya kayıtsız şartsız tesliiim..." Kolleglerimiz yarı bellerine kadar pencerelerden sarkmış, daha tren iyice durmadan, ellerindeki gazete parasını uzatarak: "Ver oğlum bir gazete..." diye çırpınıyorlardı. İçlerinde ilk gördüğüm (adını vermek istemediğim) kollegin kompartımanın kadife minderine gömülürken, "Sahiymiş..." diye inler gibi bir ses çıkardığını duydum.

Basın, Düşün Düzeyi, Dergiler

Nazi çöküntüsünün ilk belirtilerinin gözükmeye başladığı, gazetelerdeki general sütunlarının donuklaşmaya başladığı sıralarda

içerde beklenmeyecek bir gelişme oluyordu. 1943 başına doğru Nazi "blitzkrieg" stratejisini andıran bir ırkçı-turancı yayın korsanlığı başlamıştı. Gazete büyük sermaye yatırımı, kadro işi, çıkarana mutlaka gerekli olmayan yazılar toplama işidir. Üç-beş kişinin çıkaracağı bir dergi ise, hemen kapatılsa bile, büyük zararlara uğramadan yapacağı etkiyi istediği kadarından fazlasıyla sağlayabilecek bir propaganda aracı olabilir. 1943 başlarına doğru bunlar arka arkaya çıkmaya başladılar: *Orhon, Atsız, Bozkurt, Gök-börü, Tanrıdağ, Çınaraltı, Türk Yurdu, Millet, Bayrak, Kızılelma, Serdengeçti, Büyük Doğu.* Bunların yanısıra bir sürü de broşür. En ünlüsü *Dalkavuklar Gecesi, Kızıl Tehlike, Kızıl Faaliyet, Gözümüzü Açalım, Gafletten Uyanalım, Hesap Veriyoruz* gibi bir alay acaip başlıklı kitapçıklar. Bunların bir tanesinde hem de kalınca boyda olan birinde (adını hatırlayamıyorum) Falih Rıfkı Atay'dan Necmeddin Sadak'a ve Hasan Âli Yücel'e kadar ülkede ne kadar ad yapmış kişi varsa, komünist uşağı olarak gösteriliyordu.

Bu kitapları yazanlar adları ele alarak her birinin Arnavut mu, Yahudi mi, Çerkes mi, Arap mı ne ise onu falcı gibi keşfediyordu. Bunlar arasında bana da bir yer vermek tenezzülünde bulunmuştu. Adıma bakarak yazar, şöyle bir keşifte bulundu: Berkes=Çerkes dengelemesini yaparak benim Türk olmayıp Çerkes olduğumu keşfetmişti! Bu yazı türü, Atatürk çevresi ile uğraşan *Dalkavuklar Gecesi* kitabını yazan Atsız'ın kitabının açtığı çığırı sürdüren yazılardı. O kitabın başlıca marifeti Atatürk'ün yakınlarının adlarını tersine çevirerek sözde hayali bir öykü yazar gibi yaparak içindeki hıncı kusmasıydı. Bu kitapçık, Millî Şef'in "Atatürkçü" parlamenterleri arasında bir "best seller" olmuştu.

Unutulan Yıllar ile ilgili olarak bilmedikleri şey, Millî Şeflik döneminde siyasal savaşım olmadığı ve olamayacağıdır. Siyasal savaşım yaptığı sanılan kişiler, önce Parti'nin dışındaki, daha sonra Parti'nin içindeki demagogların istediği bir rejime dönülmesi için yaptıkları propaganda saldırılarının hedefi olan kişilerdi. Türk toplumunun kalkınma sorunlarında Kemalist doğrultudan ayrılmaları eleştirme cesaretini gösteren her aydın bu saldırıya uğramıştır. Bu ayrılışlar ekonomik alandan eğitim ve kültür alanına kadar her sorunda kendini göstermekteydi. Sözünü ettiğim dönemde basında da siyasal savaşım yoktu ve olamazdı. Dönemin

basını o zamanki rejimin özelliklerini çok iyi yansıtır. Şef partisinin kendi gazetesi olan *Ulus*'ta bile başyazılarda yansıyan görüşle, R. Ş. Sirer, Sadi Irmak, Tahsin Banguoğlu gibi kişilerin yazıları çıkan "Kültür Haftası" başlıklı sahifelerde yansıyan görüşle arasında uyumluluk yoktur. O zamanın bilgi ve kültür düzeyi ile boyutuna rejim tarafından konan sınırlar içinde bu farkları belirtmeye kalkışan kişinin hemen üzerine çullanılırdı. Doğrudan doğruya parti gazetesi olmayan serbest gazetelerin durumu parti kontrolu altındaki gazetelerden daha da imrenilecek bir durum değildi. Bir iki tanesinin başında kültürlü, açık görüşlü başyazarlar olsa bile, bunların gazeteleri iki mengenenin baskısı altındayken istedikleri yönde yayın yapamazlardı. Ankara'daki Basın Yayın Genel Müdürlüğü devrin Ankara'sının bir kurumu değil. Başlıca işi gazetelere direktif vermek; falan yazılacak, filan yazılmayacak; ya da şöyle yazılacak demek. Gazeteler bundan memnundu; çünkü çok kez ne yazılabilir, ne yazılamaz bilinemeyeceği için Basın-Yayın, onların da işine gelen bir rehber hizmetini görürdü.

Rejimin basına damgasını vurmakta etkili olan başlıca mekanizmalar Basın-Yayın Genel Müdürlüğü, Sıkıyönetimler, hemen her yere sızan ajanlardı. Kimi yanları ile Abdülhamit dönemini andırır. Resmen sansür yok; ama gazeteler sürekli olarak kontrol altındaydı. Gazete kapatılması "âdi ahval"den sayılırdı. Sırası gelince Şef'in keyfine göre *Cumhuriyet* gibi bir gazete bile şıp diye kapatılabilirdi. Kapatılma tehlikesinden kaçınabilmek için gazeteler kendi kendilerinin sansürlüğü ödevini yapmak zorunda bulunurlardı. Bir dikkafalılık edip de dinlemeyen olursa onu yola getirecek çok basit bir yol vardı: bir telefonla kapatmak. Basın Kanunu'na konan 50. Madde giyotin satırı gibi inerdi. Gazeteler böyle bir riski göze alamazlardı. Muhalefet partileri başkaldırmaya başladığı zaman bunu göze alanlar oluyordu; ama o zaman o tekrar çıkınca ya da, örneğin "Kudret" yerine "Kuvvet" gibi bir ad altında çıkmaya başlayınca sürüm sağladığından zararı kapatılabilirdi. Bilmem belleğim beni yanıltıyor mu? Sanıma göre, biz o yılları hep "sıkıyönetim" rejimi altında yaşamıştık. Kontrol yöntemleri sadece bu çok alıştığımız ve varlığının artık farkına bile varmaz olduğumuz sıkıyönetimle kalmıyordu. Hemen her kurumda, üniversite, gazete, dergi gibi yerlerde "Mahın Adamı" denen göze gö-

rünmez kişiler bulunurdu. Buna o denli alışılmıştı ki sanıma göre, bu "Mah" kim idiyse, gerçekte adamlarının iki katı çoklukta adamı olduğundan şüphe edilebilirdi. "Mahın Adamı" sayılmak, ağzı kalabalık ya da çok suskun bir aydının sıfatı da olabilirdi. Ben de bu adamlardan sayılan çok kişiyi öğrenmiştim.

Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'ndeki durumumuzla ilgili olan bir yanı burada anlatmaya bırakmıştım. Öğrendiklerimizi, düşündüklerimizi üniversite öğrenimi dışında bulunan genel okuyucuya tanıtmak isteği ile bir dergi çıkarma girişimimiz olmuştu. Büyük bir savaşın başlamış olması ileri düşünüşlü olan, particiliği bir zenaat haline getirmemiş olan aydınları sarsmıştı; Cumhuriyetin kuruluş ile başlayıp da 1930'ların dünya ekonomik bunalımı yüzünden duraklamış olan kalkınmanın çökeceğinden korkuyorduk. Bu savaşın global ölçüde bir savaşa dönüşeceğini bilmemek için kör ve sersem olmak gerekti. Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecinin dönülemeyecek bir gidiş olduğuna inandığımız için, onun çağdaş bir toplum olma yoluna girdiği bir zamanda bütün gücüyle kendine dayanmasını, serüvenlere sürüklenmemesini istiyorduk. Çıkarmayı düşündüğümüz dergi bir "ihtisas" dergisi olmayacaktı. Şiir ve edebiyat dergisi de olmayacaktı. Abdülhamit döneminde olduğu gibi, o dönemde de, aydınlar bir fikri yansıtmak için "edebiyat" yoluna kaçmayı yeğlerlerdi. Sözünü ettiğim dönemde bu dergilerin biri çıkar, biri batardı. Bir derginin kendisine "fikir mecmuası" demesi de bana çok tuhaf gelirdi. "Fikir" korkulan, tehlikeli bir şeydi sanki. O zamanki en önemli "fikir mecmuası" parti dergisi olan *Ülkü* idi. Benim de o dergide birçok yazılarım çıkmıştır. Bu derginin yönetiminin, Fuat Köprülü gibi hem kendi partisinin hem o partinin kurucusunun yorulmak bilmez çekiştiricisi olan bir kişi eline verildiğini görünce oraya gitmekten ayağımı kesmiştim. Sonraları bu derginin başına daha başka ve birbirini tutmaz kişiler getirildi. Tam Millî Şef modeli işler.

Yurt ve Dünya adını koyduğumuz dergi beş on kişinin koyduğu beşer lira ile 1941'de yayınlanmaya başladı. Bu beşer liralık fon, doğal olarak, çok geçmeden ceplerden verilen paralarla da destekleniyordu. Kâğıt ve matbaa masraflarından başka bir masrafı da yoktu. Ne sekreter, hattâ ne de hammal. Bunların hepsini biz, daha doğrusu Adnan Cemgil yapıyordu. O, bu derginin en ağır

yükünü taşıyan kişi olduktan başka onun fikir ve düşün yöntemini ayarlayan bir kişi olmuştu. Bu dergi, onsuz çıkamaz ve yaşayamazdı. Sonraları, üzerine bunca çullanılan bu derginin kaç tane basıldığını söylersem şaşarsınız. Başlangıçta 500 tane! İlk zamanlarda oldukça ilgi de gördü. Çevremiz dışındaki kişilerden beğeni sesleri bile geldi. Bundan cesaret alarak 1.000 tane basmaya başlayınca ne yapacağımızı şaşırdık. O zaman böyle bir derginin piyasasının bu kadarına tahammülü yoktu! Bunu, yazarlar arasında şiir, hikâye yazarları olmaması yüzünden derginin kuruluğuna vererek Sabahattin Ali, Melih Cevdet Anday, Kemal Bilbaşar, Ahmet Naim, Orhan Kemal, Bekir Sıtkı Kunt, Fethi Giray, Mehmet Kemal, Rıfat Ilgaz, Enver Gökçe gibi hikâye ve şiir yazarlarının verdiklerini koymaya başladık. Bu yeni katılmalara karşılık, ilk başlatanlar arasında ölenler, ayrılanlar, çekilenler oldu. Yazı verenlerden biri, Sıtkı Yırcalı (ki solculukta mangalda kül bırakmayan biriydi) sonraları Demokrat Parti'nin başta gelen kişilerinden biri oldu. Diğer bir tip de, bir fırtına yaklaşmakta olduğunu sezerek belli etmeden yok oluveren türü oldu.

Yücel dergilerin yaşamasının güçlüklerini bilen bir kişiydi. Kendisi de *Yeni Mecmua, Hayat* gibi zamanlarında etkili olan dergilerde yazı yazmış biriydi. O zamanın dergileri seks ve boya ile satan ve kazançlı bile olan türden değildi. Dergilere yardımcı olmak, aynı zamanda orta, lise ve Köy Enstitüleri kitaplıklarında öğrencileri okumaya, düşünmeye alıştırmak amacıyla bakanlık adına bu dergilerden hangi ölçüye göre olduğunu bilmediğim bir sayıda satın alma siyasetini başlatmıştı. Öyleyken, *Yurt ve Dünya* bir süre bunu sağlayamamıştı. Bakanlıkta bu işi yürüten Adnan Ötüken üniversite öğrenciliği zamanından beri bildiğimiz gibi, Nihal Atsız'cı olduğundan *Yurt ve Dünya*'yı satın aldırtmak kolay bir iş olmamıştı. Öyleyken, ileride göreceğimiz gibi, Yücel-Öner davası dolayısiyle Yücel sanki yalnız *Yurt ve Dünya* dergisini satın aldırtıyor, yalnız onu koruyor gibi bir izlenim verilmiş, derginin yayın işleri sorumlusu olan Cemgil'in gelip tanıklık etmek için verdiği istid'asını yargıç geri çevirmişti.

Millî Şeflik rejimi zamanının fikir düzeyinin ilkelliğini bilmeyenler, bu zavallı derginin nice kişilerin küplere binmesine yol açtığını kolaylıkla anlayamazlar. Bugünün düşün düzeyini göz

önünde tutarsak, onun *kendi zamanında* en yüksek düzeyli dergilerden biri olduğunu söyleyebilirim. Bu yüzden bu zavallı dergi o zaman saldırı konusu olan bir "fenomen" oldu, ta Büyük Millet Meclisi gibi yerlerde. Ona yazanları yıkmak için çeşit örgütler çok uğraştı ve en sonunda eski bir Emniyetçi olan bir kişinin içişleri bakanı olmasıyla murada erildi. (Bunun öyküsü ileride). Dediğim gibi, böyle iri laflar ettiğimi görenler, haklı olarak kendini çok beğenmiş bir kişi olduğumu sanacak. Onun için, birkaç katrecik de olsa, bir iki örnek vereyim. O zaman çok okunan *Yücel* dergisinde (sayı 21, Kasım, 1942, cilt III) şair Behçet Kemal'in bir manzumesi çıkmıştı Bildiğimiz Mevlid menzumesini baştan başa bozup Atatürk'ün adını karıştırarak goygoycu ağzıyla uzatıla büzüle söylenecek ya da okunacak bir "Atatürk mevlidi" yazmış:

Ger dilersiz bulasız şevkü necat
A'tatürk'e A'tatürk'e esselât!

Daha Atatürk'ün sağlığında "Tarihten önce vardık, tarihten sonra da var olacağız" gibi düpedüz hezeyanlar yazan, daha sonra göreceğimiz gibi "Biz âmal-i erbaaya sığmaz bir milletiz" gibi laflar eden bu manzume yazarı ile alay eden (başka ne yapabilirsiniz bu ölçüdeki dalkavukluğun zıpırlık türüne?) bir yazı konmuştu. Bu kitabın ilerisinde tanışacağınız düşmanları birer birer kazanmaya başlamıştık. Ciddiye alanıayıp alay konusu olma faslına koyduğumuz kişilerden biri de Cemgil'in adını Gıyasettin Bahri Fıstıkoğlu koyduğu bir sosyoloji hocasıydı. Bir sosyolog için Türkiye'nin başka sorunu yokmuş gibi soyadı kanunu ile uğraşarak herkesin adını kendi keyfine göre tersine çeviren biriydi bu ukalâ. Örneğin Şekip Tunç, Niyazi Berkes: Tuncoğlu Şekip, Berkesoğlu Niyazi olacaktı. Ama yalnız bu tuhaflık mı? Adamın imam okulları açılmasından tutun, yazdığı her yazı yobazlık karması yazılardı. En çok eleştiri konumuz olanlar (belki şaşacaksınız) dinciler, laikliğe aykırı akımı hâlâ sürdürmekte olan *Sebilürreşat* dergisinin yazarlarıydı. Değil bilime, sağduyuya bile sığmaz yazılar bunlarda da çıkardı. Örneğin, Darwin kuramının *Kur'an*'dan geldiğini, atom bombasının *Kur'an*'da bulunduğunu ileri süren yazılar. Bu gibi hezeyanları bugün de yazanlar var denecek. Ne var ki bunların yüksek prestiji olduğu gibi, karşılarında sesini yükseltecek cesarette

kişi de yoktu. "Cesarette" diyorum, "bilgide" demiyorum. Bilgisi olan olmuş, kaç para eder, sesini yükseltecek cesaret olmadıkça? Bunlar Millî Şef döneminin nesinden korkarlardı? Tek bir şeyinden: "şüpheli kişi" olarak mimlenme tehlikesinden. Böyle bir korku süren bir toplumda sözde "aydın" denen adam, sadece "nemelâzım" adamı olur. Toplumsal görevini yapmayan âdi bir parazit. Yine şaşacağınız başka bir yan, dergide o zaman ırk, kan, turan, toz-duman diye ortalığı velveleye veren kişilerin en az eleştirildiği grup olması. Derginin bütün sayılarının bir dökümünü yaparsanız göreceksiniz ki en az eleştiri konusu olanlar bunlardı. Başlıca iki nedenden ötürü: birincisi, bunları "çoluk-çocuk ırkçılığı" sanmakta olmamız. İkinci neden, bunların artık Türk toplumunda bir yerleri kalmadığını sanmamız. Birinci sanıda yerden göğe kadar haklı olduğumuzu anladım. Bu ikinci sanıda ne denli yanıldığımızı şimdi anlıyorum. Yaptığımız eleştiriler dolayısiyle bize yapılan saldırılar, birinci kategoriden olan kişiler olmakla beraber, saldırıların doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak Millî Şeflik rejiminin çevrelerinden geldiğini şimdi daha belirgin olarak görüyorum. Aşağıda bunları siz de göreceksiniz.

Açık Turancılık Yayınlarının Kızışması

Arka arkaya çıkan ırkçı-turancı dergiler enflasyonuna dikkati çekecek bir aşamaya geldiği sırada, yeniden çıkmaya başlayan *Gökbörü* adlı derginin birinci sayısında HESAP VERİYORUZ başlıklı bir yazı çıkmıştı. Yıl 1942. Cihat Savaşfer adlı birinin yazdığı bu yazı şöyle başlıyordu: "1938'de açtığımız Yeni Türkçülük çığırını başından beri takibeden ülküdaşlarımıza ne kadar yol alındığını anlatmaya borçluyuz". Sonradan öğrenildiğine göre, bu Yeni Türkçülük denen şeyin Başbuğu Reha Oğuz Türkkan adlı biriydi. Asıl başbuğu Nihal Atsız'ın karşısına çıkıyordu, onun rakibi olarak. Bu Savaşfer belki de onun ta kendisiydi. Anlattığına göre, Nihal Atsız'ın kendisi, *Çınaraltı* dergisini çıkaran Orhan Seyfi, oraya yazı veren Hüseyin Namık Orkun, general Hüseyin Hüsnü Erkilet, Peyami Safa takımının hepsi jurnalcı, iftiracı imiş. Kendi takımı bunları *Bozkurt* dergisinden kovmuşlar, o dergiyi kendileri çıkarmaya çalıştıkları sırada, bu jurnalcılar Ankara'da birtakım çev-

relerde dolaplar çevirmişler. Yazının asıl hedefi Atsız. Şeflik peşinde, zayıf iradeli, duygularının etkisi altında olan biriymiş. O da *Çınaraltı*'cılar gibi "cılk" çıkanlardanmış; çünkü o da Ankara'ya "ihbarlar" yapanlardan Savaşfer'in dilinin altında bir şeyler var; açık konuşamıyor. İhbarlar yapılan yer neresi? Basın-Yayın mı? Gizli Emniyet mi? Başbakan'ın kendisi mi? Bu dolaplar yüzünden *Bozkurt*'u çıkaramamışlar, onun yerine bu *Gökbörü*'yü çıkarıp hesap veriyorlarmış. Bu yazı Adnan Cemgil'i epey eğlendirmişti. Bu karışık işlere merak ederek *Yurt ve Dünya*'nın Aralık, 1942 sayısında " İç yüzleri" başlıklı yarı güldürü, yarı eleştiri niteliğinde bir yazı yazmıştı. Sonraları bu derginin yazarlarına en ağır saldırılarda bulunan kişilerin (yazar adı, çıktığı yer ve tarih gösterilmeksizin ve yalnız parçalar alınarak) derginin diğer yazarlarının aleyhinde çullanılması gösterdi ki, bu yazı bilmeden bir şeylerin üstüne basmıştı. O zaman o "Hesap Veriyoruz" başlıklı yazıdan tek anlaşılabilen şey, iki başbuğ ve yandaşları arasında bir çatışma olduğuydu. Anlatılan çatışmanın çoluk-çocuk ırkçılığından öteye giden bir yanı yok sanıyorduk. Sonraların olaylarının ışığı altında bu laf kalabalığından çıkarılabilecek sonuç Atsız'ın Ankara'daki bir Turancı çevresiyle bağıntısı olduğu; rakibi olan öteki başbuğun ise İstanbul'daki bir çevrenin içinde olduğu. Ünlü ırkçılık turancılık olayına daha yakından baktığımız zaman bir güldürü konusu gibi görünen bu çekişmenin arkasında daha büyük işler döndüğünü göreceğiz.

1943 başlarına değin Millî Şef yönetiminin birdenbire azıtan "çoluk-çocuk" ırkçılığından ürkmesini gerektirecek bir durum yoktu. O yıla gelinceye kadarki politikaya onların aykırı düşen bir yanı yoktu. Örneğin, bugün MHP'cilik, AP'den ayrı, fakat ona yaradığı ölçüde nasıl güçleniyorsa o zaman da ırkçı yayınların propagandası Saraçoğlu hükümetinin dışında, fakat onun dış politikasının doğrultusunda ona yararlı olmaktaydı. Amerikalı yazar albay Hostler'in bu tür ilişkiye değindiğini daha önce görmüştük (biyolojide bu tür ilişikliğe "symbiose" denir: iki ayrı bitki türü yanyana, üstüste yaşar, biri ötekine hem yararlı hem gereklidir). Hostler'in değindiği gibi, ırkçı yayınların propagandaları, Turancılığın eylem aşamasına gelmesi halinde maneviyatı hazır düzeyde tutmak gibi bir şeye yarıyordu. Yeni başbuğ Türkkan'ın: "Âni

bir hâdisenin ufuktaki o dağlara [Kafkaslar'a] bizi yıldırım hızıyla yanaştırmayacağı ne malûm?" gibi sözleri Hostler'in gözlemine yararlı olmuş olacak. Fakat Şubat 1944'de, Şef bir kez daha rahat rahat başkanlığa seçildikten, partisinin üyelerinin tümü de her zamanki gibi seçilip yerlerini aldıktan sonra, hükûmetin bu dolaylı yardımcıya karşı ilk dirsek çevirme eyleminin başladığını gördüğümüz zaman şaşırırız. Bu yılın başlarında *Türk Yurdu* dergisi, daha sonra *Gökbörü* de kapatılmış. Henüz bilinmiyor görünen, kısa süre sonra keşfedildiği açıklanacak olan gizli bir ırkçı turancı komplosunun yoğunlaştığı yuvalar bunlardı.

Bu dirsek çeviriş Nazi-Sovyet savaşının yeni bir döneme girmek üzere olduğu zamana rastlar! Âsım Gündüz'ün anlattığı gibi, ilkbaharda başlayan yeni Nazi saldırısı kesin bir sonuç vermedikten başka yaz ortasında kuzey Afrika'daki kuvvetlerin talihi de tersine dönmeye başlamıştı. İngiliz ve Amerikan hava akınları altında Almanya'nın kentleri, endüstri merkezleri, demiryolları ağır kayıplara uğruyordu. Bu karabulutlar sanki bizim üstümüzde dolaşıyormuş gibi, Ankara'da politik çevrelerde bir sinirlilik başlamıştı. O sıralarda (galiba Temmuz ortalarındaydı) partide, mecliste, komisyonlarda *En Büyük Tehlike* adlı bir kitap üzerinde bir gürültü koptu. Ben kendim bu kitabın adını bu gürültülü konuşmalar dolayısiyle duymuştum. İçinde ne vardı ki sayın milletvekillerini onca hiddetli konuşmalar yapmaya zorlamış, ilgili bakan da onları yatıştırmaya çalışıyordu? Tahminime göre, ilk kez bu kitapta ırkçı-turancı doğrultusundaki yayın enflasyonunun Nazilikle bir ilişkisi olduğu ileri sürülmüş olmalı. Yine tahminime göre, bu kitap ile yukarda anlattığım "İç Yüzleri" adlı yazı arasında bir bağlantı kurmuşlardı. Bu sanının hiçbir aslı yoktu; çünkü o yazıda ırkçılık-turancılık denen şeyin bir Nazi ürünü olduğu iddiası yoktu. Benim de burada yorumlayacağım gibi ırkçılık turancılık bir Nazi propagandası olarak yorumlanamaz. Bizi o zaman meraka düşüren şey, anlattığım zamanda neden birdenbire bir ırkçı-turancı azıtması oluyor? sorusuydu. İlginç olan bir yan da, milletvekilleri arasında o derece sinirlilik yaratan bu kitap hakkında hükûmetin hiçbir eylemde bulunmaması! Yine kendi tahminime göre, asıl turancılık işi ile bulaşıklığı olan hükûmetin kendisiydi; bu kitaptaki iddiaya belki memnun da olmuştu; çünkü bu kitap

Turancılık işini hükümetin dışındaki kişilerin üstüne yıkarak temize çıkmasına yarayacak zemini hazırlıyordu. Irkçılık-Turancılık yayınlarının hükümet ve parti dışında, İnönü'ne düşman olarak gösterilen kişilerin Nazi propaganda ajanı olduğu yollu aydınlar arasında yaygın olan inanç da Millî Şefin kendini temize çıkarmasına yarayan bir yanılgı olmuştur.

ALTINCI BÖLÜM

1944. Tornistan Yılı

Irkçılık-Turancılık Olayı • Olay Nasıl Başlatıldı? • Sabahattin Ali-Nihal Atsız Davası • Irkçılık-Turancılık Oyununun Sonuçları

"Irkçılık-Turancılık Olayı"nın Öyküsü

Yurt ve Dünya dergisi yazarlarına birdenbire açıkça saldırıların 1943 yazında başlamış olması ayrıca ilginç. Hatay gezisini anlatırken yazdığım gibi, bu tarih Hitler ile Göbbels'in bile partiyi kaybetme aşamasına geldiklerini anlamış oldukları tarihtir. Bu kavganın bizdeki hınk deyicileri böyle bir zamanda pısacaklarına acaba neden azıtmış oluyorlardı? Bunda, pek azımızın farkına vardığı bir başkalık daha vardı. Bu başkalık, o zamana değin çoluk-çocuk ırkçılığı diye alaya aldığımız görüşlerin savunuculuğunun Şef'in partisi içindeki kişiler arasına girişinin başlangıcını göstermesi olayıdır.

Buraya değin gördük ki hükümetin Turancılık girişimleri (Saraçoğlu'nun sık sık verdiği sinyalleri anlayanlar dışında) Parti içinde ya bilinmiyor ya da bilen pek az kişi bilmeyenlere söylemiyordu. Örneğin Yücel gibi kabine içinde olup da bilmeyenler bile vardı belki de. İlk saldırı, Parti ile hiç ilgisi yok gözüken bir kaynaktan geldi ve ancak dolaylı olarak partili sayılabilecek birinin dergisinde ona farklı, özel bir biçim de verilerek yayınlandı. Bu saldırının yazarı büyük demagog Peyami Safa. Hitler'in konuştuğu dili anlamadığı halde yalnız sesini dinlerken düşüp bayılan adam. *Tasvir* gazetesinin 1 Temmuz, 1943 tarihli sayısında sözünü ettiğim derginin yazarlarına bir saldırı yazısı döktürmüş. Bu

yazıyı, *Çığır* adlı dergi hemen benimseyip ilave ve yorumlarla birlikte yayınlamamış olsaydı ondan haberimiz bile olmayacaktı. Ne *Tasvir* gazetesini, ne de Babıâli'deki saldırganlığı ile ün almış Peyami'nin yazısını içimizde okuyan yoktu. Okusaydık bile olağan bulacaktık. Fakat, o yazının bir ırkçılık dergisi olmayan, o zamanlar henüz memur olup sonraları Millî Şef'in partisinde yükselip bakanlık koltuğuna kadar yükselen bir kişinin dergisinde de gözükmesi, ayrıca süslenip püslenmesi dediğim parti kaynaklı saldırı yolunun açılışının ilk belgesi oldu. Bundan anlaşılıyordu ki Parti içine giren ya da girme çabasında olan "memleket çocuğu" grubu şimdi bu ırkçılık-turancılık faşizmi ideolojisini benimsemekteydi.

Peyami Safa'nın bu en hayasızca yazılmış yazısının, Şef'in partisinde olan kişilerin yazı verdiği bu dergiye ilaveler, yorumlar konarak sevinçle aktarılması, Nazi savunuculuğunun parti dışında yapılagelmekte olmaktan çıkıp Parti'nin içine de girdiğini gösteriyordu. Yavaş yavaş beliriyordu ki bu savunuculuğu yapanlarla çoluk-çocuk ırkçıları arasında bir beraberlik var. *Çığır* dergisinde Peyami Safa'nın yazısının alındığı sahifenin başına şöyle bir başlık konmuştu: "Adî ve Çirkin İftira'. Bu sahife açık veya gizli olarak bu millet ve vatan menfaatlarına aykırı hareket edenlerle uğraşmak için açılmıştır".

Bu komik başlıktan sonra *Tasvir*'de çıkan yazıdan parçalar alınıyor, araya *Yurt ve Dünya* dergisinde çıkan yazılardan kırpılmış parçalar, ayrıca Saraçoğlu'nun (haberimiz bile olmayan) Meclis konuşmalarından parçalar sokuluyor, acaip bir potpuri kaynatılıyordu. Alınan parçada Saraçoğlu şunları söylemiş: "Varlık vergisi bütün vatan çocuklarının zaruretleri takdir ederek seve seve verdiği bir vergi olmuştur. Böyle olduğu halde bazı yerlerde çatlak sesler duyuldu. Gûya bu vergiyi biz azınlıkları ezmek için koymuşuz. Bu, adî ve çirkin bir iftiradır". Saraçoğlu bu sözleri *Yurt ve Dünya*'da çıkmış bir yazı için söylemiş olamazdı. O dergide gerçi bu varlık vergisi dolayısiyle Münir Belen adlı bir genç avukatın yazdığı bir yazı çıkmıştı. Bu yazı kanunun yalnız belli başlı hükümlerini tanıtan, oldukça sudan yazılmış bir yazı olduğundan koyalım mı, koymayalım mı diye hayli de düşünmüş, fakat daha iyisini yazacak biri olmadığından onu koymuştuk. Üstelik, o za-

man bu kanunun eşi menendi görülmedik bir hukuk sahtekârlığı olduğunu doğrusu biz de bilmiyorduk. Saraçoğlu'nun yukardaki sözlerle ne büyük bir yalan söylediği bugün yalnız Türkiye içinde değil, dışında bile biliniyor. Öyleyken, Hıfzı Oğuz adlı zatın dergisi, bu sözlerin bizler için söylenmiş olduğu inancını vermek için bakın neler yazmıştı: "Türk köylüsünü ve Türk müstahsilini, bir kelime ile Türk'ü, Moizlerle Agoplarla Hiristolarla kıyaslanamayacak kadar aşağı gören ve ahlâksızlıkla damgalamak isteyen âdi sözleri bir millet düşmanından başka kim söyleyebilir?" Daha sonra avukat Gad Franko, Bursa'da bir Musevi vatandaşın kendilerine kesilen vergiye itirazları ile ilgili bir, iki gazete havadisini tanık göstererek bu Musevi vatandaşların vatan borcundan kaçınmış görünmelerinin sorumlusu bizmiş gibiye getirerek laflarını şu sözlerle bitiriyordu: "Şurasını esefle ve bilhassa kaydedelim. *Yurt ve Dünya* mecmuasını çıkaranlar ve bu mecmuaya yazanlar tertemiz Türk çocuklarına ders veren ve telkinlerde bulunan Ankara'da vazifeli bazı öğretmen ve doçentlerdir."

Bu yorum ve katmalar, Peyami Safa'ya özgü demagoji yazısının edepsizliği yanında daha soluk kalmıyordu. Belli ki bu montajların başlıca amacı Saraçoğlu turancılığına bir savunma zemini hazırlamaktı. Karşısındakinin de Hasan-Âli Yücel olduğunu ileride göreceğiz. İlginçliğini belirtmeye çalıştığım o tarihlerde bir olay daha [olmuştu]. Kokusu bir yıl sonra çıkacak bir girişim. Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nde emniyetten, genelkurmaydan, millî eğitimden gelen kişilerden oluşan bir komisyon çalışmaya başlamış. Yücel, daha sonra anlatacağım kendi davası ile ilgili kitabında bundan sözeder (komisyonda o da vardı) ve *Yurt ve Dünya*'nın kapanmasının burada verilen karar üzerine ve kendi emriyle olduğunu iddia eder. Bu iddiası yüzde yüz doğru değil. Üstelik, o *Davam* adlı kitabında (s. 91) kırdığı birçok potlar yanında, bu konuda da gereksiz pot kırıcı sözler eder: "*Yurt ve Dünya*'nın komünist olup olmadığını ancak ilmî tartışma ve polis tahkikatı tayin edebilir" der. İdarî ve siyasî bir tedbir olarak kapatılmış olması, onun komünist olduğunu göstermez demek istiyor; ama bu sözleri tatmin edici olmadıktan başka, yanlış da. "Polis tahkikatı" ile "hukuk yargısını" birbirine karıştırmış hazret. Ayrıca, bu dergiyi bu gerekçelerle kapattırdığını iddia etmek suretiyle hem kendini,

hem bizi ilk kez kendi ağzından şüphe altına sokmuş olduğunun da farkında değil. Gerçekte, dergiyi kapattırma işi tam dediği gibi değil. Şubat 1943'de Boratav ile beni çağırarak bu dergiyi bir provokasyon aracı yapanlar olduğunu anlatarak yayınını bir süre kesmemizi "rica" etmişti. Efendice, arkadaşça söylediği sözleri iyi karşıladığımızı, basımda olan 15 Şubat (1944) tarihli sayısından sonra durduracağımızı vâdettik. Yalnız, sözünü ettiği provokasyonun kime karşı yapılmak istendiğini sormayı unuttuk. Bunu kendisi ile tartışmalıydık; hem tecrübesizdik, hem de siyasal bir düzeye çıkarılmış bir işi henüz umursamıyorduk. Ne denli yanıldığımız sonraları anlaşılacak. Ne var ki bizden kat kat ileride politikacılaşmış bir öğretmen olan Yücel bile bu işlerin nereye varacağını o zaman bizden daha iyi kestirmiş değildi. O da hâlâ bu işi, benim boyuna kullandığım bir deyimle, çoluk-çocuk turancılığı sanıyordu. Bu işin en altında (ya da en üstünde) bizzat kendi patronunun bulunduğunu zannediyorum o da bilmiyordu.

Olay Nasıl Başlatıldı?

Saraçoğlu'nun ikide birde ettiği şovence sözlerden cesaret alan ve bugünkü MHP başbuğunun "âlim, yazar, tarihçi" dediği Nihal Atsız aklınca fırsattan faydalanarak sansasyon yapacaktı. *Orhon* adlı derginin Nisan, 1944 tarihli sayısında uzaktan göz kırpıştıkları başbakana açık mektup adı altında yayınladığı bir yazı başlattı İnönü'ye balyozu indirme fırsatını veren olayları. Yazdığı mektubun gerçek hedefi Hasan-Âli Yücel'di ve zannediyorum ki onu arkadan kışkırtan da Yücel'in rakibi Sirer'di. Yücel'i vurmak için Atsız Millî Eğitim bakanlığını "müseccel" komünistlerin doldurduğunu ileri sürüyor, eski arkadaşı Sabahattin Ali'den eski hocası Sadrettin Celâl Antel'e kadar bütün bu "vatan hainlerinin" adlarını veriyordu. Don Kişot benzeri başbuğ bir tuzağın içine düşürülmekte olduğunun farkında değildi. Turancı siyaseti güden hükümeti temize çıkarmak için, Turancılık suçunu, olduğu gibi omuzlarına yükletilecek biri bulunmalıydı. Suçlama büsbütün de temelsiz olmayacaktı, çünkü Rusya "sığınmışı" Zeki Velidi'nin etrafına toplanıp; kimi gizli işlerin peşinde olduklarını sanan kişiler bulunduğunu ilgili makamlar biliyorlardı.

Atsız'ın o başbakana yazılmış mektubunda kendisinden müseccel komünist, vatan haini gibi laflarla söz edilen Sabahattin Ali, bu adamın aleyhine bir iftira ya da hakaret davası açtı. Dava Ankara'da görüleceğinden Atsız'ın, bir Türk Führer'i olma şanslarının en düşük olduğu bir zamanda Ankara istasyonuna koşması görülecek şeydi. Bir kahraman gibi karşılandığını gördüğü zaman zavallının aklından kim bilir ne hülyalı sahneler geçmişti? Karşılayan binlerce öğrenci denen kişilerin kaçı öğrenci idi? Bunu da düşünecek durumda değildi? Denildiğine göre omuzlarda taşınarak Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde Osman Turan adlı Karadenizli asistanın odasında hazırlanan koltuğa oturtulmuş. Fakültedeki hayranları birer birer gelip elini öpmüşler. Bu gülünç merasim bittikten sonra Konservatuvara götürülmüş, orada müdür Orhan Şaik Gökyay adlı zat tarafından müdürlük dairesinde misafir edilmiş.

Dava, 3 Mayıs 1944 tarihinde Ankara'da Samanpazarı'na giden yolun üstündeki adliye sarayının birinci katındaki bir salonda başlayacaktı. Denildiğine göre birinci katın koridorları, salonun içi, sarayın önündeki kaldırım ve sokak mahşer gibi olmuş. Durumu gözü tutmayan yargıç Saffet Ünen cübbesini çıkarıp duruşmanın yapılamayacağını söyliyerek ayrılınca mahşerden ürken Sabahattin Ali de sıvışmış. Fakat dışarda daha komik birşeyler oluyordu. Birdenbire gözüken güvenlik kuvvetlerinin araçlarının içine polisler ağaçtan düşmüş armut toplar gibi ellerine geçeni toparlayıp polis müdürlüğüne taşımaya başlamışlar; sonra çoğunu salıvermişler. Demek, kimlerin ayıklanacağını biliyorlardı. Öğrencim olan Hikmet Tanyu adlı kişinin bana sonradan anlattığına göre, o gün vilâyet binasına arkadaşlarının tutuklandığını duyduğu için gidince onu da enselemişler. Demek listede o da vardı. Bir diğeri Zeki Sofuoğlu adlı biri. İstanbul'da da bir dizi kişi tutuklanmış. İçlerinde Türkeş, Fethi Tevetoğlu gibi genç subaylar da varmış. Tam listeyi bilmiyorum. O zamanki gazetelerde hepsinin adı geçiyordu. Irkçılık-turancılık komplosunda adı verilen kişilerin gerçekten ırkçıturancı olduklarını yıllardan beri bilmiyen yoktu. Yenilik, Millî Şef'in bunların gizli bir hükûmet devirme örgütü kurdukları iddiasındaydı. Yalnız bu iddiası ile, Şef bir taşla bir alay kuş vurmak-

taydı: bunların gerçekten gizli bir darbe yapacak bir grup olduğuna herkes hemen inandı. Sıkıyönetim savcısı aşağıdaki sözleri söylediği zaman, gerçekte Zeki Velidi'nin kendi anılarında açıkça ve öğünerek anlattığı ve tâ Türkiye'ye gelmeden Avrupa'da iken yaptığı faaliyetleri özetlemekten başka bir şey yapmıyordu: "Bir taraftan bu şekilde siyasî ve gizli faaliyetlerde bulunan sanık, diğer taraftan Nihal Atsız, Reha Oğuz Türkkan ve diğerlerini emellerine çekmekten bir an bile geri durmamıştı... Almanya ile birleşip derhal Rusya'ya karşı taarruza geçmeyerek Türkistan'ın istiklâli ile büyük Türk birliğinin kurulmasına hizmet edecek tarihî fırsatı kaçırmakla hükümetimizi tenkit etmiştir. Alman zaferi müsbet bir şekil alınca, derhal bir karışıklık çıkararak hükûmeti devirmeye matuf gizli bir cemiyet kurmaya karar verdikleri vb..."

Bu çeşit faaliyetleri yüzünden Mustafa Kemal yönetimi zamanında sınır dışı edilmiş olan adamı, o ölünce yeniden içeri alan Millî Şef, bunları (biz bile bilirken) sanki bilmiyordu da maşallah şimdi keşfetmişti! Tevkif edilen 23 kişi, birinin evinde toplanıyorlar; tabanca üstüne yemin ediyorlar; içlerine rakip bir başbuğ da sokulmuş; provakatör, ihbarcılar var; gizli emniyet makamları bunları bilmiyor da şimdi 3 Mayıs'ta keşfediliyorlar! Hiçbir siyasal ve militer etkinliği olmayan bir profesör, Nihal Atsız gibi Ankara'da "bazı makamlarla jurnalcılık gibi bir bağıntısı" olan, "Saraçoğlu ile ikide birde göz kırpışan biri, iki toy subay, bir iki öğretmen ve birtakım şüpheli kişiden oluşan bir grup bunca tehlikeli görünmüş de, açıkça nazilik, ırkçılık, turancılık doğrultusunda faaliyetleri bilinen Erkilet, Orhan Seyfi, Peyami Safa gibi ünlülere hiç dokunulmamış? Efendim, bunlar gizli gizli toplanarak hükûmeti devirme kararı almışlardı, ötekiler ise sadece fikir bildirme alanında kalmışlardı denecekse, demek ki asıl suç ırkçılık ya da turancılık fikirleri değil, bir siyasal eyleme geçmekti. Peki, böyle "iraptan mahalli olmayan" kişilerle Türkiye'de hükûmet devrilebileceğine inanılabilir mi?

Alpaslan Türkeş'in Verdiği Bilgiler

Irkçılık-turancılık olayı içinde bulunan toy subaylardan biri bugün MHP başbuğu olarak tanınan ve 27 Mayıs Devrimi'nden ön-

ce albay olan Alparslan Türkeş'tir. Bugüne değin bu olayı Şef'in tanıttığı gibi görenler, bu Türkeş'i ırkçı ya da turancı gösterme zorunluluğu yüzünden adamın o olayla ilgili olarak neler yazdığına dikkat etmiyorlar, o zamanki iddiayı inkâr ediyor sanıyorlar. Ne var ki, Türkeş bu konuda bize hayli bilgi vermektedir, iddiayı inkâr etmemekle beraber. *1944 Milliyetçilik Olayı* adlı kitabında Türkeş, ırkçı ve turancı olmadığını söylememekle beraber, onun o zaman zaten hükümetin kendisinin ideolojik doğrultusu olduğunu söyler. Saraçoğlu'nun bir iki kez yinelediği ünlü sözlerini ele alarak şöyle der: "Bir fırsatını düşürerek BMM'inde bir nutuk verdi. Ben Türkçü bir başbakanım diye bağırdı ve Türkçülükten neyi anladığını şu kesin cümle ile belirtti: Türkçülük bizim için bir kültür meselesi olduğu kadar bir kan meselesidir, dedi" (s. 27-28). Türkeş'e göre "o günün devleti her alanda ırkçı bir tutum içindeydi... 3 Mayıs 1944'e kadar Türkiye Cumhuriyeti idaresi turancılığı ve ırkçılığı iç politikada geniş ölçüde uygulamaya çalışmış ve bu yönde telkin ve propaganda mahiyetini taşıyan resmî yayınlar ve demeçler geniş ölçüde yer almıştır" (s. 29).

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz olayların ve belgelerin ışığında o hükümetin yalnız "iç politika"da değil "dış politika"da da aynı doğrultuda olduğunu görmedik mi? Gördüğümüz belgelerde Nazi elçisine, henüz bir dostluk antlaşması içinde olduğu sınırdaş bir devletin Nazi Führer'inin yok etmesini candan dilediğini söyleyen kişi o zamanın Başbakanı değil miydi? İnönü bu tür diplomatik ıskandalleri duymayacak kadar sağır mıydı? Bu tür yüksek düzeyde kalmış şeylere ne gerek var? Günlük olaylarda bile siyah derili olan kişilerin, Rumelili, Selânikli, Giritli, Kıbrıslı, Kürt, Arnavut, Boşnak kökenli kişilerin yalnız orduda değil, sivil işlerde bile ırkçılık ayırımlarına uğratıldıklarını bilmeyen var mı? (Bizzat, Türkeş'in kendisi Kıbrıslı olduğu için askerî okula girmekte zorluk çektiğini ve bugün, bu yer "yavru vatan" statüsüne yükseltildiği halde bile Kıbrıslı oluşunu saklamakta oluşunun nedenini anlamak güç değil). Peki, bu denli bir ırkçılık doğrultusunda olan bir hükümet neden bu doğrultudadır diye bu küçük grubun üstüne çullanıyordu? Bu soruyu yanıtlayabilirsek, o ünlü ırkçılık-turancılık gürültüsünün altındaki birkaç ince hesabı anlamanın ipucunu elde edebiliriz. İlk ipucunu bize yine bir kez inanırlığını

yitirmiş olan ve bu yüzden yazdıklarına dikkat etmediğimiz Türkeş vermektedir. Herkesin bildiği gibi, bir cumhurbaşkanını ve rejimini devirmek öyle alık bir profesör, bir iki öğretmen, bir iki toy subay, ve birkaç çoluk çocuk topluluğunun -gizli de olsalar- harcı değildir. İnönü'yü devirmek için beş on zavallının tabanca üstüne yemin etmesi yetmez. Orduda önemli ya da kilit yerlerde bulunan yüksek rütbeli kişilerle birleşme ya da onu gerçekleştirmeye doğru girişim olması gerekir. Türkeş bu tür girişimlerin yapıldığını anlatmakla beraber, kendisinin (ve yeminle bağlı olduğu grubun) bu girişimler dışında olduğuna bizi inandırmaya çalışır. 27 Mayıs "devrim"inden sonra, Türkeş bir süre bunun, 1942 ve 1943 yıllarında ordu içinde başlamış olan bir akımın sonucu olduğu ve bu açıdan 27 Mayıs devrimcileri içinde kendine kıdem iddia ettiği hatırlardadır. Bu iki iddia arasında çelişki var. Meğer ki, anlattığı girişimlerle Zeki Velidi'nin ya Atsız, ya da Türkkan gibi içine ajan ya da provokatör sokulmuş o gülünç "gizli" örgütü arasında bir çeşit "irtibat" subaylığı rolünü kabul etmiş olsun. ... Şef'in o zaman ortaya çıkardığı gizli iş, ırkçı-turancı komplosu değil bayağı bir askerî darbe hazırlığı idi. Hiçbir sonuca varmamış olan bir iş!

8 Eylül 1980/ Cumhuriyet
Yağmur ATSIZ

BONN - Hamburg'da yayınlanan ve net satışı bir milyon olan haftalık haber dergisi *Spiegel*'in bugün çıkan son sayısında, MHP'nin özellikle Almanya'daki faal yerlerine ilişkin olarak çok uzun bir inceleme yeralmaktadır. Baş sayfadan geniş biçimde anonsu yapılan ve içinde "Sabık Bozkurt" Ali Yurtaslan'ın da *Spiegel* ile özel bir mülâkatı bulunan yazı şu cümlelerle başlamaktadır:

"Rayh savunmaya düşmüştü. Silah sanayii hammadde sıkıntısı çekiyordu. Türk hükümeti, Birleşik Amerika'nın baskısı üzerine krom satışını kestiği için, Berlin'deki *güvenlik polis şefi*, "çok gizli" mührü taşıyan ve *9 ekim 1944 tarihli bir mektubunda Dışişleri Bakanlığı*'na "ivedi" olarak şu tavsiyede bulunuyordu: "Türkiye'deki *pantürkist gruplarla* ilişkileri genişletmek gerek. Bu açıdan özellikle Al-

parslan Türkeş adında biri bizim bütün dikkatimizi üzerine çekmektedir. İyi kullanıldığı takdirde bu adam bize sayısız yararlar sağlayabilir ki bunlar Rayh'ın askeri çıkarlarını da aşan yararlardır."

36 yıl sonra Federal Almanya'nın güvenlik memurları da bir vakitler böylesine üzerine düşülen ve arada "Milliyetçi Hareket Partisi'nin başkanlığına yükselen aynı adamla uğraşmaktadırlar".

Yazı özetle şöyle devam etmektedir:* Türkeş'in verdiği birinci tarih 1942-1943'dür. İkinci girişim Ankara'da Genelkurmay içinde olmuş (s. 10). General E.T. gene var. Gene Harekât Dairesi başkanı. Subaylar ona giderek: "artık ne yapılacaksa yapılsın" demişler. Her şey hazırmış, ama son dakikada vazgeçilmiş. S. 11'de söylediği saçma nedenler yüzünden. (Türkeş'i okudukça aklıma Ömer Seyfeddin'in Efruz Bey'i gelir hep). Bu nedenlerin saçmalığına karşın s. 133'de birdenbire büyük bir laf eder gerçek neden olarak: "bu ihtilâl planından son dakikada ansızın vazgeçilmesinin asıl sebebi İkinci Cihan Harbi" imiş. İkinci Cihan Harbi'nin nesi? Tarih vermiyor, ama 1944 olmalı. Vazgeçilince "merkez ihtilâl komitesi" ihtilâl birliklerini dağıtmış. Ama gene kimi gruplar toplantılarına devam ediyorlarmış. Bu karışık lâflardan tahmin edilebilir ki ırkçı-turancı komplosunun içinde militer bir yan vardı. İşin içinde yüksek rütbeli zatlar (s. 12) olduğundan kendisi her zaman bunların arasına karışamamakla beraber, arkadaşları vasıtasıyla işlerinden haber alıyormuş. S. 13'de şunları okuyoruz: "İkinci Dünya Savaşı'nın bir noktada (hangi noktada?) anide geri bıraktırdığı idareyi askerin ele alması gayret ve faaliyetinin yeniden başlamasını [Türkeş'in tasvir ettiği memleketin hâli] körüklüyordu. Orduda genç subaylar, üstlerini durmadan tazyik ediyorlardı." Demek ki, aydınlar, basın, profesyonel ırkçı, parti içindeki Nazi eğilimlilerden başka orduda da bir kısım yüksek generaller ve birçok genç subay Nazi doğrultusunda bir hükûmet değişimi istiyorlar ve Saraçoğlu'nun ikide birde verdiği sinyaller de bunlara cesaret veriyordu. Dışişleri bakanından genelkurmaya

(*) N. Berkes bu fotokopi alıntısı üzerinde hiçbir yorum yapmadığı gibi metnin içine de oturtmamış. Sanırım üzerinde daha sonra düşünecekti - yay.haz.

kadar (araya profesyonel Nazi ajanlarını da korsak) bunların en üst kademenin bile fırsat çıkınca o doğrultuya dönmeye hazır olduklarını sezmemiş olmalarına inanmak güçtür.

Yaşlı ya da genç subaylara memleket idaresini ele alma fikrini veren neydi? Türkeş'in kendisi ülkenin o zamanki durumunu dehşet içinde gösterir: "Türkiye kaybolmakta, Türk toplumu memleketin sınırları içinde gittikçe küçülmekteydi" der (s. 14). Ülkenin, yukarda anlattığım gibi, dört yanından çevrilmiş bir duruma gelmiş olması, belki bu subaylara bu karamsarlığı veriyordu. Fakat Türkeş'in bu açıdan hiçbir yorumlaması yok. İddiası şu: asker aç, yalın ayak, aracı gereci yok, millet aç ve sefil. Buna karşılık Faik Ahmet Barutçu (*Siyasal Anılar*, s. 263) bize o zamanın ticaret bakanının bir konuşmasında söylediklerini aktarır. BMM'in önünde bakın ne diyormuş bu bakan: "Ordumuzu kuş sütü ile besliyoruz. Cumhurbaşkanının sofrasında ne yeniyorsa, köydeki sığırtmaç da onu yiyor". Bakan Mümtaz Ökmen ya hiç askerlik yapmamış, ya savaş yıllarında hiçbir birliği ziyaret etmemiş, ya da köydeki sığırtmacın ne yediğini görmemiş, duymamıştır ve bunca cahilliği ile ticaret bakanı olmuştur. Ne günler yaşadığımızı bundan anlayın! Gerçek şu: Türkeş de Ökmen de yalan söylüyorlar. Ne orduda kuş sütü vardı, ne de bırakın cumhurbaşkanını, bizler bile sığırtmacın yediğini yiyorduk. Ne asker yalın ayaktı, ne de subay sefil. Genel fukaralık vardı; ama parası olanlar un, şeker, yağ, kumaş istif edebilirdi. Fakir bir ulusun ordusu da zengin ulusların ordusuna kıyasla yoksul olacaktır. Alman ya da İngiliz ordusundaki subay gibi yaşamak isteyen subay, yoksul bir ulusun subayı olamaz; Turan zaptına da kalkışamaz. Böyle pestenkerâni laflarla ordunun içinde, hiç de vazifeleri olmayan siyasete kalkışma kabahatini haklı çıkaramaz bir Türk subayı. İnönü gibi bir siyasal manevra dehasına rezil olur ancak. [Bu durumu] İnkılap Enstitüsü'nün yayınladığı bir kitap iyi yansıtır. Bu kitap, olay üzerine basında çıkan ve Millî Şef'in lânetlediği sanıkları tartaklayan yazıları toplar. Reşat Şemseddin Sirer'den Zekeriya Sertel'e kadar bir dizi birbirini tutmaz yazarın çıkardığı Millî Şef'e minnettarlık korosu, Çankaya'da kimbilir nice kahkahalarla karşılaşmıştı. Paçal edilmiş listedeki şu adlara bakın: Hüseyin Cahit Yalçın, Nadir Nadi, Falih Rıfkı Atay, Edhem İzzet Benice Refik

Halit Karay, Necmeddin Sadak, Reşat Şemseddin Sirer, Peyami Safa, A. Kutsi Tecer, Âsım Us, Emin Erişirgil, Bedrettin Tuncel, Burhan Belge, Menteşeoğlu, Cemil Bilsel, Zekeriya Sertel, Ahmet Emin Yalman, *Tasvir* ve *Yeni Sabah*'tan iki imzasız yazı.

Aşırı faşist yanlısından aşırı sol yanlısına kadar hepsi bu koleksiyonda Millî Şef'i Nazi döneminin bütün kir ve pasından pir-ü-pak arıtmış oluyordu!

Irkçılık-turancılık olayı, daha sonra göreceğimiz Tan Olayı, Şükrü Sökmensüer ve Üniversite Olayları gibi, başka işleri örtmek için düzülmüş bir olaydı. Ordu içinde Millî Şefe karşı kıpırdamalar olduğunu örtmeye yaradı. Hükümet içinde Saraçoğlu ve Yücel grupları arasında bir çatışma olduğunu da saklamış oldu. Neye uğradıklarını bilmeyen ırkçıların, Yücel'e karşı, onun ölümüne dek giden, bir düşmanlık kampanyasını yürütmelerine, zaman zaman bunun Millî Şef'in işine yaramış olması da bu düzme olayın yararlarından biri oldu. Bu denli çok yanı olan bu düzenbazlığın en büyük yararı, Millî Şef İnönü efsanesini daha yıllarca yaşatması olmuştur. Bir ülkenin halkını bırakın, aydınlarını bile alıklaştıran bir rejim için çok doğal bir şeydir. Tanzimattan bu yana olan tarihimiz böyle düzmece olaylarla doludur.

Bu ırkçılık-turancılık olayını Türkiye dışında da yorumlamaya çalışan olmuş. *Türkçülük ve Sovyetler* adındaki kitabın yazarı olan C. W. Hostler bunun Kremlin'in gözüne girmek için alınmış bir önlem olduğunu, İnönü'nün o zamana değin bunların saldırganlıklarına göz yummasının Ruslarla bir savaş olması halinde Turancılığın gençliğin moralini yüksek tutmaya yarayacağı düşüncesinden ileri geldiğini söyler. Aynı zamanda, Nazilerin Türklere bir pay vermeye niyetleri olmadığının görülmesinin de bunda bir payı olduğu inancında. Kremlin'in gözünde temize çıkma önlemi olarak bir yararı olmadığı görülünce, bu Turancılık mahkûmlarının general Ali Fuad Erden'in başkanlık ettiği askerî yargıtayda aklandıklarını da yazar.

1944 Turancılık olayının kendisi aslında bir sonuca varacak türden bir komplo olmamakla beraber, bir dönüm noktası olmuştur. Bu kitabın üçüncü kesiminde anlatılacak olan olayların bütün ipuçları bundan sonra belirmeye başlar:

1- En başta Millî Şef'in değişen durumu gelir. Bundan sonra o,

hep arka planda. Rota Nazi uyduluğu değil artık; hedef, İngiliz ya da ABD uyduluğunu sağlamak.

2- Faşist saldırılarının bundan sonraki hedefi Yücel olacak. Millî Şef onların saldırmaları dışında uzak kalabilecek. O zamana değin işkence denen şey yeni bir şeymiş gibi, Yücel'in adına yapıştırılacak edebiyatı mahkemelerde ve Millî Şef, o kadar çok bağlılık kazanacak ki, Yücel'in en yakın adamlarından biri olan Sabahattin Eyüboğlu, *Yeni Ufuklar* dergisinde, o zamana değin görülmedik, fanatik denebilecek nitelikte bir İnönü övgüsü bile yazacak!

3- Partinin içine girebilmiş olan genç kuşak fraksiyonlar gönüllü olarak Yücel'in düşmanlarının dostları olacaklar; Millî Şef'in onu lök gibi bıraktığını görerek rakibi Sirer'in peşinde ve partinin içinde eski Nazi yanlılarına rahmet okutacak şiddette bir "Moskova'ya, Moskova'ya" edebiyatı geliştirecekler.

YEDİNCİ BÖLÜM

Savaş Sonrası Korku-Bocalama Yılları

Yeni Tehlikeler, Yeni Korkular ve Evhamlar Listesi • "Güven Bunalımı" ve Önlemleri • "Almanya'ya Savaş Açacaksınız!" • Saraçoğlu: "Hay hay, Hitler Hayduuut" • Bizi Paylaşıyorlar mı Yoksa? • Millî Şef, "Şerin En Kötüsünü Seçmek" Zorunda • Onun da Tasarladıkları Vardı

Yeni Tehlikeler, Yeni Korkular Listesi

Avrupa'daki savaşın sonuçlanacağının belli olduğu yıllarda yeni tehlikeler altında olduğumuz görüşü, 1967 gibi bir tarihte bile siyasal bilim profesör ve asistanlarının yazdığı *Olaylarla Türk Dış Politikası* adlı eserde de yansır. "Rus tehlikesi" yetmiyormuş gibi, bu kitap şimdi bir de "İngiliz baskısı", "Alman baskısı", "Amerikan baskısı" gibi yeni baskılar, yeni tehlikeler ekler. Her yandan baskı ve tehlike içinde bir Türkiye! Sanki dünyanın bütün devletleri (hem de en büyükleri), başka işleri yokmuş gibi, Türkiye'yi korkutmakla meşgûl, bu Mülkiye hocalarına göre. O zamanın üç büyükleri içinde Türkiye'ye az çok önem veren yalnız Churchill olmuştu. Ötekilerin Türkiye'yi taktıkları, onun önemini anladıkları yoktu. Roosevelt zaten eskiden beri Türkiye'nin savaşa girmesine karşıydı. (*Olaylarla...* s. 192). Dışişleri bakanı Cordell Hull Türkiye'yi savaşa girecek duruma getirmeyi israf sayıyordu (Howard, s. 179) ABD Büyükelçisi Steinhardt'a göre, Churchill'in ısrarları ile gönderilen askerî misyonla olan müzakerelerde o kadar çok şey isteniyordu ki bunlar sağlanıncaya kadar savaş zaten bitmiş olacaktı. (*Olaylarla...* s. 193). Türkiye, Amerika için ne ekonomik açıdan, ne de Avrupa politikası açısından önemli bir ülkeydi.

Kitabın rastgele bir yerinden başlayalım; s. 175'teki başlık:

"Rus Baskısı". Arkası şöyle: "1942 yılı Türkiye için zor bir yıldır." Neden acaba bu 1942 zor bir yıl? merak ediyorsunuz. Okuyunca öğreniyorsunuz ki Ruslar Kasım 1942'de Almanları Stalingrad'da durdurmuşlar da ondan. Bu, Türkiye için tehlike! Naziler durdurulunca Rusların burnu büyümüş de Türkiye'ye karşı "eski düşmanlık" politikasına dönmüşler, 1941-42 yıllarında Türk basınında (Amerikan albayı Hostler'in bile gözüne çarptığı için sözünü ettiği) düşmanca kampanyayı unutmuşlar. Büyük militer gücün Rus ovalarında, Afrika çöllerinde, Atlantik'te, Pasifik'te kırılmaya başladığı 1943 yılının ilkbaharında Amerikalı profesör-yazar Harry N. Howard bile bunu belirtiyor: Özellikle 2 Şubat 1943 tarihinden sonra "Alman ordularının Kafkaslar'a doğru ilerlediği ve Stalingrad'ın düşmesinin beklendiği belirsiz durumda Türkiye'deki anti-Sovyet propaganda en yüksek doruğuna ulaşmıştı" (s.170). Siyasal bilimcilerin 1967'de yazılmış kitabından başka bir örnek: "Almanya'nın yenilgisi ile Türkiye üzerinden Alman tehdidi kalkmış, onun yerine Rus tehlikesi" gelmiş. "Avrupa'da bir Alman zaferi kadar bir Rus zaferinin de ciddi sonuçları olurdu". Nasıl olur? Türkiye Alman baskısı olsun ya da olmasın sürekli olarak Rus tehlikesi altında değil miydi? Sonra bu Alman baskısı da nereden çıktı. Belki bir Alman tehlikesini anlatmışlardı da farkına varmamıştık sanısı ile 175 sahifeyi geriye çevirip bakın; bir Alman zaferinin Türkiye'ye ya da dünyaya herhangi bir tehlike olacağına dair tek söz yok. Peki ne olacaktı, eğer ne Alman tehlikesi ne de Rus tehlikesi olmayacak idiyse? Bunlar ne diye savaşıyorlardı? Alman zaferi olsaydı tehlike değil, bir mutluluk olurdu şu Rus Tehlikesi denen belâyı dünya yüzünden silip süpürmekle. Rus tehlikesinin yaratacağı tehlikeyi kitap bize anlatıyor, hem de bir Rus zaferinin gerçekleşeceğine dair ortada kesin bir belirti bile olmadan: ilk iş Avrupa komünist olacak; bu olduktan sonra vay bu dünyanın haline. Peki ama Alman zaferi niye bir tehlike oluyor öyleyse? Kurtuluş olması gerekmez mi?

Bunları yazanın kafası Şef'in korku ideolojisinin içinde iyice çitilenmiş. Söylemek istediği şu: Alman yenilgisi olursa bunun yaratacağı tehlike, Naziliğin Avrupa'yı hükmü altına alma fırsatının kaçırılması olacaktı. Bundan doğacak ciddi sonuç, komünizmin yokedilememesi olacak. Bu ise, Türkiye için en büyük tehlikedir.

Alman yenilgisi ile, bu tehlike şimdi ufuklarda gözüküyor. Yazar tehlike listesini bununla da bitirmiyor ki. Bir de "İngiliz Tehlikesi" var. Millî Şef şimdi bir de İngiliz tehlikesinden endişe etmeye başlamış. Ama, nasıl olur, diyeceksiniz, bu İngilizler bizim müttefiklerimiz değiller miydi? Öyle, ama Naziler bir kez yenilirse bu İngilizler burnu büyüyen Rus'un baskısına nasıl karşı gelebilirlerdi? Meğer ne denli güçlü imiş bu Ruslar! Amerikan yardımı olmasaydı onların da, İngilizlerin de Hitler'in tankları ve roketleri altında yamyassı olacaklarını dünya biliyor.. Ama bizim Şef'in diplomasisi de (iç yönetimi gibi) "entrika ve kuşku" ilkelerine dayandığı için, kendi müttefiklerinden bile kuşkulanmakta. Gerçekte durup dururken ne düşmandan, ne de dosttan kuşkulanma diye bir şey yok. Müttefiklerinin bile kendisinden kuşkulandıklarını bildiği için asıl kendisi kuşku içinde. Bu bölümde Amerikalıların, İngilizlerin onun rejimi üzerine besledikleri kuşkuları dağıtmak için, nasıl bir özgürlük ve demokrasi tiyatrosu oynandığını göreceğiz.

Nazilerin altıncı ordusunun Stalingrad'da erimeye başladığı sıralara rastlayan sahifelerinde Von Papen anılarında Herr Numan ile yaptığı uzun bir görüşmeyi anlatır. Her zaman söylediği gibi, "onun görüşleri benim görüşlerimin aynıydı" dedikten sonra: "Şimdi", der, "baş sorun Batı müttefiklerinin bunun karşısında ne yapacaklarıdır. Türkler de bunu düşünüyorlar" (s. 493). Rusların yenmesine göz mü yumacaklardı? Peki, bunu yaparlarsa Türkiye'nin hâli ne olacaktı? Müttefikler, Türkiye'yi Almanya'ya savaş ilânına zorlamayacaklar mıydı? Bu "tehlike"ye karşı elde iki bahane vardı: "Ordumuzun böyle bir savaşa girecek araçları, gereçleri yok." Sonra, "devletin malî durumu iyi değil." Korkulu günler yaklaştıkça çoluk çocuk Turancılığı yerine, parti içi anti-komünist histerisinin cadı kazanı fokurdamaya başlayacak. Tam bu sırada İngiltere ile Amerika tarafından bukalemun tarafsızlığını bırakıp hangi yanda olduğumuzu belli etmemiz için girişimler de başlamasın mı? Öyle bir zaman geldi ki Britanya büyükelçisi: "Türkiye iki yoldan birini seçmeli, ya bizimle müttefiktir, ya da savaş ertesi gelince yalnız kalmayı göze almalıdır" diyen bir tutum bile takındı (Howard, s. 184). Demek ki Rus tehlikesini, Alman tehlikesini atlatacaktık ki şimdi bir de Amerikan-İngiliz tehlikesi çıkıyor, o da yetmiyormuş gibi ileride yalnız kalma tehlikemiz de var! Ne var ki, tehlike ve

korkular şeflik sisteminde çok yararlı şeyler. Şef'in, bu korkuları en kabadayı muhaliflerine karşı nasıl başarı ile kullandığını, kendisinin hiç korkmadığı tehlikelerle onları nasıl korkutarak sus-pus ettiğini göreceğiz. Demokrasi bize tehlike korkusu sayesinde geldi.

"Güven Bunalımı" ve Önlemleri

Millî Şef korkuları dağıtmak için demokrasiden önce kurbanlar kesmekle işe başladı. İlk kurban genelkurmay başkanı Mareşal Fevzi Çakmak. İkinci kurban Nazi generallerine akıl öğreten Âsım Gündüz. Von Papen'in dediğine göre Mareşale İngilizler düşman olmuşlardı. Ordunun ihtiyacı olan araç ve gereçleri görüşmeye gelen misyona çok abartılı isteklerde bulunarak güçlükler çıkartmış. Mareşal'in Alman yanlısı olduğunu söyleyen von Papen: "Anlaşılan, cumhurbaşkanı zorunluk karşısında ona yol vermeye ve yıllardan beri eski dostu ve meslektaşı olan Mareşal'den ayrılmaya karar vermişti" der (s. 520). Sonra, "onunla Ürdün'de beraber savaşmıştık" diyerek bir nostaljik kaydı da kor. Millî Şef'in eski dostuna yol vermesini ayıplar. Sıkışınca kendini cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturtan adamı, kendi gemisini kurtarmak için safra atar gibi atıvermişti. Çok kez yaptığı gibi önüne bir milletvekilliği kemiği atarak zararsız hale getirmeye çalıştı. Daha sonra tanışacağımız Mareşal o denli kızgındı ki bu kemikleri geri fırlattı. Ne var ki onun kadar usta bir politikacı olmadığı için, şunun bunun elinde gülünçleşti ve bu haliyle bilmeden Şef'e yardımı bile oldu.

İkinci cephe açılması müzakereleri zamanından ta Soğuk Savaş'ın gelişi zamanına kadar (Tahran Konferansı'ndan Truman Doktrininin ilânına kadar) üç yıla yakın süren ve *Olaylarla Türk Dış Politikası* adlı kitabın yerinde bir deyimi ile "Güven Bunalımı" diyeceğimiz bir dönem başladı. Bu dönemin iki niteliği vardı: a- Batı devletlerinin güvenini kazanmak; b- içeride muhalefeti Millî Şeflik rejimine uyumlu biçime sokmak. Bu iki savaşımı birbirinden ayrı izlemeye çalışmakla beraber, ikisi arasında sıkı bir ilişiklik olduğu için zaman zaman birinden ötekine atlamalar yapmak gerekecektir. Bu iki şeyi birbirinden ayrı işler gibi görmeye kalkarsak ikisinin de nedenlerini anlayamayız. Türkiye yeniden Batı bloğuna girmeye çalışırken bile Nazi uyduluğundan çıkamıyor; görü-

nen köyün kılavuz istemiyecek bir aşamaya geldiği zaman bile hâlâ Almanya'ya stratejik maddeler sağlamakta direniyordu. O zamanın İspanya'sının bütün varlığını Almanya'ya borçlu olan general Franco'su bile bu işi durdurmuştu. Fakat Saraçoğlu, dostu von Papen'le yaptığı antlaşmaya çok daha sadık çıktı. Gelgelelim, iki Anglo müttefikin temsilcileri bu stratejik madde sağlama işi daha da sürecek olursa, Türkiye'ye ambargo bile uygulayacaklarını kesinlikle bildirdiler. (Bunlar, bugün unutulmuş şeyler! Amerika'nın yalnız şimdi ambargo koymaya kalktığını sanıyoruz).

Türkiye'nin daha fazla direnemeyeceğini, von Papen, bizimkilerden önce anlamaya başlamıştı. Anılarında söylediğine göre, Genelkurmay'da (basının bir kısmının desteklediği) bir grup generalin müttefikler yanında savaşa katılmasının kaçınılamaz olduğu görüşünde olduğu; diğer bir general kümesinin ise Almanya'ya karşı savaşa girme yanlısı olmadığı kendisine temin edilmiş. (s. 519) Bunu temin eden "muhbirin" kim olduğunu söylemiyor tabiî. Yalnız Berlin'deki elçiliğinden yeni dönen Husrev Gerede ile görüşme dolayısiyle *hükûmet partisinin büyük çoğunluğunun* bu ikinci gruptan, yani Almanya'nın yanının tutulmasını isteyen gruptan olduğunu söylemiş. (Burada Herr Numan'dan kendisine muhteşem bir gümüş takımı geldiğini de sözlerine ekler, Yılbaşı hediyesi olarak. Döğme Türk gümüşündenmiş.) Daha sonraki bir sahifede de "Almanya ile dostluk ilişkilerinin kesilmesinden üzülen güçlü bir akım vardı" der (527.) Ne yazık ki, dost Türkiye Şefi'nin vereceği kurbanların biri de kendisi olacaktı. 2 Ağustos 1944'te ona da yol verildi. Churchill inatçısı laf anlasaydı, onları birleştirerek savaşın bütün yönü değişebilir; daha o zamandan hep birlikte, daha sonranın soğuk savaş dönemine hiç gerek kalmadan, sıcağı sıcağına Rusya haklanabilirdi. Ama, tarih böyle işte; mantık dinlemiyor. Tevekkeli değil, bu Ruslar da böylesine manyak ve "güven hastası" olmuşlar. Bu güvensizlik yüzünden her yanı sımsıkı kapalı tutuyorlar hâlâ.

Güven bunalımı döneminin başladığı bir zamanda ve daha von Papen'e yol verilmesinden az önce, ne yapsak beğenirsiniz? Her şeyin üstüne tüy diken bir şey. 5 Haziran 1944'te Alman gemilerinin Boğazlar'dan geçirilmesine izin verilmiş (*Olaylarla...* s. 195). Bu yüzden Müttefiklerin Normandie çıkarmasının (6 Haziran

1944) onuncu gününde Millî Şef bir kurban daha vermek zorunda kaldı. Bu defaki Herr Numan'ın ta kendisi. Daha da kurbanlar verecek. Böyle yüksek devlet adamlarının kutsal aklına sorumluluk duygusu, istifa zorunluğu denen şey asla gelmez. Kabahatli, daima başkalarıdır.

Von Papen, anılarında bu son kurbandan da söz eder: "bir dereceye kadar bunda bizim de kabahatimiz oldu" der. Bir miktar [ne miktar?] Alman gemisinin Romanya'dan Ege'ye geçmesi için Herr Numan'dan izin almış. Kendi deniz ataşesi Amiral von der Marwitz bunların savaş gemisi olmadığını söylemiş kendisine. Zavallı ne bilsindi, bir amiralin yalan söyleyeceğini? Daha birinci gemi çıkar çıkmaz müttefiklerden şiddetli bir protesto gelmiş. (s. 526) Demek, onlar da sinek avlamıyorlardı. Herr Numan hemen telefonda. Bre aman, sen bana ticaret gemileridir bunlar demedin mi? Eğer, demiş, bana *şahsen* bunların savaş gemisi olmadığını *temin edersen*, müttefik protestosunu geri çeviririm, demiş. Belli ki Herr Numan, Herr Papen'in "söz"ünün doğruluğuna çok inanıyor, bakanlığını bile kumara korcasına, Von Papen amiralini bir daha çağırarak bu gemileri bizzat görerek kendisine rapor vermesini söylemiş. Bu rapor üzerine dışişleri bakanına o istenen namus sözünü verince mesele kalmamış.

Fakat aksi şeytan! Geri kalan gemiler Boğaza gelince bizim işgüzar liman memurları gemilere girmişler. Bir de ne görsünler (bunları ben anlatmıyorum, sayın von Papen anlatıyor, biraz alaya kaçan bir dille) gemilerde silâh, radar ve benzeri cihazlar. Sivil giyinmiş gözüken "tayfa"ların asker üniformaları da saklandıkları yerlerden bulunup çıkarılmış. Ve gemilerin geçmesine izin vermemişler. Herr Papen bu olayı ufak bir şakaymış gibi anlattıktan sonra, Herr Numan'ın bu skandala kurban edilişine üzüntülerini bildirir; sonra da "deniz ataşem olan amiral bu işte aldatılmıştı" diyerek geçer. Von Papen, bütün dünyayı aldatmak için yazdığı bu anılarda bu gemi geçirilmesi olayını böyle hafife alarak anlatır; ama o zamana dek kimbilir kaç gemi Akdeniz'den Karadeniz'e ya da Karadeniz'den Akdeniz'e geçmişti? Ve tabiî bunlar Sovyet ve İngiliz istihbarat ajanlarınca malûm. Bunlar birer birer Türkiye'nin kabahatları hanesine yazılıyor. Bu sorumsuz adamların yedikleri nanelerin ürünü olacak düşmanca tepkilerinin zararlarını çekmek de

bizlere düşecekti. Herr Numann'ın düşmesinden üzüldüğünü söylemekle beraber, onunla olan dostluğuna hiç halel gelmediğini yazmayı da unutmamış sayın baron. Zekeriya Sertel'in *Tan* gazetesi de, bu iki diplomat arasındaki ahbaplığın kurbanı olmuştur!

Güleyim mi ağlayayım mı bilmiyorum. Çok sonraları bu savaşın tarihi ile ilgili Batı yayınlarından öğrendiğime göre, bu olay üzerine Hitler ile Göbbels ilk defa olarak umutlarını yitirdiklerini bildirmişler. Bizim hayranlar bu iki önderden bile daha inançlıydılar davaya! Bu sarsılışın, bilincinde olmadıkları bir özel nedeni vardı: O zamana değin savaş, Nazi Almanya'sı ile Sovyet Rusya'sı arasında bir güç kapışması sayılıyordu. Batı demokrasisi yanlısı olanlar bile bu kapışmada birinci yanın yara bere alarak hastahanelik olacağını söyler, ikinci yanın ise mezarlığa gideceği inancını açıklardı. Şimdi ise somut olarak, Batı demokrasilerinin de Mihver'in öteki ucundan faşizmin ve bununla komünizmin ezilmesine seyirci kalmayacağını anlatmış oluyordu. Rusya'ya İngiliz ve Amerikan yardımı aktığı söyleniyorsa da devlet radyosu bile bunu "Roosevelt'in astronomik rakamları" diye alaycı bir dille ciddiye almıyor görünüyordu. İtalya'nın, hem de kayıtsız şartsız, teslim olması gösteriyordu ki durum gerçekten ciddi ve tehlikeli.

"Almanya'ya Savaş Açacaksınız"

Bu skandaldan bir gün sonra (6 Haziran) Normandiya çıkarması başladı ve 20 Haziran 1944'de *Amerika hükûmeti* (!) Türkiye'nin mihverle siyasal ilişkilerini kesmesini resmen istedi. Şimdi Saraçoğlu'nun cesareti bir kat artmıştı. Efe ağzı ile konuşmaya bile başlamıştı. Almanya'ya savaş açacaksınız emrine şu coşkulu yanıtı verdi Meclis kürsüsünden: "Hay hay, Hitler hayyduuut"! 15 Temmuz'da Stalin bu konuda Amerika hükûmetine verdiği bir notada artık Türkiye'yi buna zorlamanın bir faydası olmadığını, savaştan sonra onun isteklerinin dikkate alınmayacağını Amerika hükûmetine bildirmiş (*Olaylarla...* s. 197). Tamam mı? *Rusya bu hareketi ile Türkiye'ye karşı olan müttefiklik yükümlülüğünün bağımlılıklarından kendini sıyırıyordu!* Şef, bu vesileyi kendi eliyle Stalin'e sağlamış. Bugünün kuşakları Millî Şef efsanesi içinde yetiştikleri için, Almanya'ya savaş ilân etmenin emredilmiş bir şey

olduğunu söylememi yadırgayacaklardır. Amerika'dan gelen emrin arkasında savaş döneminde uluslararası antlaşmalara çağrılmamak gibi bir tehdit vardı. Bu ise, doğal olarak, şefliğin yitirilmesi demek olacaktı. Onun için yalnız Şefimizin değil, o Ödemiş Efesi başbakanın bile etekleri tutuştu. Türkiye'ye gene de saygılı davranılmasını bizler İnönü'ne değil, Mustafa Kemal'in hâlâ yaşayan prestijine borçluyduk.

Korkular, daha üç büyüklerin Yalta görüşmeleri zamanında başlamış bulunuyordu (Şubat 1945). Türkiye bir ay önce Japonya'ya da savaş ilânına zorlanmıştı. Yunanistan'da sivil savaş başlamış; kralın yerine Atina başpiskoposu Damaskinos vekil bırakılarak, İngiliz kuvvetlerinin zoru ile geçici bir uzlaşma olmuştu. Asıl iç savaş daha sonra patlayacak. Bu Yalta konferansında çok önemli kararlar alınmış; özellikle 25 Nisan 1945'te San Fransisco'da savaş sonrası dünya barışını düzenlemek üzere karar alınmıştı. Her ne hal ise, bunca vehimlere, endişelere, sinirlenmelere hiç gerek yokmuş. Nerdeyse, bir falcılara başvurulmadığı kalmıştı. Parti yönetim kurulunda durum görüşülüyor. Memduh Şevket Esendal: "Rusya'dan yana olursak üstün geldiği anda bizi dostça işgal eder ve Sovyetler arasına katar. Anglo-Saksonlardan yana olduğumuzda ise gücü yeterse Rusya bunu bu kez düşmanca yapar. Oysa, Anglo-Saksonlar tarafına katılmamız halinde böyle bir tehlike yoktur. Bizim politikamızın yönünü tarihin ve coğrafyanın zorunlulukları çizmiştir" buyurmuş. (Barutçu, s. 279). Üstad, jeopolitik bilgisinde sanki ünlü Haushoffer'in bir eşi. Papaza "bu duvar ne tarafa düşecek?" diye sormuşlar; o da: "ya o tarafa, ya bu tarafa" demiş. "Düşeceğini nerden biliyorsunuz?" diye onlara sormak aklına gelmemiş. Bizimkiler de oturmuşlar, "iki yandan hangisine uydu olursak bize saldırmaz" kafasıyla tartışıyorlar. Niye saldıracaktı, herhangi birisi? O zaman ben bu çeşit hesaplamaları duydukça (çünkü her yerde konuşuluyordu) hep: "Yahu, bir savaş bitiyor, bize niye saldıracakmış şu ya da bu? Ne kabahat işledik? Kimin toprağında gözümüz var dedik! Yurtta sulh cihanda sulh deyip durmaz mıydık"?der dururdum.

Nasıl bilebilirdim bunca işkillenmeye neden olacak işler yapıldığını? Savaştan sonra ilk Berlin belediye başkanı olan ve Türkiye'de Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde hocalık eden Prof. Ernnst Re-

uter (o zaman oturduğum Maltepe'den Demirtepe'deki evine giderken başındaki beresi ile sık sık bisikletiyle geçerken görürdüm) bu sıralarda bir gün bana, "Türkiye büyük sorunlarla karşılaşacak" dediği zaman içimden adama bayağı içerlemiştim. Paşamız sayesinde büyük badireyi atlatmıştık.

Barutçu'nun "Yalta görüşmeleri üzerine alınan haberler kaygı verici niteliktedir" deyişinin nedenini şimdi anlıyorum. Meclis koridorlarında Saraçoğlu milletvekillerine teselli veriyor, kalplerine su serpiyormuş, "Akdeniz egemenliği ve güvenliği bakımından Yunanistan üzerine olağanüstü duyarlık gösteren İngiltere, kıyıları geniş olan Türkiye'yi feda edemez," diyormuş. (Barutçu, s. 279)

İngiltere, sanki Türkiye'nin ulusal savunma bakanlığı, Yunanistan'ın hatırı için Türkiye'yi savunacak. Oooh, demek savaş sonrası *yalnız kalmak* yok. İlk korkulu rüya atlatıldı. Hattâ epeyce cesaret de geldi şimdi. Öyle ya, buna Yalta'da karar verildiğine göre, Rusların da o tarihten önce Almanya'ya savaş ilan etmek koşulu ile, Türkiye'nin davet edileceğini kabul etmiş olmaları lâzım. (Barutçu, s. 280) Rusya, Franco İspanyası ile Salazar Portekiz'inin çağrılmasına kesin karşı gelmişti. Şimdi Türkiye'nin çağrıldığına bakılırsa, demek İngilizler dayatmışlar da ondan. Rusların bunda bir mahzur görmedikleri şıkkı akla gelmiyor da bunun İngiliz dayatması ile olduğuna inanıyorlar!

"Bizi mi Paylaşıyorlar Yoksa?"

"Güven Bunalımı" döneminin ilk olaylarını görmekte olan Amerikan Kolejli Adnan Menderes, eski kurt Bayar, Halk Partisi'nin ezeli düşmanı Fuat Köprülü gibi kişiler, kendi günlerinin gelmekte olduğunu sezmeye başlamışlardı. Yalta Konferansı'nı bir çeşit Reval "mülâkatı" gibi bir şey olarak yorumlayan politikacılar ise "Bizi paylaşıyorlar" deyip duruyorlardı. Şef, hükûmet, parti diken üstünde. Halbuki bu konferansta Türkiye'nin neredeyse adı bile geçmiyecekti. Öyleyken Ankara'da sonsuz yorumlar. Barutçu, anılarında durumu şöyle anlatır: "-Türkiye'nin durumu ne olmalıdır, eğer anlaştıkları sahi ise?" Birleşmiş Milletler Beyannamesi büyük bir vazifebilirlik havası içinde imzalandıktan üç gün sonra (23 Şubat 1945'te) Almanya'ya savaş ilanı teklifi Meclise gelmişti. Öde-

miş Efesi, Hitler ve Mussolini için bu "Haydutlar" sözcüğünü kullanınca Meclis ayağa kalktı. Bu terbiyesizlik haysiyetlerine dokunmuştu. Ne lüzum vardı gayretkeşliğin bu derecesine? Basına verilen resmi bildiride zavallı Hitler ile Mussolini için Ödemiş Efesinin bu terbiyesiz sözcüğü metinden çıkarıldı. Saraçoğlu, ayrıca verdiği bir basın bildirisinde: "Türkiye'nin *ta baştan* sözünü, silahını, kalbini demokrat ulusların davasına koyduğunu" belirten yüksek sözler söyledi. (*Olaylarla...* s. 199).

Biz bunları okudukça devlet adamlarımızın yüksek diplomatik kıvraklıklarına hayran kalır dururduk. Esendal'dan naklen Barutçu, Millî Şef'in partiye gelerek "İngilizlere olan güveninin nasıl doğru çıktığını" söyleyerek öğündüğünü yazar. Gerçekten dâhi adamdı.

Parti yönetim kurulunda boyuna bu konuyu tartıştıklarına bakılırsa, dış siyasa sorunları artık dışişleri bakanlığında ya da kabinede değil, şefin başkanlığındaki merkez kurulunda konuşuluyor. Parti içinde isyan kımıldamaları başlamış Türkiye'nin alınyazısı günü gelmiş sanki! Eski İttihatçı Esendal, bu hararetli tartışmalardan Barutçu'yu haberli ediyor. Şef kaygılı imiş, ama kararlı ve neşeli imiş. Ruslara karşı ancak İngilizler direnme gösterecek "Elbette İngilizlere soracağız, sonra cevabımızı Ruslara vereceğiz", diyormuş. Elbette der, İngiltere bizim yalnız millî savunma bakanlığımız değil, aynı zamanda dışişleri bakanlığımız olmuş şimdi. Amerikalılardan fazla bir şey beklendiği yok henüz. Evet, Şef'in umduğu gibi oldu. Britanya'nın büyükelçisi dışişleri bakanlığına gelerek, Türkiye'nin 1 Mart 1945'ten önce Almanya'ya savaş ilan etmesi gerektiğini bildirmiş, San Fransisco'ya çağrılabilmek için bu şart! Vay canına, demek bu herifler cidden Almanya'nın işinin bittiğine bunca inanmışlar da şimdi sıkılmadan komünistlerle birlikte San-Fransisco'da olacaklar! Bakanlarla parti önderleri can pazarı apar topar şefin başkanlığında toplanarak, bu emri hemen yerine getirmeye saniyesinde karar verdiler.

Millî Şef, 'Şerrin En Kötüsü'nü Seçmek Zorunda

Atatürk'ten 12 Mart'a adlı anılarında yazdığına göre Bay Sadi Koçaş'ın aklına birdenbire şöyle bir soru gelmiş: neden üçüncü dün-

ya önderliği Tito, Nehru, Nasır gibi adamlara kaptırılmış da böyle bir önderlik Türkiye'ye nasip olmamış? Bu sorunun yanıtını sayın İnönü ile olan görüşmelerinde elde etmiş. Bir gün ona (cilt I, s. 193) "İkinci Dünya Savaşı sonunda tarafsız kalamaz ve Birleşmiş Milletler'de etrafımızda bir grup oluşturamaz mıydık, Paşam?" demiş. Sayın paşa bu soruya şu yanıtı vermiş: "Mutlaka oluştururduk. Ve ben bunu planlamıştım kafamda yıllarca. Ama Stalin'in hırsı önledi. İki *tehlike* arasındaydık. Batı'yı ehven-i şer bulduk. Halbuki en büyük şerrin "ehven-i şer" olduğunu da biliyorduk, ama başka bir şey yapmamız çok zordu". Millî Şef'in (ki bu sözleri söylediği zaman artık bu niteliği kalmamıştı, benim ağzım alıştı da ondan, bu kocaman yalanının karşısında, hiçbir şey bilmeyen Koçaş devam ediyor. "Buna rağmen yine iyi bir dış politika ile bu sağlanabilirdi. Ama, ikinci ve asıl suçlu bizim 1950-1960 arası dış politikamızdır," der.

Yani ikinci suçlu Demokrat Parti!

İlâhi Koçaş! Stalin ile Demokrat Parti arasında uzaktan da olsa bir amaç birliği olduğu iddiasını vaktiyle sayın İnönü de bir süre yürütmeye çalışmış; fakat yürütemeyeceğini anlayıp, onların kendisinden fazla Stalin düşmanı olduğunu görerek bu sevdadan vazgeçmişti. Şimdi zâtınızın aynı sonucun paylaşık nedeni olarak *Stalin hırsı* ile *Bayar hırsını* yan yana getirdiğinizi sağ olup da okuyabilseydi ağzınızdan şakkadak öperdi. Siz o günlerde nerdeydiniz? Hiç gazete olsun okumaz mıydınız? Hiç düşünmez miydiniz? Hangi aklınızla 27 Mayıs yapmaya kalktınızdı? Daha on yıl önce ülkeniz üzerine oynanan oyunları anlamadan? Üçüncü dünya önderliğine layık gördüğünüz ülkeniz âdi bir yastık mıydı ki Stalin ve Bayar gibi adamlar arasında onu onca kokteyllerini içtiğiniz Batı müttefiklerimizin kucağına fırlatılmış sanıyorsunuz? Batı, şerrin ehveni imiş, ama onun en büyük şer olduğunu da biliyormuş, ama şerrin en hafifi yerine şerrin en büyüğünü seçmek zorunda kalmış! Laf mı bu? Biraz Türkçe biliyorsanız, böyle bir itirafta bulunan adama ne derler başka ülkelerde, anlamanız gerekir.

Şef'in buyurduğu sözlerde tek gerçek yan, kafasında bir şey planladığı. Neydi acaba planladığı şey? Üçüncü dünya ülkelerinin önderliğini düşündüğü asılsız. O zamanlar böyle bir terim ve

kavram bile yoktu. Millî Şef'in özelliklerinden biri, karşısında en basit şeyleri bile bilmeyen birini bulunca, kimi zaman yalancıktan kendi aleyhine ve alçakgönüllülük yapıyormuş gibi şeyler söylemesidir. Örneğin, başbakan olduğu zaman "enflasyon" sözcüğünü duymamış. Daha da inanılamayacak şey "kambiyo" sözcüğünü duymadığı iddiası. Gençliğinde Halıcıoğlu'na giderken, Karaköy'de Cenyo birahanesinin yanında ve üstünde o zamanki harflerle Usham ve Tahvilat Kambiyo ve Nukut Borsası yazılı levhayı hiç görüp merak etmemiş mi içerde ne işler yapıldığını? Bilmediğini iddia ettiği şeyleri bildiğine inanıyorum; yalnız Üçüncü Dünya diye bir şey bilemezdi. Yoktu o zaman öyle laf ve kavram.

Peki, neydi kafasında planladığı şey?

Böyle belirtiler karşısında gerçekten demokratik bir rejimin zorunluluğuna (iddia ettiği gibi) inanmış olan bir ulu önderin tasarlayacağı şey, aklı başında bir muhalefetin gelişmesine katkıda bulunmak; gerçek seçimler uygulatmak; çetrefil sonuçlara yol açan tutumların sorumlularına hesap verdirmek; şeflik iddialarını bırakıp halkın karşısına çıkmak olmalıydı. Ne gezer? Hiçbir âdi politikacı böyle şey yapmaz. Bu, bilinen şey. Ancak, şeflik niteliği ile bir de demokrasi yaratıcılığı iddiası yaparsa o kişi, o zaman ondan bu tür büyüklük beklenir.

Millî Şef'in Tasarladığı Plân

Bugün bile bilinmeyen gerçek şudur ki sayın şef böyle bir büyüklük gösterememiştir. Kafasında tasarladığı şey (ki o da olaylar boyunca gelişmiş olabilir) kendi yönetimini Batı'ya beğendirmek; büyük bir devletin koltuğunu bulmak; sorumlulukları unutturmak; barış dünyasından yeni avantalar sağlamak; ve eğer bütün bunları güçleştirecek engeller çıkacak olursa o ezelî "değişmez düşman" görüşünü demagogların elinde veryansın ettirmek (bu işi yapacak kişi ve çevreler Nazi yıllarından kalma bol bol var); daha da sıkışırsa Batı dünyasına Türkiye içinde kızıl bir devrim tehlikesi var izlenimini vermek; ve kendi rejiminin, yeterli demokrasi kamuflajları yapıldıktan sonra, sürdürülmesini sağlamak. Yani ne yapıp yapıp tahttan inmemek...

Amerika uyduluğunun kapısını açtığı zamana değin (ne o, bu

sözüme şaşıyor musunuz? Evet, o kapıyı açan ne Bayar'dır, ne Menderes, Millî Şef'in ta kendisidir) tasarladığı bu şeylerin kimilerini gerçekleştirmiş kimilerini ise gerçekleştireyim derken kamuflaj uygulamalarının yanlış sonuçları yüzünden kendi partisinin rahminden doğan "psikopatlar" demokrasisi tarafından tahtından indirilmiş, bir süre insan içine çıkamaz bile olmuştur.

Geri dönüp baktığımız zaman, sonraki olayların bize gösterdiği budur. Bunun en kızıştırılmış iki yanı, aynı madalyonun iki yüzü, Boğazlar bahanesinin yardımı ile bir solculuk histerisi yaratılması; diğeri, bunun demokrasi tartışmalarını dejenere etmek için ustalıklı biçimde kullanılmasıdır. Bu tutumun kurbanları olan kişilerin gözü önünde, bugünkü 70 sent Türkiye'sinin temelleri böyle atılmıştır. Bundan sonraki sahifeler bunun açıklamalı öyküsü olacak.

Özet/Sonuçlar

İkinci Dünya Savaşı Avrupa'da 8 Mayıs 1945'te sona erdi. Fakat Türkiye asıl şimdi savaş (daha doğrusu savaşlar) içine giriyordu. Çoğu Millî Şef'in şimdiye kadar güttüğü siyasetin sonucu olan savaşlar:

- 8 ay sonra kurulacak olan Demokrat Parti ile savaş.
- Toprak kanunu üzerine kopan savaş.
- Şubat'ta metazori Almanya'ya açılan göstermelik savaş.
- Rusların Avrupa'ya, Balkanlar'a doğru akmaları karşısında korkular.
- San Fransisco'ya çağrılalım savaşı.
- Mart'ta Sovyetler Birliği'nin 1925 antlaşmasını yenilemek istenirse, ileri sürdüğü koşulların başlattığı "mini soğuk savaş".
- Roosevelt'in, Mussolini'nin, Hitler'in arka arkaya ölümlerinin yarattığı korkular.
- Berlin savaşı.
- 7 Mayıs'ta Almanya'nın "kayıtsız şartsız" teslim olması felâketi.

Bunlar 1945'i Millî Şef'in adamlarına zehir etti. Hiç umulmayacak sonuçlar başladı. Şefin "mefruz" düşmanları olan Turancılar pısmış; ama bu kez de kendi partisi içindekilerin homurtuları başlamıştı. Batı da, Doğu da onun rejimini ya totaliter, ya da güvenilmez bir rejim saymaktaydı. Öte yandan ülkenin tertemiz, bu re-

zaletlerle hiçbir bulaşığı olmayan genç yazarlar, doçentler, profesörler, sanat ve yazın insanları gözlerini açmışlar, ülkelerinin yarınlarını düşünüyorlar! Saygılarını, edeplerini bozmamışlar, Yunanistan'daki iç savaş gibi birşey akıllarına bile gelmiyor. Halk koyunlar gibi itaatli; köylüsü Allahına dayanmakta. Dış dünya, bir huzursuzluk bulunduğunu seziyorsa da, bunun bir demokrasi rejimine geçme haline özgü bir şey sanıyordu.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İki Sorunun Öyküsü

Millî Şef'in Demokrasi Getirdiğinin Öyküsü • Muhalefete İlk Tepki • Muhalefet Ayrı Parti Kuracak • Millî Şeflik Rejimi'ne Yeni Bir Renk Arama Çabaları • Kişisel Anı: Adnan Menderes'le Görüşmem • Sovyet Baskısı Öyküsü • Sovyetler'in Asıl Maksadı Neydi? • İngilizlerde İş Yok • Truman'ın, Wilson Döneminden Kalma Görüşü • Sığınacak Bir Koltuk Gerek • Amerika'yı Azarlıyoruz • Potsdam • Sovyetler ve Saraçoğlu

Yeni, bambaşka bir aşamaya girildiğini Millî Şef herkesten iyi biliyor, el altından gerekli önlemleri alıyordu. Örneğin, Aralık 1943'te Kahire'de kendini bekleyen Roosevelt ve Churchill'i memnun etmek için yola çıkmadan bir hafta önce, bu iki adamın ülkesindeki Yahudiler arasında kıyamet koparan Varlık Vergisi'nin henüz ödenmemiş borçlarını bir 'ihsan' olarak bağışladı. Aşkale'ye sürülmüş olan büyük bir Yahudi zengini serbest bıraktı. Kahire'de kendisine Türkiye'nin destekleneceği vaadedilmekle beraber eğer Almanya ile dostluk ilişkilerinden başka, stratejik önemde maddeler sağlamaya devam ederse barış masasına oturma olanağını kaybedeceği anlatıldı. Bu yüzden ileride göreceğimiz gibi ancak çok uğraşmalarla San Fransisco'ya çağrılabildi.

Millî Şef Kahire'den döndüğü zaman, partisini mecliste korkudan süt dökmüş kedi gibi görünce çok memnun oldu. Çok şükür iç tehlike yoktu. Millî Şef, "şeflik sisteminin" savaş durumunun zorunladığı bir şey olduğuna inanıyordu. Henüz kimsenin buna ses çıkardığı yoktu. Zaman gelince herkesten önce davranıp "bize demokrasi lâzım" diyecek ilk kişi kendisi olacaktı. Yeni bir döneme girmek üzere olduğumuzu partiyi ürkütmeden söyleme işi Numan Bey'e düştü: "İngiltere ile olan ittifakımız bu konferanstan her zamankinden daha güçlü olarak çıkmıştır" dedi gözünü kırpmadan. Sonra da şunu ekledi: "Şunu söyleyebilirim ki konuş-

malarınızda CHP'nin direktifleri mihverinden ayrılmadık. Dış siyasetimiz değişmemiştir". (*Olaylarla...* s. 192)

Bu, yakın tarih olaylarının kalıplaşmış inançlara bağlanmadan önce, olduklarından başka bir biçime kolaylıkla sokulabileceğine en iyi bir örnektir. O biçime sokulduktan sonra, o sanıyı kolay kolay kaldıramazsınız. Ona inananlar, o inancın içindeki çelişkiye bile dikkat etmezler. Bir Şef, tek parti şefliğini doğru bulmuyor ve gerçekten demokrasi istiyorsa ne diye Millî Şef olmuş? Savaş yıllarının sonlarına doğru olan dönemi yaşamış olanlar bilir ki, bu sanı tek parti rejimine karşı doğan muhalefeti eskiden olduğu gibi yasaklayamayacağı belirmeye başlayınca yasaklama yerine onu demagoji baskısıyla yola getirme tutumunu 1950'ye değin sürdürdükten, istediği yönde bir muhalefet doğrultusuna getirdikten sonra, sahtecilik karıştırılamayacak seçimlerin zorunluluğu karşısında kendi partisinin küçük kardeşine iktidarı kaptırmasından türemiştir. Yeni partinin en militan kişisinin, "Devr-i sabık yaratmayacağız (eski sorumluluklar için hesap sormayacağız)" sözü bunu özetler. Bu dönüşümü becermekte Şef, gerçek bir politikacılık dâhisi olduğunu göstermiştir. Bu dönem, politikada iç sorunlarla dış koşullar arası karşılıklı etki olayını gösteren en iyi örnektir. Millî Şef'in kendisinin. ...

Millî Şef'likten Demokrasiye

Bugün bile yaşayan bir sanıya göre, İkinci Dünya Savaşı bittikten sonra Millî Şef İnönü, tek parti rejimini bırakarak ülkeye demokrasi getirmiştir. Bunun çok iyi bilincinde olduğunu F. A. Barutçu'nun bize naklettiği (s. 316) şu sözleri gösterir: "Ben uzun tecrübelerimle şunu görmüşümdür: hiçbir dış sorunu iç sorunlarla karıştırmadan, hiçbir iç sorunu dış sorunlarla karıştırmaksızın çözümlediğimi bilmiyorum".

Gerçekten zaman zaman yapılan zamanlama ayarsızlıklarından ileri gelen gaflara karşın, Millî Şef'in bu politikacılık anlayışını ne denli ustalıkla uyguladığını şimdi görürüz. "Demokrasi" çok iyi bir şeydi; kendi rejiminin tek eksikliği, bir parti daha bulunmamasıydı. Vaktiyle Serbest Fırka'nın yok edilmesi iyi olmamıştı; şimdi zamanı gelmiş, bir parti daha olmalıydı. (Barutçu, s. 285-86). Millî

Şeflik kalacak; yalnız ona, "göstermelik" bir parti daha eklenecek. O zamanı anımsayanlar bilir, böyle bir parti zaten vardı. Ali Rana Tarhan adlı kibardan bir zatın önderliğinde. Anlaşılan bunun gerçekten bir parti olduğuna Şefin kendisi bile inanmadığından şimdi: "bir eksiğimiz bir parti daha olmayışı" diyor.

Bundan sonra göreceğimiz parti ve demokrasi anlayışını anlayabilmemiz için, Millî Şef ve etrafındakilerin bu demokrasi anlayışını bilmemiz gerektir. Yalnız, Millî Şef'in yukarda aktardığım iç-dış ilişkisi felsefesi gereğince, bir yanı daha bilmek gerekli; çünkü iç ve dış arası oyunu oynamakta gaf yapılması en çok bununla ilgilidir. O da Millî Şef'in politik bilincinde çok yerleşik bir boğum olan dış sorun. Bir çeşit yo-yo oyunu. Tutamağın birinin dış-sorun, diğerinin iç-sorun olduğunu farzedelim. Millî Şef'in ilk oynatmaya başladığı tutamağın, dış-sorun saydığı Sovyet sorunu olduğunu, bize, daha 1944'de öteki tutamağı oynatmasına karşılık olan Irkçı-Turancı olayını oynatması gösterir. Hostler'in yorumuna göre bu oyun, Kremlin'in gözüne girmek için sahnelenmişti. Gene onun dediği gibi, Rusların bu oyunu yutmadığı görülünce, ersatz Turancılar aklandılar! Millî Şef, Sovyet yöneticilerinin kendisi ya da hükümeti üzerine ne düşündüğünü bir süre[dir] merak edip duruyordu. Onlar da bir süre ağızlarındaki baklayı açıklamıyorlar. Bana öyle geliyor ki Millî Şef Sovyetlerle, eğer onlardan umduğu yüzü görseydi ya da araya girip işleri karıştıran olmasaydı eski duruma dönmeye can atacaktı. Bundan emin olsaydı, Mareşal Çakmak, Numan Bey ya da Âsım Paşa türü kişileri nasıl kurban vermişse Saraçoğlu'nu da kurban verebilirdi. Veremezdi, sanırım Turancılık ve von Papencilik konusunda Saraçoğlu onun *alter ego*'su, arkasına saklandığı perdeydi. O perdenin arkasında da koskoca bir parti ve çıkarlar örgütü var. Millî Şef, 1944'e değin sırf bu örgütün sevdiği ve istediği yönü yürüttüğü için şefliğini garanti ediyordu. Millî Şef'in oynayacağı yo-yoyu yere düşürmeyecek ustalıkla dış-sorun tutamağı ile iç sorun tutamağını oynatabilmesinde karşılaşacağı güçlük, dış-sorundaki mide bulandırıcı durumun kendisine muhalefet eden Bayar, Köprülü, Menderes gibilerin de farkında olmaları. Muhalefet karşısında ilk saptadığı sorunun, örneğin Bayar'ın Sovyetlerle iyi geçinmek görüşünde oluşu bunu gösterir. Bugün buna inanmak güç değil mi?

Ama o zaman öyleydi. Moskova radyosunun Bayar'ı boyuna methettiğine inanabilir misiniz? Irkçı-turancı oyunu karşısında coşanlardan olmadıkları gibi, Şef'in rejiminin yıkılışında Sovyetlerin olumsuz tutumunun en başta gelen etken olacağını da ilk sezen kişiler onlar olmuşlardı. İşte, bundan sonraki sahifelerde göreceğimiz oyunun konusu ve iki tarafın başlıca Persona'sı bunlardır.

Dış-sorun tutamağının ilk kımıldatılışı, Selim Sarper'in, ağız yoklamak için Moskova'ya gönderilmesi oldu. Acaba bu ilk yoklama üzerine Sovyetlerle hemen diplomatik görüşmelere girişilebilir miydi? Sonraları gördüğümüz gibi, Ruslar da, Türkler de yeni bir dostluk antlaşması düşünüldüğünü söyledikleri halde ve Batı (özellikle ABD) yetkilileri de boyuna böyle bir uzlaşmaya gidilmesini önerdikleri halde, neden bu işe hiç girişilmemiştir? Çünkü iki yan da ve ayrı nedenlerle, buna girişmek isteğinde değildi. Önce karşı yan açısından: Sovyetler Batı demokrasileriyle olacak barış görüşmelerinin kendilerince en önemli olan yanlarına hazırlanıyorlardı. En başta kendi güvenlik alanları saydıkları bölgelerin durumu üzerine olan kararları ya söz ya da eylemle sağlama bağlamak dertleri geliyordu. Bu konuda Yalta'da elverişli kazançlar sağlamışlar; ancak bunlar henüz eylemlerle kazanılmış değildi. San Fransisco'da, daha sonra Potsdam'da pazarlık konusu olacak önemli sorunları vardı. Türkiye ile yeniden biçimlendirilecek bir ittifak antlaşmasının nasıl olacağı bunlardan sağlanacak sonuçlara bağlıydı. Ayrıca, Türkiye ile olacak bir antlaşmayı eskiden olduğu gibi (ki bu aşamada Batı devletleri de öyle düşünüyorlardı) iki devlet arası olan bir iş sayıyorlardı. Türkiye açısından ise bunun tam tersine inanılmakta. İsmet Paşa'nın Lozan'a inandığı gibi Türk-Sovyet ilişkisi, Türk-Sovyet işi değil, Büyük Devletler-Sovyet ilişkisi işidir; Türkiye'nin o ilişki içindeki yeri, coğrafya tesadüfü dolayısiyle arada bulunmadan doğan bir görevlilik!

Yolların yalnız ayrılışı değil, çatallaşması, giderek tokuşması buradan başlar. Daha sonra anlatacağım gibi büyükelçi Baydur'un ABD dışişleri bakanlığına giderek yalvar yakar bu bakanlığın Ruslara şiddetli bir azarlama yapmasını istediği "sizden Boston'u isteseler ne yaparsınız?" dediği tarih (Temmuz 1945), içerde İnönü'ye muhalefetin artık açığa çıktığı, kesinleştiği tarihe rastlar. Ünlü Dörtlü Takrir'den bir ay önce ve Sarper yoklamasından bir ay sonra. Dış-sorun

tutamağı ile iç-sorun tutamağı arasındaki yo-yo oyunu başlamıştı.

Muhalefete İlk Tepki *Muhalefet akımının başlangıçları* (çok büyük bir istekle yapılıyormuş gibi gösterildiği halde ister istemez yapılan) savaş ilanı tarihine, onun arkasından Birleşmiş Milletler Bildirisi'ni imzalamak zorunluluğunu yerine getirmesi tarihine rastlar: Şubat 1945. San Fransisco'ya giden heyet, her çeşit demokratik gelişmeye izin verileceğini bildiriyor, böylece (farkına varmadan) bu özgürlüklerin bulunmadığı da açıklanmış oluyordu. Millî Şef, bir kez söz verilsin, ondan kaçınmanın formülü nasıl olsa bulunur demiş olmalıydı. Birleşmiş Milletler Yasası'nın meclisteki tartışılmasında (o güne değin serbest seçimle seçilmemiş olmaya karşı-çıktığı görülmemiş olan) Adnan Menderes bundan böyle "serbest seçimlerle halkın iradesinin belli olması gerektiğini" açıkça söylemek cesaretini göstermekle (!) demokrasi önderlerinden olacağını açıklamış oluyordu.

Yukarda niteliğini tartıştığım toprak kanunu tasarısı da yine o sıralarda gündemde! "Köylünün kalkınması" sorununun politik gündemdeki doruk noktasına gelinmiş. Yıllardır lafı ediliyor, işin neresinden başlanacağı bilinmiyor; daha doğrusu şefin partisinin direkleri olan ağalar, sorunun etrafına çepeçevre dizildikleri için sorunun içine giriş yeri bulunamıyordu. Soruna hep yan sokaklardan, dolaylı yollardan yanaşmaya çalışılıyor, mucizeli çıkar yol aranıyordu. Sorun "köylü kalkınması" değil, köylülük ekonomisinin tasfiyesi sorunu; ülkenin tarımsal-endüstriyel kalkınmasının planlanması çerçevesi içine konarak çözümüne gidilecek bir sorundu. Böyle bir çerçeve içinde kalkınma denen şey düşünülmediği için, bir yandan "Hacı Ağa" lafları ediliyor; öte yandan köylü kalkınması sorununa giden iki yol görülüyordu: biri köylü cahil olduğu için geridir gerekçesiyle köylüyü okutmak yolu; diğeri "köylü ocakları" ile köylüyü toprağa büsbütün bağlayacak kanun hazırlanıyor, ve yukarda anlattığım gibi, bu iki yol arasındaki tutarsızlık görülmüyordu. Millî Şeflik rejimine karşı demokrasi akımının başlangıcındaki ilk uğursuzluk, Saraçoğlu'nun öğündüğü "köylüyü topraklandırma" kanunu tasarısına karşı binlerce dönüm toprak sahibi olan Adnan Menderes'in açtığı muhalefetle başlar. Menderes'in bu kanuna karşıtlığı, onun gerici ve nasyonal sosyalizmden esinlenmiş "köylü ocakları" ideolojisi ye-

rine Amerikan tarım kapitalizminden esinlenen bir görüşe dayanıyordu (DP iktidarı zamanında uygulanmış olan budur). O zamana değin parti içindeki fraksiyon sürtüşmeleri dışarıya sızmaz; ancak "rivayet" olarak duyulurdu. Meclis'te Şef ve Saraçoğlu gibi, tepelerinde uluslar-arası gölgeler dolaştığı evhamı içinde yaşayan kişilerin sarıldığı bir kanuna açıkça karşı çıkılması, o zamanın ilericileri sayılan kişileri kolay kolay kurtulamayacakları bir yanılma içine düşürmüştür. İç-sorun savaşında Millî Şef'in üstün çıkmasında bunun payı olmuştur.

Muhalefetin politikacılar arasındaki yıldızları tanınmaya başlayınca, Parti içinde muhalefetin başladığı 1945 ilkbaharında dışarda da bilinmeye başlamış; Şef'e karşı bir ayaklanma olduğu sanısı bile doğmuştu. Parti'nin birçok üyeleri dışarda Şef'e karşı atıp tutarlar, fakat toplanılınca kuzu gibi olurlardı.

Zamanla başkaldırma ataklığını gösteren kişilerin kimliklerinin kimi yanları ilginç: "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bilimler Akademisi Üyesi" Fuat Köprülü; Atatürk'ün kovduğu İnönü'yü elinden tutup tahta oturtan eski devletçi Celâl Bayar; Sovyetlerle uzun yıllar içli dışlı diplomasi yaşayan Tevfik Rüştü Aras; Serbest Fırka zamanında kendini tanıtmış olan başka bir topraklı Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu ve *Vatan* gazetesi ile *Tan* gazetesi sütunları... Moskova radyosunun ördüğü demokrasi öncüleri. Muhalefete karşı ilk beliren özellik, bunların her birinde şu ya da bu dozda kızıla kaçan bir renk bulaşığı bulunduğunun gösterilebilmesi olmuştur. Bu eğilim, muhalefetin henüz daha partinin rahminden çıkmamış bir cenin olduğu zamandan başlar.

En belirgin olayı, "Dörtlü Takrir" diye ün alan bir memorandumun verildiği toplantıda görülür. Toplantıya İnönü başkanlık ediyordu. Konu çok önemli sayıldığı için bu parti yönetim kurulu toplantısında bir papara kopacağını sanan parti dışı kişiler sonucu merakla bekliyorlardı. Yedi saat [süren] toplantıyı anlatan Barutçu'nun yazdıkları (*Siyasal Anılar*, s. 306-309), yalnız ilk çatışma konusunun ne olduğunu göstermesi bakımından değil, aynı zamanda ilk kullanılan "karalama tekniği"nin ucunu göstermesi açısından okunmaya değer. Dörtlü Takrir'de istenen şey, Kemalizm anayasasının ruhuna uyulması isteğiydi. Tartışma başlayınca başkanlık sözü Barutçu'ya vermiş (belli ki daha önceden bu, ka-

rarlaşmıştı). Takrir'de demokratik reformların Kemalizm ruhuna uyumlu olarak yürürlüğe konması isteniyordu. Demokrasi muhalefetine karşı sonuna değin uygulanan karalama demagojisinin ilk örneğini o gün Barutçu'nun bu ilk konuşması vermiştir: "Bunlar", demiş, "ülkenin şura'larla yönetilmesini, hükûmet üyelerinin doğrudan doğruya Meclis tarafından seçilmesini istiyorlar. Çünkü ilk anayasadaki ruhu yansıtan şekiller bunlardır"!..

Bu anıları derleyip yayına hazırlayan kişi aslında sözcükleri bugünkü dile çevirdiği için bu sözlerin altında yatan anlam oldukça belirsizleşmiş olmakla beraber, onun bile en önemli ipucunu çıkarmak aklına gelmediği için adamın o gün ne demek istediği belli olmaktadır. Bugünün kuşakları yukardaki sözlerde geçen "şura" sözcüğünün o zamanki anlamını bilmezler. İlk anayasa döneminde "şura" sözcüğü "Sovyet" sözcüğünün karşıtıydı. Kemalist rejimin ruhuna dönülmesini istemek, Sovyet rejimini istemektir demek istiyordu Laz Uşağı! Bu "Sovyetçilik" damgası yapıştırılır yapıştırılmaz Millî Şef hemen söz almış: "Tamam", demiş. "Bunlar biz Atatürk'ün yolundayız, İnönü o yoldan ayrıldı diyecekler. Ben onların isteğini yerine getiremem. Celâl Bayar bana Ruslarla iyi ilişkiler kurulması isteğinde olduğunu söyledi. Bunun yolu nedir diye sorduğum zaman onu siz daha iyi bilirsiniz" diyerek açık konuşmaktan kaçınıyor demiş. Bayar'ın arkasındaki adam Menderes'in akrabası olan Tevfik Rüştü Aras. Bunlar dış politikada Sovyetlerle iyi ilişkiler kurulması yanlısı olan kimselerdi. Saraçoğlu hükûmeti ile böyle ilişkilerin kurulamayacağını söylediklerini de Şef biliyor. Bunların sırf iktidar hırsı yüzünden böyle düşündüklerini iddia ediyor. Bunların, von Papen komplosunun içinde kendisinin de bulunduğundan haberleri olmadığını sanmaktaydı. Celâl Bayar'ın hırsı ile Stalin'in hırsı arasında yıllarca sonra bile bir denklem yapmakta olduğuna, Sadi Koçaş'ın söylediği sözler dolayısiyle daha önce değinmiştim.

Parti Yönetim Kurulu toplantısında yaptığı demagoji dolayısiyle Barutçu anılarında bir alay lâf eder. İnandırmaya çalıştığı görüş şudur: "Atatürk Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin yerine Halk Partisini kurduktan sonra, demokrasi edebiyatıyla yıldızlanmış bir kişisel yönetim kurmuştu. *Halbuki asıl demokrasi yolunu getiren İnönü'dür.*"

Bu tez demokratik muhalefet akımına karşı sonuna değin kullanılan ikinci demagoji teması olmuştur. Millî Şef için yapılacak dalkavukluğun en yüksek düzeyde olanı budur. Kendisi böyle bir iddiada bulunmaz; ancak onun kafasını okumasını bilen dalkavuklarına söyletir; söylendiği zaman da yalanlamaz. Bu tezin içinde ta ulusal bağımsızlık savaşı günlerinden beri Mustafa Kemal'e karşı çevrilmiş olan iki karalama saklıdır: 1- Kemalist devrimin "sovyetimsi" ya da Sovyet rejimi yanlısı bir devrim olduğu; 2- "müdafaa-i hukuk" komitelerini kapatıp yerine siyasal bir parti kurarak "kişisel" diktatörlük rejimi kurulduğu. Mustafa Kemal'in onca nimetlerini gören İnönü'nün -Celâl Bayar'ı karalamak için söylenmiş bile olsa- bu kitaba konu aldığım dönemin gericilerinin çok benimsediği bu tür iddiaların yapılmasına göz yumması karşısında insan ne diyeceğini bilemiyor.

Bu adamlarda en küçük bir demokratik tartışma anlayışı olsaydı yapacakları en uygarca işlem, Kemalizmin ilk ruhuna dönülmesi iddiası yapan bu kişileri sorguya çekmek, onların gerçekten Kemalist olup olmadıklarını aydınlığa çıkarmak olacaktı. Celâl Bayar'ı bilmiyorum, fakat Fuat Köprülü'nün, Atatürk'ün en önemli devrimlerinden saydığımız Latin harflerini almasına bile şiddetle karşı çıkan kişi olduğunu yalnız ben değil, herkes bilir. Doğru ya da yanlış, içtenlikle ya da iktidar kapma hırsı ile de olsa eğer Kemalist doğrultu ile ilgili bir iddiada bulunmuş idiyseler, böyle yalan ve demagojik iftiralarla bir karalama yolu açacaklarına, genel durumu -kuşkusuz Kemalist doğrultu çerçevesi içinde- hep beraber tartışmaları gerekirdi. Ama, ne gezer? Bunu nasıl yaparlardı? Kemalist doğrultudan çoktan çıkıldığını kendileri de bildikleri içindir ki onca şaşkınlık içindeydiler.

Bu "dörtlü takrir" tartışmasında Celâl Bayar'ın "belirli kişilerle görüşüp konuştuğu" da soruşturu konusu olmuş. Bu "belirli kişilerle" kimler kasdedildiğini, onlarla görüşmelerin nasıl bilindiğini; ve "falan", "filân" ile ne zaman, nasıl, ne diye tanıştın gibi sorular örneğine "solcu profesörler" öyküsüne geldiğimiz zaman rastlayacağız. O günkü yedi saat süren tartışma, geleceğin bütün saldırılarının tohumlarını ve doğrultusunu belirlemişti. Bundan sonraki yıllar içinde şunları göreceğiz: Şeflik düzeni içinde bu kadar hafiften başgösteren muhalefet, ülke içinde bir "iç savaş tehli-

kesi" boyutuna getirilmezse, dışarıda bunu körükleyenin Rusya olduğu ya da demokrasi akımının komünizm tehlikesine bağlı olduğu yansıtılmazsa, bu tartışmalar sıradan bir demokrasi tartışması gibi gözükecek, Batı demokrasileri bunu normal bir demokratik gelişme olarak alacaklar, Sovyetler'e karşı Millî Şef Türkiyesi'ni himayesi altına alacak bir büyük devlet bulunamayacaktı. İçerde anti-demokratik bir rejimin yürütülebilmesi için gerekli olan büyük bir "dış tehlike" olasılığının yararları yitirilmiş olacaktı. Demokrasi yolunda gidilse, bunca yıllık sıkıyönetimli totalitercilik eriyip gidecekti. Dev komşu ile Amerika'nın bile tavsiye edip, durduğu dostça anlaşmaya nasıl gidilebilirdi? Ne yapmalı? Yapılacakların doğrultu çizgileri de yine o gün saptandı:

• Muhalefet derdine düşenler ayrı bir parti kursunlar.

• Kızıla boyama tekniği ile bunları benzetmek: ya korkutup saptırma ya da susmayanları ezmek.

• Bunlar yapılırken, demokrasilerden bile daha ileri gözüken bir dekor bulunarak Şeflik sistemine yakışır bir "nasyonal sosyalizm" yolu bulmaya çalışılacak.

• Şimdiye kadarki "dış tehlike"lerin en büyüğü ele alınacak. Direnme gösterilince Sovyet diplomasisi bu fırsatı mutlaka sağlamış olacak.

• İlk fırsatta Batı'ya ne büyük iç ve ne korkunç bir dış tehlike karşısında olduğumuz gösterilecek.

• Muhalif tanınanlara özgürlük verir gibi yaparken, beri yandan da her çeşit faşizm demagojisi onların üstüne saldırtılacak.

• Batı uyduluğuna girebilmek için bunlar, en yararlı peçeleme olacak, çünkü bu faşizm furyasında kafalar karışacak, düşünceler etkisizleşecektir.

Bu plan, sonunda kendi eliyle kendi kuyusunu kazma ile sonuçlanmakla beraber, bir saat düzenliliği içinde başarı ile uygulanmaya başladı.

Muhalefet Ayrı Parti Kuracak

Dörtlü Takrir'in reddedilmesi üzerine, ayrı bir parti kurulması düşüncesi gelişmeye başladı. Bir ay sonra Potsdam Konferansı toplanacaktı. Millî Şef ile Saraçoğlu bu konferanstan çok endişe-

leniyorlardı. Saraçoğlu Türkiye'nin Ortadoğu'nun anahtarı olduğu doktrinini var gücü ile tanıtmaya çalışıyordu. Bugün unutulmuştur; o zamanlar Ortadoğu, Amerika'dan ziyade İngiltere'nin çıkar alanı sayılıyordu (henüz Truman dönemine gelmiş değiliz). Saraçoğlu bu çaba içindeyken, Ağustos 1946 tarihinde Fuat Köprülü bir Amerikan gazetesine verdiği bir demeçte Türkiye için bir dış tehlike olmadığını, hükûmetin iktidarda kalmak için bunu yaydığını söyleyince bütün cinler ayağa kalktı. "Dış tehlike" üzerine ilk fırtına o zaman koptu ve Köprülü'ye söylediği sözler daha sonra kusturulduğu halde, fırtına bir daha dinmedi.

1946 başlarında İngiltere dışişleri bakanı Bevin, kendi parlamentosunda "Türkiye ile ittifakımız yürürlükte olduğu için bu ülkenin Rusya uydusu olmasını istemeyiz" demiş. Saraçoğlu, muhalefetin kendini dışarıda küçük düşürdüğü inancında olduğu için bu söz onu o denli sevindirmişti ki hemen "memleketim ve milletim adına bay Bevin'e teşekkür ederim" diyen bir bildiri verdi. 25 Mart'ta yine o Bevin "Türkiye'ye yardım elini uzatacağını" açıkladığı zaman Saraçoğlu'nun sevincine sınır yoktu. Ama niye Amerikalılardan hâlâ böyle güzel sözler gelmiyordu? İleride göreceğimiz gibi, bay Bevin ülkesinin o yardım elini uzatamayacağını anlayarak bu işi, sonunda Amerika'ya havale ederek kendini aradan sıyıracaktı. Onun için, Mayıs ayında (Amerikalı profesör Howard'ın anlattığı gibi) Bevin de Churchill gibi "Ruslarla uzlaşın" nasihatinden öteye bir şey yapmıyordu.

Bu arada Barutçu anılarında kendini iyice gülünçleştirecek budalaca, fakat tanımlatıcı sözler ederek durumdan yakınırken, İngiliz büyükelçisinin bile: "bu böyle gidecek mi?" diye sempati gösterdiğini yazar. İngilizler, ömürlerinde sanki hiç böyle muhalefet durumları görmemişlerdi! Temmuz ayında Potsdam Konferansı sürerken, o elçinin kendi ülkesinde seçimler olmuş, Churchill gibi ününün doruğuna ulaşmış bir adam ve partisi iktidardan düşmüştü; hem de dünya ölçüsünde önemli bir konferansın tam ortasındayken! Böyle bir olasılıktan ders alacaklarına o olay bile ciğerlerine işlemiş, sanki kendi başlarına gelmiş bir felâketmiş gibi, Barutçu: "Bu olay, sanki Türkiye'de kendi seçimlerimizde kendi kaybımız gibi etki yaptı. Herkes yarınını düşünüyor," der (s. (318).

Demokrasi denen şeyin böyle sonucu olduğunu somut olaylar-

la gördükçe, büsbütün tehlike gerekliği rüyaları görüyorlardı. Öte yanda okur-yazar halk arasında Takrirciler yavaş yavaş tanınıyor, sempati kazanıyorlardı. Millî Şef gibi bir adamın partisinde dikine ses yükseltmek, o zaman bir kahramanlık sayılırdı. Celâl Bayar adını şimdiki yıllarda öğrenen genç kuşak, onun bir zamanlar "demokrasi kahramanı" sayılmasına şaşacaktır, haklı olarak. Ama, aynı Millî Şef'in de bir gün gelip kendi partisinin aleyhine dönerek o aynı Celâl Bayar'la ağız birliği yaptığını anımsarsa, şaşmasına hiç gerek olmadığını anlamış olur. Bu tür "dönmelik" olaylarını bilmenin, bu büyük devlet adamlarının karakterlerini tanıtmak gibi bir yararı vardır.

1945'in sonlarına doğru Millî Şef, demokrasiye doğru ilk adımcıklarını atmaya başladı, kendi anlayışına göre. Kasım ayının başında Meclis'i açarken yaptığı konuşmada, muhaliflerine "aferin" der gibi konuşmakla beraber, bu "aferin"ini çok önemli bir koşula bağlıyordu: evet, muhalefet olmalı, ama bu muhalefet "Türk milletinin karakterine uygun olmalıydı." Peki, Türk milletinin karakterine uygun olan Millî Şeflik rejimi değil miydi? Muhalefete ne gerek vardı? Bu tatlılaşmaya karşın, Amerika'da bir Millî Şef allerjisi olduğunu bilen muhalefet önderleri artık ondan hiç korkmamaya başlamışlardı. Arada geçen üç ay içinde ellerine geçen bu şantaj fırsatını kaçırmadan, gazetelerde Şef'in ensesinde boza pişirmeye başladılar. Köprülü ile Menderes parti'den atıldıktan sonra, 2 Aralık 1945'te Bayar da istifa ederek onlara katıldı, özellikle bu üçü oldular birer demokrasi kahramanı.

Millî Şeflik Rejimine Yeni Bir Renk Bulma Çabaları

Dışarda (Batı'da) yalnız kalma tehlikesi sürdükçe içerdeki muhalefetin cesareti de o ölçüde artıyordu. "Güven Bunalımı" çok kötü bir zamana rastlamıştı. Batı dünyasının büyükleri daha büyük sorunlarla uğraşıyorlar; von Papen suçluluğu hâlâ kalplerden silinemiyordu. Mister Bevin'in vâdettiği yardım eli Yunanistan'da fena sıkıştırılıyordu. Orada eni konu bir iç savaş başlamış. Böyle bir zamanda Amerika'nın bize aldırış ettiği yok. Amerika'dan esaslı bir ilgi gelmesi olasılığı zamanına kadar, içerde önlem aramaları yapılabilir ve Amerika'yı ürkütecek olaylar yaratılabilirdi. Yavaş

yavaş görülüyordu ki halkının kuzu gibi yaşadığı bir ülkeye elini uzatacak bir dış güç kendiliğinden harekete geçmiyordu. Muhalefetin artık "tehlike" denebilecek boyuta geldiğinin anlaşılmaması karşısında Millî Şef, hükûmet ve parti katlarında birbirinden farklı şu yönlerdeki seçenekler düşünülmeye başladı: 1- Partiye yeni bir ideolojik yön aramalı, 2- Muhalefeti yola getirecek olaylar yaratılmalı, 3- Şef'in zor altında verdiği ödünlere karşı olanlara göre, sert önlemler alınmalı.

Parti'nin ideolojisini yeni bir renge boyama hevesleri, özellikle İngiliz seçimlerinden sonra başlamıştı. O zaman, demokrasi modeli İngiltere. Yıllarca süren Nazi propagandasının etkisi altında ABD henüz daha model olamamıştı. İngiltere'de İşçi Partisi'nin seçilmesi ılımlı bir sosyalizmi model alma olanağını bile sağlıyordu. Araya "kızıl tehlike" ve Amerika'ya uydu olma olaylarının heyecanı girdiği için kısa bir süre yaşayan bir sosyalizm modası geçirildiği unutulmuştur. Peyami Safa, Behçet Kemal gibi kişiler bile sosyalistlik rengine boyanmaya çalışıyorlardı o sıralarda. Halk partisini de solumsu, sosyalistimsi görme ve gösterme çabaları o zaman başlamıştır. Örneğin, 7 Ağustos 1945 tarihli *Vakit* gazetesinde başyazar Âsım Us Parti'nin sol bir parti olduğunu savunan yazısına şöyle başlar: "İngiltere'deki son değişikliklerden sonra, Avrupa kıt'asını iki renge boyamak mümkündür: komünist, sosyalist. Bu iki esas renk dahilinde olmak üzere her memleket tarihî geleneklere, iktisadî zaruretlere göre daha koyu, daha açık olabilir. Acaba Halk partisi kendi bünyesinde bir değişikliğe lüzum görecek midir? Daha başka partiler kurulursa onların rengi ne olacaktır?... Halk partisi solcu bir partidir. Bugün İngiliz İşçi Partisi'nin programına koyduğu maddeler içinde CHP'nin devletçi olan programı ile gerçekleştirilemeyecek bir tanesi bile yoktur."

Bu gerekçeler ortaya konduktan sonra, Parti'nin şimdiye değin köylüye toprak dağıtma işini yürüttüğü; işçi, esnaf, şehirli, fabrikatör gibi "sınıf"lar arasında uzlaştırıcılık ödevi yaparak reformlar yürüten bir sol parti olduğu teması üzerinde gider Âsım Us'un yazısı.

Peki, o zaman başka partiler kurulmasına ne gerek kalıyordu? Devletin, maşallah, bu uzlaştırıcılık ödevi yerine getirildikten sonra, ayrı "sınıf"lar denen kümelerin isteklerini temsil edecek

başka partilere ihtiyaç kalır mı? Türkiye'nin bu ezelî sorusuna yanıt bulunmadıkça, Parti'yi az sola kaydırmayı öneren yazı döne dolaşa yine bize Barutçu'nun tanımladığı Millî Şef rejimine gelir dayanır. Şef partisine yeni bir renk bulma çabaları bir sonuç veremezdi, onun öz ilkesi olan bir ilkeye hayır denmedikçe. Ona da ya cesaret edilemezdi ya da zaten istenmezdi. Fakat bu tartışmaların bir faydası oldu: Şeflik ilkesini kabul etmeyen hiçbir partiye müsaade edilemeyecekti. Böyle bir sonuca da ancak bir koşulla varılabilirdi: İnönü bir partinin başkanı değil, partilerin üstünde ve var olan partilerin tanıyacağı "paylaşık şef" olursa. Bu olanak belki İnönü için çekici olabilirdi ama hem meşrulaştırılması güç, hem de kendi partisi bunu kabul etmez, açıkta kalırdı. Vaktiyle, Fethi Okyar'ın Serbest Fırkası zamanında Atatürk'ün durumu üzerine düşünülen ve kendisinin şiddetle karşı geldiği şeyi şimdi kendisine nasıl uygulatabilirdi? Özellikle Atatürk karizması denen şeyden en yoksun olduğu bu dönemde. Partideki "şiddet"cilerden Recep Peker'e de partiyi kaptırma tehlikesi vardı. Çıkar yol, kendisinin seçtiği yoldu: muhalifleri yola getirmek, onlarla anlaşmak (buna karşı gelecek olan Peker gibisinin önüne de Saraçoğlu'nu kurban edip atmak); yola gelmeyenlere de, lâyık oldukları kötek. Potsdam öncesi aşamada, gerçekte, ne "iç tehlike" var ne de "dış tehike" var henüz. Sadece "iktidardan olma tehlikesi" var. Ne partide, ne Meclis'te, ne de halk arasındaki eleştirilerde kimsenin ne bir devrim istediği var; ne de komünistlik diye bir şeyi alıyor kimse ağzına. Yalnız, özellikle *Tan* ve *Vatan* gazeteleri Bayar, Aras, Menderes, Köprülü gibi kişileri kahramanlaştırıyorlar; eksik olmasın, Moskova radyosu da buna yardımcı oluyordu. Asıl önemli olan, bu kişiler arasında bir zincirlenişin gelişmekte olduğunun öğrenilmesi: Aras ile Menderes akrabaymışlar. Bayar onlardan ayrı bir kişi olmakla beraber onlarla birlik gözüküyor. Ayrıca, ortaklaşa hiçbir yanı bulunmayan *Tan* başyazarı Sertel halkası aracılığıyla bunların daha "tehlike"li başka bir zincir parçası ile bağlar kurdukları öğreniliyor. Bu "tehlike"li parçada şunlar var: "İsmet" dediği Şef'e çok düşman bir adam olan Cami Baykurt; onun pek yakından ahbabı olduğu söylenen emekliye ayrılmış mareşal Fevzi Çakmak (Millî Şef'in tek korktuğu adam. Onu emekli etmek zorunda kalınca, kendi yanına kazanmak için önü-

ne sürdüğü kemikleri geriye fırlatmış, barıştırılamamıştı). Şimdi böyle bir adamın çevresinde toparlanmalar oluşu bir felâket. Bir mıknatıs rolü oynayabilir koca Mareşal! Yavaş yavaş belirdiğine göre, bu gidişle ülkede bu iki şef etrafında bir politik kutuplaşmaya doğru bir gidiş oluyor. Rus tehlikesi diye bir şey olduğuna Köprülü'nün bile inanmadığı bir zamanda, Tevfik Rüştü Aras kesinlikle bu iki kutuptan ikincisinin Sovyetler'le dostluk ilişkileri kurulması yanlısı olduğunu yazılarıyla, konuşmalarıyla yaymakta. Bu konuda Mareşal de öyle mi düşünüyor? sorusuna o yüksek zatla bunlar arasındaki bağı kuran şişman genç gözünü kırpmadan olumlu yanıt verirdi (ileriki olaylarda adı "Özdemir Oğlumuz" olarak geçen biri).

Millî Şef özel habercileri ile bunların hepsini biliyordu. Barutçu'nun anlattığına göre, bir yemekte Aras ile Bayar'ı ele almış. Birincisinin Ruslara satılmış bir kişi olduğunu, ikincisinin ise iktidar hırsı yüzünden ona kapıldığını söylüyormuş. İyice korkmaya başlamıştı; kendisine karşı yaman bir düzen kurulduğu evhamı içinde yaşıyordu. Barutçu bile bunu fazla buluyor. "Olsa olsa bu bir fraksiyondur, henüz bir düzen yok" diyorsa da haklı olan Millî Şef. İngiltere'de Churchill gibi bir adam bile bir seçim yüzünden yuvarlanırsa Türkiye'de neler olmazdı? Halk, Mareşal'in bir tahta perde olduğunu bilmiyor ki. Seçim denince, gidip reylerini ona verecekler. Az korkulacak şey mi bu? Muhalefet'in serbest seçim diye tutturması tevekkeli miydi? İçerde olay çıkarmadıkça, muhalefet serbest seçim istedi diye tehlike olduğuna dünyayı inandırmak olanaksızdı. Tehlike, hem de onun "kızıl"ı olmalıydı. Bu Bayar-Aras-Menderes-Sertel-Baykurt-Mareşal zincirini kırmak için "kızıl tehlike" varlığına içi ve dışı inanmaya hazır- sonuçları öğrenilmeye başlayınca karar verildi.

Bu konferansa yalnız üç büyükler katıldığı için bir süre Türkiye ile ilgili ne gibi kararlar verildiği bilinmiyordu. Konferans 1945 yılının 17 Temmuz'unda başlamıştı. Arada İngiliz seçimleri dolayısiyle toplantılar durmuş; Churchill düşüp de yerine Attlee gelince 26 Temmuz'da görüşmeler başlamış; 2 Ağustos'ta bitmişti. Bu konferansı anlatan Truman'ın anılarının birinci cildinde yazdığına göre çabuk iş görüyorlar; pazarlıklar olmakla beraber görüşmeler genellikle tatlılık içinde geçiyordu. Özellikle Truman'ın

kendisi bir an önce Washington'a dönmeye can atıyordu. Hem yeni cumhurbaşkanı olmuş, hem de onun bile yeni öğrendiği bir sır (atom bombası yapıldığı, bunun Japonların tepesine ineceği haberi) yüzünden kabına sığamıyordu. Türkiye ve Boğazlar üzerinde bir karara varılmış değildi. Truman bir iki kez su geçitlerinin mutlak serbestliği doktrinine değinmişse de Stalin'in şakalı, Molotof'un asık suratlı yanıtları karşısında bu görüşünü yürütmemişti. Bizimkiler ise Ankara'da felâketli haberler bekliyorlardı her an. Âdeta suç işlemiş kişilere özgü bir kötü haber bekleme duygusu içindeler. Potsdam da fos çıkınca, içerde olay çıkarmak için kolları sıvamak zamanı geldiği anlaşılmaya başladı.

Adnan Menderes ile Görüşmem

Gelişimini buraya değin duyduklarıma göre anlattığım muhalefet cephesi zincirinin az sonra anlatacağım gibi, balyozlarla kırılması olayının akla bile gelmediği bir tarihte Adnan Menderes'den bana bir davet gelmiş; Amerika'dan tanıdığım Fuat Çobanoğlu evime gelerek Adnan Bey'in benimle görüşmek istediğini bildirince, buna çok şaşırmıştım. Kendisi de yeni partiye girmeye hazırlanıyordu. Yeni partiye kuruluşundan sonra giren politikacıların çoğu gibi o da Halk Partisi içindeki yol tıkanıklığından memnun değildi. Daha önce Adnan Bey'le briyantinli saçları ve elinde taşıdığı şapkası ile fakülteye giderken göz aşinalığı ile tanışırdık. Bir de gazete muhabiri Emin Karakuş'un evinde Zekeriya Sertel'den bu Adnan Bey'in Almanya'dan doktorası olan yaman bir iktisatçı olduğunu "öğrenmiştim"!

Bu davet beni hem irkiltmiş, hem de koltuklarımı kabartmıştı. Herhangi bir partiye girmek diye bir şey hiç aklıma girmemiştir. 1932'de Ankara'da Halkevi kitaplığını kurma işini aldığım zaman, bir gün onun başkanı olan Nafi Atuf Kansu, partinin hangi ocağına kayıtlı olduğumu soracağı gelmişti. Yüzüne hayretle baktığımı görünce ve hiçbir yere kayıtlı olmadığımı söylediğimi duyunca, şaşırmak sırası ona gelmişti. Çok iyi ve kibar bir adam olan rahmetli, benim saflığımı görünce bu konuyu uzatmamış, hemen kapatmıştı. Şimdi ise Adnan bey herhalde parti sosyolojisi (?) üzerine benden bilgi alacaktı!

[Fuat Çobanoğlu'na] "Hay, hay, bir randevu verirse, elbette giderim" dedim. Birkaç gün sonra cevap geldi. Adnan bey beni mecliste bekleyecekti. O zaman bunlara bir jest olarak verilen büyücek, iyi döşenmiş bir salonda karşılandım. İçeri girip de Adnan Bey'in yanında Fuat Köprülü'nün de bulunduğunu görünce parti yabaniliğim azalır gibi oldu. Ne de olsa bizdendi. Kaç yıllık tanışıklığımız var. Öğrenci işleri için arkadaşım Macit Gökberk'le Akbıyık'taki evinde ünlü kitaplığında görüştüğümüz zamanlardan, Atatürk'ün bir sillesini yediği zaman tarih toplantısı için geldiği Ankara'da Halkevi'nde kalırken, kendisine ettiğim öğrencilik nezaketi için bana bile yağcılık yaptığı zamana kadarki çeşit yönlerini bildiğim bir kimseydi. Fakat daha ilk adımda onun bulunuşunun bana bir faydası olmayacağı belli oldu. Menderes çok nazik ve resmi davranıyor, ayağa kalkıp beni bir koltuğa buyur ederken, Köprülü ünlü lâübali hali ve ağzının kenarındaki mide bulantısı izmariti ile yerinden bile kımıldamayarak, eski bir mektep hocası âmirliği ile: "Otur şuraya Niyazi" diyordu. Menderes'e gösteriş yapıyordu. Menderes beni söyletmek, Sertel ve saire gibi düşünüp düşünmediğimi iskandil etmek; aynı zamanda particilikte bir işe yarayıp yaramayacağımı anlamak istiyordu. Fakat Köprülü hiçbirimize ağız açtırmıyordu. Uzun uzadıya partinin adının ne olacağı üzerinde konuştu. Menderes, "Müsaade et, beyefendi konuşsun, bakalım ne söyleyecek" dedi birkaç kez. Nafile. Köprülü (bana karşı) bu partinin asıl başı kendisiymiş gibi konuşuyordu. Benim gibi eski bir öğrencisinden öğrenilecek ne vardı? Bir bakıma da haklıydı. Partinin adı konusu bitince, Köprülü'nün bildiğim eski klikçilik yanı başladı. Sanki ben oraya gelmekle bu partiye girmişim ya da girecekmişim gibi tanıdıklarımız üzerine fikirlerimi sormaya başladı (ad vermeyeceğim): "Falan şimdi nerede? Onun için faşist diyorlar. Filân ne yapıyor? Onun için de sol diyorlar. Bize gelirler mi?"

Anladım ki, bunlar her yana el atarak topladıkları bilgilerle partilerinin gelecekteki kişileri üzerine çalışıyorlardı. Benden öğrenecek hiçbir şeyleri yoktu. Benim de kendilerine istedikleri işte yardım edecek hiçbir gücüm ve isteğim yoktu. Bu buluşmadan Adnan Bey de ben de bir şey elde edememiş olarak ayrıldık.

Sovyet Baskısı Öyküsü

1945 yılı... Savaş bitti diye dünya bayram ederken politikacılarımız korkular içindeydi. O yılın, Türkiye için bir korku yılı olmasını gerektirecek ne vardı. Savaş sonu dünya siyaseti öyle büyük sorunlarla karşılaşma hazırlıkları içindeydi ki kimsenin Türkiye'nin aleyhinde ya da lehinde bir şey düşündüğü yoktu. Hele ona karşı bir savaşa girişme akla bile gelmiyordu. Bir ara Amerikalılar arasında onu Franco İspanyası'na benzetme eğilimi vardı. Ama şimdi? Batı, onu tahammül edilebilecek bir rejim sayıyor. Doğu açısından, gerçi görmezlikten gelinmeyecek düşmanca tavırlar alınmıştı ama devletler arasındaki diplomasi dalgalanmalarında böyle şeyler olurdu. Sovyetlerin kendisi de bu dalgalanma zorunlukları içinde kalmamış mıydı? Onlar için, Mustafa Kemal zamanından belledikleri bir siyaset gereği, komşu ülkede kendilerine düşmanlık etmeyecek, başkalarına yataklık etmeyecek herhangi rejimin bulunması her türlü kuşkuların üstünde zorunlu bir özlemdi.

Ne var ki, bu tür düşünüş sağduyunun gereği olan bir düşünüştür. Devletler arasındaki sorunlarda her zaman sağduyu düşünüşü uygulanmaz. Örneğin, Boğazlar Sorunu denen sorun karşısında Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkileri, diplomatik antlaşmalar ile sağduyu yöntemi birbirinden farklı biçimlerde sonuçlandırmıştır. Boğazlar Sorunu denen sorunun tarihini incelediğimiz zaman, bu sorunun tarih aşamalarının farklı koşulları, soruna sokulan devletlerin o zamanlardaki çıkarlarını hesaba katmaksızın soyut bir çözümü üzerine uyuşulma olanağı bulunmadığını görürüz. Genellikle bu sorun üzerinde en az üç devlet ya da devlet grubunun (kimi kez daha da fazlasının) çıkarları var. Tarih boyunca yalnız bunların sayıları ve taraf tutmaları değil, bir yanın bir dönemdeki çıkarlarının başka bir dönemde tersine döndüğü bile olur. Örneğin, sorunun yalnız bir yanını -Karadeniz'in açık deniz mi, kapalı deniz mi olacağı konusunu- alırsak görürüz ki yalnız bu noktada Rusya'nın ya da örneğin ABD'nin çıkarları arka arkaya tersine dönmüştür. Başka bir deyimle, ne değişmez bir Boğazlar Sorunu var, ne de değişmez ve son bir çözümü var. Ne var ki diplomasi sömürücüleri böyle düşünmezler; konu üze-

rine sonsuz tartışmalar ve binlerce sahifelik yazılar harcamaktan zevk alırlar. Gerçekte, Türkiye ile Rusya ya da Sovyetler Birliği arası ilişkileri belirleyen asıl etken ikisi arasında *karşılıklı güven yönetimi*nin bulunup bulunmaması olayıdır.

1945 yılında iki devlet arasında böyle bir durum kalmamış olduğuna inanıldığı için Nazi Almanya'sına karşı yengi gününe yaklaşmakta olan müttefik devletlerin önderlerinin Yalta'da toplanmaları (7-12 Şubat 1945) Ankara'da olağan-üstü kuşku uyandırıyordu. Üç büyükler sanki oraya Türkiye'yi paylaşmaya gitmişlerdi. İlk sızan haber İngiltere dışişleri bakanı Eden'den gelme. Evet, orada Boğazlar konusuna değinilmiş ama ne tartışılmış, ne de bir karar verilmiş. Orada, barış dönemi ile ilgili ve Türkiye'yi çok aşan daha büyük sorunlar tartışılmış ve kararlaştırılmıştı. Barutçu'nun bildirdiğine göre, Eden Boğazlar sorununun uluslararası bir sorun olduğunu söylemiş (s. 281). Yukarda gördüğümüz gibi, bu görüş Lausanne'da Lord Curzon'un görüşü olup İsmet Paşa'nın da paylaştığı bir görüş olduğu için, Paşa bu sızan habere sevinmiş (Barutçu ise, gelen haberlerin 'içaçıcı haberler olmadığı' kaydını anılarında düşmekten kendini alamamış).

Belki Rusların kendi ağzından daha açık bir şey öğrenilir düşüncesi ile Moskova'ya birinin gönderilmesine karar verildi. Kim dersiniz? Ancak savaş yılları içinde adı duyulmaya başlayan, çoğu kişinin tanımadığı, fakat son zamanlarda Millî Şef'e çeşitli işlerde hizmeti geçen Selim Sarper adlı zat. Boğazlar Sorunu öyküsü onun bu Moskova'ya gidişi ile başlar. Bu öyküyü size daha çok Amerikalı kaynaklarına göre anlatmaya çalışacağım, çünkü onların bu aşamada bu konu üzerinde yan-tutan kişiler oldukları düşünülemez. Göreceksiniz ki, öykü bizde halka doğru olarak gösterilmemiştir.

Sarper'in 19 Mart 1945'te görüştüğü Molotof, Boğazlar sorununda, eski antlaşmaların kimi hükümlerinin yeni koşullara göre uyumlanması gerektiğini söylemiş; Molotof yeni koşullara göre istenecek biçim üzerinde çalışmalar olmadığı için, bir karara varılmadığını da eklemiş. Eski Cemiyet-i Akvam (League of Nations) kalmadığı için, Montreux antlaşmasında bulunan bu örgütle ilgili koşullar da değişmeliymiş. Örneğin, hem Lozan antlaşmasında, hem bu ikinci antlaşmada Japonya'ya Karadeniz üzerine söz tanıyan hükümler vardı. Türkiye'nin resmen savaş ilân ettiği bir devle-

te şimdi nasıl Karadeniz üzerinde söz hakkı tanıyan bir madde olabilirmiş? Molotof, bunları söylemiş, ama kendilerinin de henüz Müttefikler'e ve Türkiye'ye verilecek kesin kararları olmadığını da söylemiş. Fakat "Türkiye isterse, bunları görüşebiliriz" demiş!

Rusların durumu hakkındaki bu haberler karşısında Barutçu, Rusların 7 Mayıs'tan önce (7 Mayıs Hitler'in kendini öldürmesinden sonra düşmanlarla müzakereye girişmek üzere kurulan muvakkat Dönitz hükümetinin Müttefiklerce tanındığı tarihtir) yeni bir müzakere fikrini benimsetmek istedikleri düşüncesinde. Moskova'daki İngiliz ve Amerikan büyükelçileri de Sarper'e: "Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesinin müttefiklerin Yalta'da prensip olarak onayladıklarını söylemişler" (Barutçu, s. 287). Korkuların kaynaklarından biri budur.

Rusların dışişleri bakanı ya o zaman yumuşak konuşuyordu, ya verilmiş kararları yoktu, ya Sarper durumu öyle yansıtıyordu ya da iki devlet arası anlaşmaya niyet olup olmadığını anlamak için ağız aramaktaydı. Bu ihtimallerin hangisi doğru olursa olsun, Türkiye tarafından dikkatle ele alınması gereken nazik bir diplomatik durum vardı. Gelgelelim, Türkiye'de daha o zamandan, sanki kasden yapılıyor gibi, basında Rusya aleyhine veryansın yeni bir saldırı başlatılmıştı. Halbuki, Barutçu'nun şu gözlemi yerinde: "Boğazlar konusu ileriye bırakılmış bir sorundur" (s. 281). Fakat Ruslarla oturup iki devlet arası sorunları kararlara bağlamaya ne cesaret var, ne de istek. Curzon-Papen doktrini iliklere işlemiş. Büyük devletler daha büyük sorunlarla uğraşıyorlar; Ankara'da ise her kafadan bir ses çıkıyor. En akıllıca yorumu yapan Saffet Arıkan. Barutçu'nun anlattığına göre şöyle diyormuş: "Ruslar bizi deniyorlar. Bizi güçlü ve kararlı bulurlarsa blöfleri suya düşecek. Fakat Rusya'dan askerî anlamda korkacak bir şey yoktur. Rusya yorgun ve güçsüzdür. Bize nereden saldırabilir? Doğu'dan gelemezler, çok uzun bir çizgidir. O alanın arkasındaki ulaşım olanakları büyük kuvvetler getirmelerine uygun değildir. Bulgaristan üzerinden de hücuma uğrama olasılığı yoktur" (Barutçu, s. 287). Adamcağız "ne fol var ne yumurta" demek istiyor.

Dünyanın barışa kavuştuğu bir dönemde Rusya'nın "küt diye" Türkiye üzerine ordularıyla saldırmasını gerektirecek ne görüyorlardı acaba? Hiç. Sadece evham. Sovyetler ne isteyebilirdi? Yeni

bir uzlaşma. Bütün korku bu. Buna nasıl varılabilirdi? Ta Mustafa Kemal zamanında yapıldığı gibi karşılarına çıkıp "müzakere" yoluyla. Hele bu savaştan sonra Rusya'nın Türkiye gibi bir komşusundan en önemli isteği ne olabilirdi? Türkiye'yi komünist yapmak mı, yoksa başında güvenilir bir önder ve hükümet bulunan bir devlet olarak görmek mi? "Yeni koşul" lâfları böyle bir değişikliği özlemenin belirtisi olamaz mıydı? Arada geçen yılların sağladığı perspektif içinde buna olumlu yanıt verebiliriz. Ne var ki o zaman, bir Mustafa Kemal dönemi dostluğu gösterecek bir hükümet olabilir miydi o von Papen doğrultusundaki kafayla? Bu aşamada beliren tek önemli nokta Sovyetlerin Mustafa Kemal döneminde olduğu gibi doğrudan doğruya anlaşma özleminde olduklarıdır. Ne var ki, en aşağı dört yıllık anti-Sovyet Turancılık pazarlıklarından ve propagandalarından sonra İnönü hangi yüz ve cesaretle bu işin üstüne yürüyebilirdi? Üç beş ırkçı-turancı çoluk çocuğu müzevirlemekle mi? O, bunu yapacak kafada biri değildi. Araya mutlaka bir ya da birkaç büyük devlet sokulmalıydı Lozan'da olduğu gibi. O günlerde ise böyle bir işe henüz aldıran yoktu. Türkiye o zaman bir zaferden çıkmıştı. Şimdi dımdızlak yalnız. Bereket, artık bir imparatorluk değil. Hiçbir devletin onun toprakları üstünde gözü yok. Evhamlara hiç gerek yoktu. Ne de Rus Doğu'dan mı gelecek, Kuzeyden mi sarkacak diye boş hesaplamalara. Barutçu'nun bu sıralarda Millî Şef'in Abdülhamid'i anımsatan evhamlar içindeki halini anlatan sözlerine yukarda değinmiştim. Karşılaştığı çıkmaz: Sovyetler'le bir anlaşma işine giriştiği takdirde kendi partisinin, ordunun, muhalefetin kendini neye çevireceğini düşünüyordu.

İki büyük Batı devletinden de iç rahatlığı verecek bir ilgi gösterildiği yok. Nazarî "müttefik" İngiltere'nin iç ve dış dertleri başından aşkın. Amerika'da ise hiç iş yok. Amerikalı profesör Harris o zamanki Amerika'nın görüş ve tutumunu şöyle özetler: Ruslar hem Hitler'den hem Batı'dan kuşku duydukları için (aggressif gözüken) aşırı isteklere kadar uzayan savunma önlemleri sağlamak peşindeler. 1939'daki Nazi-Sovyet paktı oyununa girişmeleri de aynı korkudan ileri gelmişti. Savaş yıllarında Türk dış politikasının kendilerine karşı gizliden gizliye düşmanlık beslediğini de biliyorlardı. Montreux Sözleşmesi'ni legalist anlamda yorumlayarak

Alman gemilerinin geçmesine göz yummuşlar. Harris'e göre, yalnız bu olay onlara endişelerinin yerinde oluşunun somut belgesi olarak gözükmüştü (Harris, *Troubled Alliance,* ...) İnönü, "Alman yanlısı olan Numan Bey'in" (bu söz Harris'in, s. 15) temsil ettiği kişilerle İngiliz yanlısı kişiler arasında bir dengeleme tutumu yürütüyor idiyse de bu da Müttefikler arasında beğeni ile karşılanmıyordu. İnönü, bu savaşın, hangi yanın yengisi ile sonuçlanacağını kestiremediğini göstermişti. Savaş sona erince, Sovyetler Roosevelt ile Churchill'in Türkiye konusunda kesin bir görüşleri olmadığını görüyorlardı. Churchill Yunanistan'ın İngiltere çıkarları alanına girdiğini Ruslara karşı açıkça ve kesinlikle dayattığı halde, Türkiye için böyle bir iddiada bulunmamıştı. Yalta'da en çok Doğu Avrupa ülkeleri üzerine kararlar verilmiş; Türkiye üzerine o çeşit hiçbir karar verilmemişti. Montreux Sözleşmesi'nde değişiklikler yapılması gerektiğini İngiltere de, Amerika da açıkça belirtmemişlerdi. 7-12 Şubat 1945'te Yalta'da bu noktada "üç büyükler" birleşmiş olmakla birlikte ne gibi değişiklik düşündüklerini belirlemeye gitmemişlerdi. Bununla, Batı müttefikleri yeni değişiklik teklifinde bulunma seçeneğini Ruslara bırakmış oluyorlar demekti.

Bunlar Harris'in söyledikleri. Saffet Arıkan gibi, o da daha sonraki Sovyet girişimlerinin aşama aşama gelişen ve Batı müttefiklerinin tepkilerine göre ayarlanan "deneme"ler olduğu görüşünde. Ondan farkı, Türkiye'deki anti-Sovyet propagandaların kreşendosu yükseldikçe Rus isteklerinin de inadına aşırılaşması ile, diplomatik anlaşmalar yolunun tıkandığını belirtmesidir. Yalnız, Washington'un o zamanki görüşünü özetlemeye çalışan bu yazar bu tıkanmaya yol açan şu iki nedeni bilmiyordu: Sovyetlerin radyo propagandalarının içerdeki muhalefeti desteklemesi ve Ruslar'ın Boğazlar üzerinde "gözü olduğu" tezinin yaygınlığı. İkinci iddianın nereden kaynaklandığını Türk generallerinin savaşın ikinci yılında Hitler'i ziyaret ettikleri zaman verdiği bir söylev olduğunu göstermiştim. Bu heyette bulunan Ali Fuad Erden'in iddiasına göre, Hitler Rusya'ya karşı savaşını neden açtığını anlatırken, onu bu karara götüren nedenlerden birinin Rusların kendisinden Boğazlar'ı istemesi olduğunu söylemiş. Boğazlar'ı Ruslara vermemekle bu savaşın Türkiye için de yararlığı olduğunu belirtmiş. General Erdem'in Hitler'in, bu iddiasını dönüşünde İnönü'ye bil-

dirdiğini ayrıca kitabında da bunu yaydığını biliyoruz.

Hitler gerçekten öyle bir söz söylemiş mi? Söylemişse gerçekte Boğazlar üzerinde asıl "gözü olan"ın Hitler'in ta kendisi olduğunu o sözleri göstermiyor mu? Hitler Almanya egemenliği altında olmayan Boğazlar'ı hangi hakla başka bir devlete vermemekten söz edebilirdi? Hitler gerçekte öyle bir söz etmemiş olsa bile, o konuşmanın olduğu zaman Boğazlar zaten Nazi kıskacının içine girmiş bulunmuyor muydu? Ali Fuad Erden'den gelen bu rivayet hemen bir Nazi propagandası biçimine girmiş, yalnız 1945'de değil, zamanımıza değin geçerliliğini sürdürmektedir. Harris'in değindiğine göre, Feridun Cemal Erkin'in Fransızca olarak yazdığı kitap, bu iddiaya dayanarak Amerikan hariciyesini etkilemek amacını taşıyordu. Ne var ki Amerika tıpkı İngiltere gibi, işi iki bağımsız devlet arası bir sorun olarak görüyormuş. Harris'e göre, bunun Türkiye'ye yararı bile olmuş; Türkiye'nin San Fransisco'ya davet edilmesini sağlamış. Türkiye'nin son dakikaya kadar Almanya'ya stratejik maddeler vermesi, dostluk antlaşması ile oraya bağlılığını sürdürmesi, Boğazlar'dan gemi geçirilme olayına göz yumması gibi "kabahat"ları Türkiye'yi nerdeyse San Fransisco dışı bırakabilirmiş. O zamanki dışişleri bakan yardımcısı olan Dean Acheson'un "Türkiye'nin durumunu dünya barışı ve güvenliği sorunu olarak ilgi ile izlediğini özel şekilde bildirmesi gibi kapsam açısında çok zayıf düzeyde olan sözlerini, Ankara kendiliğinden Amerika'nın aktif olarak işe karıştığının somut bir belgesi anlamına almış (Harris, s. 19).

Bu yazarın bunları, Türk aydınlarının Amerikan emperyalizmini eleştirmelerine karşı yazdığını bilmiyor değilim. Göstermek istediği şey, 1945'te başlayan bir Amerikan müdahalesi olmadığı, Türk-Sovyet ihtilâfını Amerika'nın körüklemediği, tersine Türkiye'nin kendisinin bu ihtilâfa katılması için İngiltere ile Amerika üzerine etki yapmaya çalıştığıdır. Kronolojik açıdan bakılırsa iddia tümüyle doğrudur. Amerika emperyalizminin gelmesi, daha sonranın ve başka nedenlerin sonucudur. Buna aşağıda geleceğiz.

O nedenlerin henüz gelişmemiş olduğu süre içinde Türkiye'nin Amerika'yı işin içine sürükleme çabaları sonuç vermemiştir. Millî Şef, Ankara'da Rus Tehlikesi korkuları içindeyken, bir yandan da iç muhalefet "düzen"leri ile karşılaşırken Amerika'nın kendisine

ve hükûmetine karşı soğuk davranmakta olduğunu gördükçe korkusundan ne yapacağını bilemiyordu. Halbuki savaş sonrası için yapılan büyük pazarlıklarda Türkiye'nin bir çekişme konusu olduğunu gösteren hiçbir belge yoktur. Türkiye İran gibi bölünmüş, çiğnenmiş bir ülke durumuna düşmüş de değildi. Şubat 1945'ten Mart 1947'ye kadar, tam iki yıl dünyanın büyük sorunlu yerleri listesinin dışında kalmıştır. Amerika'nın Türk sularında ilk görünüşü olan Missouri uçak gemisinin gelişi tarihinde bile (Nisan 1946) yeni cumhurbaşkanı Truman, Türkiye'nin kabul edemeyeceği, ta 1919'daki Wilson ilkeleri zamanından kalma Boğazlar görüşünü yürütmekteydi. O zamanı anımsayanlar, İnönü'nün bu ziyareti Rusya'ya karşı Amerika'nın bir gösterişi biçiminde tanıttığını bilirler.

San Fransisco'da, Batı ile Sovyetler arasında ilk çatışıklık gözükmekle beraber, Birleşmiş Milletler'in temel yasası (Charter'i) yapılabilmiş; 26 Haziran 1945'de Türk temsilcileri de imzalarını atmışlar; 15 Ağustos 1945'de BMM de onu onaylamıştı. Nazi hayranlığı unutulmuş; yeni bir dünya, Kaliforniya, New York, Washington dünyası açılmıştı. Peyami Safa bile demokrasi ve Anglo-Sakson yanlısı olmuştu. Ne var ki hâlâ Amerika'da istenen ölçüde sıcaklık yok. Dünya siyasetinde tecrübesiz insanlar ne de olsa deniyor şimdi. Rus tehlikesini bilmiyorlar bunlar. Barutçu'nun anıları gene iki sorun arasında mekik dokur: iç değişiklikleri anlatır, sonra gene dış soruna döner, gözünün başka bir sorun gördüğü yok. Dediğine göre (s. 310), Sarper Ankara'da Sovyet büyükelçisi ile de konuşmuş. Adam Sarper'e Türk-Rus ilişkilerini düzenleyecek bir anlaşmaya varılması konusundaki düşüncelerini de bildirmiş: "Türklerin ulusal bağımsızlık ve onurlarına zarar vermemek üzere, Sovyetlerin güven ve çıkarlarına anlayış göstererek, iki ulus ve ülke arasında bir anlaşmaya varılabileceğini" söylemiş Barutçu'nun yazdığına göre. Sarper ise: "Türk-İngiliz ve İngiliz-Sovyet anlaşmalarındaki ilkeler çerçevesi içinde" olmak koşulu ile bir Türk-Sovyet anlaşmasına gidilebileceğini söylemiş. (7 Haziran 1945)

Bu koşulla Moskova'ya bir daha giden Sarper bu kez Molotof'un bir karşı koşulu ile karşılaştı. Harris'in deyimi ile bu, ikinci Sovyet denemesiydi. Barutçu'nun dediğine göre (s. 311) Molotof: "bazı pürüzlü işleri çözümlemekle başlamalıyız" demiş. Pürüzlü işler de-

diği 1921 Türk-Sovyet anlaşmasındaki bir sınır parçasının değiştirilmesi (o anlaşma ile Türkiye'ye o zaman bırakılan Kars, Ardahan ve Artvin'in Rusya'ya geri verilmesi). Bir de Boğazlar'ın savunmasının iki devletin ortak güvenliği açısından ortaklaşa olması isteniyor. Sözü geçen yerleri Rusya Türkiye'ye bıraktığı zaman Sovyet devleti zayıfmış; şimdi ise bu yerlerin kendi egemenlikleri altında olmayışı Sovyet devletinin savunması için sakıncalıymış. Boğazlar'a gelince son savaş olayları göstermişmiş ki 200 milyonluk bir ülkenin güvenliği açısından Montreux koşulları yeterli değilmiş. Ama Türkiye'de komünist bir rejim olmasını ağzına aldığı yok!

Diplomasi ve dünya siyaseti işlerinde üstad tanıdığı Millî Şef tutumu karşısında Ankara, o zaman Amerika diplomasisine çocuksu, cahil ve sersem gözüyle bakardı. Rus diplomasisi için bu tür laflar ettiklerini hiç duymadım. Molotof uluslararası konferanslarda Batı devlet adamlarının hiç sevmediği, güçlük çıkaran biri olarak tanındığına göre, Selim Sarper'e Türkiye'nin yarısını isterim demeye kalkmamış olmasına şaşıyorum. Bu Molotof karşılaşması üzerine Barutçu yolu ile gelen rivayete göre Türkiye'nin Balkanlar'la ilgili konularda etkin bir rol almasını bile teklif etmiş. Sarper, "İngilizlerden ayrı olarak" görüşme yapamayacağını söylediği zaman bile (Barutçu, s. 313) Molotof kestirip atmamış, "Ankara'ya eli boş dönmeyin, biraz daha düşünün" diyerek bir görüşme daha teklif etmiş. Türk ve Amerikan kaynaklarından bu görüşme üzerine sızan bilgilerden beliren şu: Molotof'un bir şey dikte ettiği yok; "beğenmezsen çek git" dediği de yok. Tersine Mustafa Kemal zamanındaki tartışmalar gibi bir anlaşmaya varmak istiyor. Selim Sarper'i kişisel olarak az çok tanıdım. O bu görevi yapacak kişi değildi. İsmet Paşa da ta Lausanne zamanından beri, Boğazlar sorununu İngilizsiz düşünemezdi Barutçu'nun yazdığına göre: "İşi ilk önce İngilizlere danışacağız" demekteydi. Fakat İngilizlerden iş çıkmayınca Amerika'yı hizaya getirmekten başka çıkar yol kalmamıştı. Amerika'yı hizaya getirmek içen ise en etkin yol ülke içindeki demokratik muhalefeti bir "kızıl tehlike" boyutuna getirmek olacaktı.

Barutçu anılarında, Molotof'un sınır değişikliği, Balkan konuları gibi şeylerin sırf pazarlık için ortaya atıldığı düşüncesinde. Ankara'daki Sovyet elçisi, dışişleri bakan vekilliğini yapmakta

olan Nurullah Esat ile görüştüğü zaman adı geçen üç sınır vilâyetinin sözünü etmedikten başka çok da yumuşak konuşmuş. Barutçu da bunların dillerinin altında bir şey olduğunu sezmekte. Bütün anlatılanlardan dillerinin altındaki şeyin ne olduğunu anlamak güç değil: Sovyetler Saraçoğlu hükümetinin düşürülmesini istiyorlar! Bunu anlamak ve açığa çıkmasına meydan vermek bu hükûmetin işine gelmediği için, içeriye karşı Sovyetler haydutça isteklerde bulunmuş gösteriliyor, fakat aynı iddiayı dışarıya satamıyordu. O zaman İngiltere ve Amerika, Sovyetlerin Balkan sorunları üzerine Türkiye'yi de içine alan görüşmeler yapmalarına karşı değillerdi ve Sovyetleri doğrudan doğruya müzakereye gitmeye cesaretlendiren de bu olduktan başka, Mustafa Kemal dönemi Balkan anlaşmaları geleneğine yabancı bir şey de değildi. Barutçu'nun yazdığına göre (s. 314), Molotof Sarper'e: "başka düşüncelerimiz var, kabul edilirse anlaşma yapmak için başka koşul üzerinde durmaya gerek kalmaz" demiş! (s.314) Barutçu, buna bakarak, üs ya da üç vilâyet isteme gibi şeylerin sırf başka bir şeyi elde etmek için ileri sürülmüş kozlar olduğu sanısında. Fakat Saraçoğlu hükûmeti İnönü'nün onayı ile İngilizleri haberdar ederek güçlendirici bir öğütleri olup olmadığını öğrenmek istediğini bildirmiş", Amerika'ya da öğüt sormaksızın yalnız olayı bildirmekle yetinmiş (Barutçu, s. 313). Hangi kanadın altına girileceği henüz bilinmiyor; o zaman umutlar Amerika'dan ziyade İngiltere'de. İngiltere cevabında, eğer Amerika da katılırsa Moskova'ya Türkiye lehine bir başvuruda bulunulabileceğini bildirmiş (Barutçu, s. 314). Amerika'nın ise buna yanaştığı yok. Büyükelçileri, Sovyetlerin Ankara hükümetinin uygun kişilerden oluşmasını istedikleri için şu tavsiyelerde bulunmuşlar: dostça görüşmeler başlamalı; iki taraf birbirlerinin görüş ve isteklerine saygı göstermeli. Uyuşmazlık olan sorunlar Atlantik Bildirisi ve Birleşmiş Milletler gibi kuruluşların ilkelerine göre çözümlenmeli. Washington'daki büyükelçilik yolu ile Sovyetlere karşı destekleyicilik ricasını deneme de aynı olumsuz ve tatsız yanıtlama ile sonuçlandı. O zamanki Amerika dışişleri bakan vekili, Mustafa Kemal döneminde (1927-32 arasında) uzun yıllar Ankara'da ABD büyükelçiliği yapmış olan Joseph Grew idi. Türkiye büyükelçisi Hüseyin Rağıp Baydur sorunu onunla görüşmeye gitmiş. Sovyetlere karşı olan şikâyetler

anlatıldıktan sonra Grew Baydur'a şu nasihatte bulunmuş: "Benim anladığıma göre şu görüşmeler dostça nitelikte görüşmelerdir. Türkiye için ortada tehlike diye bir şey yoktur". Bu yanıta kızan Baydur şunu sormuş: "Ruslar sizden Boston'u ya da San Fransisco'yu isteseler ne yaparsınız". Eski bir diplomat, Kemalist Türkiye dostu ve hayranı olan Grew (Türkiye'de anıları Türkçe'ye çevrilmiş ve *Ulus* gazetesinde tefrika edilmiştir) bir büyükelçinin ağzından bu kadar budalaca bir söz çıkışına kimbilir ne denli şaşmıştı: "Boston ya da San Fransisco istenmesine benzetilecek bir durum yok" demiş.

Turbulent Era adlı anılarının ikinci cildinin 1470-73 sahifelerinde bu görüşme anlatılmaktadır. (Aynı zamanda Amerikalı profesör Harry N. Howard'ın *The United States and Turkey, American Policy in the Straits Question,* 1963, s. 223 ile aynı yazarın *Germany, Soviet Union and Turkey,* 1948 adlı yapıtlarına da bakınız)

Baydur bu ziyarette Amerika'nın Rusya'ya şiddetli bir dayatma ya da korkutma girişiminde bulunmasını dirençle istemişti. *Olaylarla Türk Dış Politikası...* adlı kitap da bu olayı anlatır ve Grew'un "Baydur'un Sovyet hükûmeti nezdinde teşebbüse geçme isteğini kabulden kaçındığını" yazar. Şef'in hükûmeti zamanında Amerika'dan gelen bu tavsiyeler yenir yutulur öneriler değildi. Basın veryansın "Vatan, Millet, Sakarya" diye tutturmuştu.

Türkiye lehine Rusya'yı paylama isteğini İngilizler Amerikalılara atıyorlar, Amerikalılar da böyle bir aracılığa girişmekten kaçınıyorlar. Niçin acaba? Barutçu'ya göre, Amerika Rusya'ya karşı bir cephe varmış izlenimini vermek istemiyordu. *Olaylarla Türk Dış Politikası...* yazarlarına göre, bu kaçınma Amerika'nın hâlâ "Rus Tehlikesi" denen şeyi bilmeyen cahil diplomatlar elinde olmasından ileri geliyordu. Ankara'da yaygın olan görüş de buydu. Prof. Howard ise, o zaman ne Truman'ın ne de Grew'un Rusya'nın Türkiye düşmanı olduğu inancında olmadıkları kanısında (Howard, s. 223). Ona göre (Haziran 1945'te) Potsdam'a gidilirken Truman, Boğazlar'la ilişkili eski antlaşmalarda değişiklikler yapılması gerektiği inancındaydı. Montreux Sözleşmesi'nin değişmesi gerekliliğinde Rusya ile aynı görüşteydi. Howard'a göre, Truman bu konuda Ruslar'ın haklı olduğu yanlar olduğunu kabul ediyordu. Bu sözleşmenin yetersizliği konusunda Ruslardan da daha ileri gidiyordu.

Truman'ın o zamanki görüşü neydi? (Bunu Prof. Howard özetlediği gibi Truman'ın kendisi de Potsdam anılarını anlatan ve *Memoirs*'ının birinci cildi olan *Year of Decision* başlıklı cildinde de anlatır. Bu anıların birinci cildinde konuşan Truman'ın az sonra anlatacağım metamorfozundan sonraki dönemde yazılmış ikinci cildinde konuşan Truman değil artık). Truman'ın o zamanki görüşleri şöyle özetlenebilir:

(a) Boğazlar barışta herkese açık olacak.

(b) Barışta Karadeniz'de kıyıları olan ülkelerin savaş gemilerinin girmelerine çıkmalarına açık olacak.

(c) Barışta, Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin toplam gücü üzerine belirli bir sınır konacak.

(d) Savaş halinde bir ya da birden fazla Karadeniz devleti savaşta ise, Karadeniz devletlerinin izni olmadan orada kıyısı olmayan bir devletin savaş gemisinin Boğazlar'dan geçmesi yasaklanacak.

(e) Savaş döneminde kıyısı olan devletler, savaşta olsunlar olmasınlar, Karadeniz'de kıyısı olan bir devletin savaş gemilerinin (Birleşmiş Milletler'ce bunun aksine bir kararı olmadıkça) girip çıkması serbest olacak.

(f) Türkiye'nin özgür rızası ile Rusya'nın Çanakkale'de tahkimat yapmasına ya da Çanakkale'de üs kurmasına Amerika'nın bir itirazı olmayacak.

Hatırlayacaksınız, Lozan'da Çiçerin Boğazlar üzerinde Türk egemenliğini savundu diye bizim siyasal bilim profesörlerimiz "kraldan fazla kral yanlısı" diye alaya almışlardı. Şimdi de buna benzer bir "kraldan fazla kral yanlısı" olma durumu var, hem de iki tane: Biri, Mr. Truman'ınki. Yukarda özetlenen sonuncu görüş Rusya lehine "kraldan fazla kral yanlısı" bir görüştür. Bu yüzden, Saraçoğlu 2 Temmuz 1945'te başkan Truman böyle şeyler düşündüğü için ABD'nin Ankara elçisine "teessüflerini bildirmiş", (Howard, 220-222). Buna karşılık, Ödemiş efesinin kendisi de başka bir "kraldan fazla kral yanlılığı" yapar: Truman planının kimi yanları Türkiye'nin Boğazlar üzerine olan egemenliğine daha geniş yer verdiği halde "Boğazlar'dan savaş gemilerinin geçmesi işinin yalnız Türkiye'yi değil, dünyanın büyük devletlerini ilgilendiren" bir sorun olduğunu ABD elçisine anlatmış. O devletler kendi çıkarlarına sahip çıkmazlarsa Türkiye'nin güvenliği nasıl sağlanabilirmiş?

Böyle bir şey söylemek, sadece "kraldan fazla kral yanlısı" olmak değil. Ondan da fazla bir şey. Bir büyük yabancı devlet elçisine böyle konuşan adam kendi ülkesini bağımsız bir devlet ülkesi olarak değil, büyük devletlerin koltuğu altında yaşayabilecek takıntı bir devlet yerine koyduğunun farkında değil! ABD'yi çeke çeke getirenlerin kimler olduğunu görüyor musunuz? 1919'da Yunanistan Anadolu'ya çıktığı zaman hangi büyük dünya deniz devleti, Boğazlar'daki çıkarlarına uygun olduğu gerekçesiyle Türkiye'nin yardımına koşmuştu? İngiltere mi? Japonya mı? Birleşik Devletler mi? Fransa mı? Hangi büyük deniz devleti parmağını kımıldatmıştı? Lozan'da Türkiye'yi kendi çıkarlarının sınırları içinde boğmak için var güçleriyle uğraşan gene o büyük deniz devletleri değil miydi? En doğru tanımlamayı yapan o zamanki dışişleri bakanı Hasan Saka olmuştur. Ankara'da ABD büyükelçisi ile görüşürken ona Rusların asıl amacının ne olduğunu söylemiş. Bu, üs ya da sınır sorunu değil, Türkiye'nin siyasal "orientation"unun değiştirilmesini sağlamak sorunudur" demiş. (Howard, 223) Aferin Saka'ya! Çok iyi anlamış. O zaman neydi Türkiye'nin "orientation"u denen şey? Millî Şeflik, Nazi yanlılığı ve dünyanın bir ucundaki Amerika'nın himayesi altına girme hevesi. O zamanki muhalefetinde aynı "orientation"da olması Millî Şef'e demokrasi oyununda kullanılacak nefis bir bahane sağlamıştır. Sözü edilen yön (orientation), Millî Şef'in diktatoryacı Mustafa Kemal yönü ile olan son bağını da koparıp von Papen'in yürüttüğü Saraçoğlu-Nihal Atsız yönüdür. İnönü, muhalefet korkusundan o kadar kendini kaybetmiş bir haldeydi ki, Kahire Konferansı'na çağrıldığı zaman Churchill'e damdan düşer gibi adamı şaşırtan bir tavsiyede bulunmuş. Von Papen'in kendi anılarında da en çok belirtmeye çalıştığı nokta, Hitler'in baş hatasını göstermektir; eğer onun yerine kendisi Almanya'nın başında olsaydı, doğru olanı yapacak Anglo-Saksonlarla birleşerek Sovyetlere saldıracaktı. Onun, Slavlara ve komünistlere karşı bir Cermen misyonu olarak gösterdiği bu görüşün etkisi altında, Şef'imiz Kahire'de Churchill'e bu Anglo-Sakson dostu von Papen'i tavsiye etmiş, bu savaştan vazgeçip Sovyetlere karşı birleşik bir cephe açılmasını söyleyecekmiş ki, (von Papen'in dediğine göre) inatçı İngiliz hemen lafı keserek bunun bir ihanet olacağını söylemiş.

Potsdam Konferansı

Millî Şef yönetimiyle ve partisinin en çok sinir bunalımları geçirdiği konferans Temmuz 1945'deki Potsdam Konferansı olmuştu. Üç büyükler arası toplanan bu konferansa başkanlık eden kişi Roosevelt'in ölümü üzerine onun yerine geçen yardımcısı Truman'dı. Anılarının birinci cildinde konuşulanları birer birer anlatır. Boğazlar ile Türkiye üzerine konuşulanları anlatan Prof.Howard'ın yazdıkları da, bu anıların bu konuya ilişkin olanlarının aynıdır. Her iki kaynakta da görüleceği gibi, Türkiye bu konferansta da başlıca görüşme konusu olmamıştır. Türkiye üzerine değinilen sorunlar üzerinde de bir karara varılamamıştır. [Buna] bakılırsa, önce von Papen'in peşine takılmanın sürüklediği yararsız girişimler, sonra da savaşın sonuçlanmasıyla muhalefet korkusu yüzünden çıkarılan sinirlilikler olmasaydı, Lozan Barış Antlaşması ve Montreux Sözleşmesi dışında ve ötesinde Türkiye'nin uluslararası durumu üzerine KOSKOCA İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'nın hiçbir etkisi olmamıştır diyebilirdik. Savaş dışı kalmış olmanın gerçek anlamı da bu olacaktı.

Bu açıdan, bu Potsdam Konferansı'nın da Türkiye'nin durumu üzerine hiçbir etkisi olmamıştır. Bir iki kez Boğazlar ve Türkiye konusuna değinilmiş, her defasında bir karar alınmadan geçilmiş; sadece bir alt komisyon kurulması kararı alınarak daha önemli sorunlara geçilmiştir. Tek verilen karar, Montreux Sözleşmesi'nin İkinci Dünya Savaşı sonunun getirdiği koşullara göre değişikliğe uğraması gereği üzerine olan söz birliği olmuştur. Truman'ın su geçitlerinin serbestliği ve silâhsızlandırılması tezi de ciddiye alınarak tartışılmamıştır. Bu konferansta Truman, Stalin ile Molotof'un Türkiye ile ilgili söylediklerine karşı, (Harris'in de not ettiği gibi) hiçbir ters tepki göstermemiştir.

Boğazlar'ın yeniden "askerden tecridine" (de-militarization) gidilmesini bile düşünmüşler (s. 225). Ama, bu da olmazsa, durum varsın eskisi gibi sürsün, diyorlarmış.

Potsdam toplantısında (ikinci "korkulu rüya" günlerimiz) ve Churchill'in hâlâ başbakan olduğu dönemde, onun Stalin ve Molotof'la ilginç bir konuşması olmuş. Churchill, Sovyet basın ve radyo propagandasının Türkleri ürküttüğünden şikâyet etmiş (Howard,

226). Molotof bunların Selim Sarper'le yeni bir ittifak antlaşması konusunun açılması dolayısiyle başladığını söylemiş: "Biz Türkiye ile yeniden ittifaktan söz etmedik; yalnız bunu istiyorsanız şimdi başka koşullarımız var dedik. Eğer bu koşullar kabul edilirse, bütün Karadeniz devletleri ile birlikte kendi aramızda Boğazlar üzerinde anlaşalım teklifinde de bulunduk" demiş. Stalin de "Türkiye'yi tehdit etmek diye bir sorun olmadığını" söylemiş (Howard s. 227). Sınır sorununa gelince, bunun da yeni bir ittifak antlaşması fikrinden çıktığını söylemiş, "yoksa 1914 öncesi sınırlarına dönme diye bir şey yoktur" demiş (Howard s. 227-8) ve şunu eklemiş: "Kars ve Ardahan bölgesindeki durum Rusya'ya güven vermemektedir. Zaten Montreux Sözleşmesi de Rusya'nın aleyhine olmak üzere yapılmıştır" demiş. Howard'a göre, Stalin bu son sözü ile Türkiye'ye değil, Churchill'in İngiltere'sine taş atıyormuş. Sınır konusunda ise Nuri Paşa serüvenciliğinin bir yankısını duyar gibiyim. Anlaşılan oldukça hararetli bir tartışmaya girişilmişti. Sovyet diktatörü: "Boğazlar sorununda bugünün Japonyası ile bugünün Sovyetleri bu Montreux Sözleşmesi gereğince nasıl eşit statüde olabilirler?" diyerek Churchill'e irice bir taş daha fırlatmış, arkasından da: "Süveyş'i İngiliz donanması, Panama'yı Amerikan donanması savunmuyorlar mı kendi üsleri ile?" diye de sormuş.

Bunlar böyle tartışırken araya Mr. Truman girmiş. O, ise Stalin ile Türkiye'nin benimsemediği kendi projesinin peşinde şimdi! Tezi şu: Avrupa'da bütün su geçitleri mutlak olarak serbest olmalı (Howard, 229). Kiel, Tuna, Karadeniz, Boğaziçi, Çanakkale, Ege ve Akdeniz. "Türkiye'nin Sovyetlerle sınır kavgası ise yalnız iki devleti ilgilendiren bir sorundur" demiş. O zaman Churchill başka bir çözüm düşünmüş ve "Boğazlar'ı üç büyüklerin kontrolu altına alsak mı?" demiş. Bu fikir karşısında Molotof: "Süveyş ile Panama için de aynı şeyi düşünüyor musunuz?" deyince Churchill susmuş. Mr. Truman da su geçitlerinde hiçbir tahkimat ve militarization olmaması görüşünde direniyordu (Howard, 230). Bu düşünüşe göre, Türkiye'nin Boğazlar'da hiçbir militer üs ve tesisi olmayacaktı!

Kısacası, doluya korlar olmaz, boşa korlar olmaz, anlaşılan üç büyük efendiler de yorulmuşlar. Nihayet Stalin: "Bu konu açıklığa kavuşmuyor; en iyisi erteleyelim" deyince hepsi can atarak bu öneriyi onaylamışlar. Sorunun görüşülmesini bir alt komisyona havale

edip geçmişler. Adamların görüşecekleri daha önemli sorunları vardı. Harris'e göre, Truman Potsdam havasını bozmamak için Rusya'ya karşı hiçbir tepki göstermiyordu. İddiasına göre, dışarda ABD diplomasi görevlileri Türkleri teskine çalışıyorlardı. (Biliyorsunuz, Türkiye Potsdam Konferansı'na çağırılmış değil). Yine ona göre, İngiltere'nin yapmak istediği bir démarche'a da Amerika "hayır" demiş (s. 16). Yine Harris'in dediğine göre, Rusların isteklerinin Birleşmiş Milletler bildirisine aykırı olduğu yollu Türk tezine karşı Amerika Dışişleri Bakanlığı bizi azarlamış bile (s. 17). Dışişleri bakan vekili Mr. Grew'nun iki devlet arasındaki sorunları dostane çözümlemelerini tavsiye edecek kadar ileri gittiğini o da yazar. Demek ki, Ruslarla takışmaya Türkiye'yi zorlayan Amerika değil. Tersine, Ruslarla Amerika'nın takışmasını biz her an bekliyorduk. [Hattâ] "Efendim, bu Amerikalıların hiç siyasî tecrübesi yok. Dünyanın farkında değil sersemler" laflarını duyardık. Zaman zaman bir tanıdığımın (Fuat Çobanoğlu'nun) evinde gördüğüm Selim Sarper de bu inançtaydı. Evet, alt komisyon kurulmuştu. Sözde konuyu doğrudan doğruya Türkiye yetkilileri ile görüşecekti. Böylece, Türkiye'ye de Potsdam konferansından bir pencerecik açılmış olacaktı. Gelgelelim, Prof. Howard'ın bildirdiğine göre, bu komisyon hiçbir zaman bu konuda hiçbir temasta bulunmamış; hiçbir karara varmamış. Yalnız Sovyetlerle İngiltere, Potsdam'da Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesi kararı verdiğini açıklamışlar; fakat bu açıklamalar da birbirinden farklı olmuş (Howard s. 231). Sovyetler, bu değişme işini Türkiye'nin kendi istediği devletlerle yapacağını; yeni İngiliz hükûmetinin dışişleri bakanı olan Mr. Bevin ise önce Türkiye ile bir görüş "teatisi" yapıldıktan sonra, uluslararası bir konferansın yapılabileceğine Stalin "Türkiye'yi tehdit etmek diye bir sorun olmadığını" söylemiş (Howard s. 227), Molotof da Boğazlar ve sınır konusu üzerine olan Sovyet tekliflerinin Türkiye ile yeni bir dostluk antlaşması teklifi dolayısiyle çıktığını, "1914 öncesi sınırlara dönme diye bir şey olmadığını" söylemiş (Howard s. 227), Truman da sınır sorununun bu konferansın konusu olmaktan çok iki devleti ilgilendiren, onların uzlaşacağı bir sorun olduğunu söylemiştir. (Daha sonra değineceğim gibi, bunun haberi Ankara'ya sızınca, Harris'in değindiği gibi, ABD makamlarının bütün yatıştırma girişimlerine karşı şiddetli bir kızgınlık yaratmıştı). Pots-

dam'daki bu ikinci derecede kalmış değinmeler sırasında Sovyetler Montreux Sözleşmesi ile Kars ve Ardahan yönlerinden Sovyet güvenliğine aykırı yanlar bulunduğundan yakınmışlardır (bu dönemde Rusların elde ettikleri Nazi belgelerinde bunlarla ilgili girişimleri öğrenmiş olduklarını hatırlamak gerekir).

Kurulmasına karar verilen alt komisyon bu işleri doğrudan doğruya Türk hükûmeti ile görüşecekti. Fakat Howard'ın bildirdiği gibi, bu komisyon ne kurulmuş ne de Türk hükûmeti böyle bir komisyona yanaşmıştır. Yalnız üç büyüklerin hükûmetleri Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesi gereği üzerine anlaşma olduğunu açıklarken, her biri farklı yaklaşımlar getirmişti. Sovyetler bu değiştirme işini Türk hükûmetinin kendi istediği devletle yapacağı anlamına gelecek biçimde; İngiltere yeni dışişleri bakanı Bevin, ilk önce Türkiye ile görüşüldükten sonra uluslararası bir konferans toplanması olasılığı biçiminde açıklamış; Truman ve ABD dışişleri ise Boğazlar'ın silahtan arınması tezini yineleyecek biçimde göstermişler. Fakat bunların hiçbiri sonuçlanmamış; Montreux Sözleşmesi'nde de hiçbir değişiklik olmamıştır. Millî Şef hariciyesinin çırpınmaları, içerdeki demokrasi akımını zehirleme gibi bir etki yapmaktan öteye bir işe yaramamıştır. Boğazlar'ın iki yanının bağımsız Türkiye'nin toprakları olduğunda kimsenin kuşkusu yoktu.

Bütün gürültü Ankara'daki rejimin kendini kurtarmak için kocaman bir "Boğazlar Sorunu" feryadı altında, Ruslarla başlayan sinir savaşını kullanarak muhalefet savaşını piç etmeye yaramıştır. Millî Şef rejimini dışarıda tutmaya azmetmiş bir devlet bulunmadığını gören Bayar, Menderes, Köprülü, Aras gibi eski politikacılarla Zekeriya Sertel, Ahmet Emin Yalman gibi gazetecilerin yazıları Ankara'yı deliye çeviriyordu. Yeni parti ile eskisi arasındaki gerginliğin doruğa vardığı günler bu günler olmuştu. Aksi gibi, birbiri arkasına Ankara'nın korkularını artıracak havadisler alınıyor (halkın bunlardan haberi yok). Mr. Howard'a göre, Truman'ın su geçitleri projesi Türklerce kabul edilebilir bir şey olmamakla beraber, yapayalnız kaldıkları hissini vermemek için onu "tecahül"den geldikleri halde (s. 232), 30 Kasım 1945'te Amerika'nın sunduğu bir nota, Potsdam görüşmeleri gereği Amerika'nın Montreux'nün tadilini istediğini açıklaması (Howard s. 236) Ankara'da bomba gi-

bi patlamıştı. İnanılamıyordu. Amerikalılar nasıl böyle laf ederlerdi? Bu nota, vaktiyle Hitler'in "bir kurbağa havuzu haline getirdiğini söylediği" Karadeniz'i bu kez bir Rus gölüne çevirmek demekti. Rus donanması her istediği zaman Boğazlar'dan geçecek; dışarda vurduğunu vuracak, sonra rahat rahat tekrar Boğazlar'dan geçip dönecekti. (Howard'ın belirttiğine göre bu, Feridun Cemal Erkin'in ileri sürdüğü bir fikirmiş s. 237). Bu parlak iddiaya karşın, Mr. Howard'a göre Truman, Kongreye gönderdiği mesajda görüldüğü gibi, 21 Ocak 1946 tarihine kadar hâlâ sevgili plânında direnmekteydi (s. 239). Truman'ın gönlünde yatan özleyiş Boğazlar'ı ya "demilitarize (askerden tecrit) etmek ya da "internationalize" etmek (uluslararası bölge yapmaktı), Amerika'nın Boğazlar hakkında böyle bir tezi olduğu Türk halkına hiç duyurulmamış, fakat Millî Şef ve partisindeki destekçilerini dış dünyada artık hiçbir tutunacak güç kalmadığı korkusu içine gömmüştür.

Nazilerle olan flörtlerini Rusların bildiği bir dönemde Saraçoğlu gibi bir adamın başbakan olması Türkiye için vazgeçilmez bir zorunluluk muydu? Eğer Türkiye'de demokrasi isteniliyor idiyse, Türk seçmeni hangi devletin uydusu olacak bir hükümet seçmesi gerektiğini Amerika'ya ya da Rusya'ya mı soracaktı? Böylesi demokrasi değil, adıyla sanıyla "mandacılık", "uyduluk"tur. Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne üye olduğu yıllarda bile Sovyetlerle karşılıklı karışmazlık siyasetini güttüğünde, komünist olduğunu ya da Sovyet uydusu olduğunu isbat edecek biri çıkarsa, ben, bütün bu söylediklerimi geri alırım. Buna karşı Millî Şef'in tuttuğu yolun Türkiye'yi Amerika uydusu yapmadığını isbat edecek kişi çıksın ortaya, çıksın da görelim.

Görüyorsunuz, üzerinde o zaman onca gürültü koparılan sorun aslında ne şu ne bu; sadece ve sadece yerlerini yitirmek istemeyenlerin yalancıktan demokrasi oyununa girişerek o mahut "tehlike" gerekçesiyle Türkiye'yi bir ihtilâl eşiğinde olan bir yer gibi göstermesi konusu: Türkiye'nin başında bulunmak tekelini sürdürmek isteyen bir rejim, Boğazlar'ı vesile ederek ne pahasına olursa olsun yerinde tutunmayı büyük, güçlü bir devletin garantisi, diplomaside çok kötü bir anlamı olan himayesi (protectorate) altına koyma peşinde! Kendi bağımsızlığını, yabancı bir devletin (o devlet isterse komşusu Sovyetler devleti olsun), kendi ha-

yatî bir yerine kancasını atan büyük bir devletin (o devlet komşusu olsa bile) gücüne dayandıran hangi ülke ve devlet bağımsız sayılabilir? Sovyetlere karşı en sert tepkiyi gösterenin Saraçoğlu olması ilginçtir. Ona göre muhalefet, onun hükümetini (yani Türkiye'yi) dışarda zayıf göstererek Ruslara cesaret veriyordu. Moskova radyosu da inadına bu muhalefeti kışkırtıp duruyordu. Amerikan *Newsweek* dergisine beyanat veren Saraçoğlu (Howard, s. 239) Sovyetlere karşı savaşı göze aldığını söylüyordu. Daha dün denecek bir tarihte "resmî" müttefikleri Nazi devletine karşı savaş ilân etmeye hazırlıklı olmayı kendisine hatırlattıklarında: "nasıl yaparız, teçhizatımız eksik, maliyemiz bozuk" gibi bahaneler bulan Saraçoğlu, bunları unutarak şimdi: "tek başımıza da kalsak"... "kanımızı sonuna kadar dökeriz" edebiyatı başlatmıştı. O tarihte Amerika'nın elinde atom silahı tekeli vardı, onlar bile böyle sözler söylemiyorlardı. Az sonra göreceğimiz gibi, Truman doktrini ve soğuk savaş bambaşka nedenlerin ürünüdür. Milyonlarca insan kaybına uğramış, yarısı yıkılıp yakılmış, Amerika yardımı olmasaydı güçlü düşmanının altında ezilecek olan Sovyetler Birliği'nin dünya hegemonyası peşinde bir güç olduğuna ancak Saraçoğlu aklında olan bir kişi inanabilirdi. Savaş sonrasında ortaya bir Türkiye sorunu çıkaran, içerde iktidardan olacağını bilen devlet adamlarının korkuları olmuştur. Gerek Barutçu'nun *Siyasal Anılar*'ında yazdıklarından, gerek Prof. Howard'ın yazdıklarından açıkça anlaşıldığı gibi, Ruslar Nurullah Esat Sümer'e, münasip bir dille, Saraçoğlu hükümeti çekildiği takdirde iki devlet arası ilişkilerin düzenlenmesine engel kalmayacağı gerçeğinin, bütün öykünün gelip dayandığı düğüm olduğu meydanda. Belli ki bunlar von Papen-Saraçoğlu Turancılık hücresinin varlığını Alman ve İngiliz istihbaratının bildiği kadar biliyorlardı. Savaş sonrası Nazi belgeleri ellerine geçtiği zaman ise zaten bileceklerdi.

Gerçekte istenen demokrasi değil, demokrasi görünüşü altında şeflik yönteminin sürmesi için gerekli "tehlike" korkusunun varlığını süreklileştirmekti (Menderes ile görüştüğüm gün de Fuat Köprülü bu inancını tekrarlamıştı). Sovyet baskısı denen şeyin de amacı üs değil, bu dediğimin tersini sağlamak, yani Saraçoğlu hükûmetini düşürmekti. İnönü eninde sonunda Saraçoğlu'nu kurban verdi. Ne var ki, Truman doktrinin ilânına kadarki dönemde Amerikan

uyduluğunu ondan daha iyi sürdürebilecek parti olduğunu gerekli yerlere anlatabilmiş olan Demokratların iktidara gelişine değin meydanı demagogların at koşturmasına bırakarak kendi "sırça köşk"üne çekildi. Terbiyeli, genç bir efendi görünümünde olan Adnan Bey'in, ileride nasıl iktidar koltuğunun sarhoşluğu içinde edepsizleşebilen bir politikacı olabileceğini, kendisini sevemeyen halk arasında evliyalaşabileceğini hiç ummuyordu. Bu demagoji aşamasına girerken, şefin demokrasi getirme öyküsüne tekrar dönersek iki olasılıktan hangisinin doğrultusuna yöneldiğini göreceğiz. Bu iki olasılıktan biri demagoji yolu ile muhalefeti yok etmek, diğeri onu dejenere etme karşılığı iktidarı yitirmektir. Şimdiki numarası, arka plana çekilmek; demagoji alanında kendine yararlı olacak kim varsa serbest bırakmak. Bunlar, herhangi bir eleştiriyi "Moskova ağzı ile konuşuyor" çığlığı ile ağızlara tıkayacak ve; daha da ötelere giderek Amerika'ya Türkiye'de kızıl tehlike olduğunu gösterecek-lerdi. Celâl Bayar, Fuat Köprülü bile böyle susturuldu. Moskova radyosu da İsmet Paşa'ya yardımdan geri kalmıyordu: Celâl Bayar'ı övüp duruyordu Moskova radyosu onun, Saraçoğlu-İnönü rejimini devirecek adam olduğunu sanıyordu. Sovyetler Birliği'ni dünyayı komünist yapmaya azınetmiş bir devlet olarak görme geleneği Lord Curzon'dan von Papen'e, ondan Millî Şef, Saraçoğlu gibilere, Soğuksavaşçılara ve bir de romantik Marksistlere özgü bir inanıştır. Çıplak gerçek şudur: dünyayı komünistleştirmek şöyle dursun, elinde atom bombası tekeli bulunan Batı karşısında, yıkılmış bir ülke olmaktan henüz çıkmamış olan Rusya korku içindeydi. Bir 1918-1919 düşmanlığı ve yeni bir kuşatılma korkusu içinde. Her girişimlerinden bu korku ve sinirlilik bellidir. Ne var ki Rusların ya diplomatik blöf ya da uzlaşma, güven sağlama çabaları içinde olduğunu herkes (Barutçu bile) bildiği halde devletin radyosunda, özel basında, birçok aydın kişiler arasında şiddetli bir düşmanlık edebiyatı alabildiğine gidiyordu. Savaş sonuna gelindiğinde eski çoluk-çocuk turancılığından kat kat azgın bir yayın seli başladı.

Millî Şeflikte istenen de buydu: histeri yaratılması. Paşa, milyonlar verse Sovyet korku diplomasisinin sağladığı fırsatı satın alamazdı. Hostler'e inanırsak, kendini Kremlin'in gözünde temize çıkarmak için daha dün susturduğu, o ırkçı-turancı diye âleme teşhir ettiği kişileri, bu Turan projeleri dalaverelerindeki rolünü gördüğü-

müz dostu Ali Fuad Erden başkanlığındaki askerî yargıtayda salıverdirip sözde bundan haberi yokmuş gibi numaralar yapıyordu.

Sovyetler Birliği ile olan eski antlaşmalarda savaş sonunda düzeltme gereği düşünülecek yanı Boğazlar'la ilgili olaylardı. Dış görünüşte, onun dışında İkinci Dünya Savaşı yüzünden meydana gelmiş bir değişiklik yoktu. Dış görünüşte! Asıl değişiklik iç görünüşte. Ama iki taraf da içlerindeki görünüşün niteliğinden emin değil. Lozan'da İngiltere ve diğer Batı Devletleri ve üstelik Japonya gibi bir Birinci Dünya Savaşı'nın müttefikleri olan bir devletle yeni bir barış antlaşması için toplanıldığı zaman, Sovyetler Birliği sadece bir Karadeniz devleti olarak orada bulunmuyordu. İşte o zaman Lord Curzon Boğazlar konusunun uluslararası bir sorun olarak görülmesini İsmet Paşa'ya da kabul ettirdikten başka onu Sovyetlerle birlikte bir çözüm üzerinden ayırmayı başarmıştı.

Halbuki şimdi Birinci Dünya Savaşı sonunda değil İkinci Dünya Savaşı sonundayız. Bu kez Sovyetler Birliği, Batı devletlerinin düşmanı değil müttefiki durumunda. Japonya Türkiye'nin yeni savaş açtığı bir devlet. Öteki Karadeniz devletlerinin durumları da eskisinden farklı. Ve bakın 1943'te Churchill ne yazıyordu?

"Türkiye'nin durumu nazik olmakta devam ediyor. Türkiye'nin bir yanda Sovyetler Birliği ile tarafsızlık ve dostluk antlaşması ve Büyük Britanya ile saldırıya karşı karşılıklı yardım antlaşması var? Diğer yanda Almanya'nın Sovyetler'e saldırışından 3 gün önce imzaladığı (dostluk) antlaşması var. Bugünkü koşullar altında Türkiye'nin Sovyetler Birliği ve Britanya karşısındaki yükümlülüklerini Almanya'ya karşı olan yükümlülükleriyle nasıl uzlaştıracağı kafamda aydınlanmış değil. Türkiye eğer Sovyetler Birliği ile olan işlerini daha dostça "intimate" yapmak ister ve bunu açıklarsa Sovyetler de aynı karşılığı göstereceklerdir. (s. 318) - (s. 317'de Stalin'in bunu kendisine söylediğini söyler) "Türkiye ile Rusya arasında Mustafa Kemal'in başardığı sıcak dostluğun yenilenmesini istediğini açıklamaktan kendimi alamıyorum, bunu yapmakla Türkiye kendi savunmasını güçlendiririrken iki muzaffer dost arasında bulunacaktır. Bütün bunları yalnız savaş süresi için değil savaş sonrası için de düşünmekteyim." (Churchill'den Roosevelt'e, 10 Subat 1943)*

(*) *Roosevelt and Churchill, Their Secret Correspondence*, ed. Lorwenheim, F.b. Longley, H.D., London 1975.

Yukarıda yazmıştım: Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında yeniden biçimlendirilecek bir antlaşmanın yapılmasını Batı devletleri bile iki devlet arası bir iş saydıkları bir zamanda, Millî Şef ve hükûmeti ve partisi yeni bir antlaşma sözleri edilmişken, buna hiç yanaşmayarak daha önce işin içine başka devletleri de sokma yoluna gitmenin ilham kaynağı kimdi? Bunu bu kez kafalara perçinleyenin Lord Curzon yerine Baron Von Papen olduğunu yukarıda anlatmıştım.

Şef'in, Saraçoğlu'nun ve Türkiye'de daha birçok kişinin paylaştığı von Papen görüşü, *Üçüncü Reich'ın Dış Politikası* (Almancası 1970, İngilizcesi 1973) adlı yapıtın yazarı olan Klaus Hildebrand'ın anlattığına göre Hitler'den önce de, ondan sonra da Almanya'da yaşayan bir görüştü. "Savaşın sonunda bile Alman toplumunun hemen hemen bütün ileri gelen kişi ve grupları Sovyetler Birliği'ne karşı Batı devletleri ile ittifak fikrini savunmuşlardır", der. Hitler'den sonraki kısa ömürlü amiral Dönitz ve Schwerin-Krosige yönetimi de o doğrultudaydı (a.g.e, s. 113). Bu yazara göre, soğuk savaşın tohumları o zamandan atılmıştır. Savaş bitkini olan Sovyetler'in daha o zamandan her alanda (Nurenberg yargılamaları da dahil) gösterdikleri inatçılığın başlıca nedeni bunu bilmeleri ve korkmalarıdır. Türkiye'de de Millî Şef'in mitolojik ünü sayesinde bu görüş geleneksel, köklü bir görüş oldu. 1961 yılı gibi (27 Mayıs uyanışından sonraki) bir tarihte bile *Cumhuriyet*'te amiral Afif Büyüktuğrul'un, "Roosevelt ile Churchill'in sürdürdüğü *gayr-ı tabiî siyaset* sonucu Hitler Almanya'sının yıkılışından sonra, asırlarca Slavlara karşı Avrupa medeniyetini korumuş olan cengâver Alman milletinin "mahvedilmiş" olduğu sözleriyle biten yazısı bunun sadece bir örneği olarak gösterilebilir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Demagoji Yılları (1946-1947)

Muhalefeti Yola Getirme Yöntemleri • Tan Olayı • Bayar, Menderes, Köprülü? • Solcu Aydınlar • Dağın Doğurduğu Fare ile Oynamaya Başlayan "Sultan Reşat" • Kişisel Bir Anı: Bir Mareşal ile Görüşme • "Sosyalist Partilerimiz Bile Var" • İkinci Yöntem: Kızıla Boyama Yöntemi • Nasıl Başladı? • Truman Doktrini ile Nasıl Zamanlandı?

Muhalefeti Yola Getirme Yöntemleri

Bukalemun renklerinden hangisini seçelim tartışması yapılırken, Millî Şef çoğu kez başvurduğunu söylediği bir yöntemi uygulamaya karar vermişti: karşısındakini yoklamak, onunla anlaşabileceği yanı bulmak. Bu ve diğer ikinci bir yöntemini nasıl uygulamaya giriştiğini anlamak için boyuna "muhalefet" dediğim cepheyi oluşturan kişilerin önde gelenlerini anımsamak gerekir. Bugün çok kişi, o zamanın CHP'sinin karşısına çıkan muhalefetin DP olduğunu ve bunun da ipini çekenlerin Celâl Bayar ile Adnan Menderes olduğunu sanır. Bu, ancak bir yanıyla doğrudur. Millî Şef'in muhalefettekiler içinde tümüyle yola getirdiği kişiler açısından doğrudur. Yoksa bu iki kişi, onu az çok korkutmuş olmakla beraber, daha çok korktuğu başka kişiler de vardı. Millî Şef'in demokrasi savaşı asıl onlarla, onları yok etmekle başlar.

CHP üyesi Celâl Bayar, sürekli olarak gizli emniyet kontrolu altındaydı. Millî Şef biliyordu ki, böyle bir kontrol altında kendisine karşı çıkılamazdı. Fakat Bayar ile cepheleşmeye gider görünen iki kişi daha vardı ki, bunları aynı yöntemle kontrol altında tutamayacaktı. Çünkü parti içinde değillerdi. İkisinin de ayrı birer bağlantısı olma olasılığı da vardı. Biri ve en tehlikelisi mareşal Fevzi Çakmak. Kaç yıldır onu barıştıramamıştı. Onun politikacı

olarak kendisi ile aşık atacak değerde kişi olmadığını bilmekle beraber, halk arasında ve ordu içinde bu gerçeği bilen yoktu. Adamın çok yüksek bir prestiji vardı. Millî Şef'e karşı hiç korkmadan kim karşı çıkabilir diye sorulsa, herkes "Mareşal" derdi. İkinci kişi ise Tevfik Rüştü Aras. Onun popüler bir politik kişiliği yoktu; yalnız Atatürk dönemi dışişleri bakanı ve Sovyetler Birliği'nin Avrupa diplomasisinin âdeta bir ortağı sayılan biriydi. Önceleri Millî Şef'i ürkütmüş bir kişi olmakla beraber, cepheleşmeye başlayan muhalefeti kırabilmesinde bu ikinci kişinin bulunması Şef için çok faydalı, muhalefet için de çok zararlı oldu. [Aras] Sovyetlerle uzlaşma ve eski dost komşuluk ilişkilerini kurma tezini açık açık savunuyor, Saraçoğlu-Numan Bey-Selim Sarper diplomasisini çekinmeden eleştiriyordu.

Nerede? Saraçoğlu hükûmetine karşı şiddetli bir savaş açmış olan Zekeriya Sertel'in *Tan* gazetesinde. Bunu yaparken de, akrabası olan Adnan Menderes ve Bayar ile Sertel, onun ahbabı Cami Baykurt ve dolaylı olarak mareşal Çakmak, ayrıca vaktiyle sütten ağızları yanmış olan, şimdi yoğurt üflemeye hiç niyetleri olmadığı için teklife yanaşmayan Rauf Orbay ile Adnan Adıvar gibi ün kazanmış kişiler arasında bir cephe oluşturmaya çalışıyordu. Millî Şef'in politika manevracılığındaki yüksek dehası, bu oluşma halindeki cephede bulunan kişilerin birine, bir yandan cephenin bütününe karşı farklı saldırı taktiklerini uygulayıp bu oluş halindeki cephede bulunan kişilerin kendisi ile değil, birbirleriyle uzlaşamaz olan yanlarını bulmakta; öte yandan her birine olduğu kadar cephenin bütününe karşı da farklı saldırı taktiklerini uygulayıp bu oluş halindeki cepheyi tuzla buz etmekte kendini göstermiştir. Partideki en yakın adamları, onun Yunan ordusuna karşı uygulayamadığı kumandanlığı, sivil politikada nasıl başarı ile uyguladığını gördükçe ona büsbütün sarılıyorlardı. Adı geçen kişiler arasındaki ilintiyi pamuk ipliği ile kuran kişi, onun gizli emniyet ajanıydı. Bu dış hattaki kişilerin içinde yalnız biri, eğer yanılmıyorsam, onun kim olduğunu biliyordu, çünkü o da aynı kaynaktan gelen biriydi. Ötekiler nasıl adım adım bir ağ içine düşürülmekte olduklarının farkında değillerdi. Onların oluşturduğu ileri hattın gerisinde, profesyonel politika içinde bulunmayan, onlardan da daha saf aydın türünden kişilerin oluşturduğu bir iki

saf daha vardı. Zannederim yalnız bunlar, bu muhalefet hatlarının daha da gerisinde bulunan halkın hemen tümünün Millî Şef partisinin hükûmetlerine karşı çıkacak denli huzursuzluk içinde olduğunu biliyordu. Millî Şef, ön safları yararak dağıtma savaşı süresi içinde, bu halkı o denli sersemletmişti ki, sonuçta kendi eliyle çitileyip ütülediği DP bu halkın karşısına genel seçimle çıkınca, onların verdiği oylar 1950'de kendisini de yıktı. Bu savaşının arkada bıraktığı tek katkı ise Bayar ve Menderes gibilerin yaratığı olduğu sanılan bir demokrasi zaferi efsanesi oldu.

Bugün pek çok kişi demokrasi dönemini İnönü ile ve onun iktidarı tatlılıkla bırakması sayesinde DP kurucularının başında gelen Bayar ile Menderes'in başarısı olarak bilir. Ancak bu, şimdi kısaca anlatmaya çalışacağım bir aşamanın geçmesinden sonrası için doğru olabilir; yoksa bu kişilerin demokrasi anlayışı ile Millî Şef'in anlayışı arasında kıl payı kadar fark yoktu. Bunun içindir ki, DP'lilerin böyle kişiler olduğu meydana çıkınca İnönü yeniden, "kör ölür badem gözlü" olur dedikleri gibi, efsaneleşmiştir. Bu açıdan, gerçekte Bayar'ları, Menderes'leri demokrasi öncüsü değilse bile demokrasi temsilcisi haline getiren İnönü'dür. Demokratik savaşın asıl öncüleri ise bu bölümde göreceğimiz gibi Millî Şef ile gelecek bölümde göreceğimiz gibi Amerika'daki gelişmelerin yıktığı kişilerdir.

Cephenin en çok zararını gören kişi *Tan* gazetesi başyazarı Zekeriya Sertel olmuştur. O, aynı zamanda, Millî Şef'in yalnız yıkma değil, insanın kişiliğini de bozma güçlerinin başarısının da sembolüdür. Ben onun kadar kafası Marksizme, komünizme yatamayacak kişi görmedim diyebilirim. Nitekim, Sovyetler Birliği'nde yaşadıktan sonra bile bunun böyle olduğunu göstermiştir. Millî Şef'in kendisine karşı olan kişileri kızıla boyama tekniğine aldanan Türk sol aydınları, onun etkisi altında, Sertel'i öyle bir devrimci sandıkları için, bugün ona kızıyor ancak büyük bir haksızlık etmekte olduklarını da bilmiyorlar. Millî Şefliğe her karşı gelen her kişinin Marksist, komünist ya da hattâ sol olması gerektiği Şefliğin icadı olan bir görüştür. Millî Şef'in boyama makinesi böyle gösterdiği için, Sertel'de olduğu gibi, buna kendisi bile inanmak yanlışına düştüğü olmuştur. Sertel, gazeteciliği sayesinde demokrasi akımının ilk idealist öncüsü ve merkezi olmuştur.

Millî Şef'e karşı gazetesiyle muhalefet yapan bir gazeteci daha vardı: Ahmet Emin Yalman. Türkiye'de siyasal muhalefet tarihinde Basının önemli bir rolü olmuştur. Ama her zaman değil. Siyasal gericilik ya da suskunluk tarihinde de Basının rolü az değildir. Sertel gibi, Yalman da bir istisnadır. Ancak, bu iki kişinin arasında benzerlikler olduğu halde muhalefet gazeteciliği arasında çok farklar vardır. Başbakan Refik Saydam en çok Yalman'dan ürkermiş, "çünkü Sertel'in ne olduğunu biliriz ama bu Yalman'ın neyin yanında olacağı belli olmaz" dermiş. Saraçoğlu ise bunun tersini düşünüyor ve doğrusunu biliyordu. O, Saydam'dan farklı olarak Sertel'i komünist sandığından değil, Sertel'in yazdıklarından savaş yılları içinde dışişleri bakanı, daha sonra başbakan iken gerçek Nazi yanlısı ve Turancı olanın kendileri olduğunu bildiğini tahmin ettiği için ondan ürküyordu. Sertel, bile bile değil, bilmeye bilmeye ateşe doğru giden, Yalman ise çeşitli tuhaflıkları ile etkinliğini hiçe indiren bir gazeteciydi. Bu sözlerimle o zamanki dönemde bunların bugün olduğu gibi görüşlerini açık açık yazabilen kişiler olduklarını sanmayın. O zaman için söylüyorum. Bir dozu aştıktan sonra gazeteniz kapatılırdı; lâmı cimi olmaksızın. Yalman da yıllarca gazetesi kapatılan adamdı; fakat Sertel'de olduğu gibi gazetesi ve matbaası başına yıkılmamıştır. Yalman'ın başyazıları, yazma ishaline uğramış bir kişinin yazıları gibiydi. Yazdıklarının çoğunun da gerçekte aslı yoktu. O, Churchill, Roosevelt gibi adamlara bile akıl verir; onlarla uzun uzun konuşmalar yapar; okuyucu da bu adamın değil onlarla benim gibi bir kimseye karşı bile konuşma yeteneği olmadığını bilmezdi. Kişisel anılarımla onun bir de "kazı koz anlamak" gibi bir özelliği olduğunu bilirim. Sertel ise bunun tersi; kısa, açık, dobra yazan biri. Yazdığından fazlasını bildiği izlenimi verdiği için Ankara'da diş bilenen bir gazeteciydi. Bu özelliklerine karşı onun da bir kusuru vardı; hem de daima kendi aleyhine olan bir kusur. Hemen her yazısında o zamankileri ifrit edecek şeyler yazan bu adamın kendisi, inanılamayacak kimi şeylere kendini kolaylıkla inandıran bir adamdı. Sözünü ettiğim yıllar içinde, Bayar ile Menderes'in çok değerli demokrasi önderleri olduğuna inanır, onların çeşitli kişisel meziyetleri hakkında fantastik şeyler söylerdi. Örneğin, Menderes esaslı bir iktisatçıydı. Gazetesinin Ankara'daki muhabir dostu Emin Karakuş'un evinde (o zaman parti kurulması işini görüşüyor-

lardı) Menderes'in Almanya'da iktisat doktorası yaptığı iddiasını ilk kez ondan duymuştum. Bayar neredeyse dilenecek kadar yoksul bir kişiydi. Onu aldatanların başında, yukarda adını vermeksizin sözünü ettiğim ve ajan olduğu anlaşılan biri gelir.

Cami Baykurt ondan çok farklı bir geçmişten gelmiş olmakla beraber, bilmediğim koşullar altında yakın dost olmuşlardı. Hani, oklavadan daha doğru adam derler ya, Cami Baykurt o. Çok ciddi, dürüst, eğilmeyen bükülmeyen bir adam. Bu yüzden daha ulusal bağımsızlık savaşı zamanından önceleri bile politikada bulunmuş bir kişi olduğu halde, bu yolda tutunamamış. Benzeri olan Dr. Adnan Adıvar gibi önemli hizmetleri olduğu halde, bu oklavadan doğru oluşu yüzünden fitne-fesat politikacıları onu da yürütmüşlerdi. Şimdi yarı köşesine çekilmiş ve bilmediğim nedenlerle İsmet'in amansız bir düşmanı olmuştu. Onun da değil komünizmle, herhangi bir solculukla ne ilişkisi vardı ne de böyle şeylerden anladığı. Az konuşan, kolay açılmayan, [tarihimizde] Bizans ve Katolik etkileri diye bir, iki tutkusu olan bir zattı. Türkiye olaylarının kimilerini Bizans kafası ile dünya olaylarının kimilerini de Papalık etkisi ile yorumlardı. Onun da kesinlikle inandığı şey, savaş sonu kritik günlerinde yeni bir yön aranırken kuzey komşu ile iyi ilişkiler kurulması, bunu bozan sorumluların işledikleri hataların açıklanması gereğiydi. Yalnız bu, onu da Şef'in boyacıları elinde kızıla boyatmaya yetmiştir.

Bunlar, arkalarında oynanan iki oyundan habersizdiler. Bu işte Tevfik Rüştü Aras da mı atlamıştı, bilmiyorum. Fakat Menderes ve onun akrabası olan Özdemir'e* yakınlığı düşünülüp, Babıâli adamı değil Ankara adamı oluşuna bakılırsa Millî Şef'in çevirdiği dolabın farkında olmayışına inanmak güç. Barutçu'nun anılarında yazdığına göre, Şef onu Moskof ajanı olarak gösterir; Bayar'ın ise sadece iktidar hırsı yüzünden ona uyduğunu söylemiş. Bunlar arasında en çok Bayar'ı gözüne kestirmiş olması ilginçtir. Belki bugün iyi bilinmiyor, fakat o ünlü muhalifler içinde tek kendine ayar sayarak uzlaştığı, yola getirdiği kişi odur. Bayar bir yandan İnönü ile oynaşırken, öte yandan Sertel gibilere kafa sallar, onlar da onun kendileri ile birlikte olduğunu sanırlardı.

(*) Berkes'in sözünü ettiği Özdemir Evliyazade, Adnan Menderes'in eşi yoluyla akrabası olup, emniyet görevlisi olarak DP'liler arasında bulunmuş, 27 Mayıs'tan sonra da *Onları Anlatıyorum* adıyla bir kitap yazmıştır - yay.haz.

Tan Olayı

Oluşum halindeki demokratik muhalefet cephesi zincirinin en zayıf halkasının Sertel-Baykurt halkası olduğu saptanınca, vandalizm yöntemi ilk önce buna karşı uygulandı. Bu, *Tan* Olayı diye bilinen saldırıdır. Saldırının bahanesi *Görüşler* adlı bir derginin ilk ve biricik sayısı. Gerçekte asıl hedef *Tan* matbaası ve gazetesiydi. Bu dergi oluşma halindeki demokrasi cephesinin organı olarak düşünülmüş. Ön ayak olan, eski dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Aras. Ankara'daki Bayar, Menderes, Köprülü ile İstanbul'daki Serteller, Baykurt ve onların kendileri ile birlikte saydıkları ilerici gençler arasında köprüyü kurduğu sanılıyordu. Derginin kapağında 6 fotoğraf vardı: Bayar, Aras, Köprülü, Menderes, Sabiha Sertel ve Cami Baykurt. Bu resimlerin altında Pertev Boratav ve Behice Boran'dan Aziz Nesin ve Sabahattin Ali'ye kadar bir dizi kişi. Aralarında benim adım da var. Derginin bu ilk ve son sayısında Serteller'in, Aras'ın, Baykurt'un yazıları var. Gençlerden de yalnız Boran, Cemgil, Sabahattin ve Nesin'in yazıları vardı. Benim yazım yoktu, kapağa adımın konacağından da haberim yoktu. Derginin çıkacağını biliyordum. Kapağı hazırlayan kişi koyduğu resim ve isimlerin bomba gibi patlayacağını belki aklına bile getirmemişti. Derginin adını yazan ressam da baştaki G harfinin orak-çekiç'in orağına benzetileceğini hiç düşünmemişti. (Böyle düşünmüş olsaydı bir de çekiç benzeri harf seçmeye bakması gerekirdi). Derginin içinde, değil bugünün ölçüleriyle, o zamanın ölçüleri ile bile aşırı ve tehlikeli sayılacak hiçbir şey yoktu. Yalnız Cami Baykurt'un yazısı (ki diğerleri arasında en aktüel sayılabilecek bir konu üzerindeydi) Batı dünyası ve bu arada Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında iyi ilişkilerin sürmesini engelleyen başlıca etkenin güven yokluğu olduğunu anlatıyor, diğer etkenlerin neler olduğunu daha sonraki sayılarda anlatacağını bildiriyordu. Yazıların hiçbiri matbaa ve gazete yıkma nedeni olacak nitelikte değildi. Fakat *Tan* matbaa ve gazetesini yok etmek için kapaktaki resimler ve isimler ideal bahaneyi hazırlamıştı. Atatürk dönemini "Şura" sözcüğü ile renklendiren demagoji, bir "G" harfinde "orak-çekiç" çıkarmakta güçlük çekmezdi. G harfinin karşısında ulusal duyguları kabaran "gençlik" dedikleri bir kalabalık 4 Ara-

lık 1945 günü *Tan* matbaası ile Baykurt'un çıkardığı bir gazeteyi ve bir kitabevini bir iki saat içinde yıkıntıya çevirdiler. Bu görülmedik vandalizm işlenirken ellerde taşınan pankartlardan birinde şu sözler yazılı: "Hiçbir Memlekette Türkiye'de Olduğu Kadar Hürriyet yoktur"

Günümüzde gördüğümüz boyutlara varan vandalizmin ilk uygulanışı böylece Millî Şefimizin zamanında, onun partisinin planlamasıyla ve onun hükümetinin bilgisi altında, gözleri önünde olmuştur. Tepkiler de ilginç. Ankara Caddesi basını cümbüş içinde. Bayar, Menderes, Köprülü birer bildiri ile yazı vaadettiklerini yalanladılar. Aras'tan ses yok! Mareşal yanından ise ne bir ses, ne bir nefes! Bu demokrasi şampiyonları, bu vandalizm yönteminin uygulanmasının arkasından ne geleceğini anladıklarından suspus olmuşlardı!

Hareketi ilk yarma girişimi hem tam başarılı olmuş, hem de şampiyonların gerçek niteliğini aydınlatmaya yaramıştı. Bundan sonraki girişim, Millî Şef'in asıl korkulu rüyası olan Mareşal Fevzi Çakmak'ı, sesini çıkarmadığı deliğe projektörünü çevirip onu kovuğundan oynatmak olacaktı. Daha sonra göreceğimiz gibi, İçişleri bakanının adamları onu yüreklendirmeye çalışan, gerekirse meclisi bırakarak halkın içinde demokrasi savaşının bayrağını açarak savaşmaya teşvik eden mektuplar bulmuşlar. Demokrasi vaatlerine kanan Sertel, Baykurt gibi kişiler böyle mektuplar yazılmasını kanunlara aykırı saymadıklarından bunlar masa üstlerinde, çekmecelerde açık saçık bulunmuş. Menderes'in ajanı olan ünlü akrabası zaten bunların hepsini, belki yerlerini bile biliyordu. Serteller kendilerini Amerika'da sanıyorlardı ama şimdi orada da Roosevelt'in izinde giden Henry Wallace ve yandaşları ile o izin her yanına düşman olan politik güçler arasında Amerikan demokrasisinde olamaz sandıkları benzer işler başlamıştı. Bunun kısa öyküsünü az sonra anlatacağım.

"Vurma Yöntemi"nin uygulanışının etkileri şunlar oldu:

1- Millî Şeflik rejiminin karşısına çıkacak gibi gözüken sol liberal cephenin, sadece bir G harfini kullanmakla bile dağıtılabilecek denli güçsüzlüğü gösterilmiş oldu.

2- Bu, cephe gibi gözüken ve zaten Şef'in partisinde olup da istedikleri yerlere gelemediklerinden ayrılan kişilerin kolayca ür-

kütülebileceği ve uzlaşma oltasına takılabileceklerini gösterdi.

3- *Görüşler* dergisi öndeki cephenin arkasında olduklarından kuşkulanılan solcu aydınları listeleyerek tanıtıyor, "tescil" ediyordu.

4- Belki en ilginç sonuç, az sonra bütün bunlardan arınmış olarak (7 Ocak 1946'da) Demokrat Parti'nin resmen kurulması oldu.

"Bakanlık Emri"

Tan Olayı'nın sıradan bir gençlik taşkınlığı işi olmadığını herkes bilmekle beraber, üniversite hocalığı eden benim gibi kişiler bu olay dolayısıyla kendilerine de siyasal bir pay çıkacağını düşünemeyecek denli tecrübesizdiler. Bakanlığa bağlı bir fakültedeki üç dört hocanın adının, (CHP görevlisi bir iki kişinin direktifine göre) gençliğin kükrediği bir derginin kapağında görünmesi, Hasan-Âli Yücel'i ürkütmüştü. Sorumsuz biri *Görüşler* adlı ve ancak bir sayısı çıkan bir derginin kapağına Menderes'ten benim adıma kadar bir alay kişinin adını "yazar"lar listesine koymuştu!

Bir iki gün sonra hepimiz bakanlığa çağrıldık. Bizi imtihan odasına benzer biçimde hazırlanmış bir odaya aldılar. Her birimizi birbirinden uzak sıralara oturttular. Birbirimize gizli bir şeyler fısıldamayalım diye! Başımıza da okullardaki imtihan nazırları gibi Bakanlık müfettişleri dikildi. Başlarında başmüfettiş Besim Kaldırgan. Her birimize imtihan soruları gibi sorular bulunan kâğıtlar dağıttılar. Hepimize de aynı sorular mı soruluyordu, yoksa her birimizin durumuna göre sorular ayrı mıydı, bilmiyorum. Bana verilen imtihan soruları kâğıdını okumaya başladığım zaman sinirlenmem gülmeye çevrildi. Onun için bu olayı hiçbirimiz ciddiye almadık. Bu tür bir bakanlık soruşturusu hepimizi sinirlendirmekle beraber, zannediyorum her birimiz ayrı ayrı ve kendi üslûbuna göre verdik kalayı. Bu kalaylamayı yaparken o denli dalmıştık ki, değil birbirimizle konuşmak, birbirimize bakmaya bile vakit bulamamıştık. Yalnız Yücel'e kızamıyorduk, işi politik baskılar altında yapmakta olduğunu tahmin ediyorduk. Bir karar verilmesini müfettişlerin omuzlarına yükleyip kendini aka çıkaracaktı. Müfettişler de doğal olarak enayi değillerdi. O dönemde çok kişi okkanın altına girmemek için kendilerine özgü kaçamak yolları geliştirmişlerdi. Örneğin, siyasal nitelikli davalarla karşıla-

şan yargıçlar, yargı usul kanunlarının kurallarına aykırı davranışlara göz yumarlar, Yargıtay'ın bu açıdan kararı bozmasına yol açarlardı. Davalar çabuk bitmez, aylarca, yıllarca sürerdi. Bunun mahzurlu yanı, basın muhabirlerinin bu yargılamalarda söylenen ne kadar yalan dolan varsa yargıcın bunları söyletmesi sayesinde ballandıra ballandıra gazetelerine yazarlar, onlar da bunları okuyucuya sunarlar, okuyucu da bu iddiaların doğruluğuna ve kesinliğine inanırdı.

Müfettişler heyetinin, yazdığımız utandırıcı yanıtlar karşısında, eğile büküle yazdıkları raporlarda bir ödev suçu görmedikleri anlamı çıktığını biz çok sonraları öğrendikse de Yücel, o zamanki bakanlık hukuk danışmanı kim idiyse onunla anlaşarak bizi bakanlık emrine alma önlemine başvurmaktan çekinmedi. Hatırlarsınız; Boran da ben de Boratav da Şefe "ubudiyet" deklarasyonuna imzalarımızı atmıştık. Şimdi bu karşılığı hak etmiştik. Aylarca ders vermek olanağını kaybettik. Öğrencilerimizin hepsi üzülmüşler, felsefeci arkadaşlarımız da bayram etmişlerdi. Asıl şimdi yeni tip bir ırkçı-turancı faşist cephesinin kıskacının içine girmek üzereyiz, farkında değiliz. Birer birer Danıştay'a başvurduk ve sonuçta Danıştay Bakan'ın aldığı kararı bozdu.

Bakanlık emrine alınmanın bana bir iyiliği olmadı değil. Kendimi eve hapsederek inanamayacağım bir hızla *Siyasî Partiler* adında oldukça kalınca bir kitap yazdım. Yazdığım kitap "siyasal parti" kavramını anlatan bir kitap olduğu gibi, İngiltere, Amerika, Fransa ve Almanya gibi parti hayatı tarihinde önemli yeri olan ülkelerin başlıca partilerinin tarihini, yapısını, sorunlarını anlatan bir kitap olmuştu. Kitabın sonunda, savaş sonrası küçük ya da yeni ülkelerin partileri hakkında da kısa bilgiler vardı. Yazarken ben de çok şeyler öğrendimdi. Sonraları, bu kitabı Halk Partisi'nden, Demokrat Parti'den, hatta 27 Mayıs önderlerinden okuyan kişiler olduğunu kendilerinden öğrendim. Bir tanesinin elinde gördüğüm kitabın hemen her satırının altı çizilmişti. Mareşal Fevzi Çakmak bile okumuş onu. Yayın tarihi 1946 olan kitabın Nisan'da yazılmış Önsöz'ünde şu satırlar vardı: "Memleketimizde yıllardan beri ancak tek bir parti vardı. Bizde de parti hayatının canlanması uğruna yapılan hamleler üzerine dört büyük Batı ülkesindeki partiler hakkında bilgi verilirken siyasal ideolojilere de

değinilmiş, bunların partilerle olan ilişkilerine işaret edilmiştir. Hiçbir partiye mensup olmayan, fakat demokrasiye inanan bu eserin yazarı çeşitli partileri objektif bir şekilde incelerken... vb."

Bu kitabın genel olarak "siyasal parti" kavramını tartışan kısmında bir noktada yazdığım bir söz bugün (33 yıl sonra) dikkatimi çekti. Şöyle diyordum: "Belirli fasılalarla halkın hakemliğine başvurmak yolunu tutmayan partiler gerçek anlamı ile parti değildirler Örgütlenmeleri bir kamu örgütlenişleri değil, bir Şef örgütüdür. Modern anlamdaki parti ise siyasal mücadeleyi kişisellikten çıkaran bir mekanizmadır. Taraflar arasındaki çatışmanın kişisel olduğu, bu çatışmada kullanılan aracın kuvvet olduğu, bu bakımdan iki taraf arasındaki davanın çözümlenmesinde halkın iradesinin rol oynamadığı yerde, siyasal parti vardır denemez". (s. 4) Daha sonra da şöyle yazmıştım. "Örgütlenişlerin sınıfların siyasal gücünü artırdığını gören diktatörlükler, tek parti hâkimiyetini sürdürmek için toplum sınıflarının bütün örgütlenişlerini ilk önce yıkmak gerektiğini anlamışlardır. Bunları o kadar kökünden kazımaya muvaffak olmuşlardır ki tek partinin tekelciliği dış nedenlerle yıkılınca ya da sallanmaya başlayınca muhalefet güçleri kolay kolay kendilerini toparlayamamaktadırlar." (s. 13)

Bu satırlar, gerçekte, o zamanki gözlemlerimi yansıtır. Yukarda Reşat Şemsettin Sirer'in görüşünü yazmıştım. Onun görüşü ile benim görüşümü karşılaştırabilirsiniz.

1946'nın Nisanından Haziranına değin tatlı günler geçti. ABD dostluğunun tadı bile alınmaya başlamıştı. DP'nin kurulmasıyla yalnız Missouri değil, Demokrasi'nin de geldiğine iç rahatlığı ile inanılmaya başlanabilirdi. Daha yüksek bir güven duygusu ile seçimlere bile gidilebilir, devletin gizli ya da açık güvenliğinden şimdiye dek sessiz sessiz faydalanan Menderes'e milletin iradesinin kimin yanında olduğu gösterilebilirdi. Temmuz'da genel seçimler olacak. Ne var ki, Millî Şef'in korkulu rüyası olan Mareşal, *Tan* vandalizmi ile vurulamamıştı. Temmuz ayında Haydarpaşa istasyonunda yirmibin kişi tarafından karşılanması, Barutçu'nun da anlattığı gibi, Şef'i ürkütmüştü. Mareşalin bir korkuluk, bir tahta perde olduğunu bilmediğinden değil. Halkın onu henüz böyle bilmediğinden. O zamanki genel inanış şuydu ki, bu ülkede Şef'ten tek korkmayacak adam oydu. Şef, onun kılına bile doku-

namazdı. Adam bir efsane olmuştu. Onun için şimdi onun icabına bakmak sırası gelmiş bulunuyordu. Kızıl boya fırçasını daha genişlemesine sallamak artık şarttı.

Rivayete göre 1919'da Fevzi Paşa da o zamanki albay İsmet bey gibi Mustafa Kemal'e katılmamış olan büyüklerdendi. O zaman çocuk yaşta olan benim gibiler için bunlar hep rivayet. Birbirini çekemeyen rakipleri söylüyor bunları. Doğru mu, iftira mı bilmiyorum. Bildiğim şu ki Mustafa Kemal o denli yalnızdı ki ağızları susturmak için: "ben onlara ödev vermiştim, ondan ötürü gelmemişlerdi" diyordu. Onlardan olmayan ve ulusal kurtuluş savaşında önemli bir payı olduğuna kuşku olmayan Kâzım Karabekir Paşa, Fevzi Paşa'nın karşısına çıkarılmak üzere seçimlerden sonra meclis başkanlığına getirilmişti. Kendini yalnız ünlü bir general değil, esaslı bir iktisatçı ve de esaslı bir eğitimci sayan paşa, mecliste Yücel'in millî eğitim bakanlığına sataşmayı zevk edinmişti.

Temmuz 1946 seçimleri de bir dönüm noktası sayılabilir. DP Meclis'e 66 üye ile geliyor. Bu kadarı iyi. Celâl Bayar ve Adnan Menderes artık zararlı kişiler değil. Ne var ki, Mareşal da geliyor Meclis'e. Çok kişi onun Meclis'te büyük işler yapacağına inanıyor. Özdemir Bey'e yeni ödevler düşüyordu. Sertel'in evinde sık sık gördüğü Baykurt da eski Ankara günlerinden Mareşal'in ahbabı olarak kalmıştı. Şimdi onunla ilgili kışkırtmalarına başlamış olduğu, sonradan gizli emniyetin, oradan da yeni kurulan kabinede İçişleri bakanı olan Sökmensüer'in eline geçen "gizli" (o kadar gizli ki yazıhane üstünde ya da çekmecesinde, arayanların elleriyle koymuşlar gibi buldukları) [belgeler dolayısıyla] sonradan anlaşılacaktır.

Mareşal Çakmak'ın Baykurt, Adıvar, Zeki Velidi gibi birbirini tutmaz ahbapları olduğunu duydukça, nasıl bir kişi olduğunu merak ediyordum. Kardeşimin çalıştığı Atman İnşaat Şirketi'nin sahibi olan Ahmet Bey onun eskiden yaveriydi. Yazıhanesine her gidişimde hep ondan sözederdi. Anlattıklarından anladığıma göre, Mareşal ona "at kendini şu kuyuya" dese, hemen atardı. Dünyada ondan büyük adam yoktu. Ahmet Bey bunları anlatırken, kardeşim hiç dinlemez, sadece gülümser, işine bakardı; fakat o benim zayıf bir yanımı yakalamıştı: Mareşalin beni kitaplarından tanıdığını iddia ediyordu. İşte buna inanamıyordum: 1946 yazın-

da Ahmet Bey muradına erdi. Evliya ziyaretine gider gibi beni Mareşali ziyarete götürmeyi başardı. Eh, benim de koltuklarım kabarmıştı hani. Ömrümde mareşal rütbesinde hiç insan görmemiştim. Üç kez askerlik yaptığım halde, yıllarca Ankara'da oturduğum halde bir kez bile bir mareşal görmemiştim. Şimdi, az şeref mi; hem de Mareşalin kendisi istemişmiş. Bu, Adnan Bey'in benimle tanışmak istemesinden de büyük bir şeref olacaktı.

Mareşal, Erenköy'de villasında geniş bir salonun ortasına konmuş yuvarlak bir masanın başında bir şeyler imzalamaktaydı. Beni görünce yanına oturttu. Hayret kim olduğumu bildiği gibi, Ahmet Bey'in iddia ettiği gibi kitabımı da okumuştu. Önünde bir tomar beyanname vardı. Yanında otururken onları imzalamaya devam etmesini hoş karşılamamı söylerken: "Görüyorsun, oğlum, nelerle uğraşıyoruz" dedi. Onları birer birer imzalayacaktı. Birdenbire bu işten usanmış gibi kalemini tomarın üstüne sinirli sinirli koydu; bana dönerek ömrüm boyunca unutamayacağım bir söz söyledi. Gerilmiş, sinirli bir sesle: "Onların o altı okları yok mu? Onları birer birer kırıp g...tlerine sokacağım" dedi.

O denli şaşırmıştım ki, ne diyeceğim bilemedim. Zaten benden herhangi bir söz beklediği de yoktu. Emekliye ayrılmış diye bu büyük adamın aklını oynatmış olduğuna hükmettim. Mareşallik etmiş bir adamın, karşısına çıkan sıradan bir gence söyleyeceği söz müydü bu? Yıllarca bekçiliğini yaptığı farzolunan altı oku bu işe karıştırmanın ne gereği vardı?

Bir şeyler mırıldanıp kalktım, elini sıkarak ayrıldım. Bilirsiniz, bizde bu gibilerin Papa ya da Rum papazları gibi eli öpülür. Ömrümde yapmadığım bir şey. Salonda çepeçevre birtakım politika çömezleri oturuyordu (aralarında belki emniyetten olan da vardı). Benim böyle büyük bir adamın huzurundan el öpmeden ayrıldığımı gördükleri zaman (gözleriyle beni izliyorlardı) ya çok önemli biri olduğumu sanmışlar ya da "enayi"nin biri olduğumu görerek gülmüşlerdi.

Bense, duyduğum sözden sarhoş gibiydim. Ahmet Bey beni otomobili ile Kadıköy iskelesine getirinceye kadar ne düşündüğümü merak ediyordu, çünkü hiç konuşmuyordum. Herhalde büyük adamın huzurunda bulunmanın ezikliği altında olduğumu sanıyordu. Bense anlamıştım ki, bu zat değil ülkede aklı başında

bir düzen kurmak, âdi bir politikacılık bile yapamayacak kadar zavallının biriydi. Yıllarca bu altı okun nimetlerini yemiş, onların bekçiliğini yaptığına milleti inandırmıştı; şimdi emekli olmanın küskünlüğü içinde bula bula okları kırmayı bulmuş, yapılacak iş olarak. Alınyazımızla oynayan insanlar bunlardı demek. Millî Şef talihli adamdı!

Ve bizler ne talihsiz insanlardık ki bu mareşal eskileri ile bu particilik küskünleri ile, bu yalana, kışkırtmalara inanan sol önderlerimizle bu ülkeye demokrasi geleceğini umuyorduk. O yaştaki bir aydın genç için bunları anlamanın ne denli acı şeyler olduğunu düşünmeyi size bırakıyorum.

Bugün yetmiş küsur yaşımda düşününce, acaba, o zaman çok mu çabuk kırılıyordum diyorum. Ama olaylar birer birer gösterdi ki umut bağladığımız adamların hiçbirinde gerçekleştirmek istedikleri iş için dayanacakları bir toplum temeli yoktu. Bizler havalarda, ayakları toplumdan kesik aydınlardık. Anlattığım olayın içimdeki acılığına karşın kimseye: "bu adam politik anlamda safdilin biridir" diyemezdim. Ne var ki, ona karşı beslenen inanç ve umut yaygın ve derindi. Fakat, bu büyük kişiye hem yobazların hem solcuların hem ırkçıların bağlılık duyması göstermiyor mu ki, [mareşal] hiçbir ideolojik yönü olmayan bir zattı? Hepsi bu paslı demirden bir çakmak çeliği yaratacaklarını sanıyordu. Kendi eliyle şeflik tahtına oturttuğu kişinin yönetiminden ülkeyi kurtaracak adam sanıyordu onu. Meclis içinde demokratik savaşı yürüteceğini, Şef'e meydan okuyacağını, bunlar da yetmezse Meclis'i boykot edip halkın içinde savaşacağını sanıyorlardı.

Bunca sığ bir muhalifi politika alanında yok etmek, CHP önderi için çok kolay bir şey olacaktı. Fakat seçimlerden sonra Saraçoğlu'nu yitiren CHP Şef'inin, gûya zor altında başbakanlığa getirdiği Peker kabinesi, bu Mareşal işini öyle genişlemesine tuttu ki bundan sonraki bölümde "Yılan Hikâyesi" diyeceğim ve birkaç yıl sürecek olan ikinci bir ırkçı-turancı döneminin açılmasına yol açtı. Peker kabinesinin, Mareşal yüzünden başlattığı faşizm tornedo'sunun nasıl devirmedik çam kalınamacasına estiğini (ben de bu fırtınanın tam ortasında bulunuverdim) anlatmadan önce yazılacak bir iki şey daha var.

Dağın Doğurduğu Fare

Demokrat Parti, *Tan* Olayı'nın hemen arkasından (7 Ocak 1946'da) resmen kurulmuştu. Başlangıçta halkçılar demokratların ideoloji ve program açısından daha üstün yanları olacağından korkuyorlardı. Halkı korkutmak için, bunların iktidara gelirlerse halk mahkemeleri kuracaklarını, zenginlerin varını yoğunu ellerinden alacaklarını yaymaya çalışıyorlardı. Mareşal Çakmak, namazında niyazında biri olarak tanındığı için, laikliğin yitirilmesi tehlikesi olduğunu da aydınlar arasında yaymaya çalışıyorlardı. Fakat, korku dağı doğura doğura bir fare doğurdu. Demokrat Parti kurucularının hazırladığı program tartışmasız geçiriliverilince, bunların CHP'lilerden üstün hiçbir yanlarının bulunmadığı görülmeye başlandı. Zamanla birbirlerine daha çok benzeme yarışına bile girdiler. İkisi de, kendilerini, aynı kapıya hizmet eden yanaşmalara benzetmeye çalışıyordu. O zaman başbakan olan Saraçoğlu, *Daily Mail* gazetesine verdiği demeçte iki parti arasında görüş birliği olduğunu söylerken bunu, dışarıya karşı öğünme için söylemekle birlikte, yalan söylemiş olmuyordu. Yalnız iç sorunlarda aralarında çok, çok ayrılıklar vardııı, ama dışarıya karşı birliktiler! İnönü, Nurullah Ataç'ın çok sevimli bir deyimi ile "Sultan Reşat" olmuş, Çankaya'da âdi politikaların üstünde milletin hayrına dua eden bir baba rolüne girmişti. Yalnız, Fuat Köprülü münasebetsizlikler yapmaktan geri kalmıyordu. Bir "millî müzevvirliğe" kalktı. Bir İngiliz ya da Amerikan gazetesine verdiği demeçte "dış tehlike" diye bir şey olmadığını, bunu iktidar hükümetinin iktidarda kalmak için uydurduğunu söyleyiverdi... Bu iddiasının Moskova radyosunca da ileri sürüldüğü öyle bir isbat edildi ki "Moskova ağzı" ile konuştuğunu kendisi bile farketti ve bir daha böyle lafları ağzına almamaya tövbeler etti. (Köprülü, türkologluk yaptığı yıllarında yazdığı kitapların üstüne ve adının altına yazdığı unvanları arasında "Şûra Cumhuriyetleri İttihadı Ulûm Akademisi Azasından" unvanını koymayı hiç ihmal etmezdi. Bu dönemden sonra o akademiye yazıp üyeliğini geri aldığını bildirmiş miydi acaba?). Şimdi her tehlike borusunun öttürüldüğü zaman diğer muhalifler gibi o da o boruyu öttürecektir. Artık, Millî Şef'in kendi sisteminin çerçevesi içinde, kendi partisinin

damgasını taşıyan bir muhalefet demokrasisinin yolu açılmış bulunuyordu. Menderes ve Köprülü ile olan o görüşme günü aklıma koyduğum şey, onlara böyle bir durumla karşılaşacaklarını söylemekti. Köprülü bunu çaktığı ve yıllardan beri bana neler söylemiş olduğunu bildiği için, beni o gün hiç konuşturmadığını anlatmıştım. Zannederim, her ikisi de Şeflik rejimi yıkılmadıkça gerçek bir demokratik gelişme olamayacağını anlayacak zekâda kişilerdi. Fakat ikisi de bunu bir "muhalefet" sorunu değil, bir "devrim" sorunu sayıyorlardı. Böyle bir işe onları itecek hiçbir neden de yoktu. Konuşmamızın bana faydası ise, ikisinin de buna yanaşma olanakları olmadığını, kendi toplumsal durumları açısından buna karşı bile olduklarını anlamış olmam oldu.

Demokratlar için büyük amaç bir an önce iktidara gelmek davası olmuştu. İnönü, kendi partisinin bütün direnmelerine karşın seçim kanununda değişiklik yapılmasını, benimsemesinin yanısıra kendine yalnız "parti başkanı" denmesi büyüklüğünü de gösterdi. En önemli yenilik, sınıf esasına göre cemiyet ve parti kurulmasının bile kabul edilmesi oldu. İşçi, sendika bile kurabilecekti, demek. 11 Mayıs 1946 kurultayında İnönü'nün şu sözleri ilginçtir: "Biz kendi programımızda, sınıf mücadelesini istemeyen ve sınıf çıkarları arasında uyum arayan esasta kalacağız".

Yukarda gördüğümüz Reşat Şemseddin Sirer'in felsefesinin bir yinelenişi!

Bol keseden sözü edilen demokrasi ödünlerinin anlamlarına aldırış etmeyenler çoktu. Sosyalist parti ya da partiler bile kurulacağına inanan da çoktu. Kimi kişiler onu iyice hafife almaya bile başlamıştı. Az sonra kendisinden Mareşal Çakmak dolayısiyle sözedeceğim birinin, çok yakınım olan bir kimsenin çalıştığı yazıhanesinde, akşama doğru ayak üstü konuşulurken gelen çok yüksek rütbeli bir subay, onun sıkışınca ülkeden kaçma hazırlıklarında olduğu yollu haberler bile alındığını, hava kuvvetlerinin ona göre uyarıldığını söylediğini dinlediğim zaman çok şaşırmıştım. O generalin kim olduğunu merak ettiğimden sormuştum. Mareşalin damadı ve hava kuvvetleri komutanı olduğu söylendi. Adını da söylemişlerdi. O günleri anımsadığım zaman güleceğim geliyor: İnönü saf bir "Sultan Reşat" rolüne girerken az sonra size saflığını anlatacağım Mareşal Fevzi Çakmak kendini arslan pos-

tunda tanıtıyordu. Balkan savaşında padişaha "Edirne düştü" deyince "ya öyle mi, çok memnun oldum" dediği söylenir Sultan Reşat'ın ne denli ahmak biri olduğunu anlatmak için. Saraya mabeyinci atanan Halit Ziya Uşaklıgil ise onu tanıdıktan sonra, son derecede kurnaz biri olduğunu yazar anılarında. Mustafa Kemal de Vahdettin'in saf, ahmak numaraları yaptığını anlatır. Millî Şef de ayını yöntemleri öğrenmiş olacaktı. Sık sık falan şeyi bilmiyordum da nice zaman sonra öğrendim gibi safça cahillik tevazuları göstererek nice kişiyi aldatmıştır. Çoğu oğlu, torunu yerinde olan kişilere böyle numaralar yapardı. Neden onca basit gözüken iş önce geniş kapsamlı tutulmuştu? Bunu anlamak için kimi önemli dış olayları bilmemiz gerek. Onlara paralel olan iç olaylar vardı ki bunları gördükten sonra, o dış olayların neden onca etkili olduğunu daha iyi anlarız.

Bu iç olaylar Temmuz 1946 seçimlerinden sonra hafif bir kreşendo ile başladı ve ağır ağır hızlandı. Ocak 1947'de ki DP kurultayında görûldü ki, onların arasında da (moda olan bir terimle) "fraksiyonlar" başlamış. Millî Şef'in "Sultan Reşat" rolündeyken başlattığı muhalefet partisi ile "diyalog" denen ilişki genişledikçe, DP'deki "fraksiyon" da o ölçüde derinleşiyordu. Kimi demokratların parti başkanlığına Mareşal gibi büyük bir adamı getirme istekleri, Bayar-İnönü diyalogları yüzünden suya düştü. Bu, oyuna karşı İstanbul'da Kenan Öner adlı bir hırslı avukat Mareşalin şampiyonluğu rolünü üstüne alarak mahût diyalogculuğun gizli bir "muvazaa"dan başka bir şey olmadığı görüşünü savunması ile DP içinde ilk çatlama başladı. Bu ise fraksiyonlaşmaların bir sonucu [olarak] koca Mareşal'in siyasal kariyerinin şunun bunun oyuncağı haline gelmesinin de başlangıcı olmuştur. Daha sonraları, 1948'de Millet Partisi adına ayrı bir parti koptuğu zaman, Mareşal bu cavalacoz partinin başkanı gibi gösterilmiştir. Bu sözü kullanmama bakmayın. Parti içinde namuslu, aklı başında kişiler vardı. General Sadık Aldoğan, Mustafa Kentli, Enis Akaygen gibi. Bir de onların yanında Kenan Öner, Hikmet Bayur, Bölükbaşı gibi ukalâ tipler. Sonraları bunlar da çil yavrusu gibi dağıldılar. Ne bunları birbirine bağlayan paylaşık bir ideoloji, ne toplumda temsil ettikleri bir sınıf ya da bir bölge; herhangi bir toplum parçası vardı. Bunun yerine onları birbirine bağlayacak bir politika çıkarı

da olmayınca doğal olarak bu birbirini tutmaz kişilerin partisi dağılır gider. Bayar ile Menderes'in ipini çektiği parti ise sağlam. CHP önderi ile "diyalog" bile kurmuş! Her iki yan için asıl amaç, Amerika ile "diyalog"u kurmaktı!

Bu amaca ulaşmak için İnönü en büyük çabasını şimdi sahnelemeye başlayacaktır. İlk yaptığı ve o zaman herkesi şaşırtan şey, Parti'de onun liberalliğine karşıt olduğu söylenen eski tüfekçi Recep Peker'i Başbakan yapmak oldu. Bu Saraçoğlu'nun siyasa sahnesinde kurban edilişiydi. Peker zorlu bir kabine kurdu. Koyu bir faşist çekirdekle. Millî Eğitim bakanı Reşat Şemseddin Sirer (bu da Yücel'in kurban edilişi), ünlü Sadi Irmak, ilk başrolü oynayacak olan Şükrü Sökmensüer: İçişleri bakanı, eski emniyetçi. Tamam mı?

Bu kabine kendinden hiç beklenmeyecek iki iş yapmıştır. Birini şimdi anlatacağım. İkincisini daha sonra. Birincisi sosyalist parti kurulmasına izin vermesi!.. Hem de iki tanesine. İkincisi, Amerika uyduluğunun ilk kapısı olan IMF'e girme hazırlığı olarak 7 Eylül devalüasyonunu yapması. Boğaya kırmızı bez gösterilmesi gibi, bu Peker kabinesinin önüne sosyalist parti sürmek, o zaman iç savaşı yüzünden İngiltere ile Amerika'nın gözbebeği olan Yunanistan'dan "bizim ne geri kalır yanımız var" diyebilmek için başvurulan bir oyundu. Demokrat Parti'nin o kadar çabuk zararsız bir parti haline getirilmesi iyi olmamıştı. İktidarla muhalefetin bunca çabukluk ve kolaylıkla ağız birliği yapabilmesi, Moskofları belki ürkütecek bir şey olurdu, ama Amerika'nın Türkiye'yi koltuğu altına almasını kolaylaştırmak için, bizim de Yunanistan gibi iç kızıl tehlike altında olmamız lâzımdı. Yalnız dış kızıl tehlike yetmeyecekti. Bir "iç kızıl" tehlike olduğunun başı biraz gösterilmeliydi ki, ihmal edilirse Yunanistan'da olduğu gibi Türkiye'de de bir papara kopabilir korkusu verilebilsin. Amerika'ya kendini acındırmak, onun maddî yardımını sağlamak için komünisti, kızıl tehlikesi olan bir ülke rolünü takınmak o zaman Avrupa'da karikatür ve güldürü fıkra konusu olmuştu. Amerika'da bile bu oyun üzerine son derece güldürücü bir film yapılmıştı. Filmin adı: *Kükreyen Sıçan*. Bilmem gördünüz mü?*

Bizim Yunanistan'dan ne eksiğimiz vardı da bizi umursamıyorlar,

(*) Jack Arnold'un *The Mouse that Roarred* adlı bu filmi ülkemizde *Kükreyen Fare* adıyla gösterilmiştir - yay.haz.

Moskof tehlikesinin ağzında yalnız bırakıyorlardı? Yunanistan Nazi istilâsına uğramış; Türkiye ise Nazi dostluğu sayesinde savaş dışı yaşarken, Yunanistan'da köylü bile bilinçlenmiş; EAM, ELAS gibi örgütleri ezmek için Batı müttefikleri modern silâhlarla donatılmış bir Yunan ordusu bile hazırlamışlardı. Öyleyken, eni konu bir iç savaş başlamıştı. Türkiye'de ise böyle bir durum yok. Bu yüzden Yunanistan'a sağlanan cömertliklerden yoksun kalma tehlikesi vardı. Türkiye Nazi istilâsına uğramamıştı ama Nazi ekonomisinin uyduluğu altındaydı. O ekonomi çökünce, yeni dünyanın ekonomisi karşısında dayanılacak başka bir güç gerekti. Amerika'da başlayan yöne uyumlu olacak bir durum yaratmak için, tek yapılacak şey, sol aydınlara "biz de devrim yapıyoruz" sanısını vermeli ki ortaya çıksınlar; o zaman "Yunanistan'da tehlike var da bizde yok mu?" diyebilelim. Yeni düzen, kendi eliyle kendi "iç tehlikesini" de yaratmalıydı. Yarım yüzyıl "tehlike hastalığı" oynayan bir düzen için bunu yapmak güç bir şey olmayacaktı. İlk iş olarak, sentetik sosyalist partilere olanak sağlanmalı; Amerikalılar'a kilidin Yunanistan'da değil, Türkiye'de olduğu gösterilmeliydi.

Sosyalist Parti kurma gibi şeyleri, Batı'nın siyasal düşün geleneğinden uzak bırakılmış ülkelerde toplum sorunlarını en kısa yoldan çözümleme isteğinde olan aydınlar, bu çözümlemeleri uzun uğraşılar pahasına kazanılmış şeyler olmaktan ziyade, istemekle gerçekleşen başarılar olduğunu sandıklarından, kendilerine sosyalist parti kurma özgürlüğü verilince, bir dahaki seçimlerde "iktidardayız" hülyası içinde gerçekten devrim yapacak duruma geldiklerini sanırlar. Diktatörlük rejimlerinde yalancıktan böyle deneylere girişilmez; ancak bukalemun türünden (sui generis) rejimlerde böyle oyunlar oynanabilir. Düşün dürüstlüğü, uygarca yüreklilik, birbirine güvenme gibi şeylere inanan safdilleri avlamanın yolu bu.

Türkiye'de bağımsızlık savaşı zamanında olduğu gibi sosyalistlik: ya: "biri yer, biri bakar, kıyamet ondan kopar" çeşidinden Hazret-i Ömer adaleti ya da daha sonra olduğu gibi çocukların komşuluk, bebek, gelin-güvey oyunları gibi oynanan bir oyun; bilemediniz, yıllarca süren bir hırsız-polis oyunu olmaktan öteye geçmemişti. Köylüsünü bırakın, işçisinin bile bu oyundan haberi yok. Geriye "aydın" denen okumuşlar kalır. Onlar da, Abdülha-

mit zamanından kalma yöntemlerle ya birbirlerinin ya da kendi kendilerinin polisi olmuşlardı. Bir efsaneleştirilmiş martirleri bir de yıllardır hapiste yatan efsaneleşmiş şairleri vardı. İkisi de gerçekten Marksist ya da komünist miydi, bunu bile soracak kabadayı yok. Şef sistemi gibi rejimler altında yaşayan sol aydınlar, tarihte baskı altında kalışlarının sonucu olarak Şiî'likteki "gizli imam", "beklenen mehdi", "kerbelâ döğünmesi", ve kuvvetli bir "şiir" düşkünlüğü gibi nitelikler kazanır. Yine o dine özgü olan ve "takiye" denen "iki yüzlü görünme" yöntemi ile yaşayabilme tekniği de var. Bu özellikler, gerçekte Sünnî olmayan Türk Halk edebiyatının geleneğine de uygun. Sarayın kuşku konusu olan ve kendine özgü kapalı sembolleriyle despotizme isyanın inleyişi olan bu edebiyat, yüzyıllar boyu gizli bir huzursuzluk geleneğini yürüttüğü halde, modern Türk solu bunun bile farkına varamamış. Bu edebiyattan siyasal bilince geçme yolu bile düşünülememiştir. CHP rejimi zamanında "gizli imam" sembolü Şefik Hüsnü adlı zattı. Güvenlik örgütlerinin çok iyi tanıdığı bu zatı, halkı bırakın, aydınlar bile ne görmüş ne de tanımıştır. Örgütler gerekli olayların çıkmasını istedikleri zaman, gizli imamın anılmasına göz yumarlar. Tehlike partileri de olmasına izin verilince, sosyalist parti kurma hevesliler arasında bir yarıştır başladı. Yarışta ilk sırayı kapan Esat Âdil Müstecaplı, 14 Mayıs 1946 tarihli bir izin ile *Türkiye Sosyalist Partisi* adlı bir parti kurdu. Bu parti 1946 genel seçimlerine bile katıldı, bir adetçik milletvekilliği bile kazanamadı. İstanbul dışında örgütlenmiş de değildi. Bana hep çocukken oynadığımız komşuluk, bebek bakma çeşidinden bir iş gibi geliyordu bu tadımlık particiliği. 1951 ara seçimlerinde biraz oy kazandıydı; ama her haliyle bir amatör işi olduğu belli olduğundan gereken ürküntüyü yaratamamıştı. Daha büyük laflar edecek bir parti lâzımdı.

Esat Âdil'in sosyalist partisi "gizli imam" geleneğindekileri çok kıskandırmıştı. Onlar Beyoğlu'nda Petrograd pastanesi gibi yerlerde lâklâkiyatla vakit geçiren devrimcilerden değil, gerçek işçilerden gerçek bir devrim partisi kuracaklardı; ama nerede gerçek işçiler? O zaman sendika örgütlenmesi bile devede kulak. "Gizli imam" geleneğinde "işçi", "emekçi", "proleter" sözcüklerinden geçilmez; ama onların bu işçileri bir iki tornacı, marangoz, garaj

makinisti, terzi gibi tipler ile taşradan gelen, toprak ağası ailelerinden kopmuş, İstanbul'un züppe aydın çevreleri karşısında kendilerini işçi sınıfından sayan delikanlılardan oluşan bir "sınıf"tı. Öteki partinin uydurma oluşu karşısında bunlar yerlerinde duramıyorlardı. 20 Haziran 1946'da Dr. Şefik Hüsnü Bey'in başkanlığında *Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi* gibi dört başı mamur bir parti kurmak için onlara da irade çıktı. 1946'nın ortasında Nuri Demirağ adlı milyonerin Kalkınma Partisi, Demokrat Parti, Halk Partisi, Millet Partisi, Sosyalist Parti, şimdi bir de bu uzun adlı ikinci sosyalist partisi ile Türkiye gerçekten çok partili bir demokrasi olmuştu!

Asıl istenen tehlike çanı çalınabilecek aşamaya gelinmiş bulunuyordu. Merak edenler bu son sosyalist partinin bir kısa vâdeli, bir de uzun vâdeli iki programını Prof. Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasal Partiler* kitabında okurlarsa göreceklerdir ki, sıkıyönetimcilerin tüylerini ürpertecek, buna karşılık zamanı gelince Recep Peker'in eski zaptiye kafalı bakanı Şükrü Sökmensüer'i Meclis kürsüsüne çıkıp ülkede muazzam bir korkunç komünist ağının her yanı sardığını anlatacak bir demeç vermesini sağlayacak malzemeyi bol bol verebiliyordu. Komünist adını taşıyan parti kurmak yasak olduğundan kendini komünist sananlar genellikle komünist parti değil, sosyalist parti kurduklarını iddia ederler; ama kim dinler? Sıkı bir yönetim altında yönetilen ülkelerde böyle şeylere kurbağalar bile güler.

Çok geçmeden, gerekli gürültü kopartılarak gizli imam partisi kapatıldı, ileri gelenleri içeri atıldı. Seslerini yükseltemeyecek duruma getirildikten sonra, bunlar adaletin karşısına çıkarılıncaya dek söylenecek şeyler söylenir, bunların aslı olmasa bile iş işten geçtikten sonra bunlar yalan mıydı, sahi miydi diye sormayı kimse aklına bile getirmez. Bunlar sosyalist parti kurduklarından ötürü değil de, sınıf savaşı yaptıklarından ötürü, ceza kanununun ilgili maddelerine göre, yani mevcut kanunlara saygılı olarak bastırıldı. Önce sosyalist parti kurma özgürlüğü, sonra da sosyalist partileri kapatma olayı arasındaki süre içinde gerekli gürültüyü hoparlörlerle şişirmeye yarayacak ölçüde hayalî "kızıl tehlike" batarya pilleri doldurulmuştu. Arada (Ekim 1946) "İnsan Hakları Cemiyeti" kurma gibi girişimler bile olmuştu! Böyle bir cemiye-

tin böyle bir zamanda ne denli bir kurum olduğunu bu cemiyetin kurucu ve üyelerinin adlarından anlayabilirsiniz: Mareşal Fevzi Çakmak, Tevfik Rüştü Aras, Kenan Öner, Zekeriya Sertel, Cami Baykurt, Sadık Aldoğan: Dam üstünde Saksağan. Onlar da kızıllıkla suçlanınca çil yavrusu gibi dağıldı insan hakları'nı koruyacak olan bu kocaman adlı kişiler.

Nasıl Başladı?

24 Ocak 1947 günü BMM'de İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer bir demeç vermişti. Konuşmasının bir kısa vâdeli, bir de uzun vâdeli iki hedefi olduğu zamanla anlaşıldı. İlk ağızdaki amacı Mareşal Çakmak'ı bir tuzağa düşürmekti. Mareşal, buna karşı gelerek, İnönü'yü tuzağa düşürmeye kalkmışsa da cepheden saldıramadığı için bir "yandan-çevirme" manevrası yapayım derken hem kendisi hazırlanan tuzağa düştü, hem de bunun yol açtığı bir dizi olay, Bakanın uzun vâdeli dediğim amaçları ile birleşince uzun bir yılan hikâyesinin kapısı açılmış oldu. Uzun kapsam açısından, Bakan, ilk iş olarak bir tarihçiliğe girişmişti. Komünizm akımının Türkiye'deki tarihini anlatacaktı. Mustafa Suphi'den tutturarak zamanına değin getirdi. Şimdi, komünizm Türkiye'nin yalnız büyük bir iki kentine değil ta köylerinin içine dek girmişti. Hem de nasıl? Köy Enstitüleri yoluyla! Bu Köy Enstitüleri'ni kuran sanki İnönü değil; onun kanununu çıkaranlar sanki Bakan'ın konuşmasını dinleyen üyeler değil de onları ta Moskova'dan Joseph Stalin kurmuş; o kanunu Rus komünist partisi hazırlamış; yolladığı ajanlarla bu enstitülere alınan köylü çocuklarını komünist olarak yetiştirerek onları köylere kadar sokmuştu.

Meğer neler oluyordu ve millet uyuyordu! 1940-1941'de Zonguldak'ta öğrencilerden oluşan bir komünist grubu yakalanmıştı. 1943'te Rauf İnan'ın yönetimindeki Çifteler Köy Enstitüsü'nün bir komünist tahrikâtı yuvası haline geldiğini polis meydana çıkarmıştı. 1944'te Akhisar'da yine çoğu öğrenci olan 31 kişilik bir komünist grubu yakalanmıştı. Komünistler köylere kadar sokularak köylümüze, aydın tabakamıza karşı düşmanlık ve de devlete karşı güvensizlik duyguları aşılayarak onlar arasında "mücadeleci" ve "mütearrız" bir sınıf yaratmak için her yerde harekete geç-

mişlerdi. Şimdiye kadar işçi sınıfı arasında çalışan ajanlar şimdi köylere dönmüşler, oralarda da işe koyulmuşlar. Ve Türkiye hâlâ ayakta, hayret değil mi? Bakan, Meclis üyelerinin derin bir korku içinde dinlediği, gerçekte komünistlikle ilgisi olmayan çocukça işlerden muhteşem bir komünizm montajı yapmıştı. Konuşmada başka bir numara daha vardı: meğer o kurulmasına izin verilen Sosyalist Parti'nin şefi olan Şefik Hüsnü de mektuplar yazmış; bu çok gizli mektuplar da ele geçmiş. Masa ya da çekmeceleri ya da cepleri karıştırılmış, birçok gizli sırlar keşfedilmiş. (Bunlar gûya Amerikan usulü demokrasi istiyorlardı; bilirsiniz Watergate olayında görüldüğü gibi, başkasının yazıhanesine gizlice girip evrakını karıştıran adamı orada hapse mahkûm ettiler). Bu Şefik Hüsnü mektuplarında mı yazılarında mı, bir yerde İnönü'nün ülkeyi İngilizlere (?) satmaya hazır olduktan başka eğer Demokratlarla Mareşal meclisi terk ederse o da arkasındaki partiyi (ama ne parti?) yürütüp onları destekleyeceğini yazmış. Hem de bunları kime yazmış? Moskova'daki merkezine. Neresi bu merkez? Soran, bilen yok... Moskova demek yeter.

İnönü gibi bir zekâ dehasına oranla yaya bir zat olduğunu anlattığım Mareşal bu açıklamalara son derecede sinirlenerek, hiçbir siyasal yararı olmayan bir karşı "taarruz"a geçti. Bunun tek etkisi tam istenen demagoji kapısını açması oldu. Verdiği karşılıkta, saçmalamada Sökmensüer'den kıl kadar aşağı olmadığını da gösterdi. Hem de onun gösterdiği cür'eti bile gösteremeden, dolaylı bir dille: "solcuları destekleyen ben değil, cumhurbaşkanının hükûmetlerinin bakanlarından biridir" gibi bir karşılık verdi. Ama, zavallılar, ne yapabilirlerdi? Ne biri ne de öteki konuşamıyorlar ki? İkisinin de birtakım işlerde payları olduğunu görmüştük. Şimdi bir tanesi kalkıp da: "sen değil miydin Turancılığı destekleyen?" diyecek olsa, öteki de: "onu yapan ben değil, asıl sendin" dese ne olacağını siz düşünün! Onun için ancak böyle kinayeli laflarla birbirlerine çamur atıyorlardı. Sökmensüer'in açıklamaları Mareşal'i kızdırdığı halde Bayar ve diğerlerinin keyfini kaçırmamıştı. Ancak, sayın Sökmensüer'in zahmet etmemesini, çünkü onun adlarını verdiği solcuları (Baykurt, Sertel) kendilerinin zaten beğenmediklerini özel bir bildiri ile açıklamak elçabukluğunu gösterdiler. Sertel bunu hakketmişti. Sayın Bayar'ın geçinmek için

sayın zevcesinin kürkünü satmayı düşündüğünü, "Özdemir Oğlumuz"un yalanlarına kanarak inanacak kadar saf bir adamdı. Sökmensüer, Köprülü ile Menderes gibileri biraz dikkatsizlikle azarlayarak hafifçe kulaklarını bükmüştü. Demokrat liderler "perde arkalarına saklanan kızıl faşistlere âlet olduklarını göremiyorlar" gibi de bir laf etmişti. Dikkat etmeliydiler, bu "kızıl faşist"lerin amacı memleket evlâtlarını köle yapmaktı. Sökmensüer'in dağarcığındaki sır hazinesi bu kadarla bitti sanmayın. Daha başka açıklayacağı sırlar vardı. Sıkıyönetimin kapattığı partinin başkanı "Moskova"ya yazdığı raporda başarılarını anlatırken "ismi zikrolunmadan geçen" iki marksist dergiden de sözetmiş. Bunları, bir çeşit "remote kontrol" cihazı ile uzaktan kendisinin yönettiğini yazıyormuş. Fakat Sökmensüer "ismi zikrolunmadı"ğını söylediği bu iki derginin hangi dergiler olduğunu elindeki maden detektörleri cinsinden âletini dolaştırarak keşfetmiş: bunlar *Yurt ve Dünya* dergisi ile *Adımlar* dergisi imiş.

Bakan, bu korkunç tabloyu çizdikten sonra, hayalî kişiler yerine, asıl hedef olan gerçek kişilere döndü. Meğer sıkıyönetim, sosyalist partileri kapatırken araştırmalar yaptığında, pek çok belgeler ele geçirmiş. Zekeriya Sertel ile Cami Baykurt, Mareşal Çakmak'a mektup yazarlarmış. Bu son derecede gizli mektuplar, bu iki kişinin birinin masasının üstünde, çekmecesinde "gizlenmiş". Bu mektuplarda "Özdemir oğlumuzun" adı geçiyor. (Geçerdi elbet. Bütün bu "gizli" mektuplaşmaların ulaklığını yapma ödevi ona verilmişti). Bayar ile Menderes'in, komünist dergisi *Görüşler*'e yazı verme vaadi de meydana çıkmış. Mektupların birinde ya Baykurt ya da Sertel 1946'da yaz seçimlerinde yapılan sahtekârlıklardan ötürü Meclisi boykot edip muhalefeti milletin sinesinde yürütmesini teklif ediyormuş. Böyle bir Meclisin halkın iradesini temsil etmediği millete duyurulmalıymış. (Özdemir oğlumuz, vazife gereği, bunlar arasında gide gele Mareşal'in böyle bir kahramanlık gösterecek biri olduğuna onları inandırmıştı).

Prof. Kemal Karpat, bu açıklamaların üç amaç güttüğünü söyler (*Turkey's Politics*, 1959): 1- Solcuları desteklediği iddiası ile Mareşal'i lekelemek, demokratları onun desteğinden yoksunlaştırmak. Halk Partisi gazeteleri yazı ve resimlerle onu müseccel solcularla berabermiş izlenimini veriyordu. 2- Mareşal'in kendisi

ile solcu tanınan kişiler arasında bağlantı kurduğu halde, DP önderlerinin bundan kaçındığını söyleyerek onları "ilzam" etmek.
3- DP'nin kendi üyelerine de Meclisi boykot etme gibi bir işe kalkışırlarsa komünistlere hizmet eder duruma düşeceklerini onlara önceden hatırlatmak.

Politikacılar "teşriî masuniyet" dokunulmazlık kalkanı altında kendilerine cevap verecek durumda olmayan savunmasız insanlar hakkında istedikleri gibi laf etmekte kendilerini özgür sayarlar. Sökmensüer, bu eylemi ile yalnız bu geleneksel ahlâk dışı kuralı uygulamakla kalmamış, daha sonra gelecek olan bir dizi olaylara sürekli olarak doğruluğundan hiç kuşku duyulmayan bir gerçeklilik otoritesi de hazırlamıştır. Bundan sonra, "Şükrü Sökmensüer'in mecliste dediği gibi" dendi mi akan sular duracak, herkes her söylenene bu otorite sayesinde inanacaktır. Bu Şefik Hüsnü de ne denli tehlikeli bir komünistmiş ki (sanki bir başarı gösteren bir partisi varmış gibi) sözde yazdığı raporda aslı olmayan bir iddiada bulunur ve bunu yazdığı sözde raporunu da sıkıyönetim altında yaşayan bir ülkede çekmecesinde ya da dosyasında tutar? Bunlar bir kez adlarını komüniste çıkarmışlar, eşlerine bir aşk mektubu yazsalar polis onu bile okur. Belli ki parti kurmasına izin çıktı diye ülkeye demokrasi, özgürlük, kişi ve mesken dokunulmazlığı gibi komünizmden çok önce uygar dünyada tanınmış olan özgürlüklerin geldiğine inanacak kadar safmış bu adamlar. Peki, bunca saf insanlardan niye bu denli korkuyorlar? Hayır, korktukları filân yok. Üstelik bu saf insanlar onlara lüzumlu. Her istedikleri anda "bakın bizde komünist var" denmesine yararlar. Adamların "röntgencilikleri" o denli esaslı ki onlar hakkında bilmedikleri yan yok. Mecliste içişleri bakanı "komünizm köylere kadar yayıldı" diyor, sıkıyönetimde çıt yok! Öyleyken onun dışında kıyamet kadar efsaneler, iddialar. Bu adı geçen dergilerden biriyle tanıtılanlardan biri de ben olduğum için bunları size anlatacağım.

Türkiye'de demokratik özgürlükler kazanma uğruna yapılan çabalara karşı silah olarak "komünizm" damgalaması ile saldırma (ve iktidarda bulunan bir hükümet ve bir parti desteği ile saldırma) geleneği Sökmensüer'in bu söylevi ile başlamıştır. Böyle bir söylev bir dizi olayı başlatmak amacı ile özel olarak düzülmüş ve uydurulmuştu. Bu geleneği de o açmıştır. İçişleri bakanı olan biri-

nin parlamentoda böyle bir iş yapacağından o zamanki rejim içinde cumhurbaşkanı olan kişinin haberi olmadığını ileri sürebilecek biri var mıdır? Yoktur. Onun için, bundan sonra anlatacağım şeylerin çoğunun arkasında Millî Şef vardı gibi bir izlenim alırsanız buradaki bu sözü hatırlayın ve kendi sonucunuzu çıkarmak için kendi sağduyunuzu kullanınız.

Truman Doktrini'nin Türkiye öncüsü Sökmensüer'in söylevi, açık olarak (çoluk-çocuk turancılığı dediğim) görüşün, kapalı olarak von Papen-Saraçoğlu hücresinde geliştirilen komünist komplosu ve Rus Tehlikesi tezini, hükümetin en yetkili ağzından benimseyerek daha sonraki hükümetlere "muhkemleşmiş bir kaziye" olarak klasikleştirilmiş şekli ile bıraktığı miras olmuştur. Artık bundan sonra, her tür sol düşün özgürlüğüne karşı elde hazır resmî bir reçete bulunacaktı.

ONUNCU BÖLÜM

Truman Doktrini (Mart 1947)

Amerika'da Neler Oluyordu? • Truman Doktrini'nin Dayandığı İdeoloji • 7 Eylül ve IMF • Irkçılık-Turancılık Filmini Tersine Oynatan Dava • Kişisel Anı: Ahlâk Kongresinde • Küçük Amerika Olma Yolu Açılıyor • Faşizm ve Sol Üzerine İki Muhalifin Yüksek Düşünceleri

Amerika'da Neler Oluyordu?

Amerika'da neler olduğunu anımsamadıkça "Unutulan Yıllar"ın son kesiminin olaylarını doğru olarak anlamanın olanağı yoktur. Bu olayların hepsi, Amerika'da olup bitmekte olan olaylara paralel olarak geçmiştir. Paralellikten başka, aralarında şaşılacak benzerlikler de var: Amerika'daki olaylar, kuşkusuz, Türkiye'ye bakılarak yürütülmüş değil; oranın cumhurbaşkanı, Türkiye'nin millî şefini taklit edeyim demiş değil. Acaba Türkiye'deki olaylar Amerika'da olanlara göre mi ayarlanıyordu? ve ayarlanıyor idiyse bu nasıl başarılmıştı?

Amerika'daki olaylar karşısında pirelenmekte olan Sovyetlerin, kendi güvenlikleri açısından Karadeniz ve Boğazlar'la ilgili olarak Türkiye ile bir uzlaşma olanağı girişimlerini, Millî Şefliğin iç muhalefeti ılımlılaştırma amacı için nasıl kullandığını gördük. İkinci Dünya Savaşı dönemindeki Saraçoğlu hükümetinin tutumu karşısında o devletle bir uzlaşma çabasının sonuçsuz kalacağı da meydanda. İnönü ile Saraçoğlu'sunun çok iyi bildiği bu gerçeği, Sovyet diplomasisinin bilmemesine inanmak güç. Ruslar olmayacak bir işe girişiyorlardı. İnönü'nün dediği gibi, iç olaylar ile dış sorunlar arasında, çözüm aramak açısından, sıkı bir bağlılık vardır. Nisan 1946'da Missouri uçak gemisinin İstanbul'a gelişi, bu kural

gereğince, Amerika'nın Türkiye'yi Rusya'ya karşı destekleme kararında olduğunun belgesi olarak görülmüştür. Halbuki o zamanın cumhurbaşkanı olan Truman, henüz daha sonranın Truman'ı değildi. Bu Missouri gelişinde gerçi Ruslara karşı bir gösteri isteği vardı; ama Türkiye'yi destekleme amacıyla olan bir gösteri değil. Truman'ın o zamanki sevgili doktrini olan "Boğazlar'ın mutlak serbestliği ve askerlikten arındırılması" görüşünü anlatmak amacını güden bir gösteriydi. Onun bu görüşüne Türkiye karşı olduğu kadar Rusya da karşıydı. Fakat, bir yıl kadar sonra, Mart 1947'de, ünlü Truman Doktrini yayınlandığındaki Truman, o eski görüşünü tersine çevirmiş bir Truman olarak dünyanın karşısına çıkıyordu. Bu, Türkiye'deki demokratik özgürlük savaşını iki ateş arasına sokan bir tornistan olmuştur. Amerika'da hangi koşullar altında olmuştu bu dönüş?

O zamanlar bu soru ne sorulmuş ne de buna yanıt aranmıştı. Çünkü bugün olduğu gibi o zaman da Amerika'nın yasal ve politik yapısının kimi özellikleri bizde bilinmez; daha doğrusu yanlış bilinirdi. Bundan başka, savaş sonrasının hemen arkasından o ülkede neler olmakta olduğu da, anlaşılmış değildi. Savaşlar büyük sorunları çözümleme amacıyla başlar, fakat kendileri daha büyük sorunların kapılarını açarlar. İkinci Dünya Savaşı'ndan en kazançlı ülke olarak çıkan ABD de bu büyük sorunlarla karşılaşmaktan kaçınamamıştı. Amerika o savaş için 306 milyar dolar yatırmıştı. Kapitalist ekonominin zorunluluğu altında bu kazançlılık savaştan sonra da sürmeli ve artmalıydı. Kâr düzeyinin düşmemesi zorunludur. Halbuki savaş üretimi düşmeye başlayınca, işçi ücretleri düşürülecek ya da dondurulacak; işsizlik (unemployment) gibi kapitalist ekonominin korkulu rüyası olan olaylar görünecek, daha da korkuncu işçi sendikaları ile işverenler arası çatışmalar başlayacak, dalga dalga grevler patlak verecekti.

Birinci Dünya Savaşı sonrasının öğrettikleri karşısında bunların olacağı bilinmiyor değildi. Ben bile, o günlerde elde edilebilir bilgilere dayanarak *Tan* gazetesinde *Harp Sonrası Meseleleri* başlığı altında yazdığım bir yazı dizisinin birini "Harp Sonrası Ekonomik Planlama Sorunları" konusuna ayırmıştım (7 Mayıs 1945 tarihli). İngiltere'deki Beveridge planı ve "Welfare State" doğrultusuna karşın Amerika'daki eğilimin, başıboş ekonomi gidişine gö-

re olduğunu; Roosevelt zamanı yarı devletçilik yolundan kesinlikle ayrılınılacağını yazmıştım. Bu eğilim yüzünden, savaş dönemi ekonomisinin çok kârlı üretimciliğine göre ayarlanmış olan Amerika ekonomisinin, savaş bitince ya işsizlik ya da enflasyon ve bunların sonucu olarak işçi huzursuzlukları ve sonunda grevlerle karşılaşması kaçınılamaz bir şey olacaktı.

Savaşın bitiminden sonraki iki yıl içinde işveren ve işgören güçleri arasında sert bir zıtlaşma başladı. Böyle bir durum olunca, bu zıtlaşmayı düzene sokacak güç nedir? Devlet, değil mi? Peki, Amerika'da bu "devlet" dediğimiz odak noktası neresidir? Bizdeki yaygın bir inanca göre, ABD'nin anayasal sistemi "Başkanlık sistemi"dir (Presidential System). Bu, gerçeğin ancak yarısıdır. ABD aynı zamanda "Kongre Sistemi"dir (Congressional System). Devlet, birbirinden ayrı iki güç arası dengeye dayanma zorundadır. Bir yanda cumhurbaşkanı ve kabinesi; öte yanda (biri Senato denen, diğeri Temsilciler Meclisi denen iki yasama meclisinden oluşan) Kongre. Bu iki güç arasında her zaman uyumluluk bulunmaz. Başkan'ın seçimi ve seçilme zamanı ile diğer iki meclisin üyelerinin seçimleri hem ayrı yönteme göredir, hem de onların seçimleri ayrı zamanlarda olur. Amerikan Anayasası'nı yapanlar, diktatörlüğü önlemek için bu güçlerin karşılıklı olarak birbirlerini kontrol etmeleri gibi iyi bir şey düşünmüşlerdi. Ne var ki, bunların arasındaki ayrılıkları o denli aşırı yapmışlar ve iki partililik de ayrıca bu işi daha da karışık bir hale koymuş ki ABD'nin anayasal tarihinin çoğu zamanı bu güçler arasındaki çekişmelerle geçer olmuştur. Böyle olmakla beraber, üç halde tam uyumluluk olabildiği görülür: Cumhurbaşkanının partisi yasama meclisinin ikisinde de çoğunlukta olursa; ya da böyle olmasa bile, cumhurbaşkanı olan kişi kamuoyunda son derecede prestijli biri olursa. Geriye üçüncü bir olasılık kalır: kongrede çoğunluk tarafından desteklenmediği halde, büyük bir politika manevracılığı sayesinde Başkan'ın kendine aykırı olan Kongre'yi "kahve döğücünün hınk deyicisi" haline getirebilmesi. İşte bu az görülür marifeti başaran adam o kimsenin tanımadığı, sıradan bir adam sandığı Harry Truman olmuştur.

Roosevelt'in kendi partisi olan Demokrat Parti içinde ona daha ilk başkanlığı zamanında bile karşıt olanlar vardı. Muhalifi olan Cumhuriyetçi Parti içinde de onun yönetimini solculuk sayan sa-

yısız kişi vardı. Fakat 1929-30 bunalımı ertesi ve daha sonranın savaş yılları yüzünden onun halk arasındaki prestijine kimse karşı gelemiyordu. Ölümünden az önceki son seçilmesinin hazırlıkları başlayınca, muhalefetin (Cumhuriyetçi Parti'nin) diş bilediğini bilen Demokrat Parti'nin tutucuları, cumhurbaşkanının yardımcılığı sorunu üzerinde direnmeye başladılar. Çünkü Roosevelt'e en uygun gelecek başkan yardımcısı olabilecek olan Henry Wallace adındaki devlet adamı, bu tutucuların gözünde tehlikeli bir solcuydu. Gerçekte ne komünist, ne sosyalist, ve de solcu bu Wallace. Açıkça bunlara karşıydı. Ama büyük bir kusuru vardı. Bugün *Détente* politikası dediğimiz şeyin aynını bu adam daha o zaman savunuyordu: üstelik Sovyetlerin Doğu Avrupa'daki güvenlik sağlama hakkını da kabul ediyor; onların da Amerika'nın kendi güvenlik alanına karışmamasını ileri sürüyor; Amerika'nın Britanya imparatorluğu gibi güçlerin savunuculuk işini yüklenmesinin aleyhine konuşuyor; Yunanistan iç savaşına karışmaya karşı çıkıyordu. Bunlar Cumhuriyetçiler için olduğu kadar Demokrat Parti içindeki tutucular için de tehlikeli görüşlerdi. Roosevelt ölür de, bu adam cumhurbaşkanı olursa ABD'deki sendika ve işçi akımlarını bastırma olanağının kalmayacağına da inanıyorlardı.

Uzun çekişmelerden sonra Wallace'in yerine, ne idüğü belli olmayan bir taşra senatörü olan Harry Truman'ı başkan yardımcısı adaylığına seçtiler. Seçim sonunda, Roosevelt ile birlikte bu adam da seçildi. Çok geçmeden Roosevelt ölünce, onun yerine Mr. Truman cumhurbaşkanı olunca her yerde "kim bu adam?" diye herkes birbirine soruyordu. Cumhurbaşkanı olduğu havadisinin geldiği gün bir tanıdığımı geçirmek üzere Ankara istasyonundaydım. Tanınmış politikacılarımız İstanbul'a gidecek bir büyüğe yağcılık gereği ordaydılar. Can havliyle "Truman kimdir?" diye çırpındıklarını hattâ bana sorduklarını hâlâ anımsarım. Doğrudan doğruya seçilmiş bir başkan olmadığı sürece Mr. Truman kendi rengini hiç belli etmemişti. Potsdam Konferansı'na geldiği zaman, kızının piyano çalarak konferans üyelerini eğlendirdiğini gazetelerde okurduk. Dış siyaset görüşünde Türkiye'yi destekler hiçbir tutumu da yoktu. Üstelik Ankara'yı sinirlendiren yukarda söylediğim Boğazlar görüşünü tutturmuştu. Bu silik adam, görülmedik bir oyunla hem başkanlığa seçilmeyi hem de bu ünlü gerici

Kongre'yi kendine hınk diyen bir meclis haline getirmeyi başardı! Nasıl? Muhaliflerin "içerde yangın vaaaar" çığlığına karşı o: "dışarda, dünyada Rus tehlikesi vaar" diyerek.

Truman'ın bu eşsiz manevrası 1946 sonu ve 1947 başında başlar. Türkiye'de tam "sosyalist partilerimiz de var" dendiği bir zamanda! Truman'ın iç tehlike yerine dış tehlike borusu o denli etkili olmuştu ki Amerika'da Cumhuriyetçi'lerin sesleri kısıldı. Sendikalar, Amerika'da "irapta mahalli olmayan"* küçücük komünist partisi; devlet memurları; üniversite hocaları ve de Hollywood aktörleri Truman'ın benimsediği sadakat yemini komisyonlarının baskısı altında sindirildiler; en sonunda Truman ünlü doktrinini 12 Mart 1947 günü Kongre'ye getirdiği zaman kendi partisine düşman olan çoğunluktaki Cumhuriyetçi üyelerin tümü tarafından alkış tufanı ile karşılandı. Truman şimdi içerdeki çok abartılmış sol akımlara karşı çıkan yarı gülünç bir kahraman değil, bütün dünyanın karşısına güçlü Sovyet düşmanı bir kahraman olarak çıkıyordu. Gerçek amacı ise, olanaksız görünen başkanlığını sağlamaktı.

Truman Doktrini

Truman Doktrini bizde Yunanistan ile Türkiye'ye bilmem kaç milyon dolar verme ve bu iki ülke üzerine birinde "iç savaş şeklinde", diğerinde "Boğazlar sorununda" görülen Sovyet baskısına karşı bu iki ülkeyi destekleme işi olarak görülür. Truman Doktrini bundan çok daha kapsamlı bir doktrindir. "ABD dünya egemenliği" doktrinidir. Bu doktrin "özgür" ulusların özgürlük haklarına karşı Sovyet emperyalizmine çevrilmiş dinsel bir çağrıya dayanır: Özgürlük savunuculuğu yapmak Tanrı'nın Amerikalılara buyurduğu bir ödevdi; Tanrı onlara kendilerine güvenmekle Tanrı'ya güvenmenin aynı şey olduğunu buyurmuştu. Dünya "özgür" uluslarla "köle" uluslara ayrılmıştı. Bu köle ulusları Tanrı emrine göre özgürlüğe kavuşturmanın yolu, onlara "refah" sağlamaktı. "Refah" ise ancak "özgür" ekonomi ile olabilir. Bu, Amerika'nın kendi özgürlük ekonomisinin de var olmasının baş koşuludur. Amerika, savaş sonrasının ekonomik güçlüklerinden, dünyaya Amerikan ekonomik sistemini zorlamakla kurtulabilirdi.

(*) "Hiçbir önemi olmayan" anlamına gelen bir deyim - yay.haz.

1946 ilkbaharı ile 1947 yazı arasında iki ülkede olup biten başlıca olayların bir cetvelini yapın; o zaman Truman Doktrini'nin bizimkilerin ayağına kadar nasıl geldiğini anlarsınız. Truman Doktrini'nin, 1918 Wilson Doktrini'ne olan benzer yanına kimse değinmemiştir. Bunu görmek, bizim için çok güç bir şey değil. Truman Doktrini'ne karşı hem Amerika'da hem Avrupa'da çevrilen eleştiriler de Türk basınında halka yansıtılmamıştır. Ne yazık ki, Amerikalı bilim adamlarının kitaplarından alabileceğim parçalarla bu eleştirileri şimdi bile size tanıtacak yerim yoktur. Bu eleştirilerde Amerikan yardımının gerçek amacının despotik hattâ devletçi rejimlere karşı demokrasinin savunması olması gerekirken, Türkiye gibi demokrasiye aykırı bir devlete yardım vermenin anlamsızlığı üzerinde durulmuştur. Fakat, bunları endişe içinde yakından izleyen Ankara'ya göre, bunlar "Moskova ağzı" ile konuşan Türk düşmanlarıydı. Henry Wallace, Truman mesajının Kongre'ye sunulduğu günün ertesi günü şu bildiriyi yayınlamıştı: "12 Mart 1947, Amerika tarihinde bir dönüm noktasıdır. O gün başkan Truman, Yunanistan bunalımı ile değil, bir dünya bunalımı ile bizi karşı karşıya getirmiş bulunuyor. Geçen temmuzda ona yazdıklarım şimdi başımıza gelmiş bulunuyor... Dünyada terör rejimlerini kaldırma iddiasında olan bu doktrin, kendi yurdumuzda bir terör dönemi açacaktır".

Bu sözlerin söylendiği tarihten bugüne 37 yıl geçmiştir. Amerika'nın ya da dünyanın geri kalan yerlerinin bugünkü haline bakarsanız, bu sözlerin anlamını daha iyi tartabilirsiniz. Türkiye'ye insanca, uygarca bir kalkınma yoluna girilmesini bütün varlığımızla istediğimiz bir zamanda, aslında Amerika'yı tanımayan, ona düşman olan, Batı'ya karşı her çeşit sahtekârlığı yapmaktan çekinmeyecek olan kişilerin başlattıkları rezaletler yüzünden ne Amerikan yardımının bir faydası görülmüş, ne de çağdaş bir ulus olma uğruna yapılmış bir savaşın bizlere emanet ettiği görevler yerine getirilmiştir. Amerika'daki son perdenin baş aktörü McCarthy adlı sahtekârın kendi ülkesini ne hâle getirdiğini, 13 yıl sonra Amerika'ya gittiğim zaman gördüm. Üniversitelerde bile kimse korkudan ağzını açamıyordu. Bizde de Sökmensüer'lerin, Reşat Şemsettin Sirer'lerin, Sadi Irmak'ların arkasından McCarthy'ler türedi. Burada, Amerika'ya kıyasla iki yıllık öncülük şerefimiz bile var.

7 Eylül Kararları, IMF

Yayınlandığı zaman büyük bir olay olarak karşılanan 7 Eylül Kararları bugün unutulmuş gibidir. Halkın o zaman, onunla başladığının farkında olmadığı enflasyon, ticaret dengesizliği, ödemeler açığı ve borçlar yığılması gibi olaylar bugün onu unutturacak boyutlara varmıştır da ondan.

7 Eylül Kararları, Türkiye ekonomisinin Nazi ekonomi yörüngesinden Amerikan ekonomi yörüngesine atlama olayının yarattığı ilk depremdir. Türkiye ekonomisi savaş yılları içinde, eski anlamındaki devletçilik ekonomisi değil; Saraçoğlu'nun von Papen'le birlikte apar topar hazırladığı dostluk, ticaret ve kredi anlaşmaları sayesinde Nazi ekonomisinin nüfuz bölgesi uydularından biri olmuştu. Bu anlaşmalar sayesinde altın ve döviz birikimi açısından elverişli bir durum olmakla birlikte sonradan açığa çıkan iki durum yaratılmıştı. Nazi ekonomisinin kendine özgü özellikleri yüzünden, Türkiye'nin [Nazi Almanyası] ile ilişkisi yürürken Türk ithalat ve ihracat fiyatları Nazi dünyası dışındaki piyasa fiyatlarına göre ayarlanmamış bulunuyordu. Türk parası değerinin Nazi ekonomisinin yürürlükte olduğu alanda geçerliği olan yüksekliği gerçekte Türkiye'ye fazla bir şey kazandırmıyordu. Çünkü, lira değerinin yüksekliği Türk halkının aspirin ya da lokomotif için ödediği fiyatın yüksekliği orantısındaydı. Hem Nazi ekonomisi hem Türk ekonomisi kontrollu ekonomiler oldukları sürece bu durum farkına varılmaksızın devam edebilirdi. Bunun sakıncası, Türk dış ticaretinin iç endüstri yatırımlarının büyüme hızı sağlayamaması ("stagnation" durumu); devletin halkın yaşamını güçleştiren yollarla finanse etme yoluna gitme zorunluğu oluyordu. Bu yüzden, bu Nazi uyduluğu döneminde Türk ekonomisinin devletçilik döneminde başlattığı büyüme orantısı yok olmuştu. Nazi ekonomisi dünyaya hükmedecek kapsamda yayıldığı takdirde, onun uydusu olan ekonomiler için bu ideal ve hükûmetleri için rahat bir tutum olacaktı. Onun yaşayacağına güveni olan Millî Şef dönemi hükûmet adamları, bu rahatlığından ötürü Nazi zaferine o kadar umut bağlamışlardı. Millî Şef yönetimine karşı çevrilen eleştiriler asılsız bütçe dengeliliği, ölçüsüz para emisyonu, enflasyon ve devlet borçlarının artması, özellikle

dar ve sabit gelirliler için pahalılık, karaborsa, istifçilik, vurgunculuk, vergi eşitsizliği ile vergi kaçakçılığı gibi konularda yoğunlaşmaktaydı. Buğday fiyatlarının yükselmesine yol açan önlemlerle büyük toprak sahiplerinin zenginleştiğini anlatan "hacı ağa" efsaneleri o dönemin bir yanını yansıtır.

Alman ticaret uyduluğu bölgesinden çıkıp da dünya ticaretine egemen duruma gelen ABD'nin kurmakta olduğu örgütlerin ölçülerine dayanan dünyanın piyasaları ile karşılaşınca Türk parası değerinin [bu yeni ölçülere] uymadığı meydana çıktı. Şimdi o fiyatlarla ne ihracat ne ithalat yapılabilirdi. İlk IMF ayarlamasının yapılışı işte bu yörünge değişimi depreminin ilk görünüşüdür. O zamandan başlayan depremler bugüne değin sürmekte. O zamandan bugüne 33 yıl geçti. O zaman kimse, bu IMF'nin ne olduğunun farkında değildi. Amerika'da San Fransisco'daki ünlü konferans olurken, o kıt'anın ta doğu ucunda, New York eyaletinde, Dumberton Oak adlı bir yerde öteki konferans kadar önemli olan, sessiz sedasız başka bir konferans oluyordu. Burada Bretton Woods antlaşması adıyla tanınan bir antlaşma gereğince, Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı ekonomik sorunlara bir daha yol açılmaması amacı ile, savaşı kazanan devletler kendi aralarında para siyaseti ve ticaret serbestliği konularında birbirlerini desteklemek için bir fon kurmak, bunun yönetimini de Dünya Bankası denecek olan bir bankaya bırakmak, bunun gözcülüğünü yapmak üzere de *International Monetary Fund* (ilk harfleriyle: IMF, Uluslararası Para Fonu) adlı bir örgüt kurulması konuları üzerinde anlaşmaya vardılar. Türkiye henüz bu Bretton Woods anlaşmalarına girmiş değildi. 7 Eylül para değeri ayarlaması kararları işte buna girebilmek için yapıldı.

Bu 7 Eylül Kararları'na (ekonomiyi liberalleştirme yanlısı olduğu artık iyice anlaşılmış olan, Amerika yanlısı kişiler partisi olduğu görülebilen) Demokrat Parti'ye karşı, Millî Şef'ten daha sert tutum alınması yanlısı olan, kurduğu hükümetin içinde Şükrü Sökmensüer, Reşat Şemsettin ve Sadi Irmak gibi ünlü Nazi hayranlarının bulunduğu eski tüfekçi Recep Peker kabinesinin karar vermiş olmasını, bugün gülünecek bir rastlantı sayabiliriz. Bu, bize o zamanki Halk Partisi hükümetlerinin, Demokrat Parti karşısında ne kadar zavallılaşmakta olduğunu gösterir. Bunu eski tüfekçiden daha iyi çakan Millî Şef, muhalefeti aşağıdan alma yolu-

nu tutmuş; bir ara sanki Peker'in tutumuna karşıymış gibi rollere bürünmüştü. Savaş yılları içindeki ekonomik durgunluğun yarattığı sıkıntıları, şimdi demokratlar Amerikan liberalizmi açısından ve henüz kapatılmamış olan sosyalist partilerin ve genellikle solun istediği halkçı ve devletçi ekonomi açısından ele alarak Şef'in rejimini temellerinden sarsabilirlerdi. Devletçilik ilkesinde zaten başlamış olan bozuluş, Demokrat Parti önderlerinin yaptığı eleştirilerle daha da derinleşiyordu. Peker'cilerin asıl karşıt olduğu şey, yeni liberasyonların devletçiliği büsbütün yıkacağı korkusundan ziyade (çünkü onlar için iktidarda olmak devletçilik ilkesinden daha önemli bir şeydi) sosyalist akımın işçi ve halk yığınlarını etkileyişi karşısında sol olan her şeye karşı kendileri kadar düşman olduklarını henüz belli etmeyen, sol eğilimli gibi görünen çevrelerden destek gören Demokrat'ların da bunlara katılması sonucu olarak "rejim"in yıkılacağı korkusuydu. Bu yüzden devletçilik hatırı için, gerçek anlamda geniş kapsamlı demokrasi gelmesi yerine, iki partinin kendi aralarında uzlaşarak bir demokrasi göstermeliğini paylaşma yoluna gidilmesi görüşü en sonunda üstün geldi. Bundan sonra, Türkiye'de artık gerçek anlamda demokratik özgürlükler rejimine girilebilme olanağından söz edilemez oldu (bundan sözedilmesinin adı 'Moskova ağzıyla konuşmak" oldu). Demokrat Parti karşısında devletçilik denen ekonomik tutum, Halk Partisi'nin başının belâsı olmaya başlamıştı.

7 Eylül Kararları'nın simgelediği depremin ilk görünüşleri şunlar oldu: Savaş yıllarında birikmiş olan dövizler ithalat ile ihracat arasında yeni bir dengeliliğin henüz gerçekleştirilmemiş olduğu bir zamanda, çoğu tüketim eşyası olan ithalat mallarına döküldü. Halk yığınlarının (dünya ekonomisi ile ilişkisi olduğu oranda) büyük kesiminin satın alma gücü ya da görenek etkisi ile harcamaları arttığından tasarruf düzeyleri düştü (o zaman hâlâ Türkiye nüfusunun yarıdan fazlasının dünya ekonomi piyasaları ile olan ilintisi çok dardı). Yeni işadamlarının baskıları altında ödeme açıkları başladı. Kararların alınacağını önceden haber almış olan vurguncular hızla büyük kârlar sağladılar. Ekonomik gelişmesi çeşitli "stagnation" devreleri yüzünden geri kalan ülkelere özgü olan "ilk-adım" kapital birikiminin bir aşaması daha geldi. İstifçilere de gün doğmuştu. Varlık Vergisi dolayısiyle Millî Şef'in ağır sözler

sarfettiği tiplerin hepsi, şimdi ona "nanik" diyecek duruma gelmişlerdi. Ama, Millî Şef hiç oralı değildi; çünkü, Peker'den farklı olarak, o bu gelişmelerin anlamını daha iyi anladığı halde Millî Şefli demokrasi rejimi olabileceğini göstermek için, Sadi Irmak'ın Zerdüşt'ü gibi daha yükseklere çekilmişti. 1 Kasım 1946'da Menderes'in 7 Eylül kararlarını bahane ederek, bütçe oyunbazlıklarına yüklenen sert eleştirileri karşısında Peker'in sabrı taşarak ona "Psikopat" diye bağırdığı günlerde, Millî şef bir "diyalogçu-başı" kesilmiş, zavallı Peker de tarihe demokrasi düşmanı olarak geçmiştir. Bu çekişmeler olurken sıkıyönetimi bir altı ay daha uzatma pununa gelinmişti. Gerekçe dünya siyasetindeki gerginlikler; gerçekte ise niteliği henüz daha belli olmayan parti çekişmeleri.

Olaylar bundan sonra Millî Şef'in umduğu yolda gidecek ve bundan sonra kendisi sahnenin önünden çekilecek, sahne arkasında "iyi niyetli Şef" rolünü oynamaya başlayacaktır. Millî Şef'in bu yüksek rolünü, Türkiye'yi bütün hazırlıksızlıkları içinde, yeni bir ejderhanın ağzına lâyık olacak aşamaya gelininceye kadar başarı ile yürüttüğünü göreceğiz. Öyle iken, Peker'den farklı olarak tarihe "demokrasiyi kendi eliyle getiren adam" olarak geçecektir. Bu, o zamana değin benzeri görülmeyen bir "zoon politikon" türü olarak Batı dünyasında da hayranlıkla anılacaktır.

Bretton Woods anlaşmasına katılmak için IMF ölçeklerine hazır olma savı ile Dünya Bankası'nın cömertliklerine gözünü dikmiş olan Millî Şef, Batı düzeyine çıkmak için bir kez daha uyduluk merdivenini dayayan adamdır. Bunun getirdiği olumsuz yanlar, tartışılırken bu merdiveni dayayanın kim olduğu hiç akla gelmiyor. Gerçekte bunu her yanı ile başlatan, o zaman hâlâ "ebedmüddet" olacağı sanılan Şefliğinin gerekleri olmuştur.

Yücel-Öner Davası
Irkçılık-Turancılık Filminin Tersine Oynanışı

Sıkıyönetim, kapattığı partileri "komünisttir" diye kapatmış değildi. Sökmensüer'in adlarını keşfettiği dergiler hakkında da hiçbir koğuşturma yapmamıştı. Ne var ki, meclis kürsüsünde konuşan bir kişinin dilinin kemiği yok. Sıkıyönetime bile yansımayan bir iddia ile bu Bakanın bu kemiksiz dili ortaya öyle bir tükrük

savurdu ki, onu yıllarca sayısız kişi temizleyemedi. Daha sonra anlatacağım davası dolayısiyle (artık Millî Eğitim bakanlığını yitirmiş olan) Yücel, *Davam* adlı kitabında şöyle der: (s. 138) "Sökmensüer'le gidip makamında görüştüm. Kendisine sordum. Bu iki dergiyi çıkaranların komünist olduklarına kani misiniz? Cevabı aynen şudur: bu dergilere verilen vasfı tesbit eden ben değil, Şefik Hüsnü'nün dosyaları arasında bulunan vesikalardır. Bir mahkeme hükmü olmadıkça herhangi bir vatandaş hakkında böyle bir kanaat besleyemem".

Bunu okuyunca insanın: "maşallah, ne hak, hukuk tanır bir bakanmış bu Sekmönsüer (!)" diyeceği geliyor. Vatandaş hakları ile mahkeme yargılarına bunca saygılı olan bu zat, mecliste onca kişiye ve basın yolu ile yüzbinlerce kişiye karşı konuşurken aynı saygıyı neden göstermemiş? Öte yanda, Yücel'in de kendi partisinden olan bu adama: "peki, birader, bu belgeleri ben de görebilir miyim" diye sormak hiç aklına gelmemiş de bu ikiyüzlülük laflarına nasıl değer verip kitabına koymuş? O Yücel ki hem bakan olarak, hem de basın-yayın'da kurulan özel polislik işlerinde bulunmuş bir kişi olarak bu soruyu soramaz mıydı?

Sökmensüer'in dergilerle ilgili laflarına önceleri gülmüştük. Bir bakanın meclis gibi ciddi bir yerde bunca yalanı söyleyebilmesi için işin içinde bizi ilgilendirmeyen parti çekişmelerinden birşeyler olmalıydı. Hiçbir askerî ya da sivil makam tarafından da kimse herhangi bir sorguya uğramadı. Bakan Yücel bakanlığını düşmanı Sirer'e kaptırmıştı. Havanın ne yönde esmeye başlayacağını anlayıp ders alacağına, Çakmak'ın korkakça yaptığı kinayeli taş atmasını ele alarak başına bir belâ açmak için âdeta kaşınmaya başladı. Siyasal bir savaş mı yapmak istiyordu, yoksa Şef'ini hâlâ arkasında sanarak: "yoo, benim Köy Enstitüleri kurucusu bakanıma laf ettirmem" diyerek öne atılacağını mı sanıyordu? Her ne düşünmüşse açık mektup yayınlayarak: "o dediğin bakan ben miyim açıkla" diye tutturdu.

Mareşal'de öyle yürek ne gezer? O zamanlar, ırkçı-turancı takımından kişilerle ilişkisi olduğunu biz bile duyar, fakat öyle bir adamın böyle budalaca şeylere bulaşmış olduğuna inanamazdık. "Evet, sensin o bakan?" dese belki Yücel'in de bildiği bir şey var, onları açıklar korkusuyla sesini çıkarmadı. Onun yerine yukarıda

adı geçen ve denildiğine göre Bayar-Menderes grubundan ziyade Mareşal'e yakın olan avukat Kenan Öner (Ocak 1947 sonlarında) *Yeni Sabah* adlı gazetede: "Evet, o bakan sensin. Bakanlığını komünist yuvası haline getirdin. Cami'lerden, Sertel'lerden yüz bin kat komünist olan adamı himaye edebilmek için icadettiğiniz olay yüzünden milliyetçi gençleri işkenceler altında ezdirdiniz"deyince Yücel, sanki bunu bekliyormuş gibi, bu kaşarlanmış avukatın aleyhine iftira ve hakaret davası açtı. Öner'in "yüz bin kat" dediği adam Sabahattin Ali. Söylediği "olay" da Irkçılık-Turancılık Davası. Demek 1947 yılından geriye dönülüyor. 1944'te oynanan bir filmin şimdi tersine oynanışını göreceğiz.

Davanın vodvile benzer yanını, yargıcın adını verdiğim zaman daha iyi anlayacaksınız: Saffet Ünan. Sabahattin Ali-Nihal Atsız davasında Nihal Atsız'ı mahkûm eden yargıcın ta kendisi. Üç yıl önce hakkında mahkûmiyet kararı verdiği sabık "sanık", şimdi aynı yargıcın karşısında aynı konuda en önemli "tanık"! Ve sayın yargıç şimdiki dava ile ilgili en önemli soruyu ona soruyor: "İçişleri bakanının nutkunda bahsedilen komünistlerin kim olduğunu biliyor musunuz?" Bilmez olur mu? İçişleri Bakanı Sökmensüer'in kendi nutkunda kullandığı komünistler listesinin gerçek yazarı o! Bu soru üzerine sâbık sanık ve lâhik tanık, gerçek bir bilirkişi edasıyla sayıp döküyor, Sökmensüer'in iddialarının doğruluğunu anlatıyor. Bileceğimiz, kendi icadı olan iddiaları bu kez İçişleri Bakanı gibi bir zatın otoritesi ile desteklemiş oluyordu. Bu tür tanıklığın yargı usul kurallarına aykırılığını bilen yargıç ile Yücel'in profesör avukatı sadece dinliyorlar; bu gibi potlar yüzünden Yargıtay'ın verilen kararı bozacağını biliyorlar. Karşı taraf da, verilen karar daha sonra bozulacaksa bile, buna aldırmıyordu; sansasyoncu muhabirlerinin yazdıklarını sütûnlarına koyan basın bu insan lekeleme havadisleri ile okuyucu kazanıyordu.

Bir zaman geldi ki, davacı kim, davalı kim belli olmaz oldu, okuyucuların çoğu da bunu ayırdetmeye gerek görmedi. Halkın okuması yazması olanlar görüyordu ki, hükûmetin içinde bir alay katakullili işler dönüyor; bu yüzden, bu tür olaylar, gerçekte muhalefete yarıyordu. Yücel'i, komünistleri barındırmakla suçlayan Mareşal Çakmak'ın bile (Cami Baykurt ve Sertel dolayısiyle) komünistlerle işbirliği yapan bir kişi olduğu iddiasını, İçişleri baka-

nını söylevinde olduğu gibi, açığa vuruyordu. Asıl hedefin kendisi o kadar oynak bir hedefti ki, bu davada çok saldırgan bir savunma stratejisi uygulayan Öner bile başkaları üzerine alabildiğine laf ettiği halde yalnız bir kişi üzerinde dilini tutuyor, son derecede saygılı konuşuyordu. Yargıca birçok maddeli bir istekler listesi sunmuştu; bunun 21. maddesindeki isteği şuydu. "Sayın cumhurbaşkanının 17 Mayıs 1944 tarihinde gençliğe hitaben buyurdukları nutukta olaya (Turancılık olayına) izafe olunan vasıfların tamamen aksi sıkıyönetim mahkemesince tahakkuk etmiş bulunmasına göre, vak'a kendilerine yanlış anlatılmış olduğu tahakkuk etmiş bulunduğundan hadiseyi o nutukta izah ettikleri veçhile kendilerine kimlerin anlattığının bir arîza ile Müşarün-ileyh'ten sorulması".

"Tecrübeli avukat", aklınca, yargıcı atlatarak mahkemeye böyle bir "arîza" yazdırıp "Müşarün-ileyh"i konuşturacak. Bu kurnazlık tabiî sökmedi. Tecrübeli bir avukat olan Öner, 481. maddeye dayanarak, suçlamalarının doğruluğunu isbat etme hakkını da elde etmişti. Yücel kendi eliyle bir zamanlar "sanık" olarak Irkçı-Turancı Davası'nda yargılananların şimdi "tanık" olarak gelip alabildiğine kendi aleyhine konuşmalarına yol açmış oldu. Yargılanacak sanık, Öner'in kendisi olmaktan çıkmış; Yücel'in kendisi sanık durumuna düşmüştü. Eski sanıkların hepsi, birer birer yargıç huzuruna gelerek bülbül gibi konuştular, Yücel aleyhine olmadık iddialar uydurdular. Bu iddialar az sonra başka bir davada da kullanılan bir 'çeşit isbat edilmiş gerçekler', birer "kaziye-i muhkeme" statüsü kazandılar.

Her şey [Yücel'in] omuzlarına yükletildi. Ülkede hiç sorgu, işkence işlerini yapacak makam yokmuş gibi Yücel bir "tabutluk" edebiyatının başlatıcısı oldu. Klasiklerin yayınlanmasından tutun Köy Enstitüleri'nin kurulmasına kadar Türkiye'de ne kadar "komünistçe iş" varsa o başlatmıştı. Ülkücülere tabutluklarda işkenceler yapılırken Nazım Hikmet'ten Sabahattin Ali'ye kadar bütün komünistler el üstünde tutulmuyorlar mıydı? İnönü Köy Enstitüleri lehine en küçük parmağını bile oynatmadı.

Bu yargılama bir vodvile benzemişti. Bakın kimler, kimlerle davacı ve davalı sıralarında: Sanıklar kanapesinde Öner, yanında Turancılar, onların arkasında Mareşal ile onun dostları Cami Bay-

kurt ile Zekeriya Sertel! Davacı kanapesinde Yücel ve onun sessiz dalgacı avukatı ile İnönü ve Saraçoğlu'ndan von Papen'e kadar bir dizi kişi, yani Turancıları önce mahküm ettiren, sonra da beraet ettiren kişiler! Davanın savcısı Abdullah Pulat Gözübüyük. (Uğur Mumcu'nun 29 Ekim, 1976 tarihli *Cumhuriyet*'te anlattığı gibi) 27 Mayıs Devrimi'nde adalet bakanı olmasını beceren, daha sonra ünlü DGM'lerinin kararlarına bakan 9. Ceza Dairesi Başkanı olan, daha da sonra Yargıtay 8. Ceza Dairesi başkanı olan, Turancıların ünlülerinden Türkeş'e "tarihî, kalbî dostluk, aynı ülkü ve aynı Türkçülük üstün duygular ile" yazılı bayram tebriki yazan kişi!!

Daha sonra da göreceğimiz gibi, bu tür davaların bir özelliği adları kimi kez "müseccel", kimi kez "sabıkalı komünist" diye anılan kişileri, bunu söyleyen kişilerin *tanımaması!* Çoğu kez: "ben kendim bilmiyorum, ama filân söyledi", ve daha sağlamı: "İçişleri bakanının buyurduğu gibi" denmesi. Diğer bir özelliği Atsız'ın klasikleşmiş listesi üzerinde "improvisation"lar yapanların bulunması. Örneğin, bu davada biri listeye Esat Âdil Müstecaplı ile İsmail Hakkı Tonguç'u da katmış. Az sonra Orhan Veli'yi de koymuş listesine. Şöyle diyor: "Orhan Veli komünist olarak tanınmıştır. Bakanlıktaki tercüme bürosuna onun gibi komünist olanlar getirilmiştir. Yeni bakan [Sirer] bu büroyu dağıtmıştır. Klasik eserler arasında yer alan kitapların mühim bir kısmı Türk harsı aleyhinedir. Bu kitaplar komünistlere tercüme ettirilmiştir. Köy Enstitülerinin başına İsmail Hakkı Tonguç gibi tanınmış bir komünist getirilmiştir." Bu sözleri aktaran gazete şöyle diyordu: "Şahit bundan sonra Köy Enstitülerinde komünist propagandası yapıldığını bildirmiş ve Hasan-Âli'nin Türk musikisi aleyhine söz ve tamimlerle Türk musikisini baltaladığını ileri sürmüştür". Başka bir tanık, listeye felsefe profesörü Nusret Hızır'ı da koymuş. Onun komünistliğine delil olarak da onun "çingene kızları ile kol kola gezdiğini" söylüyor. Yargıcın bir sorusu üzerine tanıklardan biri de şöyle demiş: "Bunları esaslı olarak şahsan ben bilmiyorum. Bildiklerim işittiklerimden ibarettir".(11 Mayıs, 1947 tarihli *bütün* gazetelerden)

Bu davada o zaman öğrencim olan iki kişinin tanıklığı da vardı. (Duyduğuma göre, bunların ikisi de bugün üniversite profesörü)! İkisi de Yücel'in komünistliğini isbat etmek için beni kullanıyor. Bunlardan biri, Sirer'in Yücel'e karşı kullandığı 2 numaralı silah-

şoru olan Hikmet Tanyu adlı biri. Öğrenciliği sırasında içişleri bakanlığında memurmuş. (O zaman öğrencilerin memur, ya da memurların öğrenci olması mevzuata aykırı imiş. Bu öğrencinin bir süre derslere gelmediğini farkettikten sonra bir gün çıkageldiğini görünce, dersaneden çıkarken nedenini merak ettiğimi söylemiştim. O zaman bana Turancılık dolayısiyle tevkif edilenlerden olduğunu söylemiş, bu vesile ile memur olduğunu da öğrenmiştim. O zaman bunu idareye bildirmiş olsaydım kaydını sileceklerdi. Bu zat bugün İlâhiyat Fakültesi dekanı).

Yücel davasındaki tanıklığında dediğine göre Sabahattin-Atsız davası günü gösteri yaptıklarından polislerin götürdüğü arkadaşlarını görmek için valilik dairesine gidince kendisi de tevkif edildiği sırada "Hasan-Âli'nin vilâyet merdivenlerinden indiğini" görmüş! Sonra bu Hasan-Âli 3 Mayıs 1944 günü Dil-Tarih Fakültesi'ne giderken Şevket Aziz Kansu ve oradaki komünist doçentlerle bir konsültasyon yapmış. (Bunlar 1 Haziran 1947 tarihli *Kudret* gazetesinde çıkmıştır). Yargıcın sorusu üzerine, bunu "kendisinin görmediğini", öteki Sherlock Holmes Salâhattin Ertürk'ten duyduğunu söyler (şimdi o da Hacettepe'de profesör). Tanyu'nun listesinde bir iki "variation ve "improvization" da var. Bunlardan biri, daha sonra çok tekrarlanacak olan "Yahudi Vatandaş Azra" teması. Arkadaşlarından Halûk adında olan biri (duyduğuma göre, bugün o da üniversite profesörü!) komünist gibi görünerek onların arasına sızmış, birçok sırlarını öğrenmiş!

Bu Sherlock Holmes türü tanıklardan biri olan Selâhattin Ertürk'ün de o zaman memur olduğunu şu anda bu satırları yazmak için tanıklığında söylediklerini okuduğum zaman farkettim. Selâhattin kaytan bıyıklı, ateşli, isyancı bir şair bozuntusuydu. Beş on sahifelik şiir kitaplarını bana getirir, hediye ederdi. Saklamış olsaydım size nümunelik birkaç incisini verirdim. Bunların kimileri kaba, şoven, kimileri de zengin düşmanı âsi ruhlu manzumelerdi. Yenişehir'de apartman yükselten zenginlere çatıyordu. O sıralarda Ankara'da oturduğum yere yakın olan bir sokakta, üstündeki isimden general Âsım Gündüz'ün yaptırdığını anladığım bir apartman binası görürdüm. Askerlik mesleğinde ömür çürütmüş olan adamın bir apartmanı olsun olamaz mı? diye düşünerek bu Ertürk'ün şiirlerindeki kaba "zengin düşmanlığını" içimden çok

ayıplamıştım. Bir gün acele bir iş için, Ulus'a gitmek üzere Kızılay'da bir dolmuşa binmiştim. Son durağa geldiğimizde içinde yalnız bir ben kaldığım arabadan çıkarken, bu Selâhattin birkaç ülkücü arkadaşı ile biraz ötede bulunuyorlardı. Benim tek başıma arabadan çıktığımı görünce: "Yuuu... komüniste bak. Takside geziyor" diyerek bana laf atmışlardı. Bu kadar terbiyesi kıt kişiler bir gün profesör de oluyorlar!

Bu tanık da bellenmiş formüllerle, bellenmiş adlarla, bellenmiş iddialarda bulunduktan sonra beni de ele alıyordu. Çin'de demokratik bir rejim doğmakta olduğunu, gerçek demokrasinin Amerika'da ya da İngiltere'de olmadığını söylemişim. *Komünist Manifest*'i üzerinde dört hafta konuşmuşum. Biliyorsunuz, bu, iki ay demektir. Gene biliyorsunuz bir sömestr ancak üç ay. Bu *Manifest* üzerinde iki ay laf etmişsem, teksir edilmiş ve edilmemiş ders notlarında görülen Eflâtun'lar, Aristo'lar, İslâm düşünürleri, Machiavelli'ler, Hobbes'lar, Locke'lar, Rossueau'lar ve ta Durkheim'lara, Max Weber'lere kadar bunca düşünürden nasıl zaman bulup da söz etmişim? Oğlanın kafasında denge ve endaze yok ki. Bu oğlanın tanıklığını aktaran *Tanin* gazetesi yazarı, onun da listeye Profesör Nusret Hızır'ı kattığını yazıyordu. Gazete "Kantinde Nusret Hızır'ın komünist talebeyi pohpohladığını, bir çingene ile kol kola dolaştıklarını anlattı" diyor (*Tanin,* 3 Ağustos, 1947). Daha sonra "Tanık komünist talebelerle geçen günlere ait hatıralarını da uzun uzadıya izah etti. Yahudi vatandaş dediği Azra Erhat ve Muzaffer Şerif Başoğlu, Şevket Aziz Kansu'dan da bahsetti", diyor.

Sayın yargıç Ünen'in Yücel aleyhine konuşturduğu tanıklar işte bunlardı!

Öner'in dışarıda çok yararlı bir yardımcısı vardı: O zaman Millî Eğitim Bakanı olan Reşat Şemsettin Sirer. Bu tanıklıkları hazırlatmakta onun büyük hizmeti geçiyordu. Bakanlıktan ancak bakanın emri ile mahkemeye verilecek bilgileri bol bol sağlıyordu. Bu gibi bilgileri, Sirer kendi partisinin karşıtı olan bir politikacı avukata sağlıyordu. Öner, Türkiye'de yargı denen işi politik hırsı yüzünden böyle bir düzeye getirmişti. Bunun kendine hiçbir faydası da olmadı; çok geçmeden öldü, ve ben inanıyorum ki kendisinden genç olan Yücel'in ölümüne de çirkin iftiraları ile gene çok geçmeden sebep oldu. Yücel, daha sonraları *Davam* adlı bir kitap

yayınlamıştı, aklınca bu hezeyanları çürütmeye çalıştı. Boşuna. Bunları gazetelerde okudukça korkuya kapılan kamuoyu hükmünü vermişti. Bunu başlatan da Yücel'in parti arkadaşı Sökmensüer; onun da arkasında "Sultan Reşat" efendimiz (N. Ataç'ın terimi). Bu davadan Öner bir şey kazanamadı; politik hırsları söndürülemeden, dava kesinleşmeden öldü, dava da düştü. Onun asıl kurbanı Yücel. *Davam* adlı kitabını okursanız görürsünüz ki o bu davanın "meş'um" anlamını kavramamıştı. Bu dava onu çökertti, onun erken ölümünü çabuklaştırdı. Bu davadan asıl parsayı toplayan o zamanın en "meş'um" adamı Sirer oldu.

Yargı usul kanunları elverseydi, bu davayı bir vodvilden çıkarmak için yapılacak şey davacılara, sanıklara ve tanıklara, "Lûtfen yerlerinizi değiştirin. Kendi yerinizi kendiniz bulun" demek olabilirdi. Ama Millî Şef öyle bir "jigsaw puzzle" yaratmıştı ki onlar bile gerçek yerlerinin neresi olduğunu bulamayacaklardı. Bu "oyun"un içinde yerinin ve amacının ne olduğunu bilen bir kişi vardı: Reşat Şemseddin Sirer!

Yücel'i en son, Boratav'a birlikte iki eski öğrencisi olarak bir gece evine gittiğimiz zaman gördüm. O şen, o derviş adam yıkılmış; derin bir kötümserlik içine düşmüştü. Bir ara ikimize de şöyle dedi: "Politikanın içine sizin de sokulduğunuzun farkında mısınız? Siz politika nedir bilmezsiniz: sonunda darağacı bile olan bir meslektir". İstanbul Lisesi'nin son sınıfındayken onun o güzel iki konuşmasını anımsamıştım, o gece. Biri, Can ile Canan'ın ikiz doğumunu bize anlattığı gün. Diğeri ise öğretmenlikten ayrılıp Ankara'ya gitmezden önce gün, ders yerine, bize bir vedâ konuşması yaptığı gün. Çok sevdiğim bir adam olan Yücel, o son geceki konuşmamızın üstünden çok zaman geçmeden Dr. Tevfik Sağlam'ın kolları arasında, genç denecek yaşta öldüğünü duyduğum günkü kederimi unutamam. Kendi ölümünü boş yere kendi eliyle hazırlamıştı.

Yücel-Öner davası diye bilinen dava, gerçekte, Irkçı-Turancı Davası'nın tersine oynanmış bir yinelenmesiydi. O zamanlar, bu gibi davalarda yargıçların ya da usul kanunlarının sağladığı sıyrıklardan faydalanarak mahkemeyi propaganda platformu haline getirmek moda olmuştu. Bu usûlsüzlükleri Yargıtay'ın bozacağını bilen yargıçlar da gevşeklik göstermek zorunluluğu duyarlardı.

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Yücel'in kendisi de Mareşal'in kimi yerleri Turancılık serüvencileri ile doldurduğunu ileri süremez miydi? Yücel ya böyle bir namussuzluğa tenezzül etmemiştir ya da Saraçoğlu kabinesinin üyesi olduğu halde sırların sırrı olan işlerden haberi yoktu. Şu anda şeytan bana tuhaf bir olayı hatırlattı ve acaba onun bu işle bir ilgisi var mıydı? diyorum. Savaş yıllarında Millî Şef bir ara bir "ahlâk" sorunu tutturmuştu. Saraçoğlu'nun başbakan olduğu sırada Dil ve Tarih Fakültesi'nde bu sorun üzerine bir Maarif Şurası toplanmıştı. Karaborsacılar, istifçiler, hacı ağalar ülkeyi ahlâksızlaştırıyorlar demişti Şef. Hani, Saraçoğlu bunun çaresini Varlık Vergisi ile bulmuştu. Şimdi Maarif Şurası (Eğitim Kongresi) yaparak eğitimle ahlâkı kurtaracaktık. Doğrusu tam zamanıydı "ahlâk"tan dem vurmanın! Bu eğitim kongresinin bir komisyonunda ben de vardım. Fakülte'nin dershanelerinden birindeki sıralarda oturuyorduk. Genelkurmay'dan delege olan birkaç genç kurmay subay da vardı. Komisyon başkanı Dr. Âkil Muhtar. Toplantıyı açışının üstünden çok geçmeden, milletvekili Sadri Maksudi Arsal (Zeki Velidi'nin can düşmanı) konuşmaya başladı ve orada üye olan İstanbul Üniversitesi pedagoji profesörü olan ve Nihal Atsız'ın ünlü komünistler listesinin ulularından Sadrettin Celâl Antel hakkında ileri geri laflar etti. Terbiyeli ve çelebi bir adam olan Sadrettin (tesadüfen yanında oturuyordum) bulunduğumuz sıranın üstünden aşarcasına öyle celâllandı ki "... şimdi seni ayağımın altına alır, ezerim" sözcükleri ile biten haykırışı hâlâ kulaklarımda. Sadri Maksudi fil iriliğinde biriydi; ama fena halde korktu ve pıstı. Bu sefer Dr. Âkil Muhtar coştu ve unutamıyacağım güzellikte heyecanlı bir konuşma yaparak bu insan karalama ahlâksızlığına bu ahlâk kongresi ile artık bir son vermenin zamanı geldiğini anlattı.

İşte bu ahlâk kongresinin açılış günü o zaman çok acaip bulduğumuz bir şey olmuştu. İlk açış konuşmasını Saraçoğlu yapmıştı. Yüzünü pek yakından tanımamakla beraber, bir değişiklik olduğunu farkediyor, fakat ne olduğunu kestiremiyordum. Dangul dungul konuşmasından sonra sahneye Yücel çıktı. Aaaa... onun yüzünde de bir acaiplik var. Azıcık dikkat edince anladık ki ikisi

de bıyıklarını kazımış. Neden? Acaba bu bir "ahlâk" gösterisi ya da dersi mi diye düşünürken, yanımda oturan: "Büyük Bıyık İnkılâbımız başladı" dedi. Ben bu Bıyık Kazıma'nın ahlâkla ilgisini düşünüp dururken bu söz beni o kadar güldürmeye başladı ki baktım olacak gibi değil, ağzımı mendille tıkayarak oturduğumuz sırada oturanların bacakları arasında bir yol bulup koridora attım kendimi. Şu anda, şeytan aklıma bu olayı getirince düşünmeye başladım. Bu "bıyık inkılâbı" lafı aramızda güldürü konusu olmuştu ama bir türlü bunun yorumunu bulamadıktı. "Millî Şef emretmiş" dendi. Bildiğim kadarıyla onun böyle huyları yoktu. Olayı bana hatırlatan şeytan başka bir yorum yapıyor; diyor ki: o zaman Yücel'in Batı yanlısı, Saraçoğlu'nun Nazi yanlısı olduğu Batı'da bile biliniyordu; kimi yabancı yazarlar iki adam arasında bir yarışma olduğunu, ve Yücel'in başbakan olma özlemi bulunduğunu ileri sürüyorlar. Bunlar doğru ise acaba diyorum, o zaman Millî Şef bu işi çakıp iki adamı sorguya mı çekmişti? Ve Ödemiş Efesi erkeklik göstergesi olan bıyık üzerine Yücel'i ilzam edici bir meydan okumaya zorlamış ve Şefe karşı ikisi de bıyıklarını kazımak zorunda kalmışlardı? Ne bileyim, ama siz söyleyin, "ahlâk" kongresinin açılışını yapacakları günün sabahı bıyık kazımak nereden ikisinin birden aklına gelmişti?

Çok Partili Demokrasi: Küçük Amerika Olma Yolunda

Buraya kadar, savaş sonrası tek parti rejimi yerine "çok" partili rejime geçmenin kaçınılmaz olduğu kesinlikle anlaşılınca, Mayıs 1945'den Truman Doktrini'nin açıklandığı Mart 1947 tarihine kadar olan iki yıllık sürenin politik çekişmelerinin içerde ne gibi sonuçlara vardığını gördük. Bu sürede Millî Şefliğin sürdürdüğü siyaset şöyle özetlenebilir: 1- Eskisi gibi yine Millî Şeflik rejimi çerçevesi içinde olmak koşulu ile, başka partilere katlanmak; 2- halk denen yığının şu ya da bu sınıfından ya da sınıflarından gelme bir muhalefet partisi olmayan, yine Millî Şeflik geleneği içindeki bir parçanın sırf iktidarı kapmak için kopmasından başka bir şey olmayan diğer bir partiyi şeflik doğrultusuna uyacak çizgiye getirmek için yetiştirmek; 3- bunu yapmak için dışarıda Sovyet tehli-

kesini içeride komünizm korkusunu kullanmak; bunun için sosyalist parti kurulmasına izin vermek gibi bir türük bile kullanmak; 4- gerçekten demokrasi istemeyi, radikal reformlarla Kemalist doğrultuda ilerlemek anlamında anlayanları kızıla boyamak; 5- Amerika'da savaş sonrası için yapılması düşünülen işlere karşı baş gösteren gerici bunalımdan faydalanarak, çıkar gruplarını Alman cebi yerine bu kez Amerikalı cebinden besleme yollarını açmak. Bu son iki amaca girişilmesi, çok iyi zamanlanmış olan Sökmensüer söylevi ile başladı.

Tarihlere iyi dikkat edin. Bu tarihten sonra Amerika'da açılan gerçek Truman rejimi ile ilgili olan olaylarla Türkiye'deki olaylar arasında ilginç tarih rastlantılarını farkedecek duruma geliyoruz. Daha önce sözünü ettiğim Batı ile olan güven bunalımı dönemi artık sona ermiştir. Bundan sonra, "Küçük Amerika" olma ilkesinin açıklanışına değin, iki ülkedeki gelişmeler arasında şaşılacak bir paralellik vardır. Üstelik bir önemli olayda, çığır açıcı bir öncülüğün bile ilk önce bizde başarıldığını göreceğiz. Amerika'nın büyüğünde demokrat cumhurbaşkanının başlattığı tutumun asıl kahramanı orayı birkaç yıl inim inim inleten Cumhuriyet partili senatör McCarthy olmuştu 1950'de. Halbuki "Küçük Amerika"da bunu, ondan üç yıl önce başarmışlardı.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

Üniversiteler Savaşı (1)

İlk saldırı, Sirer'in Gamalı Haç Seferinin Başlangıcı • Kişisel Anım: "Tanık Değil Sanıksınız" • Özerk Üniversitenin Köle Senatosu • Siyasal Hezeyan Dönemi • "Âmal-i Erbaaya Sığmayan Bir Milletiz" • "Gençliğin" Kazan Kaldırışı • Olayın Yankıları

İlk Saldırı: Sirer'in "Gamalı Haç" Seferi

5 Mart 1947 günü akşamı Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde halka açık konferans serisinin ilki verilecekti. Önce bu konferans serisinin kısa öyküsünü anlatayım: Daha önce anlattığım gibi, Ankara Üniversitesi fikri bu fakültede bizler arasında doğmuş olduğu gibi, içinde değerli yabancı hocaları ile birlikte fakülteyi de gerçek bir üniversite fakültesi haline getirme çabalarının öncüsü de biz olmuştuk. Bu fakülte kurulduğu zaman Ankara'da bir üniversite olacağı ya da olması gerektiği gibi bir fikir yoktu. Ankara'daki fakülte ve yüksek okulların birleştirilip bir üniversite haline getirilmesi fikrini Dr. Şevket Aziz Kansu ve bakan Hasan-Âli Yücel desteklemiş, bizim umduğumuz bir Ankara Üniversitesi onların gücü ile gerçekleşmişti. Ne var ki, bu yüzden bu iki adam birçok düşman kazanmıştı. Bu düşmanlığın biz de hedefleri olacaktık ve olduk. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Atatürk dönemi geleneğinin bir ürünü olduğu için politikacıların birçoğunun gözüne batan bir diken olduğunu anlatmıştım. Oraya, Almanya'daki Nazi rejiminin gelişi üzerine yurtlarını kaybeden çoğu genç, fakat içlerinde dünyaca tanınmış yaşlı hocalar da bulunan bilim adamları alınmıştı. Bunların yüzünden bu fakülteye kötü gözle bakan politikacı az değildi. İleride Büyük Millet Meclisi'nde bu bilim adamları hakkında söylenen sözleri size aktardığım

zaman, ne demek istediğim anlaşılacaktır. Bu fakülteye atandığım zaman, akademik düzey açısından liseye benzer bir hâli vardı. Türk hocaların çoğu, öğrencilerin verilen derslerde söylenenleri not ederek ezberleyip, imtihan geçmelerinin ötesinde bir üniversite kavramını anlamış kişiler değillerdi. Fakültenin doçentleri arasında İstanbul'da taksi işleten, Ankara'da yapı kooperatifi kurma ile uğraşan kişiler olduğunu söylersem akademik düzey üzerine bir fikir edinirsiniz. Bundan başka, kendi bölümümüz içinde acaip tipte bir öğrenci türü belirmeye başladığını yavaş yavaş farketmeye başlamıştım. Çok önce anlattığım bodrum katı kantininde başlayan öğrenci ikiliği şimdi bizim en üst kata yayılmış bulunuyordu.

Bunu anlamamda bana bilmeden bana dolaylı olarak çok faydası olan derbeder kılıklı bir öğrenciydi. Soluk benizli, baykuşu andıran bir yüzü olan bu genç, derslerimde hep ön sıradaki masaya oturur, fakat yüzünü ders veren bana çevireceğine diğer masalarda oturan kız öğrencilerin bacaklarından ayırmazdı (bu fakültede dershanelere sıra yerine masalar konmuştu). Bu oğlanın bu halini ben cinsel terbiyesizliğe verdiğimden onu en son sıradaki bir masaya oturtur, ertesi gün gene ön sırada görürdüm. Aramızda böyle bir zıtlaşma başlamıştı. Bu davranışından başka, benim odamın karşısına rastlayan, çoğu kez boş bulunan seminer odasının kapı aralığına bir sandalye koyarak kimin hangi hoca odasına, hangi hocanın hangi hoca odasına girip çıktığını gözetlediğini farkedip merak etmeye başlamıştım. Anladım ki bu [öğrenci], bu işe memur edilmiş ve gördüklerini tesbit eden biri. Bu oğlan daha sonra bir dergi çıkarmaya başlayınca neyin nesi olduğunu anladık. Kız bacaklarına cinsel zevk için bakmıyordu. Bu fakültenin bir "K" haline geldiğini anlamış, dergisinde kız öğrencilerin oğlanlarla merdiven altında çiftleştiğini yazacak kadar aşırılaşmıştı. Bu yayını yüzünden mahkemeye verilmiş, bir iki suçu yüzünden de mahkûm olmuştu. Bu öğrenci, gazetelerde rasladığım [Osman Yüksel Serdengeçti] adına göre, daha sonra Türkiye parlamentosunda milletvekili de olmuştur.*

Felsefe Bölümü içindeki çalışmalarımızın dışında fakültenin bütünlüğüne bilimsel bir hava vermek amacı ile, Avrupalı hocalarla anlaşarak bir disiplinler-arası kollokyumlar serisi hazırlamış

(*) Osman Zeki Yüksel AP'den ikinci dönem Antalya Milletvekili olarak TBMM'de bulunmuştur.

ve başarı ile yürütmüştük. Bu kollokyumlara Avrupalı hocalar devamlı olarak geldikleri, bizim için çok faydalı tartışmalara katıldıkları halde, bizim kolleglerimizden adlarını verdiğim kişiler ile başka bölümlerde onların kafasında olanlar hiç gelmezlerdi. Yalnız alay ettiklerini ya da dedikodu yaptıklarını duyardık.

Bu kollokyumlar bittikten sonra, bir de üniversite dışındaki kişilerin geleceği açık konferanslar serisi hazırladık. İlk konferansı Türk kültürüne en yakınlığı olan bir konu olması bakımından folklor alanından seçmiştik. Bunu Profesör Pertev Boratav verecekti. Konferans vermeye istekli olanlar için saptanmış konular, konferans günleri ve bütün bir program hazırlanmıştı. Söylemeye bile gerek yok, bizim malûm kolleglerden hiçbiri katılmamıştı. Prof. Boratav'ın konferansını vereceği gün, akşama doğru birtakım olaylar çıkarılma ihtimali düşünülerek, bu konferansımızın ertelenmesi dekanlığa bildirilmiş. Konferans saati gelince, öğrenci olduğu söylenen ülkücü gençler bağırıp çağırarak konferansçı yerine kendileri sahneye çıkmış. Çıkardıkları anarşik olayın ayrıntılarını ertesi günkü *Ulus* gazetesinde okuduk. Verilecek konferansı milliyetçiliğe aykırı buluyorlarmış! Sirer'in Üniversitelere el atma eyleminin başladığı anlaşılıyordu.

Bu olay karşısında *Ulus* gazetesinde, üniversite senatosunun yayınladığı bir bildiride bu olayların nedenlerinin araştırılması kararı verildiği bildiriliyordu. O zamanlar İstanbul gazeteleri Ankara'ya bir gün sonra gelirdi. İstanbul gazeteleri bu Üniversite Nümayişi dedikleri olayı daha velveleli biçimde veriyordu. Okuyucuya, "Boratav konferansını vermiş olsaydı bu memleket sanki batacakmış" gibi bir izlenim verecek şeyler yazıyorlardı. İçlerinden hiçbirinin aklına, "Bu konferansçı daha tek söz söylemeden vatana millete zararlı kötü şeyler söyleyeceğini bu oğlanlar nereden biliyorlardı da, haydutlar gibi üniversite basıp konferans salonunu, sahnesini ana baba gününe çevirdiler? Böyle bir olayın çıkacağını kendi haber alma aracıları ile öğrenen, rektörü ikaz eden polis müdürü, neden oraya birkaç memur göndererek bu gibi haydutlukları önlemeyi bir ödev bilmemiştir?" gibi bir düşünce gelmeden çalakalem veryansın sansasyon türü yazılar yazıyorlardı.

Görüyorsunuz, komandoculuk başlamıştı; o zamanın basını buna karşı ses çıkarmak şöyle dursun, yazdıkları haberlerle büs-

bütün kışkırtıyorlardı. O zamanın bu ilk komandoculuk öncüleri bugün bir, iki üniversitede profesör! Bu olayın Profesör Pertev Naili Boratav'ın konferansını vereceği güne rastlatılmasının da ayrı bir öyküsü var; bu tâ Naziliğin kükrediği günlerin Berlin'ine kadar giden bir öykü. Ne yazık ki, benim içinde bulunmadığım ve üzerinde söz etmeyi bilgim dışında saydığım bu öyküyü size anlatamayacağım. Anlatabilmiş olsaydım daha şimdiden bu işlerin başında bulunan adamın Sirer olduğunu ve bu Sirer'in de ne tür bir kişi olduğunu daha iyi anlamış olacaktınız.

Çıkan Senato tebliği ise bu "öğrenci eylemleri"ni incelemek, huzursuzluk nedenlerini saptamak için bir komisyon seçildiğini bildiriyordu. Ankara Üniversitesi, üniversite olduktan sonra rektör seçimi hayli çekişmeli olmuştu. Sirer'in desteklediğini sonradan öğrendiğimiz bir grup, Tıp Fakültesi'nden Abdülkadir Noyan'ın rektör seçilmesine çalışıyor; onun karşısında da onun gibi tıp doktoru olan ve Dil-Tarih'in dekanı olan Şevket Aziz Kansu bulunuyordu. Sonuç, bu ikincisinin seçilmesi olmuş. Fakat Sirer bakan olunca bu rektörü ezmek, onun başta gelen ödevlerinden biri olmuştu. Üniversite olayı denen haydutluk senatoya gelince, bu iki adamın temsil edeceği iki hizip çatışacaktı. Tartışmalardan sonra beş kişilik bir komisyon seçilmiş, bu komisyonun verdiği bir rapora dayanılarak konunun hukuksal koğuşturma yolu ile ele alınması önerildiği için bir tahkik heyeti de seçilmişti.

İçişleri bakanının söylevinin tepkilerinden biri olarak (kendisi araya girmeksizin) Çakmak dolaylı yoldan yeni Millî Eğitim bakanı Sirer'in Yücel'e ve onun da dolayısiyle solcu ya da komünist saydığı her şeye ve herkese karşı sözünü ettiğim dönemin ikinci aşamasıdır. Şimdi daha geniş üçüncü bir aşamaya geliyoruz.

Ne var ki, başlangıçta bu savaşın hedefi olan üniversiteler ve onların içinde tek başlarına bu saldırıya ilk göğüs geren, "Üç Öğretim Üyesi" ya da "Solcu Hocalar" diye anılan kişilerin direnişi işi uzattığı için savaş genişlemiş; baştan başa siyasal bir özellik almıştır; Bu arada şeflik de yıkılmış ve sonuç olarak, o gericilik güçlerinin istediklerini kolaylıkla elde etmelerine olanak vermemiş olmakla beraber, iktidara gelen Demokrat Parti yönetimine ta 27 Mayıs 1960 tarihine kadar süren uyduluk yolunu açmış; ondan sonra bile yeniden güçlenerek Türkiye'yi "70 sente muhtaç" ülke haline getirmiştir.

Seçilen tahkik heyeti şu kişilerden oluşuyordu: (1) Ceza hukuku ord. prof.'ü Baha Kantar, (2) Ceza hukuku doçenti Dr. Faruk Erem. Zabıt kâtibi olarak ceza hukuku asistanı Süleyman Köymen. Bu kurul Fakültede ayrılan bir dairede çalışmaya başladı. İlk önce öğrenciler [ifade için]çağrılıyordu. Sonra öğretim üyelerini çağırmaya başladılar. Günlerce süren bu çağırmalar sırasında bir şey dikkatimi çekmeye başlamıştı: Soyadlarının ilk harfi B olan üç öğretim üyesinin çağrıldığı yoktu. Berkes, Boran, Boratav. Bunu söylediğim zaman saçma bir tesadüf diye gülüştük, "herhalde alfabe sırasına göre çalışmıyorlar" dedik. Fakat birgün bu B harfliler-den ilki olarak ben çağrıldım. (Demek alfabe sırasına çok dikkat ediliyordu: Bo'dan önce Be' geldiğine bile dikkat edilmişti).

Heyetin başlıca iki üyesini tanıyordum. Baha Kantar ile evlerimize giden yol üstünde sık sık rastlaşır; kimi kez de onun apartmanının önüne geldiğimizde konuşmamız bitmez, yoruluncaya kadar sohbetimize devam ederdik. Ben, kriminoloji, suçlar özellikle çocuk suçları üzerinde Amerika'da iken bu konunun o zaman en tanınmış araştırma merkezi olarak bilinen Chicago Üniversitesi'nde elimden geldiği kadar çalıştığım ve fakültede de o konuda bir seminer yapmakta olduğum için tecrübeli bir ceza profesöründen faydalanmayı zevkli bir iş sayıyordum. Daha sonra (Nisan, 1943'de) o zamanın bakanı olan Yücel bir gün bizim fakülteye gelerek mecliste suçlu çocuklar konusunun tartışıldığını anlatarak bir Kriminoloji Araştırma Enstitüsü kurmamızı tavsiye etmişti. Tabiî bu canımıza minnetti. Bizim anladığımız üniversite işte böyle işleri üstüne alan yer olmalıydı diyerek hemen Hukuk Fakültesi'nde Baha Kantar'ın başkanlığı altında çalışmalara başlamıştık. İşte, heyetin öteki üyesi olan doçent Faruk Erem'i de orada tanımış ve bu enstitünün çalışmalarına olan katkısına hayran kalmıştım. Gerçekten bir üniversite olmaya doğru gidiyorduk. Heyetin bu iki tanıdığım üyesinin çalıştığı odaya işte böyle bir bilimsel tanışıklık havası içinde girdim.

Fakat arkasından Baha Kantar'ın dik bir sesle şu sözünü duyduğum zaman kulaklarıma inanamadım: "Sanık Niyazi Berkes..." diye dikte ettirmeye başlayınca ben yaşlılığın dalgınlığına vererek

düzeltmeye kalkıp, "tanık..." diyecek oldum. O ise "Siz tanık değilsiniz, sanıksınız; buraya sanık olarak geliyorsunuz ve burası bir mahkeme tahkik heyetidir" dedi. "Size yöneltilen suçları bildiren sorular sorulacak, onlara karşı ne diyeceklerinizi bildireceksiniz". Fakat hepsi bir kapıya çıkıyordu: gizli komünistlik, derslerde öğrencilere komünist propagandası yapmak. İnsanı ağır cezaya kadar götürecek böyle bir suçlamaya gülünemezdi ama bu suçlara delil olarak gösterilen şeyler üzerine sorulan soruları öğrendikçe duygularım değişmeye başladı, kızmıyor, fakat bağlandığımız birçok umudu yıkmayı amaçlayan kaba ve çirkin bir oyunun içine sürüklenmiş olduğumuzu anlıyordum. Bu soruşturmadan çıktıktan sonra, rektöründen sekreterine, profesöründen öğrencisine kadar herkesin masum bir tanık olduğu bir kurumda B harfli üç kişinin sanık olarak ayrıldığını Boran ile Boratav'a müjdeledim. Yüzlerce sayfa tutan tutanaklar incelenip 28 Kasım 1947 tarihini taşıyan bir fezleke hazırlanmış. Fezlekenin sonuna tahkik heyeti kendi vardığı sonucu da kısaca yazmış (bunların hiçbirini henüz bilmiyoruz, yargılanma aşamasına gelindiği zaman öğrendik). Bunların hepsi, biz devlet görevlisi olduğumuz için Danıştay'a gidecek, bu müthiş suçları işleyenlerin yargılanmasına gerek var ya da yok, orası saptayacaktı.

Özerk Üniversitenin Köle Senatosu

Soruşturma heyeti evrakının, aradan beş ay geçmişken neden Danıştay'a gönderilmediğinin nedeni ise çok sonraları (yargılanma aşaması gelince) gördüğümüz fezleke (özet) sonundaki şu kısa değerlendirmeydi:

> "Heyetimiz, hulâsası ilişik fezlekede yazılı tanıkların ifadelerinde ve vesikaların münderecatında sanıkların soruşturma mevzuu olan suçu işlediklerini müsbit delil bulunmadığı mütalâasındadır". 28 Kasım, 1947.

Tahkikçi	Tahkikçi
Ceza Hukuku Ord. Prof.	Ceza Hukuku Doçenti
Baha Kantar	Faruk Erem

Bir ağır ceza mahkemesi savcısının, bir sıkıyönetim sorumlusunun da harekete geçtiği yok. Böyle bir varmış bir tahkikçi heyeti fezlekesi alan danıştay, "yargılamaya gerek yok" demek gibi bir gaflet gösterirse o zaman işi daha da büyütmeli; danıştayı, onun yollayacağı mahkemeyi, basını, onu okuyan okur-yazar vatandaşları etkileyecek ölçülere kadar genişletmeli. Gerekirse memleketin gerçekten komünizm tehlikesi karşısında olduğuna herkesi inandıracak olaylar da çıkarmalı.

Üniversiteler Kanunu'na göre, üniversite öğretim üyelerinden birinin, disiplin cezası gerektiren, şeref ve haysiyet kırıcı bir suç işlediği saptanan bir eylemi görülürse, senato hakkında çıkarma kararı verebilirdi. Sirer'in adlî koğuşturma yolunu bırakıp başka bir yola daha gitmeye karar vermesinin nedeni, adlî yandan istediği gerçekleşemezse, politik yana da çevrilme olasılığı bulunacak bir disiplin suçları soruşturma[sına] yol açmaktı (16 Mayıs'ta (1947) Büyük Millet Meclisi'nin eğitim komisyonunda). Sirer, parlamentoda üniversitelerin kuruluş kadrolarının tartışılacağı günün gelmesini bekliyordu. Bu kez de sahneye-koyma yeteneğini gösterecekti. Eğitim komisyonunda Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin sırası gelince, komisyon odası yerden bitmiş gibi, hatiplerle doldu ve sözalıp konuşma yarışı başladı. Hatipler "bazı profesörlerin komünist propagandası yaptıkları", "gençliğe sol fikirler aşıladıkları" temaları üzerinde tepinmeye başladılar. Nereden öğrenmişler? Derslere mi gidip dinlemişler? Kantar-Erem soruşturmalarını mı dinlemişler? Yazdıkları fezlekeyi mi okumuşlar? Yook, bunları Nihal Atsız ve şürekâsının yıllardan beri yazdıklarından öğrenmişlerdi. En son Kenan Öner'in, tanıkları olarak bütün bunları dünyaya duyurduğu halde, fakülte neden harekete geçip bunları kollarından tutup atmamış? Ortada Sökmensüer gibi bir otorite de varken? Gerçi o kişi ad vermemişti ama gürültüye getirerek onun da adlarımızı söylediğini ileri sürüyor; aradan beş ay gibi bir zaman geçtiği halde nasıl oluyordu da senato hâlâ bir şey yapmıyor? diye bağırıyorlardı. Coşkun üyelerden biri; "Senato'nun harekete geçmesi için Fakülte kapılarının önünde yüzlerce gencin cesedlerini mi görmemiz bekleniyor?" diye bağırmış (*Kuvvet*, 16 Mayıs 1947). Bu gürültüler karşısında üniversite özerkliğine çok saygılı bir bakan rolü oynayan Sirer: "Siz

hiç merak etmeyin, ben onların icabına bakarım" diyerek teskin etmiş. Oyununun birinci perdesi böyle kapandı.

Sirer, mecliste bu konuşmaları yaptırdıktan sonra, üniversite senatosunu etkileyeceğinden emindi. Başlangıçta işler, umduğu gibi gitmeye başladı, oyuncular sözlerini çok başarılı kullanmışlardı. Bakanın bir tezkeresi senatoyu eyleme geçirmeye yetti; bir oy farkıyla "şıp" diye tard kararı verildi. Bu kararın alındığı gün senatonun hukuktan anlar iki üyesi olan Prof. Esat Arsebük ile Prof. Ernst Hirsch İstanbul'daydılar. Bunlar dönüp de verilen kararı görünce: "Ne yapıyorsunuz? Bu karar üniversiteler kanununa aykırı. Olur mu öyle şey?" diyerek Sirer'in dalkavuklarına; "Haklarında böyle bir karar verilecek adamlara ilk önce kendilerini savunma hakkı verilmesi gerekir ve bu suçların dayanakları gösterilir. Ancak kendilerini savunduktan sonra senato tartışır ve kararını verir", demişler. Bu hukuk dersi karşısında sayın senato üyeleri bir iyi ekşimişler. Eee, ne yapmalı şimdi? "Haydi", demişler, verdiğimiz kararı verilmemiş gibi sayalım; savunmaları gelsin, evvelce verdiğimiz kararı o zaman açıklarız."

Bir üniversite senatosu kendini ancak bu kadar rezil edebilirdi. Üstelik bu, Sirer'i de güç duruma sokacaktı. Meclisteki ünlü hatiplerin karşısına hangi yüzle çıkacaktı şimdi? İster istemez kendi kafasında düzebildiği suçlamaları listeleyen bir iddianame hazırlayıp her birimize tebliğ ettirdi. (30 Temmuz 1947). Savunmaları yazmak güç bir iş olmamıştı; çünkü Nihal Atsız'ın sayesinde suçlarımızı sırasıyla biliyorduk artık. Onun dediklerine Sökmensüer de bir iki katkıda bulunmuştu. Bunların üstüne Sirer'in kendisi de üç adet yalan daha katıyordu: Prof. Olivier Lacombe'un raporunun eğitim konusu üzerine değil, ideolojik ihtilâf üzerine olduğunu bu raporun meydana çıkaracağını söylüyordu. Fakülte dışı bir dergiye yazı vermek ödev içi bir iş sayılmazsa da yayınlarımız yüzünden fakültede öğrenciler ikiye bölünmüş, öğretim üyeleri de birbirlerine düşman olmuş. Sökmensüer'in Şefik Hüsnü ifşaatı da öğrenciler arasında çok derin tepki yaratmıştı. Bu da üçüncü "disiplin suçu".

Biz bulunduğumuz ayrı yerlerde savunmalarımızı hazırlarken senatonun daha önceden verdiği karar Ankara'da ve İstanbul'da duyulmuş; senato alay konusu olmaya başlamıştı. Savunmaların gelişi 10 Ağustos'ta tamamlandıktan sonra yaz ve tatil zamanı

oluşuna bakmayarak ödevinin başından ayrılmayan senatoda, bu kez eski kararı raftan indirme umutlarını suya düşüren tartışmalar başlamış. Sirer'in baş çığırtkanlığını yapan Nüzhet Şakir adlı doktor üye eski kararı veren komisyonun başkanı imiş; diğer iki üyesi Tevfik Kabakçıoğlu ile tarih profesörü Enver Ziya Karal. Kararlarını oy birliği ile vermişler hem de. Yukarda adı geçen iki hukuk profesörü bunlara bu suçlama ve savunma evrakına dayanılarak böyle bir karar verilemeyeceğini anlatmak için göbeklerini çatlatmışlar. Ötekiler "Bunları üniversiteden atmaya mecburuz, hükümetimiz öyle istiyor" diye direniyorlardı. "Hükümetimiz" dedikleri Recep Peker'in ünlü hükûmeti. Türkiye'yi ilk kez Dünya Bankası ve IMF ile karşılaştıran, ünlü 7 Eylül kararlarının kahramanı olan hükûmet. 28 yıl sonra Türkiye'nin 70 sente muhtaç hale gelmesinin öyküsünü başlatan hükümet...

Bu hükûmet ertesi yılın eylülünde düşmüş, yerine Hasan Saka kabinesi gelmiş ve bizim ahbap Sirer bu kabinede de bakan olarak kalmıştı. Üniversiteden çıkarma kararı için dayandıkları maddeyi gerçekten uygulama olanağı yoktu, ileri sürülen disiplin suçları doğru bile olsa bunların ancak "şeref ve haysiyet kırıcı suçlar" olarak saptanması gerekirdi. Bir üniversite hocası bir adlî suç işlese, hüküm giyse, senato bunu ancak şeref ve haysiyet kırıcı bir suç sayarsa (cezası mahkemece tecil edilmiş olsa bile) onun üniversitede kalmaya lâyık bir kişi olmadığına karar verebilir. Bize karşı ileri sürülen disiplin suçları ise bu türden suçlar olmaktan başka yalan suç isnat etmenin kendisi suç oluyordu. Bir suçtan yargılanması gereken kişiler varsa onlar ancak "hükûmetimiz istiyor" yalanına dayanarak yalan söyleyen üyeler kimlerse asıl onların yargılanması gerekirdi. Senatodaki hukukçu üyelere göre, Üniversiteler Kanunu'ndaki 46'ncı maddenin D fıkrası senatoya bir kişi hakkında kazaî hüküm yetkisi vermiyordu. Ancak, suçu sabit olmuş bir kimse olur ve onun bu suçu da üniversite hocalığına yakışmaz bir eylem olduğu senatoca saptanırsa çıkarılabilir. "Hükûmetimiz böyle istiyor" formülünün parlak şakşakçısı Nüzhet Şakir, *Ulus* gazetesine verdiği demeçte; "Ben bu suçun da disiplin suçları içinde yazılı olduğuna göre adlî suç olmayıp disiplin suçu olduğu inancındayım, bu sebeple bu maddeye dayanarak karar verebileceğimi iddia ediyorum" diyerek kendini gülünçleştirmekte direni-

yordu. Doktorun parlak bir fikri daha vardı. Üniversiteler Kanununun 3. maddesinde şöyle bir söz vardı: "öğrencileri Türk devriminin ülkülerine bağlı ve millî karakter sahibi vatandaşlar olarak yetiştirmek" ödevi. Biz "üç profesörcük" bu ödevi yerine getirmemişiz. Maddenin tamamını okursanız görürsünüz ki kanun bu maddeye: "Üniversitelerin Görevleri" başlığı ve sözü ile girişir; adları yalnız B harfi ile başlayan üç kişiyi kastetmiyordu.

Senato bu "çok kompleks" sorunun altından çıkamayacağı sonucuna vararak bu maddenin tefsiri için işin TBMM'ne havale edilmesine karar verdi. Soruna daha velveleli bir kapsam verilebilecek, kar topu gibi biriken yanlışlıklar topunu TBMM'ne pas edip senato kendini temize çıkaracaktı. Vaktiyle üzerinde o kadar emeği geçen kanunu paçavraya çevirmek isteyen Sirer'in karşısında o eski celâdetinin zerresini bile gösteremeyen Yücel, korkusundan meclisin semtine bile uğramıyor, Şefin kendisini lök gibi [ortada] bıraktığını anlamaya başlıyordu. Sirer, bakanlığın içine kendi komandocularını yerleştirmiş, Köy Enstitüleri'ni hallâç pamuğuna çevirmiş; yönetmenlerin; öğretmenlerin her biri bir yere atılmış; İsmail Hakkı Tonguç (hatırımda kaldığına göre) ya çıkarılmış ya da bir yere elişi öğretmeni olarak sürülmüş, o da istifasını vermişti. Sıra şimdi onun bacanağı olan Şevket Aziz Kansu'daydı.

Eğitim komisyonunun toplantısına, üye olmayan birçok milletvekili, ilginç sahneler göreceklerini, "vatan, millet, sakarya" nutukları dinleyeceklerini umdukları için seyre gelmişlerdi. Ertesi günkü İstanbul gazetelerinin deyimi ile toplantı gerçekten "çok şiddetli ve heyecanlı müzakerelere" şahit olmuş, saat 10'da toplanan komisyon öğleden sonra 2'ye daha sonra da gece saat 9'a kadar toplantıyı sürdürmüştü.

Bu madde tefsiri dolayısiyle yapılacak demagoji kampanyasının paha biçilmez değeri olacaktı. Maddenin tefsiri işi komisyona gelmekte iken, Türkiye ufuklarında davudi sesiyle Zaloğlu Rüstem tipini andıran birinin sesi yükselmeye başlamıştı. Öyle bir zaman yaşamaya başlamıştık ki, herkesin ağzında gazete okumaya da gerek kalmadan korkutucu rivayetler dolaşırdı herkesin ağzında. Örneğin, o sıralarda "hikmet-i hüdâ" birbiri ardına yangınlar çıkıyordu. Bunlardan biri de bir gece o zamanlar eski bir bina olan millî eğitim bakanlığı binasında çıkmıştı. Ertesi gün öğrendiğimi-

ze göre, bu yangını Hasan-Âli Yücel başlatmıştı. Hattâ hademeler görmüş; elinde bir gaz tenekesi, dumanlar arasında sağa sola petrol saçıyordu. Bir iki gün sonra öğrendik ki, onun ünlü gür kaşlarının yanık yanık olduğunu da görenler olmuş!...

Sözünü edeceğim Zaloğlu Rüstem rolüne çıkmış zat, sonraları bu yangın olaylarının Sherlock Holmes'a taş çıkartacak kadar ustası olmuştu. Adamın adı Fahri Kurtuluş. Doktormuş. O sırada, anlaşılan, hukuka merak sardırmış ki Kantar-Faruk Erem heyetinin çalışmalarını parmağına dolamıştı. *Tasvir* gazetesine verdiği bir demeçte bu iki ceza hukuku hocasının hem cahil olduğunu, hem de komünistlik gibi önemli bir işi lâübaliliğe, sululuğa döktüklerini yetkili bir dille anlatıyordu. Bu zatı daha sonra daha yakından tanıyacağız, şimdilik merak edilecek nokta: bu iki hocanın yaptığı işin ciddiyetten uzak bir lâübalilik olduğunu nereden bildiği?

Bunları yetkili bir heyet seçmiş. Bir tanesi saçını başını hukuk hocalığında ağartmış. Öteki, zamanımızda bile önemli bir kişi hâlâ. Türkiye Barolar Birliği başkanı. Aylarca çalışmış bu adamlar, torba dolusu evrak toplamışlar, birçok güvenlik makamları ile yazışmışlar, üşenmeden "tanık ifadesi" diye söylenen hezeyanları ciddi ciddi oturup inceleyerek hepsinin madde madde özetini çıkarmışlar, çıkardıkları özette de lâübalilik değil, insanı ağır hapse, belki de ipe götürecek maddeler var, ama bu adam Bakan Sirer'in rafa kaldırdığı ya da dolaba kilitlediği bu şeylerin içindekileri sanki görmüş, incelemiş gibi "beyanat" veriyor! O gün de eğitim komisyonunda sesini yükseltti millet adına. Senato ne diye bu işi uzatıyordu? Tehlike kapıda. Ne biçim bir senatoydu bu, üç tane "profesörcüğü" kolundan tutup atamıyordu? Millet ne derdi bu işlere? Sherlock Holmes'likten yavaş yavaş dünyada henüz daha adı duyulmamış olan Joe McCarthy rolüne geçme halinde olan konuşmacı, o gün şimdiye kadar gizli kalmış bir sırrı daha ortaya atarak herkesi titretmişti: başında Şevket Aziz Kansu gibi bir komünist olan bir üniversiteden ne beklenebilirdi? Atalarımız balık baştan kokar dememiş miydi? Ona benzer bir durum vardı. Yıllardır dekan, rektör diye tanıdığımız adam meğer komünistmiş. [Bizler de] bu da nereden çıktı diye şaşkın şaşkın birbirimize soruyorduk.

O gün cidden muhteşem bir gündü. Biz zavallılar yalnız gazetelerin yazabildiği kadarını öğrenebildik. Toplantıdaki heyecanlı

nutuklardan dosyamda saklayabildiğim belgelerden biri: *Tasvir* gazetesinin 20 Aralık 1947 tarihli sayısının birinci sayfasının sağ yanında büyük manşetlerle çıkan bir demecin başlığı:

> MECLİSTE SOLCU PROFESÖRLER HAKKINDA ŞİDDETLİ TENKİTLER YAPILDI
>
> Sadi Irmak dedi ki: "Bunlar iş başına geldikleri takdirde kuracakları sokak mahkemeleri vasıtasıyla idam edecekleri milliyetçilerin listelerini taşıyorlar." Başka bir milletvekili de, "bu hainleri teşhir edelim, herkes görsün" diye bağırdı.

İlk sahifedeki başlık altındaki yazı iç sayfalarda da devam ediyor, daha birçok inci dökülüyordu. Burada sözü edilen bu zatı bugünün kuşakları hatırlar sanırım. Daha geçenlerde başbakan da olmuştu. Ne o zaman ne de şimdi kendilerini tanımış değilim. Ama o zamandan beri bana merak oldu; nasıl da bilmişti cebimdeki listeyi? Prof. Zati Sungur gibi bir marifeti vardı her halde. Siz farkına varmadan cebinizi karıştırıyor, bulduğu listedeki isimleri görüyor, ya da doktor olduğu için, röntgen ile cebinizdeki listeyi ve o listede zamanın bütün milliyetçilerinin adını okuyabiliyor. İnsanın böyle marifetleri olmalı ki, Zerdüşt'ten başka, işçilerle bir ilişkisi olmadan çalışma bakanı olmuş; Türkiye'de bir Übermensch'lik ideolojisi yayma gayretleri sayesinde nihayet başbakan da olmuş. (Bir zamanlar, fizyoloji profesörü iken, filozof Nietzsche'nin bir yazısını kötü bir Türkçe ile çevirmeye kalkarak zavallı adamın söylemek istediklerini rezil etmişti).

Öteki arkadaşlarım gibi, benim cebimde de onun adı bulunan bir liste yoktu, herhangi bir kişiyi idam etmek de o kıratta olmayan benim aklımın kenarından bile geçmez. Böyle kişileri teşhir etmek yeter. O heyecanlı günün öyküsünü yazan *Tasvir* yazarının dediğine göre, "tahkikat işini idare edenler" "hâdisede suç unsuru bulamamışlar"; bu yüzden disiplin yönünden koğuşturma açılmış, "onunla da bir sonuca da varılmamıştı". Halbuki "realite meydandaydı" yani çıkarma kararı verilmişken "üniversite gençliğine, bu memleketi içeriden çökertecek zehirler yine de saçılıyordu." Yükselen hiddetin nedeni buymuş.

Senatonun savsaklama politikasını Tahsin Banguoğlu, Emin Soysal, Fuat Köprülü "çok şiddetli bir lisanla" tenkit etmişler. Ve-

rilen isimlere dikkat! Biri Boratav'ın eski bir arkadaşı ve fakülte'de kollegi. İkincisi ise o sırada Köy Enstitüleri'ne, Yücel'e ve Tonguç'a karşı bir kampanya açan eski bir Köy Enstitüsü müdürü. Üçüncüsü Demokrat Parti'nin en azılı kurucularından. *Tasvir* gazetesi Sadi Irmak'ın sözlerine iç sahifede biraz daha fazla yer vermiş. Buyurmuşlar ki: "bu üç hocanın sosyalizm değil, komünizm yaptıklarını, bunların telkini altında olan insanların kendileri iş başına geldikleri takdirde kuracakları sokak mahkemeleri vasıtası ile idam edecekleri milliyetçilerin listelerini taşıdıklarını söylemiş. Bunların eserleri ve lisanları ile Moskova radyosunun lisanı arasındaki müşabehet ve müşarekete" işaret etmiş. Sovyetizmin faaliyet merkezlerinden bahsetmiş ve "memleketi içinden çürütmekte olan sinsi bozgunculukla mücadele edilmesini istemiştir". "Söz alan Fahri Kurtuluş bunların tahrikçi eserlerini okumuştur." Nihayet, bütün bunlardan [sonra] heyecanını, vatan, millet sevgisini zaptedemiyen İbrahim Avras adlı milletvekili dayanamayarak: "Bu millet hainlerini teşhir edelim, herkes, herkes görsün diye bağırmıştır". Bozuk bir tümce ile de kimi milletvekillerinin bu hocaların kendi sahalarında eserleri olmadığı halde, Sovyet ideolojisine dair "birçok eserler" yazmış olduklarına işaret ettikleri yazılıyordu. Fakat yazarın Türkçesi o kadar bozuk ki ne demek istediğini pek anlayamadım.

Sirer ya da arkasındaki bilmediğim kuvvetler (?) için komisyondaki sonuç yeterli değildi. Senatonun istenen kararı vermesi için gerekli tehlike havası yaratılmış; hava soğumadan harekete geçilmeliydi. Ne var ki, hava kolay kolay soğuyamazdı. Bu kez meclis dışındaki demagoglar konuyu sömürmeye başlamışlardı. Yukardaki nutukların gazetelerde yeralmasından bir gün sonra (21 Aralık 1947) *Tasvir*'de Cihat Baban bir başyazı döktürdü. Bilinmeyen, düşünülemeyen önemli şeyler yazıyordu hem de: "Komünizm artık memleketlere istilâcı bir kuvvet olarak girmiyor. Kaleyi birkaç yüz kişilik bir fedailer grubu ile içinden fethediyor. Emniyet teşkilâtımız daha iyi bilir, aralarında cer hocası, öğretmen kılığına bürünenler var. Meclisin dünkü encümen toplantısında sayın Sadi Irmak'ın açıkladığı gibi, Ankara Dil-Tarih fakültesinden mezun olup hocalığa gidenlerden sol sesleri gelmeye başladı. Eldeki kanun sarihtir. Senato tereddüt etmeden bu kanunu tatbik ettiği takdirde

ortada hiç mesele kalmaz. Kaldı ki bu derslerin kürsüleri de nihayet lağvedilerek gençlerin irtibatları bu solcu hocalardan kesilebilir. Memleketteki Sovyet ajanlarına karşı hassas olmak mecburiyetindeyiz. Çanakkale'de, Sakarya'da vatan için ölen Türk gençleri için Türk milliyetçiliği her doktrinin üzerinde müşterek ve mukaddes bir mefhumdur". Çaresizlik içinde en son kadro lağvetme ile sonuçlanan bir yılan hikâyesinin ilk bulucusunun Cihat Baban olduğunu şimdi bu yazıyı okuyunca anladım.

Bir örnek daha vererek burayı geçelim. Bu da *Tasvir*'den (24 Aralık 1947) Yazan Bahadır Dülger adında biri. Millî Eğitim Bakanlığı yayınevi binasında küçük bir memurdu; kapının yanında yarısı koridorda bir masacıkta işini görürdü. Sonra nasıl oldu bilmiyorum, Demokrat Parti'den milletvekili oldu. Ardından da Yassıada'yı boyladı. O da şöyle buyuruyordu: "Komünistler kafalarında yaşattıkları fikirlerini kızıla tutulmuş çocuklar gibi lekeler halinde dökmedikçe bu yurtta tasfiyeleri kabil olmayacaktır. *Aydınlık* mecmuasında dünyamızın da yıldızlar kadar küçük bir yıldız olduğunu, üzerinde vatan ve milliyet endişeleri ile bölünmek icabetmediğini yazan adamın rektör olduğu Ankara üniversitesinin şüpheli profesörleri hakkında yıllarca süren muameleler bana bu kanaati veriyor. Vicdanları titreyerek kanunların metinleri inceleniyor, deliller aranıyor. Kanun muvacehesinde tek hassasiyet komünistlikle şüpheli insanlar çıktığı zaman gösteriliyor. Yetiştirdiği talebeye, yarın sokak mahkemesinden sonra ipe çekeceği milliyetçilerin listesini cebinde taşıyacak kadar aşırı bir kızıl ihtilâlcilik aşılayan insanları kanun tasfiye edemiyor mu? Edemiyorsa böyle bir kanun yapılmalıdır. Yapılamıyorsa, salâhiyet sahipleri, mesuliyeti omuzlarına almalı ve bu tasfiye işini başarmalıdırlar. Onları kanun mes'ul etse bile efkâr-ı umumiye takdis edecektir. Millet uğruna yapılmış büyük bir gaza olacaktır."

Debreli Hasan martini ile konuşan bu adamın Yassıada'yı bu kafa ile boylamış olduğunu duyduğum zaman hiç şaşmamıştım. Nedense şu Sadi Irmak'ın röntgenciliği pek tutulmuştu. Boyuna ceplerdeki liste korkusu içinde bunlar... Nedense, yukarıdaki yazıda, diğer benzeri yazılarda da sık sık geçen bir deyiş var: "Ankara üniversitesinin şüpheli profesörleri hakkında yıllarca süren muameleler"den söz ediyorlar bu adamlar. Bu profesörler hakkın-

da bir "muamele" yapılıyor idiyse bu 5 Mart 1947 tarihinde Pertev Boratav tarafından verilecek olan bir folklor konferansını önlemek üzere konferans salonunun sahnesine kadar doluşan komandocuların saldırıları üzerine başlamıştı, yani 10 ay kadar önce. Hangi "muamele" yıllardır sürüyordu bunların muhayyelesinde? Herhalde, Nazi ordularının yenilmeye başladıkları yıllardan beri, ya da ırkçı-turancı olaylarının olduğu 1944 yılından beri... Çok açık gözüküyor ki, meclis içinde ve dışında sürdürülen saldırı gerçekte yeni bir şey değil. Peyami Safa, Nihal Atsız gibi ünlü şovenlerin başlattığı saldırı geleneğinin, şimdi yeni ardıllar elinde devam eden saldırısından başka bir şey değildi. Bunca atıp tutmalarından sonra, dağın bir fare doğurması gibi, meclisin istenen madde tefsirine gerek olmadığı, senatonun kendisinde çıkarma yetkisi bulunduğu yollu bir karara varılmıştı. (Karar, metni Resmi Gazete'nin 11 Nisan 1948 tarihli 6831 sayılı nüshasında yeralmaktadır.) Senatonun pas ettiği topu, komisyon bu kez [gerisin geriye] senatonun kendine pas ediyordu. [Bütün bu süreç] Yalnızca bir işe yaradı: demagogların içlerini boşaltıp kendilerinin ne denli yurtsever olduklarını göstermelerini sağlamıştı.

Siyasal Hezeyan Dönemi Nasıl Başladı?

Bundan sonra anlatacaklarımın bugünü ilgilendiren iki yanı olduğu için az çok ayrıntılara girmek gerekecektir:

1 - Bugün büsbütün azgınlaşan saldırganlıkların başlangıçları olmaları bakımından.

2 - Üniversite, Bakanlık ve hükümet çevrelerinden parlamento çevrelerine kadar (süngere yayılan sıvı gibi) genişleyen "siyasal saçmalama"yı başlatmış olmaları bakımından (bunlar "politik delirium" denen şeyin "symptom"ları).

7 Eylül kararları ile başka bir dünyanın içine girildiğini şirin göstermek için, zengin bir dünyaya katılarak görülmedik kalkınmalar yoluna girileceğini halka inandırmak gerekiyordu. Ne var ki, bunları asıl kendilerinin gerçekleştirebileceği iddiasında bulunan muhalefet politikacıları bu konuda susturulamamış, onlardan daha yüksek sesle konuşabilmekteydiler. Bu yüksek sesli muhalefetin kalkınma konuları üzerine ne söylenecek yeni bir lafı ne

de girilecek zenginlik dünyasında Türk'e sağlanacak pay üzerine bir görüşü vardı. Onun için, demagoji yarışına girmek her ikisinin de işine geliyordu. Böylelikle demagoji yarışı demokrasi demek oldu. Böyle bir siyasal ortam içinde, köylerden kentlere kadar bir komünizm korkusu salarsanız, zaten Nazi uyduluğu günlerinden beri gölgesinden korkar hale gelen halk ve okumuşlar arasında nasıl bir hava eseceğini düşününüz. Bugün çok alışık olduğumuz siyasal hezeyan (politik delirium) dediğim demagoji bu dönemde en büyük ürünlerini vermiştir. Bu hastalığın başlıca özelliği mantıksızlık dizisine göre düşünmek, heyecan yaratacak kaba laf etmek, yoğu var gibi göstermek. Patolojik psikolojideki tanımlaması da böyledir. Nihal Atsız'ın senaryosu, Sökmensüer'in söylevi ile hem aşılmış, hem de resmiyet kazanmış, bir senaryo olmuştu. Yücel-Öner davası da onu, Irkçılık-Turancılık davasının filminin tersine oynanması biçiminde bir çeşit adlî "kaziye-i muhkeme" haline getirmişti. Senaryo, hiç değilse ana hatları ile basının yaygınlaştırması sayesinde okuyucu kitlesinin ezberine girmiş bir meraklı öykü oluvermişti. Şimdi, ileri gelen iki muhalefet önderi Sökmensüer-Atsız-Sirer cephesinin yorumlayıcıları oluyorlar. DP muhalefeti için İsmet Paşa karşıtı olarak farkı dışında, Sökmensüer-Sirer doğrultusu ile olan paylaşık yanını DP'nin iktidara gelişine değin sürdüğünü bu iki örnekle tanıyacağız.

Vereceğim iki örnek yazarın ikisi de; İsmet Paşa düşmanı, onun partisinden ayrılma, Atatürk'ün kurduğu Tarih Kurumu üyesi, politikacı profesör, politikacılıkla profesörlükten birini seçme durumu ile kendilerini karşılaştıran Hasan-Âli Yücel'e düşman, bu nedenle Sirer'in fahri müttefikleri ve geçmişlerinden Sovyetlerle bulaşıklıkları olan iki işkilli [sanık].

Çankaya'daki "Sultan Reşat", asıl hedefin kendisi olduğunu bildiği halde, onların kendisini değil başkalarını hedef almalarından doğal olarak memnun. Bu ona budalalıklarının derinliğini de gösteriyordu. Onun, bunların hepsinin üstünde bir "şef" olduğunu ne kadar doğal saydığını bir daha yineleyeyim. Bu iki adamın biri Hikmet Bayur, diğeri ise Fuat Köprülü'dür.

Bir muhalefet gazetesi olarak yerleşmeye çalışan *Kuvvet (Kudret)* gazetesinin başyazarlığını yapmaya çalışan Hikmet Bayur'un (23 Mayıs 1947) yazdıklarının özeti şöyle: "Birtakım olaylar ve

tartışmalar bu konuları [yani ülkede gerçekte ırkçılık-turancılık mı yoksa solculuk-komünistlik mi olduğu konusunu] günün konusu yapmıştır. Irkçılığın zararlı biçimi olduğu gibi zararsız ve faydalı biçimi de var. Irkçıların arkalarında kitle sürükleyebileceklerini sandıracak hiçbir delil yok. Birkaç öğrencinin nümayişi buna delil olamaz." Bu hikmetleri yazan Bayur'a göre bir "kuzey ırkı üstünlüğü iddia eden Hitler ırkçılığı" varmış; bir de ona karşı "Alpin ırkın üstünlüğünü ileri süren Atatürk ırkçılığı" varmış. "Atatürk ırkçısı" olması tabiî olan bizdeki ırkçılar, Alman ırkçılığına âlet oluyorlarsa onlar ırkçı olamazmış. Ne müthiş mantık var adamda. Ama, komünistler öyle mi? Bunların yabancıya âlet olmaları çok doğal bir şey. Bunları yerin dibine batırdıktan sonra, Bayur Turancılara geçer: Neymiş bunların kabahati? Bütün Türklerin bağımsızlaşmasını ya da birleşmesini istemeleri. Suç mu bunu istemek? Evet, biraz tehlikeli bir iş ama, onun asıl sorumlusu bu gençler değil, İttihatçılardı (Hikmet Bey, Kâmil Paşa torunu olduğu için çok şiddetli bir İttihatçı düşmanıydı).

Halide Edip, [adını] İngilize çıkan [çıkaran] anılarında şimdi Bayur diye bildiğimiz bir Hikmet Bey'den söz eder. Ulusal bağımsızlık Savaşı yıllarında dışişleri bakanlığında çalışan bu Hikmet Bey'in ateşli bir "bolşevist" olduğunu yazar. Bu hanımefendinin yalan yazıp yazmadığını öğrenmek için, ben birkaç yazımda bundan sözettim, Hikmet Bayur'a kendini savunma şansını vermek için. Hiçbir tepki göstermedi. Başkalarını böyle sorumsuzca ve saçma mantığı ile komünist ve bolşevik "âleti" olarak göstermeden önce kendini temize çıkarmayı boynunun borcu saymalıydı. Bayur, ırkçılığa karşı gelişi, İsmet paşanın kendisine muhalefet yapıldığı vehmine bağlar. Öyleyse, bu aynı İsmet paşa neden muhalefet yapması tehlikesi daha büyük olan ve kendi inancına göre düşmanlara satılmış olmaları doğal olan komünistlere karşı aynı evhamlılığı göstermemiş de, yüksek öğretimde ne kadar idealist kişi varsa onları temizleyip yerlerini komünistlerle doldurmuş? İnsanın, böyle Hikmet Bayur gibi adamların değil devlet adamlığı, en basit sağduyu denen şeyden bile yoksun olduklarını gördükçe, İsmet İnönü gibi devlet adamlarını öpüp de başına koyacağı geliyor. Adamın maksadı İsmet Paşa'ya çatmak ama hiç sıkılmadan bu maksadı için başkalarını kullanıyordu. Vaktiyle "bolşevist" olarak

tanınan, daha sonra kendini "aşırı Atatürkçü" olarak tanıtan bu adamın Atatürkçülüğü de bir ırkçılık olarak anladığını görmüş oluyoruz. Nihal Atsız, [Bayur'a göre] hiç değilse, daha tutarlı.

Vereceğim diğer örnek, Demokratların baş ukalâsı Fuat Köprülü'nün 26 Haziran 1947 tarihinde aynı gazetede çıkan "Memlekette Tehlikeli bir Irkçılık Cereyanı var mıdır?" başlıklı yazısı. Sökmensüer ve Sirer gibilerin memleketi komünizm tehlikesinin sardığına herkesi inandırdıkları bir zamanda, muhalefetin de "fi sebilillah" memlekette ırkçılık akımı olmadığına, komünizm tehlikesi olduğuna herkesi inandırmaya çalışmaları ilginç. O da memlekette ırkçılık değil, komünizm tehlikesi olduğunu isbat edecek; ama bu iki akıllı zatın dayandıkları nedenler farklı. Çünkü kuyruk acıları farklı. Bayur'un faydalı ve lüzumlu saydığı, Atatürk'e bağladığı ırkçılığı Köprülü de Atatürk'e bağlıyor ama Halk Partisi'ndeyken bu Atatürk ırkçılığına karşı yıllarca savaştığını uzun uzadıya anlatır. Atatürk'ün adını vermeye korkınakla beraber, onun etkisiyle bizde de aşırı bir "milliyetçi ırkçılığı" almış yürümüş, okul kitaplarına kadar girmiş. Bir tarihçi olması gereken bu amatör politikacının ötekinden farkı İsmet Paşa düşmanlığı yerine Mustafa Kemal düşmanlığını kusması. Irkçılık olayında adı geçenlerin hemen hepsi ya Fuat Köprülü'nün kendi öğrencileri ya da kendisinin getirip hocalığa yerleştirdiği Zeki Velidi'nin öğrencileriydi. Türkiyat Enstitüsü'nü Rusya mültecileriyle dolduran kendisi değil miydi? Orayı da mı Mustafa Kemal doldurmuştu Tatar ve Başkırtlarla? Bu adamların körükledikleri turancılık fikirlerini benimseyen kişiler Atatürk'ün yüzünü bile görmemiş olan çoluk çocuktu. Selâhattin Ertürk, Serdengeçti bilmem ne gibi kişiler ya Atatürk'ün Yenişehir burjuvazisinin apartmanlarına düşman olan delikanlılar ya da aşırı dinciliği yüzünden Atatürk'ün kurduğu fakültede merdiven altında erkek ve kız öğrencilerin çiftleştiğini yazacak kadar akıl yoksunu kişilerdi. Nihal Atsız, Köprülü'nün öğrencisi ve Atatürk düşmanıydı. Bunu bilmeyen var mı? Siyasal hırsı yüzünden herşeyi ters gören Köprülü, bu yazısını ırkçı-turancı kişiler için gözyaşı dökercesine şöyle sonuçlandırıyordu: "Ortaya birdenbire siyasî mahiyette bir ırkçılık meselesi çıkarıldı ve sıkıyönetim mahkemesine kadar intikal ettirildi. Uzun ve hazin safhalardan sonra beraet ettiler. O

zaman olduğu gibi bugün de bir ırkçılık akımının varlığına ihtimal vermiyorum".

İkiye bölünmüş siyasal katırlar arasındaki bu tepişme, doğal olarak Bakan Sirer'i mutlu ediyor ve iki şeyin oluşmakta olduğunu gösteriyordu: (a-) konu artık bir hükümet siyaseti, bir parti ideoloji çarpışması olmaktan çıkarılıyor, ulusal kapsamda bir tehlikenin varlığı sorunu haline konuyor. Demokrat olsun, Halkçı olsun, Milletçi olsun, hangi partiden olursa olsun, politikacıların katılmaya can attığı bir futbol oyunu başlıyor. (b-) Şimdiye kadar halkçıların tekelinde gözüken büyük ulusal tehlike sofrasında muhalefetçiler de kendileri için mama istiyorlar. Sözde demokrasi ve özgürlük uğruna kılıçlarını çekip siyasa alanına daldığını sandığımız kişiler, şimdi müseccel Nazist politikacıların Amerika'da oluşturmakta oldukları olaylardan cesaret alarak Türkiye'ye getirmek istedikleri von Papen türü ideolojiyi yerleştirmek için paralanıyorlardı. Bunun, sonra daha da büyük örnekleri görülür. Bu aşamada üniversite olayına dönerken, yalnız bir örnek vereceğim. Yine eski "bolşevist" Hikmet beyden. Yine *Kudret* gazetesinden (Haziran 1948. Bu gazete arada sırada kapatıldığı için adı kimi kez *Kudret*, kimi kez *Kuvvet* olmuştu, sizi şaşırtmasın). Orada çıkan bir yazısında "üç öğretim üyesi" olayını ele alarak bu olayın "çok önemli" bir olay olduğunu anlattıktan sonra, aslında bunun çok basit bir çözümü olduğunu ileri sürer. Kendisinin bulduğu bir formülle bu iş hemen "şıp" diye kapanabilirdi. Haklarında bunca korkunç suçlamalar yapılan bu kişiler ortaya çıkar ve kendisinin bulduğu formülü tekrarlarsa mesele kalmazmış; bunlar ortaya çıkmalı ve şunları söylemeli; komünizm düşmanıyız. Komünizm korkunç bir istibdat demek olan bir mezheptir. Haris bir emperyalist devletin bizi içten yıkmak için kullandığı bir araçtır. Lânetler olsun ona!... ve şak şak şak, sonra mesele yok...

Biz bu Bayur'u Millî Eğitim Bakanlığı, cumhurbaşkanlığı genel sekreterliği yapmış bir kişi olduktan başka (bir Kâmil Paşa torunu olarak liberal kafalı), üstelik Halide Edib'in anılarına göre Kurtuluş Savaşı yıllarında bolşevik yanlılığı ettiği bilinen bir kişi olarak teklifini, yıllarca önce kendisine uygulamasının gereğini anlayacak ferasette biri sanarak, üçümüz birlikte bir cevap yazıp gazetesine gönderdik. Bu budalaca teklifi ile kime hizmet etmekte

olduğunu da anlayacak sandık: Evet, Millî Şeflik altında yaşıyorduk ama ortaçağlarda da değildik ve Bayur'un değil ya ondan daha üstün ve ondan çok daha zeki bir adam olan İsmet Paşa'ya bile boyun eğecek, papazlara günah çıkartacak cinsten kişiler olmadığımızı anlatabileceğimizi sanmıştık. *Kudret* gazetesinin 18 ve 19 Haziran 1948 tarihli sayılarını dolduran uzun bir yazıda bu adama, teklif ettiği çözümün bir fikir şantajcılığı olduğunu, bu şantajcıların, "inanmayın, komünistler gerektiğinde sarık bile sararlar, köylerde cerre bile çıkarlar" dediklerini; teklif ettiği şeyi yapmanın bizi böyle aşağılık adamlar karşısında küçültmek olacağını; zaten yapılan iddiaların başka şeyleri halktan gizlemek için kullanılan sis perdesi olduğunu; sorunun aslında bir komünistlik sorunu olmadığını ve kendisine yakışan şeyin: "Kimi kişiler hakkında böyle iddialar yapılıyorsa yetkili makamlarca yapılan soruşturma ve koğuşturmaların seyrini tamamlamasını bekleyelim, kanun dışı isnadlarla vatandaş haysiyeti ile oynamayalım" demek olacağını; bizim sorunumuzun sadece üç öğretim üyesinin üniversiteden atılması sorunu olmayıp toplumumuzun demokratik gelişmesinin önlenmesine karşı açılmış bir savaş olduğunu; bize düşen ödevin teklif ettiği gibi cevap vermek mecburiyetinde olmak değil, *olmamak* olduğunu; hocalık ödevimizi, düşün haysiyetini böyle anladığımızı anlatmaya çalıştık. Bu uzun mektubun yayınlanması bittikten sonra Bayur Bey gazeteye, "Bunlar benim dikte ettiğim çözümü hâlâ itiraf etmiyorlar, onun için biz de Türk gençliğinin bunların eline emanet edilmesinin caiz olmayacağı düşüncesinde ısrar ediyoruz" yollu kısa bir yanıt yollamış. Bu dar kafalı adama meram anlatamayacağımızı görerek tartışmayı kestik. Bayur başka bir yazısında şu sözleri bile yazacak kadar ileriye gitmiştir: "Mevzuatımız bu savaş için yetersiz olduğu için konuyu *vatan hainliği* şekline sokarak, ona göre müeyyideler koymak mevkiindeyiz". Bayur ve Köprülü gibi muhalefet partilerinin böyle büyükleri böyle şeyler yazarlar da CHP'nin kedileri susar mıydı? Demagoji sofrasında şimdi daha çok kişi mama istiyor!..

Ulus gazetesinde "Toplu İğne" takma adı ile her gün soğukluklar yazan, şeyh, şeyh oğlu, öğretmen ya da Rus Sefaretindeki davetlerde votka tiryakisi olan bu kişi de şöyle özel bir soğukluk döktürdü: O sırada Moskova radyosu CHP rejimini eleştiren ya-

yınlar yapıyormuş. Mehmet Kemal'in yazdığına göre Sovyetlerin bayramlarındaki davetlerinin hiçbirini, orada halis Rus votkası içebilmek için kaçırınazmış bu şeyhoğlu. O da şöyle bir şey yazdı: "Moskova radyosunu dinleyenler ve bunları okuyanlar belki de bu üç öğretim üyesini Moskova'nın tanıdığı ve benimsediği vehmine düşeceklerdir". (23 Haziran, 1948)

"Bunları" dediği bu Bayur türünden kişilerin yazdıkları yazılar. Aklınca çok zekice bir laf oyunu, bir kızıştırma; eskilerin "tecahül-i ârifane" dedikleri bir espri yapacaktı. Ona da bir cevap yazdık. Moskova radyosunun ne dediğini yalnız kendisinden duyduğumuzu, fakat üniversite olayları dolayısiyle Amerikan, İngiliz ve Fransız yayın araçlarında yazılar çıktığını gördüğümüzü, bunlar içinde bizi öven yazılar da yayınlandığını, bir Amerikalı profesörün bu tür olayların Amerikan üniversite çevrelerinde olumsuz etkiler yapmakta olduğunu bildirerek "bunlar da mı Moskova ağzı ile konuşuyor? Moskova radyosu ile bunlar arasında da mı gizli bir işbirliği var?" dedik bu votka tiryakisine.

Bu Afgan soyundan gelen bu şeyhoğlunun votka ile iyice şiştikten sonra Cumhuriyet başsavcısının bulunduğu bir toplantıya dalıp kollarını açarak, "Allah, Allah" sözleri ile ve o sarhoş hali ile zikre kalktığını orada bulunan başsavcının damadı olan arkadaşım anlattı. Moskof votkası kokan ağzına Allah'ın adını alan bu gibi soytarılık üstâdlarının dünyasında yaşıyorduk.

Yangınları Kimler Çıkarıyordu?

Osmanlı tarihinin daha eski dönemlerine gitmeyi bırakın, daha Meşrutiyet dönemi gibi henüz belleklerden silinmemiş yıllardan beri "yangın" İstanbul'un üstünden hiç eksik olmamıştır. Koskoca Çırağan Sarayı'nın yandığını görmedimse de, onun kadar büyük başka bir sarayın (aslında parlamento binası olarak yapılan, benim öğrenciliğim zamanında adalet sarayı olan) bir gece içinde cayır cayır yandığını gözlerimle gördüm. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İstanbul büyük bir yangın yerine benziyordu. İstanbul'un birçok büyük ve önemli binalarının, ahşap aksamı dolayısiyle yanmaya mahküm olduğunu yazan mimarlar olmuştur. Rektör Sıddık Sami Onar'ın çabaları ile üniversiteye verilmiş olan es-

ki Harbiye Nazırlığı binası bir yangına kurban gitmekten kurtulmuştu. Fakat anlatmakta olduğum yıllar içinde bu yangın felâketi sona ermiş değildi. Örneğin, o sıralarda Fındıklı'da Güzel Sanatlar Akademisi'ne verilen bir saray, Ankara'da Millî Eğitim Bakanlığı binası yanmıştı. Rivayete göre bu bakanlığı yakan yangını çıkaran Hasan-Âli Yücel'di. Hademeler, dumanlar arasında elindeki petrol tenekesi ile sağa sola gaz saçtığını görmüşler; ertesi gün onun ünlü kaşlarının yanık olduğunu farkedenler bile olmuş. Salgın rivayet psikolojisi önemli bir toplumsal olaydır. Demagoglar için bereketli olasılıklar hazırlar, yeter ki bunu farkeden biri çıksın. Dizi dizi yangınların çıkması, adıyla az önceki satırlarda tanıştığımız bir yeni heves politikacıya sömürülecek iyi bir fikir vermiş olsa gerek. "Evet", diyor, Dr.Fahri Kurtuluş "kim çıkarıyor bu yangınları?" Durup, dururken hiç yangın çıkar mı, onu çıkaran biri olması gerekmez mi? Kim ne diyebilir bunca haklı soruya? Üstelik Kurtuluş öyle rastgele rivayet üzerine laf etmiyor, elinde isbat edici belgeleri var gibi konuşuyor (McCarthy de aynen öyle başlarmış). Bakın ne diyor, gözünü kırpmadan, "Bu bir dizi yangın. Tesadüf mü bunlar? Bunları bir yakan olması gerekmez mi? Elbet bir yakan var. Ama kim? Ben size söyleyeyim kim ya da kimler olduğunu. Moskova emireri Kızıllar... Sırası geldiği zaman bu manevraların teker teker nasıl tertiplendiğini, hatta kimlerin yataklık ettiğini açıklayacağım." (*Ulus*, 28 Aralık 1947, *Vatan*, 24 Aralık 1947).

Aklını oynatmamış bir kişinin bu denli kesinlikle konuşmasına bakınca, "eee, elinde herhalde belgeler olmalı? değil mi?" dersiniz doğal olarak. Ankara savcılığı da böyle düşünerek elindeki belgeleri bildirmesi için onu savcılığa çağırdı. Daha o zamandan aklını başına toplaması gerekirdi ama çok kabadayı bir zat olduğundan "yok, savcı bey, atıyorum, politikacılıkta böyle şeyler olur" demeyi kibrine yedirmedi. Sanki bu iddiası isbat olunmuş gibi hiç tınmayarak bir palavra daha attı. "Bu memlekette gerçekler köşede kalır, çabuk unutulur. Palavra ile yalan çabuk yayılır, aslı araştırılmaz, hemen inanılır" düşüncesinin etkisi altında *Ulus* gazetesine (30 Aralık 1947) gönderdiği bir açıklamada kızıllar teorisini destekleyen yeni bir teori daha ileri sürdü: "kontakt" teorisi. "Bende Millî Eğitim Bakanlığı yangınına ait vesika yoktur"

diyorsa da "umumî mânâda sabotajlar hakkında okuduğu" kitaplardan edinilmiş bilgileri olduğunu bildiriyor. Yeni "kontakt" teorisine bilimsel bir temel bile veriyor kitap okuduğunu söyleyerek: "Şahsî kanaatim bu yangının sabotaj olduğu"... "kontakt şeklini nedense bir türlü kabul edemiyorum". Acaba kontakt onun kendi kafasında mıydı? Sabotaj olduğunu nasıl keşfettiğini anlatışı şöyle: Bakanlığın bütün dosyaları yandı. Bundan ancak komünistlik suçlaması altında olanlar sevinebilir, değil mi? Şu halde, bu yangının çıkarılması sırf bu kişilerin komünistliğini gösteren belgelerin yok edilmesi amacıyla olabilir. Ve bir daha kesinlikle kısaca şöyle der: "Sabotaj kontaktan önce gelir".

O zamanki gazete okuyan kişilerin kafasının ne hale gelmeye başladığını şundan anlayabilirsiniz ki: "Millî Eğitim Bakanlığı gizli emniyet dairesi midir? Komünistlerin sicilleri orada değil, milli emniyettedir. Orayı yakmak dururken bakanlığı yakmanın ne anlamı var? Bu komünistler o kadar budala herifler mi? Sonra orada, o gibilerin sicilleri varsa, Nihal Atsız'dan Orhan Seyfi'ye kadar ne denli müseccel faşist varsa niye bir de onların ne olduklarını gösteren belgeleri yakmıyorlar? Faşizm ile nazizmin yıkıldığı bir zamanda acaba dünya ne yana gidiyor diye yürekleri ağızlarına gelmiş olan bu adamların bu yangını çıkarttıkları düşünülemez mi, eğer yangınlar böyle bir kafa ile yorumlanacaksa?" diyen [bir kişi] çıktığını görmedim. Hepimiz, bekleyelim bakalım, bu adamın bir bildiği olacak der dururduk. "Toplumsal bunama" görüntüleri o zamandan başlamıştı. Şaka ediyorum sanmayın. Bu Fahri Kurtuluş olayı, *Cumhuriyet* gazetesinde ipliği pazara çıkarılıncaya dek, ciddi bir "fenomen"di. Şaka değil, adam yalnız komünistleri korkutmakla kalmıyor, hükümeti, bakanları, Mareşal'i, giderek sevimli Şef'imizi bile korkutmuş ki hiçbirinden ne bir ses, ne bir nefes. Büyük Millet Meclisi bu adamın yangın teorisini o denli ciddiye aldı ki, 29 Aralık, 1947'de o zaman içişleri bakanı olan Münir Hüsrev Göle sorumlu bakan olarak açıklama yapmak, Meclis üyelerinin kalbine ferahlık serpmek zorunda kaldı. Ondan önce Parti grubunda da bir öneri verilmiş. "Biz âmal-i erbaaya sığmayız"* sloganının ünlü şairi, kendine çok yakışan bir arkadaş

(*) Behçet Kemal Çağlar'ın konuşmalarında kullandığı "âmal-i erbaa" dört işlem anlamına gelmektedir - yay.haz.

bulmuştu, o günkü parti ve Meclis toplantılarında bulundu mu bilmem. Bakan, kesinlikle, arka arkaya gelen yangınlar arasında hiçbir bağlantı olmadığını, çıkan yangınların elektrik kontaktları yüzünden çıktığını bildirdi.

Sorumlu bir bakan TBMM gibi yerde böyle konuşunca bizim ahbap ekşiyecek, susacaktı sanacaksınız. Ne münasebet? Adamın ekşimeye elverişli bir yüzü yoktu anlaşılan. Ekşiyeceğine [tam] tersine, "sabotaj mı önde gelir, kontak mı?" sorunu üzerindeki teorisini daha derli toplu biçime sokan ve *Kudret* gazetesinde (30 Aralık 1947) çıkan bildirisinde asıl davasının yangın uzmanlığı olmayıp "komünist kimdir?" sorusunu yanıtlama davası olduğunu açıkladı: "Komünist kimdir?... Komünist öyle bir adamdır ki yanınıza gelir, dertleşir, bakarsınız sizin gibi memleket meselelerini duyar, zannedersiniz ki milliyetçidir. Çünkü o da su gibi bulunduğu kabın şeklini alan bir mahlûktur. Nerede ve nasıl görülmesi lâzımsa o hüviyetle görünür. Aldığı emri ne zaman tatbik edeceğini bilemezsiniz. İzmir'de yangın mı lâzımdır? çıkarır. Adana fabrikasında sabotaj mı yapmak lâzımdır? yapar."

Bu arada bunlar sayesinde [Kurtuluş'un] ne gibi kitaplar okuduğunu da öğreniyorduk. *Gizli Harpler* adlı kitabı okumuş. Sonra filmini de seyretmiş. "Amerikan Emniyet Teşkilâtı'nın yardımı ile çekilmiş olan Kanada atom bombasının 97 numaralı formülünü almak üzere çalışan casuslara ait *Büyük Casuslar* adlı filmi de" gördükten sonra "memleketimde meydana gelecek bu kabil feci olaylar ve millî kayıplar üzerine hüsnü niyetle" duramazmış. Bu çeşit polisiye casusluk filmlerinin sayısız çeşitleri bugün de yapılmakta. Halkı eğlendirmek için. Bu zavallı, bunları ciddiye alacak bir düşün düzeyinde. Türkiye'nin iyiliği işte böyle kişilerin eline emanet! Ne var ki, Türkiye denen ülkeye güveni de yok. "Âmal-i Erbaacı" Behçet Kemal gibi o[nun] da öveyim derken bu ülkeye ve halkına ne denli hakaret ettiğini bir alıntı ile bir daha göstereyim: "Bütün memleketler için bir tekâmül, bir kolaylık ve refah vasıtası olan elektrik, maalesef, kontakt arızası devam ettikçe bizim cemiyet için bir felâket, bir ıztırap vesilesi oluyor. Buna her Türk gibi ben de hayret ediyorum. Biraz da elektriğin kontaksızını istiyorum". (*Ulus*, 30 Aralık 1947).

Bizim kahraman ipin ucunu iyice kaçırmaya başlamıştı. Şimdi

komünist, kontakt ve elektrik ile Türk milleti konuları iyice birbirine karışmaya başlamıştı. Bunun içinden çıkmak için Meclis Başkanlığı'na: "Son Zamanlarda Resmî Dairelerde Çıkan Yangınlar Hakkında" bir soru vermiş (*Tasvir*, 6 Ocak 1948). Bu kez resmî devlet dairelerini karalayacak. Amerika'da öyle yapılıyordu ya, bizde de bu işi o yapacaktı. İçişleri bakanına yöneltiği sorular da gerçekten "a la ameriken": "Son 5 yıl içinde hangi resmî ve özel daire ve binalarda yangın olmuş, bu yangınlar hangi tarihlerde yapılmıştır? Yangınların çıkış sebepleri belli midir? Kasden yapılmış olanlar var mıdır? Bunlar hakkında yapılan tahkikat ne sonuç vermiştir? Mes'uller bulunmuş mudur? Bulunmuşsa ne ceza verilmiştir? Bu yanan binaların yangın zamanındaki değeri ve ayrıca içlerindeki mal tutarı değeri tesbit edilmişse miktarları nelerdir ve toplamı neye malolmaktadır? Yanan binaların elektrik şemaları var mıdır? Varsa, bu şemalar ait oldukları binalardan gayrı elektrik genel müdürlüğünde muhafaza edilmekte midir? Bu gibi binaların muhafazası ile mükellef olan müdür veya sorumlu diğer memurlar ihmallerinden dolayı haklarında takibat yapılmış mıdır? Yapılmışsa, neticeleri nelerdir? Son millî eğitim bakanlığı yangınının sebebi nedir? Bu hususta yapılan tahkikat ve bilirkişi raporları ne sonuç vermiştir?

Toplamı sekiz adet "ahret suali". 9 Şubat 1948 tarihinde içişleri bakanı bu soruları üşenmeden, ciddiye alarak yanıtladı. Son onbeş yıl içinde 188 bina yangını olmuş. Görülen nedenler dikkatsizlik, tedbirsizlik, ihmal, kontakt ve kasıt. Çoğu vilâyetlerde jandarma binası, ilkokul, maliye şubesi gibi yerler. Millî Eğitim Bakanlığı yangını sobadan çıkmıştır. Kasden çıkarılan yangınlar varsa da, fakat bunların komünistlerce yakıldığını gösteren hiçbir delil bulunmuş değil. Münir Husrev Göle, daha önceki bakan Sökmensüer gibi yalan söyleme yoluna gitmedi. Bakanın bu himmeti, sabrı ve açıklamaları karşısında söyleyecek başka laf bulamayan Kurtuluş, özel bir "Yangın Tahkikat Komisyonu Başkanlığı" [gibi] "a la amerikan" bir başarı daha gösterme umutlarını kaybetti; devletin memurlarını azarlama yoluna saparak konuyu kapatmaya çalıştı. Ama, iştahı hâlâ kapanmamıştı. Türk McCarthy'si McCarthy'liğine asıl şimdi başlayacaktı ki, İngilizcedeki deyimle "Waterloo'sunu buldu". İyice azıtıp *Cumhuriyet* gazetesi-

nin kurucusu Yunus Nadi'nin ruhuna saldırmaya kalktı. *Cumhuriyet*'in 17 Şubat 1949 tarihli sayfasında ilk sahifesinde bir yazı çıktı. En iri harflerle dizilen başlığı şöyleydi: KİM BU MECNUN?

Gazetenin avukatları onu mahkemede bekliyorlardı. Küçük bir ceza, bu gazetenin yaptığı hizmete değerdi. Gazete, "Yalancının mumu yatsıya kadar sürer diye bir söz vardır. Onun mumu daha akşam olmadan sönmüştür" diyordu. Ortalığı korkudan titreten, binlerce vatandaşın kafasını şişiren bu adama, *Cumhuriyet* gazetesinin "püf" demesi yetmişti.

Biz "Âmal-i Erbaaya" Sığmayan Bir Milletiz"!

Demagojiye yeşil ışık açılınca bu zenaate kabiliyeti olanlar hemen kendilerini tanıtırlar. Demagoji ortamında kişilerin yetişme, meslek, parti, hatta yaş farkları ne olursa olsun [paylaştıkları] şeyde hepsi birdir. Doktor olabilir, şair olabilir, genç olabilir, yaşlı bir avukat da olabilir. Güttükleri amaç ve onu niçin izledikleri yol birbirinden çok farklı olabilir. Sirer, senatoya yeterli sayıda bunlardan yerleştirdikten başka, "gençliği" ayaklandırmak için kolayca ideal denebilecek bir özel demagog tipi -demagoji ile saçmalamayı kaynaştıran tipi- de bulabilmişti.

Senatonun içine düştüğü gülünç durumu gören iki hukukçu profesör (Esat Arsebük ile Hirsch) [bir] protesto olarak istifa ettiler, yerlerine Hüseyin Avni Göktürk ile Süheyl Derbil seçildi. Bunlar da hukukçu. Eski Göktürk soyundan gelme olan (!) birincisini genç kuşak tanıyacak. Adnan Menderes'in başbakanlığı zamanında Londra uçak kazasından Tanrı'nın Türk ulusuna acıyarak sağ çıkardığı adalet bakanı ya da emniyet genel müdürü. 27 Mayıs Devrimi'nden sonra Yassıada'da iken gazetelerde yayınlanan ve kimlerin ne işlerden servet edindiklerini gösteren listelerde adı geçiyordu. O zaman Demokrat Parti kodamanlarından olmuştu, ama benim anlattığım öykünün geçtiği yıllarda Millî Şef'in ve onun bakanı Sirer'in partisinin hizmetindeydi! İdeal demagog tipi dediğim şair Behçet Kemal Çağlar'ın aldığı ödev Demirtepe Halk Partisi Ocağı'na toplatılan gençleri büyük bir saldırıya hazırlamaktı. Asıl amaç, onları başka eğilimlere ya da partilere kaptırmamak. Bunda az çok geç kalmışlardı. Çünkü bu ocak

toplantılarında aklı başında olan gençlerin konuşmaları partiye yabancılaştıklarını gösterir. Buna karşın, kışkırtmalara uyacak türden olanlar bu partiye karşı ötekilerden fazla denecek ölçüde düşmandılar. "Gençler"i kazanmak ve kaptırmamak için iki koşul gerekli: biri, bir demagogun gençleri coşturacak "politik delirium" psikolojisi yaratması; diğeri ise olgunlaştırıldıktan sonra onları eyleme geçirmek. Birinci işi yapmakta Çağlar biçilmiş kaftan denecek tiptir: "biz âmal-i erbaaya sığmayan bir milletiz" sözünde toplanan "delirium" psikolojisinin doruğuna çıkabilmiştir. İkinci işi yapacak olan tip, bu tür saçmalama ustası değil, perdenin arkasında düzenleme ve yürütme ustası olan tiptir. Sirer ve daha sonra göreceğimiz Kemal Satır gibileri bu türe girer.

Anlattığım yıllarda azıtmaya başlayanlardan biri de bu şairdi. Demirtepe Ocağı toplantılarında, gençleri Demokrat Parti'ye kaptırmamak için başvurulacak silah artık iyice yerleştirilmiş olan "komünizmin köşe başındaki tehlike" olduğu korkusu olacaktı. Zonguldak'ta çıkan bir dergi de bizim gibi vatan hainlerinin toplama kamplarına tıkılmalarını öneriyordu. Bu toplantılarda, onun yanında, partinin zorbalık sembolü olan Kemal Satır da bulunurdu. Görünüşte hiçbir şeyin ardında gözükmediği halde, bu zatın birçok işlerin ardından çok kez adı çıkar. Bundan başka, Kemal Zeki Gençosman adlı bir *Ulus* gazetesi yazarı ve yukarda adı geçen hukuk profesörü Süheyl Derbil de var. Bu zat, anladığıma göre, komünizmin ne olduğunu bilimsel yoldan anlatma uzmanıydı. Demirtepe'de 21 Aralık 1947'de yapılan bir toplantıda gündeme gelmeden önce bir önerge verilmiş. Burası sanki minyatür bir millet meclisi. Önergede Meclis'teki Eğitim komisyonunda gösterilen "hissiyatın gençlik topluluğunda yarattığı şükran ve iftihar duyguları"nın komisyon başkanlığına ulaştırılması öneriliyor. Alkışlar arasında kabul edilen önerge ile "gençliğin kurduğu MİLLİ CEPHE'de yer alacakları bildiriliyordu. Gençlikle TBMM arasında ve doğal olarak gençlikle parti arasında "Millî Cephe" bağı kurulacaktı! Millî Cephe gibi terimlerin ne kadar eskilere gittiğini görüyorsunuz.

Ulus gazetesinde (22 Aralık 1947) verilen bilgilere göre, bundan sonra "milliyetçilik" tartışması başlamış. Gençlere, milliyetçiliğin "Türkiye'de bir altın devri yarattığı zaman dışarıdaki Türk kardeşlerimizin de koşa koşa kucağımıza atılacakları" anlatılmış,

"Türk Kültür Birliği" yaratılması üzerinde "ısrarla" durulmuş. Görüyorsunuz ki 27 Mayıs sıralarında Alparslan Türkeş'in gerçekleştirmek üzere olduğu örgütün kurulması fikri de o zamandan başlamıştır. *Ulus* gazetesi yazarının anlattığı kadarı ile bile bu ocak toplantısı ülkenin geleceği hakkında bir fikir vermek bakımından bir hazine! Konuşmalarda "komünizme" karşı "cezrî hareketlerle" savaşmanın gençliğe düşen bir ödev olduğu belirtiliyordu. "Daha lise sıralarında iken onları bu savaş için cihazlandırma zorunlu bir şeydi. "Her şeyden evvel Amerika'da olduğu gibi onları tasfiye etmeliyiz" fikri üzerinde de duruluyordu. Ne var ki orada bulunan bir iki gençten bazı "çatlak sesler" çıkmış. Bunlardan biri, "Kırgızlara gitmeden önce Doğu'ya elektrik" götürülmesi gibi komünistçe bir laf etmiş. Başka bir öğrenci demokrasiden söz etmiş, bir diğeri "başkalarını lekelemenin ayıp bir şey" olduğunu söylemiş. Anlaşılan bu yolda konuşmaların sarpa saracağından korkan Erzincan milletvekili Behçet Kemal ünlü "hitabe"lerinden birine başlamış: "gençliğin komünizme karşı bir ağızdan ayağa kalkması[nın] Türkiye'de görülmüş kıyamların en güzellerinden biri olduğu" sözleri ile giriştiği hitabesini şöyle sürdürmüş: Komünizmle mücadele farz-ı kifaye değil, farz-ı ayındır. Herkese düşen bir ödev. Bir arkadaşımız kuru realitelerle akıl gözlerini açmış, fakat gönül heyecanlarını uyuşturmuştur. Biz "âmal-i erbaaya sığmayan bir milletiz" O zahirî yokluklar içinde hazineler saklıdır. İman hazineleri. Şanlı ve uzun bir maziden gelen an'ane ve âdet hazineleri".

Korkarım kimi okuyucum "Berkes bu gibi meczupların laflarını ciddiye almış, bunları aktarıyor" diye beni kınayacak. Evet, biz işte böyle meczupları mazur göre göre, onları ciddiye almaya almaya 70 sente muhtaç hâle geldik. Bunlar, gençlere söylenecek laflar mıydı? Bizim o emeklerle, o kadar üstüne titreyerek yetiştirmeye, akıl denen şeyi kafalarına yerleştirmeye çalıştığımız gençleri böyle şair diye kendisine her türlü kapılar açılan heriflerin bu saçmaları dinletmeye ne hakları var? İnsan nasıl buna isyan edemez?

Bu ocak toplantısının *Ulus*'ta yazılmayan kısmında Behçet Kemal'ci olarak ödevlenen çocuklar onun yarattığı heyecandan faydalanarak kaşla göz arasında bir bildiri metni hazırlamışlar. Metin

belki zaten hazırdı. Buna bildiri de diyebiliriz, Başbakana gidecek bir dilekçe de. Bunun birer kopyasının da içişleri bakanı ile milllî eğitim bakanına gönderilmesi kararlaştırılmış. Belli ki, her şey önceden hazırlanmıştı. Fakat ancak 10, 15 kişi imzalamış! (*Ulus*'un bildirdiğine göre, ocak salonunda 300 kişi vardı). Süleyman Türk adlı bir hukuk öğrencisine daha çok imza toplamak ödevi verilmiş. Bundan anlaşıldığına göre oradaki bu 10, 15 kişiden fazlası imza etmemişti. Bu Süleyman Türk adlı öğrenci ile adını saptayamadığım diğer bir öğrenci hukuk, tıp, ziraat ve fen fakültelerini dolaşarak imza toplama kampanyasına memur edildiler. Fakat bunlar toplaya toplaya ancak 67 imza toplayabilmişlerdi. Bu 67 imzalık dilekçe Türk gençliği adına *Bayrak* adlı bir gazetede yayınlandı. İşte bildiri ya da dilekçede söylenen şeyler: "İçişleri bakanımız Şükrü Sökmensüer'in belirttikleri gibi iki Marksist mecmua olan *Yurt ve Dünya* ile *Adımlar*'ın sayıları karıştırıldığı zaman onları çıkaran kimselerin maalesef kürsülerden bu gün hâlâ gençliğe zehirli iğnelerini batırmakta devam ettiklerini içimiz sızlayarak söylemek mecburiyetini duyuyoruz. Kökü hariçte olan ve memleketimizi yabancı ellere teslim edecek bir idealin peşinde koşan kimselerin faaliyetlerine çok kısa bir zamanda son verilmesini rica ederiz".

Sökmensüer istediği kadar mahkeme hükmüne saygısından sözetsin, ortaya attığı balgam kısa sürede bir "belge" olmuş. Onun konuşmasından sonra bu balgamdan başka dayanılacak delil bulunsaydı ya Sıkıyönetim ya da sivil savcılık harekete geçmeliydi. Bu olmadığı için, Sirer ve onun gibi olan kişilerce en akıllıca şey büyük bir olay çıkmasına yol açacak provokasyonlar yoluna gitmekti. Bu yazdıklarıma bakarak, başlatılmış olan savaşımın yalnız "üç profesörcük" savaşımı olduğunu sanmayın. Bu kadarı yalnız benim bildiğim ve yazdığım şeyler. Öteki, belki daha büyük ölçüde olanları yazmaya yetkim yok. "Amerika'da olduğu gibi" sözüne de dikkat ettiniz mi? Bunu ilk kez duyuyoruz!.. Yıl 1947!..

Bu denli açık suçlamaların karşısında, politikacıların bu denli azıttığı, aydınların hiçbir şeyi umursamadığı ve kendi meslekdaşlarımızın ağızlarını küp kapağı gibi kapattıkları bir zamanda bunların karşısına çıkacak, söylenenlerin tersini söyleyecek öğrenciler bulunacağını ben hiç ummuyordum. Yanılmışım. Dört gün

sonra, 67 imzaya karşı 108 imza taşıyan bir karşı bildiri yayınladılar. Bunu imzalayanlar başka fakültelerden ve neyi niçin imzaladıklarını bilmeden imzasını atan gençler değil, kendi fakültemizin öğrencileriydi. Yayınlanıncaya kadar bizim ruhumuz bile bir bildiri hazırladıklarını sezmemişti. Şu "âmal-i erbaa" lafı da ne oluyordu? O zaman bile çoğu genç bu arapça lafın ne demek olduğunu bilmezdi. En ilkel dört aritmetik kuralı demektir. Daha ilkokulda öğrendiğimiz, insan aklının dört kuralı. Bu kurallara "sığmayan", bu kurallara çifte atan insan kümesi olamaz, ancak bir hayvan kümesi olabilir. Palavracı ozan aklınca böyle hayvanca bir benzetişle Türk milletini öğüyordu. Türklüğe karşı başka hiçbir hakaret bu denli ağır olamazdı. Şairin bu sloganının ne işlere yaradığını günümüze değin görüyoruz.

"Gençliğin" Kazan Kaldırışı

Behçet Kemal'in kaynattığı kazan en sonunda sokaklara döküldü. 28 Aralık 1947 günü gazetelerimizi açtığımız zaman ilk sahifede büyük başlıklarla bir "gençliğin kükreyişi" haberi okuduk. İşte, üç gazetedeki sözlerden üç örnek: Ankara gençliği dün komünizm aleyhinde nümayiş yaptı (*Vatan*), Gençler dün komünistlik aleyhine bir toplantı yaptı. Büyük heyecanla kızıl ideoloji bir daha takbih edildi (*Ulus*), Gençliğin Komünizm aleyhinde mitingi. Binlerce genç and içerek dedi ki... (*Kudret*).

Gazete muhabirlerine gün doğmuştu. Gazetelerin başlık atan sekreterleri de sanki ağız birliği etmişlerdi: "gençlik", "komünizm aleyhine", "nümayiş", "miting" sözcükleri kafalarının paylaşık yapısından kendiliğinden (?) çıkıvermişti. "Demokrasi" ve "Hürriyet" şampiyonu Yalınan'ın gazetesinin Ankara muhabiri yolladığı haberine: "bu nümayişi bütün tafsilâtı ile bildiriyorum" diye öğünerek başlıyordu. *Ulus*'un olayı anlatışı daha lirikti. Aradan 33 yıl geçtiği halde, olayı anlatan satırlarını okurken gözlerim yaşardı (o zaman okumamıştım). *Vatan* muhabiri, gençliğin sabahın 8'inde Hamamönü'nde toplandıklarını yazdığı halde, *Ulus*'taki biraz farklı: saat 9'dan itibaren ve Ulus Meydanı'nda toplanmışlar; tam 9.30'da abideye çelenk koymuşlar. Sonra, hep bir ağızdan İstiklâl Marşı söyleyerek yürüyüşe geçmişler. Ellerde Atatürk ile

İnönü'nün resimleri ile onların komünizm aleyhine söyledikleri sözleri gösteren levhalar varmış. Bayur ile Köprülü'den de sözler alınmalıydı bu Cephe'nin Millî olması için...

Gençler "muazzam" bir kalabalık halinde Anafartalar Caddesi boyunca ilerlerken adliyenin önünde durmuşlar. Burası Nihal Atsız'ın yargılandığı yerdi. Burada Sabahattin Ali'nin lânetlenmesi işi de yapıldıktan sonra "Yaşasın Türk Adaleti" diye bağırmışlar. Kusura bakmayın, *Ulus* yazarına göre: "Saflarımız arasında gedikler açmak isteyen yabancı propaganda, komünistler ve komünizme karşı yürüyen gençler yol boyunca bağırıyorlardı. Birçok dükkânı sahipleri öğrencilere bayraklar veriyorlardı. Bu arada halk da 'Kahrolsun Komünizm' diye heyecanını izhar etmiştir. Kafile İnönü okulunun önünden [neden o okul? N.B.] geçerken bahçe kenarlarına toplanan küçükler de ağabeylerini alkışlamışlar ve onlar da kahrolsun komünizm' diye bağırmışlardır. Bu hal gençler ve halk üzerinde büyük bir tesir yaratmış ve gözyaşlarını tutamayanlar olmuştur".

Bu gazeteleri saklamamış olsaydım bu kadar romantik sahneler olduğunu bilemeyecektim. Demokrat Parti yanlısı *Kudret* gazetesi romantizminde *Ulus*'tan geri kalamazdı. Bir alay (...)larla kesilmiş tümcelerle şöyle başlıyordu: "Sabahın 8.30'u... Puslu bir hava var... Hamamönü'nde... Ankara hukuk fakültesi gençlerinden tanıdığım bazı simalar Ulus meydanına doğru gidiyorlar. Dünden söylenilen gösteri yapılacak... Ulus'a doğru akan gençler arasındayım... Gençler bayrakları açtılar... Levhalar yükseltildi... Levhaların birinde Kahrolsun Komünizm, bir diğerinde "Üniversitede komünist hocalar istemiyoruz" okunuyor." Derken bir kumanda... "beş dakika içinde meydan boşalıyor", gençler Cebeci'ye oluk gibi..." Cebeci'de biri elektrik direğine tırmanarak bağırmış: "Türk gençliği şuuruna hâkimdiiir. Atalarımızdan miras kalan asil kanımızın heyecanını biliyor ve bize hak veriyor." Ve alkışlar. On bin genç. Sükûuut. Bir kamyon ve üstüne çıkan Mesrur Gürgenç ve Vehbi adlı iki kişi heyecandan titreyen seslerle konuşuyorlar: "Sözleri ufukları çınlatan bir heyecanla tekrarlanıyor." *Kudret* gazetesi yazarı burada iyice kendinden geçmiş. N'apsın zavallı, "âmal-i erbaa" dar geliyor ona da. Derken bir çığlık: "Tarih Fakültesine... Bugüne kadar hep toplandık ve hep dağıldık. bugün işi bitirelim." Bu sözler on bin kişinin ağzından "kaynar su"

gibi fışkırmış. Son sözü Yılmaz Akpınar aldı: "Biz bir fikir uğruna, Türk milliyetçiliği, Türk vatanının bölünmezliği uğruna savaşıyoruz" dedi ve bu ülkü uğruna on binleri and içmeye çağırdı. "Yılmaz Akpınar söylüyor. On bin genç tekrarlıyordu. And içme çok muhteşem oldu".

Kudret'in anlatışı Nazi âyinlerini hatırlatıyor. Onlardan farklı olarak tam bu sırada bir çekişme başlamış. On bin genç birdenbire muhteşem bir gösteri zevki yaşamak için değil de kendilerine söylenmeyen başka bir yere, Dil-Tarih Fakültesi'ne sürüklenmekte olduklarını sezmişti. On binleri bir daha kandırmak güç olmamış. "Hayır, oraya değil Atatürk'ün muvakkat kabrine gidiyoruz" denilince akan sular durmuş. Ne var ki, kestirme yoldan Etnografya Müzesi'nin bulunduğu yere gelineceğine, Kızılay'a doğru olan yola sapılmış. *Kudret* yazarına göre, oraya gelmeden on binler yan sokaklara dağılmışlar. İşin başındakiler yaş tahtaya basmamışlardı. "Polis ve jandarma kuvvetleri Çankaya yolunu kesmişlerdi"! Yazarın dediğine göre fakültenin ötesi asker, polis ve jandarmayla kesilmişti. 10.000'ler dağılmış, fakat bir avuç gençle polis ve asker yeterli kalabalığı oluşturuyordu. Konferans salonu, hol ve merdivenleri bunlar işgal etmişti. Buraya kadar yazdıklarım *Kudret* gazetesinden alınma.

Bundan sonrasını ben yazıyorum. Çünkü o gün ben de oradaydım. Fakültenin içinde değil, dışındaydım. Sağlık Bakanlığı'nın yakınında telefonu olan kardeşimin evine gitmiştim. Telefonda Prof. Nusret Hızır çıktı. "Ne var, n'oluyor, allah aşkına" dememe kalmadı, radyoda maç anlatan kişiler gibi anlatmaya başladı: şimdi cam kapılar kırıldı, içeri dolmaya başladılar, merdivenlerden..." derken ses kesildi. Telefonu bırakıp sokağa çıktım. Tren yolu köprüsüne kadar durum her zamanki gibi. Az sonra bir kalabalık başlıyordu. Bildiğimiz halk. Yalnız işine gücüne koşmayı bırakmış ya da gidemiyor, maç seyircisi gibi bir şey olmuş. Gençlik filân var mı diye bakındım. Yok. Ne olmuş on binlere? Halkın arasına karıştım. Biraz ite kaka karşı kaldırıma kadar çıktım.

- Kardeşim, ne var, ne oluyor?
- Valla biz de bilmiyoruz. Mitink var diyorlar.
- Yok yahu, miting filân değil. Gomonist hocalarmış.
- Nolmuş gomonist hocalara? (Bu kez soran ben).

- Nebileyim, kardeş, zehir saçıyorlarmış.

- Hade be sen de. Zehir saçmıyorlar, zehirli fikir saçıyorlarmış. Başka biri lâfa karıştı:

- Odalarını arıyorlar, pencereden aşağı atacaklarmış, dur bakalım, görelim.

- Yahu, böyle binadan aşağı insan atılır mı?

- He, atılmaz, ama bu oğlanların gözü dönmüş.

Gülecek halim kalmamıştı artık. Sağdan soldan kulağıma çarpan bu konuşmalar birdenbire içime kusmak gibi bir zorlanma getirdi. Onlara, "Hemşerim o hocalardan biri benim, işte burada" diyebilseydim ya miting heyecanından aklımı oynattığıma ya da kendileriyle alay ettiğime vereceklerdi. Bu "gözü dönmüşlerin" daha ne yapacağını bilseydim, eve doğru dönmez, bina önündeki son sahneyi de görürdüm. Görmediğim iyi olmuş. Rektöre içerde yapmadık rezillik bırakmamışlar; ite kaka, tüküre tüküre önlerine katıp caddenin kaldırımına kadar getirmişler. İşte o sahneyi görecektim. Eğer mitinge nezaret etmeye memur polis Ekrem Anıt adlı görevli, durumun gittikçe ciddileştiğini anlayıp tabancasını çekmeseydi, o kargaşada rektör öldürülebilir, Reşat Şemseddin Sirer adındaki adam da tarihe bir "katil" olarak girerdi.

Ekrem Anıt adını olayları gördüğümüz lirisizm içinde yazan *Kudret* gazetesi yazarından öğreniyorum. Polis, birinci şube müdürü ve bu yazarın anlattıklarından belirdiğine göre nümayiş tertipçiliğinin ödevlendirilen kahramanlarından biriymiş. (Bu zat sonraları Adnan Menderes döneminde milletvekili olmuş). *Kudret* yazarı ile bu Anıt adlı polisi izleyelim. Yazar, yukarda olanları anlatıyor: "Bu arada İhsan Akpolat Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin de milliyetçi olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Talebe Birliği başkanı Mehmet Ali Arıkan, rektör Şevket Aziz Kansu'nun dairesine çıkmıştı. Ben de arkasından sızdım. Odada Tıp dekanı general Noyan, Dil-Tarih dekanı Karal vardı. Kansu sapsarıydı. Noyan, Senato'nun komünist hocalar hakkında karar verdiğini Talebe Birliği başkanına söyleyerek artık dağılmalarını söyledi. Dışarda 'Rektör, Rektör' sesleri tavanları çınlatıyordu. Polis müdürü Ekrem rektörü getirmek için yukarı çıkmış, arkasından ben de kordonu yardım. Bir yüzbaşı önlemek istedi. Noyan Kansu'yu dışarı çıkardı. Kansu sapsarı. Talebelerin saçları dağınık yüzleri karşısında geriledi, oda-

ya girdi. Arkasından talebeler odayı doldurdular. (Yazar "oda" diyorsa da rektörün bürosu bir salon kadar geniş bir yerdi. N.B.) Noyan, "Karşınızda bir general, bir asker var. Rektör istifa edecek. Dağılın, diyor, fakat dinleyen yok. Noyan Kansu'yu yazı masasının üstüne çıkardı, kendisi de orada. Yazı masasının üstüne talebeler de fırladılar. Ekrem Anıt da onlarla beraber."

Kudret yazarının, Yeniçeri ayaklanmalarını anlatan sahifeleri hatırlatan anlatışına göre, bunlar rektörden iki şey istiyorlardı. Biri, "Kahrolsun komünizm" diye bağırması. Diğeri ise "istifa" etmesi. Rektör: "kahrolsun komünizm" demiş bir kez ama bu "kazan-kaldırıcılar avları ile oynamaya başlamışlardı: Olmadı, bir daha. Bir daha. Gazete yazarı, "arada biri su verdi" dediğine [göre] zavallı Kansu bayılacak hale gelmiş olmalı. "İstifa edeceğim" demesi de yetmezdi. Bunu yazılı olarak vermesi ve altına imzasını da atması isteniyordu. Bir gazeteciden aldıkları bir kâğıt parçasını sırtına dayayarak, "istifa ettim" sözünü yazdıktan sonra imzalattılar. Fakat modern yeniçeriler bürokratik geleneklere çok saygılı! Pulsuz imzanın geçerliği olmayacaktı. Hayret! Pul da bulundu, usulü dairesinde yapıştırılıp gene usulü dairesinde üstüne imza attırıldı. Tan Olayı'nda kazma, kürek, balyoz kolayca bulunmuştu. Bu kez damga puluna kadar her şey bulunuverdi. Gazeteci, "Maroken koltuklar harap olmuş, masa kırılmış, kapıların camları parçalanmıştı" diyor. Doktor Noyan'ın bir general oluşundan korkmayan gençler yine de dağılmıyorlardı. Bir üsteğmen ve birkaç askerle yumruklaşmaya bile dalmışlar. Gazetecinin yazdığına göre, vali İzzeddin Çağlar "hızır gibi" yetişmiş. Bu olayların çıkacağı, Çankaya'dan Valilik makamına kadar her yerde biliniyordu. Tıp dekanı Noyan ile Dil-Tarih dekanı Karal da bu yüzden oradaydılar. Bu gibi "tavşana kaç, tazıya tut" yöntemi, o zaman kullanılan "devlet yönetimi" uygulamalarındandı. Gazetecinin deyimi ile "Vali bey büyük bir maharetle "gençliğin başına geçmişti. "Önde, alkışlar arasında yürüyordu". Etnografya Müzesi'nin önüne kadar bunları güzel güzel yürütmüş. Etnografya Müzesi'nin önüne gelindikte, olayın perde arkasında bekleyen diğer düzenleyicileri tarafından karşılandılar: Kemal Satır ile Trabzon milletvekili Hamdi Orhon orada. Bir de İhsan Olgun adında biri var. Kemal Satır, genç gazilere sigaralar ikram etti, gazalarını kutladı.

Gençler bir sigarayı olsun hak etmişlerdi. Sabahın köründen beri bağırıyorlardı. Bunların sigara ikramları ile yatıştırıldıklarını sanan vali bey, "Eee, haydi bakalım, istediğiniz oldu. Verdiğiniz sözü tutun, dağılın." emrini vererek Kemal Satır'la "bir şeyler" konuşup ayrılmış. Gençlerin yapacağı bir iş daha vardı. Denizciler Caddesi'nde "Türkiye Gençler Derneği" adlı bir dernek varmış. Ekrem Anıt bey yine orada ve gençleri bekliyor! Kısa süre içinde derneğin işini bitirmişler. Masa, sandalya, dolap, raf, kâğıt, gazete, kitap ne varsa param parça. *Kudret* yazarı anlatıyor: "Kitapları sokağa attılar. Yırtılıp atılan kitaplar arasında değerli kitaplar da vardı. Boşalan derneğe girdim. Çamurlar arasında dernek nizamnamesi gözüme ilişti. Bir maddesi şöyleydi: ırkçı olarak tanınanlar ve bu yolda çalışanlar derneğe üye olamazlar." Komandocu gençler bu derneğin işini de bitirdikten sonra Ulus Meydanı'na geldiler. Artık çok oluyorlardı. Bu kısım programda yoktu. Fırsat çıkmışken daha ileri gitmek istiyorlardı; ne var ki Vali bey bir daha gözükerek gerekli zılgıtı verince dağıldılar. O gün fakülte önünde görmeden eve döndüğümü söylediğim manzarayı *Vatan* gazetesi yazarı şöyle anlatır: "Bu arada Kansu bir yüzbaşının himayesinde bir taksiye bindirildi [takside hastahaneye doğurmaya giden bir bayan varmış] Gençlik otomobili sarmış, taksi yamru yumru bir hale gelmişti. Nihayet polis, jandarma ve askere emir verildi. Tabancalar atıldı. Arazözler su sıkmaya başladı. Kansu başka bir taksi ile oradan uzaklaştırıldı".

Olayın Yankıları

Olayın ertesi günü çıkan *Ulus*'ta (28 Aralık 1947) Senato üyesi Derinsu verdiği demeçle yapılan eşkıyalığı şöyle değerlendiriyordu: "Dün Senato içtimaında iken yarın talebenin komünistlik aleyhinde bir nümayiş yapacağını ve polisin de buna mani olmak istediğini, bu nümayişin izin alınmadan yapılacağını duydum. Memleket gençliğinin vâki hareketlerini takdirle karşılamak icabeder. Üniversitede solcu oldukları söylenen Boratav, Boran ve Berkes'in tahkikatı sırasında elimize geçen vesikalardan öğrendiğimize göre kızıllar Türkiye'de üniversite gençliğini hedef tutmuşlar, vesikalarda hattâ buna muvaffak olduklarını belirtmişler-

dir". Bu sözleri okuyan gerçekten dehşet içinde kalır. "Ele geçen vesikalar"! Vesikalar "kızılların" başarılarını gösteriyor. *Ulus* yazarı üç kişi hakkındaki fikrini de soruyor. Verdiği yanıtlar: "Doğrusunu isterseniz bunlar hakkındaki evrakın incelenmesi ve savunmalarının bizzat tarafımdan da okunmasından sonra diyebilirim ki bu öğretim üyelerinin Üniversiteler Kanunu'nun üçüncü maddesindeki öğrencileri millî karakterde yetiştirmek vazifelerini yapamayacakları kanaatindeyim. Bu sebeple de öğretim üyeliği mesleğinden uzak tutulmaları üstün memleket menfaatleri bakımından zaruri olacaktır".

Kudret gazetesi de *Ulus*'tan geri kalamazdı. O da 29 Aralık 1947'de şöyle yazıyordu. "Fakülte içinde bulunan üç komünist hoca hakkında Senato'nun gençliğin heyecanına uygun olarak vermiş olduğu karar takdirle karşılanmıştır. Senato bunların üniversite muhitinden uzak tutulmaları kararını vermiştir. Gençliğin asîl heyecanı şehrin bütün muhitinde büyük bir alâka ve takdirle karşılanmış, Türk gençliğine yakışır bir şekilde tertiplenen ve sonuçlandırılan hareket içten alkışlanmıştır".

Basında bizim için "üç komünist hoca" deyiminin ilk kullanılışını Demokrat Parti organı olan bu *Kudret* gazetesinde gördüm. İki partinin bu iki gazetesinin yazdıklarından sonra, Amerika kalın kafalılığı bırakmalı; Yunanistan'da olduğu gibi Türkiye'de de "üç komünist hoca" bir iç savaş başlatmıştı, belgeler [bunu] gösteriyordu. Hattâ ceplerinde de asacakları kişilerin listeleri bile var!..

[Sonunda] sorumluluğu tekrar kendi üstüne alma cesaretini kazanan Senato politikanın isteğini yerine getirdi. Ve 10 Ocak 1948 tarihinde üniversiteden çıkarıldığımıza dair karar bize bildirildi.

İlk "bravo" sesi Behçet Kemal Çağlar'ın Demirtepe Ocağı'ndan geldi. Onun sayesinde "gençlik" hâlâ kendilerinin pençesinde; Demokratlar sadece avuç yalamakta, kıskançlıklarını gizlemeye çalışmakta. Demirtepe'den senatoya tebrik telgrafları çekildi. Boyuna "gençlik" deyip durdukları kişiler Behçet Kemal'in etrafına toplayabildiği beş on kişiydi, "âmal-i erbaaya sığmayan" şairin başarısı ancak bu kadar olmuştu. Gençliğin çoğunluğu ne yöne döneceğini bilmiyordu. Uydurma "Gençlik" alkışlarına karşın, İstanbul üniversitesinin fakülteleri, hatta Ankara üniversitesinin

bir iki fakültesi yapılan vandalizmi kınayan bildiriler yayınladılar. İstanbul basınında da *Cumhuriyet* gazetesi açıkça olayı kınayarak kötü etkiler yarattığını ilk kez yazan gazete oldu: "Nümayişe dışarıdan karıştıkları ileri sürülen bazı unsurların sebep oldukları müessif hâdiseler umumiyetle fena akisler uyandırmış, Türkiye üniversitelerinin durumu bakımından yabancı memleketlerde de iyi bir tesir bırakmamıştır. Rektörün elinden zorla istifaname alınmasının ilim müesseselerimizde uyandırdığı tepkiler de belirtilmiştir. Solcu oldukları ileri sürülen hocalar hakkında alınmış olan kararının (hocalıktan çıkarılma kararının) Üniversitelerarası Kurul'da görüşüleceği anlaşılmaktadır. Türkiye üniversitelerinin ilmî muhtariyeti ve uluslararası haysiyeti bakımından bu toplantıda alınacak kararlara hususî bir ehemmiyet verilmektedir".

Komandoculuğu alkışlayanlar arasında olmakta devam eden *Vatan* gazetesinde bile 12 Ocak, 1948 şöyle bir uyarı çıktı: "Üniversiteler Kanunu'nun 46. maddesinin D fıkrası, ihraç kararı için üniversite öğretim mesleğinde kalmasına yer bırakmayacak kadar şeref ve haysiyet kırıcı bir suç işleyenlerin üniversite öğretim üyeliğinden çıkarılmasını şart koşmaktadır". Dolaylı yoldan demek istiyor ki üç hocaya yakıştırılan "suç"lar bile meslekten çıkarılmalarına uyumlu değil. Böyle olması için bu kişilerin meslekle uyumlu olmayan şerefsiz, haysiyetsiz kişiler olmaları gerekli. Bugün daha büyük ölçüde yapılmakta olan üniversite ve profesör saldırılarının bu ilk nümunesinde de ne suçlu arandı, ne de bulundu. Bunların içinde bugün belki profesör ve de başka önemli yerlerde bulunanlar var. Parti önderleri, vali, polis ve asker önünde bunca rezaleti işleyenler birer kahraman olarak alkışlandılar; ve kendilerinden hiçbir hesap sorulmadı. Buna karşılık kimseye bir fiske bile vurmayan insanlar için hocalıktan "çıkarılma" kararı alındı.

Üniversiteler Savaşı (2)

Üniversitelerarası Kurul'un Tepkisi • Gerici Basının Tepkisi • Sirer'in Yargıçları Etkilediğini Anlatan Yargıç • Yönetim Kurulunun İşgüzar Doçentleri • İki Yıl Süren Yargılamaların Öğrettikleri

Üniversitelerarası Kurul'un Tepkisi

Senato kararlarının hiçbir hukuk temeli olmadığını bilmekle beraber, kamuoyuna karşı üniversiteden koğulan kişiler olarak gösterilme aşamasına geldiğimizi görünce, bu işi iyice ciddiye alıp harekete geçmek gerekliği zamanının geldiğini anlamaya başladık. *Vatan* gazetesinin (12 Ocak, 1948 tarihli) sayısında çıkan şu demecimiz bunu yansıtır:

"Bu karar münasebetiyle kendilerine müracaat ettiğim Boratav ile Berkes şu demeçte bulunmuşlardır. Bu karar, bu güne kadar yapılan kanunsuz işlemlerin bir devamından başka bir şey değildir... Üniversitelerarası Kurul'un hiçbir tesire boyun eğmeden hakkımızı teslim edeceğine inanıyoruz... Üniversite özerkliğinin ve akademik özgürlüğün aldığı yara çok derindir. Bizce Türk aydınlarını düşündürmesi gereken nokta da asıl bu olacaktır".

Eğitim komisyonundaki bağırıp çağırmalar toplantıda bulunan İstanbul Üniversitesi rektörünü korkutamamıştı. Rektör Sıddık Sami Onar İstanbul'a döndükten sonra basına şöyle bir demeç vermişti: "Herkes istediği bilimsel doktrine inanmakta serbesttir. Komünizme inanmak bir suç ise bu Adliyeye aittir. Biz ona karışmayız. Üniversitede ders olarak komünizm de, sosyalizm de, liberalizm de objektif bir şekilde tetkik edilebilir". (*Vatan*, 28 Aralık 1947)

İstanbul Üniversitesi'nin de Ankara'daki gibi politikacı ayakları altında kendini çiğnetecek bir üniversite olup olmadığını öğrenmek isteğiyle İstanbul'a gittim. Basında da ileri gelen birkaç kişi ile görüştüm. Özellikle *Akşam* gazetesi başyazarı, eski profesör Necmeddin Sadak beni büyük bir nezaketle karşıladı. Olaylardan son derecede sıkılmış bir haldeydi. Milletvekili olarak politikanın içinde olduğundan hiddetini saklamaya çalışmakla beraber, yüzünden ve sözlerinden yapılanlara yüzde yüz karşıt olduğunu anladım. Üniversite çevresindeki eski arkadaş ve tanıdıklarım arasında da tutumunu değiştirmiş tek kişi görmedim. İstanbul'daki hava beni yüreklendirdi. Rektörden buluşma haberi alarak bildirilen saatte rektörlük binasına gittiğim zaman rektörün, yanında eski rektör Dr. Tevfik Sağlam ile beraber beni beklediklerini görünce biraz şaşaladım. Çünkü bizde gelenek gibidir, halef ile selef birbirlerine düşman kesilirler. Bunlar ise iki arkadaş gibi oturuyorlardı, birbirinden dünyalar kadar farklı iki adam oldukları halde. Rektör Onar beni konuşturmayı ve dinlemeyi seçti. Kendisi hemen hemen hiçbir şey söylemedi; yalnız bir sorgu yargıcı gibi sorduğu sorulara verdiğim yanıtları büyük bir soğukkanlılıkla dinliyordu. Fakat Dr. Tevfik Sağlam birdenbire patladı. Aşırı bir heyecan ve hiddet içindeydi. Beni en çok şaşırtan şey bu general doktorun, sorunun tam özünü bizden bile iyi anladığını gösteren sözleri oldu. Sirer'i ve açtığı yolun yolcularını "faşist" sözcüğü ile nitelendirmesi beni iyice şaşırttı. Eski rektörün korkunç hiddeti, hem gözlerimin açılmasına yaradı, hem de içime güven verdi. Demek ki, ülkede benden iki kat eski kuşaklar arasında bu kadar ileri düşünen kişiler vardı! Derin bir hayret ve büyük umutlarla ayrıldım. Üniversitede ekonomi profesörü Ömer Celâl Sarç ile de görüşmüştüm. Bilgili olduğu kadar bir insan olarak çok alçakgönüllü ve kibar bir adam olan Sarç'ı ta üniversite öğrenciliğim zamanından tanıyordum. Kurul üyesi olarak o da Ankara'daki toplantıya gelecekti. Beni çok duygulandıran bir öneride bulundu. Kurul tartışmalarının gidişi hakkında bana günü gününe telefonla haber vereceğini vaadetti.

Üniversitelerarası Kurul toplantısı gerçekte üç öğretim üyesi sorununu karara bağlayan bir toplantı olmaktan fazla bir şey olacaktı. Ankara Üniversitesi Senatosu ile İstanbul'un iki üniversitesi arasın-

da; Sirer ile Yücel arasında; Sirer'in polis raporları ile rektör Onar arasında; faşist Sirer ile cesur Dr. Tevfik Sağlam arasında; üniversite özerkliği ile kendini yüksek eğitim genel müdürlüğü zamanındaki gibi üniversitelerin âmiri sanan Sirer arasında bir savaş olacaktı...

Bu toplantılar boyunca geçen olaylar ve tartışmalar hiçbir yerde açıklanmamış ve yayınlanmamıştır. Orada bulunan sayın Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun Sıddık Sami Onar'ın anısı dolayısiyle *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan bir yazısında verdiği açıklamalardan başka bir yazıya rastlamadım. Onun için az sonra bu yazıdan uzunca bir parça alacağım. Prof. Sarç'ın bana o zaman evinde telefonu olan bir üniversite üyesi aracılığı ile ilettiği bilgilerden hatırımda kaldığına göre (ona bir zararı olmaması için kimseye söylemiyordum) toplantılar Sirer ile Tevfik Sağlam arasında şiddetli tartışmalarla başlamış. Sirer, kendini eninde sonunda böyle bir kurulla karşılaştıracak o "disiplin suçları" koğuşturması yoluna girmekle hiç iyi etmemişti. Dr. Sağlam gibi ülke ölçüsünde tanınmış, celâlli bir adamın; Sıddık Sami Onar gibi bir hukuk ustasının, Ömer Celâl gibi liberal kafalı bir bilim adamının, bugüne kadar ileri düşünün bir simgesi olarak yazı yazan Velidedeoğlu gibi; Fen Fakültesi dekanı Fahir Yeniçay gibi tok sözlü kişilerin bulunduğu bir topluluğun karşısında, o korkak, o sarsak görünüşlü yüzü, konuşma yeteneği olmayan dili ile nasıl durabileceğini düşünememiş olmakla ne yanlış bir adım attığının farkında değildi. Bu kişileri hafiye haberleri ve polis raporları ile sindireceğini sanmıştı. Hasan Saka hükûmetine, Fahri Kurtuluş nutuklarına, Sadi Irmak röntgenciliği ile elindeki bir iki sivil polis raporuna güveniyordu. Yine hatırımda kaldığına göre Sirer konuşmasına "vatan, millet, sakarya" besmeleleri ile başlamış; hocaların atılmasının hükûmet gereği olduğu iddiası ile bitirmiş. Fakültede psikoloji profesörü olan Amerikalı bir zatın ülkesine yazdığı mektupların ya da mektubun emniyetçe alınmış kopyasını da işe karıştırmış.

Profesör Carrol Pratt Amerika'da Princeton Üniversitesi'nde psikoloji profesörüydü. Amerika'da politikaya bulaşmamış bir adam. Türkiye'ye birkaç yıl için gelen Amerikalı profesör, kendi ülkesinde bizdeki Şükrü Sökmensüer, Fahri Kurtuluş, Sirer ve Sadi Irmak benzeri kişilerle sözleşilmiş gibi aynı zamanda başlatılmış olan 'Truman Doktrini'nin karşısında Türkiye'de ne gibi tutum ve iliş-

kilerin ortaya çıkacağını merak ediyordu. İngiltere'de çıkan, abone olduğum dergilerden birşeyler öğrenmek için odama onları almaya gelirdi. Truman Doktrini'ne sinirlendiğini seziyordum. Bir gün benim hiç aklıma gelmeyen bir görüşünü açıkladı: "Farzedelim ki, günün birinde Ruslar Amerika'nın burnunun dibindeki Küba adasında ya da Panama kanalında üs isteseler biz ne yaparız? Kıyameti koparırız. Kendi güvenliğimizi tehlike altında görürüz. Peki, bu böyle olunca Türkiye'de ya da Boğazlar'da üslenmiş bir Amerika karşısında Rusların yaptığı gürültüye nasıl sinirlenebiliriz? Amerika'nın Türkiye'nin güvenliği ile ilgili bir sorun üzerine bu kadar sorumsuzca oynamasına vicdanımda hak veremiyorum".

Pratt'ın bu sözlerini şaşkınlıkla dinlemiştim. Böyle bir benzetme benim hiç aklıma gelmemişti. (Yıllarca sonra bu tahmin ettiği durum olmadı mı?). Ben gerçi Türkiye'nin Sovyetlerle diplomatik pazarlık ve manevralarla çözümlenecek olan bir durumu, ne Sovyet ne Amerika uydusu olmamak gibi emsalsiz bir durumumuz varken, başımıza sarmanın anlamsızlığını biliyordum. Fakat bizler o zaman Amerika'da Truman Doktrini'nin arkasındaki gerçek öyküyü bilmediğimizden cesaretle konuşamıyorduk. Onun için bir Amerikalı açısından konuyu bu biçimde görmek aklıma gelmemişti.

Anlaşılan bu dobra sözlü, korkusuz Amerikalı bu görüşünü Amerika'daki bir tanıdığına yazmış ve mektupları postahaneden geçerken "bir örgüt" bunları açmadan okumuş, kopyasını almış. Bu röntgencilik sayesinde de bizim Sirer'in eline gelmiş. Bu vesikadan başka elinde bir de bize ait bir polis belgesi varmış. (Sonraları bu tür belgeler yargılanma aşamasına geldiğinde ben bu raporu görmüştüm. Bozuk bir Türkçe ile ve aklımda kaldığına göre Süleyman adlı bir polis tarafından yazılmıştı). Dediğim gibi, biz o zaman bu Truman Doktrini denen işin arkasındaki (daha yukarda anlattığım) gerçek öyküyü bilmediğimizden bu Sirer, Sadi Irmak ve Fahri Kurtuluş gibi tek söz İngilizce bilmeyen zatların "biz de Amerika'da yaptıkları gibi yapalım, tahkik heyetleri kurarak bunları atalım" yollu yüksek fikirlerinin nereden geldiğini bilmiyorduk. Şimdi bu kitabı yazarken başvurduğum İngilizce yapıtlardan aradaki paralelliği gördükçe hayretler içinde kalıyorum. Bilmediğim tek yan, iki ülkedeki "gizli" örgüt arasında nasıl bir işbirliği olduğu.

General Dr. Tevfik Sağlam Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas

cephesinde bulunmuş, felâketler görmüş bir adamdı. Sirer gibi ipek böceği ile solucan arası bir mahlükun bu vatan-millet-sakarya konuşma[larına] dayanamıyacak bir adamdı. Ben rektör odasında onun hiddetini gördüğüm için manzara gözümün önüne geliyor. Onar'ın ince sözlerle Sirer'in dayanaklarını gülünçleştirmesi karşısında Sirer kaçmaktan başka çare bulamayıp başbakanına koşmuş. Sözü, sahneyi *Cumhuriyet*'te 15 Ağustos 1972'de anlatan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'na bırakıyorum. "... Sirer (Dil-Tarih'teki öğrenci saldırılarına) memnun olan bir tutum içindeydi ve bu öğretim üyelerinin üniversitece fakültelerden atılmasını istiyordu... Üniversitelerarası Kurulu Ankara'da toplantıya çağırdı... Üç öğretim üyesinin aşırı solcu olduklarını ileri süren bakan bir gizli polis raporunu okuyarak bunların üniversiteden çıkarılmalarını istedi... Onar'ın bu raporun altındaki imza kimindir? sorusuna, Bakan elindeki rapora bakarak, polis memuru Süleyman Çağlar cevabını verdi... Onar, 'Beyefendi, bir yazıda komünist propagandası olup olmadığına ancak bir kaza (yargı) organı karar verebilir. Üniversiteler Kanununa göre biz bu Kurul'da bir yargı görevini yerine getireceğiz. Tetkik edelim, soruşturalım, sonra edineceğimiz kanaate göre vereceğimiz kararı size verebiliriz, dedi. Bakan ille bir çıkarma kararı verilsin istiyordu. Belgeleri incelemek, gerekirse bir alt komisyon kurmak üzere öğleden sonra yeniden toplandık. Daha görüşmeler başlamadan Millî Eğitim Bakanı: 'Sayın başbakan Hasan Saka, vekiller heyeti salonunda muhterem heyetinizle görüşmek ve hatır sormak istiyor. Vasıtalar aşağıda hazır' dedi. Hepimiz birbirimize baktık ve sanki sessiz bir anlaşma olmuş gibi Onar, 'Sanırım ki arkadaşlar bu davetin mevzuunu ve sebebini bilmek isterler deyince Bakan, 'Sadece bir hasbıhal' cevabını verdi. Başbakanlık binasına çıktığımızda bizleri doğrudan doğruya Bakanlar Kurulu'na aldılar. Başbakan sakin görünmeye çalışıyor idiyse de parmaklarını düzenli aralıklarla masaya vurmasından çok sinirli olduğu anlaşılıyordu. Rektör Onar'a yönelerek 'hoş geldiniz' dedikten sonra Bakana dönerek: 'Reşat bey bu mesele nedir bakalım, anlatın' dedi. 'Sayın başbakanımız' diye başlayan Bakan o sabahki toplantıda bizlere söylediklerini uzun uzadıya ona da anlattı ve sonunda bu üç doçentin uzaklaştırılması gerektiğini bildirdi".

Reşat Bey, sanki Hasan ağabeysinin bu işlerden hiç haberi yokmuş gibi Kurul üyelerini başbakanın huzurunda korkutacağını sanmıştı. Başbakanın her şeyden haberi olduğunu, yukarıdaki alıntıya devam ettiğim zaman göreceksiniz. Hasan Saka da hukuk hocalığı yapmış bir adam olmakla beraber, şimdi politikanın içinde bir kişi olduğundan Reşat Beye destek olmaya kalkıştı: "Başbakan, 'Eee, bu vaziyet karşısında zaten başka da çare yok' deyince Onar sözalarak kurul toplantısında söylediklerini başbakana tekrarladı. Bunun üzerine Hasan Saka sert bir sesle: 'İşin öyle uzun uzun tahkikata, fezleke tanzimine, yani medreseye düşürülmesine tahammülü yoktur... Bu yüzden hâdiseler olduğunu biliyorsunuz. Türkiye Büyük Millet Meclisi kaynıyor. Bu meclisin önünde durulmaz. Meclis isterse muhtariyeti de kaldırır. Bu sebeple işin çabuk neticeye bağlanması doğru olur,' diyerek bir tür ültimatom tonunda konuştu."

Bu konuşmalara ve zamanın başbakanı ile eğitim bakanının hukuk ve kanun anlayışındaki acaipliğe, kanun çiğnemeyi önlemeyi medrese yobazlığına benzeten kafaya şahit olan hukuk profesörü Velidedeoğlu şöyle devam ediyor: "Kendisi vaktiyle profesörlük yaptığı halde tek parti politikasının [bu kitapta benim kullandığım terimle Millî Şeflik rejiminin] başbakanlık koltuğunun verdiği otorite ile gerçek ilim adamlarının düşünce özgürlüğü ve medenî cesaret ruhunu hiçe sayar bir tutum içindeydi. Rahmetli Onar onun gibi sert bir tonla: 'Beyefendi, bizler buraya kazaî bir vazifeyi yerine getirmek üzere geldik. Bize verilecek talimata uymak için değil. Ben kendi hesabıma söylüyorum ki hayatım pahasına da olsa vicdanımın kanaatine aykırı bir kâğıdın altına imzamı koymam' dedi ve kesti. İkinci olarak rahmetli Tevfik Sağlam söz aldı ve, 'Bir kanun ya vardır ya yoktur. Hiçbir makam bizim kurulumuza emir vermek salâhiyetini haiz değildir beyefendi. Biz kanunun emrettiğini usulüne göre yerine getiririz' diyerek sözünü bitirdi. Ondan sonra ben söz aldım, 'hukuka bağlı demokratik olduğunu ilân eden bir devlette her muamelenin kanun dairesinde cereyan ettiğini pek iyi bilirsiniz. Eğer yüksek Meclis kararı beğenmez de bir kanunla üniversite muhtariyetini kaldırırsa bunun tarihî bir sorumluluğu o Meclisin kendisine ait olur' dedim. Başbakan sapsarı kesildi. Söz söylemesine vakit kalmadan Fen Fakültesi dekanı Fahir Yeniçay'ın tok sesi yükseldi: 'Müsaadenizle bir şey sormak iste-

rim. Eğer Ruslar Türklerle olan dostluk antlaşmasını feshetmeselerdi ve aramızdaki eski dostluk münasebeti devam etseydi sol tandanslı her yazıda bir mahkeme kararı olmadan mutlaka komünist propagandası olduğu kabul edilir ve fikir hürriyeti şimdiki gibi tahdit edilmek istenir miydi' sorusunu yöneltti." Dekan Yeniçay'ın sorusu ilginç. Reşat beyin açıkça komünistlik propagandası yapılıyor iddiasında direndiğini, Başbakanın ve iddialarına göre "kaynayan" Meclisin konuyu böyle anladığını gösterir. Sonucu dinleyelim: "Bu son çıkış üzerine Başbakan büsbütün sarardı ve kısaca, 'bu meselenin dış politika ile alâkası yoktur' diyerek ayağa kalktı ve salonu terketti... Bize verilen dosyayı ve yazıları inceledik ve öğretim üyelerinin üniversiteden çıkarılmayı gerektiren bir disiplin suçu işlemedikleri sonucuna vardık. Buna dair gerekli raporu Onar hazırladı." Çünkü Reşat Bey bu kurulun kendisine güveni olmadığı gerekçesi ile toplantılara katılmadı; kanun gereği ikinci başkan olan Onar, onun yerine toplantılara başkanlık ederek karar ve raporlarını verip İstanbul'a döndüler.

Kurul'un Ankara Senatosu'nun verdiği çıkarma kararını bozduğu haberi bütün gazetelerde çıkmıştı; fakat Sirer kararı yayınlatmadığı için, verilen kararın metnini bilmiyorduk. Bu metin hayli zaman sonra *Akşam* gazetesinde, zannıma göre, Necmeddin Sadak'ın isteğiyle yayınlandı. O zamana değin Sirer bozma kararının etkisini yok edecek başka bir olayın çıkmasını bekliyordu.

Cumhuriyet ve *Akşam* gibi gazetelere karşı, gericilik cephesinin sözcülüğünü yapan basında işin siyasal bir niteliği olduğu yolunda bir kampanya başladı. Ancak, beklenmedik bir mahkeme kararı bunların ağız kalabalıklarını gırtlaklarına tıkadı: Baha Kantar-Faruk Erem raporu Danıştaya varmış, bu mahkemenin ikinci dairesi yargılamaya gerek olmadığı yolunda karar vermişti. Bu dairenin 3813 sayılı kararının, bütün iddiaları birer birer ele alarak çürüttükten sonraki son cümlesi şöyleydi: "Yukardaki maddelerde yazılı suretlerle yabancı ideoloji yayarak Türk gençliğini zehirleme suçlarının sanıklar tarafından işlendiğini gösterir ve soruşturmanın açılmasına yeter kanıt bulunmadığı..." (30 Ocak 1948)

Danıştay kararını biz de gazetelerden öğrendik. *Cumhuriyet, Vatan, Son Posta, Yeni Sabah* "Solcu profesörleri Danıştay da suçlu görmedi", "Solcu profesörler Danıştay'da da kazandılar" gibi baş-

lıklar attılar. Yazılan yazılarda bu vesile ile Kurul'un bozma kararının da açıklanması gerektiği bakana hatırlatılıyordu. İlk kez basında bizim sesimiz de duyulmaya başlamıştı. İlk kez *Cumhuriyet*, gönderdiğim bir mektuba sütunlarında yer verdi (3 Mart 1948). *Ulus* gazetesi de Boratav'ın sözlerine yer verdi. Kendisini biraz sonra daha yakından tanıyacağımız Fahri Kurtuluş adlı milletvekili Üniversitelerarası Kurul'un bozma kararını "devlet içinde devlet olmak", "Anayasa dışında işlem" olmak gibi sözlerle karalamaktaydı basına verdiği bildirisinde. Prof. Boratav'ın böyle bir konuşma biçimini eleştiren sözleri bir lûtuf eseri olarak *Ulus* gazetesine konmuştu. Üniversitelerarası Kurul'un bozma kararı 9 Mart 1948 tarihli *Akşam* gazetesinin birinci sahifesinde: "Kurul'un Kararını Aynen Neşrediyoruz" başlığı altında çıktı. Başlığın altında 6 resim vardı: Onar, Taylan, Sağlam, Veldet, Onat ve Sarç. O zaman için onların görünmesi bir cesaret olayı idi. Yanılmıyorsam, Sarç ile Veldet Velidedeoğlu'ndan başka hiçbiri bugün sağ değil. Adlarını burada anmayı ödev bildim.

Gerici Basının Tepkisi

Başbakanın Kurul üyelerini kabul edip onlarla bir "hasbıhal" yaptığı basına yansımıştı. Neler konuşulduğu bilinmemekle beraber, "hükûmetimiz böyle istiyor" anlamına gelecek yazılarla Kurul üyelerinin "hükûmetimiz"e karşı geldikleri izlenimi verecek yazılar çıkıyordu. Bir iki İstanbul gazetesi Ankara muhabiri: "Kurul üyelerinin tesir altında bırakılmak istendiği şayiaları dolaşmaktadır. Ciddiyeti ile tanınmış kimseler bu ihtimalin doğruluğunu kabul etmemekte, fakat Başbakanın Kurul üyelerini hep birden kabul etmek ve konuşmak lüzumunu neden duyduğunu merakla sormaktadırlar" gibi o zaman için cesaretli sayılacak sözler yazıyorlardı. Buna karşı çoğunlukta olan gerici basının yazarları yalnız bozma kararı değil, bütün konunun kendisini ele alıp ahkâm kesiyordu. En başta böyle bir mantık yürütmeye başladılar: bir yanda senato bunları çıkarıyor, öte yanda Üniversitelerarası Kurul bunların çıkarılması kararını bozuyor; nasıl işmiş bu? Bu, tuhaf bir durum değil miymiş?

Bunlar, kurulun senato üstünde bir kurul olduğunu, onun boz-

duğu bir kararın hükümsüz olduğunu bilemeyecek kadar sağduyu yoksunu muydular? Hayır, dillerinin altında dolaşan bir şey vardı. Biz bunu Sirer'in uzun susmadan sonra o beklediğini söylediğim olay olunca anlayabildik. Ondan önce, sözünü ettiğim doğrultudaki basında çıkan bilgi ve mantık incilerinden taneler seçeceğim. Muhabirler arasında en [çok] bilgiçlik taslayan *Vatan* muhabiriydi. İstanbul Lisesi'nden Boratav ile benim öğrenciliğimiz zamanında tanıdığımız bir zat. Nedense bizimle bir kez bile konuşmadı ve genellikle bize karşıt bir hava içinde yazdı; en son aklanma kararını da gazetesine bildirmediği gibi mahkemenin o kararı verdiği oturumuna da gelmedi. Gelecekte *Vatan* gazetesinin koleksiyonlarında üç öğretim üyesi olayını inceleyecek olan biri, bir suyun birdenbire bir yerde kumlar arasında kayboluşu gibi bir durumla karşılaşacaktır. Onun yazdığına göre, sorun meclisin millî eğitim komisyonunda tartışıldığı zaman senato çıkarma kararını verdiği için, bu iş olup bitmiş sayılıyordu. "Üniversitelerarası Kurul'un kararı millî eğitim komisyonu ve meclisin (!) temayülüne aykırıymış. Hasan Saka'nın kurul üyelerini kabul ettiğine bakılırsa, hükûmetin verdiği önem apaçıktı. "Evvelce verilen ihraç kararından sonra, adı geçen profesörlerin üniversiteye dönmeleri garip" olmayacak mıydı? (*Vatan*, 24 Şubat 1948). *Vatan* muhabirine göre, meclis ve üniversite çevrelerinde kurul kararı "büyük bir alâka" ile karşılanmış, "hükûmet nokta-i nazarına karşı" alınmış böyle bir karar "ilim hayatımızda ilk defa vâki olan" bir şeymiş; "bazı mahfellerde" sevinçle karşılanmışsa da "alınan kararda hâdisenin taşıdığı *fevkalâde siyasî* mahiyetinin takdir edilmemiş olması teessür uyandırmıştı". O zamanın kahramanını şöyle konuşturuyordu: "Profesörler aleyhine geniş konuşmalar yapan Rize milletvekili Dr. Fahri Kurtuluş ile konuştum. Bana dedi ki, 'Üniversitelerarası Kurul'da ilim namına hürriyet kahramanlığı taslayan İstanbul Üniversitesi sayın profesörleri acaba bu komünistlikle itham edilen Ankara Üniversitesi profesörlerinin bir sandalya üstüne çıkıp 'biz komünistiz, gelin bizi yakalayın' demelerini ve parti kurmalarını mı bekliyorlardı? Şayet bunu bekliyorlarsa aldanacaklardır. Onlar profesör olarak vazifelerini yaptılarsa biz de memleket, vatan namına bize düşen vazifeleri elbette yapmakta gecikmeyeceğiz'."

Cumhuriyet muhabiri de aynı adamla görüşmüş. Muhabir bey-

ler anlaşılan yalnız politikacıların gürültü ettiği koridorlara, lokantalara ve kulüplere gidiyorlar, orada en yüksek perdeden konuşanları dinliyorlar ve söylediklerini gazetelerine aktarıyorlardı. Haber objektifliği açısından olsun, bir tanesinin bile üniversite, kütüphane, ders yeri gibi çevrelere geldiğini; bizimle değilse bile bu işleri bilen eğitim mensupları ile olsun görüşüp onların ne dediklerini öğrendiklerini görmedim. Aynı adam *Cumhuriyet* muhabirine de şunları söylemiş: "İstanbul Üniversitesi profesörlerinin komünistlik konusunda ucuz hürriyet kahramanlığı taslamaları takdire lâyıktır. Bir profesör komünist olabilir ve bir taraftan da ders verebilirmiş. Zavallı ilim anlayışı! Türk üniversite adamları elinde ne hâle düşmüş! Bu profesörler, yoksa Şefik Hüsnü ile ve daha birçok komünistlerle teşrik-i mesai eden ve her vesile ile Rusya'yı metheden bu profesörlerden masa üzerine çıkıp 'ben komünistim' demelerini bekliyorlar. Bizde hangi komünist bu kadar erkekçe hareket etmiştir? Üniversite muhtariyeti hiçbir zaman vatan, memleket ve milliyet meselesinin üstünde bir mesele değildir. Üniversite muhtariyeti devlet içinde devlet, anayasa dışında faaliyet değildir". (*Cumhuriyet,* 24 Şubat 1948)

Ulus gazetesi de bu "Amerika'da olanlar" uzmanının demecine sütunlarında en geniş yeri veren gazete olmuştu. *Yeni Sabah* gazetesinin başlığı ise şöyle: "Üniversitelerarası Kurul'un Kararı İle Mesele Mühim Bir Safhada" Bu gazeteleri ellerine alanlar, bu üç hocacık yüzünden Türkiye ya bugün ya da yarın batacak sanabilirlerdi.

Tasvir'de Cihat Baban da, "Solcu Hocalar Kürsülerine Dönemezler!" başlıklı bir yazı döktürdü. O da İstanbul Üniversitesinin hocalarını "gözlerinin önündeki delilleri" görmemekle suçluyor; kendinin gördüğü deliller hakkında da şöyle ahkâm kesiyordu: "Bir profesör, bu memlekette suç olan tahrikâtı talebe arasında" nasıl yapar? "Bunu elbet sınıfta alenen yapmaz. Çocukları ["üniversite öğrencileri" demek istiyor N.B.] odasına çeker, hususî sohbetlerinde telkinler yapar. Seyahatlere götürür. Elektriğin mahiyetini bilmiyoruz ama ["elektriğin mahiyeti"? sevsinler bilginliğini N.B.] ama pozitif kafa ile onun eserlerini müşahede ediyoruz. Hocaların solcu olduklarını görüyoruz, okuttukları talebe ile diğer talebeler arasında zihniyet ve ideoloji farkını da görüyoruz.

Sonra da aradaki münasebeti kuramıyoruz". Baban "felsefî" terimlerle süslü yazısını şöyle bir ahkâm keserek bitirir: "Tek realite şudur: biz bu zevata çocuklarımızı teslim edemeyiz."

Baban'ın "bu zevat" dediği kişiler, "bilinmeyen mahiyet" ile "müşahede edilen realite" arasında münasebet kuramayan İstanbul Üniversitesi'nin cahil profesörleri. İçlerinde bir Fen Fakültesi Dekanı ve fizik profesörü Fahir Yeniçay, bir de İstanbul Teknik Üniversitesi Rektörü Tevfik [Taylan] var. Baban türü yazarların ne denli kendilerini bilmez türden kişiler olduğuna örnek. Ona göre, kararı verirken bu profesörlerde "meslekî bir endişe" de rol oynamış. Çünkü kendilerine sıra geleceğinden korkuyorlarmış. Cihat Baban hızını alamayarak bir gün sonraki başyazısında "Bakalım Karar Nasıl Tatbik Edilecek?" sorusunu ele aldı. Bu yazıda Hikmet Bayur'un başvurduğu mantığa o da başvuruyordu: "Bu kadar ağır itham altında kalmış olmalarına rağmen [bu hocalar] kendi durumlarını açıklamak zahmetine katlanmamışlardır". Yanılmıyorsam Baban o zaman milletvekili idi.* Üç hoca 25 Aralık 1947 tarihinde bütün milletvekillerine çoğaltılmış bir mektupla durumlarını açıklamışlardı. Bunu okumak zahmetine katlanmamış; okuyanlardan da duymamış. Milletvekili değil idiyse, bu denli sorumsuz laflar etmeden önce, olanı biteni öğrenme zahmetine de katlanmamış. Bu denli sorumsuzluk içinde bulunan bu yazar, ülkenin tek sahibi kendisiymiş gibi Üniversitelerarası Kurul profesörlerine şu ihtarda bulunuyordu: "Üniversite millî tefekkürü yabancı ideolojilere teslim eden bir karar veremez... Bu memleketi ayakta tutmak isteyenler ideolojik bir kılığa bürünen Rus emperyalizminin öncülerine meydanı boş bırakmayacaklardır".

Üniversitelerarası Kurul'un İstanbul Üniversitesi ve Teknik Üniversite profesörlerine karşı açılan kampanyaya Millî Türk Talebe Birliği de yayınladığı bir bildiri ile katıldı. Bu bildiri 26 Şubat, 1948 tarihli gazetelerde çıkmıştır. Delikanlılar, "Acaba veba mikrobuna da hürriyet tanıyacak mıyız?" gibi soğuk bir soru ile hocalarını alaya alıyorlardı. Bunu yazan kim idiyse bildirideki "kürsülerinde milliyetçi fikirlere faşist damgasını vurmaktan çekinme-

(*) Cihat Baban, Berkes'in sözünü ettiği dönem dahil beş dönem İstanbul, İzmir ve Çanakkale'den milletvekili seçilmiş, iki kez bakanlıkta bulunmuş, *Tasvir* gazetesini çıkarmış ve *Yeni sabah* ile *Cumhuriyet*'te gündelik yazılar yazmıştır.

yenler" tümcesi ile asıl kuyruk acısının ne olduğunu belli ediyordu. Gazetelerde bu birliğin Ankara'ya bir heyet gönderdiği, Sirer ile görüşüldüğü yollu havadisler de çıkmıştı. Bunların içinde milletvekilliği peşinde olan biri vardı. Kurul kararı üzerine yazılmış yazıların en komiği M. Faruk Gürtunca adlı birinin *Hergün* adlı bir gazetede çıkan yazısıdır. Bu komik yazı, Nadir Nadi'nin bir başyazısına çatıyordu. Ona solculuğun ne olduğunu manzume benzeri âyetlerle şöyle anlatıyordu: "Sosyoloji kürsüsünde içtimaî nizamı ilim çerçevesinde anlatmak solculuk değil, fakat Türk nizam-ı içtimaisi aleyhine zehirli fikirler saçmak solculuktur. Türk folklorunda halkın ızdıraplarını gösterir şiir misali vermek solculuk değil, fakat bu misalleri ihtilâl metodları ile birleştirmek solculuktur. Demokrasinin de bir şefi olacağını söylemek, partilerin bir şefin ardından yürüdüğünü söylemek solculuk değil, fakat dünyada yalnız bir şefin olduğunu, bunun da Stalin olduğunu aşılamak solculuktur. Körpe dimağları zehirlemek, bir halk ihtilâli gerektiğini aşılamak solculuktur. Gençleri yurdundan, vatanından, ailesinden soğutmak solculuktur. Hulâsa, komünizm, leninizm, stalinizm düsturlarıyla zehir saçmaktır solculuk.

Basında, Üniversitelerarası Kurul'un kararına olumlu tutum alan ancak iki kişi çıktı: Nadir Nadi ile Valâ Nureddin. Vâ-Nû, her zamanki iyimser tutumunu bozmamaya çalışarak bu kurul kararını ilerisi için hayra alâmet sayıyor, "Amerikalı dostlarımızdan bile" tepki geldiğini, olayların itibarımızı kırdığını söyleyerek "dileyelim ki bundan sonraki rota bu hükme göre olsun" diyordu. Zavallı Vâ-Nû! Sen de bilmiyordun ki o anlarda Amerika'da da buradaki rezaletlerin daha büyükleri oynanıyor ve dediğin rotada gidilseydi o Amerika'ya kendimizi nasıl şirin gösterebilirdik? Millî Şef, yazını okumuşsa, saflığına kimbilir ne denli gülmüştür? Nadir Nadi'nin yazısı politikacıların yüreğine bir bıçak gibi saplanmıştı. (*Cumhuriyet*, 25 Şubat 1948.) "Yazık Olacak" başlıklı yazısı soğuk savaş başının neo-nazileri arasında çok sert tepkilere yol açtı. Dosyamda bunların ancak birkaç tanesi var. Nadir Nadi: "Vatandaş hakkı, fikir hürriyeti, demokrasi âdabı diye barbar bağırdığımız bir devirde" yapılanların, söylenenlerin yansıttığı "gidişin hazin olduğunu" anlatarak "biz buna lâyık mıyız?" diye yakınmıştı. O zamanın çığırtkan dergilerinden biri olan Ankara'nın

Çığır dergisinde Nadir Nadi'ye seslenen bir yazı "Ebediyyen yazıklar olsun sana" diyerek başlıyordu. Yazı, ona çatarken kurula da çatıyor," bu zevatın karakterlerini, zihniyetlerini ve bunca vâkıalar karşısında böyle bir kararı nasıl ve neye istinat ederek verdiklerini anlayamıyoruz" diyordu. Yazı, "Bu kararın Türk gençliğine, Türk üniversitelerine, Türk hükümetine, Türk mahkemesine, Büyük Millet Meclisine, ve nihayet Türk milletinin millî şuuruna ve dünyanın bugünkü ileri idrakine hürmetsizlik ve meydan okumak demek olduğunu iyi anlıyoruz" yargısı ile sona eriyordu. (Bu derginin sahibi, başbakanlığa çok yakın bir yere kadar yükselmiş olan Hıfzı Oğuz Bekata adlı zattı). O zamanlar bu dergi gibi ortalığı kasıp kavuran ve İstanbul'da çıkan *Millet* adlı dergi, başlayan hezeyan (delirium) döneminin -ki işi İzmit körfezindeki kömür küfelerini Rus denizaltısı sanmaya kadar götürdüklerini- başlıca örneklerinden birini Yücel zamanında başlayan ve Sirer gelir gelmez durdurulan klasikler çevirileri ile ilgili bir yazı ile vermiştir. Dünya düşün ve yazın klasikleri daha önce Sovyetler Birliği'nde de yayınlanmış. Bu cahil yazar, bunların daha çarlık döneminde Rusya'da yayınlanmış olduğunu okurlardan gizleyerek, komünistliğin bir gerekliliği imiş gibi gösterme ile başlar. Eflâtun'dan Molièr'e dek ve daha sonrasına da uzanarak sayısız yapıt Stalin'in emriyle Rusya'da yayınlandıktan sonra, aynı liste Türkiye'ye Hasan Ali Yücel'e: "sen de bunları yayınla" emri ile gönderilmiş. Amaç? Türklüğü mahvetmek.

Dergi bu polisiye keşfine çok sağlam iki delil veriyordu (o sıralarda bu "delil" sözcüğü dillerden düşmüyordu). Birinci delili, Rusya'da çıkanların listesi (bu, tabiî kendi düzmecesi) ile bizde çıkanların (ki aslında daha çıkacak olanların ancak bir kısmı idi) listesini yanyana koyarak ikisi arasındaki paralelliği isbat ediyordu. Bu gibi iddialarla şu bolşeviklerin dünya kültürüne ne denli saygılı olduklarını göstermek gibi bir "komünist propagandası" yaptığının da farkında değildi bu eşek. İkinci delil de kuvvetli: Komünistlerin yayınladığı klasikler arasında başta gelen yapıtlardan birinin adı *Sokrates'in Savunması.* Aynen Yücel'in listesinde de var. Hem çeviren kim biliyor musunuz? Niyazi Berkes! Bu en eski komünizm savunmasını Stalin'den gelen bir emirle Türkçe'ye o çeviriyor. Yarabbi sen bilirsin, listede daha neler var? Pertev Boratav,

Adnan Cemgil, Sabahaddin Eyüboğlu, Azra Erhat çeviriciler! Diğer çeviricileri elinin tersiyle bir yana itip bu adları kullanmakla tezini ispat ediyordu. Bu denli açık delilller karşısında hâlâ harekete geçilmiyor, hâlâ delil yok deniyordu... *Millet* dergisinin 18 Mart, 1948 tarihli "Bilenler Konuşuyor" başlıklı yazısının son cümlesi çok dokunaklı: "Allahım, Türklüğün bu son kalesini sen koru!" Abartılmış tehlike korkularının yangın, sabotaj laflarının kaç yıldır halkı bırakın, basını bile şeşi beş görecek denli şaşkına çevirmesinin ilk belirtileri ve bugünkü boyutlara gelen "Sağduyu Bunalımı" o dönemde başlamıştır. İşte size birkaç örnek:

DENİZALTI DEĞİL, KÜFE İMİŞ / İstanbul, 23- Bu sabahki İstanbul gazetelerinden birkaçı Ankara mahreci ile aldıkları habere atfen, geçenlerde Boğaz'dan geçerken bir Rus şilebinin ağlarda yaptığı tahribattan sonra bazı yabancı denizaltılarının Boğaz'dan geçmiş olduklarını ve bunlardan iki denizaltının Marmara'da görüldüğünü yayınlamışlardır. İlgili makamlardan yapılan bütün soruşturmalar bu haberin asılsız olduğunu göstermiştir. Filhakika bundan 15 gün önce Marmara'da seyreden gemi ve motörlerden bazıları iki denizaltı gördüklerini bildirmişlerse de mahallinde yapılan sıkı araştırmalar neticesinde tahmil, tahliye işlerinde kullanılan iki büyük küfe görülmüştür ve bunlar uzaktan bakıldığı zaman bir denizaltı manzarası arzetmekte olduğundan şayiaların bundan *galat* olduğu anlaşılmıştır." (*Ulus*, 24 Nisan 1948).

Türkiye McCarthy'ciliğinin yangın propagandası da bu çeşit *görme galat*'ları yaratmakta gecikmemiş. İşte bir örnek daha:

ASLI OLMAYAN BİR HABER / Bu sabahki İstanbul gazeteleri Teknik Üniversiteyi yakmak isteyenlerin okula kundak koyduklarını ve kundağın ele geçtiğini yazmaktadır. Emniyet Müdürlüğü böyle bir kundak hâdisesinin mevcut olmadığını, talebeden ikisinin sırasının gözünde küçük iki parça çıra bulunduğunu ve şişirilmiş olan bu haberin bundan *galat* olduğunu bildirmiştir." (*Akşam*, 28 Mayıs 1948).

O zamanın Türkçesinde "galat-ı rüyet" diye bir terim vardı, "görme şaşkınlığı" demek. Frenkçesi "halucination", olmayan şeyi olmuş gibi görme hastalığı. Yavaş yavaş ülke düzeyine yayılan bir toplumsal saçmalama. Buna bir örnek (ki daha nicesi vardı):

ÇEŞME'NİN BİR BUCAĞINDA KOMÜNİZM / İzmir, 20- Dün

gece Çeşme'nin Alaçatı bucağında bir hâdise olmuştur. Bir kahvede "yaşasın komünizm", "kanunu biz yaparız", "kimseyi dinlemeyiz" sözleri söylenmiş, vak'a yerine gelen jandarma karakol komutanı ile erlere hücum edilmiştir". (21 Mart 1949 tarihli İstanbul gazetelerinden).

Bu tür haberleri yayan merkez ya da merkezler mi vardı? Aptesane, cami ve okul duvarları kızıl faaliyetlerin yaz-boz tahtası olarak gösteriliyor. Kızıl hastalığının en çok tutunan türü bu aptesane-cami-okul duvarları yazını oluyor. Hiçbir aslı olmayan bir habere bir örnek:

AZİZ NESİN İSKENDERUN'DA YAKALANDI / Adana - Eski *Markopaşa* gazete sahibi ve tanınmış solcu Aziz Nesin İskenderun'da yakalanmıştır. Emniyette yapılan isticvabı sırasında Aziz Nesin'in Beyrut'a kaçmak istediği anlaşılmıştır. Diğer taraftan Niyazi Berkes de birkaç günden beri bu bölgededir. Gaziantep'ten Mersin'e, oradan da Adana'ya gelen Niyazi Berkes düne kadar burada bulunmakta idi". (Kıbrıs'ta çıkan *Hürsöz* gazetesi, 1 Eylül 1950).

Bu gazetenin aynı sahifesinde koca bir yer tutan bir ticaret ilânı var: Imperial Industries adlı ve bugünün çok uluslu şirketlerinin en kocamanlarından olan bir şirketin Kıbrıs gibi bir küçük adada çıkan ve bir paçavra boyutunda olan gazetesinde bu boyda ilân ilginç bir şey!

Bu demagoji sahnesine en son çıkaracağım en ünlü iki sabıkalı Türk nazi düşünürü ve yazarından önce, o sırada türeyen zıpçıktılar türünün en azılısı olan birini tanıtayım. Zavallı, alkolik olduğu için çok yaşamadı, genç yaşında öldü. *Cumhuriyet* gazetesinde çalışan Muğlalı bir genç. Millî Şef, gazete sahibi Yunus Nadi'ye bilmediğim bir nedenle kızmış, CHP listesine onun yerine Muğlalı olduğu için bu zavallı alkoliği koymuş ve seçtirmiş. Başına konan talih kuşunu uçurtmamak için o da kaleminden kan damlatmaya başlamış. Doğal olarak, en bereketli toprak üç hocalar konusu. Bu Menteşeoğlu* da, "ne demek efendim? Delil yokmuş? O da laf mı?" diye tutturmuştu. Birkaç yerde çıkan yazılarının değişmez teması bu: "Sıra bunlara geldi mi hukuk müesseselerimiz titizleşiyorlar. Hukukta yeri olacak, delil bulunacakmış. Bizim

(*) Feridun Osman Menteşeoğlu yedinci dönem Muğla milletvekilliğinde bulunmuş, *Cumhuriyet* gazetesinde yazıişleri müdürlüğü yapmıştır.

yazdıklarımız delil değil mi? Daha ne istiyorlar?" diyordu. Yerim olsaydı da bu zavallının yazdıklarından örnekler verebilsem. Sahneye en son çıkaracağım iki eski emektar yani von Papen döneminden kalma, daha önce tanıttığım iki ünlü. Peyami Safa ile Orhan Seyfi Orhon. Sakın şaşırmayın, bir zamanlar *Çınaraltı* dergisini çıkaran ikincisi olayların olduğu sırada da Büyük Millet Meclisinde Millî Şef'in milletvekili. Yaşlı oluşu yüzünden kimi oturumları açan başkanlık bile yapıyor. 1945'ten önce ilkbaharını yaşayan *Çınaraltı* dergisi, henüz kapanmış bile değil. Peyami de, "Deliller Yağıyor". başlıklı bir yazısında cıyak cıyak bağırıyor. Delillerini anlatan yazının son tümcesi şu: "Bu delillerin tepemize bombalar halinde yağacağı günden evvel uyanmak zorundayız".

Orhan Seyfi Orhon, Meclis kürsüsünde çişini zorla tuttuğu yaşa gelmiş olduğu halde demagojide Peyami'den daha genç ve dinçti. Meclis'te olmanın da buna yardımı oluyordu herhalde. *Tasvir*'in, 4 Mayıs 1948 tarihli sayısında ve daha ayrıntılı olarak aynı tarihli *Ulus*'ta mecliste sahneye koyduğu dramı anlatılır. Meclis'in 3 Mayıs toplantısında bakan Sirer, Orhan Seyfi'nin verdiği takrire cevap veriyor rolünde ilk önce Gazete şöyle anlatıyor: "Bu münasebetle Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde üç solcu profesör hakkında alınan kararları da anlattı. Bu şahsiyetlerin son beş yıl içinde [yani 1943 yılından beri! Hatırlarsınız o menhus yılı! N.B.] idare ve eğitim makamlarını meşgûl ettiklerini, bunların fiil ve hareketlerini matbuatın ve aile muhitlerinin tenkit ettiklerini izah etti. (kasdettiği olaylar 1947 yılı sonlarında başladı, ama Reşat Bey'in belleğinde 1943 yılı çok saplı bir yer almış! N.B.) Dediğim tarihe de değinmiyor değil, ancak onu beş on saldırganın camlar kırarak, mobilyaları harap ederek rektör saldırısı olarak değil, "talebenin toplu şikâyeti" olarak niteledikten sonra sözlerine şöyle devam eder: "Huzurunuzda üniversitenin de mes'uliyetini taşıdığımı için yalnız Memurin Muhakemat Kanunu'nun tayin ettiği tahkikatla iktifa etmeyip disiplin bakımından da (Senato'nun çıkarma kararına değin anlatıyor N.B.), fakat Üniversitelerarası Kurul bu kararı nakzetti. Bunun üzerine Fakülte de onların derslerini tatil etti."

İki üniversite (gerçekte bir üniversiteye karşı iki üniversite) arasında neden fark olduğu sorulmuş. Reşat Bey ona da cevap veriyor: "Çünkü Ankara Üniversitesi'nde çalışanlar ihraç edilenlerin

yanı başındadırlar. Onların fiil ve hareketlerini yakından takib edebilmekteydiler". Burada gürültüler olmuş. Neye karşı olduğunu, gazete belirtmiyor. Bakanın bu sözlü cevabından sonra takrir sahibi Orhan Seyfi konuşuyor: "Amerika ve İngiltere bile olağanüstü tedbirlere başvururken Üniversitelerarası Kurul beklenen hassasiyeti göstermemiştir. (Bravo, alkış sesleri) Yaptıkları iş Senatonun oy birliği ile verdiği bir kararı bir avukat mahareti ile çıkmaza götürmekten ibarettir (Bir milletvekili: Orada da tasfiye yapmalı)." Orhan Seyfi uzun konuşmasına bir yalanla girişiyordu. Senato kararının ne tür bir oy birliği ile verilmiş bir karar olduğunu görmüştük. Bu uzun konuşmayı *Ulus* gazetesi bütün ayrıntısı ile yayınladığından biz de o uzunlukta bir karşılık gönderdik. *Ulus* bunu 18 Mayıs 1948 tarihli sayısında bütünü ile yayınlamak zorunda kaldı. İkisi de çok uzun olduğundan buraya alamayacağım. Orhan Seyfi dinleyenlerin farkedemiyeceği montajlar yapmıştı. Verdiğimiz karşılık, tümce tümce bunu açıklayarak yaptığı sahteciliği gösteriyordu. Burada bu sahteciliğin ana hatlarını tanıtacak bir özetini vereceğim: "Üniversite muhtariyeti devlete, millete bağlılığı unutmak demek değildir. Bu hocalar şunları yazıyorlar: Avrupa ve Amerika gibi kapitalist ülkelerde demokrasiden eser yok. Haklarını arayan işçiler kara listeye geçirilir. Demokrasi anlayışı 1917 ihtilâli ile Rusya'da gerçekleştirilmiştir. Dünyanın bir ihtilâle gittiği, bizim de buna ayak uydurmamız icab ettiğini söylüyorlar. Millî ideal fikrini faşistlik sayıyorlar. Tevfik Fikret yaşasaydı komünist olurdu diyorlar. Komünizmden daha ideal şey olmadığını söylüyorlar. Komünizm başında kalpağı ve kamçısı ile gelmez. Bir hikâyeci, bir ressam, şair, profesör ve Köy Enstitülü olarak aramıza giriyor ve tahribatını çok geniş yapıyor." Uzun konuşması dinleyicilerini çıldırtan bir başarılıkta olmuş, gazeteye göre.

Kişisel Anılar: Sirer'in Yargıçları Nasıl Etkilemeye Çalıştığını Anlatan Bir Yargıç

1948 Mayıs'ının başlarında, bir gün, Anafartalar Caddesi'nde yazıhanesi bulunan İsmail Hakkı Balanur adlı bir avukat ahbabıma ziyarete gitmiştim. Öteden beriden konuşurken içeri bir kişi geldi. Ziyaretine gittiğim arkadaşım onu görünce ayağa kalktı, el sı-

kıştılar. Saygı ile davrandığı bir kişiydi. Doğal olarak ben de orada olduğum için tanıştırdı; fakat onun adını bana duyururken yüksek bir ses kullandığını ve o zatın Danıştay üyesi olduğunu belirttiğini farkettim. Yazıhanenin bulunduğu binanın sahibi olduğundan aylık almaya ve aynı zamanda bir meslektaş avukatla bir iki söz etmeye gelmişti. O sıralarda bir Yüce Divan davası görüşülüyordu; Suat Hayri Ürgüplü ve arkadaşları yargılanıyorlardı. Danıştay üyesi yorgunluğundan söz ederken avukat arkadaşım birdenbire: "Beyefendi, bir de şu solcu profesörler davası diye bir şey varmış, o da sizde mi?" deyiverdi. Ziyaretçi, benim kim olduğumu kavramadığı için, cevap verdi: "Valla bu yorgunluğumuzun üstüne bir de o iş çıktı. İkinci Daire bunların yargılanmasının gereksizliğine karar vermişti. Fakat bu işin arkasında bir şeyler olacak, çünkü Millî Eğitim Bakanı Reşat Bey hepimizi birer birer ziyaret ederek bunların komünist olduklarına hiç şüphesi olmadığını, ne yapıp yapıp çıkarmak ve mahkemeye vermek gerektiğini hükümetin istediğini anlattı. Devletin güvenliği açısından büyük bir mes'uliyet altında kalacağımız düşüncesiyle ikinci dairenin verdiği karara karşı bakanın itiraz lâyıhası genel kurula verildi. Ufak bir oy farkı ile bunların yargılanmalarına karar verildi ama yine komünistlik suçundan değil. Yok öyle şey canım, hukuk değeri olan hiçbir delil yok. Bir alay söylenti. Biz de, mahkeme bu işi daha yakından anlasın diye memurin kanunu gereğince vazifelerinin kötüye kullanılıp kullanılmadığı maddesine dayanarak, oy birliği olmamakla beraber, karar verdik." Bu sözleri nasıl dinlediğimi tahmin edebilirsiniz. Arkadaşımın yüzünde en küçük bir değişme olmadan bu konuşmayı yapmasına da hayran kalmıştım. Sayın üye ayrılır ayrılmaz, telefonu açıp tanıdığı olan *Hürriyet* gazetesi muhabirine ad, tarih gibi ayrıntı vermeden kararın ne olduğunu bildirdi. Durumun hangi yeni bir aşamaya geldiğini işte böyle bir tesadüfle öğrendim. *Hürriyet* gazetesi elimde yok, fakat *Ulus* 11 Mayıs 1948 tarihli birinci sahifede şu haber var: "Danıştay'ın Verdiği Karar, 3 Solcu öğretim üyesi ceza kanununun 240'ıncı maddesine göre muhakeme edilecekler.

Gazete daha önceki Danıştay 2. dairesince yargılamanın gereksiz olduğu yolundaki kararına karşı bakanın itiraz lâyihası üzerine genel kurul tarafından ve yalnız oy çoğunluğu ile 240. madde

üzerinde yargılanma kararı verdiğini yazmakla yetiniyor; sözü edilen maddeyi olduğu gibi koyduktan sonra hiçbir yorum yapmıyordu. Bu madde: "vazifesini su-i istimal eden memurlara" derecelerine göre verilecek cezayı gösterir": "3 aydan 3 seneye kadar hapis, suçu hafifletici sebep halinde 30 liradan 100 liraya kadar para cezası ve müebbed ya da muvakkat olarak memurluktan çıkarılma"yı gerektiriyormuş. Ödevi kötüye kullanma suçu bu maddenin delâleti ile Üniversiteler Kanunu'nun "Üniversitelerin Ödevleri" başlıklı paragraftaki "öğrencileri Türk inkılâbının ilkelerine göre yetiştirme ödevi" ile ilgili maddeye bağlanıyordu.

"Yönetim Kurulu"nun İşgüzar Doçentleri

Kimi yazarların dilinin altında birşeyler bulunduğu izlenimi olduğunu yazmıştım. Bunu ilk kez açıklayan *Kudret* gazetesi oldu. 24 Şubat tarihli sayısında şöyle deniyordu: "Bakanlık bunlara ait kürsülerin lağvı hakkında düşünmektedir". CHP'li ya da yansız gazetelerde ise en ileri giden yorum "Fakülteyi lağvederek yeniden kurma ve o arada da bu hocaları dışarda bırakma" formülünde biçimleniyordu. *Kudret*'in formülü Sirer'in kafasındaki amaca o denli uygundu ki dört ay sonra (Temmuz ayında) olduğu gibi gerçekleşti. Bir de şu yenilik görülüyordu: muhabir yazıları sadece havadis yazısı olmaktan çıkmış ve yorum ile birlikte "ne yapılmalı" teklifleri olmaya başlamıştı. En çok beliren iki teklif fakülteyi kapayıp yeniden açarken üç hocayı açıkta bırakmak ya da kürsülerini kaldırmak gibi iki tutum üzerinde toplanıyor. Gazeteciler bunları konuşan çevrelerden öğreniyorlardı.

Birinci formülün gerçekleştirilmesine doğru atılan ilk adımın müjdesi *Ulus* gazetesinde çıktı. Fakülte yönetim kurulu "hocaların derslerinin tatil edildiği" kararını vermiş. Koskoca Üniversitelerarası Kurul kararına meydan okuyan bu yönetim kurulu, üç kişilik bir kuruldu. Bu üç kişinin biri *Ulus*'ta, Sirer ve N. Ş. Dirisu gibi, birinci sahifede stüdyo fotoğrafı çıkan (yani gazeteye fotoğrafının kendi eliyle veren) Hâmit Dereli adlı doçent. İkincisi, Von Papen Fakülteye geldiği zaman onun ağzına girecek gibi olduğunu gördüğüm germanistik uzmanı ve melâhati ile ünlü bir bayan doçent. Üçüncüsünün kim olduğunu hatırlayamıyorum. Dersleri

üç kişilik bir "kurul" ile, hem de yaz tatili sırasında kesme kararının sonuçlarından biri olarak maaşları da kesmeleri konusuna daha sonra geleceğim.

Gaipten Gelen Bir Ses

Dosyamda "mecnunlar" yerine "akıllı" sayılan kişilerle 15 Eylül 1947'den 4 Haziran 1948 tarihine kadar yedi aylık bir süre içinde geçen ve DTCF dekanı ve Kansu'nun yerini alan rektör ile aramda geçen bir mektuplaşma birikintisi, bir de iki görüşme üzerine bildireceğim anım var. Fazla yerim yok. Elden geldiği kadar kısaltarak yazışmanın ne üzerine olduğunu anlatabilirsem bu iki "akıllı" makamın kafa durumu üzerinde bir fikir veririm belki.

Birinci tezkere fakülte Profesörler Kurulu kararı ile bir üst dereceye terfi edildiğimi bildiriyordu. Daha sonraki bir tezkere ise, senato henüz çıkarma kararı vermeden ve disiplin soruşturması da henüz karara varmamışken "vukuu melhuz olaylar karşısında ihtiyatî bir yönetim tedbiri olarak derslerden ve öğrencilerle temastan alıkonma" kararı verildiğini bildiriyordu. İmza: Germanistik doçenti Melâhat Özgü!

Daha sonraki bir kâğıt ise benim bir dilekçemle ilgili. [Bu dilekçede] kanunî gerekçe olmadan bana maaş verilmesinin neden önlendiğini soruyordum. Başka bir dilekçe ile de dekanlık, rektörlük ve senato kararlarının metinlerinin bildirilmesini istiyordum. Rektörlükten gelen yanıt şöyle: "haklarında disiplin cezası verilen memurlara tahkik evrakının verilmesi müteamil" (alışılmış işlem) değilmiş. (Bu Senato kararı denen şeyin nasıl kepazesi çıktığını anlatmıştım). Bundan sonra 23 Şubat, 1948 tarihli bir yönetim kurulu kararı var, dersleri kapattıklarına dair. Daha önce, Profesörler Kurulu kararı ile bir üst dereceye terfi ettiğim halde, senato ve saire kararları da o zaman iptal edilmiş olduğuna göre ne eski ne de terfi ettirildiğim maaşlarının ödenmesinin neden önlendiğini de ben soruyorum. İşlemlerin ne denli "akıl"dan uzaklaştığını bilmem anlatabiliyor muyum? Üniversite Zatişleri Müdürlüğü'nün buna verdiği 26 Şubat, 1948 tarihli yanıt çok ömür: "Senato'nun çıkarma kararını Üniversitelerarası Kurul bozduğu için" hakkımızda bir disiplin cezası tatbikine mahal yok-

muş. Bunu bildiren tezkerenin altındaki imza bu kez değişik: Hâmit Dereli. Bu da bir doçent. Yalnız Almanca doçenti değil, İngilizce doçenti. Fakülte âdeta dökülüyor. Profesör yok ortada, işlemler doçentlerin eline kalmış. Bu doçent arkadaş da dekan vekili olarak, maaşların hakkındaki dilekçemin senatoya arzedilmek üzere (!) rektörlüğe sunulduğunu 18 Mart 1948 tarihli tezkeresi ile bildiriyordu.

Yine aynı doçentin imzası ile gelmiş bir mektup daha var. Derslerden ve öğrencilerimle temastan neden men'edildiğimi gidip Enstitü müdüründen (böyle bir müdür olduğunu da yeni öğreniyordum) öğrenmemiş olduğum dilekçemden anlaşıldığı cihetle, Yönetim Kurulu kararının, gizli kalması gerektiği için bildirilemeyeceğini 22 Mart 1948 tarihli yazıda bildiriyor. Maaş durumunun yetkili makamdan sorularak bildirileceğini de lûtfediyor. Üst dereceye terfi etme işine gelince, kıdem sürem olaylar yüzünden dolmadığı için o maaş zaten verilemezmiş. Gerçi, şimdi o süre dolmuşsa da bu sefer de "kanunî formaliteler dairesinde gerekli işlem yapılmak üzere dekanlığa başvurmam" gerekiyormuş. 23 Mart tarihli, bir gün sonraki bir tezkere de yönetim kurulu kararının kesin olduğunu bildiriyor. Yani, bu yönetim kurulu dedikleri uyduruk kurul senatodan bile güçlü. Senato'nun kararını hiçe indiren bir daha yüksek üniversite organının (Üniversitelerarası Kurul'un) karşısında bu üç kişilik doçent kurulunun kararı "kesin"!

Bunlar da Fahri Kurtuluş gibi meram anlamıyorlar. İnsanı sanki inadına deliye çevirecek abuk sabuk resmî tezkereler yazıyorlar. Yukardaki yazıya karşılık olarak yazdığım yazıda, yönetim kurulunun sözü edilen kararı vermeye yetkisi olmadığını, verilen kararın da kesin ve son bir karar olamayacağını bildiriyorum. Üniversiteler Kanunu'nda ona dayanak olarak gösterilen maddelerin böyle bir kurula, ancak öğrenciler arasında disipline aykırı eylemler olduğu haller için yetki verdiğini; ders tatil etmeye, hocayı öğrenci ile temastan men'etmeye ise hiçbir yetkisi olmadığını bildiriyorum. Öğrenciler arası bir disiplin sorunu ile ilgili bir karar için fakültenin kendi disiplin yönetmeliğine göre gerekli işlemi yapmaları gerektiğini de hatırlatıyorum. "Ders tatili" adı altında alınan karar, "bir muvakkat, ihtiyat önlemi olarak alındı" den-

diği halde, öğretim üyeliğinden çıkarılmışım gibi davranılarak Fakülte Genel Kurul toplantılarına (devam mecburiyeti olduğu halde) alınmadığımı, imtihanlara da sokulmadığımı, verdiğim derslerin imtihanlarının gizlice başkalarına yaptırıldığını, soruların bu dersleri vermemiş kimselerce hazırlandığından öğrencilerin okutulmamış konular üzerine sorularla karşılaştırıldığını, imtihan evrakının da başkalarına okutularak numara verildiğini bildiriyorum. Bu eleştirilerime karşı Hâmit Dereli adlı doçent 6 Nisan 1948 tarihli tezkerede şu kısacık yanıtla yetindi: "Senatoca verilen disiplin kararı gereğince memuriyetle alâkanız kesilmiştir. Vazife görmediğiniz süre için de size maaş verilmesine kanunî imkân yoktur". Öyle günlerde yaşıyorduk ki, insan bu adamlara karşı hangi hukuk sayar yere başvuracağını bilemiyordu. Biricik yol, karşılık vererek itiraz etmek. Hâmit Dereli ona da yanıt buldu: "778 sayılı Memurin kanununun 57. maddesi gereğince disiplin komisyonları kararları tasdike muhtaç olmaksızın *lâzım ül-icra* olduğundan senatoca verilen karar infaz edilmiştir".

Hâmit Dereli, anlaşılan, liseyi bitirdikten sonra gönderildiği ülkede İngilizce okumamış, bizdeki memur kanunlarını öğrenmiş. Üstelik bir daha yineleyerek "bu infazdan ötürü maaş da alamazsınız" diyordu. Olup bitenleri sanki hiç duymamış adamcağız. Senato karar veriyor, Üniversitelerarası Kurul onu bozuyor. Ama "yönetim kurulu" dedikleri kurulun disiplin komisyonu olarak verdiği karar tasdike muhtaç değil, "lâzım ül-icra" imiş! Üniversitelerarası Kurul sanki bir bostan korkuluğu. Onun bozduğu kararı dinlemeyen ya da anlamayan bu "dekan vekili" doçent diğer bir doçenti derse sokmuyor, genel kurul toplantısına almıyor, imtihanları başka birine yaptırıyor, sonra da: "görev görmeyene maaş verilemez" diyor. Bu Hâmit Dereli adlı adam belli ki Sirer'den gelen direktiflere göre işlem yapan bir kukla. Bu son tezkereye karşı olan itirazıma, bu kez "rektör vekili" Enver Ziya Karal'ın yanıtını alınca bu yazışma işini kapattım. Onun kestiği ahkâm da aynı: "maaşa nailiyet, yıllık ve hastalığa müstenit mezuniyetler dışında, ancak vazife görmekle kaaim olacağına göre" *Senato kararı* gereği vazife gördürülmediğim için maaş alamazmışım. Bu kafadaki adamlarla yazışmanın hiçbir anlamı olamazdı. Anlaşılıyordu ki Sirer, bu kuklaları oynatarak şimdi bir sinir savaşı açmış

oluyordu. Bunlar uşaklıkta o denli titizlik gösteriyorlardı ki Üniversitelerarası Kurul kararı çıktığı zaman, fakülte kış sömestr tatilindeyken, ancak öğrencilerle ilgili bir disiplinsizlik olayı ile ilgili olarak normal ders süresince alınacak ders tatili kararını apar topar hemen almışlar (23 Şubat 1947). Vazifeye bağlılıkları o denliydi ki derslerin başlayacağı zamanı bile bekleyememişlerdi!

Bu fakülte ile onun üniversitesine karşı olan tiksinti, içimde ilk kez bu aşağılıklar karşısında başladı. Dekanın bir formalite işi için, yukarda değindiğim çağrısı üzerine gittiğim zaman aramızda geçen konuşma bu tiksintiyi bir nefret haline getirdi. Bu gülünç yazışmanın öyküsünü bu konuşmayı anlatmak için buraya değin getirdim. Hâmit Dereli "allahlık" biriydi. Aramızda geçmiş hiçbir tatsızlık da olmuş değildi. İyi bir bakanlık memuru ya da bir lise öğretmeni olabilir biri olduğu için kendisine karşı sempatim bile vardı. Onun da bana karşı iyi hisler besler gibi olduğunu konuşmamız gösterecek. Önce, arkadaşça davranarak üzüntülerini belirtti ve esas sorunu "inşallah, maşallah"la geçiştirdikten sonra, yavaş yavaş farkına varmaya başladığım bir doğrultuda konuşmaya başladı: ne diye boşuna direniyorduk; artık orada hocalık etme olanağımız kalmamıştı; kendimize yazık ediyorduk; inat edeceğimize, kendiliğimizden, bu işten vazgeçsek daha iyi olmaz mıydı? Örneğin, bir büyüklük jesti göstererek istifa etsek daha iyi olmaz mıydı? O zaman çok şey çözümlenir, biz de fakülte de kurtulurduk! İhtiyatlı, korkak bir sesle söylenen bu sözlerin sahibi bu noktaya gelince sordum:

"Haydi yiğitlik bizde kalsın diye istifa edelim; ondan sonra ne yaparız? Kadıköyü'nde karpuz mu satayım, dersiniz. Biz bu kariyer için hazırlandık, geçimimiz ondan olacak değil mi?" O, sanki bunları söylememi bekliyormuş gibi, hazır olduğunu anladığım yanıtını hemen verdi: "Gidin canım buradan. Amerika'ya gider, orada hocalık edersiniz?" Ben alıklığımdan yavaş yavaş uyanmaya başlamıştım, ama bozmadan bir itiraz yükselttim: "Bu kadar gürültülü olaylardan sonra bize vize vermezler". Buna da hazır olduğunu anladığım cevabını hiç düşünmeden yapıştırdı: "Siz hiç merak etmeyin. Verirler. Vekil Bey de gitmeniz için çalışacak".

Kimin tarafından çağrıldığımı ve bu konuşmaya onun kimin tarafından memur edildiğini o zaman anladım. Buradan "çıkıp

gitme"mizi istiyen biri var!* Acaba kim diye düşünürken, az sonra geçen başka bir görüşme gözlerimizi dört açmaya yaradı. Fuat Çobanoğlu adlı ve milletvekili olan tanıdığım anlattığım görüşmenin üstünden kaç gün geçmişti, hatırlamıyorum, evime gelerek onun bir alay ahbaplarından biri olan Süreya Anderiman beyin beni evine çaya davet ettiğini söyledi. Anderiman cumhurbaşkanının özel kalem müdürü idi. Millî Şef'in düşmesinden sonra Tokyo'ya Büyükelçi olarak sürülmüş sonra eşi ile birlikte orada intihar ettiğini gazetelerde okumuştum. Çay davetini getiren zata, Süreya Bey'le, beni evine çağıracak kadar bir tanışıklığım olmadığı için (davetine teşekkür etmekle beraber) biraz şaştığımı söyledim: "Sizi ötedenberi takdir eder. Belki durumunuza üzüldüğünü göstermek istiyor," dedi. Süreya Anderiman'ın benim neyimi takdir ettiğini pek anlamamakla beraber, bildirilen gün ve saatte Özen pastahanesinin yanındaki fotoğrafçının üstünde bulunan apartmanına gittik. Benden öğreneceği hiçbir şey yoktu. Her şeyi

---

(*) Niyazi Berkes'in Kanada'ya giderken nasıl vize aldığının iki öyküsü var; birincisini 5 Aralık 1979 tarihli mektubunda Zahide Gökberk'e anlatıyor: "Kanada'ya gideceğim zaman bir türlü vize verilmemesi üzerine o zaman Emniyet Umum Müdürü olan Kemal Aygün adlı zata çıkmıştım. Demokratların pek tuttuğu bir adamdı. Vekâleten Ankara Valiliği de yapıyordu. Bana neye istinaden vize verilmediğini küt diye sordum. İnsaflı biri çıktı. Zile bastı. Kocaman bir dosya geldi. Benim polis dosyammış. İçindeki en son vesika, o zaman Dışişleri Bakanı olan Fuat Köprülü'nün Kanada Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı ve o bakanlıktan benim gideceğim üniversiteye benim komünist olduğumun duyurulmasını bildiren bir mektuptu. Kemal Aygün dosyanın üstüne bir yumruk attı ve şu sözleri söyledi: 'Hepsi boktan şeyler. Hepsi fasa fiso, cahil polis raporu' dedi ve üstüne basarak : 'Maalesef dosyada bir bok yok, Köprülü'nün bakanlık tezkeresini de göndertmeyeceğim' dedi ve bir süre sonra da vizem geldi."

Bana, yanımda Jale Baysal ve Ahmet Kuyaş da varken, Zahide Gökberk'in anlattığı ve Niyazi Berkes'e hiç anlatılmamış vize öyküsü ise o dönem devlet yönetiminde hakim olan keyfiliği ve ciddiyetsizliği göstermesi bakımından daha ilginç. Niyazi Berkes'in eski ve candan arkadaşı bir gün Demokrat Parti'nin güçlü adamlarından Samed Ağaoğlu'na Niyazi Berkes'in vize alamadığını oysa kendisinin çok değerli bir entelektüel ve iyi bir kişi olduğunu anlatması üzerine, Samed Ağaoğlu "Ama Niyazi Berkes komünist, dışarıda devlet aleyhine faaliyette bulunabilir" der. Macit Gökberk, Berkes'in böyle bir kişi olmadığında ısrar edince, Ağaoğlu "Sen kefil olur musun?" der. Macit Gökberk kefil olur ve aradan bir süre geçince de Berkes vizesini alır. Niyazi Berkes'in vize alması için yasal bir engelin olmadığı apaçık; ancak devletin çeşitli güç odaklarını denetimlerinde tutanların çoğu artık birer McCarthy idi - yay.haz.

biliyordu. Bundan da "köşk"te bütün olayların izlendiğini anladım. Kendi kendime, "acaba bir şefaatte bulunulmasını rica etmem için mi çağırdı?" deyip durur; içimde böyle bir teklif yapılsa buna asla yanaşmamalıyım gibi düşünceler geçerken, Süreya Bey'in kendisi bir şey söyledi ki kafama balyoz yemiş gibi sallandım: "Niyazi bey, dedi ansızın, bu memlekette yaşanmaz. Kaçın kaçın, kaçmaya bakın. Yazık olur size", dediğini kulaklarımın duyunca kafamın arkasındaki o düşünceler kayboldu, kendime geldim. Ne demekti bu "Kaçın"? sözcüğü? Normal yollardan pasaport, vize filân isteyip "gitmek" mi, yoksa Türkçe'deki "kaçmak" eyleminin gerçek anlamı mı? Bunu belirtir belki umudu ile çayları içerken, sorduğum sorulara verdiği yanıtlarda bunları belirtmekten boyuna kaçınıyor, boyuna "kaçmak" eylemini kullanmakta direndiğini görünce bu konu üzerinde daha azla durmamaya karar verdim. bir şey anlamamış gibi görünmekten başka yapılacak şey yoktu.

Bu görüşmeyi diğer arkadaşlarıma bildirdim. O zaman Danıştay genel kurulu kararı ile yargılanmamız zamanı gelmişti. Böyle bir zamanda, bir cumhurbaşkanı özel kalem müdürünün sözünün mânası üzerinde durduk. "Dikkat", dedik, birbirimize: bizim "kaçmamızı" isteyen bir "yer" var. Üstüste bunu telmih eden sözler geliyor! Ya kaçırtıp bir daha içeri sokmayacaklar ya kaçmaya kalkarsak yakalatıp bizi rezil edecekler ya da daha kötü bir düşünce var. Ne var ki, bu düzeyde bir girişimde bulunmak zaten aklımıza bile gelmiyordu. Yargılanırdık, bundan korkmuyorduk, çünkü sonunda kazanacağımıza inanıyorduk. Çok geçmedi, Sabahattin Ali'nin ölümü haberini aldığım zaman bu konuşma aklıma geldi ve tüylerim ürperdi.

*Bir Hukukçunun L Cedveli Üzerine Gözlemleri**

Sirer'in, başını taştan taşa vurarak üniversitelerin kendi kanunları karşısında yapamadığı şeyi, TBMM'inde körüklemeyi başardığı

(*) Üç hocanın işlerine son verilmesini çok yerinde bir deyişle "yakın tarihimizin ....çok amaçlı ve çok boyutlu hukuk rezaleti" olarak niteleyen Mete Çelik de L cedvelini incelemiştir. (Bkz. 1948 DTCF Tasfiyesinde Hukuka Aykırılık, *Tarih ve Toplum*, Nisan, 1997)

demagojinin etkisi altında meclise yaptırdığı eylemin Anayasa'ya aykırılığını, gerçekte bütün işlemlerinin bütün yasalara aykırılığını en iyi anlayan ve anlatan kişi, İstanbul Üniversitesi hukuk profesörü olan Abdülhak Kemal Yörük olmuştur (bu zat da, Milli Eğitim bakanlığının en ileri ve aydın kafalarından biri olan Avni Başman gibi, DP'nin ilk zamanlarında bakanlık alıp onların da ne mal olduğunu anlayarak kısa süre sonra istifa edenlerdendir. Bugün ikisi de ölmüş ve unutulmuştur). Abdülhalik Kemal Yörük dediğim sorunu iki yazısı ile (*Türkiye* gazetesi, 26 ve 27 Nisan 1948) açıklamıştır. Yılan hikâyesinin gereğinden fazla uzaması yüzünden bu kitapta artık fazla yer kalmadığı için ancak bir iki kısa alıntı ile yazdıklarını yansıtabileceğim (kimi sözcüklerinin bugünkü karşılıklarını koyuyorum). "Hocaların kadrolarının kaldırılması teklifinin onaylandığı, üniversite dışında bırakılmalarının sağlanması yoluna gidildiği haberi yayınlandı. Üniversiteler Kanunu'na göre, Üniversitelerarası Kurul kararları kesin ve sondur. Başka hiçbir yere başvurulamaz. Memurların yargılanması kanununa göre yargılanma gerekip gerekmeyeceği üzerine bir karar verilmesi için evrakın Danıştay'a gönderilmesi gerekir. Danıştay'ca yargılanma gerekliği kararı verilmiş bile olsa, sorunun çözümü ancak ceza mahkemesinin kararı ile sonuçlanmasına bağlıdır. Ne var ki bunların yargılanmalarını gerektirecek bir suç işledikleri savı bugün "hukuksal bir karîne"den bile yoksundur. Dolaşık yoldan görevlerine son verilmesi çarelerinin araştırıldığına inanamıyorum. TBMM'nin 13 Haziran 1946'da kabul ettiği (Üniversiteler Kanunu) henüz iki yaşını bile bitirmemiştir. Bunca yeni bir Kanun'un kurallarının, devletin yasama organının kendi eliyle çiğnenebileceğine olanak göremiyorum. Üniversiteden çıkarılmaları düşüncesinde Kanun'un değil ruh ve amacına, açıklığına aykırılığı da apaçıktır. Bu Kanun geçerlikte iken hocaların çıkarılması yoluna gidilmesi çağdaş bir devletin ve onun yasama organının hukuka bağlılığı ile uzlaştırılamaz. Bir yasama organının yetkilerini sınırlayan Anayasa'nın kurallarıdır. Bu kuralları çiğneyici nitelikte olan yasama işlemlerine karşı (gelecek teminat bugün) yoktur. Yasama organı herşeyi yapabileceğine inandıkça yetkilerinin sınırlarını aşabiliyor. Hocalar Üniversitelerarası Kurul'un verdiği kararın himayesi altındadırlar. Onların solcu, giderek komü-

nist olup olmadıklarını resmî işlemlerde ileri sürmeye artık yer verilemez. Böyle bir eylemi hukuka bağlılık ile bağdaştırma olanağı yoktur."

İçinde bulunduğumuz işin, hiç olmazsa, ülkede hakların bir yasama organınca bile çiğnenmesine karşı bir Anayasa Mahkemesi fikrinin doğmasına bir hizmeti olduğunu düşünerek bugün göğsümüzü kabartabiliriz. Prof. Yörük'ün yazısında görüldüğü gibi, sözde üniversite reformu olsun diye yapılan bir kanunun ömrü iki yılı bile doldurmadan göz göre göre, cayır cayır çiğnenmiş, buna benzer eylemlerin yasama organınca bile yapılmış olsa önlenmesi için önerdiği kanun kurumu ancak 12 yıl sonra, DP rejimi de devrilebildikten sonra gerçekleşmiştir.

Son Sahne

Eğitim bakanının [bizleri] komünizm suçundan yargılama kararı alma isteği yerine gelmediğinden, yargılayacak asliye ceza yargıcı üzerine siyasal bir baskı yapmak için parlamentoda gürültülü bir sahne daha hazırlanmıştı. Zamanın başlıca demagogları o gün konuşarak fakülteyi, Yücel'i, Nazi olmayan Alman hocaları yerin dibine batıracak; yaratılan havadan faydalanarak kadro kaldırma yolu ile bizi üniversiteden uzaklaştırma amacını gerçekleştirecek olan oyun oynanacaktı.

> *Başkan:* Tümü hakkında söz isteyen var mı?
>
> *Dr. Adnan-Adıvar:* ... Bütçe komisyonunun müzakeresi esnasında bu kanun projesine muhalif olduğumu söylemiştim. Muhalefetim rapora kaydedilmemiştir... Bu kanun mucebince bazı kürsüler doğrudan doğruya isim zikrederek muhtar olan üniversitenin bir kürsüsünü lağvedemez.
>
> *Dr. Fahri Kurtuluş:* Ankara üniversitesinin kapısından içeri girince insanı evvelâ Yunanlı Efebus'un heykeli karşılar. Acaba bunun yerine Türk tarihinin bir mitolojisini yaşatan bir tablo veya eski Türk kahramanlarından birinin heykeli konulamaz mıydı? İngiltere, Almanya ve Amerika üniversitelerini görenler... *yabancı bir milletin* üniversite methalinde ilk basamağında yer almadığını söylüyorlar... Muhtariyet... milliyetçi vasfı taşımamak... demek değil-

dir... İlim adamı olmak vasfından... uzak kimseler elinde muhtariyet,... ümanizma... ileri ilim, ileri demokrasi, ileri teknik *yaygaralarına* inkılâp etmiştir... Muhtariyetin dayanması lâzımgelen temeller millî ahlâk ve millî tarihimizin ruhları tutuşturan haşmeti olacakken... bu kıymetler... tezyif edilmiştir... muhtar üniversitenin muhtar Dil-Tarih ve Coğrafya fakültesinin felsefe enstitüsü... faaliyetleri kızıl tablolara konu hazırlayan elemanların at koşturduğu bir yer olmaktan çıkmadıkça... tarihimizi ve millî kıymetlerimizi inkârdan kurtulamayız. (Konuşmaları aldığım kaynak: *TBMM Tutanak Dergisi*, 5 Temmuz, 1948).

Kurtuluş, konuşmasının burasında, 1944 Irkçılık-Turancılık Olayı dolayısiyle İnkılâp Enstitüsü'nün yayınladığı kitabı da ele alır, o enstitünün müdürü olan Enver Ziya Karal'ı da tartaklar. Bu kitap, bunların Türklük düşmanı olduğunu gösteriyormuş:

"Bu İnkılâp Enstitüsü o zamanki Millî Eğitim bakanının [Yücel'in] arzusuna hizmet edip bu kitabı bastıracağına... komünizme karşı... konferanslar tertip etse... TÜRKÇÜLÜK ALEYHİNDE bir kitabı yayımlamakla o zamanki millî eğitim bakanlığı ile müşterek bir cürüm işlemekten daha iyi ederdi."

Oturum başkanının bir sözünden, Kurtuluş'un bu konuşmayı yazılı bir metinden okuduğu anlaşılıyor. Fakülte'deki üç grup kişi üzerine saldırılarına girişir.

A) Ecnebi profesörlerin millî kültür aleyhine aldıkları vaziyet. B) Bunların alttan alta destekledikleri komünist unsurların yabancı ideolojiler ve siyasetler hesabına sürdürdükleri hareketler. C) Eski Bakanın [Yücel'in] noktai nazarını benimseyen bir zümrenin ecnebi profesörler ve komünist unsurlarla teşrik-i mesai... edercesine güttükleri... hareket.

Kurtuluş, burada Nazi olmayan Alman profesörlere çatmaya başlar, özellikle iki arkeoloji profesörünü -Landsberger ile Güterbock'u- karalamaya başlar. Okuyucunun bilgisi için söyliyeyim, bu iki profesör (bu Kurtuluş gibilerin saldırıları karşısında) ülkemizden ayrılınca Amerika'da Chicago Üniversitesi tarafından ka-

pışıldılar. Dünyaca ünlü bir arkeolog olan Landsberger orada öldü. Güterbock ise hâlâ orada profesördür ve sık sık Türkiye'yi ziyarete gelir. Kurtuluş'un diline doladığı Profesör Rhode ise savaş bittikten ve Almanya'ya döndükten sonra orada üniversite profesörü olmuş bir bilim adamıdır. Profesör Güterbock için şöyle der:

"Alelade bir asistan olup doçentlik habilitasyonu bile yapmamış, hiçbir eser yazmamış iken profesörlükle getirilmiş olan Güterbock Türk nasyonalizmini nazizm, faşizm ve irtica ile itham ederek... Moskova radyosunun ağzını bu fakültenin... mukaddes havası içinde kullanmış... bir şahsiyettir. Bu profesör düşkünü... açıktan açığa "milliyetçilikten vazgeçiniz, Almanya'yı yıkan zihniyet sizi de... geri koyacaktır" diyecek derecede... küstah olabilmiştir... Bunlara yüz veren, *eski Millî Eğitim sistemimizin vatansızlığıdır. Güterbock... Türk milliyetçiliğini tıpkı Moskova radyosunun ağzı ve matbuatı gibi... itham etmiştir...* Yine bunlardan müthiş bir tip olan Rode... kulis arası dedikodularını... kızıştırmakta temayüz etmiştir."

Fransızca asistanı bile olamayacak derecede lisan bilgisi kıt ve fakat komünist Abidin Dino'nun karısı olan Güzin Dino'yu... Fransız dil ve edebiyatı kürsüsüne doçent getirmekle müthiş bir oyuncu olduğunu isbat etmiştir. Kürsüsü etrafında gelişen cereyan ümanizm ile kamofle edilmiş olan sinsi komünizmdir.

Bunlar Senato'ya, Yönetim Kurulu'na sokulmak suretiyle profesörlerin ve gençlerin ikiye bölünmesinde... komünizm ve milliyetçilik ideolojilerinin çarpışmasında rolleri olmuş ve olmaktadır. Bu o zamanki Millî Eğitim Bakanlığının 6-7 yıldır aciz içinde bulunmasında, üniversitenin muhtariyet (özerklik) kanunu ile başıboş bir hale konulması sırasında profesör ve doçentlerin hiyanet suçlarının tecziyesi için Üniversite Kanununa konulmayan ağır maddelerle, Senato'nun vazifesini yapmadığı anda ne gibi çarelere başvurulacağı musarrah olmamasının ve profesörlere fazla yüz verilmesinden meydana gelmiştir. Muhtariyet millî davalarımıza kulakları tıkamak demek değildir."

Kurtuluş'un, aldığım bu suçlayıcı küfürlü konuşması uzayıp giderken oturum başkanı süresini geçirdiğini hatırlatır. Burası, Tutanak'ta şöyle:

> DR. FAHRİ KURTULUŞ (devamla): Müsaade buyurun, bu benim bir buçuk senelik mesaimdir. Arkadaşlar müsaade ederlerse okumak istiyorum. (devam, devam sesleri)
>
> BEHÇET KEMAL ÇAĞLAR (Erzincan): Ne ehemmiyetsiz mevzuları saatlerce dinliyoruz. Devam ediniz Kurtuluş.
>
> (devam, devam sesleri)
>
> BAŞKAN: Hatırlatıyorum. Devam ediniz.
>
> DR. FAHRİ KURTULUŞ (devamla): Türkiye bir çiftlik değildir...

[Kurtuluş], albaştan bir daha profesörlere (özellikle Güterbock'a) saldırılarını yinelemeye koyulur. Zavallı Güterbock faşist öğrencilerden birinin düşmanlığını kazanmış olmalı ki yabancı hocalar arasında nedense ona en çok yükleniyordu. Tutanaklarda sütunlar alan bir laf ishali ile yabancı profesörlere ders de verdikten sonra Profesör Rhode'nin Lâmia Kerman adlı birinin doçentliği yerine Güzin Dino'nun doçentliğine oy vermesini bu bayanın "komünist Abidin Dino"nun eşi olmasına verişini şöyle anlatır:

> "Bu da gösteriyor ki Rhode için ilme hürmetten ziyade komünist bir kanaate ve şöhrete ve aileye mensup olmak daha muvafık bir tercih sebebidir."

Bundan sonra rektör Şevket Aziz Kansu'yu, dekan Enver Ziya Karal'ı ve Prof. Necmettin Halil Onan'ı iyice kalaylayıp, içinde bol bol vatan, millet, Dumlupınar sözcükleri geçen konuşmasına şöyle devam eder:

> "Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesinin felsefe şubesi 7-8 yıldır bir meskenet... içinde iken *ALMANYA'NIN, RUS-ANGLOAMERİKAN HÜCUMU KARŞISINDA YIKILMASINDAN SONRA* büsbütün menfi rol, menfi hava içinde gençliği zehirleme yuvası halinde çalışmıştır." "Dil Tarih Coğrafya Fakültesine... millî ruh... girdiği gün bugünkü iğrenç manzara... düzelecek, öğrenci gezilerinde Volga, Volga yerine Türk marşları söylenecektir."

Kurtuluş, buraya kadar söylediklerinin söylevinin genel kısmı olduğunu belirttikten sonra özel kısmını açıklar: Senato, Danıştay, Üniversitelerarası Kurul'u toptan suçlar. Bunların bütün işlemleri, kararları, hepsi yanlıştı. Danıştay'ın "görevi kötüye kullanma" suçu olup olmadığının mahkemece yargılanıp anlaşılma kararına da fena halde kızıyordu. Onun için: "Cereyan eden mahkeme [muhakeme olacak N.B.] şayan-ı dikkattir, şayan-ı ibrettir" diyerek uzun söylevini alkışlar arasında sona erdirir. Bu gümbürtülü konuşmayı yapan adamın aklının ne biçimde işlediğini merak edeceksiniz. Sözünü ettiğim politik saçmalama (delirium) geleneğimize katkısını daha yakından takdir edebilmemiz için ... başka bir ... öyküsünü anlatmalıyım. Bu kişi bir benzeri olan Amerikalı McCarthy'den farklı olarak, demagojisi *Cumhuriyet* gazetesinin püf demesi ile kısa sürdüğü için bugün unutulmuştur. Böyle kişilerimizin olduğunu unutmak yazık olur!.. Meclis'teki sahne henüz bitmiş değil. İlginç sonucu asıl şimdi gelecek.

Konuşmasını elimden geldiğince aktaracağım milletvekili bir diğer Denizli milletvekili. Adı Hulûsi Oral. Onun konuşmasının da iki amacı vardı: Dr. Adnan-Adıvar'ın görüşünü çürütmek; bizi yargılamakta yargıcı etkileyerek yargılamayı görevi kötüye kullanma sorunundan çıkarıp komünizm suçuna çevirme yolunu ona göstermek. "Politik delirium"un eşsiz bir örneği olan konuşmayı bütünüyle almak için yerim yok. Haksızlık etmeyerek kısaltma ise daha da güç. Çünkü adam bir kez Türkçe tümce yapamıyor. Onun için önce dil saçmalamalarından çıkan görüşünü özetleyip, ondan sonra bu tür konuşmayı tanıma zevkinden sizi yoksun bırakmamak için parçalar aktaracağım:

Senato, Kantar-Erem soruşturma heyeti, Danıştay, Üniversitelerarası Kurul hep "yanlış" hukuk anlayışları ile çalıştıkları için üç öğretim üyesi bir türlü yere serilememiş. Danıştay da bula bula bunları "kötüye görev kullanma" gibi "sudan" bir suçla bir asliye ceza mahkemesine göndermiş. Delillerin niteliğine göre suçun niteliğinin değiştiğini görür görmez savcılık "mahiyet-i cürmiye" (?) itibarıyla değiştirilebilir ve pekalâ 142 nci maddeyi uygulayabilir. "Bunu göreceğimizi ümit edelim" diyor, Hulûsi Oral. Yalnız adı geçen adlî makamlara çatmakla kalmıyor, dolaylı olarak sıkıyönetime de çatıyordu. "Danıştay, yazılar basın suçudur, sıkıyö-

netimi ilgilendirir diyerek" işi oraya yüklemeye çalışıyor. Sıkıyönetimin nasıl oluyor da kılı bile kıpırdamıyordu? Bu işi temizlemek şimdi Yüksek Meclis'e kalmıştı. Yüksek Meclis'in hukuk kuralları dışında istediğini yapabileceği iddiasına hem kendini, hem başkalarını inandırmak için çırpınıyordu adamcağız. Hukuka saygınlığını göstermek için; "Biz burada bu arkadaşların (!) komünist olduğu üzerinde durmuyoruz" diyor ve siz de "ya acaba ne üzerinde duruyor" diye bu "arkadaşlar" diye adlarını verdiği ve suçlarını saydığı kişilerin adlarını görünce şaşıp kalıyorsunuz: içlerinde kimler yok ki? Hasan-Ali Yücel'den Sabahattin Ali'ye, Rıfat Ilgaz'dan Nermin Menemencioğlu'na kadar bir alay komünist "arkadaş". Bunların 142. maddelik suçlarını şöyle sıralıyor (kimi tümceler bozuk ve eksik. Tırnak içinde olanlar onun sözleridir): "Dinî mukaddesata hücum etmektedirler". "Kuvvetlilerin zayıflara tahakkümünü" gösteriyorlar. "Fakirlere itiraz fikrini, isyana çevirecek şekilde empoze ediyorlar". "İmtihanlara girerken çocukların dualarının Tanrıya yardım et diye manevî olan kısımlarına hücum" ediyorlar. "Didero'nun ölürken dahi papaza ram olmayarak Allah'ı inkârda ısrar etmesini" övüyorlar. "Fransızların düşmesinin de dinsizlikten değil, bankalarda paraları olmamasından ileri geldiğini" yazıyorlar. "Burada materyalistlik telkini yapılmaktadır". "Trabzon'daki kadınların sırtlarında küfe taşıdıklarını", yazıyorlar. "Sanayide köylü ve işçi"...

Eee, sonra? Bu kadar. Köylü ve işçiden söz ediyorlar mı demek istiyor? Maazallah, "sanayide köylü ve işçi"... Hiç böyle öcü sözcükler kolay kolay ağza alınır mı? Korkmak ve korkutmak için bu iki sözcüğü âdeta ateşe değer gibi, korka korka söyleyebiliyor hazret. Reşat Şemseddin Sirer'in korkudan yüzünü büsbütün sarartacak iki tehlikeli sözcük. Köylü ile işçiden söz ediyorlar, bakındı hele. "Sabahattin Ali'nin *Yeni Dünya*'sı. Atatürk ve İnönü'nün hizmetleri inkâr ediliyor. Kan ve ırk. Milliyetçi, Türkçü ve Milliyetçiler karakafalı olarak tezyif edilmekte. "Hasan Ali'nin hediye ettiği eserler." "Ziya Gökalp'a istinatla atın şeceresi aranır, insanın aranmaz, kanla değil, canla başla kazanılır" diyorlar. "Hasan Ali Yücel'in birinci Maarif Şurası'ndaki "... hümanizmden ne korkuyorsunuz, insanlıktan korkulur mu, biz milliyetçiliği böyle düşünüyoruz..." sözlerini alarak *nereye yaklaştığını bildiğimiz* hümanizmi

tamim ediyorlar." "*Yurt ve Dünya* dergilerinin bütün bir sayısını gençlik konusuna ayırmışlar", "gençlerin sosyal durumunu" tartışıyorlar. "Üniversiteden ta köy çocuğuna kadar... yaylıma geçilmiş". "*Yurt ve Dünya* yayınlarından birinden istifade edeyim diye bu öğretim üyelerinden bir arkadaşın [yani "Ben"] eserini tetkik ettim. Eserin ismini söylemekte beis yok: *Siyasî Partiler.* Orada bütün Amerika ve Avrupa demokrasilerinin kapitalist olduğu"nu yazıyor. "Hatta Truman'a hücum ettiğini, Vallas'ı [Wallace] methettiğini o eserde görürsünüz. "... O camianın görüşleri bakımından inceleyecek olursanız ne kasdettiğimi anlamakta Yüksek Meclis tereddüt etmeyecektir". [sözünü ettiği kitabın yazarı ben olduğum için beni arkadaş sayması beni özellikle duygulandırdı.]

Bu suçları birer birer saydıktan sonra devam ediyor:

"Arkadaşlar... bu camianın fertlerinin bu yolda 1941-1944 sonuna kadar [tarihlere dikkat N.B.] rasist, nazist, kapitalist ve daha böyle birçok vasıflarla milliyetçilere hücum ettiklerini, emperyalist, rejiyonalist, ırkçı, boş kafalı gibi tabirlerle daima bu cihetlerden hücumdan başka [tümce çok bozuk] *dinî mukaddesata, dinî an'aneye, ferdî mülkiyet* ve *aileye* karşı tarizkâr yazılar yazdıklarını hepimiz gördük... Onların bu şekilde hareketleri en büyük küstahlık ve *Millî Cephede HIYANET-İ VATANİYEdir" (Bravo Sesleri).* "İlmî muhtariyet vardır diye millî istiklâli zedelemeye hiç kimsenin hakkı yoktur *(Bravo Sesleri)*... "Türk tarihine lâyık olduğumuzu isbat etmiş olacağız" *(Bravo sesleri, alkışlar)*. (Kapanma saati 19.40).

(Üç öğretim üyesinin kadrolarının lağvı raporunu hazırlayan ve imzalayan Millî Eğitim Komisyonu üyelerinin isimleri, *TBMM, Millî Eğitim Komisyonu*, Esas No. 3/158, Karar No. 4'dedir. 23.XII.1947 başlıklı raporda:

Başkan: Cevat Dursunoğlu (Erzurum),

Sözcü: Suut Kemal Yetkin (Urfa).

Kadroların kaldırılışı raporunun yazar ve sözcüsü olan Suut Kemal Yetkin (Ataç'ın taktığı adla *su* ile *ut*) Dil Tarih Coğrafya Fakültesinde üç hocanın kollegi idi. O da ünlü "denemeli seçim" yöntemi ile "memleket çocuğu olarak" şıp diye milletvekili olmuştu. Babası da milletvekili idi. Urfa'dan bir çeşit "milletvekilliği" feodalizmi gereği babadan oğula geçen bir imtiyazla milletve-

kili olunca mesleği gereği milli eğitim komisyonu sözcüsü olmuştu. Onunla başka bir karşılaşmamız daha olmuştu. Bereket versin onun öyküsünü hem Kantar-Erem soruşturması tutanaklarında hem de asliye ceza yargı tutanaklarında kendisi de anlatmıştır, yalnız gerçekteki terbiyesizce yalanlarını atlayarak. "Niyazi Berkes'e gelince, kendisi ile birlikte fakülte dergisi yönetim kurulunda bulunduklarını, *Yurt ve Dünya* dergisinde kendi aleyhine bir yazı çıktığını, bunun üzerine Niyazi'yle aynı yerde çalıştığımıza göre ve *Yurt ve Dünya*'da alâkası olmasına binaen bu gelen yazıyı bana göstermen lâzım gelmez miydi? dediğini, *Yurt ve Dünya*'da kendi şahsını ilgilendiren iğneli sözler bulunduğunu...memlekete zararlı olan fikirlerine iştirak etmediğini söyledi..."

Onu bir de ben anlatayım: *Yurt ve Dünya* dergisinin bir sayısında (Sayı 19, 1 Ekim 1942, s. 233-235) "Yine Milli Edebiyat Meselesi" başlığı altında Melih Cevdet Anday'ın bir yazısı çıkmıştı. Yazı, estetik doçenti Suut Kemal Yetkin'in *Ülkü* dergisinde çıkmış olan bir yazısını eleştiriyordu. O sayının çıktığından henüz haberim bile yoktu; dekan Şevket Aziz'in odasına çağrıldım. Suut Kemal orada oturuyordu. Bu yazı yüzünden azarlanmam için dekan üzerine baskı yapmış. Aynı fakültede olduğumuz için bu yazıyı koymamalıymışım. Böyle bir saçma iddiada bulunmasını bir yana bırakın, daha kötüsü Melih Cevdet, Orhan Veli gibi şairler hakkında "sokak çocukları", "meyhane şairleri" gibi sıfatlar kullanmasını bir estetik doçentine yakıştıramamıştım.

O gün Suut Kemal'in ne denli sinirlendiğini görünce gerçekten merak etmiş, eve gelince o gün çıkan dergideki yazıyı bir hamlede okumuştum. Bugüne değin onca terbiyeli, kişisellikten uzak, üstelik haklı da olan bir eleştiri görmedim diyebilirim. Yerim olsaydı da bu yazının bütününü buraya alabilseydim. Bu eleştiriden anladığıma göre S.K. Yetkin bir yazısında nasıl bir edebiyatın milli bir edebiyat olacağını tartışmış. Anday, onun bu konudaki fikirlerinde gördüğü tutarsızlıklara işaret ediyor, yazının en sonunda da Orhan Veli, Oktay Rifat ve kendisinin şiirlerinin çıktığı Garip dolayısıyla bu gruba "sürrealistler" dendiğini (ihtimal Suut da o anlama gelen bir iddiada bulunmuştu), "bu şiirlerin sürrealizmle hiçbir alakası olmadığını" söylüyor, Suut'u kasdederek, o da böyle sanıyorsa yanıldığını yazıyordu. Bana olan çatmasında ise bir

estetik hocasının ağzına yakışır sözler yerine çoluk çocuk, sokak, meyhane şairi gibi nitelemeler yaparak gözümü korkutacaktı. O zaman gözümü korkutamamıştı, ancak bir estetik doçentinin, Orhan Veli, Melih Cevdet ve Oktay Rifat gibi tanıdığım kişiler üzerine benimle tartışmaya girişerek onlara durmadan "meyhane şairleri", "sokak çocukları" (bir kez de "piçler" sözü çıkmıştı ağzından) gibi yakışıksız sözleri edecek kadar hırslanmasına çok şaşmıştım. İşte şimdi hesabımın görüleceği gün gelmiş bulunuyordu. Anlattığım meclis toplantısı günü en son o kürsüye gelerek eğitim komisyonu sözcüsü olarak hazırladığı çözüm yazısını okudu: "Komisyonumuz hükümet tasarısına iki madde ilâve etmekle ve bazı öğretim üyelerine ait kadroları kaldırınakla Büyük Meclis'in türlü vesilelerle izhar ettiği hassasiyete tercüman olduğuna kanidir. Uzun zamandır tedavi edilemez müzmin bir hastalık halinde sürüp giden bu meseleyi halledecek başka çare yoktu. Komisyon bu değişikliği yaparken üniversite muhitinin bu durumdan kurtulduktan sonra huzur içinde ilmî ve millî ödevlerini yapmaya devam edeceği muhakkaktır." Raporun bu sözlerinden anlaşılıyor ki kadroları kaldırma yolunu kullanma bu komisyon çevresinin buluşu olmuştur. Sirer'in amacına bununla erişilmişti. Neden sonra bunu meclis tutanaklarından okuduğum zaman bu "su", ve "ut" gibi tatsız adlı kişinin, çok terbiyelice yazılmış bir eleştiri karşısında sadece çok terbiyesizleşen biri olduğunu sanmıştım. Yıllarca sonra (anıları yazdıktan sonra 1980'de) *Cumhuriyet* gazetesinde Oktay Akbal gibi bir "ilerici" kişinin yazısını okuyunca onun aynı zamanda gençleri aldatan, kendine sahte bir görünüş verebilen usta bir ikiyüzlü olduğunu da anladım.

Senato, Danıştay, Üniversitelerarası Kurul ve de şimdi bu tarihte yargılanmakta olduğumuz asliye ceza mahkemesi (yani ne ceza ne idare ne de eğitim hukuku) yolu ile üniversiteden çıkarılamayışımızın çözümü ancak, politika arenasında meclis kararıyla bulunmuş oldu. Sıddık Sami Onar, Dr. Adnan Adıvar, A. Kemal Yörük gibi profesör ve bakan olmuş kişiler bu eylemin hem Üniversiteler Kanunu'na, hem Anayasa'ya aykırı olduğunu söylemiş ve yazmışlardır. O zaman Anayasa Mahkemesi yoktu, o zaman TBMM'nin her istediği şeyi yapma yetkisi olduğuna inanılırdı:

> "Komünizmle mücadele her sahada çok ciddi ve devamlı olmalıdır. CHP kurultayında komünizm ve komünistlerle mücadele ve komünist olanları tasfiye için *Amerika'da olduğu gibi* sayın Hüseyin Cahit Yalçın'ın başkanlığında bir heyet bulunmasını teklif edeceğim. Bu heyet, teklifim üzerine İstiklâl Mahkemesi salâhiyeti ile çalışacaktır." "1919'-dan bu yana bütün komünistlerin yazıları, faaliyetleri bu heyetçe incelenmelidir. Bunlar üzerinde konuşacağım yıllar gittikçe yaklaşıyor. Komünizmle mücadele bilimsel bir mücadele olmalıdır. Kültürlü, bilgili, tek yargıçlı mahkemeler kurulmalı, şiir ve hikâyelerdeki komünist şifreleri meydana çıkarılmalıdır."

Kurtuluş 14 yıldan beri vatan ve millet için mücadele *ediyordu?* (O zaman 35 yaşlarında gözüktüğüne göre daha 20-21 yaşında başlamış mücadelesine. Acaba nerede? Yukarıda gördüğünüz gibi Üniversitelerarası Kurulun, senatonun çıkardığı kararını bozmasına karşı en şiddetli tepkiyi gösteren bu kişi *Cumhuriyet*'te 20 Kasım 1947'de yeralan bir demecinde şöyle demektedir: "... yakında Büyük Millet Meclisi'ne müfrit solcu faaliyetlerin şiddet ile men'ini hedef tutan bir kanun teklifinde bulunacaktır... Bu teklifi için gereken hazırlıkları yapmakta, bu arada *Amerika'da* bu yolda alınması derpiş edilen tedbirleri de tetkik etmektedir... Orada hususî kolejlerde, üniversitelerde herhangi bir dersin mevzuundan istifade edip komünizm lehinde konuşmak, yayın yapmak, komünizmi tasvip etmek ve sempati izhar etmek yasaktır. Bu sözler Amerika komünistleri tasfiye encümeninin verdiği kararların üçüncü maddesidir. Amerika böyle kararlar ve tedbirler alıyor, kanun çıkarıyor da... biz bu tedbirsiz halimizle bu İstanbul Üniversitesi fikir hürriyeti müdafii profesörler sayesinde dalâlete sürüklenmek istiyoruz. Biz İstanbul Üniversitesi profesörlerinden komünizm lehine hürriyet kahramanlığı değil, milletimize ve tarihimize sarılarak yaşamamız icab ettiğinin tahlilini ve müdafaasını yapacaklarını ümit ederdik... Olayların hesaplaşması kanaatimce bitmiyecektir".

Bir "tasfiye encümeni" varmış. O encümenin bir üçüncü maddesinin ne dediğini bile biliyor. Nereden öğreniyor bu şeyleri? Bu bilgileri ona kim sağlıyordu?

Doktor Kurtuluş'un siyasal hezeyan edebiyatına katkısı bir güldürü konusu olmaktan ileriye bir değer taşımaz. Ne var ki, insanın aklına şöyle bir soru gelir: aslında doktor olan bu kişi iddialarını yaparken çok kez Amerika'yı örnek gösterirdi: Bakın Amerika'da bile şöyle şöyle yapıyorlar da biz bu komünistlere hiçbir şey yapamıyoruz gibilerden. Nerden elde ediyordu bu Amerika bilgilerini?

Fahri Kurtuluş'un siyasa ile ilişkisi, -doktor iken *Yurt ve Dünya* dergisini öven (?) bir yazı yazması gibi zamansız bir pot kırışı ayrı hikâye- *Tasvir* gazetesine Zeki Sofuoğlu adlı birine 1 Kasım 1947 sayısındaki bir yazısı ile başlar. Burada turancılık savunucusu Türkçü olarak gözükür. O zaman çoğu kişi bu turancılara karşı İsmet İnönü'nün savaştığını sandığı için Kurtuluş dışarıda sanki Millî Şef muhalifi imiş gibi de görünüyordu. Halbuki onun partisi ile Rize milletvekilliğine seçilmiş. Zannımca yazının konusu "milliyetçi" bir "avuç Türk evladını" türlü hayal ve ithamlarla "ırkçı damgası ile" lekeleyerek af edilecek bir olay olmadığını, evvelce gördüğümüz gibi Hikmet Bayur ve Fuad Köprülü gibi o da ırkçı Turancı denen kişilerin sırf solculuğun üstünlüğünü sağlamak için lekelendiğini ileri sürer, kasd eylediği kişi gerçekte Hasan Ali Yücel. Daha yerine iyice yerleşmemiş bir milletvekili olan Kurtuluş onlardan farklı olarak Halk Partisi'ni bu ırkçı-turancı savunuculuğuna araç yapma düşüncesinde.

İki Yıl Süren Yargılamanın Öğrettikleri

5 Haziran 1948'den 30 Haziran 1950'ye değin iki koca yıl süren yargılanma sözde Memurlar Kanunu'nun 450. maddesi yolu ile Üniversiteler Kanunu'nun bir maddesine göre, gerçekte ise ancak bir ağır ceza mahkemesinde görülebilecek suçlar üzerine yürütüldü. Konu, tâ Nihal Atsız'ın, von Papen'ci başbakan Saraçoğlu'na yazdığı "açık mektup"ta özetlediği hocaların komünistliği senaryosu yine. Buraya değin bu senaryonun bakan Sökmensüer'in ağzından meclis kürsüsünde resmileştiğini gördük. Yücel-Öner davası dolayısıyla da yüzlerce kez tekrarlana tekrarlana bir çeşit "muhkem kaziye" haline geldiğini de herkes biliyor. Şimdi Dördüncü Asliye Ceza Mahkemesi yargıcı Talât Karay da, koymaya karar verdiği milletvekilliği adaylığını garantilemek için, iki yıl

boyunca bu masalı gazetelere tepe tepe kullandıracaktı. İki yıl sonunda da suçları "sabit" görerek (kendi adıma konuşuyorum) o maddelerde öngörülen cezanın en üstününü verdi. Hapislik ve devlet memurluğundan yoksunma.

Bu dava yüzünden yargıçlığını yitiren bu yargıç, verdiği bu kararı Yargıtay'ın hem usül, hem öz açısından bozacağını belki kendisi de biliyordu. Hulûsi Oral adlı CHP milletvekilinin yukarda gördüğünüz tavsiyesine uyarak davayı bir ağır ceza davasına çeviremediğinden mahkemesini iki yıl süren bir ırkçı-turancı faşist propagandası tribünü yapmış; yüzlerce tanık dinletmiş (yüzde doksanı lehte); bir alay "istinabe" yaptırmış; bir alay bilirkişi raporu almış; birkaç müseccel ırkçı faşist tanığın yazılı metinden ifade vermesine göz yummuş, usûl kanunlarının kurallarını iki yıl allak bullak ettikten sonra Yargıtay'dan bu davayı görmeye ehil olmadığı gerekçesi ile verdiği karar bozulmuştur. Üstelik milletvekili de olamayan bu zavallı adam avukatlık yapayım derken yetişmeye çalıştığı bir baro toplantısına koşarken düşüp ölmüştür. Bize, kendisine ve devlete neye malolmuş bir dava olduğunu siz hesaplayın.

Üniversite, Sirer sanki sonsuzluğa kadar bakan kalacakmış gibi, hiçbir zaman yapılan haksızlığı düzeltme doğrultusunda en küçük bir girişimde bulunmadı. Korku o kadar genel, o kadar derindi.

Reşat Şemseddin Sirer'in (ki o da bir cip kazasında ölmüştür; zavallı otomobilden korkardı) inadı yüzünden davamızın yargılanma aşamasına gelişinin bu zararlarına karşın, bize öğrettiği çok şey oldu. Çoğu bu ülkenin okumuşları ve bizim kolleg belledigimiz kişiler adına yüz karası olacak şeyler. Bu gülünç öyküyü daha çok uzatmama gerek yok. Türk halkının ve ülkesinin yeni bir boyunduruk içine sokulmasına mal olan savaşın ancak bir parçacığıdır bu. Trajedinin daha büyüğü olan, örneğin Köy Enstitüleri ya da siyasal ekonomik işlerdeki "manda"laşma işlerinin yanında önemsiz bile kalır. Bir gün belki onları da yazacak kişiler çıkacak. Onun için burada ancak size bir fikir verecek kadarcığı ile örnek olacak bilgiler verebileceğim. Baha Kantar-Faruk Erem heyetinin dinlediği tanık ifadelerinin zabıtları, yayınladığımız kitaplar, verdiğimiz dersleri not alan öğrenci defterleri, gizli emniyet raporları

gibi torba dolusu malzeme mahkemeye gelip de sanık olarak bunları görme hakkını elde edince, o zamana değin şunun bunun şu veya bu mecliste ya da gazetede söylediği şeylerin kendi uydurmaları olduğunu sandığımız iddiaların kaynaklarının kimler olduğunu öğrenecek duruma gelmiştik. Dosyalardan öğrendiğimize göre adı geçen soruşturma heyeti akla gelebilecek her kaynağa el atmıştı. İlk önce "âmal-i erbaa" şairinin yetiştirdiği 67 imzalı dilekçecileri dinlemişler. Bunlardan sonra 108 imzalı bildiride adı geçenleri çağırmışlar. Birinci kümeden tek kişi bile öğrencimiz değil. Çoğu yüzümüzü bile görmemiş. Çoğu bizim fakültede öğrenci de değil. Hemen hepsi iddialarını: "falan söylediydi, filândan duydum" diyerek destekliyor. İkinci gruptakilerin hemen hepsi hem bizim fakültemiz öğrencisi, hem üç hocadan bir ya da ikisinin derslerine devam etmiş kişiler. Özetlenen suç maddelerinin hepsi birinci kümeden, onların tersini söyleyenlerin hepsi ikinci kümeden geliyor. Suçlamaların asıl kaynakları ise bu iki kategoriden olmayan üçüncü küçük bir gruptan geliyor. Bu grubu oluşturan beş-onu (elimde diğer iki hocaya ait metinler olmadığından tam rakam veremiyorum, ancak Boran ile ben aynı bölümde olduğumuz için beş altı suçlayıcının hemen hepsi ikimizi paçal edecek iddialarda bulunuyorlardı) üç hocadan birinin ya da ikisinin dersinde bulunmuş öğrenci. 67'ler ileri sürdükleri suçları bunlardan duymuşlar. Meclise ve basına kadar yayılan iddiaların asıl kaynağı olan bu küçük gruptaki kişilerin çoğu Irkçılık-Turancılık Davası'nda ya tutuklu ya da hükümlü olmuş kişiler. Yalnız bir ikisi bu neden yüzünden değil de, çok yerde görüldüğü gibi, iyi not alamayıp imtihan geçemediği için hocaya karşı hınç besleyen türden. Bir tanesi de ırkçı-turancı kumpanyasından değil de yobaz takımından. Dil-Tarih'te kız ve oğlan öğrencilerin merdiven altında çiftleştiğini çıkardığı bir dergide yazacak kadar akıl yoksunu ve bu yazısı yüzünden mahkemede hüküm giyen biri.

Fazıl Uslu ise ne adını duyduğum, ne yüzünü gördüğüm bir öğrenci, 1944 yılında bir konferans verdiğimi söyler. Konferansta İngiltere ile Amerika'yı emparyalist olarak tanımlamışım. Ondan sonra faşizmi ve nazizmi ele alarak bunların sonunun ne olduğunu söylemişim. Bunlardan geriye kalan rejim gerçek demokrasi rejimi olabilirmiş. Bunu demekle "her halde Rusya'yı kasdetmi-

şim". Ali Rıza Güven adlı ve yine tanımadığım biri, bir Atatürk günü diğer bir öğrencinin yaptığı konuşmada Atatürk için "O, bir alevdi" dediğini söyler. Bununla Atatürk'ün "kızıl" olduğunu bizden öğrenmiş olabileceğini söyler. İlginç bir tanıklık, Necmi Daltaban adlı bir hukuk öğrencisinden geliyordu. Daltaban, Selâhattin Ertürk adlı öğrencinin, bu hocaların "komünist" olduğunu "isbat" etmiş olması üzerine "67 imzalı bildiriyi imzalayanlardan bulunabilenlerin soruşturma heyetince tanık olarak çağrılmadan önce toplanarak ne şekilde şahitlik edeceklerini aralarında kararlaştırdıklarını" söylüyordu. Bu toplanmanın nedeni sorulunca şöyle diyordu: "Bu toplantıdan maksat, kendi aralarında bildiriyi imza hususunda iğfale kapıldım diyecek olanın bulunup bulunmadığını anlamaktı". Bu toplantıda bildiriyi "bilerek imzaladıklarını ve tanıklıkta ne söyleyeceklerini" kararlaştırmışlar.

Soruşturma heyeti eğitim bakanlığı, emniyet makamları gibi yerlerden de hakkımızda gizli ya da açık ne varsa bilgi edinmiş. Benim hakkımda dosyalarda gördüğüm tek gizli emniyet belgesi ise Sabahattin Ali'nin dostu olup evine gittiğim. Kurşun kalemle kötü bir Türkçe ile yazılmış bir polis raporu da bizim (hangimizin?) Baraj'a kız öğrencilerle eğlenmeye gittiğimiz, orkestra Volga Volga'yı çalarken bu kız öğrencileri dansa kaldırıp, orada "nasılsa" bulunan İngiliz İşçi Parti'li komünistlerle kızın beline sarılı ellerde sakladığımız katlı kâğıtlarla haberleştiğimize dairdi...

Nasıl oluyordu da Atsız'ın başlattığı "Türkiye'de Komünizm" iddiası aynen: Sökmensüer'de, Sirer'de, senatoda, basında, dergilerde, broşürlerde, kitaplarda aynen var? Nereden çıkıyordu bu?...

Şeşi beş gören Türkiye ülkesinde anlattığım yılan hikâyesi bitmiş, kapanmış değildir. İçlerindeki kişilerden biri olan benim bulunduğum yargılanmanın sonucunun ne olduğunu merak edersiniz belki. Kitabımı sona erdirirken, bir iki söz de bunun üzerine yazayım. *Türkiye'de Çokpartili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi* adlı kitabın 62. sahifesine bakarsanız şunların yazıldığını okursunuz: "10 Şubat 1950- Üniversite öğretim üyelerinden Behice Boran, Niyazi Berkes ve Pertev Naili Boratav ve vb. sosyalistlerin davası sonuçlandı. Boran ve Berkes 3 ay hapis cezası ile görevlerinden çıkarıldılar..."

Pakistanlı Feroz Ahmad ile Türkiyeli eşinin bu kronolojisinde

bu kişilerden artık bir daha söz edilmez. Zavallılar ne bilsinler? Zaten bu yazdıkları bile yanlış. Adı geçen kişiler bu ceza ile üniversiteden çıkarılmış değiller. Belli ki, bu işin iç yüzü üzerine en küçük doğru bilgileri yok. Ama onları kınayamam. Ne yapsınlar? İstanbul basını bu insanların durumunun sonrası ile hiç ilgilenmiş midir? Talât Karay adlı politikaya heveslenmiş hayli cahil bir yargıcın verdiği bu karar, 6 Haziran 1950'de Yargıtayca hem biçim hem öz açısından bozulmuştu (Kararın esas No. 3186, Karar No. 7327). Oy birliği ile... Bu bozma kararı bir yargıcın terfiine olumsuz etki yapacak ağır bir dille yazılmıştı. Bozma kararının en son paragrafında sözü geçen yargıcın bu davayı görme yeteneği olmadığı bildirilerek davanın Asliye Birinci Ceza Mahkemesi'nde yeniden görülmesi bildiriliyordu. Bu mahkeme 30 Haziran 1950 tarihinde davayı yeniden görmüş ve beraet (aklanma) kararı vermiştir. Bu karara savcılıkça itiraz edilmediği için süresi sonunda [karar] kesinlik kazanmıştır. Feroz Ahmad'ı yanıltan Türkiye basını oldu; çünkü olayın bu safhasına hiçbir gazete muhabiri gelmemiş, aklanma kararı hiçbir gazetede çıkmamıştır. O zamana değin, sansasyon oldukça mahkeme haberlerini hiç kaçırmazlar, duruşmalara fotoğrafçı bile getirirlerdi.

Kapanış

Yunanistan uğruna Truman uyduluğuna girmek, demokratik muhalefeti dejenere etmek, "Küçük Amerika" özlemciliği, Alman kesesi gidince Amerikan kesesinden zengin yaratmak gibi amaçlar yolunda yaratılan duman perdesinin arkasında olup bitenler yalnız benim burada anlattıklarım değildir. Benim anlattıklarım, içinde bulunduğum olayların [bu] yanlarını yansıtır. Şu var ki benim anlattıklarım bile ülkeyi bugüne getiren yolun nasıl açıldığını göstermeye yeter. Bunun belki en yerinde tanımını, bir gün görüşürken Dr. Adnan Adıvar yapmıştı.

Meclis'te kadroların kaldırılması için getirilen kanun tasarısının tartışılmasına başlanırken bu tasarıya karşı olduğunu belirten Adıvar, oturumu bırakmış, dışarı çıkarken arkasından milletvekili arkadaşları: "Sen de mi Moskova'ya, sen de mi Moskova'ya?" diye bağırmışlar. Bunu bana anlattıktan sonra şöyle dedi:

"Niyazi bey oğlum, şu yanıbaşımızdaki devle uğraşıldığı müddetçe bu memlekette ne demokrasi olur, ne özgürlük. Demagoglar boyuna onu vesile ederek bu iki davanın güdücüsü olanları kolaylıkla lekeleyeceklerdir. Bir zamanlar Mustafa Kemal bu devle iyi ilişkiler kurmayı başarmıştı. İsmet bu işi yüzüne gözüne bulaştırdı. Şimdi bunun cezasını siz çekiyorsunuz. Bu gidişle bu memlekette biz de siz de boşuna uğraşıyoruz".

Bu kötümser sözleri dinlediğim zaman kapsamını anlamamış, üstelik verdiği yargıyı doğru bulmamıştım. Sözünü ettiği İsmet'in bu demagojilerin hedefi olduğunu sanıyordum. Yalnız, bu sözlerin Mustafa Kemal ile arası açılmış olan, İsmet'in zamanında yurduna dönen bir kişinin ağzından çıkmış olması beni o günden bugüne değin düşündürmüştür. Ben bile ancak 70 yaşıma geldikten ve bu anılarımı, görüşlerimi yazıya dökmeye başladıktan sonra, Adıvar'ın verdiği yargının altındaki mantığı kavramaya başladım. Yazdıklarım, bir bakıma, yarının kuşaklarına gördüklerimi anlatma işi olduğu kadar, olaylar üzerindeki kendi düşüncelerimi bir perspektif içinde anlamlandırma girişimi olmuştur. Hiç unutmam, Millî Şef'in son günüydü. Tünel'den Galatasaray'a doğru yürüyordum. Markiz Pastanesi önlerine kadar geldiğim sırada, karşı kaldırımda İnönü'nün söz dinlemez düşmanlarından Cami Baykurt beni gördü. Otomobillerin altında kalmak tehlikesini göze alarak koşa koşa bulunduğum kaldırıma geçti. Sevindiğini anladım: "Bu düşüşten sonra İsmet artık çok yaşamaz. Zaten ailece dejeneredirler. Kendisi sağır, kardeşi kambur... vb." diye söylenmeye başladı. Kendisi düşmanına kıyasla sağlam görünüşlü, heybetli bir adamdı. Fakat onun bu kişisel kinciliğini beğenmedimdi. Demek o da kendi düşmanı gibiydi. Sonra, onun ötedenberi bildiğim bu "ırk dejenereliği" görüşünü hiç sevmemiştim. O da bir çeşit, tersine çevrilmiş ırkçılıktır. Saygı göstererek verdiği bu kesin yargılara karşı bir şey demedim. Çocuksu sevincini gülümseyerek seyrettim. O heybetli yapısı ile Baykurt, çok geçmeden öldü.

"Artık çok yaşamaz" dediği adam daha nice yıl yaşadı, kendi manevralarını peçeleyecek sayısız numaralar ve etkilemelerle zamanının tarihini canının istediği gibi bozdu; en sonunda kendi partisinden kovuluncaya kadar hükmünü sürdürdü. Kendi hayranlarını, partisini, ve ülkeyi iyice serseme çevirerek payına dü-

şen tarihsel rolünü bol bol oynadı. Adnan Adıvar'ın yargısı daha yerindeydi. Moskof tehlikesi oyununu, en aşağılık demagoglarla boy ölçüşecek oranda kullanmaya girişmekten çekinmedi; fakat asıl bu çabaları ile kendisine sayısız düşmanlar yaratmayı önleyemedi. Ülkeyi, içinden kolay kolay çıkılamayacak darboğazlara getirdikten sonra arkasında bugüne değin süren bir siyasal saçmalama, bir "Sağduyu Bunalımı" geleneği içinde bıraktı. Şefliğini sürdürebilmek için partisinin içine soktuğu Nietzsche'ciler, Şalcı'lar, Satır'lar ve CHP'nin diğer mezar-kazıcıları ile giriştiği direnme 1950'ye kadar sürdü. Ülkeyi büyük bir dış sorun içine soktuktan, iç sorunlarını içinden bir daha çıkılamayacak bir karışıklık içine getirdikten sonra bunların hepsini Demokrat Parti'ye devretti. Millî Şef'in, onların eline hediye ettiği demokrasiyi yerinden oynatabilmek için militer bir ayaklanma bile yetmedi. Bugün CHP adını taşıyan partide olanlar, yazdıklarımdaki hoşa gitmiyecek şeylerden alınmasınlar. Bugünkü CHP, artık Millî Şef partisi değildir. Partilerini bir daha öyle Şef'ler eline kaptırmamak onların borcudur.

Otuz şu kadar yılın gerisine baktığım zamanlar bana acı bir güldürü gibi gözüken bu olayları ve kendimle ilgili sonucunu, sonraları bir nimet gibi görmeye bile alıştım. Ne aç kaldım, ne susuz. Sigara alacak param olmadığı günler oldu, sigara paketimi koklayarak idare ettim. Bana en büyük iyiliği yapan ikiz kardeşim Enver, her zaman sıkıntılarıma yardımcı oldu. Özgürlüğüme kavuşmuştum. O Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi denen acaip yerde çürümekten kurtuldum. Zulûmlara uğramış nice kişilerin çektiklerini ben çekmedim. Bundan ötürü utanç bile duymam gerekir. Aradaki yıllar içinde okudum, okuttum; öğrendim, öğrettim. Çok ülke gördüm, görüş açımı genişledi. Birçok bilimsel toplantıya katıldım, tebliğler okudum. Hepsinde tek tutkum kendi ülkemin ve halkının sorunları oldu. Yirmi üç yıl çalıştığım bir yabancı üniversiteden kendi isteğimle üç yıl erkenden emekliye ayrıldım. Üniversite bir beğeni gösterisi olarak, bana haziran 1975'te yapılan bir törenle Emeritus Profesör unvanını verdi. Şimdi 71 yaşımdayım. 1940-1950'nin *Unutulan Yılları*'nın uzun öyküsünü yazmak borcumdu. Ölmeden önce bu borcu yerine getirmek için yazdım.

EK 1

Lozan'da Öğrenilen Ders

Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın sonuçlanması üzerine toplanacak olan barış konferansına gidecek baş delege olarak Mustafa Kemal Paşa'nın, İsmet Paşa'yı seçmiş olması, anlamakta güçlük çektiğim bir olaydır. Mustafa Kemal'in ne denli adamsız bulunduğunu gösterir, sanırım. Örneğin, niçin o zamanın başbakanı olan Rauf (Orbay) bu iş için seçilmemişti? Bunu cevaplandırmak güç değil. Beş yıl önce Padişah Vahdettin'in delegesi olarak Mondros'ta yaptığı mütarekenin içyüzünü öğrenirsek, Mustafa Kemal'in neden onu göndermediğini anlarız. İsmet Paşa, albay iken sınır komisyonlarında çalışmış. Belki Gazi, bunu az buçuk bir diplomatik tecrübelilik saymıştır. Belki diğer bir neden, o zaman adları Mustafa Kemal Paşa kadar ün almış kişilerin, kendilerini en aşağı onun ayarında saymalarının verdiği şımarıklığa bir tepki olarak kendini "şefinin emrinde" göstermek "zorunluluğunda" bulunan kişiyi seçmişti (neden böyle olduğunu bilirsiniz herhalde).

Bunlar hep tahmin. Tahminin de tarihsel yargı vermede değeri olamaz. Gerçeği ilerde tarihçiler belki bulur, çıkarır (pek sanmıyorum bizde böyle şeyler karanlıkta kalmaya mahkûmdur). Barış konferansının baş delegeliğine İsmet Paşa hangi nedenle seçilmiş olursa olsun, şu var ki bu ödev onun daha sonraki yıllarda yükselişinin başlangıcı olmuştur. Daha sonraki Şef'lik yıllarında da Lozan ödevinin efsanesini başarı ile kullanmıştır. Bu konferansın onun dış diplomasi yönü ve bilgisi üzerine derin etkileri olduğu, sık sık onunla ilgili anılarını anmasında görülür. Orada kendini Batı dünyası karşısında imtihan vermiş bir öğrenciye benzettiği bile olmuştur. Üzerinde en derin iz bırakan adam bu imtihandaki "mümeyyiz"lerin başkanlığı yerinde oturan Lord Curzon olmuştur. Millî Şef yaşamı boyu bu adamı unutamadı. Bir vesile ile F. A. Barutçu'ya öğünerek şöyle der: "Lozan'da genç ve tecrübesiz zamanımda devletleri teker teker İngiltere'ye karşı görünce bunlarla uyuşup İngilizlere kafa tutarım diye düşünmüştüm. Lord Curzon bana: 'sen çok manevracısın. Ama ben sana yaptırmam. Gözünü aç' dedi. Gerçekten yanlış başladığımı anladım. Beni İngil-

tere ile çarpıştırıyorlardı. Kendileri arkada duruyor. İstediklerini de benden kendi hesaplarına koparıyorlardı... Ben Lord Curzon'u yokladım, gördüm ki onunlu uyuşurum. Diğerlerinin istediklerini geri çevirmede benimle birlik olacaktır. Hızla kararımı verdim ve doğrudan yolu tuttum". *(Siyasal Anılar,* s. 400).

Yıllarca "Lozan Günü" edebiyatı içinde yetişmiş bir kişi bugün bu sözleri okuyunca şaşırır. Çünkü neredeyse İsviçre'de *Lozan* adlı bir şehir yaratmış olan Lausanne uzmanlarına göre, paşamız bu İngiliz lordunu yamyassı etmişti. Şimdi ise onunla anlaşarak istediğini elde ettiğini söylüyor. Kendini lorda karşı ileri sürenleri de böylece atlatmış. Kimdi acaba bunlar? Ulusal Kurtuluş Savaşı o zamanın en güçlü emperyalist devleti olan İngiltere'ye karşı yapılmıştı, değil mi? Peki, nasıl oluyor da bu savaşın hesabını görmeye gönderilen adam, o devletin dışişleri bakanı olan adamla çarpışmak istemiyor onunla birleşiyordu? Başka bir devlete karşı ve neyi elde etmek için? Paşa yukardaki sözleri ettiği zaman, bu sorulan ona soran birinin çıkmayışı da şaşılacak şey değil mi?

Uzlaştığı Lord Curzon'u tanıyalım. Hem de onu yakından tanıyan, konferanstaki işlerini de yakından bilen bir İngiliz diplomatından. Bu adamın adı Şevket Süreyya Aydemir'in *İkinci Adam* kitabında da geçer: Harold Nicolson. Onun kitabından bir parça bile alınmış. Bu parçayı da tarih profesörü Enver Ziya Karal kendisine "lûtfetmiş". Ya bu Enver Ziya Karal bu lûtfedişte bir İngilizce bilmeyişe kurban olmuştur ya Aydemir kendisine lûtfedilen bilgileri çorbaya çevirmiş ya da kitabı basan yayımlayıcının matbaası yapmıştır bu çorbayı. (Aydemir, *İkinci Adam,* I, s. 138-41'e bakınız). Harold Nicolson'un kitabının adı şöyledir: *Curzon. The Last Phase 1919-1925.* Yayınlandığı tarih 1934. Lozan'da Curzon ve İsmet Paşa ile ilgili parçası kitabın X. ve XI. bölümlerindedir. Enver Ziya Karal bu kitapta Lozan tartışmaları ve Curzon hakkında yazılı olan bilgileri baştan başa atlayarak Curzon'un treninin kalkması ile ilişkili gereksiz, anlamsız yerleri çıkarıp Aydemir'e lûtfetmiş. Aydemir de saf bir romantik. Bu tren sahnesini alarak romantik bir yağcılık yapmış. Nicolson'un kitabının Curzon, Lozan ve İsmet Paşa ile ilgili yerlerinde söylediklerini size özetliyeyim. Nicolson'a göre onun deyimi ile genç paşa zamanın "en azılı" bir "emparyalisti" ile karşılaşıyordu. Yazdıklarında paşayı küçültmekten ziyade, ona acıma duyguları belli oluyor. İngiliz diplomatı Lord Curzon'u şöyle tanımlar:

"Lord Curzon İngiliz İmparatorluğu'nu Roma İmparatorluğu'nun bir tekrarı sayar, kendini bir Romalı gibi görürdü. Ona göre, emperyalizm İngiliz aristokrasisinin tarihsel bir zorunluğudur. Emperyalizm Curzon için bir din gibiydi. Tanrı'nın, Britanya İmparatorluğu'nu, tanrısal amaca bir

araç olarak seçmiş olduğuna derinden inanıyordu (He believed profoundly that God had selected the British Empire as an instrument of Divine Purpose)".

Nicolson'un bile daha o zaman için bir tarih fosiliymiş gibi hafiften alay ettiği Lord, Britanya kral ailesinden bile kıdemli; sekiz yüzyıllık bir Normandiya feodalitesinden gelmeymiş. Gençliğinde yakışıklılığı, kendini beğenmişliği, inatçılığı, geniş bilgisi ve parlak zekâsı ile tanınmış. Genç yaşında Hindistan'da kralvekili (viceroy) olmuş, orada başarılı işler yapmış. Uzakdoğu, Orta Asya, Afganistan ve İran üzerine hatırı sayılır kitaplar yazmış. Zamanın en bilgili Asya bilgini olan bir devlet adamı olmuş. Bunun başlıca nedeni Rusya ve Hindistan sorunuydu. "Rus Tehlikesi" görüşünün en ünlü şampiyonu olmuştu. Rusların Asya içlerine doğru genişlemesini İngiliz imparatorluğu için *en büyük tehlike* sayıyordu. Bu, onda o kadar saplı bir görüş olmuş ki o zamanın ilkel koşullarına bakmadan St. Petersburg'dan Çin sınırlarına kadar Çarlık Rusyası'nı bir baştan bir başa trenle gezmiş ve bu gezisini bir kitap halinde yayınlamıştır. Curzon'un bu kitabını okuduğum zaman, en çok gözüme çarpan şey hiç demagoji yapmadan Rusların Asya imparatorluğunu kurmaları karşısında gösterdiği objektiflik ve imrenmesi olmuştur!

Ona göre, İngiliz emperyalizmi ile Rus emperyalizmi arasında İngilizler için çok tehlikeli olan bir fark vardı. Bu farkın ne olduğunu onun gibi bir Rus tehlikesi inanıcısının kitabında gösterilmesine inanmak çok güç. Onun gördüğü fark şu: Rusların kendileri Batılı olmayıp Asyalı olduklarından Asya'daki ülkelerde İngilizlerden daha çok başarılı oluyorlar; yerli halk İngiliz sömürgelerinden memnun olmadıkları halde, Rusların yönetimindekilerde bu görülmüyordu. Hindistan halkı bir gün Britanya'dan ayrılacaktır; fakat Asyalı halkların Ruslardan ayrılma olanağı yoktur. Curzon'un İngiltere için gördüğü tehlike buydu.

Curzon, Lloyd George'un Yunanlıları Anadolu'ya salıvermesine karşıydı. Yunanlılar Türkleri yenemezlerdi, çünkü Türklerin arkasında Asya vardı. Rusya'nın Batı'ya karşı çıkan Asya ülkelerinin arkasına geçmesi İngiltere için en tehlikeli şeydi. Nicolson'un tekrar tekrar belirtmeye çalıştığı konu, Lord Curzon'un, Türkiye'ye karşı işlenmiş olan yanlış politikayı Lozan'da düzeltmeye gönderildiğidir. Amerikalı gazeteci Louis Fisher'in *Soviets in the World Affairs*, 1950 ve 1960 adlı kitabındaki anlatışından da görülüyor ki, Lozan'daki tartışmalarda onu asıl ilgilendiren Boğazlar; karşısındaki asıl düşman da İsmet Paşa değil; bu konferansa Boğazlar sorunu dolayısıyla gelmiş olan Sovyet dışişleri bakanı Chicherin (Çiçerin) idi. Rusya kendi sorunlarını daha önceden yaptığı antlaşma ile düzenlemişti ve Cur-

zon'un asıl amacı bunu bozmak; Mondros'ta Rauf Bey'e kabul ettirilen bir koşulu yeniden İsmet Paşa'ya kabul ettirmekti. (Gerek Fisher'in, gerek Nicolson'un tasvirlerine göre bu Çiçerin de Curzon gibi ilginç bir tipti. O da aristokrasiden gelme. Yirmi iki yaşındayken aristokratlıktan kalma bütün haklarını atıp Berlin'de, Devrimden çok önce, marksist olmuş. Sonra 12 yıl İngiltere İşçi Partisi, Fransa'da Sosyalist Parti ile çalışmış. Curzon nasıl bütün Asya'yı tanımışsa o da Londra'yı, Paris'i, Avrupa diplomasisini avucunun içi gibi tanımış. Lozan'da konuştuğu birçok yabancı dillerle konferanstakileri hayretler içinde bırakıyormuş. Fisher'in iddiasına göre Çiçerin her sabah İsmet Paşayı dairesinde ziyaret eder, ona Avrupa diplomasisini anlatarak direnme tavsiye eder, daha çok şeyler koparabileceğini anlatırmış.) Nicolson'dan öğreniyoruz ki Çiçerin'in bütün çabalarına karşın, toplantıya gelip de Curzon ile karşılaşınca Paşa'nın dili tutulur, kafası karışır, Curzon'un yönelttiği sorulan yanıtlayamayacağı zaman kulağı işlemez, arkasındaki arkadaşları kendisine sorulan sorunun ne olduğunu anlatırlar, soruya daha sonra yanıt vereceğini söyleyerek lordu "yoklamaya" çalışırmış. Bu emperyalist İngiliz aristokratı ile komünist Rus aristokratı olan iki dışişleri adamı arasındaki döğüşün nedeni neydi. İsmet Paşa bu iki adam arasında neden bocalamalar geçiriyordu?

Nicolson'un yorumu şöyle: Birinci Dünya Savaşı sonucunda Müttefikler (daha doğrusu İngilizler) Rauf Bey'in Mondros Mütarekesi gereğince Boğazlar'dan geçip İstanbul'a kadar geldikten sonra, Karadeniz İngiliz donanmasının egemenliği altına girmiş bulunuyordu. Karadeniz'de artık ne Rusların, ne Türklerin hükmü geçmeliydi. İngiliz donanmasının Karadeniz'e egemen oluşunun biri Ruslar açısından, diğeri onların Batı düşmanları açısından iki önemli yanı vardı. Nicolson bunu şöyle anlatır: Rusya'da Devrim'den sonra, ağırlık merkezi Moskova'ya, hattâ daha güneye kaymıştı. Şimdi siyah topraklar bölgesi, güneyin buğday limanları, Donetz havzası ile Bakû petrol bölgesi ve Karadeniz'e akan nehirler önem kazanmıştı. 20 yıl sonranın savaşı bunun böyle olduğunu bize gösterecek. Nicolson'a göre, buraları eskiden (Petro ve Katerina dönemlerinde olduğu gibi) saldırı açısından önemli iken, şimdi Rusya'da kurulan yeni ekonomik düzenin yaşayabilmesi ve rejimlerinin savunulması açısından birinci derecede önem kazanmıştı. Yeni Rusya'nın amacı, yumuşak karnına saldıracak bir deniz-gücünü Karadeniz'e sokmamayı sağlamaktı (Nicolson, *Curzon, The Last Phase 1919 - 1925* s. 306).

Lord Curzon'un temsil ettiği görüş açısından ise sorun şuydu: Sevr Antlaşması'nda Boğazlar İngiliz donanmasının egemenliği altına konduğundan, Rusya'daki yeni rejim bu antlaşmaya düşmandı. Bolşevikler bu ant-

laşmayı parçalamak için "Kemal'e" yardım etmişlerdi. İngiliz donanması, bir Rus-Türk birleşmesini önlediği halde, Doğu'da Kâzım Karabekir karadan Rusya ile ulaşımı sağlamıştı. Mart 1921'de iki devlet arasında bir antlaşma da yapılmış ve bunda "Boğazlar Sorunu" yalnız Karadeniz'de kıyılan bulunan devletlerin sorunu olarak tanımlanmıştı. Fransa da, Curzon'a haber bile vermeden, Kasım 1921'de Ankara ile bir anlaşma imzalamıştı. Bunun birinci maddesinde: "Türkiye ile Fransa arasında savaş sona ermiştir" deniyordu. Kemalistlerin yengisi yüzünden, Rusya'daki yeni rejimi boğmak olanaklarının birer birer yok edildiğini görüyordu Lord Curzon. Çiçerin'in Asya diplomasisi Asya devletlerine nüfuz ediyor; Afganistan, Türkiye gibi ülkelerle uzlaşılıyor; ve belki de bu kez Hindistan da tehlike altına giriyordu!

Yunanlıları Anadolu'dan çekmek, Türklerin Ruslarla yaptığı antlaşmayı bozmak, bu mümkün olmazsa ikisi arasına -Nicolson'un deyimi ile- bir "kama" sokmak; Boğazlar sorununu, Türkiye'nin Batı Trakya, Çanakkale gerisi ve Musul yönündeki sınırları işini Rus görüşüne aykırı ve Curzon'un kendi görüşüne uygun biçimlerde çözümlemek gerekti. Mudanya Mütarekesi Yunanlıların denize dökülmesinden sonra Mustafa Kemal'in Çanakkale ve İstanbul üzerine yürümesinden korkan Curzon'un girişimleri ile olmuştu. Curzon Lozan Konferansı'na o sayede gelebilmişti. Nicolson'a göre Curzon ne istediğini bilerek gelmiş, istediklerinin hemen hepsini elde ederek ayrılmıştı. Nicolson, Boğazlar üzerindeki tartışma sahnelerini şöyle özetler: Curzon önce İsmet Paşa'yı görüşünü bildirmeye çağırır. Paşa önündeki bir kâğıttan Millî Misak'ın IV. maddesini ağır ağır okur ve durur. Kısa bir sessizlikten sonra oturuma başkanlık eden Curzon bunu müphem bulduğunu söyleyerek şöyle konuşur: "... İsmet Paşa'nın boğazların askerlikten tecridi, Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki hakları ile diğer büyük devletlerin çıkarlarının uzlaştırılması konusu üzerine de bizi aydınlatacağını umarım. Aksi halde bütün dünyanın gözlerini çevirdiği bu konunun tartışılması bir sonuca varamaz. İsmet Paşa'nın başka söyleyeceği yoksa, başka bir delegeye söz vermem gerekir" diyerek, Çiçerin'i konuşmaya çağırır. Nicolson Çiçerin'in isteklerini şu üç noktada özetler: 1- Boğazlar ticaret gemilerine açık olmalı, 2- Savaş gemilerine kapalı olmalı, 3- Türkiye'nin Boğazları tam tahkim etme hakkı olmalı. (a.g.e., s. 309)

Nicolson'un anlatışına göre, Lord Curzon Boğazlar'ın uluslararası açık bir su geçidi olmasını, bütün devletlerin savaş gemilerine açık olmasını, Boğazlar'ın askerlikten tecridini (yani Türkiye'nin Boğazlar'ı tahkim etme ve kapatma yetkisinin olmamasını) istiyordu. İleride göreceğimiz gibi, Potsdam Konferansı sırasında (ünlü doktrininin biçimlenmesinden önceki

günlerde) ABD başkanı Truman da bir süre bunu savunmuştur. Nicolson'un anlattığına göre, İsmet Paşa ile Çiçerin arasında bir söz birliği olup olmadığını meydana çıkarmak amacıyla Lord Curzon tehikeli bir kumarı göze alarak şu sözleri söylemiş: "... Türkiye delegesi görüşünü açıklamayı daha sonraya erteledi... Rusya delegesi ise tam bir plan ileri sürüyor. Her şeyden önce Türkiye'nin savunmasını amaçlayan bir görüşün Rusya tarafından ileri sürülmesi ilginç. Kendisini dinlerken M. Çiçerin'in ... yanlışlıkla İsmet Paşa'nın kalpağını giydiğini sanıyorum. M. Çiçerin tekliflerinin hem Rusya'nın hem Türkiye'nin görüşü olduğunu söylüyor. Eğer bu doğru ise, neden aynı şeyi Türk delegesi de söylemiyor? M. Çiçerin'in görüşünün Türk görüşünün aynı olup olmadığını şimdi göreceğiz."

Bu sözleri söyledikten sora Lord Curzon sesine ağır ve ciddi bir ton vererek İsmet Paşa'ya şu soruyu sormuş: "Konferans Rusya görüşü ile Türkiye görüşünün aynı olduğunu mu kabul etmelidir?"

Nicolson'a göre, Paşa bu soruyu iyi işitemediğinden anlamamış, fakat arkadaşları kendisine Lord'un sorduğu soruyu anlatmışlar. Nicolson, "Paşanın imtihandaki çocuğa benzeyen yüzünden ölümcül bir dalga geçti... Duraklaya duraklaya ağzından çıkan birkaç cümle ile Müttefiklerin de başka bir teklifi varsa onu da dikkate alacağını söyledi". "Çiçerin'in yüzü hayretten görülecek haldeydi" der. Lord Curzon Konferans üyelerine seslenerek durumu şöyle özetlemiş: "Rus önerisi kabul edilirse Boğazlar kayıtsız şartsız Türkiye'nin egemenliği altına girecek ve Karadeniz bir Rus gölü olacak demektir."

Nicolson'un (benim aktarmamdan çok daha ayrıntılı olarak) verdiği bilgiye göre ertesi gün, Paşa tekliflerini getirdiği zaman, bunların Curzon planının tıpatıp aynı olmamakla beraber, Çiçerin, planının tüm reddi olduğu görülmüş; Curzon "Rus delegasyonu için büyük bir sürpriz olduğuna kuşku olmayan" bu teklifleri Konferansın hararetle karşılayacağını bildirmiş. Çiçerin: "Bu plan Türkiye'nin kendi güvenliği ve bağımsızlığı açısından en ilkel bir gerçeğin çiğnenmesidir" demiş. (a.g.e. s., 312) Buna karşı Curzon, "Boğazlar sorunu üzerinde Rus ve Türk delegelerinin görüşleri arasında temelli fark bulunduğunu zapta geçiriyorum" diyerek (Nicolson'un deyimi ile) iki devlet arasına soktuğu "kama"yı perçinlemiş.

Rusya'nın büyük bir devlet olmaya başladığı tarihten bugüne kadar Türkiye'nin bu devlet ile Batı devletleri arasındaki bu belâlı durumun hikâyesini izlemek, her Türk için acı verici bir şeydir. Onun hiçbir zaman hafife alınması olanağı yoktur. *Olaylarla Türk Dış Politikası* adlı yapıt, Nicolson'un anlattıklarını şu biçimde bildirir: "İsmet Paşa'nın Lozan'da karşılaştığı meselelerden biri de Sovyet Rusya ile Müttefikler arasında Boğazlar'ın gelecekteki

statüsü konusunda beliren görüş ayrılıklarından faydalanarak Türkiye'nin çıkarlarını savunmak olmuştur. Konferansın devam ettiği sırada İsmet Paşa hemen her gün Sovyet hariciye komiseri Çiçerin ile temas etmiş, Boğazlar meselesi ve diğer konularda kendisi ile istişarede bulunmuştur. Türkiye'nin ve müttefiklerin karşılıklı tavizlerde bulunarak barışın esasları üzerinde anlaşmaya varmaları ihtimallerinin belirmesi, Sovyetleri zaman zaman endişeye sevketmiştir. Öte yandan İsmet Paşa'nın Sovyetlerle işbirliği yapmak ihtimali, Müttefikler için endişe verici oluyordu. Çiçerin Konferansta, Boğazla-r'ın Karedeniz'e sahildar olmayan devletlerin [savaş] gemilerine kapalı tutulmasını sağlayabilmek için bu su geçitlerinin tamamen Türk kontroluna tâbi tutulmasını savunmuş, "kraldan fazla kralcı" davranmıştır. Oysa Türk temsilcileri Türkiye lehine yapılan tavizlere karşılık olarak Boğazlar konusundaki İngiliz tezini kısmen benimsemişler ve su geçitlerinin bütün devlet [savaş] gemilerine açılmasını kabul etmişlerdir. Konferansta kabul edilen Boğazlar rejimi Türkiye ile Rusya'nın arasını açtığı için bazı çevrelerde Curzon'un bir zaferi gibi gösterilmek istenmiştir. Oysa, tesbit edilen Boğazlar rejimi Türkiye'yi Rusya'ya tâbi olmaktan çıkaran bir sonuç sağlaması bakımından İsmet Paşa'nın bir zaferi sayılmak gerekir". (*Olaylarla Türk Dış Politikası*, İkinci baskı, AÜSBF Yayını, Ankara 1969, s. 56).

Bu kitap 27 Mayıs devriminden sonra, 1967'de Siyasal Bilgiler Fakültesinin profesörleri tarafından yazılmıştır. Yani Millî Şef'in artık Millî Şef olmaktan çıktığı yıllarda. Öyle olduğu halde, onun zamanında Lozan hakkında yaygınlaştırılmış Lozan kahramanı görüşü gene de tekrarlanmaktadır. Kitabın bu bölümünün yazarı belli ki unutmuş, "Müttefikler" dediği devletler sözünü ettiği yıllarda Türkiye'nin ve Ulusal Kurtuluş Savaşı'na karşı savaşmış olan "Düşman" devletler; İsmet Paşa'nın tâbi olmaktan korktuğu söylenen devlet de o zaman Türkiye'nin tek "müttefiki" idi. Yazıda düşman safındaki Curzon'un yanını tutmanın, *Türkiye'ye verilmiş tavizler* karşılığı olarak göze alındığı söyleniyor. Ancak hangi tavizler verildiği söylenmiyor, çünkü yok öyle bir taviz. Nicolson'un bile dürüstlüğe uygun bulmadığı bir kurnazlıkla kendini Konferans başkanlığı koltuğuna oturtan Curzon, gene Nicolson'un anlattığı gibi, Boğazlar Sorunu'nu konferans gündemindeki ilk sırasına koymuş ve bununla daha ilk ağızda Türkiye ile Rusya arasına Nicolson'un terimi ile bir kama *(wedge)* sokmayı amaçlamış, tek müttefiki olan devletin dışişleri bakanı ile hemen hergün istişarede bulunduğu halde, o müttefikine kendi düşmanları lehine kazık atmayı "diplomasi" sanan Paşa'ya kendi görüşünü kabul ettiren bir zafer kazanmıştır.

Konferansta Türkiye'nin bağımsız bir devlet olmasının kabul edilmesi, Yunanlıların Anadolu serüveninden vazgeçirilmeleri, İstanbul'dan Çanak-

kale'ye kadar uzayan bir ülke parçasının savunma haklarından yoksunlaştırılması "taviz" mi oluyordu? "Müttefikler" denen düşman devletinin Boğazlar Sorunu'nda "müktesep" hakkı bir kez daha kabul edilmiştir. Nicolson, kendisine bile korkunç bir emperyalist olarak gözüken Lord Curzon'un Lozan zaferini onun siyasal kariyerinin taçlandırması olarak niteleyerek şöyle der: "Boğazlar Sorunu'nun bu biçimde sonuçlandırılması uluslararası sorunların çözümünde başlıca söz sahibi olan devletin Büyük Britanya olduğunu isbat etmiş oldu" (Harold Nicolson, *a.g.e.* s., 313). Diğer bir lord (Britanya'nın Berlin Büyükelçisi) Lord D'Abernon da Curzon'un kazandığı zaferi şu sözlerle yüceltir (kısaltarak alıyorum): "Curzon yalnız Britanya'ya değil, bütün dünyaya muazzam bir hizmette bulunmuştur. Ankara ile Moskova arasındaki o menhus yakınlık, çok büyük bir *tehlike* idi. Curzon'un bu tehlikeyi yıkması başlı başına bir başarıdır."

Yazdıklarımın Rus kaynaklarından geldiğini sanmayın. Rusların ne yazdıklarını ne bilirim, ne de yazdıkları beni ilgilendirir. Onların çıkarlarını düşünmek de beni zerre kadar ilgilendirmez. Onlara haklarımızın zerresini bile vermeyi düşünmek de aklımın kenarından geçmez.

Ben, siyasal yalancılıkları meşrulaştırma bilimi yapılan siyasal bilim kafası ile değil, sağduyu ile düşündüğüm zaman "Boğazlar Sorunu" denen diplomasi uydurmasını şöyle görürüm: Boğazlar, diğer başka birçok su geçitlerinden farklı olarak, Türkiye devletinin egemenliğinin geçerli olduğu "arazi" (ülke) parçasıdır. Onu, TIR kamyonlarının gelip geçtiği transit yollarından farklı bir yol olarak görmüyorum. Eğer, Boğazlar dar deniz geçit yerleri olarak, bir yanı Türkiye'de öte yanı başka bir devlete ait olan "arazi" (territory) olmuş olsaydı, Lozan zamanında Lord Curzon'un, daha sonra göreceğimiz ABD başkanı Truman'ın görüşü haklı olabilirdi. Fakat, ulusal egemenlik haklarının dokunulmazlığını önceden (eğer yalancılık değilse) kabul edildiği bir dünyada, Rusya ile Batı arasında çekişme olacakmış diye bu geçitleri Türkiye'yi bir "sorma-gir" hanına çevirecek bir kapı olarak görmeyi benim kafam bir türlü alamıyor. Boğazlar "international" bir su geçidi değil, "national" bir "territory" parçasıdır! Konuyu, Nicolson'un anlattığı biçimde ele alarak, çok daha ayrıntılı biçimde ve bugünkü ABD diplomasisi açısından olan yanları ile inceleyen en son yapıt ise şudur: E.C. Busch, *Mudros to Lausanne, Britain's Frontier in West Asia, 1918-1923*. Kitabın yayınlandığı tarih ise 1977.

Haksızlık etmemek için söyleyeyim ki, "Rusya" dendi mi her yanımızı başka devletlere açmaya hazır olmak, bir üs değil düzinelerce üs bağışlamak huyu yalnız İsmet Paşa ile başlamış değildir. Ondan önce, Mondros Mütarekesi'nde de Rauf (Orbay) aynı şeyi yapmıştı. O zamanki "Müttefik-

'ler"den olan ve mütareke isteyen Bulgaristan, Avusturya ve Almanya'nın hiçbirinin, yapılan mütareke koşullarında başkentlerini (hattâ başka herhangi bir yerini) işgal etmek koşulu olmadığı halde, Mondros'ta Rauf Orbay'ın önüne *ilk sürülen mütareke koşulu* Boğazlar'ın açılması ve İngiliz-Fransız-İtalyan donanmalarının İstanbul önünden geçip girmesi koşulu olmuştu. Bunun, Wilson Doktrini'ne uymayan bir mütareke koşulu olduğunu gören Orbay şaşırınca, Amiral Calthrope bu isteğin Osmanlı başkentini işgal etmek için değil, Karadeniz'e çıkıp Rusya'ya karşı savaşa yardım etmek için olduğunu açıklamak zorunda kalınca oradaki komünizm rejimini yıkmak gibi kutsal bir ödev yüklenen, kendi devletinin düşmanlarının donanmalarına kapılarını ardına kadar açmayı Rauf Orbay hemen kabul etmişti. Amiral Calthrop'un telsiz dairesine...

Hemen hepimiz Rusya'ya olan Batı karşıtlığının, onların komünizm düşmanı oluşundan ileri geldiğini sanırız. Bizler de komünizm denen şeyi çok kötü bir şey saydığımız cihetle, ulusal çıkarlarımıza aykırı da olsa, bu inanç dolayısiyle Batı uyduluğuna can atarız; bu uğurda topraklarımızı yabancı üs tarlası haline getirmekte milliyetçiliğe aykırı bir sakınca görmeyiz. Tersine böyle bir durumu perdelemek için milliyetçilik taslar, başvurmadık demagoji bırakmayız. Ne var ki Batı'nın Rusya karşıtlığı ne yeni bir şeydir, ne de komünizm yüzündendir:

18. yüzyıl sonlarında, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl içinde (önce Fransa, daha sonra İngiltere az sonra Almanya ve şimdi ABD) olmak üzere ve Rusya'da henüz komünizmin zerresi bile yokken Avrupa diplomasisinin en büyük derdi gene bu Rusya olmuştur ve her seferinde de bunun kazığını Türk ulusu yemiştir; her seferinde okkanın altında o kalmıştır. Buna karşılık, Rusya her seferinde daha da güçlenmiş, "Hasta Adam" diye dillere destan olan Osmanlı Devleti de her seferinde daha da çökmüştür. "Batı" dediğimiz dünya ise kaç kez Rusya'nın müttefiki olmuştur! Yeni bir şey değil; komünizm yüzünden de değil. Komünizm yüzünden olsaydı, İkinci Dünya Savaşı'nda Hitler'e yardım ederek onu yok etmek dururken, neden Batı devletleri onun yardımına ve kurtarılmasına koştulardı? Neden bugün kapitalist ABD ve müttefikleri komünist Çin'le kucaklaşıyor? Neden, örneğin, Yugoslavya gibi komünist saydıkları bir rejimi hazmedebiliyorlar? Demek ki Rusya ile olan çekişmenin bizim bilmediğimiz, düşünmediğimiz başka yanları var. Bunda, geniş ölçüde iç ve dış ekonomik siyasetlerin silah gücü ile başka uluslar üzerinde oynamanın büyük payı var.

EK 2
[Germanistik Doçentinin Tezkiresi]

Von Papen'in fakülte ziyareti dolayısıyla sözünü ettiğim Germanistik doçenti benim *Sosyal Doktrinler Tarihi* dersimin not defterlerini elde etmek için özel bir hırsızlık başarısı göstermişti. Kandırdığı bir öğrenci vasıtasıyla notların yalnız 19. [yüzyıla] ait olan ve ....* adlı iki öğrenciye ait olan defterlerini çaldırmış ve bunu şu tezkire ile dekanlığa bildirmişti: ... **

Bu notlarda öğrencilerime öğreteceklerimi Germanistik doçenti bir siyasal cinayet sayıyordu. Ben bu derslerin başlıklarını buraya koyarak bunları okutmakla iftihar ettiğimi yazmaya zorlanıyorum. Bu defterler, Şükrü Baban, Hilmi Ziya Ülken ve Recaî Okandan'dan oluşan bir heyet tarafından incelenmiş ve lehime rapor verilmiştir. Verdiği kararın gerekçesinden bu raporu bir kenara attığı anlaşılıyor:.. Bu konular iki yıl süren bir dersin notlarından on dokuzuncu yüzyıl [sosyal düşüncesiyle ilgili] olan derslerin yazılı olduğu defterlerdekilerin ancak onda biriydi.

(*) Bu boşluğu Berkes kendisi bırakmıştır - yay.haz.

(**) Melâhat Özgü'nün dekanlığa ilettiği tezkireyi elde etme olanağı bulamadık. Belki ilerde birileri bulabilir - yay.haz.

EK 3

Berkes'in Oktay Akbal'a Yazıp da Göndermediği Mektup

Sayın Oktay Akbal,

1948'den az önceki yılların birinde Ankara'da Ataç'la karşılaşan bir dostu, onu eğlendiren bir küçük soruşturmadan geçerdi:

"En tatsız sıvı nedir?" diye başlardı.

Siz: "şudur", "budur" diye bir süre bocalar, nihayet bulurdunuz istediği yanıtı:

"Su".

"Peki, dünyanın en tatsız çalgısı nedir?"

Yine bocalar, sonunda bulurdunuz:

"Ut".

Bu yanıtları buldurunca:

"Su-Ut... Kemal..." der kıs kıs güler, küçük oyunundan çok zevklenirdi. Buna benzer adamına yakışır lâkap bulma huyunu başka daha çok kişiye uygulardı. Aklımda kalan bir iki tanesi: EKİNİTİ, HASANOĞLAN, SULTAN REŞAT. Bunların kimler olduğu belki sizin de kulağınıza gelmiştir. Fakat, SU - ve UT bilmecesini duymadığınızı sanırım. Ataç siyasal bir kişi değildi, fakat siyasal sezgisi edebiyat ve sanat kişiliği içinde çok köklü olan bir kişiydi. Sizin "Yetkinli Geçmiş" yazınızı sağ olup da okumuş olsaydı, korkarım, size de münasip bir ad takardı.

Sevgili yazar Akbal, nasıl olmuş da o denli büyük bir yanılma içine düşürülmüşsünüz? Geçmişteki Yetkin üzerine yazdıklannız size safcasına yutturulmuş yalanlardır. Bir kişinin geçmişle ilgili anılannın duygularına kimsenin karışmaya hakkı yoktur. Ne var ki bu çok kişisel anılarınızı, kimbilir kaç bine varan okuyucunuza aktarınca bunun kişisellik "muafiyetini" yitirirsiniz. Onun için, yazacaklarımı "dışardan gazel okuma", bir yazann kendi köşesinde istediği gibi yazı yazmasına karışma saymayacak kadar görgülü bir kişi olarak karşılayacağınızı umarım.

İnanılmaz derinlikte bir hayranlık duyduğunuz kişiyi ben de tanıdım. İlk

kez, Darülfünun kaldırılıp Üniversite adıyla açıldığı zaman. Asistan olarak atanmıştım. Sizin kuşağınız o zaman kaç yaşındaydı bilmem. 1948 sıralarında 24 yaşındaysanız o zaman 9-10 yaşında olmalısınız. O yaşta, o günlerin havasının nasıl olduğunu doğal olarak bilemezsiniz. Halâ Mustafa Kemal dönemindeydik. Üniversiteye alınan ve bulunduğum Felsefe bölümünün payına düşen anti-nazi, anti-faşist Alman hocalarla Manifest üzerine seminer yapılabilecek özgürlük ve ilericilik yıllarıydı. Felsefe hocası olan Hans Reichenbach, Einstein bilimi ile felsefe arasındaki ilişkiyi Hitler iktidara gelmezden önce Berlin radyosunda verdiği konuşmalarla anlatışı dünyaca tanınmış bir kişiydi. (Bu radyo konuşmaları kitap olarak da yayınlanmıştı) Biz genç hocalar için de aynı konuda özel bir seminer yapıyordu. Anlatışlarını Nusret Hızır çevirirdi. Onu görürseniz sorun, size anlatsın. Bu seminere öğretim kadrosundan yalnız iki kişi gelmek tenezzülünde bulunmazdı. Biri Yetkin, öteki onun gibi sanatçı olan İpşir. O ikisi başbaşa vermiş, kendilerince çok önemli bir yapıtı çevirmeye çalışıyorlardı. Çok didiniyorlardı zavallılar. Çünkü çevirmeye çalıştıkları bu yapıt bir broşür büyüklüğünde denecek kadar küçük bir şey olmakla beraber, çok karanlık bir Almanca ile yazılmış *Metafizik Nedir?* adlı bir "deneme"ydi. Kullandığı terimlerin çoğu kendi uydurması olduğu için, Macit Gökberk'in dediğine göre, Almanlar bile anlamakta güçlük çekerlerdi. İki sanatçı elele vermiş, biri Almanca aslından, öteki Fransızca çevirisinden o karanlık şözcüklerin Türkçelerini bulmaya çalışıyorlardı.

Bu kitapcağız katolik imanı ile Nazi şarlatanlığını yeni bir felsefe sistemi haline sokmaya çalışan bir "deneme"ydi. Yaratıcısı olan Martin Heidegger'in kim olduğunu belki bilirsiniz. Nazi "existentialism"inin kurucusu. Onu, bir de Fransız "existentialism"inin kurucusu ile karşılaştırırsanız bu adamın ne tür bir obscurantist gericilik ideoloğu olduğunu anlarsınız. Bizim içinde bulunduğumuz havaya karşı, bu iki estetikçinin Türk felsefe diline klasikleşmiş bir Nazi metafiziğini aktarma savaşı içinde uğraşmaları görülecek şeydi. Yetkin'in ideolojik rengi belli oluyordu. Heidegger'in kim olduğunu biliyorlardı herhalde. Felsefe ile karşılaşınca pusulayı şaşıran her Katolik mümini gibi biri. Eski hocası ve bulunduğu üniversitede Almanya'nın yetiştirdiği dünya çapında ünlü ve fenomenoloji okulunun baş temsilcisi olan kollegeni, Yahudidir diye üniversiteden kovduran, onun yerine geçen, birçok Alman düşünür ve profesörlerinin çil yavrusu gibi dağıldıkları bir zamanda Nazi partisine üye olan ve bu sayede Rektörlük makamına kadar yükselen, bundan beş altı yıl önce Nazi yıkılışının utancı içinde ölen biriydi Martin.

Bu kadarcığı sanırım bizim hangi hava içinde, Yetkin'in hangi hava için-

de akademik kariyerimizdeki ilk adımlarımızı atışımız hakkında bir fikir verir. 9-10 yaşlarınızdaki bu havayı anlamanız sizin için güç. Bana bile bugün masal gibi geliyor.

Fakat siz 1948'de Bebek koyunda şezlonga uzanıp sizi büyüleyen Su-Ut'u politikaya girmemiş, girdiği kadarıyla da içine bulaşmamış bir sanat adamı olarak görüyorsunuz. İçinizden: "belki de bir bakan" olacak değerde biri diye bile düşünüyorsunuz (politikaya bulaşmayan bir adam nasıl bakan olurdu hele o zamanlar). Artık 9-10 yaşında değilsiniz. Bu kadar büyük boyutlu bir yalana kendinizi inandırabilmeniz için 24 yaşınızda düşün ve sanat dünyasında neler olup bitmekte olduğunu hiç duymamış olmalısınız? Benim anladığıma göre şiir ve öykü tutkusu bir sanatçıyı bir çeşit insan "anteni" haline getirir. Gazete olsun okumaz mıydınız? 1946, 47, 48 yıllarında Sadi Irmak, Nihat Erim, Banguoğlu, Fahri Kurtuluş, Emin Soysal gibi düşün gangsterlerinin bir üyesinin de S.K. Yetkin olduğunu nasıl hiç duymamışsınız? İnanılacak şey değil. Arada belki bir "üç öğretim üyesi" diye başlayıp da "üç solcu" ve nihayet "üç müseccel komünist" yaftaları ile tanıtılan kişiler öyküsünü de duymamış mıydınız? Bunların, Baha Kantar-Faruk Erem soruşturma heyetinin aklayıcı fezlekesinden, Danıştay ve Üniversitelerarası Kurul kararı ve ceza mahkemesi kararları ile boyuna aklanmaları karşısında maaşlarını kesmek, kadro dışı bırakmak ve üniversiteden attırmak olaylarını azıcık olsun duymamış mıydınız? Yetkin size söylemedi mi? O Bebek koyundaki Temmuz gününden bir ay önce bu son kurtuluş yolunu bulanın kendisi olduğunu? Kadroların lağvı kanunun metnini kendisi yazdığını, komisyonun sözcüsü olduğu, tasarının anayasa ve üniversiteler kanununa aykırı olduğunu söylemek cesaretini gösteren tek kişi, Dr. Adnan-Adıvar'a karşı Meclis tutanaklarında sahifeler tutan demagoji nutuklarından sonra kendisinin kürsüye gelerek metni okumadan önce bulunan türüğün kendi katkısı olduğunu belirterek öğündüğünü size o anlatmazdı elbette, ama siz gazete olsun okumaz mıydınız?

Siz onu sadece "pure", "ilâhî" bir sanat adamı olarak görüyordunuz. Ne denli böyle bir sanat adamı olduğunu ben size sizi daha yakından ilgilendirecek bir olayı ile tanıtayım. Henüz milletvekili olmadan önce Dil-Tarih'te yine beraberdik. *Ülkü* dergisine "Millî Edebiyat" konusu üzerine bir yazı yazmıştı. Melih Cevdet bu yazıyı eleştiren bir yazı yazarak benim ve arkadaşlarımın çıkardığımız dergiye vermişti. Yazının dergide çıkmış halini ben bile henüz görmemiştim ki, Su-Ut dostumuz yıldırım hızı ile Fakülte dekanına koşmuş ve Dekan tarafından çağrılmıştım. Bürosuna geldiğim zaman dostumuz da ordaydı. Zavallı Kansu, onun anlatışına bakarak, Melih'in ana avrat söven çirkin bir yazı yazdığını sanmış olacak ki beni payla-

maya kalktı. Ben, şikâyetçi kollege yazıda ne gibi bir kötülük olduğunu sordum, şimdiye değin gördüğüm eleştirilerin en terbiyelisi, ayrıca haklı ve doğru olduğunu savunarak ayrıca bana ne hakla bu yazı bir dergiye konduğu için hesap sorabileceğini de sordum. Büyük sanatçı coşmuş:

"Bu meyhane şairleri, bu sokak şairleri..." diye başlayarak Orhan Veli, Melih Cevdet grubu hakkında bir estetik hocasının ağzına yakışmayacak konuşması karşısında dekan bile irkilmişti. (Bu olayı Melih bilmez, fakat yayınlanacağını umduğum ve bütün o zamanın bu gibi olaylarını sizlere tanıtacak olan kitabımda daha ayrıntılısı var).

Yetkin'le son karşılaşmam mebus olduğu sırada odama gelip beni tehdit ettiği gün oldu. (Bunlar o zaman Millî Şefin -aklınca- partisini kurtaracak diye içeri doldurduğu gençlerdi. Çoğu da babalarının yerini alıyorlardı.) Türkçesindeki sesinde hafif bir Arap sesi tonu. Ayrılırken masamın üstünde duran cetveli aldı, burnuma doğru sallayarak son sözünü söyledi:

"Niyazi bey, ayağınızı denk alın. Derginizde meyhane şairlerine aleyhimde yazı yazdırmanızın birgün hesabı sizden sorulacaktır."

1948 Haziran'ında ben ona "Aferin o zamanki sözünü tuttun, dediğini yaptın demek zorunda kaldım. Şimdi de sizin aynı yıl Bebek koyundaki anınızı okuyunca onun ustalığına da hayran kaldım.

Sayın Akbal, yoksa bu onun etkililik ustalığının değil de, sizlerin o zamanki bilgisizliğiniz -gafletinizin demeye dilim varmıyor- verdiği bir şey miydi? Siz 1980'e gelişi okuyucularınıza Süleyman bey çekiştirmeleri ile anlatamazsınız. Türkiye için ilk önce Mandat kapısını, onun arkasından Sevre'e giden yolun kapısını açan Yetkin'in de içinde bulunduğu ve Halk Partisi'nin mezar-kazıcıları dediğim kişilerin yükselttiği Moskova'ya Moskova'ya haykırışları arasında açmış olan Millî Şef İnönü'dür. Mendereslerin iktidara gelişinden üç yıl önce. Süleyman bey de o yolun tutarlı bir yolcusudur. Sizin tarihsel bilinçten yoksun sızlanmalarınıza rağmen (başka bir yazınızda sorduğunuz için) söyleyeyim "nereye mi gidiyoruz? Sevre'e. Onun malî koşullarını IMF'inkilerle karşılaştırın, yanlış söyleyip söylemediğime siz kendiniz karar verin.

Sayın Akbal, yazdıklarımda size karşı beslenmiş hiçbir kötü fikrim, hiçbir terbiyesizliğim olmadığını sanıyorum. Uyarılarımı alıp almamak size ait bir şey. Saygılarımla.

EK 4

Akbal'ın Cumhuriyet'teki Yazısı

Yetkin'li Geçmiş...

Otuz iki yıl geçmiş... İnanılır şey değil! Yaşıyoruz. Anımsıyoruz, sonra bir gün geliyor inanamıyoruz. Şimdi o 1948 yazının sıcak bir gününü yaşıyorum. Bebek'te set üstünde bir bahceli ev. Şimdi yerinde yeller esen. Yellerin falan estiği de yok. Lüks apartmanların yükseldiği bir Bebek kıyısı... Hasır sandalyelere oturmuş konuşuyoruz. İlk kez karşı karşıya geldiğim bir saygın kişi. Bir "hoca", bir yazar, bir sanat tarihçisi, bir estet, bir milletvekili... *Belki de yarının bir bakanı...* Suut Kemal Yetkin...

Hep sanattan, yazından söz ediliyor. Hasan Ali Ediz var. Fahir Onger var. Salâh Birsel ile Necatigil de var sanırım. Yaşlarımız yirmi dört - yirmi sekiz arası bizlerin. Öyküler, şiirler, denemeler yazıyoruz. Suut Kemal Yetkin o günlerde *Sanat ve Edebiyat* gazetesini çıkaran, milletvekili olduğu halde politikaya pek bulaşmamış, bulaşmamaya çaba harcayan, şiirle, öyküyle, romanla, sanatın her türlüsüyle içli dışlı bir aydın, bir usta... Vapurlar geçti gitti durmadan. Rüzgârlar esti. Konular değişti. O, bir şezlongta, biz hasır koltuklarda... Konuştuk, konuştuk, konuştuk. İki saat içinde yaşıtımızmış gibi anlaştığımızı gördük.

Mektuplar yazardım, yanıt verirdi... Öyküler yollardım, çıkardı gazetesinde. Güven verici, yüreklendirici sözler söylerdi, bir şey öğretmek istemezcesine bir şeyler öğretirdi, belli etmeden... O yaz günü, aydınlık bir izlenimle ayrıldığımızı biliyorum. *Gidip bir kıyı meyhanesinde oturmuştuk daha sonra.* İçimizde bir rahatlama, bir garip sevinç... İşte o gün bugün, tam otuz iki yıl. Suut Kemal Yetkin'in sıcak dostluğu ile geçen upuzun, hem de çok kısa bir zaman parçası...

Geçen akşam TV'de *bizim Doğan Hızlan*'la konuşmasını izledim. Koptum gittim içinde yaşadığım anın ötelerine... Hiç değişmemiş bir insan, kafası, gönlü yalnızca sanat sevgisiyle dopdolu bir kişi. Sürekli çalışan, sürekli ürün veren, yaratan insanlar yaşlanmıyor. Örnekleri çok: Muhsin Ertuğrul, Vedat Nedim Tör, İsmet İnönü, daha birkaç kişi... Suut Kemal Yet-

kin de yetmiş yedi yaşında bir genç adam...

Sayılı denemecilerimizden biri olan Yetkin bakın nasıl anlattı *"deneme"* türünü: *"Koltuğuna oturmuş bir insan tasavvur ediniz: zorlamadan, zorluk çekmeden, kalemini kâğıda saplayıp durmadan rahatlıkla aklına gelen düşünceleri ardarda sıralar. Karşısındakine bir şey öğretmek iddiasında değildir denemeci... İçten konuşmaya benzer bir şeydir. Dostça eğilir konularına, düşüncelerine ve dostça iletir okuyucularına."*

Bu zorlamadan kaçınma, "zorla" olmayacak! "Kişinin kendisidir biçem" demezler mi eskiler? Kişi öyle bir yaratılışta olacak ki yazdıkları da ona benzesin... Suut Kemal Yetkin'in her yazısı, özellikle sanattan yazından söz açan yazıları -ki hemen hepsi bu türdedir- özgün kişiliğinin yansımasıdır. Alçakgönüllü, içinde fırtınalar kopsa da *rahat görünümlü*; en derin bilgilere sahip olduğu halde sizin en yalın düşüncenizden bile bir şeyler almak çabasında: anlayışlı, hoşgörülü, yazdığının, anlattığının en az birkaç katı bilgiyle yüklü bir düşünür, bir yazar... Yetkin budur işte!

Denemeler adlı kitabını açtım, yeniden okudum kimi yazıları... Uzun yıllar önce *Edebiyat Üzerine* adlı kitabının yayınlanmasında da payım olduğundan, hatta bu adı da ben koyduğumdan, bütün bu yazıları kaç kez okumuşumdur kimbilir! Deneme kolay gibi görünen, ama en güç bir yazın dalıdır. Ataç, Eyüboğlu ve Yetkin, bizden önceki ustalar kuşağının üç sağlam deneme yazarı... Daha sonra Anday, Günyol, Birsel gibi denemeciler de yetişti, başkaları da... Ama Yetkin'in huzur veren yazarlığı, hoşgörülü doğası, zaman zaman beni Ataç'ın, Eyüboğlu'nun yazılarından daha çok etkilemiştir. Daha doğrusu kendime daha yakın bulmuşumdur o yazdıklarını...

1948'in o sıcak yaz gününü diriltmek olanak dışı... Ama otuz üç yıl sonra o yaz gününe benzer bir başka günü yaşamak her zaman olası... Ah, şu geçici dünya sıkıntıları, şu hızlı geliş - gidişler, şu araya giren zaman parçalarının verdiği tutukluklar!...

Cumhuriyet, 4. 2. 1980

EK 5

Yine Millî Edebiyat Meselesi

Edebiyat, sanat mevzuları üzerinde sık sık sözü açılan birkaç mesele var ki, mânasını hakkıyle anlamak çok güç, hattâ imkânsız. Meselâ, "şekil" meselesi. Ben bu şekil meselesi hakkında yazılmış ne kadar yazı okudumsa, hepsinde "şekilden" başka başka manâlar çıkarılıyordu. O sözü, kafasının içindeki aydınlık, belli bir fikre karşılık olarak kullanan birine rastlamadım. Bu karışıklık, hele "şekl"i vezinle, kafiyenin dışında, onlardan başka bir şey görmek modasından sonra, aldı, yürüdü. Bu bahsi başka bir yazı ile daha uzunca, kurcalamak istiyorum. Aynı cinsten bir misal daha var ki, bugün onun üzerinde duracağım: Millî edebiyat meselesi.

Ülkü'nün son sayısında, Suut Kemal Yetkin, "Edebiyatta Millî Benliğe dönüş" adı altında, bizim edebiyatımızdaki yabancı tesirleri sayıp döktükten sonra "bir memleketin kendi bünyesinden doğmıyan fikir ve sanat hareketleri dışandan getirilip o memlekette yaşatılamaz. Kökü millî varlığın derinliklerine gitmiyen sanat, sahte ve ölüme mahkûm bir sanattır" diyor. Böyle sahte bir sanata misal olarak da sesi yeni yeni duyulan "sürrealizm"i gösteriyor. Ama yazının devamından anlaşılıyor ki B. Suut Kemal Yetkin'e göre, Divan şiirimiz de, Tanzimat, Servet-i Fünun şiirimiz de yabancı fikir ve sanat tesirleri altında meydana gelmiş, köksüz, soysuz sanatlardır.

Muharrir, Renaissance'tan bugüne kadar Garp şiirinin ve Divan edebiyatından zamanımıza kadar Türk şiirinin gelişmesini iki sahife içinde anlatmağa muvaffak olmuş, ama bu yüzden her satırı uzun uzun düşünülmeğe, konuşulmağa muhtaç, tıkış, fazla kat'î bir yazı ortaya çıkmıştır. Meraklılara o yazıyı bulup okumalarını tavsiye ederim; ben burada sadece bir iki noktası üzerinde duracağım.

Suut Kemal Yetkin'in, o yazıda, baştan sona kadar göz önünde tuttuğu bir kaide var. Tetkik ettiği her sanat cereyanının tarihî ve fikrî zaruretlerden doğup doğmadığını araştırıyor. Meselâ Tanzimat sanatını anlatırken, "yaşamak için Garp fikrine dayanmak zorunda kalan" Tanzimat şiirinin Garp fikir ve felsefesini temel olarak alacağı yerde tasavvuf ve İslâm felsefesinden kurtulamadığını söylüyor. "Avrupa'dan, daha doğrusu Fran-

sa'dan gelen fikir ve edebiyat hareketlerinin" Divan sanatını yıktığı ve Tanzimat şiirinin bu işi yaşamak zorunda kaldığı için yaptığını söylemek, bu hareketin tarihî ve fikrî bir zaruret olduğunu kabul etmektir. Halbuki muharrir, yazının sonlarına doğru, millî sanatı tayin eden başka bir kaide çıkarıyor. O da bir sanat eserinin, geçmişin kültür ve heyecanından hız alması şartıdır. O halde Tanzimat şiiri tam Suut Kemal Yetkin'in istediği gibi bir sanat olmuyor mu? Garpten zarurî olarak alınan şekille, devam eden eski felsefe, yani o edebî harekette hem tarihî zaruret, hem de devam eden geçmiş var. Daha ne istiyor?

Bir san'at cereyanında tarihî zaruret aramak doğrudur, ama bulmak da kolaydır. Meselâ Serveti Fünun edebiyatının kozmopolitliğini tarihen izah etmek pekâlâ kabildir. Yalnız denebilir ki kozmopolit bir edebiyat makbul bir edebiyat olamaz. Ama o devrin politik, ekonomik, sosyal şartları böyle bir edebiyatı doğurmuştur. Bir edebiyat isterse sunî, köksüz, snop olsun, eğer doğmuşsa, eğer okunuyor, zevk veriyorsa bir ihtiyaca karşılık düşmüş demektir. Sevmediğimiz, beğenmediğimiz bir sanatı yıkmak için, acaba bu tarihî bir zaruretle mi doğmuştur, diye düşünmek fayda vermez. Abdülhamid istibdadı bile zarurîdir. Fakat insanlara ve sanat meselesi konuşulurken, sanatkârlara düşen başka bir ödev var. O da yaptığı işin şuuruna malik bulunmak, inkılâpçı olmak ödevidir. Tanzimat ve Serveti Fünun edebiyatlarında bu noksan vardı. Sanatkâr siyaset adamıdır. Yaşadığı devrin fikrî ve felsefî cereyanlarını, bunlara temel olan daha başka meseleleri bilmeğe ve en mühimmi bu cereyanlar içinde en inkılâpçı olanını seçmeğe mecburdur. Vazifesini bitirmiş, artık geriletici unsur olmağa başlamış bir felsefeye tekmeyi vurmakta tereddüt göstermeğe gelmez. O halde geçmişten hız almak ne oluyor? Suut Kemal Yetkin millî edebiyatı tayin eden şartlar arasına geçmişi koymuş. Halbuki "Tanzimat edebiyatı Şark felsefesine bağlı kaldı" dediği halde bu edebiyat yine millî olmuyor. Fakat yazının en sonunda, Garpten getirilmiş, ruhumuzun ve yurdumuzun havasına uymıyan yabancı hareketleri bırakmamızı, kendimize dönmemizi tavsiye ediyor. Bu işin de kendilerine dönen ve nefis eserler veren şairlerden öğrenileceğini yazıyor. Ama bu şairler kimlerdir, söylemiyor. Eğer söyleseydi, kendi tavsiyesine uyarak, onların da geçmişini, geçmişle alâkasını araştırırdık.

Bir sanatkâr için geçmişin tecrübesinden faydalanmak, hele şiir bahsinde çok önemlidir. Bir söyleme sanatı olan şiirde geçmişin ehemmiyeti büyük. Meselâ bugünkü şairlerimiz, Divan şairlerinin deyişlerinden faydalanmalıdırlar. (Suut Kemal Yetkin, Divan şiirini şu sözlerle anlatıyor: "Kelimelerden kurulmuş uydurma âlem içinde ömrünü sürükliyen bu şiirin duygu-

lara hitabeden hiçbir tarafı yoktur").

Edebiyatta millî benliğe dönüş ne demektir, nasıl olur? O makale içinde bu suallerin cevabını aradım, bulamadım. Çünkü zarurî olmakla, geçmişe bağlı olmak şartları yetmiyor, umumî düşüyor. Eğer edebiyatımız sadece Boğaziçi'nde kalmışsa, ötelere, Anadolu'ya, kalabalıkların arasına gidememiş ise bunun sebebi dışardan getirilen fikir hareketleri midir? Ama geçen asırda Avrupa'da ve Rusya'da halkın, köylünün, serserilerin, işçilerin yani bir milleti teşkil eden bütün zümrelerin hayatına girmiş edebiyatlar vardı. O halde kabahat, dışandan fikir getirmekte değil, dışarıdan ne getirileceğini bilmemektedir.

Millî hudutlara benzer, fikir hudutları var mıdır? Hele zamanımız, milletleri gittikçe daha fazla birbirine benzetiyor. Bugün bizim Garp milletleriyle müşterek dertlerimiz, dâvalarımız, meselelerimiz var. Onların şairlerini, romancılannı seve seve okuyoruz. Bize Fransızlan, İngilizleri, Almanlan tanıttıklan için mi? Hayır, kendimizi tanıttıkları için.

Bir Avrupalı radyoyu bulsun, alalım. Fakat şiir şöyle olmalı demiş, hayır bunu dinliyemeyiz, millî değildir. O halde millî radyolar, millî ampuller, millî bisikletler nerede?

İş, bu memlekette sanatkâr yetişsin. O, millî de olur, merak etmeyin, Bizim aramızdan yetişen bizim dilimizle konuşan, dünyada her dilden fazla sevdiğimiz kendi dilimizle yazan bir şairin, elbette bize yabancı şairlerden fazla bir yakınlığı olacaktır. Ama bu şair, faraza vezinle kafiyeyi atmak karanna, diyelim ki, yabancı edebiyatlann tesiriyle gelmiştir. Bundan ne çıkar?

Gelelim sürrealizm meselesine: Bu ayrı bir dert. Sanatı, hâlâ mektep isimlerinin mânalan içinde görenler var. O sürrealist şiirler hangileri ise - ben sahiden bilmiyorum- bu ismi kullanmadan ortaya çıksalardı, acaba ne diyecektik?

Bu sanat cereyanına kapılanlar arasında galiba ben de varım. Fakat burada, son defa bir izahta bulunmaklığıma müsaade edilsin. Şu *Garip* adındaki kitapta çıkan şiirlerin sürrealizmle hiçbir alâkası yoktur. Bunu Oktay Rifat'la Orhan Veli adına da söylüyorum. Üçümüzü bir mektep kabul edenler, bu mektebe de sürrealist diyenler yanılıyorlar. Eğer Suut Kemal Yetkin'in, sürrealistler diye andığı başka şairler varsa, ona kanşmam. Allah günahlannı affetsin!

Melih Cevdet ANDAY

- *Yurt ve Dünya*, Sayı 19, 1.10.1942

NIYAZI BERKES BIBLIYOGRAFYASI*

KITAPLAR

Ekonomik Sosyolojiye Giriş (Introduction to Economic Sociology), translated and adapted from *An Introduction to Economic History* by N.S.B. Gras. University of Ankara, Ankara 1941.

Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi DTCF Yayını, Ankara 1942.

Propaganda Nedir? Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1942.

Siyasi Partiler, Kenan Basımevi, İstanbul 1946.

Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp. Translated and edited by Niyazi Berkes. London and New York. Allen and Unwin and Columbia University Press, 1959.

The Development of Secularism in Turkey, McGill University Press, Montreal, 1964.

İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?, Yön Yayınları, İstanbul 1964, 2. Baskı 1965.

Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler, Yön Yayınları, İstanbul, 1965.

Arab Dünyasında İslâmiyet, Milliyetçilik, ve Sosyalizm, Köprü Yayınları, İstanbul 1969.

Türkiye İktisat Tarihi, Cilt I, 1969; 2. Baskı 1972; Cilt II, 1970.

Türkiye'de Çağdaşlaşma, Bilgi Yayınları, Ankara 1974.

Asya Mektupları, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1976.

İslamcılık, Ulusçuluk, Sosyalizm, Bilgi Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1969.

Türk Düşününde Batı Sorunu, Bilgi Yayınları, 1. Baskı Ankara 1975.

Atatürk ve Devrimler, Adam Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1982.

Teokrasi ve Laiklik, Adam Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1984.

Felsefe ve Toplumbilim Yazıları, 1. Baskı, İstanbul 1985.

MAKALELER

"Behaviorism", *Felsefe ve İçtimaiyat Mecmuası*, III/1 (1931), 13-21.

"Modern İçtimaiyatın Menşeleri", *Siyasi İlimler Mecmuası*, II/19-21 (1932), 384-89; 416-31; 467-82.

(*) Bu bibliyografya *Essays on Islamic Civilization Presented to Niyazi Berkes* (ed. Donald P. Little E.J. Brill 1976.) adlı kitabın içinde yeralmış, Berkes'in yeni kitapları ise oğlu Fikret Berkes tarafından eklenmiştir.

"Muhtelif Memleketlerde Sosyoloji ve Sosyal İlimler", *Siyasi İlimler Mecmuası*, III-V (1933-35), 30, 33, 35, 49, 50, 51, 52; 16-19, 16-24, 14-18, 29-33, 25-34; 12-16, 17-27.

"Amerikan Sosyolojisinde Tarihî-Psikolojik Mektep", *İş*, I/2 (1934), 13-18.

"İçtimaiyat Nazariyeleri Tarihi Üzerine Son Neşriyat", *Felsefe Yıllığı*, I (1935), 14-31.

"Sociology in Turkey", *Amerikan Journal Sociology*, XLII (1936), 238-46.

"Birleşik Amerika Devletlerinde Sosyoloji", *Ülkü*, XI/62 (1938), 157-61; XI/63 (1938), 225-32; XI/64 (1938), 529-38; XII/67 (1938), 21-28; XII/68 (1938), 129-34; XII/79 (1939), 41-46; XII/85 (1940), 513-19.

"Bir Araştırma İlmi Olarak Sosyoloji", *Siyasi İlimler Mecmuası*, X/107 (1940), 12-17.

"Namık Kemal ve Laiklik", *Siyasi İlimler Mecmuası*, X/118 (1940), 491-97.

"Sosyoloji Nazariyelerinin Tetkikine Giriş", *Ülkü*, V/90 (1940), 495-98.

"Lévy-Bruhl'ün İptidaî Zihniyet Nazariyesinin Tenkidi", *Siyasi İlimler Mecmuası*, X/119 (1941), 13-18.

"Dünyanın Taksimi ve Son Harpler", *Siyasi İlimler Mecmuası*, XI/23 (1941), 100-103.

"Namık Kemal'in Islahatçılığı", *Yurt ve Dünya*, I/1 (1941), 13-25.

"Bergson'un Sosyal Fikirleri-Ölümü Dolayısıyle", *Yurt ve Dünya*, I/2 (1941), 34-42.

"Köy Nüfusu", *Yurt ve Dünya*, I/4 (1941), 16-25.

"Türkiye'de Köy Şekilleri" *Yurt ve Dünya*, II/7 (1941), 7-15.

"Garp Medeniyeti ve Biz", *Yurt ve Dünya*, II/9 (1941), 135-40.

"Ziya Gökalp'ın Sosyolojisi", *Yurt ve Dünya*, II/11 (1941), 277-92.

"Ezbercilik", *Yurt ve Dünya*, II/12 (1941), 237-348.

"Nesebi Sahih Olmayan Çocuklar", *Adliye Ceridesi*, XXX/12, 1942), 1396-1404.

"Gizli Evlenmeler", *Yurt ve Dünya*, III/19 (1942), 236-44.

"İlim Dünyasındaki Durumumuz", *Yurt ve Dünya*, II/20 (1942), 271-75.

"Irk ve Irçılık, *Yurt ve Dünya*, III/24 (1942), 438-41.

"Gençliğin Sosyal Durumu", *Yurt ve Dünya*, IV/26-27 (1943), 48-56.

"Modern Ekonominin Doğuşu", *Yurt ve Dünya*, IV/30 (1943), 206-11.

"Modern Ekonominin Temelleri",*Yurt ve Dünya*, IV/31 (1943), 239-45.

"Modern Ekonominin Tezatları",*Yurt ve Dünya*, IV/32 (1943), 296-301.

"Modern Ekonominin Tezatları",*Yurt ve Dünya*, IV/33 (1943), 325-30.

"Garpten Gelen Düşünceler", *Yurt ve Dünya*, IV/34 (1943), 274-76.

"Türk İnkılâbında Laikliğin Gelişmesi", *Ankara Üniversitesi Haftası*, 1943), 99-109.

"Maarif Şurası Münasebetiyle: İçtimai Davalarımızda İlmin Rolü", *Vatan*, 30 Mart 1943.

"Maarif Şurası Münasebetiyle: İçtimaî Davalarımızda İlmin Rolü", *Vatan*, 31 Mart 1943.

"Maarif Şurası Münasebetiyle: Gençlikte Ahlâk", *Vatan*, 20 Şubat 1943.

"Harp Sonrası Meseleleri: Demokrasinin Zaferi", *Tan*, 10 Ağustos 1944.

"Sosyal Davalarımız: Başıboş Çocuklar", *Tan*, 11-12 Ağustos 1944.

"Darwinizm Karşısında İleri ve Geri düşünceler", *Yurt ve Dünya*, V/39 (1944), 90-95.

"Hüseyin Rahmi'nin Sosyal Görüşleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, III/3 (1945), 237-51.

"Harp Sonrası Meseleleri: Yarınki Dünyada Tekniğin Rolü", *Tan*, 2 Nisan 1945.

"Harp Sonrası Meseleleri: Harplerin Nufus Üzerindeki Tesiri", *Tan*, 18 Nisan ve 20 Nisan 1945.

"Harp Sonrası Meseleleri: İngiltere ve Amerika'da Ekonomik Planlama Tartışmaları", *Tan*, 7, 11 ve 17 Mayıs 1945.

"Eski Atina'da Demokrasinin Doğuşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IV/4 (1946), 437-45.

"Grek Şehir-Devletlerinin yıkılışı ve Sosyal Düşün Üzerindeki Tepkileri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IV/5 (1946), 629-41.

"Harp Sonrası Meseleleri: Geleceğin Gençliği", *Söz*, 1 Haziran 1946.

"A Turkish Account of Orientalism" (Howard Reed), *Muslim World*, XLIII (1953), 260-82.

"Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism", *MEJ*, VIII (1954), 375-90.

"Arnold Toynbee'nin Tarih Felsefesi" *Vatan*, 14, 19 ve 25 Ekim ve 12 Ocak 1954-55.

"The Historical Background of Turkish Secularism", *Islam and the West*, ed. by Richard Frye (The Hague: 's Gravenhage, 1957), pp. 41-68.

"The Turkish Novel: A Survey", *Bulletin of the Institute of Islamic Studies*, I, (1959), 2-3, 26-48.

"Literary Developments in Modern Turkey", *The Middle East, ed. by Douglas Grant, University of Toronto Quarterly Supplements*, XXIX/2, (1960), 225-42.

"Ethics and Social Practice in Islam", *Philosophy, East-West*, ed. by Charles A. Moore, III (Honolulu: University of Hawaii Press, 1962), 448-75.

"Türk Matbaasının kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *Belleten*, XXVI/104, (1962), 715-37.

"Religious and Secular Institutions in Comparative Perspective", *Archives de Sociologie des Religions*, XVI, (1963), 65-72.

"Anayasalarımız", *Eylem*, I/5 (1964), 3-10.

"Türk Devleti ve Hıristiyanlık Dünyası", *Yön*, III/81-84 ve 90 Eylül-Ekim 1964).

"Aydın ve Halk", *Yön*, IV/112, 22 Nisan 1965.

"Türk Aydınının Özellikleri", *Yön*, IV/119, 9 Temmuz 1965.

"Sosyalizm ve İslâmiyet", *Yön*, IV/140, 7 Aralık 1965.

"Ziya Gökalp", *İslam Ansiklopedisi*, 2. Baskı, Cilt II, 117-18.

"Renaissance in Turkey: Ziya Gökalp and His School", A *History of Muslim Philosophy*, ed. by M. M. Sharif, II (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1966). 1513-23.

"Sosyalizm ve İslâmiyet Tartışmaları", *Yön*, V/145, 13 Temmuz 1966.

"Azgelişmişliğin Tarihsel Nedenleri", *Yön*, V/187-95, 23 Eylül-28 Ekim 1966.

"İbrahim Müteferrika", *İslam Ansiklopedisi*, 2. Baskı, Cilt III, 996-98.

"Islâh: Turkey", *İslam Ansiklopedisi*, 2. Baskı, Cilt IV, 167-70.

"Ekonomik Tarih ile Teori Açısından Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi", *Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat*, Fikret Gürün, (Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara 1972), 39-55.

"The Two Facets of the Kemalist Revolution", *Muslim World*, LXIV (1974), 292-306.

KİTAP TANITIMLARI

Felsefe Yıllığı II: 1934-35, (Yay. haz. Hilmi Ziya Ülken), *Siyasi İlimler Mecmuası*, V/49 (1935), 84-85.

İktisadî Tarih, (A Belin'den çeviren Ziya Karamursalı), *Siyasi İlimler Mecmuası*, V/49 (1935), 86-89.

Sancağımızın Tarihi (Fevzi Kurdoğlu), *Siyasi İlimler Mecmuası*, V/52 (1935), 63-67.

Turkish Transformation (Henry F. Allen), *American Journal Sociology*, XLI (1936), 684-85.

Moslem Women Enter A New World (R.F. Woodsmall), *American Journal Sociology*, XLIII (1937), 360.

Western Civilization in the Near East (Hans Kohn), *American Journal Sociology*, XLIII (1937), 515.

Moses and Monotheism (Sigmund Freud), *Ülkü*, 88/15 (1940), 382-88.

Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler (Ziya Karamursal), *Siyasi İlimler Mecmuası*, XI/13 (1941), 127-28.

Tanzimat, I (Millî Eğitim Bakanlığı) *Yurt ve Dünya*, I/1 (1941), 51-53.

Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolu (Donald C. Blaisdell), *Yurt ve Dünya*, I/1 (1941), 53-55.

Les Théories Sociologiques Contemporaines (Pitirim A. Sorokin), *Yurt ve Dünya*, I/2 (1941), 68-70

Tarihten Çizgiler (Salih Erimez), *Yurt ve Dünya*, I/5 (1941), 54-55.

Garip ve Şiir Hakkında Düşünceler (Orhan Veli), *Yurt ve Dünya*, II/7 (1941), 53-56.

Raaya ve Köylü (Hüseyin Avni Şanda), *Yurt ve Dünya*, II/7 (1941), 56-58.

İslam Ansiklopedisi ve Türk-İslam Ansiklopedisi, *Yurt ve Dünya*, II/8 (1941), 113-21.

İçtimaî Doktrinler Tarihi (Hilmi Ziya Ülken), *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi*, I/1 (1942), 121-23.

Anadolu Yörüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki (Kemal Güngör), *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi*, III/13 (1942), 31-32.

Fahim Bey ve Biz (Abdülhak Şinasi Hisar), *Yurt ve Dünya*, II/12 (1942), 311-13.

Resim ve Cemiyet (Hilmi Ziya Ülken), *Yurt ve Dünya*, III/2 (1942), 355-56.

Kur'an: Şiir ve Kanunları (Stanley, Lane-Poole'dan çeviren Avni Doğan), *Yurt ve Dünya*, III/18 (1942), 210-12.

İlim Bakımından Ahlâk (Dr. Âkil Muhtar Özden), *Yurt ve Dünya*, III/23 (1942), 409-10.

Irk Psikolojisi (Muzafer Sherif), *Yurt ve Dünya*, IV/29 (1943), 176-77.

Osmanlı Türklerinde İlim (Dr. A. Adnan-Adıvar), *Yurt ve Dünya*, V/36 (1943), 458-61.

Kriminoloji (Mehmet Ali Sebük), *Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi*, I/4 (1943), 108-11.

The Arabs and the West (Clare Hollingworth) *International Journal*, IX (1954), 73-74.

La Turquie (Jean-Paul Roux), *MEJ*, VIII (1954), 472-73.

Turkey by Geoffrey Lewis, *Muslim World*, XLVI (1955), 165-66.

Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri (A.B. Kuran) *Oriens*, XI (1958), 240.

The Social Structure of Islam (Reuben Levy), *Journal of Religion*, XXXVIII (1958), 80-81.

Türkiye Cumhuriyetinde Laiklik (B. Daver, Oriens) XI (1958), 241.

Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesiri (Halide Edip Adıvar) *Oriens*, XI (1958), 241-42.

Tabiatçılığı Red (Cemaleddin Efgani), *Oriens*, XII (1959), 201-202.

İki Devrin Perde Arkası (H. Ertürk), *Oriens*, XII (1959), 202.

Türkler ve Medeniyet (İbrahim Kafesoğlu), *Oriens*, XII (1959), 202.

Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System (Kemal Karpat), *Middle Eastern Affairs*, XII (1961), 114-15.

Religion and Politics in Pakistan (Leonard Binder), *Pacific Affairs*, XXXIV (1961-62), 409-11.

İkinci Meşrutiyetin İlânı (F.R. Unat) *ve 31 Mart Vak'ası* (İ.H. Danişmend), *Oriens*, XVI (1964), 221.

Suyu Arayan Adam (Ş. S. Aydemir), *Oriens*, XVI (1964), 22.

DIZIN

B

E

F

G

H

I

İ

J

K

L

M

N

O

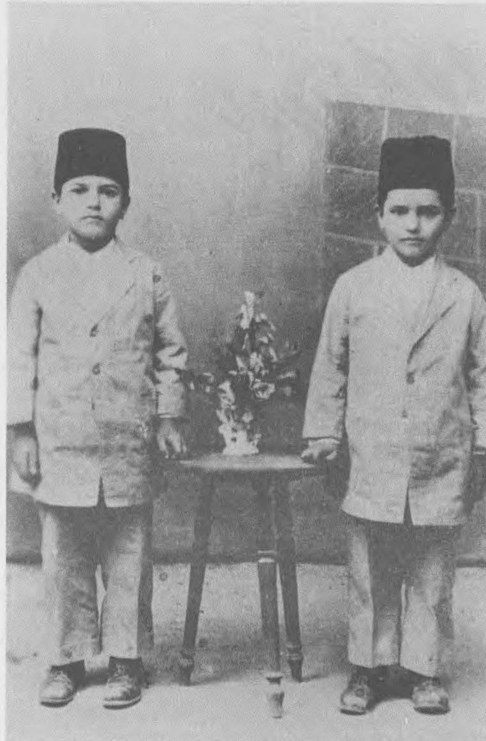
Ö

Ş

T

Albüm

Çocukluğu Kıbrıs'ta geçen Niyazi Berkes Lefkoşe'deki ilkokula ikiz kardeşi Enver İle birlikte devam etti. O yıllarda çekilmiş bir fotoğrafta oturanlardan orta sırada soldan ikinci Enver yanındaki de Niyazi Berkes

Niyazi (solda) ikiz kardeşi Enver'le çocukluk yıllarında.

1931'in Haziran ayında Gülnihal gemisiyle çıkılan bir İzmir gezisinde. Konak Meydanı'nda saat kulesinin önünde. Çömelmiş olarak ortada bereli Macit Gökberk solunda Niyazi Berkes.

İstanbul'da üniversite yılları (1932). Çömelmiş olarak yan cebinde mendiliyle Niyazi Berkes, Sağ başta kardeşi Enver.

1934'te bir askerlik hatırası. Solda Niyazi Berkes.

1934 'ten bir İstanbul hatırası. 9 Şubat 1934'te Yeşilköy Palas. Soldan ikinci Niyazi Berkes, dördüncü Macit Gökberk.

Nisan 1935'te İstanbulda Yıldız'da yapılan Kadınlar Kongresi'nde. Soldan birinci Niyazi Berkes, üçüncü Macit Gökberk.

ABD'den dönerken vapurda (1939)

ABD'de bir gezi sırasında eşi Mediha Hanım'la birlikte (1938).

ABD'den Türkiye'ye dönüş sırasında (1939). Yanında eşi Mediha Hanım

Niyazi Berkes ilk eşi Mediha Hanım ile birlikte (1943).

Niyazi Berkes 1947'de Ankara'da eşi Mediha Hanım ve oğlu Fikret ile birlikte.

Kanada'da oğlu Fikret ile birlikte (1953).

Montreal'daki yıllarında öğrencisi Bill Edmands ile birlikte.

Niyazi Berkes 1957'de Montreal'daki bir davette.

Eşi Mediha Hanım ile İstanbul'da (1948).

Endonezya'nın başkenti Jakarta'da Medrese-i Muallimini Muhammediye'de. Soldan dördüncü Berkes, sağ başta eşi Fay Kirby.

Montreal'da McGill Üniversitesi İslâm Enstitüsü Fakültesi'nde bir grup öğretim üyesi ile birlikte. Berkesin sağında Prof. Wilfrid C. Smith, solunda Endonezyalı Prof. Raşidî, ayakta sağ başta öğrencisi Andre Dirlik ve soldan ikinci enstitünün sekreteri Widawska

1970'de yapılan bir Kıbrıs gezisinde akrabası Kemal Feridun ile birlikte

İstanbul'da bir dostlar gecesi. Solda Prof. Dr. Halet Çambel, karşısında eşi Nail Çakırhan, Niyazi Berkes'in karşısında ise üçüncü eşi Anice (1975).

İngiltere'de Hythe'de, oğlu Fikret ve torunu Cem ile birlikte (1984).

Londra'ya iki saatlik bir uzaklıkta bulunan Hythe'de anıları kaleme alan Niyazi Berkes (1982).

Unutulan Yıllar'dan Portreler

İSMET İNÖNÜ

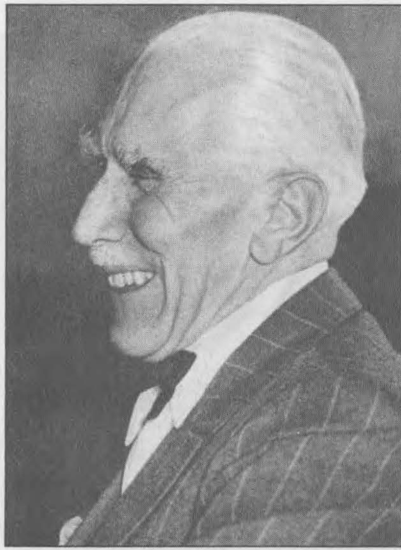
RÜŞTÜ SARACOĞLU

HASAN-ÂLİ YÜCEL

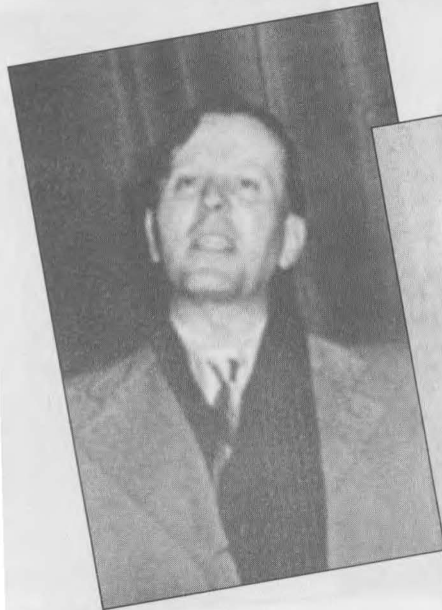
REŞAT ŞEMSETTİN SİRER

FRANZ von PAPEN

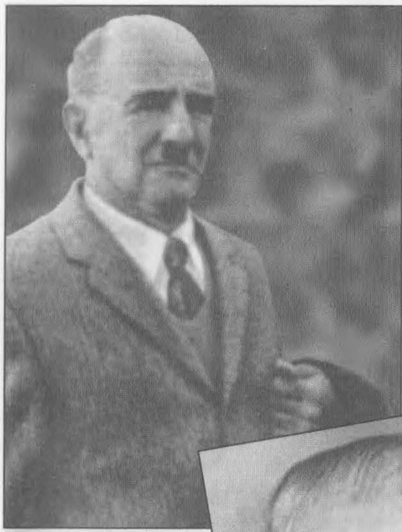
HÜSEYİN HÜSNÜ ERKİLET

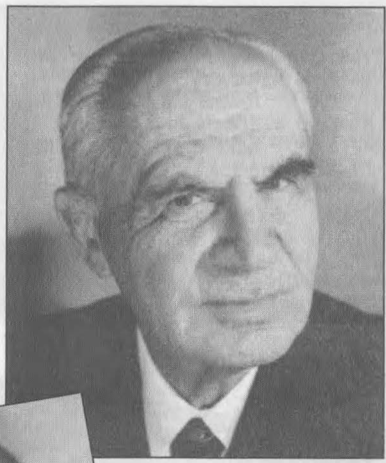

NİHAL ATSIZ

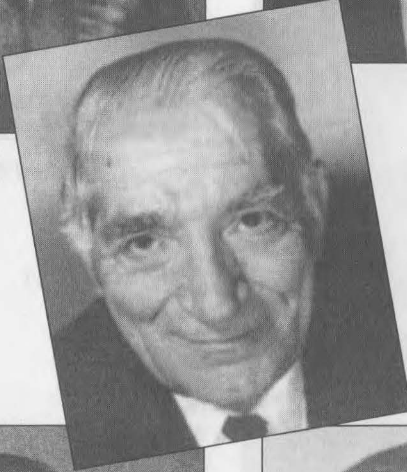
PEYAMİ SAFA

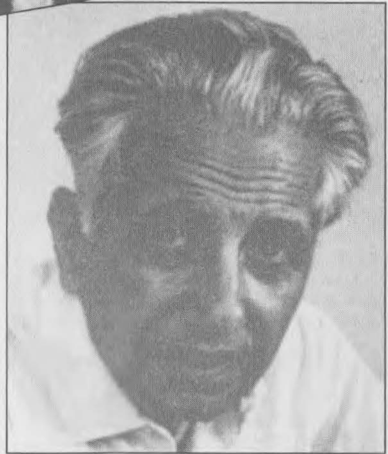
ŞEVKET AZİZ KANSU

FUAT KÖPRÜLÜ

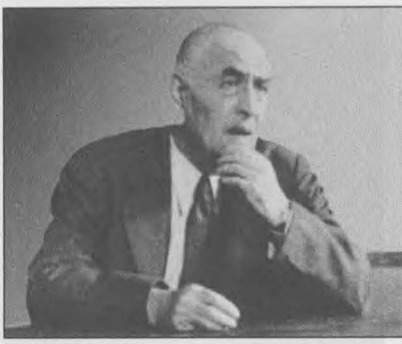
ENVER ZİYA KARAL

HİLMİ ZİYA ÜLKEN

SUUT KEMAL YETKİN

KENAN ÖNER

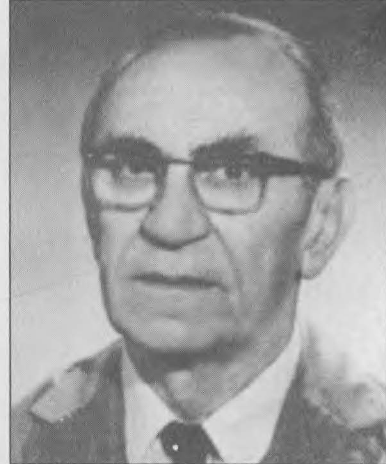
FAHRİ KURTULUŞ

FAİK AHMET BARUTÇU

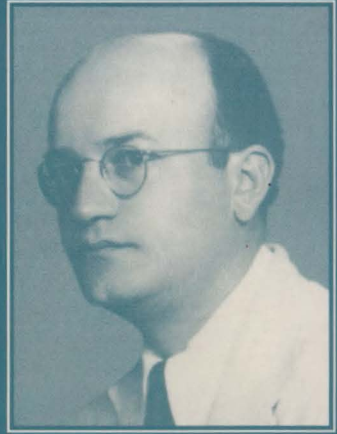

BEHİCE BORAN

PERTEV NAİLİ BORATAV

Niyazi Berkes, 1940'lı yıllarda Türkiye'de kaynatılan "cadı kazanı" sırasında ırkçı-turancı saldırılara hedef olmuş, Behice Boran ve Pertev Naili Boratav ile birlikte Ankara Üniversitesi'nde yürütülen tasfiye sonucunda kürsüsü elinden alınmış bilim adamlarımızdan biridir. Daha sonra Kanada'ya giderek akademik hayatını McGill Üniversitesi'nde sürdüren Berkes, *Unutulan Yıllar* adını verdiği anılarında yaşadığı olayları çocukluk yıllarından başlayarak dile getiriyor. Bunu yaparken, dönemin toplumsal ve siyasal panoramasını da çizen Berkes, bir toplumbilimci olarak yorumlarda bulunup; çizdiği tablonun içine o yılların siyasetçilerini, bürokratlarını, gazeteci, şair ve yazarlarını da yerleştiriyor. Millî Şef'ten Menderes'e, Hasan-Ali Yücel'den Reşat Şemsettin Sirer'e, Nihal Atsız'dan Peyami Safa'ya, Zekeriya Sertel'e, Şevket Aziz Kansu'dan Suut Kemal Yetkin'e kadar nice portrenin yeraldığı *Unutulan Yıllar*'da, İkinci Dünya Savaşı'nın atmosferi içinde bastırılmak istenen demokrasi ve insan hakları mücadelesini, Millî Şef döneminin totaliter yöntemlerini, faşist eğilimlerin, ırkçı-turancı akımların kol gezdiği çevreleri, tek parti rejiminin kuklalaşmış bürokrat ve siyasetçilerinin yanısıra az da olsa ayakta kalabilen namuslu ve demokrat bilim adamlarının ve yazarların öyküsünü bulacaksınız. Kanada'da Berkes'in öğrenciliğini yapan Ruşen Sezer'in yayına hazırladığı *Unutulan Yıllar*, bugün hâlâ tekrarlanan benzeri komplolar sonucunda ülkesindeki üniversite ve düşünce dünyasından uzaklaştırılan bir bilim adamının Türkiye'de demokrasinin önüne engeller çıkarmaya çalışan bir zihniyete yanıtıdır.

İLETİŞİM 406

ANI DİZİSİ 20

ISBN 975-470-597-6

9 789754 705973